

AKADEMIA E SHKENCAVE DHE E ARTEVE E KOSOVËS

**Botime të veçanta LIII
SEKSIONI I GJUHËSISË DHE I LETËRSISË
Libri 24**

SELMAN RIZA
VEPRA
4

PRISHTINË
2004

ACADÉMIE DES SCIENCES ET DES ARTS DE KOSOVA

**Éditions spéciales LIII
CLASSE DES SCIENCES PHILOLOGIQUES
Vol. 24**

SELMAN RIZA
OEUVRES
4

Rédaction: Idriz Ajeti, Besim Bokshi, Rexhep Ismajli

PRISHTINË
2004

AKADEMIA E SHKENCAVE DHE E ARTEVE E KOSOVËS

**Botime të veçanta LIII
SEKSIONI I GJUHËSISË DHE I LETËRSISË
Libri 24**

SELMAN RIZA
VEPRA
4

Redaksia: Idriz Ajeti, Besim Bokshi, Rexhep Ismajli

PRISHTINË
2004

Botimi i kësaj vepre u bë i mundshëm në sajë të ndihmës financiare të Ministrisë së Arsimit, Shkencës dhe Teknologjisë.

Profesor SELMAN RIZA, 1943

Shënim

Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës qysh para shumë vjetësh kishte vënë në plan botimin e veprave të Selman Rizës. Për këtë arsye që ngritur Redaksia (akademik Idriz Ajeti, akademik Besim Bokshi dhe akademik Rexhep Ismajli), e cila, pas një pune të gjatë, arriti të bënte gati për shtyp vëllimin IV dhe përfundimtar të kësaj serie të veprave. Në punë e sipër, Redaksia ia doli të mblidhte jo vetëm veprën themelore studimore të botuar në fushë të gjuhësisë të Selman Rizës, po edhe një numër jo të vogël studimesh dhe shqyrtimesh të ndryshme të autorit të mbetura pa botuar. Të gjitha këto ajo i vuri në dispozicion të lexuesve brenda këtyre 4 vëllimeve.

Redaksia është në dijeni për një numër shkrimesh të Selman Rizës të mbetura dorëshkrim. Disa prej tyre ruhen në arkivin familjar tek i biri, profesor dr. Emin Riza, në Tiranë. Dorëshkrimi autograf i Selman Rizës për Kanunin e Lekë Dukagjinit i hartuar frëngjisht e serbisht në Burgun e Prishtinës më 1949, ruhet në Akademinë Serbe të Shkencave dhe të Arteve. Redaksia ka në dorë një fotokopje të tij, por nuk e pa të arsyeshme ta rradhiste në këtë seri të veprave. Dorëshkrimet e tjera, që, sipas përshkrimeve të dr. Engjëll Angonit në librin e tij për Selman Rizën, shprehin interesime të një spektri shumë më të gjerë se gjuhësia, Redaksia nuk i ka pasur në dorë. Dorëshkrimit për gjuhësinë e përgjithshme, për të cilin vetë Selman Riza thoshte se e kishte lënë në Prishtinë kur u kthye në Shqipëri më 1955, Redaksia nuk ka arritur t'i bjerë në gjurmë.

DILLETANTISMI DHE ZANATI¹

Dilletanizmin e gjejmë pa fjalë në çdo vend të botës së qytetëruar edhe në çdo lëmë të diturivët e të mjeshtërivët. Mirë po mua s'më besohet që dilletantizmi të lulëzojë gjëkund gjetkë si ç'lulëzon përgjithërisht në Shqipëri edhe në albanologji posaçërisht. Le që "Shqipot" e kanë shtrëmbëruar domethënien e dilletantizmit aqë sa e kanë bërë një rrezik shoqëror këtë përdorim të mençur dhe të dobishëm të ngesë shoqërore. Edhe me të vërtetë, në qoftë se dilletantizmi për të huajtë e qytetëruar është një lloj sporti, pas të cilit jipen vetëm kur lihen të ngeshëm nga ushtrimi i mjeshtërisë që kanë mësuar, shumica më e madhe e diletantëve t'anë e kanë këtë sport për çdo profesion.

Si shpjegohet vallë një përzierje kaqë e shëmtuar kuptimesh, një zëvendësim kaqë shkatërrimtar veprimesh? Ndonjë leçitës, mbase, një anomalije shoqërore të këtillë psehin do t'ja gjejë në t'ashtuqojturën zgjuarsin natyrale të bashkatdhetarvet t'atij, e cila do të na bënte të zotërit që t'ushtronim edhe mjeshtrit e pamësuar, që të kuptonim edhe disiplinat e pastudjuara. Ndonjë leçitës më serjoz përgjigjen e pyetjes munt ta kërkojë në virtytin e praktikës, të cilin urtësia arbërore e shpreh kësi soj: S'ke nevojë të mësoh: të mëson puna vetë. Për t'a parë të natyrëshme po atë gjendje që mua më shihet paradoksale, ndonjë leçitës tjetër ka të ngjarë që të na sigurojë se mungesa e paragatitjes mjeshtrorë është e keqja e pashmangëshme e çdo periudhe transicioni; edhe pse me të marrë funt periudha e transicionit, në të cilën sot për sot ndodhet vendi ynë, do të shuhet njëherthi edhe fara e profesionistëve t'improvizuar.

Le t'a zëmë se lulëzimi i diletantizmit në Shqipëri u shpjeguaka nëpërmjet të konsideratës sociologjike se nevojët shoqërore të ra, në mënyrë adekuate, knaqen shumë më vonë se sa lindin edhe më shumë ngadalë se sa përhapen; ose nëpërmjet të konsideratës ethnologjike se një popull pa thujse kurrfarë qytetërimi lëndor nuk munt të mos e vërë në dyshim, bile, të mos e mohojë krejt effikacitetin e paragatitjes teorike; ase nëpërmjet të dy konsideratave të kombinuara. Mirë po, mua, mungesa ndër ne e seriozitetit dhe e autokritikës në punë, më duket t'i ketë rrënjët më të thella edhe më të lartë burimin. Unë, dobësinë e Shqipëtarit në profesionismë e

¹ *Përpjekja shqiptare*, Tiranë, 1938, janar, nr. 13, f. 82-84.

shpjegoj me padurimin shpirtëror edhe me paqëndresën filozofike mbë nj'anë dhe mb'anë tjetër me mungesën në këtë pikpamje të traditave kombëtare, të vetiravet të trashëguara. Le t'i hedhim një vështrim sado pak kritik fjalorit të shqipes, e do të shohim se terminologjinë artizanale afro qind për qind e kemi të huajtur ase nga greqishtja ase nga sllavishtja. Një skamje e këtillë origjinaliteti industrial edhe në mos e pastë domethënien e një uguri të zi për paravajtjen e Arbërisë drejt qytetërimit lëndor, nuk munt të mos dojë të thotë se në këtë lëmë të Parët t'anë nuk na lanë pas thuajse gjë prej gjëje. Tashi, kur nuk na trëmbet syri përpara kurrfarë përgjegjësi me kusht por që të na jipen sa më shumë resje për dallim vetjak, për kapardisje spektakulare; kur rrëfimi t'urëtuar për firorje që na vënë, si themi, kokën në trajstë, por që kanë për ne të mirën e të miravet që të korren aty për aty; kur e përbuzim zanatin edhe e përqafojmë arrivismin; kur sillemi kështu, a nuk i pasqyrojmë vallë besnikërisht të Parët t'anë, ata burrat e dheut që ndeshjet luftarake i kishin aqë në qef sa i kishin në mëri punët modeste edhe monotone të paqës, që në ndezjet e gjakravet, në zjarrin e betejavet ishin sakt plot hove heroismi edhe plot rezerva energjike, por që gjatë kohravet të paqës, kur nuk zhyteshin në plogtinë gjumashe ase në politikanërinë intrigante, jipeshin jo pas punëvet bujqësore por pas bredhritjevet gjahëtare.

Shkurt, edhe që t'a them turqisht, na mungon sevdaja për zanat. Në na daç të gishtit, na ke edhe të llogos, në na daç të rehatit, na ke edhe të paradës. Është e vërtetë. Porse zanatçinj sevdallinj, si ç'janë Frengjët, edhe punëtorë këmbëngulës, siç janë Gjermanët ose Bullgarët, "shqipot" as që duken të kenë qënë ndonjë herë, as që ka të ngjarë të jenë sot për sot. Mirë po dashuria e mjeshtërisë, dua të them, të dhënit, bile, të qënit i shtënë pas një veprimtarie të paragatitur mjeshtërisht me therorizmin e tërë një rinije edhe të marrur përsipër një herë e përgjithmonë, dashurija e mjeshtresë është cilësija kryesore, virtyti themelor për kohën e paqës. *Le t'a përhapim pra tek të vegjlit e sotmë sevdan e zanatit, kultin e profesionit!* Ja objektivi vital, drejt të cilit do t'ishte lartësisht e dëshiruarshëme që nga ana e Ministrisë s'Arsimit t'orientoheshin moti motit nisjativa më të shumta edhe më subatancjale.

Edhe ja ku po Jua them, pa dashur që të jap, duke dramatizuar retorikisht, një kushtim më papunë, ja ku po Jua them: Po s'u shtimë brezit të ri *burimin shpirtëror edhe qëndresën fiziologjike*; po nuk i futmë ata në *mësojtooren e seriozitetit edhe t'autokritikës në punë*; po i lamë të pandehin edhe ata se e ashtuqojtura zgjuarsi natyrale e bën të tepërtë paragatitjen mjeshtrore; se jo *përkatësija profesionale por encyclopedia e përciptë* ose dallaveret ose akroballëku janë hapësi magjik q'i çel dyert e pozitavet llokmëmëdha; po nuk u shkulumë atyrevet prirjen e trashëguar për hecejaket

plot gjallëri të dukëshme por pa pikë jete të brendëshme, për bredhritjet gjahëtare nëpër shkenca dhe nëpër mjeshtri; shkurt, po nuk çrrënjosëm atyrevet *shpirtin aventurier edhe karrierist* mbë nj'anë edhe mb'anë tjetër po nuk i bintmë ata se, ndërsa *përpëlitjet e ambicjes banale* na hanë nervat, na prishin gjaknë; ushtrimi i një mjeshtrije, përkundra, me rythmin monoton por qetësonjës, me frymën e egër por të shëndetëshme, me kurajon e përditshme, me bekimin e pemëvet... na jep dorë t'a trajtojmë karakterin, të bëhemi burra, dua të them, edhe t'i zhvillojmë mundësit mendore e ndjenjake, të bëhemi njerzë, dua të them; me një fjalë, po s'i bintmë brezin e ri se vetëm e vetëm ushtrimi i një mjeshtrije i fal jetës përmbajtje edhe kuptim, atëherë, mbase, - sepse krahun Zoti e ka të gjatë, apo, sepse trillet fati s'i ka të parapashmë – atëherë, mbase, për dhunë të mekanizimit dhe t'industrializimit të luftës, për dhunë, dua të them, të faktit modern së atij që nuk do të jetë i fortë edhe i pasur në veprimtarinë paqësore, nuk do t'i bëjë dot para trimëria në luftë; atëherë, mbase, *Arbëria e Lirë* do të rrojë prap se prap; Veçse këjo rrojtje e pamerituar, këjo liri e falur nga qielli apo nga lodra e drejtpeshimit ndërkombëtar; do të jetë vallë e dëshiruarëshme për stërnipërit mëndjemëdhenj të fatosave epikë të dyluftimevet të qëmotit?

LINGUISTIKA, FILOLOGJIA DHE GRAMATIKA DESKRIPTIVE¹

Hiq Francën, dhenë klasik të njëj kulti të vërtetë të gjuhës vehtjake në gjendjen bashkëkohore, e për pasojë të njëj konsiderate së naltë për gramatikanët deskriptivë; hiq Francën po thom, gati gjithkund ngjeti mbretnon endë sot e kësaj dite një paragjykim i padrejtë kundër gramatikës deskreptive si disiplinë shkencore. Pargjykimi se, shkencorisht, një gjuhë mujtëka me u gjurmue vetëm e vetëm simbas njânës prej këtyne dy methodave:

o së jashtëmi, thuej, në krahasim me dy a mâ shumë gjuhëna që janë të ndryshëme prej saj por që kanë të njëjtën origjinë me të, mâ shkurt në krahasim me të kështuqejtunat simotra të veta; çkah përbân methodën *lingvistike* (që daton soll prej qindvjetshit të kaluem);

o së mbrendshëmi, thuej, vertë në vetëveti, veçse jo në realitetin e gjendjen bashkëkohore po në gjurmat e zhvillimit të përënduem, mâ shkurt në kuadrin vertë vehtjak veçse jo aktual po të kaluem; çkah përbân methodën *filologjike* (që daton prej mâ se dymijë vjetësh).

E deri sa të mbretnojnë ky paragjykim, âsht e natyrshëme që methoda e tretë, thuej, methoda *deskreptive* (simbas së cilës këjo apo ajo gjuhë mâ së forti gjurmohet soll në të vetën gjendje bashkëkohore) të dekonsiderohet posi një prosedë thjeshtë teknike, e që gramatikanët deskriptivë të përçëmohen posi do gjuhëtarë thjeshtë empirikë.

Ndërkaq bartësa të këtij paragjykimi nuk mund të jenë filologët sepse filologët dijnë mirëfilli se çkah don me thânë të zotnojnë makar një të vetëme gjuhë në botë makar më një të vetëm moment të zhvillimit të saj: në momentin aktual, por ta zotnojnë tânësisht dhe hollësisht; mâ shkurt sepse filologët dijnë mirëfilli se çka don me thânë të jeshë gramatikan deskriptiv i njëj gjuhe.

E këte gjâ filologët e dijnë mirëfilli, sepse fundi i fundit edhe vetë një filolog nuk âsht kurrçkah tjetër veçse një gramatikan deskriptiv i cili

¹ Botuar te **Përparimi**, 1-2, 1955, Prishtinë, ff. 47-54.

tânësinë dhe hollësinat të njëj gjuhe në vendse me i gjurmue më një moment të vetëm të zhvillimit të saj, shkon e i gjurmon në dy a më shumë momente të këtij zhvillimi.

Anasjelltas metoda deskreptive dhe metoda linguistike janë rranjesisht të ndryshme njëra prej tjetrës. Edhe me të vërtetë, ndërsa gramatikanët deskriptivë gjuhënat e ndryshme, të marruna veç e veç, i gjurmojnë në vetëveti dhe për vetëveti; përkundrazi linguistat të njëjtat gjuhëna i gjurmojnë njëra në lidhjen me tjetrën, madje më së fortë njëra për dobinë e tjetrës.

Njëra për dobinë e tjetrës, sepse lingvistat, si komparativistat që janë, gjurmimi i një gjuhe zakonisht u shërben vetëm si një mjet për të zgjidhë këte apo atë problem të një gjuhe tjetër; problem të cilin gramatika deskriptive dhe filologjia përkatëse do të kenë qenë të pafuqishme me u zgjidhë.

Ja sepse pa qenë njëfarë polygloti nuk mund të bëhesh linguist i nderës. Mirëpo linguistat polyglotë (të një polyglotizmi jo empirik po spekulativ) nuk kanë as ngenë e duhur as interesimin e nevojshëm që çdonjëra prej gjuhënavet me të cilat mirren, ta gjurmojnë gjithsejtshëm dhe imtshëm, siç bëjnë pikërisht gramatikanët deskriptivë. Prandaj është edhe mjaft e natyreshme që lingvistat të mos jenë të ndërdojtshëm as për meritat personale të gramatikanëve deskriptivë as për vlerën intrinseke të metodës deskriptive.

Zaten të rrëmbyem prej suksesevet mun prej triumfevet që në gjurmimin gjuhësor janë arrijtë në sajë pikërisht t'aplikimit të metodës komparative, polyglotët e lingvistikës nuk kanë zakon me tregue ndonjë stimë gjithaq të madhe as për metodën filologjike. Ka madje ende asish lingvistash për të cilët fililogët nuk janë shkencëtarë të rreptë po erudite empirikë.

Ndërkaq mospërfilljen gjegjësisht përbuzjen e vet, lingvistat e rezervojnë më së fortë për pethodën deskriptive gjegjësisht për gramatikanët deskriptivë.

E me folë të drejtën, gramatikanët deskriptivë as që meritojnë, prej pikëpamjes shkencore, ndonjë konsideratë gjithaq të naltë prej anës së kurrkujt, e aq më pak prej anës së lingvistat. Edhe me të vërtetë, shumica e madhe e gramatikanëve deskriptivë kanë mbetë ende sod e kësaj dite më fort regjistruesa pasivë dhe pagëzuesa të mërzimtë të *dukuninavet* se sa përkufizuesa të prehtë dhe shpjeguesa të ndritshëm që *qenuninavet* – gjuhësore bashkëkohore.

Mirëpo përçëmimi gjegjësisht nënçëmimi i vetë methodës deskriptive në gjurmimtarinë gjuhësore është gjithqysh kryekëpút i papërligjshëm *një* sepse methoda deskriptive është universalisht shkencore, dhe dy për arsyen që pason.

Gjurmimi filologjik (a historik i mbrendshëm) dhe gjurmimi lingvistik (a komparativ i jashtëm) – nuk ndërmirren si të thuesh soll për syt e bukur të vetëvehtes. Përkundrazi njëni dhe tjetri ndërmirren njëheras e madjë më së fortë endë për diçka tjetër, shenjimisht për të mundësue shpjegimin shkencuer të të kështuqejtunvet përjashtime apo parregullësina të pjesshme në gramatikat shkollore; përjashtime dhe parregullësina të cilat në të vërtetën nuk janë kurrçkah tjetër veçse mbetunina të ngurosuna rregullësinash të dikurshëme, e të cilat prandej në strukturën bashkëkohore të systemit gjuhësuer nuk mund të kuptohen pamvarësisht prej njohjes së gjendjes së mëparshme të të njëjtit system.

Tani, synue në këte perspektivë, ndërsa një filolog e sidomos një lingvist na paraqiten si gjuhëtarë ndihmësa e për pasojë të nënrenduem, anasjelltas një gramatikan *deskriptiv* na paraqitet si gjuhëtar i ndihmuem e për pasojë *kryesuer*.

E ky koncepton le të jetë (apo le të duket) sa të dojë *pozitivistik*, asgjâmangu na do të pohojmë të madhe se pikërisht këtij konceptioni i takon e përtardhuna në shkencën gjuhësore; - pohim, të cilin do t'orvatem me e vërtetue në pjesën që pason të këtij studjimthi.

* *

Pamë së tue krahasue gjuhënat simotra ndërmjet veti, lingvistika synon me zbërthye ata probleme të çdonjânës sosh të cilët janë të pazbërthyeshëm nëpërmjet të gramatikës deskriptive dhe të filologjisë përkatëse. Më përgjithësisht mund të thuhet se, tue gjurmue përbashkësinat strukturale të gjuhënavet simotra, lingvistika synon me rishndërtue strukturën e gjuhës-nënë, e për pasojë historinë e çdonjânës për gjuhënavet simotra me e ndëjtue në perspektivën e parhistorisë përkatëse. Ja sepse lingvistika mund të përkufizohet si një disiplinë gjuhësore vetëm e vetëm gjenealogjike dhe krye krejt historike.

Mirëpo qysh prej disa dhjetëvjetshash e tëhu ky përkufizim nuk është më aktual, sepse ndërkohësisht përdorja në gjuhësi e methodës krahasore është tejshtër endë mbi gjuhëna origjinet së ndryshëme; kështu që tash mund të thuhet se kemi dy methoda lingvistike: methodën e lingvistikës *historike* dhe methodën e lingvistikës së *përgjithshme*.

E, siç dihet, ky diferencim i lingvistikës ka ardhë si përfundim i njëj reaktioni, sidomos në Svicrën frëçese dhe në vetë Francën, kundër

koncepcionit lingvistik të rijogramatikanëvet gjermanë se të folunët u përbâka mâ së forti soll prej të shqiptuemit, e për pasojë se zbulimi i ligjëvet fonetikë përbâka kryet e punës të çdo gjurmimi gjuhësuer.

Më një studjim mbi kontributin e dijetarëvet gjermanë në lingvistikën (historike), ja se ç'shkruente, këtu e nja tridhetë vjet mâ parë²), kryegjuhëtari francez Antoine Meillet (Atuàn Mejè):

“... gramatika prahasore po jep në Gjermaní shenja shkuemje teposhtë. (...)Posikur t'ishte e lodhun prej njëj shërbimi të shumtë, maqina ka pakësue rendimentin e vet,”

“Ndërkaq problemet e lingvistikës nuk janë të zgjidhun; çeshtjet e për-t'u-studjueme janë përkundrazi të njëj numri të pambarim dhe të njëj randësiye së pamasë. Mirëpo duhet me zgjanue gjurmimet, dhe methodat me i bâ mâ të lamueshëme.”

“Rreth vitit 1870 e tekëndej, shum prej nisjativavet që kanë çelë shtigje të rij, kanë ardhë prej dijetarësh jogjermanë.”

Kah fundi i studjimit të vet, auktori, gjith tue pohue se:

“Puna e atyne (S. R. e dijetarëvet gjermanë) që lingvistikën historike e kanë krijue prej asgjaje, nuk mund të harrohet kurrë”,

asgjâmangu ka thekësue rishtas nevojën:

“... me u emancipue prej prosedevet gjermane tradicionale, domosdo tepër të ngushta për të gjurmue një **kundranë** aq të gjanë e aq të ndërlikuetë siç âsht të folunët njerëzuer.”

Vyen me shtue se nja dyzet artikuj, të cilët A. Meillet-i qysh prej 1905 deri më 1936 i kishte potue nëpër revista gjuhësore ndërkombtare, u rishbotuenë në dy vëllime 560 faqesh nën titullin e përbashkët: Gjuhësija historike dhe gjuhësija e përgjithshëme, me të cilin titull demonstrativisht pohohej diferencimi definitiv i lingvistikës:

1. në *lingvistikën historike* që âsht e njësisshëme përkah methoda, por e panjësishëme përkah kundranat sepse zhvillimin e kësaj apo asaj gjuhe së veçantë e gjurmon krahas me zhvillimin e simotravet të saj gjithashtu të veçanta; kështu që në fakt kemi lingvistika historike të ndryshëme, siç janë më një anë hindo-evropeistika (me, mbrenda vehtes, sllavistikën, gjërma-

² *Ce que la linguistique doit aux savants allemands*, botue në **Scientia**, 1923, f. 263 ps. dhe rishbotue në veprën **Linguistique historique et linguistique générale**, Paris, Klincksieck. 1952, II, f. 152 ps.

nistikën, romanistikën, etj.), e n'anën tjetër lingvistika historike p.sh. e gjuhënavet semitike; dhe

2. në *lingvistikën e përgjithshme* që përkundrazi është e njësishe si përkah metoda ashtu përkah kundrana, sepse gjurmon vetëm të folunët njerëzuer nëpër një numër makar të kufizuem gjuhënash kombtare por nërgut të zgjedhuna sa më rranjesisht të ndryshme ndërmjet veti; kështu që – në saje të krahasimit të njënave me tjerat e njëheras në dritë të shkencës së të menduemit – të qendrueshëmohen *përbashktësinat* të të gjitha gjuhënavet, *veçorinat* e të cilavet mund të zbulohen e të ndritshohen soll në kuadrin e këtyne përbashktësinave.

Tani vertë endë pa dalë përjashta rrethit të këtyne apo atyne gjuhënave – bija të së njëjtës gjuhë–nënë lingvistikat historikë kanë arrijtë me ndëjtue një numër bukur të mirë parimesh që mund të vlejnë për mbarë gjuhënat në botë, e për pasojë të njëj karakteri gjithëmbarshehtënisht foljue.

Mirëpo këta parime më së forti takojnë soll fonetikës, thuej, soll anës shqiptore a akustio-fyziologjike të të folunit njerëzuer, kështu që, në gjurmimin e këtij të foluni si një kompleks shqiptoro-shprehjue a fyziopsykologjik, lingvistavet të përgjithshëm u është dashtë me u nisë gati prej asgjaje.

Këta është aq të vertetë sa që syntaksa e cila studjon tej-ndëjtimin të thuesh të mrrekullshëm prej shumplanshit menduer më njëvijshin foljue, larg së qenuni tashmë e përkryeme, është endë sot e kësaj dite e për-t'u-konstitueme; - në çkah nuk është gjithaq për t'u çuditë sepse në këte disiplinë gjuhësore kontributi i lingvistavet historikë ka qenë veçanisht i pamjaftueshëm, që të mos thom kryekëput i paqenun.

Për më tepër duhet rrëfye se këtu kontributi i lingvistavet historikë as që ka mujtë me qenë i tjetërlllojshëm. Edhe përnjëmend endë ai njohësi më i paplotë, që të mos thom, më i përciptë i njëj gjuhe mundet prapë-seprapë systemet fonetikë të kësaj gjuhe me i krahasue frytshëm me systemin fonetik të gjuhënavet simotra (zakonisht jo më mirë të njoftuna).

Anasjelltas krahasimi i frytshëm i syntaksavet të gjuhënavet simotra parkërkon nevojisht përvehtësimin tanësuer dhe të hollësishëm, thuej, pikërisht filologjik e sidomos deskriptiv të çdonjës sosh.

E vertedukshëm kështu shpjegohet edhe prirja e shum fonetiçistave komparativë të hindo-evropeistikës me ignorue deri egzistencën e gramatikëvet deskriptivë të gjuhënavet simotra, me systemet fonetikë të të cilavet ata më së forti bâhen të njoftun soll me anë të fjalorëvet krahasorë.

Përkundrazi pa u pasë familiarizue me gramatikat deskriptive të njëj numëri makar të paktë gjuhënash sa mâ të ndryshëme âsht zor me bâ ndonjë punë të nderës në lingvistikën e përgjithshme. Ja sepse pikërisht lingvistat e përgjithshëm kanë qenë ata të cilët kanë ndie nevojën që methodën deskriptive në gjurmimin gjuhësuer ta *rehabilitojnë* prej njëj diskreditimi të pameritue; - për çkah këtu poshtë po jap dy shembuj të vetëm por madhorë:

Siç dihet, svicërbjoti françez *Ferdinand de Saussure* (Ferdinâ de Sossyrë), megjith vdekjen bukur të parkohshme (1857-1913), ka dhânë kontributin kryesuer në konstituimin e lingvistikës së përgjithshme¹).

Tanî hiq përkufizimin e të folunit si një system shenjash të të menduarit, dhe hiq dallimin ndërmjet *fjalës si akt individual dhe gjuhës si produkt shoqnuer*, çkah tjetër përbân konceptcionin e de Saussure-it – E përbân më një anë:

parimi se çdo gjuhë âsht një system i plotë, një cykël i mbyllun; kështu që po përkite një gjuhë makar vetëm më një pjesëz të saj, të njëjtën gjuhë e ke tronditë në tânësi; dhe kështu që kush nuk njeh mirë një gjuhë në tânësi âsht zor që këte gjuhë ta kuptojë si duhet makar edhe vetëm më një pjesëz të saj; e n'anën tjetër

parimi se një gjuhë, shkencorisht, mund të gjurmohet dy nduersh: *diakronikisht*, thuej, në zhvillimin e saj gjatë njëj kohe, dhe *synkronikisht* thuej, në gjendjen e saj më një moment të caktuem, e për pasojë edhe në gjendjen e saj bashkëkohore.

Pra, përkah denjësia shkencore, njâni prej krythemelusavet të lingvistikës së përgjithshme, shenjimisht Ferdinand de Saussure-i methodën deskriptive të gjurmimit shkencuer e ka ngritë më naltësinë e methodës filologjike.

Ndërkaq, në këte rehabilitim të methodës deskriptive në gjurmimin gjuhësuer, dishepulli i madh i të madhit mjeshtër ka shkue endë mâ tej. Edhe me të vertetë, në të parën mësimdhanje mbi gramatikën krahasore, mbajtë qysh në vitin 1906 në Kolegjin e Francës e rishbotue në të naltëpërmendunën vepër të dyvëllimshme (vll. II, f. 5), Antoine Meillet-i ka shpallë tekstualisht:

“Edhë në laminat të gjurmueme me renë mâ të prehtë thom se nuk do të ketë asnjë problem të cilit na të mos mujmë me i rishgjurmue tue zbatue mâ përpikshëm parimet, tue çfrytsue

¹ Ferdinand de Saussure: **Cours de linguistique générale**, Payot, Paris, përmbledhje e mbas-mortshme e mësimdhanjevet t' autorit n'Universitetin e Gjenevës, botue prej ish-nxânësavet të tij: Ch. Bally dhe A. Sechehaye.

zbulimet e filologëve të mirren vetëm me kah një gjuhë, tue rishshqyrtue punimet e filologëve, e tue marrë rishtas në gjurmim krejt t'atësinë e fakteve të cilët, makar edhe vetëm për së largu, kanë ndonjë lidhje me këtë problem. (...)”

.....

“E nuk është vetëm prej filologjisë që lingvisti prët precizione më të mëdhej: (...) *Vrojtimi i fakteve aktualë është endë më i aftë me shpjegje të kaluemes se sa gjurmimi i së kaluemes me shpjegje të tashmen* (...)” (kursivi S. R.)

E është e natyrshme që këjo rrymë rehabilitimi e gramatikës deskriptive si methodë shkencore gjurmimi gjuhësuer të ketë prur me veti edhe njëfarë rishvlerësimi të gjuhës amënore si objekt i zakonshëm i gramatikës deskriptive: “E do të nisemi gjithmonë prej gjuhës s’onë amënore” (A. Belić: O značaju filološko-lingvističke nauke, “Letopis Matice Srpske”, februar 1955). “Kjo është naltësija më e epërme prej së cilës më së dobishëmi dhe më së largvajtshëmi mund të kundrohen të gjitha gjuhënat tjera.” (Hugo Schuchardt citue simbas A. Belić-it ibidem). Edhe vetë titulli i veprës së Charles Bally-ut: “Linguistique générale et linguistique française” është mjaft simptomatik prej kësaj pikëpamjeje.¹)

Në dritë të sa më sipër mendimin e Wolfgang Goethe-s se kush nuk njeh ndonjë gjuhë të huej, nuk kupton kurrgjatë as prej së vetës duhet

¹ Për të përfurcuar pohimin se gjuhësija ndërkombtare bashkëkohore ka kapërxye tashmë ekskluzivizmin fonetiko-komparativit gjerman, është bërë gjithmbarshënisht foljore, thuej shqiptoro-shprehjore, po jap këtu poshtë katër problemet teorikë, që, hiq çeshtjet praktike, kanë përbërë krejt rendin e ditës të *Të gjashtit kongres ndërkombtar të lingvistave* (mbajtur më 1948 në Paris):

I. A. egzistojnë kategorina që të jenë të përbashkta për mbarë gjuhënat në botë? Mbi studjimin e kategorinave të çfarë mase mund të ndëjtohet një klasifikim struktural i gjuhënavet? Në këtë lëndë, përfundimet e studjimit synkronik çfarë korrigjimesh duhet të pësojnë në dritë të studjimit diakronik? (Raportues: Louis Hjelmslev, profesor në Universitetin e Kopenhagës).

II. Mbrenda çfarë kufijsh e në çfarë kushtesh, studjimi synkronik dhe studjimi diakronik nxjerrin në dukje një solidaritet dhe mvarunë ndërmjet strukturës fonetike dhe strukturës gramatikore të njëj gjuhe? (Raportues: Roman Jakobson, prof. në Univ. Columbia).

III. A mund të ndëjtohet një përkufizim gjithmbarshënisht i vlefshëm për laminat respektive të morfologjisë dhe të sintaksës? (Raportues: Bohumil Trnka, prof. në Univ. e Pragës).

IV. Në çfarë kushtesh e mbrenda çfarë kufijsh, mbi systemin morfologjik të njëj gjuhe mund të veprojë systemi morfologjik i njëj gjuhe tjetër? E këta veprime çfarë pasojash bashkëbartin për t’atësue gjuhënat pamjaftësisht të zhvillueme me shërbye posi gjuhëna kulture? (Raportues: Hans Vogt, prof. në Univ. e Oslo-s) (*Actes du sixieme congres international des linguistes*, Paris, librairie C. Klincksieck, 1949).

dialektikisht me e plotësue me mendimin se familiarizmi me *filologjinë* e sidomos me *gramatikën deskriptive* të gjuhës amënore përbân jo vetëm një përgatitje të pazavendësueshme për nxânnen e veçuese të rastsishëme të kësaj apo asaj gjuhe së huej por njëheras edhe një parkusht të domosdoshëm për studjimin krahasues systematik të këtyne apo gjuhënave të hueja, thuej, për studjimin e *lingvistikës* qoftë *historike* qoftë të *përgjithshme*.

NJË CIKL SEMINARESH MBI PROBLEMATIKËN METODIKE NË GRAMATIKËN DESKRIPTIVE

I. EKSURSET HISTORIKË NË GRAMATIKËN DESKRIPTIVE¹

Në seminarin, projektuar për vitin 1957, do të mirrem në një anë me përpjekjet, makar jo përherë sistematike dhe jo përherë të suksesshme, që Sami Frashëri ka bërë në “Shkronjtoren” e vet për të shpjeguar *historikisht* të kështuquajturat *anomali* në strukturën e shqipes *bashkëkohore*; e n’anë tjetër do të cek pasojat negative që, për zhvillimin e gramatikës së shqipes si shkencë si dhe për unifikimin e gjuhës s’onë të shkrimit, ka pasur numri i pamjaftueshëm respektivisht mungesa e kryekëputshme e ekskursevet historikë në gramatikat t’ona deskriptive që nga Samiu e tëhu.

Seminarin e tashëm do ta ndanj gjithashtu në dy pjesë.

Në pjesën e parë do të trajtonj çështjen e mbeturivet të zhvillimit të kaluar të një gjuhe në gjendjen e saj bashkëkohore, më shkurt, çështjen e reliktevet gjuhësorë; - relikte që përbëjnë pikërisht objektin e ekskursevet historikë në gramatikat deskriptive të çdo gjuhe.

Në pjesën e dytë do të parashtronj disa shembuj konkretë reliktesh të ndryshëm në strukturën e tashme të gjuhës shqipe, duke shqyrtuar më veçanërisht problematikën e zorshme të diftorit të thjeshtë dhe të nyjës së parme në përdorjen bashkëkohore.

1

Në mënyrë hyrjeje do të ju bënj të njohur me qëndrimin e fundit të gjuhëtarëvet sovjetikë kundrejt problemit të ekskursevet historikë në gramatikën deskriptive.

Në të përkohshmen gjuhësore sovjetike “Voprosy jazykoznanija” është botuar teksti i një referati kolektiv mbi “Çështjet e hartimit” të

¹ Seminar, mbajtur gjatë vitit 1956 dhe riredaktuar e plotësuar me rastin e këtij daktilografimi. Botohet për herë të parë. Ruhet në familje.

gramatikavet deskriptive për të gjitha gjuhët e kombësivet të ndryshme në Bashkimin Sovjetik”, - referat, ku midis të tjerash thuhet tekstualisht:

“Gramatika deskriptive e një gjuhe nuk mund të çlirohet prej elementesh të historisë së kësaj gjuhe: në padijeni të proceseve historikë nuk mund të kuptohen drejtë tjetërsimet gradualë, nëpër të cilët përshkohet sistemi gramatikor i një gjuhe në të gjitha etapat e zhvillimit të saj, pa përjashtuar etapën bashkëkohore; nuk mund të bëhen të kuptueshme disa çfaqje që kanë një karakter reliktesh në sistemin gramatikor bashkëkohor, e që përbëjnë të kështuqajturit “përjashtime” nga rregullat vepruese. Kjo do të thotë se faktet e gjuhës bashkëkohore që kanë nevojë për komente historikë, domosdo duhet të përsillen nga komente të këtillë” (numur 4, viti 1953, faqe 19).

Tani, nuk ka dyshim se një qëndrim i këtillë, është në përputhje të plotë me dialektikën materialiste.

Edhe me të vërtetë, siç dihet, njëri nga parimet themelore të dialektikës materialiste është ky, se e reja nuk ka ku të lindë gjatë veçse në gjirin e së vjetrës, e n’anë tjetër se kjo e re edhe pasi të mbizotërojë plotësisht të vjetër, prapëseprapë bashkëbart kurdoherë ndonjë mbeturi të së vjetrës. Për pasojë në tërësinë e së tashmes gjinden gjithnjë gjurma akoma të pashuara të së kaluarës. E është e natyrshme që ky parim themelor i dyanshën i dialektikës materialiste të vlejë edhe për gjendjen bashkëkohore të çdo gjuhe.

Prandaj e para punë e çdo gramatikani deskriptiv është që mbijetimet ose **të mbeturat** e zhvillimit të kaluar t’i dallojë nga **të dhënat** e gjendjes bashkëkohore.

Po në dritë të cilit kriter gramatikani deskriptiv do të bëjë këtë dallim paraprak? – do ta bëjë në dritë të kriterit, se të dhënat e gjendjes së tashme janë jo vetëm të gjalla por edhe të gjallërishme, e për pasojë se ato paraqiten gjithandej si pjesë përbërëse të plotvlershme të kësaj gjëndjeje; kurse të mbeturat e zhvillimit të kaluar janë të veçuara dhe si të vdekura, e prandaj edhe bëjnë **figurë trupash të huaj** në strukturën gramatikore bashkëkohore të gjuhës përkatëse, apo siç thuhet në terminologjinë e shkollës përbëjnë përjashtime nga rregullat e përgjithshme.

Mirëpo këta trupa, sot të huaj, dikur, dhe pikërisht në etapën përkatëse të zhvillimit gjuhësor, kanë qenë njësite të plotvlershëm të sistemit gjuhësor të atëhershëm; e për pasojë të sotmit përjashtime nga rregullat e përgjithshme, kanë pasur dikur rregullësinë e tyre të plotë.

Ja sepse nuk është mjaft që gramatikani deskriptiv të bëjë dallimin paraprak të të dhënave bashkëkohore nga të mbeturat e së kaluarës: me një mënyrë makar të thjeshtësuar ai duhet që këto të fundit edhe t'i shpjegojë në kuadrin e etapës historike përkatëse, duke hetuar njëherazi edhe shkakun përse këta elementë të së kaluarës kanë mbijetuar në të tashmen.

Për më tepër, vetëm disa nga reliktet gjuhësore ruajnë të pandryshuar vlerën e tyre origjinale dmth. atë vlerë që kanë pasur në etapën historike përkatëse, kurse reliktet tjerë paraqesin ndonjë ndryshim kuptimi apo funksioni.

Prandaj e treta detyrë e gramatikanit deskriptiv është që të konstatojë tjetërsimet eventuale që mbijetimet e së kaluarës mund të kenë pësuar gjatë bashkëjetesës së tyre me të dhënat e gjendjes bashkëkohore.

Së këndejmi shihet sheshit se në mungesë gjurmimesh historikë paraprakë seriozë, neve punuesvet të sektorit të gramatikës të Institutit të Historisë dhe Gjuhësisë do të na ishte e pamundur që të hartojmë me sukses një gramatikë shkencore normative të shqipes së sotme të shkrimit.

Para se të kalojmë në pjesën e dytë të këtij seminari dmth. në konstatimin dhe interpretimin të disave nga reliktet e zhvillimit të kaluar në gramatikën e shqipes së sotme, do të prekim çështjen e dallimit të relikteve të gramatikës nga arkaizmat e fjalorit.

Siç dihet arkaizmat e fjalorit i takojnë kryesisht gjuhës së shkrimit resp. gjinivet të ndryshme të kësaj gjuhe. Dihet gjithashtu se përdorja e arkaizmave nuk është kurrë e domosdoshme.

Anasjelltas, reliktet e gramatikës janë për t'u dalluar: 1) n'asish që përbëjnë gjithashtu arkaizma në strukturën e sotme e që si të këtillë janë të padomosdoshëm dhe të zëvendësueshëm, dhe 2) n'asish që përbëjnë pjesë të plotvlershme të gramatikës bashkëkohore, e që si të këtillë janë të një përdorjeje së përgjithësuar dhe të ndryshme.

Le të vërejmë gjithashtu se në mungesë të hartimit të një gramatike historike tërësore, makar elementare, të gjuhës sonë, të konstatosh dhe të interpretosh një numur makar të kufizuar reliktesh të strukturës gramatikore të shqipes së lashtë në strukturën gramatikore të shqipes së vonë – do të thotë të bësh disa anticipime të shkëputur, të ngresh disa teza të diskutueshme.

2

Disa nga të dhënat kryesore të strukturës së kaluar si të mbetura të pjesëshme ose të veçuara në përdorjen e tashme të gjuhës shqipe dhe të dialekteve të saj do të parashtrihen në mbarim të seminarit të tretë.

II. TRAJTUESHMËRIA SHKENCORE E RELIKTEVE TË NË MUNGESË TË NJOHJES SË SË KALUARËS OSE GRAMATIKA DESKRIPTIVE, SI SHKENCË E VETËMJAFTUESHME

I

Në pjesën teorike të seminarit të vjem mbi “Ekskurset historikë në gramatikën deskreptive” gjëja kryesore ishin në një anë dallimi i të dhënavet të një gjuhe në relikte dhe në jorelikte; e n’anë tjetër pohimi se reliktet duhet trajtuar edhe historikisht, kurse joreliktet vetëm deskriptivisht.

Kundër dallimit të të dhënavet të një gjuhe në relikte dhe në jorelikte shoku Mahir Domi ngriti objeksionin se të gjitha të dhënat e tashme të një gjuhe në fakt rezultojnë nga zhvillimi i saj i kaluar, e për pasojë se “inventari i reliktevet të së kaluarës në të tashmen praktikisht është e gjithë gjuha”.

Të njëjtin dallim shoku Androkli Kostallari e kritikoi si mekanik, duke specifikuar:

- 1) se gjuha bashkëkohore formon një unitet,
- 2) se joreliktet nuk shpjegohen vetëvetiu, dhe
- 3) se asnjë fenomen gjuhësor bashkëkohor nuk është për t’u trajtuar pamvarsisht nga rrjedhimi historik përkatës.

Tani kjo kritikë dhe ky objeksion kanë të bëjnë drejtë për së drejti me esencën jo vetëm të konceptimit tim mbi gramatikën deskriptive, por edhe me vetë konceptin e reliktevet të së kaluarës në të tashmen.

Në këto kondita nuk do të kishte kuptim që unë të mirrem me trajtimin e reliktevet në gramatikat vëndase, pa u shpjeguar më parë mbi këtë kritikë dhe mbi këtë objeksion.

Pra, shokut Mahir do t’i përgjigjem se të dhënat e vetë së tashmes nuk mund të barazohen me të mbeturat e së kaluarës në të tashmen.

Edhe me të vërtetë, të mbeturat e së kaluarës në të tashmen janë pikërisht ato elemente të veçantë të zhvillimit gjuhësor, të cilët për shkaqe gjithashtu të veçantë kanë kaluar nga etapa prise në etapën pasuese pa pasë pësuar të ndërkohësishmet ndryshime zhvillorë, *përndryshe të përgjithësuar* nëpër të cilët përkundrazi janë përshkuar të gjithë elementët tjerë; kurse të dhënëat e vetë së tashmes janë pikërisht të gjithë këta elemente tjerë.

Në këto kondita, reliktet ose mbijetimet e ngurrosur ose mbeturitë e pabashkëzhvilluara të së kaluarës në të tashmen ose më shkurt fosilet strukturalë kurrsesi nuk mund të përbëjnë tërësinë e inventarit të një gjuhe në gjëndjen e saj të tashme.

Gjithashtu shokut Androkli do t'i përgjigjem:

1) se vërte gjuha bashkëkohore formon një unitet jo vetëm për përdoruesin empirik por edhe për analizuesin teorik. Mirëpo ndërsa përdoruesit empirik ky unitet i paraqitet mbi një plan të vetëm, përkundrazi për analizuesin teorik i njëjti unitet përbëhet prej disa shtresave strukturash të ndryshme, pa dallimin paraprak të të cilave as që mund të flitet për ndonjë përshkrim shkencor të gjuhës;

2) se kur thuhet që joreliktet janë për t'u bërë objekt i një trajtimi vetëm deskriptiv me kaq nuk pohohet se joreliktet u shpjeguakanë vetëvetiu. Përkundrazi trajtimi deskriptiv i jorelikteve përbën një veprim shkencor që qëndron jo vetëm në reduktimin e të dhënave të veçanta praktikisht të panumërta në numrin relativisht të kufizuar të përgjithësiveve përkatëse por edhe në caktimin e raporteve midis këtyre përgjithësive; dhe

3) se vërte shpjegimi i të dhënave të vetë së tashmes del më i plotë dhe më bindës kur edhe këto të fundit synohen në perspektivën e zhvillimit të tyre të kaluar. Mirëpo ndërsa për të dhënat e vetë së tashmes dmth. për joreliktet metoda historike shumë shumë është vetëm e vetëm e dobishme, përkundrazi për të mbeturat e së kaluarës në të tashmen dmth. për reliktet, metoda historike është gjithsesi e dobishme.

Gjithashtu, po folmë rreptësisht, dallimi i të dhënave të tashme të një gjuhe në jorelikte dhe në relikte nuk mund të quhet mekanik sepse rregullisht për mekanizëm mund të flitet vetëm atëherë, kur metoda specifike e një shkence më të thjeshtë tejbartet pa tjetër në trajtimin e lëndës së një shkence më të ndërlikuar; kurse, në rasën konkrete, dallimi i të dhënave të tashme të një gjuhe në jorelikte dhe në relikte është zbatimi në gjuhësi i një kriteri metodik që kondicionohet nga çfaqja universale e pabarazisë zhvillore në natyrë, në shoqëri dhe në ndërgjegje, e që si i këtillë edhe vetë është universal.

Me gjithë të tëra këto bashkë, ndërkohësisht, edhe unë vetë jam bërë i ndërgjegjshëm se klasifikimi i të dhënave të tashme të një gjuhe në jorelikte dhe në relikte nuk është as i vetmi i mundshëm, as ai, nga i cili mund të nisemi në përshkrimin shkencor të këtyre të dhënave.

Edhe me të vërtetë, lëndën e gramatikës deskriptive ta dallosh, me një mënyrë paraprake të përgjithësuar, në jorelikte dhe në relikte, do të thotë, të

dhënat e gjendjes së tashme t'i klasifikosh sipas kriterit të zhvillimit të kaluar, e për pasojë një lëndë sinkronike ta trajtosh nga pozitat e metodës diakronike.

Ja sepse të dhënat bashkëkohore e për pasojë sinkronike të gramatikës së një gjuhe duhet në rradhë të parë të klasifikohen sipas një kriteri gjithashtu sinkronik, i cili këtu nuk mund të jetë veçse kriteri logjik-linguistik që pason, e që vlen edhe për të dhënat e fjalorit; e pra për mbarë materialin e cilëndo gjuhë së shkruar.

Ky apo ai element i vetëm i të menduarit çfaqet kurdoherë dhe de-tyrimisht me këtë apo atë element gjithashtu të vetë të të folurit, apo përkundrazi çfaqet respektivisht mund të çfaqet me dy elemente herë krejtësisht herë pjesërisht të ndryshëm të të folurit?

Sipas këtij kriteri klasifikimi, të dhënat bashkëkohore të gramatikës së një gjuhe janë për t'u ndarë: në të njëfishta që po i shënojmë me numurin 1 dhe në të dyfishta që janë për t'u dalluar në këta katër grupe:

2(-3): të dyfishtat primare (- sekundare), të lindura nga një diferencim fonetik i kondicionuar p.sh. “një libër TË mirë”, “librin E mirë”, etj.

4(-5): të dyfishtat joarkaike (- arkaike), variantet arkaike duke qenë vetëm të mundshme resp. vetëm të tolerushme p.sh. “prej disa burrash SË mirë” për “prej disa burrash TË mirë”;

6(-7): të dyfishtat joinovuese (- inovuese), variantet inovuese duke përbërë nga ndonjë herë gabime gjuhe p.sh. “Vizitoni ekspozitën e shpikjeve dhe E racionalizimeve!”, e nga ndonjë herë reforma të mundshme p.sh. “shkelje E rregullave e porosive fetare “për”... e E porosive, etj.”, dhe

8(-9): të dyfishtat letrare (- dialektale), variantet dialektale duke qenë herë më të shumta herë më të pakta sipas shkallës së unifikimit të gjuhës letrare, p.sh. në toskërishte “kam bënë” për “kam bërë”, etj. dhe në gegërishte p.sh. “kam me shkue” për “do të shkoj” e tjera.

Pra gjithsesi kryesisht kemi 9 lloje të ndryshëm të dhënash bashkëkohore në gramatikën e një gjuhe.

E vetëm pas këtij klasifikimi të të dhënave bashkëkohore ose sinkronike të gramatikës së një gjuhe në këta 9 lloje kryesorë sipas kriterit gjithashtu sinkronik të inadekuacionit resp. të adekuacionit midis të folurit dhe të menduarit vjen në konsideratë klasifikimi i këtyre të dhënave sipas

një kriteri diakronik dmth. shtrohet pyetja, se cilët nga këta lloje janë jorelikte dhe cilët përkundrazi përbëjnë relikte.

Kuptohet vetiu se të dhënat e njëfishta nuk mund të përbëjnë relikte; sepse reliktet janë konservacione që cënojnë sistematicitetin gjuhësor bashkëkohor, e për pasojë, konservacione të pjesshëm resp. të veçuar, kurse të dhënat e njëfishta të një gjuhe janë kurdoherë të gjithmbarshme, e për pasojë përbëjnë ose konservacione të gjithmbarshëm ose inovacione të gjithmbarshëm (karakter ky, që mund të caktohet në saje të krahasimit të gjuhës së dhënë në këtë apo atë simotër të saj e për pasojë me kritere të gjuhësisë krahasore.

Nga të dyfishtat primare (sekundare), primaret vërte janë të detyrueshme dhe të përgjithësuara brenda sferës së caktuar të përdorjes së tyre; mirëpo për mbarë kategorinë gjuhësore përkatëse ato mbeten konservacione të pjesshëm e për pasojë edhe duhen mbajtur si relikte.

Nga të dyfishtat joarkaike (- arkaike), variantet arkaike përbëjnë relikte.

Nga të dyfishtat letrare-dialektale, variantet dialektale në dialektin përkatës mund të përbëjnë ose të dhëna të njëfishta të vetë së tashmes apo përkundrazi inovacione ose konservacione të një karakteri ose të gjithmbarshëm ose të pjesshëm apo të veçuar.

Tani edhe nga ky vështrim fuqia numerike e reliktevet nuk del gjithaq e paktë.

Mirëpo një analizë më e kollësishme e të dhënavet vëte të njëfishta por të pathjeshta mund të na shpjegjë në zbulimin e një numri mjaft të madh reliktesh shumë të rëndësishëm.

Le të marrim p.sh. mbiemrat e nyjshëm: i mirë, i kuq, i madh, etj. që përbëjnë të dhëna vërte të njëfishta (sepse konceptet përkatës nuk mund të çfaqen ndryshe veçse kështu), por të pathjeshta, sepse këta mbiemra të nyjshëm janë të analizueshëm në trupat, dhe në nyjat e tyre, e këto të fundit përbëjnë pikërisht një relikt të nyjës së parme të shqipes së lashtë në të vënë, relikt me kuptim të ndryshuar resp. të asgjësuar, por gjithmonë relikt.

Pastaj një variante arkaike, kur është e pathjeshtë, përveç reliktit që është në vetëvehte, përbën edhe aq relikte tjerë, sa janë elementet e ndryshëm, në të cilët ajo mund të analizohet.

P.sh. e dhëna gjuhësore: “të mi vëllezër”, e cila në vetëvehte përbën variante arkaike e për pasojë relikt kundrejt shprehjes joarkaike “vëllezërit e mi”, është e analizueshme në disa elemente të ndryshëm që përbëjnë aq relikte të një vlere së paçmueshme për sintaksën historike të gjuhës sonë.

Edhe me të vërtetë, kjo variante arkaike na mëson së në shqipen e lashtë:

- 1) mbiemrat pronorë, e për pasojë edhe cilësorët, ndejtoheshin para emrave;
- 2) miemrat e parandëjtuar ishin të panyjshëm, sepse në këtë variante arkaike *nyja të* i takon emrit të paprapanyjësuar: “vëllezër”, dhe
- 3) emrat nyjëzoheshin së përparmi.

Gjithashtu një e dyfishtë primare dmth. një konservacion i pjesshëm përbën njëkohësisht edhe konservacion të veçuar sa herë që, kundër rregullës përkatëse, ka mbetur pa u zevendësuar nga e dyfishta sekundare.

P.sh. në shprehjet: “djalin t’im”, etj, trajta nyjore primare *të* përbën konservacion të veçuar kundrejt trajtës nyjore sekundare *e*, përndryshe të përgjithësuar në të njëjtën situatë sintaktike, p.sh. “djalin *e* mirë”, etj.

Pra në fakt numri i reliktevet është shumë më i madh nga ç’pandehet zakonisht. E me këtë konkluzion shpresonj t’i jemë përgjegjur edhe pyetjes së shokut Androkli: “Në gramatikën deskreptive të një gjuhe cila është pesha specifike e reliktevet?”.

Në zhvillimet e sipërm, reliktin e kemi përkufizuar si një konservacion të pjesëshëm respektivisht si një konservacion të veçuar.

Tani, ky përkufizim është jashtëzakonisht i rëndësishëm, sepse implikon dallimin e konservacioneve: I – në konservacione të pjesëshëm respektivisht të veçuar dhe II – në konservacione të gjithmbarshëm; dallim ky që metodikisht është vendimtar për trajtimin shkencor të një gjuhe në gjendjen e saj bashkëkohore².

Edhe me të vërtetë, ndërsa konservacionet e gjithmbarshëm nuk cenojnë homogjeneitetin struktural ose unistrukturën e gjuhës brenda kategorivët gjuhësore përkatëse e prandaj mund të identifikohen si të këtillë vetëm në saje të krahasimit me gjuhë simotra; përkundrazi konservacionet jotë gjithmbarshëm ose reliktet cenojnë unistrukturën e gjuhës brenda kategorisë gjuhësore përkatëse e prandaj janë të identifikueshëm, duke operuar edhe vetëm me të dhënat brenda-gjuhësore dhe bashkëkohore, tashmë të klasifikuara në të njëfishta dhe në të dyfishta, në bazë të pyetjes logjike–linguistike “me sa elemente të të folurit çfaqet ky apo ai element i të menduarit”.

² Po inovacionet (p.sh. fonetike dmth. të kështuquajturit ndryshime fonetike kombinatorë dhe spontane) a nuk janë për të t’i dalluar asosh që cenojnë dhe në asosh që nuk cenojnë unistrukturën?.

Tani, pikërisht në lidhje me këtë identifikueshmëri të relikteve me të vetmit mjete brendagjuhësorë dhe bashkëkohorë shtrohet pyetja më e përgjithshme nëse gramatika e një gjuhe në gjendjen e saj bashkëkohore mund të trajtohet shkencërisht vetëm me ndihmën e metodës deskriptive, e për pasojë nëse vetë gramatika deskriptive e një gjuhe mund të ndërtohet si shkencë pamvarësisht nga njohja paraprake e rezultateve të gramatikës historike të së njëjtës gjuhë.

Le të marrim, për shëmbëll rasën e skajshme dhe historikisht pothuajse të paqenë, por didaktikisht të interesantshme të një gjuhe të padiferencuar në dialekte, të pashkruar në të kaluarën dhe me një gjenealogji akoma kryekëput të panjohur, e për pasojë rasën e një gjuhe, studimin e gjëndjes bashkëkohore të së cilës nuk e ndihmon as diferencimi dialektal ose dialektologjia, as e kaluara e dokumentuar ose filologjia, as krahasimi me simotrat ose linguistika gjenealogjike.

Shtrohet prapë pyetja: A është i mundshëm trajtimi shkencor i një gjuhe së këtillë?

Siç dihet, ndjekësit e shkollës së Dë Sosyrit (De Saussure) me dallimin e rreptësishëm të metodës sinkronike nga metoda diakronike, kësaj pyetjeje i janë përgjegjur pohueshëm.

Mirëpo, (me sa është i azhurnuar informimi i im mbi zhvillimin aktual të gjuhësisë së përgjithshme) në këtë mes nga ndjekësit e kësaj shkolle vazhdon të mos bëhet sa duhet ose të mos bëhet fare një dallim, i cili sipas meje është i një rëndësie metodike themelore.

E ky dallim qëndron këtu që, në qoftë i drejtë mendimi se diakronia zakonisht do të thotë edhe heterogjeneitet struktural ose pluristrukturë, përkundrazi është e gabuar pandehja se sinkronia gjithmonë dashka të thotë edhe homogjeneitet struktural ose unistrukturë.

Edhe me të vërtetë fakti se dy a më shumë vetë jetojnë në të njëjtën kohë, nuk do të thotë se ata qenkan edhe vërsnikë.

Paralelisht, fakti se dy a më shumë të dhëna gjuhësore përdoren në të njëjtën kohë, nuk do të thotë se ato u ndodhkanë në të njëjtën moshë zhvillore e për pasojë se ato edhe paraqitkanë të njëjtën strukturë.

Pra sinkronia nuk përjashton pluristrukturën.

Në këto kondita, pyetjes nëse këto apo ato të dhëna gjuhësore janë për t'u trajtuar sipas kësaj apo asaj metode, konkretisht sipas metodës historike apo përkundrazi deskriptive, nuk mund t'i përgjigjemi duke hetuar

thjeshtësisht nëse të dhënat në shqyrtim janë të një përdorjeje jo bashkëkohore apo përkundrazi bashkëkohore.

Kësaj pyetjeje, mund t'i përgjigjemi vetëm duke hetuar (më një anë, nëse të dhënat që përdoren në epoka të ndryshme janë edhe strukturash të ndryshme apo përkundrazi të së njëjtës strukturë e n'anë tjetër) nëse të dhënat që përdoren në të njëjtën kohë, i takojnë së njëjtës moshë zhvillore apo përkundrazi bëjnë pjesë në etapa evolutive të ndryshme.

Pa dyshim midis të dhënave gjuhësore të një përdorjeje bashkëkohore – numerikisht mbizotërojnë ato të dhëna që janë edhe të një strukture homogjene. Prandaj është e natyrshme, që në trajtimin shkencor të të gjitha të dhënave të tashme të një gjuhe të kryezotërojë metoda deskriptive dmth. ajo metodë që nuk del jashtë kufinjve të së tashmes.

Mirëpo, në trajtimin shkencor të pakicës së të dhënave gjuhësore të një përdorjeje bashkëkohore por të një strukture së kaluar, zbatimi i metodës historike, larg së përbëri ndonjë ekskursion historik të rastit, përbën përkundrazi një çfaqje metodike të domosdoshme dhe të pazëvendësueshme.

Ndërkaq – e pikërisht këtu qëndron risija më me rëndësi në seminarin e pranishëm – nuk është e thënë se çdo e kaluar qenëka e njohshme vetëm në mënyrë të drejtëpërdrejtshme dmth. vetëm në kuadrin e së kaluarës.

Përkundrazi ajo e kaluar që ka lënë këto apo ato gjurma të veta midis të dhënave të së tashmes, siç ndodh pikërisht me këto apo ato të mbetura të strukturës së kaluar në përdorjen e tashme, duhet, së pakti përsa u takon këtyre gjurmave ose të mbeturave, të jetë e njohshme edhe vetëm brenda kuptimeve të së tashmes.

Edhe me të vërtetë këto të mbetura të strukturës së kaluar në përdorjen e tashme cenojnë unitetin struktural të së tashmes, sepse përbëjnë konservacione të pjesshëm ose të veçuar, e për pasojë sepse koekzistojnë me inovacionet përkatëse, kështu që në raportet foljorë-mendorë krijojnë situatën jonormale të dy të dhënave të ndryshme të të folurit për një të dhënë të vetme të të menduarit.

Tani edhe vetëm konstatimi i faktit të koekzistencës së dy të dhënave të ndryshme të të folurit për një të dhënë të vetme të të menduarit duhet të na lejojë të nxjerrim përfundimin se në këte mes kemi të bëjmë kryesisht me një konservacion të pjesshëm ose të veçuar dhe me inovacionin përkatës.

Është e vërtetë se, në bazë të këtij konstatimi logjik-linguistik na nuk mund të dimë se cila nga këto dy të dhëna të ndryshme të të folurit përbën konservacion, e cila – inovacion. Është e vërtetë gjithashtu se në procesin e

zgjedhjes së këtij problemi thjeshtë historik-gjuhësor mund të lindin kontestime dhe divergjenca. P.sh. sipas Pedersenit nga të dhënat nyjore të dyfishta: burrl – bregU, I-ja është sekundare dmth. përbën novacion dhe U-ja është primare dmth. përbën konservacion; kurse na mbrojmë tezën e anasjelltë.

Mirëpo këto divergjenca dhe kontestime nuk provojnë ndonjë pamundësi objektive për të njohur të kaluarën në të tashmen, por kondicionohen nga prania e paragjykimet subjektivë ose nga dobësitë e zbatimit të një metode në vetëvehte të drejtë.

Një shembull konkret zbatimi të kësaj metode do ta japim në seminarin e ardhshëm mbi temën: “Trajtimi i relikteve në gramatikat vendase”.

Konkluzion:

Është e vërtetë se në përdorjen e tashme të një gjuhe hyjnë respektivisht mund të hyjnë edhe të mbetura të strukturës së kaluar, të cilat si të këtilla nuk mund të trajtohen shkencërisht ndryshe veçse duke u dalluar pa tjetër nga të dhënat e strukturës së tashme, e për pasojë duke u ndejtuar në perspektivën e zhvillimit historik përkatës.

Asgjëmang, përparimi i çdo shkence resp. i çdo discipline shkencore qëndron në pamvarësimin e saj maksimal dmth. pikërisht këtu që ajo t’bëhet sa më e vetëmjaftuar që të jetë e mundshme në trajtimin metodik të lëndës vehtjake.

Prandaj çdo gramatikan deskriptiv duhet të synojë drejt qëllimit që edhe të dhënat e strukturës së kaluar si të mbetura të pjesshme ose të veçanta në përdorjen e tashme t’i trajtojë shkencërisht edhe në tërësinë e saj, e për pasojë, gjithë duke operuar me të vetmet të dhëna të përdorjes së tashme, të bëjë me një mënyrë makar indirekte punën e një historiani gjuhësor.

E këtij qëllimi një gramatikan deskriptiv mund t’ja arrijë vetëm në saxe të dallimit paraprak të konceptit të *kronisë* nga koncepti i strukturës, e për pasojë në saxe të ndarjes paraprake të të dhënave jo vetëm të përdorjes së tashme por edhe të strukturës së tashme nga të mbeturat e strukturës së kaluar në përdorjen e tashme.

Le të shtojmë për të përfunduar se rasat e plutistrukturës “revolutive” ose evolutive nuk duhet përzierë me rasat e “plurifleksionit” origjinar.

P.sh. në shqipen e Buzukut, dy elementet foljorë – I – VE kundrejt konceptit të vetëm të rasës dhanore (në njëjës dhe në shumës): “(një) burrl – (disa)

burraVE” përbëjnë rezultatin e një plurifleksioni origjinar; kurse në të njëjtën shqipe, dy elementet – VE, - E kundrejt konceptit të vetëm të rasës dhanore në numrin shumës: “burraVE- njerëzE” përbëjnë një çfaqje strukture dualiste joorigjinare³.

III. TRAJTIMI I RELIKTEVET NË GRAMATIKAT VENDASE

Në shumicën e madhe të gramatikavet vëndase të dhënat e përdorjes së tashme që përbëjnë të mbetura të strukturës së kaluar, në rasiat më të favorëshme, janë shënuar pa tjetër dmth. pa u bërë objekt i ndonjë tentative shpjegimi shkencor; kurse, në rasiat më të disfavorëshme, të mbeturat e strukturës së kaluar janë paraqitur si të dhëna të strukturës së tashme.

Ja një shëmbëll nga rasiat më të disfavorëshme.

Në shqipen e sotme prapanyjëzimi si i emravet ashtu i mbiemravet të substantivuar është bërë një procedë caktimi e përgjithshme dhe efektive, kurse paranyjëzimi i emravet resp. i mbiemravet, ka mbetur një prosedë caktimi sporadike resp. fiktive, kështu që në sintaksën e sotme paranyjëzimi përbën një relik të thjeshtë.

Mirëpo, p.sh. Xanoni këtë situatë e ka përmbysur në mënyrë të përsosur me pohimin e dyfishtë:

1) se “Artikujt janë do fialë t’vogla qi u njiten para substantivave, adiektivave, pronomeve për me i lidhun e per me i skajue”, dhe

³ Seminarin e pranishëm e kisha redaktuar atëherë kur, nga fundi i shtatorit, akade-miku rumun më vuri në dispozicion tekstin e një referati të Roman Jakobsonit në “Të tetin Kongres ndër-kombëtar të linguistëve” mbajtur në Oslo më 5-9 gusht 1957. Në këtë referat mbi temën “Studimet tipologjike dhe kontributi i tyre për gjuhësinë historike krahasore” prej 11 faqesh autori midis të tjerash, vëren tekstualisht: “... në gjuhë “statika” dhe “sinkronija” nuk koincidojnë. Çdo ndryshim origjinarisht i takon sinkronisë gjuhësore. Njëri dhe tjetri varietet: varieteti i vjetër dhe i riu bashkëçfaqen në të njëjtën kohë tek e njëjta bashkësi gjuhësore, njëri si më arkaik, tjetri si më i modës (“fashionable”) duke i përkatur njëri stilit më eksplisit dhe tjetri atij më eliptik, dy nënkodëve të të njëjtut kod të këmbyeshem (“of the same convertible code”). Çdo nënkod në vetëvehte është një sistem stacionar, sunduar nga ligjë strukturalë të shtangtë; kurse interludi (“interplay”) i këtyre dy sistemeve të pjesshem paraqet ligjë dinamike të lakueshem të kalimit nga një sistem i këtillë tek tjetri” (f. 8).

Autori pranon, pra, koekzistencën e dy nën-sistemeve gjuhësorë brenda të njëjtut sistem gjuhësor në një moment të dhënë, e për pasojë pabarazinë e koncepteve *sinkroni* dhe *unistrukturë*.

Ndërkaq autori burimin e “bistrukturës” në sinkroni duket se e kërkon vetëm tek dallimi: “stil më arkaik” apo më “i modës”, “stil më eksplisit apo më eliptik”; kurse na pluristrukturës brënda sinkronisë arësyen e qënies ja kemi kërkuar më gjërësisht dhe njëherazi më specifikueshem.

2) se “Nuk u thona artikuj atyne fjalzave, qi njiten n’fund t’substantivave, t’adjektivave e t’pronomeve, se ato ma s’janë fialë n’vedi” f. 44.

Tashi ja një shëmbëll nga rasat më të favorshme:

Të gjithë gramatikanët jo vetëm vëndas por edhe të huaj të mbeturën sintaktike të një së kaluare jashtëzakonisht të largtë “të mi vëllezër”, etj. kundrejt së dhënës së sintaksës së sotme: “vëllezërit e mi”, e kanë regjistruar pa tjetër dmth. pa farë komenti rreth sintaksës historike të gjuhës sonë.

Nga autorët vëndas të gramatikës së shqipes, Sami Frashëri në “Shkronjëtores”, botuar këtu e 71 vjet më parë, ka bërë në përgjithësi përpjekjet më të dukshme për të mos u kufizuar në konstatimin pothuajse pasiv të të dhënave të gatshme të përdorjes bashkëkohore por për të tentuar, në një mënyrë makar hipotetike ose intuitive, edhe ndonjë shpjegim historik të save nga këto të dhëna kanë nevojë për një shpjegim të këtillë, sepse përbëjnë pikërisht relikte dmth. *konservacione të pjesëshëm*, respektivisht të *veçuar të strukturës së kaluar në përdorjen e tashme*; konservacione të pjesëshëm respektivisht të veçuar, të cilët, si të këtillë, cenojnë gjithmonë pak a shumë homogjeneitetin struktural të gramatikës së gjuhës sonë në gjendjen e saj bashkëkohore.

Vërtetë, në gjendjen e atëherëshme të gjuhësisë së përgjithëshme dhe të gjuhësisë shqipe, Sami Frashëri nuk arriti dot që të bëhej i ndërgjegjshëm për shumicën e çfaqjeve më kryesore të këtij cenimi të homogjeneitetit struktural të gramatikës bashkëkohore të shqipes. P.sh. as për Sami Frashërin, dualizmi sintatik i nyjës së caktuar nuk përbëri problem; kështu që as ai nuk qe në gjëndje që nyjën e parme ta identifikojë shkencërisht si një relik të strukturës së kaluar në përdorjen e tashme, e për pasojë që nyjën e prapme ta përkufizojë si të vetmin mjet plotvlershmërisht caktues në gramatikën bashkëkohore të gjuhës s’onë.

Me gjithë këte Samiu zbuloi cenime të rëndësishëm të homogjeneitetit struktural gramatikor të shqipes bashkëkohore, dhe bëri orvatje, makar jo përherë të suksesëshme, për shpjegimin shkencor të këtyre cenimeve; - gjë që në të njëjtën masë nuk mund të thuhet për asnjërin nga gramatikanët vëndas të mëvonshëm, e për pasojë as për të ndjerin Kostaq Cipo, siç do të shihet nga krahasimet që pasojnë:

I. *Sistemi nyjor* – Dihet se dualizmi sintaktik i nyjës së caktuar p.sh. “burr-I I-mirë”, etj. është njëri nga cenimet kryesore të homogjeneitetit struktural në gramatikën e shqipe së vonë.

Dihet pastaj se ky dualizëm sintaktik ka shkaktuar një diferencim fonetik, makar të pjesëshëm, të trajtave nyjore të së caktuarës së prapme nga ato të së parmes p.sh. “vajz-A E-mirë”, etj.

Dihet më në fund se ky dualizëm sintaktik dhe ky diferencim fonetik kanë shpënë mjaft studjues të gjuhës s'onë që të mos njohin unitetin origjinar të sistemit nyjor të saj, e për më tepër që të caktuarën e prapme të mos e marrin si një të vërtetë por më fort si mbaresë të vetë emrit.

Kështu, në gramatikën botuar më 1949, K. Cipo f. 68 shkruan tekstualisht:

“E përdorur pas emravet, si thërrime enklitike (nyja) ngjitet e bëhet si një trup i vetëm me ’të, p.sh. *plep+i = plepi*; *patë+a = pata*”.

“Nyja, një vakt e një kohë, ka qënë edhe kjo një nga pjesët e ligjëratës, po, si çdo gjë që ndron në botë, erdhi dita që edhe kjo ndroi, humbi kuptimin përemror që kish, bori trajtën e plotë (ai, ajo) po nuk u çduk, sepse mbeti trajta e rrëgjuar (i) që përdoret tek emrat mashkullorë, dhe (e) nga (o) tek emrat femërorë, shpëtoi edhe gjinia, numri dhe rasa. Duke qënë që kjo farë nyje rri gjithënjë pas emrit, quhet *nyj’ e sprasme*. Veç nyjëvet të sprasme, shqipja ka edhe artikuj të përparmë, që janë këto (i, e, të, së), të cilat përdoren dy mënyrësh: *të lidhura dhe të këputura*”.

Pra, autori i kësaj gramatike deskriptive nuk ka bërë gjithmonë abstrakcion nga origjina dhe evoluta e kësaj apo asaj së dhëne gjuhësore të tashme.

Mirëpo, në rasën konkrete, autori ka mkatëruar njëherazi historikisht dhe logjikisht; historikisht sepse nyjet *i, e* nuk rrjedhin nga diftorët e pathjeshtë: *ai, ajo*, por nga të thjeshtët: *+i, +o*; logjikisht, sepse ajo e dhënë gjuhësore e dikurshëme, e cila, duke humbur kuptimin përemror, u bë nyjë, nuk ka qënë vetë byja, por përemri diftor.

N’anë tjetër, në një gramatikë deskriptive çdo ekskursion historik nuk mund të ketë tjetër kuptim përveç këtij që të shpjegojë ndonjë çfaqje anomalije ose mungesë uniteti në strukturë bashkëkohore të gjuhës përkatëse.

Prandaj nga autori pritej që në rasën konkrete të na shpjegonte arësyen e qënies së divergjencës strukturale: nyjë e parme *e* kurse nyjë e prapme *-a*. Mirëpo, larg së ndërmarrë shpjegimin shkencor të kësaj rase së rëndë strukture së dyfishtë, autori, rehatshëm, si nyjë të prapme për gjininë femërore, ka shënuar pa tjetër një herë të dhënë *a* (“*patë-a = pata*”, pastaj

pikërisht të dhënë e: “mbeti trajta e rrëgjuar: (i) që përdoret tek emrat mashkullorë, dhe (e) nga (o) tek emrat femërorë”.¹

Më në fund, autori f. 48 njëherë vëren:

“Një numër të madh emrash mashkullorë, që sosin mbë bashkëtingëllore, e bëjnë trajtën e çquar duke marrë, nyjen (-i): fshat-i, mal-i, vesh-i, yll-i, shkëmb-i; gur-i; baft-i; rreth-i, rrap-i, etj.” – pastaj shton:

“Emrat që sosin mbë (k, g, h) dhe mbë zanoret (a, i, e) e bëjnë trajtën e çquar duke marrë në fund një (-u) si: plak-u, shkak-u, lank-gu, ah-u, krah-u, ka-u, shi-u, mi-u, dhe-u”.

Se ç’është këtu kjo –u, se nga del këtu kjo –u, e për pasojë, se ç’bëhet në këtë mes nyja e prituri –i, autori, larg së përgjegjësi këtyre pyetjeve, as që i ka shtruar fare.

Për më tepër, vërtedukshëm për variacion stilistik në të formuluar e sipër, K. Cipo, nyjën e prapme e quan herë *nyjë* të emrit, herë *mbaresë* të tij!

Në konditat e këtij mospërcaktimi terminologjik nuk është për t’u çuditur që autori mbaresat lakore të vetë emrit herë herë edhe në fakt t’i ketë ngatrruar me trajtat lakore të nyjës së prapme.

P.sh. autori f. 59 shkruan tekstualisht:

“Mbatesat e emrit të çquar janë –i ose –u për emëroren dhanorja mashkullore ka për mbatesë një –t, femërorja një s(ë), kallëxorja një –n(ë) për të dy gjinitë. Emërorja shumës, ka –t për të dy gjinitë: gjindorja e dhanorja kanë –vet për mashkulloren dhe femëroren”.

Për pasojë, siç janë p.sh. trajtat ekzistuese: *turtujvet*, *miqvet*, etj. dhanore të caktuara të shumës,ve, ashtu edhe trajtat e paqëna: *turtullt*, *mikt*, etj. që kanë dhanore të caktuara të njëjësve përkatës!

E autorin në këtë rregull të këtyre e ka shpënë konfuzioni i pafalshëm i të dhënave gjuhësore –i, –u, –t, që janë *analitike* sepse përbëjnë trajta të nyjës së prapme, me të dhënë gjuhësore –vet, e cila përkundrazi është *globale*, sepse përfshin mbatesën lakore –ve të vetë emrit dhe trajtën lakore –t të nyjës së prapme.

¹ Ç’ka nuk përbën gabim shtypi, sepse autori edhe f. 49 shkruan tekstualisht: “Tërë emrat femërorë e bëjnë trajtën e çquar duke marrë nyjen (-a)”.

Pra, duke mos u preokupuar për shpjegimin historik të divergjencave fonetike në mes të nyjave të prapme dhe të të parmevet, autori këto dy palë nyja nuk i ka trajtuar si çfaqje me kohë të diferencuara të një sistemi nyjor origjinarisht të vetëm; e n'anë tjetër duke ngatrruar mbaresat e vetë emrit me trajtat e nyjës së prapme autori këtë të fundit nuk e ka trajtuar me një mënyrë shkencore.

Tani, vërtet, as Samiut nuk i qe i qartë karakteri “reliktor” i nyjës së prapme në shqipen bashkëkohore, prandaj edhe ai rolin e kësaj së fundit e interpretoi në mënyrë të gabuar.

Mirëpo Samiu nyjën e prapme e dalloi drejtë nga mbaresa e emrit, duke analizuar shkencërisht të kështuquajturën trajtë të emrit të çquar:

“Emër i çquar s’është gjë tjetër përveç emëri i bashkuar me nyjetë q’i ngjitenë në funtt” (f. 22).

N’anë tjetër, ndërsa Cipoja ra në lajthimin jo të lehtë të lidhjes direkte të nyjës së prapme me diftorin e pathjeshtë, përkundrazi Samiu nyjën e prapme, e derivoi drejtë nga e parma, njëherë duhe pohuar guximshëm identitetin origjinar të nyjës së prapme me të parmen, pastaj duke u orvatur për të shpjeguar *një nga një* të gjitha divergjencat fonetike midis trajtave të nyjës së prapme dhe atyre të së parmes:

“Nyjetë janë tre, si dot’i shohëmë më poshtë, mashkulli – i, femëra e, asjatëri edhe shumësi të; prapo guri është gur edhe i, puna është punë edhe e, gjalpëtë është gjalpë edhe të, miqtë është miq edhe të.

“Po nyjetë duke ngjiturë në funtt t’emëravet marënë ca ndërrime. Kështu:

“Mashkulli *i* pas shkronjës *a* bëhetë *j*, si: *vëlla-i*, *vëllaj* pas shkronjës *ë* e shuan atë edhe i zë vëndin si, *djalë-i*, *djali*, pas fundjesë *ua* vetë bëhetë *i* edhe këtë fundjen e bën *o*, si: *thua-i*, *thuj*, *thoj*; pas fundjesë *uar* e kthen këtë në *or*, si: *punëtuar-i*, *punëtori*, pas fundjesë *ye* vetë bëhetë *j* edhe këtë e kthen në *e*, si: *krye-i*, *kryej*, *krej*; pas ca emërave të mbaruara me të zëshme të trashë mer përsipërë një *r* (pas Toskëvet) a një *n* (pas gegëvet), se ngjan që këto emëra ta kenë pasurë me kohë këtë shkronjë në funtt, fjala fre ngjan, të ketë qënë *frer* a *fren*, prandaj bëhetë *freri* a *freni*, si edhe fjala *gju*, do të ketë qënë *gjur* a *gjun* pandaj bënetë *gjuri* a *gjuni*. Kështu edhe të tjeratë; pas shkronjavet grykëtoze nyji i kthehet e bëhetë *u*, si edhe pas të zëshmevet, për t’ardhurë m’i-ëmbëlë në të folë, si: *gjak-i*, *gjaku*, *kai*, *kau*

Femëra e pas shkronjësë e bashkohetë me të e bëhetë *a*, si: *punë-e, puna*; pas shkronjësë e bashkohetë me të, e bëhetë *ja*, e bëhetë *ja* vetë si edhe pas të zëshmevet të tjera, si *lule-e, lulja a luleja; shtëpi-e, shtëpia, grua-e, gruaa* ...

Asjateri të s'mer nonjë ndërrim, përveç n'emërat që mbarohenë më *ër, as, ës*, mer një i përsipërë, si: *djem-të, nipër-i-të*. ”

Nga ky citat i plotë shihet sheshit se Samiu disa nga problemet e veçantë që shtron *diferencimi fonetik* i sistemit nyjor në shqipen e vonë i ka zgjidhur në mënyrë të kontestueshme respektivisht të gabuar.

Mirëpo mbetet që mbetet dakti se ai problematikën e përgjithëshme të reduktimit fonetik të nyjës së prapme në të parmen e ka kuptuar mirë dhe shpjeguar drejtë.

II. *Sistemi lakor* – Mbase në mbarë “Shkronjëtoeren” e Samiut paragrafi gjithësesi më i palumtur është ky që pason:

“Emëratë që kanë shkronjën e fundit të çkriftë, kur marënë një të zëshme në funtt, të shumat’ e kthejnë ‘atë në të ngurëtë, si: *rop, robi, robat, vënt, vëndi, vëndit, urof, urovi, urovit; qenq, qengji, qengjit; mes, mezi, mezit; rreth, rredhi, rredhit*. Shkronja t vetëm kur ndodhetë pas shkronjësë n kthehetë në d; prandaj thuhetë *det, deti, detit*. Po *jan*’ edhe shumë emëra që s’e drojnë shkronjën ‘e – çkriftë, si s’e ndrojnë as në shumësit, si: *rrap, rrapit, rrapit; zarf, zarfi, zarfit; mars, marsi, marsit; plis, plisi, plisit; vëth, vëthi, vëthit*”, f. 11.

Edhe me të vërtetë, çfarë rregullë është ajo, sipas së cilës “të shumat’ e emëravet” sillen kështu, po “jan’ edhe shumë emëra” që sillen ndryshe?!

N’anë tjetër, në toskërishte, mosndryshimi respektivisht ndryshimi i bashkëtingëllores së fundit nuk mvaret në asnjë mënyrë nga natyra e bashkëtingëllores së parafundit. Prandaj dualizmi struktural: *vent-vendi* kurse *det-deti* në fakt mbetet i pashpjeguar.

Le të shtojmë se të njëjtën paaftësi për të shpjeguar kënaqshëm këtë fenomen relativisht të thjeshtë të fonetikës së toskërishtes Samiu e ka treguar edhe gjatë trajtimit të sistemit zgjedhor:

“Foljetë q’u mbarohetë rrënja ne shkronjë të shkrihtë, e kthejn’ atë shumë herë në të ngurëtë përpara të zëshmeve si: *gdhent, gdhendurë, gdhenda, gdhentmë*; edhe ca e ruajnë, si: *qeth, qethurë, qetha*” f. 95.

Tani shtrohet pyetja e parë: Përse Samiu nuk arriti të shpjegojë kënaqshëm këtë rasë dualizmi struktural të toskërishtes? Samiu nuk arriti të shpjegojë

kënaqshëm këtë rasë dualizmi struktural të toskërishtes, sepse në vënd që të nisej nga të nxjerrat analitike: *rob-i*, *vënd-i*, *urov-i*, etj, *gdhendur*, etj. si nga të dhëna historikisht primare; dhe nga të gjeturat e gatshme: *rop*; *vënt*, *urof*, etj. *gdhënt*, etj. si nga të dhëna historikisht sekundare, Samiu procedoi përmbysurazi; e për pasojë, sepse në vënd që të kërkonte rregullën e vërtetë të desonorizmit historik të primarevet *vënd-i*, etj. në sekundaret: *vent* etj, Samiu kërkoi rregullën e rreme të sonorizimit të paqënë të sekundarevet *vënt*, etj. në primaret: *vënd-i*, etj.

Më shkurt Samiu nuk arrijti të shpjegojë kënaqshëm këtë rasë dualizmi struktural të toskërishtes, sepse ai, në këtë mes, ra viktimë e rutinës deskriptive; e cila, siç dihet, niset kurdoherë nga të gjeturat e gatshme posi t'ishin ato pamungeshmërisht të dhëna primare, kurse në fakt mësëforti ndodh pikërisht e përkundërta.

Këtu shtrohet pyetja e dytë: A kishte ndonjë mundësi objektive që Samiu të gjeturën e gatshme *vënt*, etj. ta identifikonte si sekundare, kurse të nxjerrën analitike; *vënd-i*, etj. si primare, e për pasojë që Samiu të gjente në toskëtishte rregullën e desonorizmit të bashkëtingëlloret në fund fjale? Kishte.

Edhe me të vërtetë, sa herë që gjindemi përpara një çfaqjeje dualizmi struktural duhet të shtrojmë pyetjen: cila nga dy të dhënat e njëkuptimta është primare, e cila sekundare.

Në rasën konkrete duhet të shtrojmë pyetjen nëse e gjetura e gatshme: *vënt*, etj është primare dhe e nxjerra analitike: *vënd-i* është sekundare apo anasjelltas.

Në shikim të parë, studjuesi mund të pandehë, se qënëkanë primare të gjeturat e gatshme *vent*, etj, të cilat elemente *zanor -i* i pasëka sonorizuar në: *vënd-i*, etj.

Mirëpo, i njëjti element *zanor* nuk mund në të njëjtën kohë edhe të sonorizojë bashkëtingëlloret fundore të të gjeturavet të gatshme, edhe të mos i sonorizojë.

Prandaj, sikur t'ishte e drejtë pandehja e sipërme, atëherë të gjitha të nxjerrat analitike të pasuara nga ndonjë element *zanor* duhej të mbaronin në bashkëtingëllore të zëshme; përfundim logjik ky, të cilin e përgënjeshtrojnë gjendja e faktit, sepse krahas me: *vënd-i*, etj. kemi: *det-i*, etj.

Në këto kondita, imponohet përfundimi logjik i përkundërt dmth. përfundimi se të gjeturat e gatshme në bashkëtingëllore të pazëshme: *rop*, *vënt*, *urof*, etj. *gdhent*, etj. janë sekundare: primarisht ato kanë mbaruar në bashkëtingëllore të zëshme: *rop*, *vënd*, *urov*, etj. *gdhend*, etj.; kështu që në

këtë mes kemi të bëjmë me një fenomen jo sonorizimi të pazëshmesh para një elementi zanor, por desonorizimi të zëshmesh në fund fjale; e kështu që në këtë mes dualizmi struktural (i shkallës së dytë) që ka munduar mëndjen e Samiut, dmth. *dualizmi: vent-vendi*, etj. kurse *det-deti*, etj. nuk përbën më ndonjë problem.

Edhe, me të vërtetë, kuptohet vetiu që bashkëtingëlloret fundore *origjinarisht* të pazëshme të mbeten të këtilla edhe në të nxjerrat analitike të pasura nga ky apo ai element zanor.

(Le të vërejmë në këtë rast se dy shëmbujt e Samiut: *mes-mezi*, *rreth-rredhi*, paralelisht me shkodranizmat: *vet-vedi*, *det-dedi*, janë përkundrazi çfaqje sonorizimi fundoresh të pazëshme para një elementi zanor. Mirëpo edhe në nëndialektet përkatës këto çfaqje janë sporadike).

Pra, edhe pa u shtëmëngur nga trualli i tanishmërisë e për pasojë edhe duke operuar me të vetmet të dhëna të përdorjes bashkëkohore për gramatikanin deskriptiv ekziston mundësija që ai të gjeturat e gatshme dhe të nxjerrat analitike t'i identifikojë historikisht si të dhëna primare apo përkundrazi sekundare, e për pasojë edhe në mungesë të ekskursevet historike që ai të trajtojë shkencërisht rasat jo të rralla të dualizmit struktural në lëndën e gramatikës deskriptive.

Në rasën konkrete, edhe pa dalë jashtë kufinjvet të toskërishtes dmth. edhe pa u referuar tek gjendja bashkëkohore e gegërishtes, e cila në përgjithësi ka p.sh. *vend-vendi*, etj., për autorin e “Shkronjëtores” ekzistonte mundësija (ovjektive) që ai të mos binte në gabimin ku ka rënë duke përmbysur realitetin historik dmth. fenomenin e desonorizimit të të zëshmevet në fund fjale duke e marrë përkundrazi si fenomen sonorizimi të të pazëshmëvet para një elementi zanor; përmbysje e realitetit gjuhësor historik këjo, e cila atij i ka pamundësuar zbulimin e rregullës së vërtetë për gjëndjen gjuhësore të tashme.

Çuditërisht, një shënimth i “Shkronjëtores” mbi shumësin e emrave provon se Samiu si të thuash arrijti deri në prapin e zbulimit të kësaj rregulle.

“Shën. 3 – Shkronja k në shumësit shumë herë kthehet në g, pastaj kjo shkronjë bëhet e ngurrëtë gj, si: lak, lagje. Po mundimë të themi se shkronja që flasim si k në këto fjalë është më të vërtetë g, si duket nëpër rënië: lak (lag), lagu, lagje¹, brek (breg), bregu, bregje” (f. 7.)

¹ Rasë nëndialektore sporadike sonorizimi fundoresh të pazëshme para një elementi zanor, si: *mes-mezi*, etj.

Tani mbase edhe vetëm ky shënimth mjafton për të dëshmuar se Samiu, si gramatikan dëspriktiv është i pajosur me një intuitë historike të prehtë dhe me një prirje recionale të fortë.

Mirëpo ky shënimth, me të cilin autori premtonte aq shumë, në fakt autorin nuk e shpuri asgjëkundi.

Edhe me të vërtetë, siç e pamë, në të mëpastajmit zhvillime kryesorë autori këtë fenomen fonetik të toskërishtes e ka trajtuar fund e krye gabim.

E kjo gjë nuk mund të shpjegohet ndryshe veçe kështu.

Në përgjithësi edhe Samiu ka mbetur i pashrobëruar nga turina dëskriptive tradicionale, e cila zakonisht edhe sot e kësaj dite të ndalon jo vetëm të shkelish lirisht mbi truallin e së kaluarës, por edhe të çelish rast pas rasti ndonjë dritarez mbi të.

Për pasojë, në rasiat e dualizmit struktural, as Samiu nuk arriti gjithmonë të kapërxejë kufinjtë errësues, që të mos them, verbues të tanishmërisë gjuhësore; siç shihet sheshit edhe nga vetë mënyra e shprehjes së tij në shënimthin e cituar.

Edhe në të vërtetë nuk duhej thënë: “shkronja që flasimë si *k* në këto fjalë është me të vërtetë *g*” por duhej thënë: *KA QËNË g*” pa tjetër.

Le të shohim më në fund se si K. Cipo ka trajtuar të njëjtin nomen të fonetikës së toskërishtes:

“Emrat që sosin mbë një nga bashkëtingëlloret e tingëllta: *b, g, d, dh* e *z*, e kthejnë këtë në bashkëtingëllore të shurdhët përkatëse në emëroren e paçquar njëjës: *zogu-zok*”, f. 49.

Nga ky trajtim i autorit del e qartë se ai substancën e këtij fenomeni të fonetikës së toskërishtes, e ka kuptuar drejtë si një shndërrim bashkëtingëlloresh të zëshme në të shurdhëtat përkatëse.

Mirëpo këte shndërrim që është vërtetuar brënda një kohe së caktuar autori e ka kuptuar jashtë faktorit *kohë* e prandaj edhe e ka formuluar me një mënyrë të papranueshme që të mos themi të pamundëshme. Edhe me të vërtetë, për cilët emra ka menduar autori? Mos ka menduar për emrat në trajtën e tyre të caktuar? Po këta emra në këtë trajtë nuk sosin në bashkëtingëllore “as të tingëllt”, as të shurdhët, por sosin pikërisht në zanore p. sh. *zogu*. Mos ka menduar për emrat në trajtën e tyre të pacaktuar? Po këta emra në këtë trajtë, sosin në bashkëtingëllore pikërisht të shurdhët, p. sh. *zok*!

Pastaj gjenetikisht emrat e caktuar nuk shëndrrohen në të pacaktuar duke *lënë* nyjën, por anasjelltas emrat e pacaktuar gjenetikisht shëndrrohen në të caktuar duke *marrë* nyjën.

Më në fund, gramatikani deskriptiv si *i këtillë*, dmth. për derisa nuk ka hyrë në konsiderata historike të rastit, nuk mund të niset nga të nxjerrat analitike p.sh. *zog-*, por duhet të niset nga të gjeturat e gatshme p.sh. *zok*, pa tjetër.

Pra, ky formulim i autorit është gjithsesi i papranueshmë. E si është i këtillë pikërisht sepse autori këtë fenomen fonetik (i cili vërtet në rezultatin e tij i takon edhe së tashmes, por i cili në gjenezën e tij përkundrazi i ka takuar vetëm së kaluarës), në vënd që ta ndejtonte në perspetivën pikërisht të së kaluarës:

“Emrat që *sosnin* mbë një nga bashkëtingëlloret: *b, g, d, dh, e z e kanë kthyer* këtë në bashkëtingëllore të shurdhët përkatëse”.

e ka ndejtuar përkundrazi – në qorrsokakun e së tashmes:

“Emrat që *sosin*, etj. *e kthejnë*, etj.”.

Për më tepër nuk është emri ai që kthen bashkëtingëlloren fundore të zëshme në të shurdhët, por emrit bashkëtingëlloerja fundore e zëshme *i kthehet* nga shqiptuesi në të shurdhët.

Le që ky fenomen fonetik nuk vërtetohet vetëm për emrat por njëherazi edhe për foljet; e prandaj, si i këtillë, ai duhej trajtuar gjatë dhe pikërisht gjatë fonetikës, si dhe duhej formuluar ndryshe, p.sh. kështu:

“Në toskërishte, një bashkëtingëllore, origjinarisht e zëshme, kur është gjendur në fund të një emri apo të një forme foljore, është shurdhëzuar p.sh. (një) *vent*, etj. nga (një) *vend*, etj.; (ai) *lith*, etj. nga (ai) *lidh*, etj.

“Shënim 1). Me pozicionin “në fund të një forme foljore” barazohet pozicioni “në fund të një rrënjori foljor p.sh. (ju) *lithni*, etj.; nga (ju) *lidhni*, etj.

“Për pasojë, në të njëjtën toskërishte, një bashkëtingëllore origjinarisht e zëshme është ruajtur e pandryshuar në fund të çdo rrënjori emri apo foljeje që pasohej nga një zanore p.sh. (një) *vendi*, etj. (ata) *lidhin*, etj.

“Shënim 2): Në toskërishte, hiq ndonjë rasë sporadike sonorizimi të një bashkëtingëllorije së shurdhër para një zanorje si *mes-mezi*, *rreth-rredhi*, *lak-lagu*, etj. bashkëtingëlloret fundore origjinarisht të

shurdhëta kanë mbetur gjithandej të pandryshuara p.sh. *thes-thesi* etj. (ai) *qesh* (ata) *qeshin*, etj.”

Prandaj po përsërisim pohimin se në prani të një së gjeture së gatshme dhe të një së nxjerre analitike me të njëjtin kuptim por me ndonjë pabarazi fonetike, e për pasojë në prani të çdo çfaqjeje dualizmi morfologjik në gjëndjen bashkëkohore të një gjuhe, e para punë e një gramatikani deskriptiv është pyetja nëse e gjetura e gatëshme është primare dhe e nxjerra analitike sekundare apo anasjelltas – pyetje këjo, së cilës ai duhet të jetë në gjendje t’i përgjigjet pamvarësisht nga çdo njohje direkte e së kaluarës gjuhësore, e për pasojë pamvarësisht nga gramatika historike e gjuhës përkatëse¹.

E n’anë tjetër po përmendim rishtazi tezën e guximshme se dy konceptet themelore të linguistikës së Dë Sosyrit: *diakronija* dhe *sinkronija* nuk janë teorikë shkencorë por empirikë aproksimativë.

Edhe me të vërtetë në këte mes, koncepte teorikë shkencorë mund të jenë vetëm ata të heterogjenitetit struktural ose *pluristrukturës* dhe të homogjenitetit struktural ose *unistrukturës*, sepse në qoftë e vërtetë se diakronija në *shumicën e rasteve* do të thotë edhe pluristrukturë, nuk është e vërtetë, se sinkronija në *çdo rasë* dashka të thotë edhe unistrukturë.

Numri i pamjaftueshëm respektivisht mungesa e kryekëputëshme e “ekskursevet” historikë në gramatikat t’ona deskriptive që nga Samiu e tëhu, siç kemi vërejtur në prag të seminarit të parë, ka pasur pasojë negative si për trajtimin shkencor të strukturës gramatikore të gjuhës shqipe, ashtu për procesin e unifikimit të shqipes së shkruar.

Pikën e parë mendonj ta kemë sqaruar kënaqshëm gjatë seminarit të pranishmë, kurse në lidhje me pikën e dytë po lejohej të ju referonj tek një punim vehtjak i mëparshëm.

¹ Në mbrojtje të tezës së përgjithshme se reliket shpeshherë mundësojnë njohjen indirekte të një së kaluarë jashtëzakonisht të largtë, do të ju kumtonj tezën e veçantë mbi ekzistencën në shqipen e sotme makar dialektale të një gjurme së mbaresës së stërlashtë –n(ë) për kallëzoren e pacaktuar: emërore + ynë zot kallëzore: *t’ënë zonë* p.sh. *Pashë t’ënë zonë. U laga, më t’ënë(ë) zonë. Vofsh me t’ënë zonë!* Me, *t’ënë zonë vofsh e kjkofsh! – I paten(ë) zonë.*

Në broshurën “Diftorët e shqipes dhe historiat e tyre” kam konstatuar tre aspektet relikive të shprehjeve me pronorë të parandëjtuar p.sh. të shprehjes “të mi vëllezër”: 1) paranyzimi i emrit *vëllezër*; 2) parandëjtimi i mbiemrit pronor dhe 3) panyjmëria e mbiemrit pronor të parandëgjuar.

Në këto kondita relikti: *t’ënë zonë* na paraqitet si i katërfishtë, e prandaj është i një vlere të pallogaritëshme historike të gjuhës sonë.

“Pakësija e madje skamja ndër ne e studjimevet dhe popullor-zimevet albanologjike ka pasë për pasojë që ndryshimet kryedijalektalë të shqipes janë parashtrur me një mënyrë thatësisht numëruese, fjeshtësisht përshkruese, tue fillue herë me toskismën herë me gegismën, sikur t’ishte fjala me përpilue një leksik herë tosko-gegë herë gego-toskë. Kurse këta ndryshime duheshin parashtrur me një mënyrë gjenetike, historike, tue kallxue si toskisma asht inovacion dhe gegisma konservacion i shqipes së lashtë o anasjelltas dhe, në rasën që njana dhe tjetra janë inovacione, tue kallxue cila asht e përbashkta pikënisje e tyre në shqipen e lashtë, etj. Me mënyrën gjenetike, historike, themelohet bindja e njajtësisë së shqipes. Me mënyrën fjeshtësisht përshkruese, thatësisht numëruese stërmadhohet përshtypja e dualizmës dialektale”. (Tri monografina albanologjike f. 121-122).

DISA TEZA MBI TEORINË DHE PRAKTIKËN TË ANALIZËS MORFOLOGJIKE PËRSHKRUESE SHQIPE¹

I

1. Bazën e shndërrimit të çdo *parshkence* në *shkencë* e ka përbërë (dhe vazhdon ta përbëjë) kalimi nga të *dhënat e satshme* të vrojtimit në të *nxjerrat analitike* të studimit, e për pasojë analiza e *trupavet globalë* në *elementët përkatës*.

2. Analiza e elementëve të **parë, në të dytë, në të tretët** e kështu me rradhë ka kushtzuar (dhe vazhdon të kushtëzojë) *ngritjen e çdo shkence* nga niveli *më i ultë* i një epoke *më të hershme* në nivelin *më të lartë* të një epoke *më së vonshme*.

3. Në tekstet shkollëre të morfologjisë shqipe, kalimi nga *globalizmi* në *analitizëm* është një proces ende *i papërfunduar*.

II

4. Dy tipet e analizës morfologjike (d.m.th. analiza **fjalëndërtuese** dhe analiza **formëndërtuese**) duhen kryer njëri veçan nga tjetri.

5. Brënda **fjalëndërtimit**, *analiza gjenetike* dhe *dekomponimi mekanik* duhen dalluar midis tyre.

6. Brënda **formëndërtimit**, *analiza gjenetike* dhe *dekomponimi mekanik* duhen dalluar midis tyre.

7. Brenda **fjalëndërtimit** dhe **formëndërtimit**, analiza gjenetike simbas ndjenjës gjuhësore (pak a shumë të lavruar) së një shqipfolësi bashkëkohor duhet dalluar nga analiza gjenetike simbas njohurivet (pikërisht hipotetike) të specialistëve për historinë dhe parhistorinë të gjuhës.

8. Brenda **formëndërtimit**, çfaqja në gjëndjen e sotme gjuhësore e paanalizueshmërisë së këtyre apo atyre formave duhet sinjalizuar shprehimisht (e jo kaluar heshtazi).

¹ Dorëshkrim, ruhet në arkivin e familjes.

9. Brenda morfologjisë **formë**ndërtuese, pa analizim të formavet të analizueshme dhe pa sinjalizim të të paanalizueshmevet nuk mund të ketë as trajtim shkencor as didaktikë shkencore.

10. *Studimi I strukturës së fjalëvet të pathjeshta* nuk hyn në leksikologji, por përbën morfologjinë **fjalë**ndërtuese.

III

11. Morfologjia është shkenca e morfemavet *fjalë* dhe **formë**ndërtuese; prandaj klasifikimi i fjalëvet në pjesë të ligjëratës i takon leksikologjisë (e jo morfologjisë).

12. Pika e dobëta në çdo zbatim metodik të çdo shkence shkaktohen kryesisht nga pjesët e pasakta në trajtimin shkencor të lëndës përkatëse.

4.VIII.1964

ÇËSHTJA E PASKAJORES NË SHQIPE¹

Sqarime paraprakë.

Në dy aspektet e saj diakronik dhe sinkronik, çështja e paskajores në shqipe do të mund të bëhej objekt i një dsertacioni të tërë.

Unë këte çështje do ta bënj objekt dy seminarësh.

Në seminarin e pranishëm njëherë do të parashtronj pikëpamjet e Pedersenit mbi çështjen e paskajores, në shqipe, e pastaj do të bënj vlerësimin e tyre kritik.

Anasjelltas në seminarin e ardhshëm njëherë do të bënj vlerësimin kritik të pikëpamjeve vehtjake të mëparshme mbi çështjen e paskajores në shqipe, e pastaj do të parashtronj pikëpamjet vehtjake të tashme mbi të njejtën çështje.

Pikëpamjet e veta mbi çështjen e paskajores në shqipe Pedersen i ka çfaqur në *Indogermanische Forschungen*, X, 1901, Anzeiger faqe 90-93, me rastin e recensionit gjermanisht që ai i ka bërë aty veprës danezisht të Kr. Jensen-Sandfeld-it “Rumaneske Studier I. Infinitif og Udtrykkene derfor i Rumanske og Balkansprvge” Kopenhagen 1900.

E, për mendimin t’im, ky recension është në llojin e vet një model i përsosur si përnnga dendësia e brendisë ashtu përnnga formimi i efektshëm, sepse i papërtypur i vërejtjeve kritike jo vetëm kundër të metave të konstatuara në veprën e recensuar, por njëherazi edhe kundër faktit se Sandfeldi ka lënë në heshtje kontributet e mëparshme të Pedersenit në këtë fushë studimi.

Ja sepse tekstet të seminarit të pranishëm kanë ndjerë nevojën që, në cilësinë e një materiali dokumentues t’i shtoj shqipërimin prej meje të këtij recensionit mbi veprën e Sandfeldit.

Nga ky recension del se çështjen e paskajores në shqipe Pedersen e paska trajtuar apo vetëm çekur edhe më parë, dmth. në vitin 1895, me rastin e një shqyrtimi (Eroerterung), të cilin ai në “drejtuar kundër autorit” (gjerm,

¹ Dorëshkrimi ruhet në arkivin e familjes Riza.

in gegen den Verf. Gerichteten Eroerterung) dmth. Kundër Sandfeldit sigurisht me rastin e ndonjë polemike shkencore.

Në Bibliotekën Kombëtare mjerisht nuk ndodhet ky artikull i Pedersenit; artikull, i cili do të jetë me mjaft interes për raportet personale midis balkanologut Sandfeld dhe albanologut Pedersen, dhe në të cilin ky i fundit makar rastësisht do të ketë prekur edhe çështje tjera të gjuhës sonë.

Pra mosnjohja e këtij artikulli neve këtu nuk na prish fort punë, sepse Pedersenit duke recensuar më 1901 veprën e Sandfeldit, ka rikujtuar ato më kryesoret nga tezat e tij të mëparshme.

Teza e Pedersenit mbi paskajoren në shqipe

Tani ja pikëpamjet e Pedersenit mbi çështjen e paskajores në shqipe, simbas tekstit të recensioinit të tij mbi veprën e Sandfeldit. Këto pikëpamje të Pedersenit mund të grupëzohen rreth këtyre tri pyetjeve kryesore:

I. Cilës gjuhë balkanike: greqishtes, shqipes, bullgarishtes apo serbishtes, i ka takuar si të thuash iniciativa në zëvendësimin e paskajores nëpërmjet lidhore; e për pasojë në përhapjen e këtij fenomeni cila gjuhë balkanike u ka sherbyer tjerave si pikë qendrore, si qendër rrezatimi?

II. Për ç'arsye duhet hedhur poshtë mendimi i vjetër se shqipes i munguaka paskajorja?

III. Si duhet rindërtuar në shqipe njëherë historia e vetë paskajores, e pastaj historia e mënjanimin të saj, makar të papërgjithësuar, nëpërmjet lidhore?

I. “Iniciativa” për zhdukjen e paskajores në gjuhët balkanike

Në pajtim me Sandfeldin, Pedersenit ka shpërmiratur:

si tezën e Gaster-it se mënjanimi zanafillës në gjuhët balkanike i paskajores, nëpërmjet lidhore u dashka kërkuar në një gjuhë balkanike ndërkohësisht të zhdukur, konkretisht në gjuhën e bullgarëvet jo-indoevropianë:

ashtu referimin e Fallmerayer-it tek sllavishtja dmth. tek bullgarishtja ose serbishtja;

gjithashtu tezën eventuale se, në këte mes, prioriteti i takuaka shqipes.

Paralelisht me G. Meyer-in, Pedersenin ka çfaqur mendimin se zanafillja e fenomenit në shqyrtim duhet kërkuar përkundrazi në greqishten, mendim të cilin Sandfeldi e ka mbrojtur me këto katër arsye (të parën prej të cilave më heret e paska parashtruar vetë Pedersenin më 1895) :

- 1) shprehja që ka menjanuar infinitivin, i takon në greqishte një kohe shumë të lashtë;
- 2) disa veçori tingullore kanë mundur në greqishte të kontribojnë sekundarisht për daljen nga përdorimi të konstrukteve me infinitiv;
- 3) konstruktet shqip: *që të*, bulg. *za da*, dhe rum. *ca să* janë paralele me konstruktin grek: *dia na për na* ; dhe
- 4) përgjithësisht greqishtja ka ushtruar një ndikim të madh mbi gjuhët fqinjë.

Tani, gjithë duke ngritur kundër Sandfeldit disa objeksione, të cilët më sëforti kanë të bëjnë vetëm me mënyrën si të thuash të administrimit të tri provavet të fundit, prapëseprapë Pedersenin në parim është solidarizuar me argumentimin nga Sandfeldi të tezës mbi prioritetin e greqishtes në menjanimin e paskajores nëpërmjet lidhore.

Përmëtepër, simbas Pedersenit, qenka dashur që në mbrojtjen e kësaj teze, Sandfeldi, përkrah argumentit kronologjik të mënjanimit shumë të lashtë të paskajores në rasa tjera, “të kishte insistuar më shumë edhe mbi këtë argument indirekt se pikënisja e këtij mënjanimi nuk mund të kërkohej gjetkë” dmth. as në gjuhën ndërkohësisht të zhdukur të bullgarëve jo-indoevropjanë, as në njerën nga dy sllavishtet balkanike, as veçanërisht në gjuhën shqipe...

E është pikërisht për të përjashtuar mundësinë e prioritetit të shqipes mbi greqishten në këte mes dmth. në mënjanimin e paskajores nëpërmjet të lidhore, që, në këte recension Pedersenin, me një mënyrë nevojishtë të përmbledhur, por shumë serioze, ka trajtuar më një anë çështjen e egzistencës së paskajores në gjuhën shqipe, e n’anë tjetër çështjen e historisë së kësaj egzistence në këtë gjuhë.

II. Egzistenca e paskajores në shqipe.

1) Pohimin se “ndërsa mënjanimi i paskajores tejshtrihet mbi të gjithë dialektet e greqishtes, (përkundrazi) më njerën gjysmë të shqipes paskajorja është ende në përdorim të plotë”, Pedersenin e paska bërë i pari.

Vetëm nja pesë vjet më vonë Sandfeldi paska vërejtur se “infinitivet si geg. me **pasunë** përmbushin pikërisht të njëjtët funksione si infinitivet e gjuhëvet tjera”

2) Ndërkaq prioritetin për vërejtjen e dytë të Sandfeldit se “shqipja kurrë ndonjë herë nuk ka pasur ndonjë paskajore tjetër” Pedersen (me ç’kam kuptuar unë) ia ka njohur Sandfeldit.

3) Sidoqoftë tezën e egzistencës së paskajores në shqipe Pedersen (e ka mbrojtur mundësisht me një mënyrë ende më energjike e sidomos brenda një perspektive historike më largvajtëse nga vetë Sandfeldi.

Përmëtepër Pedersen (e ka ndjerë edhe nevojën që të gjurmojë shkakun e “të vjetrit mendim të pathemeltë se shqipes i munguaka paskajorja; me qëllim pikërisht që të parandalojë mundësinë e gjithnjëshme të riparaqitjes së këtij mendimi.

Tani, shkakun e këtij mendimi Pedersen (e ka cilësuar vetëm si një shkas, e përmëtepër si një shkas vetëm të jashtëm (gjerm. der äussere Anlass zu dieser Ansicht), e ai atë e ka diktuar pikërisht në rrethanën (gjerm. Umstand) se në shqipe “infinitivi përnga forma është i njëjtë me participin perfekt pësor (pasunë gehabt)².

Por Pedersen (nuk është mjaftuar vetëm me kaq që të bëjë këte cilësim dhe këte diktim.

Përkundrazi ai mendimin se në shqipe paskajorja, **e njëjtë përnga trajta me pjesoren**, nuk qenka paskajore e **mirëfilltë**, e ka bërë objekt të një kritike racionale dhe të një analize historike.

III. Historia e paskajores në shqipe.

Meqë të gjitha tjerat gjuhë indo-europiane njohin ende sot e kësaj dite përkatësisht kanë njohur në të kaluarën e tyre nga një paskajore të mirëfilltë; për këte arsye, edhe sikur paskajorja e sotme e gjuhës shqipe të jetë e pamirëfilltë, sepse pretendimisht e prejardhur nga pjesorja, prapëseprapë edhe gjuha shqipe dikur moti do të ketë pasur paskajoren e vet të mirëfilltë.

Në këto kondita shtrohet pyetja:

Ç’u bë me këte paskajore të mirëfilltë të shqipes së dikurshme?

² Sipas terminologjisë gramatikore shqipe: “me pjesoren (pa tjetër)”.

Këte paskajore të mirëfilltë të shqipes së dikurshme mos ardhni vallë e zëvendësoi **pandërmjetësisht** një emër i dalë nga pjesorja?

Por, verën Pedersenin, sikur na të mendonim kështu, atëherë na nuk do të bënim tjetër gjë veçse “njërin infinitiv do ta zëvendësonim (atypëraty) me tjetrin, veçse njerin emër foljor në përdorje infinitivale do ta çkëmbenim (menjëherë) me tjetrin”; - çka midis tjerash, shton Pedersenin, as që do të përbënte në fakt ndonjë humbje të vërtetë të paskajores në historinë e shqipes.

Pra, logjikisht, meriton shqyrtim vetëm teas eventuale se në shqipe paskajorja njëherë qënka zhdukur **plotësisht** e vetëm **më vonë** qënka zëvendësuar nga pjesorja.

Ndërkaq vazhdon Pedersenin, sikur të pranohet një tezë të këtillë, atëherë do të duhej që të pranohet edhe këte pasojë të saj se, në historinë e shqipes, paska egzistuar një ndërkohë, gjatë së cilës lidhja paska shërbyer si paskajore jo vetëm në toskërishte, por edhe në gegërishte, dmth. mbarë shqipen.

E Pedersenin një pasojë të këtillë nuk e ka pranuar dot; sepse sambas atij, në të mirë të pranimit të kësaj pasaje folka vetëm argumenti i një karakteri deduktiv se “paskajorja gegërisht paska një përdorje më të gjërë se sa paskajorja në gjuhët tjera, se pikërisht ajo përherë u përdorka aty, ku shqipja jugore përdor perifrashen me të”; - argument deduktiv ky, të cilin Pedersenin e ka hedhur poshtë pa tjetër duke konstatuar mbas Sandfeldit se përdorja largvajtëse e paskajores nuk përbën ndonjë veçori ekskluzive të shqipes veriore:

1. “Nuk na paraqitet pra ndonjë arsye për të suponuar se perifrasha me të e shqipes jugore paska egzistuar më parë në shqipen veriore”, tezë e parë këjo, të cilën e ka plotësuar me tezat pasuese:
2. “Anasjelltas paskajorja e shqipes veriore do të ketë egzistuar edhe në shqipen jugore, siç rezulton nga mbeturitë si: **pa pasur** ‘ohne zu haben’”.
3. “Por nëse në toskërishte këjo paskajore merrte me vehte parafrashen **me**, mbetet për të parë (është një gjë e dyshimtë)”.
4. “Vërte në shqipen jugore thuhet: **do të thënë** ‘das heisst’ nëse këjo shprehje është për t’u kuptuar pikërisht si gjerm. **will sagen**... greq. e vjet. **ethelei legein** Herodot 4,131, atëherë kjo shprehje nuk shpjegohet dot nga gjendja e tashme e shqipes jugore”.
5. “Sandfeldi nuk ka të drejtë kur këtu (S.R. në shprehjen: **do me thënë**) sheh *mugullim* (gjerm. Kein, frengj. *Greme*) të paskajores së shqipes jugore: është më afër mendsh që këjo

shprehje të jetë mbeturi e një gjendjeje, në të cilën në toskërishte paskajorja me **me** përdorej pikërisht ashtu si në gegërishte. Por këjo gjë nuk është e sigurtë, sepse në toskërishte shprehja **do me thënë** mund të bazohet mbi një huazim nga gegërishtja”.

6-7. “Identiteti formal i paskajores, e cila mbas këtyre shqyrtimeve është për t’u njohur si e mbarë shqipes (des nach diesen Erörterungen als gemeinalbanesisch anzuerkennenden Infinitivs) me pjesoren fare lehtë mund të jetë sekundar. Edhe me të vërtetë, prapashtesat, të cilat si pjesë përbërëse esenciale kanë një -n- ose -m-, përdoren në gjuhët indo-europiane barabar mirë për formimin si të paskajores ashtu të pjesores. Prandaj në shqipe identiteti i paskajores me pjesoren ndoshta në origjinë nuk ka qenë më organike se sa në gjermanishte identiteti i paskajores geschehen me pjesoren geschehen (S. R. ndodhur). Në të mirë të këtij koncepti flet edhe rrethana se fqinja e gjuhës shqipe, greqishtja, përdor gjithashtu në infinitiv prapashtesat: -n- dhe -m-“.

Recensionin e vet mbi veprën e Sandfeldit Pedersenit e ka përmbyllur kështu:

“Vetëm nëpër materialin, mbarështuar nga Sandfeld-Jenseni, gjurmimi shkencor i problemit të paskajores në gjuhët ballkanike është bërë i mundshëm në masë të plotë; njëkohësisht zgjidhja, miratuar nga ai, e këtij problemi ka mundësi të jetë përfundimtare.”

NJË VLERËSIM KRITIK I TEZAVET TË PEDERSENIT MBI PASKAJOREN NË SHQIPE

I. “Iniciativa” për zëvendësimin e paskajores nëpërmjet lidhore në shqipe.

Me plot të drejtë Pedersenit ka pohuar **në përgjithësi** egzistencën e paskajores në mbarë shqipen bashkëkohore: por, në mënyrë të gabuar, zëvendësimin e paskajores nëpërmjet lidhore ia ka njohur vetëm toskërishtes së sotme, e për pasojë ia ka mohuar gegërishtes së dikurshme.

Në mënyrë të gabuar, sepse, sikundërqë pa pikë dyshimi do të vërtetohet më tutje prej meje, edhe gegërishtja e dikurshme zëvendësimin e paskajores nëpërmjet lidhore e ka njohur pikërisht në të njëjtat kondita si dhe toskërishtja e sotme.

Për këtë arsye na tezën e Majerit, Pedersenit dhe Sandfeldit se, së bashku me tjerat gjuhë ballkanike, shqipja jugore e sotme zëvendësimin e paskajores nëpërmjet lidhore ia detyruaka ndikimit të greqishtes, duhet ose **ta pranojmë si të vlefshme për mbarë shqipen e dikurshme** ose **ta prapësojmë si të padrejtë edhe për shqipen jugore të sotme**.

Tani, për të zgjidhur sa më kënaqshëm problemin e përgjithshëm nëse zëvendësimin e paskajores nëpërmjet lidhore mbarë shqipja e dikurshme ia ka detyruar një ndikimi të greqishtes, apo përkundrazi nëse në mbarë shqipen e dikurshme ky zëvendësim është zhvilluar në një mënyrë të mvehtësishtme, e për pasojë të pamvarur nga çdo ndikim i huaj; tani, themi, për të zgjidhur sa më kënaqshëm këtë problem të përgjithshëm duhet, më parë, katër argumentet në të mirë të këtij ndikimi t'i bëjmë objekt të këtyre vërejtjeve kritike:

1) Apriori nuk përjashtohet dot mundësia që, edhe në mbarë shqipen e dikurshme, mënjanimi **jo plotësisht i përgjithësuar** i paskajores nëpërmjet lidhore – t'i ketë takuar një epoke relativisht shumë të lashtë.

2) Edhe në periudhën përkatëse të historisë së shqipes, identiteti formal e për pasojë edhe fonetik i paskajores me pjesoren mund të ketë shkaktuar prirjen drejt mënjanimi të paskajores në të mirë të lidhore;

3) Greqizmit **dia na** dhe bullgarizmit **za da** nuk u përgjigjet shqiptarizmi **që të**; sepse **dia, za** janë **parafjalë**, kurse **që** është lidhës;

4) Vërtet nuk mohohet dot se greqishtja ka ndikuar mbi të gjitha gjuhët ballkanike, e për pasojë edhe mbi shqipen; por mbetet për t'u parë nëse ky ndikim i greqishtes mbi shqipen i ka takuar jo vetëm sferës së fjalorit, por edhe asaj së gramatikës.

Pra, katër argumentet në të mirë të këtij ndikimi nuk janë *barabar bindës* në një anë për rumanishten, bullgarishten, serbishten e n'anë tjetër pikërisht për shqipen?

Pastaj nga të gjitha gjuhët ballkanike, vetëm greqishtja dhe shqipja janë lashtësisht të këtilla dmth. ballkanike, kurse rumanishtja, bullgarishtja dhe serbishtja janë relativisht më të reja.

Atëherë a nuk është më me vend që, edhe në zgjidhjen e problemit pezull, të bëhet një dallim midis në një anë rumanishtes, bullgarishtes dhe serbishtes, e n'anë tjetër pikërisht shqipes?

Më në fund në të mirë të mendimit se edhe në këte mes shqipja ka një pozitë esencialisht të posaçme, a nuk flet edhe fakti se zëvendësimi i paskajores nëpërmjet lidhore është i plotë në bullgarishte dhe serbishte kurse i pjesshëm në shqipe?

Për këto arsye unë jam i prirur të mbronj kundërtëzën se, **në krye të kohës**, zevendësimi i paskajores së vjetër nëpërmjet lidhore ka përpërë **një çfaqje paralele në dy gjuhët lashtësisht balkanike** dmth. në greqishte dhe në **mbarë** shqipen.

Përmëtepër edhe fakti se, në zhvillimin e mëvonshëm, procesi i anasjelltë i mënjanimi të lidhore (p.sh. “**duo të përfaronj**”) në të mirë të paskajores **së re** (“**duo me përfaruom**”) nuk u rrënjos e nuk u përhap dot në toskërishte siç bëri në gegërishten sidomos veriore; përmëtepër them edhe ky fakt ndoshta do t’ishte për t’u shpjeguar me ndikimin eventual (jo të greqishtes mbi toskërishten, por) të italishtes mbi gegërishten sidomos veriore¹; - ndikim eventual **italian** ky, të cilin mund ta ketë përhiruar rrethana **shqiptare**, se në **mbarë** shqipen e për pasojë edhe në greqishte paskajorja e vjetër dmth. paskajorja pa pjesëzën **me** ka vazhduar pa ndërprerje të mbijetojë në një numër sado të paktë situatash sintaktike p.sh. “**do shkue edhe atje**, nuk e lâ **pa shkue** edhe atje” etj.

II. Egzistenca e paskajores në shqipe.

Pamë se Pedersenit me plot të drejtë ka pohuar në përgjithësi egzistencën e paskajores në **mbarë** shqipen; por ai nuk e ka bërë në një mënyrë të qartë e të përcaktuar dallimin kronologjik të duhur midis paskajores së vjetër dmth. pa pjesëzën me p.sh. (pa) dalë dhe paskajores së re dmth. me këtë pjesëz me dalë.

1) Edhe me të vërtetë, pohimi i Pedersenit se “në njerën gjysmë të shqipes paskajorja është **ende** (nënvizoi S.R.) në përdorim **të plotë**” është i saktë vetëm përse i takon paskajores së re. Përkundrazi ky pohim është i pasaktë përse i takon paskajores së vjetër; sepse paskajorja e vjetër njih një përdorje **barabar të kufizuar** si në njerën ashtu në tjetrën gjysmë të shqipes së sotme.

2) Në këto kondita edhe pohimi i Sandfeldit se “shqipja kurrë ndonjë herë nuk ka pasur ndonjë paskajore tjetër” përveç paskajores relativisht të vonë “**me pasunë**” është për t’u përcaktuar në përputhje me dallimin e sipërm.

3) Karakterizimin nga Pedersenit të raportit formal midis paskajores dhe pjesores do ta bënj objekt të një vlerësimi kritik në seminarin e ardhshëm.

III. historia e egzistencës së paskajores në shqipe.

¹ Khs. diskutimin e Ziaudin Kodrës në sesionin gjuhësor të ish institutit të shkencave

1) Siç e kan thënë edhe më parë, teza e Pedersenit se gegërishtja, **as në të kaluarën**, nuk paska njohur zevendësimin e paskajores nëpërmjet lidhore, është sigurisht e pathemelë.

Edhe me të vërtetë mjafton të konstatojmë:

a) se përdorja e paskajores së vjetër është barabar e kufizuar në dy dialektet e shqipes;

b) se, në gegërishten **popullore**, konstrukti: “s’(m)un **dalish**” është pa krahasim më i lashtë se konstrukti: “s’mundesh **me dalë**”; dhe

c) se ai në toskërishte, ashtu edhe në gegërishte, koha e ardhshme: “do **të dalish**” e ajo e parardhshme: “do **të kesh dalë**” rrjedhin nga mënyra dëftore e foljes **dashur** dhe pikërisht nga lidhorma e foljes **dalë**; - edhe me të vërtetë, themi mjafton të konstatojmë këto tri palë të dhëna gjuhësore, për t’u bindur se toskërishtja dhe gegërishtja si në egzistencën e dikurshme të paskajores së vjetër, ashtu në zevendësimin e mëvonshëm të kësaj paskajore nëpërmjet lidhore, ose kanë qenë ende të padiferencuara fare njëra nga tjetra, ose në këto dy pika janë përshkuar pikërisht nëpër të njëjtin zhvillim.

2) Ngaqë Pedersenit nuk ka bërë dallimin e duhur historic midis paskajores së vjetër dhe së resë, si në mënyrë jo të saktë ka pohuar se “paskajorma e shqipes veriore do të ketë egzistuar në jugoren” duke pasur parasysh në mëte mes paskajoren e re.

Në fakt paskajorma **e vjetër** ka qenë **barabar** dhe padallimisht e mbarë shqipes: mbi të renë po shpjegohem këtu poshtë.

3) Pjeszën: *me* të paskajores së re Pedersenit e ka cilësuar si *para-fjalë*; - cilësim ky, që i përgjigjet vetëm së vërtetës etimologjike; sepse, në ndjenjën gjuhësore të shqipfolësit verior, këjo **me** ka humbur prej kohësh çdo batyrë para-fjale, për t’u shndërruar në një tregues të thjeshtë të mënyrës paskajore e për pasojë në një pjesëz.

4) Njeriu nuk mund të mos pajtohet me vërejtjen e Pedersenit se shprehja: *do me thënë* “nuk shpjegohet dot nga gjendja e sotme e shqipes jugore”.

5) Gjithashtu njeriu nuk mund të mos bashkohet me Pedersenin në hedhjen poshtë të pikëpamjes së Sandfeldit se shprehja: *do me thënë* paska përbërë “*mugullin* e paskajores në shqipen jugore”.

Anasjelltas unë përjashtoj mundësinë që ka pranuar Pedersenit se dikur “në toskërishte paskajorma *me*, qenka përdorur pikërisht ashtu si në

gegërishte”, e për pasojë paska njohur aty të njëjtën përdorje të pakufizuar si në gegërishte.

Edhe me të vërtetë paskajorja është një mënyrë foljore si të thuash kaq e rehatshme në krahasim me lidhoren, sa që mënjanimi i saj më të mirë të lidhores është i pamendueshëm pa një nevojë shumë serioze, siç do të ketë qenë, në konceptimin që do të mbrojnë në seminarin e ardhshëm, nevoja për të mënjanuar dykuptimshmërinë e paskajores.

Zaten këte undësi që dikur toskërishtja të ketë njogur përdorjen e pakufizuar të paskajores së re, e pastaj ajo këte përdorje ta ketë rrethshkruar vetë Brenda shprehjes: *do me thënë*; zaten, them, këte mundësi Pedersenit do ta ketë pranuar për shkakun e thjeshtë se ai mbas Majerit, por para Sandfeldit, ka mbrojtur tezën e përgjithshme se zevëndësimin e paskajores nëpërmjet lidhores e njohëka vetëm toskërishtja, e cila përmëtepër këte zevëndësim ia detyruaka ndikimit të greqishtes; - tezë e përgjithshme këjo të cilën unë në zhvillimet e mëparshëm besonj të kem hedhur poshtë.

Por në këte mes Pedersenit ka pranuar dhe këte mundësi të dytë që “në toskërishte shprehja do me thënë të bazohet mbi një huazim nga gegërishtja”.

Gjatë seminarit të ardhshëm unë do të mbronj tezën se na këtu nuk kemi të bëjmë me një huazim të veçantë nga gegërishtja, por me mbeturinë e një procesi të tërë, i cili do të ketë pasur pikënisjen e vet në gegërishten veriore, ku u përgjithësua, kurse pikërritja e vet në toskërishtje, ku përkundrazi nuk u përgjithësua dot.

6) Pohimin e Pedersenit se paskajorja qenka për t’u njohur si e mbarë shqipes, unë në zhvillimet e mësipërme e kam bërë objekt të një dallimi të domosdoshëm midis paskajores së vjetër dhe së resë prandaj po kalonj.

7) Me një mënyrë makar jo kategorike. Pedersenit identitetin formal të paskajores (së vjetër) me pjesoren e ka cilësuar si sekundar; - cilësim ky, me të cilin unë pajtohem pa asnjë rezervë.

Ndërkaq, nëvendqë të mirrte qëndrim të qartë ndaj pyetjes esenciale nëse e dhëna gjuhësore p.sh. *pasun(ë)* në krye të kohës vetëm paskajore e pastaj shërbeu edhe si pjesore, apo anasjelltas, Pedersenit identitetin formal të paskajores me pjesoren e ka parqitur përkundrazi si egzistuese edhe në origjinë; - paraqitje këjo, e cila, sambas meje, është në kundërshtim me cilësimin e këtij identiteti pikërisht si sekundar.

Në seminarin e ardhshëm unë do të mbronj përkundrazi tezën se e dhëna gjuhësore p.sh. *pasun(ë)* origjinarisht ka qenë paskajore pa tjetër, dhe

se punën e kësaj paskajore origjinare zuri të shërbejë pikërisht edhe si pjesore.

Në të njëjtin seminar do të marr gjithashtu një qëndrim negativ ndaj pohimit të Pedersenit se, edhe në historinë e shqipes, mbrapashtesat *-n-* dhe *-m-* qenkan përdorur barabar mirë për formimin si të paskajores ashtu të pjesores.

Tiranë, më 25/XII/1959

HISTORIKU E KRITIKA E TRAJTIMEVE TË DERITANISHME TË NYJAVE TË SHQIPES NGA GRAMATIKANËT PËRSHKRUES*

XIV. Osservazioni grammaticali nella lingua albanese Del P. Francesco Maria Da Lecce, in Roma, 1716.

Pyetjes: kjo gramatikë e gjuhës shqipe, *destinuar misionarëve Italia-në në Shqipëri e prandaj hartuar italisht*, përse nuk u hartua nga një shqiptar *njohës i italishtes*, por anasjelltas u hartua nga një italian *njohës i shqipes*; kësaj pyetjeje të mençur autori i ka dhënë këtë përgjigje jo të këtillë: shqiptarët nuk i shtynte asgjë që të hartonin këtë gramatikë – për veten e tyre!

Më tutje, autori, i cili njëzet vjet me rradhë paska qenë “prefekt apostolik i misioneve në Maqedoni (lexo: Shqipëri)”, ka shkruar për veten e tij: “me tërë zellin iu kushtova njohjes së gjuhës shqipe, të cilën mbas një mundimi të madh e nxura më në fund”.

Por nga një lexim sado i nxitur i “Vërejtjeve gramatikore në gjuhën shqipe” shihet sheshit se këta të nxënë në gjuhën shqipe nga ana e autorit që për fat të keq njëanshëmërisht praktik për t’i mundësuar atij analizë teorike pak a shumë për të qenë të kësaj gjuhe.

Edhe me të vërtetë, *për të zotëruar edhe në teori gjuhën shqipe në prag të shekullit XVIII*, autori këtë gjuhë *duhej ta studionte seriozisht nga tekstet e shekullit XVII d.m.th.* pikërisht nga përkthimet, *maker të lira të*

* Ky Artikull përbën pjesën e dytë të studimit të gjërë “Nyjat e shqipes” (punim historik-kritik) prej 272 f. të daktilografuara hartuar përfundimisht nga autori që më 1964. Pjesa e parë titullohet “Historiku dhe kritika e trajtimeve të deritashme të nyjavet të shqipes nga historianët krahasorë”, ndërsa pjesa e tretë “Teza të autorit. Probleme të ndryshëm të nyjave të shqipes”. Po shënojmë me këtë rast se nga autori është botuar më parë studimi “*Nyjat e shqipes (punim përshkrues e normativ)* në “Buletini i Universitetit për shkencat Shoqërore”, viti XII, nr. 4, f. 3-72). Në botimin e këtij artikulli redaksia ka ruajtur të paprekur gjuhë e autorit me përjashtim të ndonjë çështjeje të vogël drejtshkrimore si *këjo* për *kjo* etj. Botuar te Studime filologjike, Tiranë, ...

Budit, nga fjalori latinisht-shqip i Bardhit dhe nga i famëshmi *kolepi* italisht-shqip i Bogdanit.

Ndërkaq, me sa duket, autori u kufizua që këtë gjuhë ta përvetësojë pothuajse vetëm *praktikisht*, duke e nxënë pothuajse vetëm *me të dëgjuar*, d.m.th. drejtpërsëdrejti nga gegërishtja e *folur* në Shkodër me rrethe.

Në anë tjetër, deri njohuritë gjuhësore të përgjithshme të autorit duken tepër modeste edhe për kohën e tij.

Me gjithë këto (apo *për shkak* të këtyre) autori ka pohuar se shqip-folësit jashtë Shqipërisë veprën e tij e pritkan me padurim për të vështruar në të “figurën vetjake si në më të qartin e kristalevet”!

Në fakt, është kryekëput e pamundur të thuhet se synimi i Da Leçes për të përshkaur sistematikisht strukturën gramatikore të gegërishtës më 1716 paska dalë me sukses, siç do të shihet qoftë edhe vetëm nga përshkrimi që autori i ka bërë sistemit nyjor të kësaj gjuhe në atë kohë.

Tërë lakmin “pa artikull”, d.m.th. *të pashquar*, autori e ka reduktuar në të vetmen rasë emërore:

“Senz: art. N.gur: pietra. Coll art. N. Guuri: la pietra. G. gurit: della pietra. D. Gurit: alla pietra. Acc.gurin: la pietra. V. O guur: o pietra. Abi. prei guri, it: dalla pietra. Plur. N.gurë: pietre, gurëtë: le pietre. G.gurëvet: dalla pietre. D.gurëvet: alle pietre. Acc, gurëtë: le p’etre, V. o gurë: o pietre. Abl. Prei gurësh, it: dale pietre, f. 13-14.

Në anë tjetër, në lakimin e shquar, gjindoren e vjetër: “gurit, gurëvet”, ai e ka paraqitur sit ë vetmen gjinore e për pasojë ka injoruar egzistencën e gjinores së re: “i, e, të, së gurit, gurëvet”.

Për autorin dy variantet: “prei guri, prei gurit” dhe “prei gurësh, prei gurëshit” kanë, kryekëput të njëjtin kuptim – të shquar.

Mashtroar nga modeli i italishtes, autori ka pohuar e edhe në shqipe emrat e përveçëm nuk u shquakan, kështu që p.sh. emir “Pietri: Pietro” f. 14 qenka pa artikull, e prandaj edhe në thirrrore bëka: “O *Pietri*: o Pietro”?!

Italianizmave: “il quale, quale” iu përgjegjkan shqiptarizmat: “*i silli, i shill*”, f. 36.

Sikundër që në shprehjet e italishtes: “quelle cose, di quelle cose, a quelle cose” etj. emri “cose” nuk lakohet, ashtu edhe në gjegjëset shprehje të shqipes emri “kafshë” (më ndjeni: emri “kafshat”!) qëndruaka i pandryshueshëm: “ato kafshat, atyne kafshat, atyne kafshat” etj., f. 33.

Përveç ekzistencës së vetë “dëftorhit” te gjinoret e reja, autori ka injoruar edhe mvetësinë drejtshkrimore të nyjave të parme te mbiemrat: “il buono: H. Senz. art. *imir*. N. Coll’art. *imiri*”, f. 22.

Prandaj autori ka folur vetëm për nyjat e prapme të emrave, të cilat edhe i ka parashtruar pikërisht kështu:

“Artikujt janë katër, d.m.th. A, Ë, I, T.

A, i femërores; Ë, i mashkullores shumë; I, i mashkullores njëjës; T, i asnjajënen dhe i anomalës shumë”, f. 3.

Pohimin kurioz se në shqipe Ë qenka artikulli i shumësit mashkullor, autori f. 4-5 e ka sqaruar kështu:

“Artikulli i mashkullores është shkronja zanore in ë njëjës: në shumë pastaj do të jetë shkronja: ë; ...il sasso në gjuhën shqipe thuhet guri ...Në shumë: il sassi,...: gurëtë”.

Të njëjtin pohim se në shqipe Ë qenka artikulli i shumësit mashkullor, autori për herë të tretë e ka bërë në f. 209:

“Ë, është ... artikulli i shumë emrave në shumë, si, *gurëtë*: le pietre”.

Në këto rrethana, duhet rrëfyer se kuptimit adekuat të sistemit nyjor të gjuhës shqipe autori as që i është qasur pranë.

*XV. Researches in Greece by William **Martin** – **Leake**, Remarks on the Languages Spoken in Greece at the Present Day, London, 1814*

Një varg studimesh mbi gjeografinë e Greqisë autori, një diplomat anglez, i ka zënë fill me një studim (afro 500 faqesh formatit të madh) mbi dialektet e greqishtes së re, - studim, në të cilin ai është marrë shkurtazi me vllahishten dhe me bullgarishten, kurse *gjërësisht* me shqipen, “si tri gjuhë të folura në Greqinë e ditëvet të tij”.

Në f. 263 autori veprën (në fakt të pakonsultuar) të Da Leçes e përmend vetëm sa për të na mësuar se objekt i studimit të tij, d.m.th. të Likut, nuk është gegërishtja, po toskërishtja.

Autori vëren se është njohur me një numër shqiptarësh të talentuar dhe të kulturuar. Ndërkaq tek asnjëri prej tyre nuk paska konstatuar as më të voglin interesim për të hartuar rregullat gramatikore të gjuhëve vetjake.

Shënimet e tij mbi gramatikën e shqipes autori i paska mbështetur mbi njoftimet që i paska dhënë një shqiptar nga Vithkuqi, i quajtur Evstratio, prift e mësues shkolle.

Autori në f. 264 shënon se, si në shumë gjuhë të tjera moderne, ashtu edhe në shqipe i pari numëror themelor ka dhënë nyjën e pashquar për numrin njëjës.

Për nyjën e shquar autori vëren se “ngjizet (coalesces) me emrin dhe përbën një pjesë të tij, qoftë duke tjetërsuar rrokjen e tij të fundit, ose njëherazi rrokjen e tij të parë dhe rrokjen e tij të fundit, qoftë duke formuar një rrokje që shtohet në fund të emrit: *lopë-lopa, miri-tmirit, njeri-njeriu*”.

Gabimi: miri (=greq. kalou): tmirit (=tou kalou) shpjegon interpretimin fantastik se “nyja e shquar, ngjizet me emrin duke tjetërsuar njëherazi rrokjen e tij të parë dhe rrokjen e tij të fundit”.

Se autori nuk është bërë i vetëdijshëm për qenien e nyjës së parme të mbiemrat e nyjshëm, kjo gjë midis të tjerash del në shesh nga ky formulim i tij, si nga dhe shembujt përkatës:

“Mbiemrat marrin artikullin në të njëjtën mënyrë si edhe emrat: ilik: ...angl. Bad, ilinku (sic) ...dhe bad; e shëmtuarë ... ugly, e shëmtuara ...the ugly”.

Në lakimin e shquar të të gjithë emrave, autori gjinoren e ka dhënë herë me dëftorthin vetëm femëror: “re(j)a – eresë, zongu – ezongut, qiellja - eqiellsë”, herë pa dëftorth fare: “dera – derës, karta – kartës, shentëria - shentërisë”.

Anasjelltas, në lakimin e pashquar të emrave, autori ka dhënë mbaresën e saktë për trajtën e gjinorës: “qiell – qielle, zok – zogu, shenjtëri - shenjtërie”. Gjithë kështu në shumës: “njerëz - njerëze” (kurse: “njerëzit - njerëzet”).

XVI. Albanesische Studien von Johann Georg **von Hahn**, Jena, 1854 (Heft II)

I. Beiträge zu einer Grammatik des toskischen Dialektes.

Si për emra ashtu edhe për nyja autori mohon ekzistencën në toskërishte të gjinisë asnjane: trajtat, të mbajtura sit ë gjinisë asnjane, në fakt qenkan trajta mashkullore dhe femërore në shumës!

Sado që ka dalluar trajtat e pashquara të emrave nga trajtat e tyre të shquara, autori prapëseprapë elementit shques në trajtat e shquara i ka mohuar cilësinë e nyjës, sepse një nyjë, për të qenë e këtillë, u dashka patjetër të qëndrojë përpara emrit!

Në lidhje me nyjën e parme të mbiemrave të *nyjshëm*, autori f. 28 ka pohuar copë se ato “qëndrojnë përpara *çdo* mbiemri”!

Dëftorthin në gjinoren e re ai (f. 40) e ka karakterizuar si “nyjë treguese prone” që lidh dy emra “nga të cilët i dyti është kurdoherë në gjinore”.

Të njëjtën gjinore autori e ka identifikuar me rrjedhoren, edhe praninë e të njëjtit dëftorth ai e ka kushtëzuar me trajtën e shquar të emrit të plotësuar dhe të emrit *loptësues*!

Edhe në përshkrimin e trajtave të nyjës së parme, autori më se njëherë ka qenë i pasaktë ose inkonsekuent. Kështu, sambas tabelës f. 28, nyja e parme munguaka në toskërishte mbas një emir të pashquar në emërore!

Prandaj edhe mund të thuhet se, në krejt studimin e tij gramatikor, kapitulli mbi nyjat është pjesa më e pakënaqshme.

Zaten edhe vetë autori në parathënie ka rrëfyer se “... në këto kontribute lexuesi më kot do të kërkojë rregulla rreth përdorjes së trajtave lakore të pashquara dhe të shquara, sepse autori deri më sot nuk i ka ardhur përdorësh një përcaktim i tyre i kënaqshëm”.

XVII. Regole grammaticali della lingua albanese, dal padre Francesco Rossi da Montalo Ligure, exprefetto apostolico delle missioni in Servia, Roma, 1866

Sado që pohon se ka ndjekur Da Leçen, autori f. 11 mohon ekzistencën në shqipe të çdo farë nyjash: “Gjuha shqipe nuk ka artikuj, funksionin e të cilëve, nuk është nevoja, e kryen duke ndryshuar shkronjën e fundit të emrit...”.

Autori as nyjën e parme të mbiemrave nuk e njeh sit ë këtillë, as gjinoren e re nuk e dallon nga e vjetra, përkatësisht nga dhanorja.

XVII. Manuel de la langue chkipe ou albanaise par Auguste Dozon, Paris, 1879.

Për trajtën e shquar të emrave autori pranon se ajo shfaq, “kuptimin inherent në nyjën shquese” f. 200.

Jo vetëm për dëftorthin e gjinore së re, por njëherazi edhe për nyjën e parme të mbiemrave të *nyjshëm* autori, me sa dimë ne, është i pari që ka pohuar se ky dëftorth dhe kjo nyjë nuk qenka asgjë tjetër, veçse dëftorë të thjeshtë apo, siç është shprehur ai, “dëftorë atributive” (f. 201).

Duke u nisur nga fakti se morfologjia e dëftorthit të gjinore së re prkt. e nyjës së parme të mbiemrave të nyjshëm (vetëm në *disa* rrethana të caktuara) kushtëzohet nga pyetja, nëse vetë emir i plotësuar prkt. i cilësuar është *i pashquar* apo përkundrazi i pashquar, autori këta “dëftorë atributivë” i ka dalluar në “nyja prepozitive” dhe në “nyja konjuktive”, pa u shpjeguar gjëkund mbi këtë terminologji *jokorrelative* (të cilën prandaj Samiu do të ndiejë nevojën ta zëvendësojë me terminologjinë antitetike “nyja të këputura” dhe “nyja të lidhura”), dhe gjithashtu pa përligjur gjëkund këtë dallim në vetëvete d.m.th. prej pikëpamjes së përmbytjes kuptimore të vetë këtyre nyjave.

Asgjëmangu Dozoni mungesën, në shqiptimin e zbërthyer të shqipes së folur, të nyjës “konjuktive” në gjinore-dhanore mbas një emir të shquar e ka dhënë edhe si rregull të shqipes së shkruar; kështu që tek ky autor nyjat “konjunktive” paraqiten të ndryshme gati gjatë gjithë lakimit të tyre:

“Nyja konjunktive”, “nyja prepozitive”

Njëjës: emërore:	i, e,	i, e
gjin,dhan.:	—	të, së
kallëzore:	—	të
Shumës emër, kall.:	e	të
gjin.dhan.:	e	të

Përkundrazi mungesën e nyjës “së lidhur” mbas një emir të shquar, si një anomaly që është, Samiu me të drejtë e ka përjashtuar nga gjuha e shkrimit.

Prandaj, ky dualizëm *objektivisht joekzistues* i nyjës së parme duket te Dozoni diçka më i pranueshëm se te Samiu.

XIX. Elementi grammaticali della lingua albanese, compilati da Giacomo Jung, Scutari d’Albania, 1881.

Prerazi autori ka pohuar ekzistencën në shqipe të nyjës së prapme:

Artikujt janë *a, i, u* për njëjësin, *t* për shumësin dhe qëndrojnë prapa emrave: *hana, deti, gjaku, ujqt*. Ata shërbejnë për të shquar emrin gjatë lakimit...”.

Por mbaresën *–in* prkt. *–un* të emrit në kallëzore autori e ka mbajtur si trajtë lakore të nyjës së prapme *–i* prkt. *–u* (f.8).

Anasjelltas, në lakimin e pashquar, ndërsa Xanoni rrjedhoren p.sh. *shtyllash* do ta japë si dhanore d.m.th. do ta ngatërrojë me trajtën: (*ca*) *shtyllave*,

përkundrazi Jungu mbi trajtën e fundit shprehet në thelb – drejt: “... dhanorja e pashquar e të dy gjinive duket se nuk është në përdorje” (f.9).

Dëftorthin dhe byjën e parme autori është mjaftuar t’i cilësojë vetëm si “pjesëza që ndejtohen para emrave dhe mbiemrave, ose midis tyre” f. 9-10.

XX. *Grammatiki tis alvaniqis glossis kata tin toskikin dhialekton syntachtheisa hypo Konstandinou **Hristophoridhou** tou eks elvasaniou en Konstandinoupolei, 1882.*

Mbi nyjën e prapme të emrave autori f. 9 është shprehur kështu:

“Shqipja nuk ka nyja (S. R. të *parandejtura*), por në vend të tyre (S. R. ka) nyja të *prapandejtura*, ose mbatesa lakore...”.

Pra, pyetjes *kryq* nëse të dhënat në shqyrtim janë me të vërtetë trajta të nyjës së prapme që kanë lakimin e tyre, *apo* përkundrazi mbaresa lakore të vetë emrave, autori i është përgjegjur me një: *ose!*

Konsekuent me këtë përcaktim jopërcaktues, autori më një anë trajtat e shquara p.sh. “*qeni, qenit* etj. *qentë, qenvet* etj. “i ka dalluar nga të pashquarat “*qen, qeni* etj, *qen, qenve* etj, “; në anë tjetër *mbaresat* lakore të emrave *plus trajtat* lakore të nyjës i ka dhënë së bashku qoftë si mbaresa lakore *vetëm të emrave* qoftë si trajta lakore *vetëm të nyjës*: “*-i, -it* etj. *–të, –vet* etj. “

Për më tepër për këtë nyjë të prapandejtuar (e cila, si e këtillë, duhej të shërbente vetëm për shqimin e emrave) prkt. për këto mbaresa lakore (të cilat, gjithashtu sit ë këtilla, duhej të shërbenin vetëm për shfaqjen e këtyre ose të atyre kuptimeve marrëdhënore) autori përkundrazi ka pohuar se ati, qoftë si nyjë qoftë si mbaresë, shërbyekan për të dalluar: numrin dhe gjinin (S. R. të emrave) të njerëzve dhe të sendeve”!

Pastaj nyjën e parme të mbiemrave të nyjshëm autori f.24 e ka quajtur nyjë “mbiemërore ose të parandejtuar”.

Funksionin e saj ai e ka përcaktuar kështu:

“Nyjat mbiemërore ose të parandejtura vihen përpara (S. R. mbi-) emrave dhe pjesoreve, jo si byjat e greqishtes për shqimin e rasave të tyre, por për dallimin e gjinisë së tyre”.

Tani, nuk ka dyshim se te mbiemrat e nyjshëm të shqipes më vonë nyja e parme me kohë ka humbur çdo kuptim shques; por këtë funksion të

zhdukur ajo nuk e ka kompensuar me ndonjë funksion tjetër formëformues e aq më pak me funksionin e tregimit të gjinisë!

Për morfologjinë e nyjës së parme te mbiemrat e nyjshëm vlen të përmendet fakti se autori (lumturisht i pandikuar nga Dozoni) nyjën e parme nuk e ka bërë objekt të ndonjë dallimi sistematik në konjunktive dhe në prepozitive. Për më tepër, në *prapadigmën analitike* të lakimit të saj, ai trajtën sekondare e as që e ka shënuar fare krahas me primaren të.

Asgjëmangu f. 42 autori frmat e dëftorthit në gjinoren e re i ka quajtur “*pjesëza lidhëse ose nyja lidhëse*” dhe funksionin e tyre e ka karakterizuar kështu:

Pjesëzat lidhëse ose nyjat lidhëse shënojnë pronën ose ç’hyn në të, karakterizim ky, që është aq i paspecifikuar sa që do të mund të shërbente barabar ose për përemrat pronorë.

Na anë tjetër nga 165 faqet, sa ka gjithësej gramatika e tij, autori ka mbushur plot 10 faqe vetëm me shembuj *konkretë* nga morfologjia e dëftorthit të gjinorese së re në plotësim emrash *vetëm të shquar!*

Prandaj, në kundërshtim me paradigmën analitike të nyjës së parme, autori, në këta shembuj konkretë, trajtën sekondare e të dëftorthit primar të paradoksalisht e ka shënuar sit ë vetmen ekzistuese.

Si për Budin, Bardhin e Bogdanin ashtu edhe për Kristoforidhin dëftorth-nyja mbas një gjinore-dhanoreje së shquar është e paqenë p.sh.: *mikut mirë, miqvet mirë* f. 29, *zogut malit, zoqvet malit* f. 42”.

Pra, në kapitullin e nyjave autori ka qenë herë tepër i papërcaktuar herë mjaft i pasaktë.

Megjithëkëtë, po menduam se sistemi nyjor i shqipes së vonë është fort i vështirë për t’u përshkruar shkencërisht dhe se gramatika në shqyrtim është e para që u hartua nga ana e një autori vendas, atëherë do të mposhtim prirjen për të gjykuar tepër rreptë papërcaktimet dhe pasaktësitë, të cilat në përgjithësi karakterizojnë trajtimin e nyjavet nga Kristoforidhi.

XXI. Shkronjëto e gjuhësë shqip prej S. H. Frashërit. Bukuresht 1886.

Disa nga aspektet historike tepër specifike dhe përshkruese e tepër komplekse të sistemit nyjor të shqipes së vonë – deri gjeniut gjuhësor të Samiut i kanë mbetur ose të pakuptuara mirëfilli ose të pavëna re fare.

Por natyrën e *pathjeshtë* të një emir të *pashquar* dhe *unitetin morfologjik origjinor* të mjetit vereverte shques në shqipen e vonë d.m.th. të *nyjës së prapme* autori i ka synuar drejt dhe formuluar mjeshtërisht:

- 1) “Emër ‘i-çquarë s’është gjë tjetër përveç emëri i bashkuarë me nyjetë q’i ngjitenë në funrr”.
- 2) “Nyjetë janë tre,..., mashkulli *i*, femëra *a*, asnjatëri edhe shumësi *të*”.
- 3) “Po nyjetë duke ngjiturë në funtt t’emravit marrënë ca ndërime. Kështu:
 - a) Mashkulli *i* pas shkronjës *a* bëhetë *j-*, si *vëlla-i*, *vëllaj*; ... fjala *gju* do të ketë qenë *gjur* a *gjun* prandaj bënetë *gjuri* a *gjuni* ...; pas shkronjavet grykëtoare *nyji* i kthehet’e bëhetë *u* si edhe pas të-zëshmevet..., si: *gjak-i*, *gjaku*, *ka-i*, *kau* ...
 - b) Femëra *e* pas shkronjës *ë* bashkohetë me të, e bënetë *a* si: *punë-e*, *puna...*
 - c) Asnjatëri *të* s’mer ndonjë ndërrim, si: *mish-të*, *ujë-të* ...
 - d) Shumësi *të* s’mer tjetëe ndërrim, përveç n’emërat që mbarohenë me *ër*, *as*, *ës* mer një *i* përsipër (S. R. përpara), si: *djemte*, *nipër-i-të*” f. 22-23.

Pra, mbarë problematikën paradigmatiche të *nyjës së prapme* Samiu e ka shtruar dhe zgjidhur me një mënyrë shkencore dhe metodike në përgjithësi të paqërtueshme.

Ndërkaq duket rrëfyer se koncepti i tij mbi *nyjën e parme* nuk lë pak për të dëshiruar. E ne këtë pabarazim në trajtimin e këtyre dy *nyjave* nga i njëjti autor mund ta shpjegojmë vetëm kështu:

Problematika, kryesisht *fonetike përshkruese*, e *nyjës së prapme*, për një mendje eprore si ajo e Samiur, ishte, fund ii fundit, e zgjidhshme edhe vetëm në *dritë* të një shqyrtimi *krahasor* të të dhënave *bashkëkohore* të gjuhës shqipe.

Përkundrazi, problematika, kryesisht *semantike historike*, e *nyjës së parme* ishte, edhe për një mendje të këtillë, e pazgjidhshme pa ndihmën e metodës filologjike, d.m.th. historike krahasore të *brendshme* dhe linguistike, d.m.th. historike krahasore të *jashtme*.

Vërtet, përpjekja e Samiut që nyjat e shquara të gjuhës shqipe t'i përkufizonte së bashku d.m.th. pavarësisht nga diferencimi i tyre sintaktik në të parandjetuarën dhe në të prapangjiturën:

“Nyjetë janë ca fjalë të vogëla që ryjënë nëpër emërat, mbiemërat edhe përemërat (S. R. autori mendon për përemrat *pronorë* dhe *lidhorët*) për të lidhur’ ato e për të çquarë” f. 26.

në vetëvete ishte positive.

Por një përkufizim i këtillë në shqipen e vonë është bërë i pamundur, sepse nyjat, si *nyja*, nuk përmbushin dot tjetër funksion përveç funksionit të shqimit: - funksion shqimi ky, të cilin në shqipen e vonë e përmbush si rregull *vetëm nyja e prapme*.

I ndërgjegjshëm për faktin se, në shqipen e vonë, *nyja e parme* e mbiemravet të njëjshëm nuk shquan më gjë prej gjëje, autori kësaj nyjeje në përkufizimin e sipërm i ka mveshur funksionin e paqenë të “një lidhjeje” të papërcaktueshme.

Për më tepër, si një lidhëse tipike autori cilësuar edhe dërtorthin formues të gjinorës së re p.sh. “gyr’i malit, balt’e fushësë” etj. (f. 26-30) d.m.th. pikërisht atë të dhënë gjuhësore, e cila, megjithë përbërjen fonetike të nyjës së parme, ka kuptimin maker ndërkohësisht të shlyer të përemrit dëftor në funksion subztantival.

Në anë tjetër, gjenden *e posaçme* e sit ë thuash *aksidentale* të së vetmes njëje primare të, e cila në kallzore të njëjësit mashkullor dhe femëror, si dhe në kallëzoren emërore të njëjësit asnjans dhe shumësit pa dallim gjinie, vjen (për arsye sambas nesh ekskluzivisht fonetike) e shndërrohet në trajtën sekondare *e*, Samiu (i ndikuar nga Dozoni) e ka paraqitur sit ë *përgjithshme* dhe *normale*.

Edhe me të vërtetë, të gjitha nyjat, pretendimisht *lidhëse*, autori ynë gjatë gjithë lakimit të tyre i ka dalluar “më të-lidhura dhe të çkëputura”; e pastaj të lidhurat ai i ka paraqitur si të atilla “që përdorenë bashkë me një fjalë përpara tyre”, kurse të çkëputurat si të atilla “që s’kanë tjetërë fjalë përpara” f. 26.

Dallim ky *artificial* në përgjithësimin e tij, dhe *paraqitje* kjo *mekanike* – në *gjithëçka*, kundër të cilëve edhe vetë autori ka vërejtur më në fund:

“Për të qënë *nyja e-lidhurë*, duhetë q’emëri që vjen përpara saj të jetë i-çpuarë, se kur është’i-paçquarë, *nyja përdoret e-çkëputurë*, si: djalën’e-ri, një djalë të-ri; vashën’e-re, një vashë të-re” f. 30.

Ndërkaq as me këtë vërejtje të Samiut nuk mënjanohet paskajorja e përkufizimit të tij, sepse, në cilësim-plotësim *predikativ*, nyja e parme, dhe mbas një emir të *shquar*, paraqet trajtën primare të (apo siç do të thoshte autori: “përdoret e-çkëputurë”) p.sh. Ajo ka vajzën të martuar, dhe djalin të rritur.

Pra, konceptioni i autorit mbi nyjën e parme është për t’u rishikuar rrënjësisht.

Por deri në trajtimin e nyjës së parme prkt. dëftorthit Samiu ka këto tri merita madhore:

1) Nga gramatikanët vendas dhe të huaj të gjuhës shqipe ai është i pari që ka njohur shprehimisht natyrën *lokucionale* dhe funksionin diferencial të gjinorese *së re* në shqipen e vonë:

“Në kryet të pjellëtoresë vëmë nyjin *i*, *i* cili e çquan nga dhënëtorja, po s’mbetetë gjithënjë kështu, bëhetë edhe *e* e *të*, si do ta shohëmë në nyjet” f. 10.

2) Nyjën e parme orkt. Dëftorthin mbas një *gjinore-dhanoreje të shquar*, të cilët te Matrënga herë paraqiten herë jo, kurse te autorët e gegërishtes së vjetër si dhe tek Kristoforidhi mungojnë rregullisht, Samiu me plot të drejtë i ka riintegruar në paradigmat përkatëse:

“Në pjellëtoren e në dhënëtoren ca s’duanë ta shkruajnë nyjënë, po shkruajnë si *djalit ri*, *djalit plakut*, *vashësë re*, *vashësë plakut*; *djalit të-ri*, *djalit të plakut*, *vashës’ së-re*, *vashës’ së plakut*...f. 50.

3) Vërtet nyjën e mbiemravet dhe dëftorthin e gjinorevet dhe Samiu i ka shtënë Brenda një kategorije të vetme si “nyje që ryjënë nëpër emërat, mbiemërat edhe përemërat për të lidhur’ato”.

Por nyjën e një mbiemri dhe dëftorthin e një gjinoreje ai midis të tjerash i ka dalluar edhe në drejtshkrimin e tyre: “*djalit të-ri* (me vizël bashkimi)“, kurse “*djalit të plakut* (pa vizël bashkimi)”.

XXII. Kurzgefasste albanesische Grammatik von Gustav Meyer, Leipzig, 1888.

Me një saktësi vetëm relativisht të kënaqshme, por me tërë koncizionin e mundshëm autori ka përshkruar substancën e sistemit nyjor të shqipes bashkëkohore në dialektin toskërisht:

“f.11. Emri shqip lakohet në dy mënyra: si i pashquar dhe si i shquar. Nga lakimi i pashquar të shquarin e dallojnë trajtat e një nyjeje shquese. Kjo në emërore njëjës për mashkullprët në *-k -g -h*,

në –i –e dhe a (hiq emrin vëlla) kumbon: u, për gjithë të tjerët: -i; për femërorët: -a, në të cilën tretet tingulli fundor: -ë; për ata në –e dhe –a: -ja; për të kështuquajturin asnjans –të. Në emërore shumës për të dy gjinitë: -të, p.sh. gur-guri etj. punë-puna etj, nuse- nuseje (më rrallë: nusja) etj. grua-gruaja.

Mashkullorët *tatë* etj. emrat e përveçëm *Kolë* etj. marrin nyjën femërore: *tata* etj., *Kola* etj.“

“f. 18. Përveç artikullit postpozitiv, i cili në lakimin e shquar shngjitet prapa emrit në mënyrën e një sufiksi (S. R. në shqipe) ekzistojnë edhe trajta të mvehtësishme nyjash. (“selbstaendige Artikelformen”). Këto çdo mbiemri në formë si të shquar ashtu të pashquar i ndejtohen përpara, dhe shërbejnë për të lidhur një gjenitiv atributiv (pauses) me këtë ose atë trajtë të një emir pris. Nga të dy palë trajtat 1. dhe 2. që pasojnë:

	mashk.	fem.
	1 2	1 2
Njëjës emërire	i i	e e
gjin. dhan.	të të së	së të
kallëzore	e të	e të
vendore	të të	të të
rrjedhore	të të	së së së
Shumës emër.kall.	e të	e të
gjin. dhan.	të të	të të së
vendore	të të	të të
rrjedhore	të të	të së të së

pala e dytë shkon në mbiemrin e pashquar si edhe me të shquarin që i prin emrit të vet; pala e parë – me mbiemrin e shquar që pason emrit e vet, si dhe me gjenitetivin atributiv. Asnjansësi në të dy situatat është një me trajtat e shumës të mashkullorit”.

Majeri nuk bëri keq që mënjanoi terminologjinë jologjike të Samiut: “nyja që rryjnë... për të lidhur, e që ndahenë në të-lidhura dhe të çkëpututra”!

Asgjëmangu, duke zëvendësuar termat e Samiut: “nyja të lidhura” dhe “nyja të çkëputura” me termat vetjake “nyja të palës ose të rradhës së parë” dhe “nyja të palës ose të rradhës së dytë”, Majeri në këtë mes nuk solli ndonjë përmirësim serioz, sidomos po menduam se këto nyja “të rradhës së parë” janë pikërisht sekondare, kurse primare ati “të rradhës së dytë”.

Pastaj mbiemrat t'i quash të pashquar ose të shquar simbas asaj që paraqiten në bashkëvajtje me emra të pashquar ose të shquar nuk është e lejueshme në gramatikën e shqipes, ku një mbiemër i nyjshëm *i shquar* nuk mund të jetë veçse një mbiemër i nyjshëm i substantivuar p.sh. *i miri*.

Duke mënjanuar përkufizimin e përgjithshëm të Samiut mbi nyjat e lidhura si të atilla “që përdorenë bashkë me një fjalë përpara tyne” dhe mbi nujat e çkëputura sit ë atilla “që s’kanë tjetër fjalë përpara” e duke përgjithësuar rektifikimin e të njëjtit Sami, sambas të cilit rektifikim: “Për të qenë nyja e-lidhurë, duhet q’emëri që vjen përpara daj të jetë i çpuarë, se kur është ipaçquarë nyja përdoretë e-çkëputurë”, Majeri formuloi rregullën e sipërme si rregull të vetme për përdorjen e trajtaver “të rradhës së dytë” dhe “të rradhës së parë” të nyjavet “të mvehtësishme”.

Ndërkaq kritika jonë kundër rektifikimit të Samiut vlen barabar edhe kundër përgjithësimit të këtij rektifikimi d.m.th. edhe kundër rregullës së Majerit. Edhe me të vërtetë në tipin sintaktik p.sh. “Ajo ka vajzën të martuar dhe djalin të rritur”, trajta nyjore “e çkëputur” e Samiut dhe “e rradhës së dytë” të Majerit i takon një emir pikërisht të *shquari*.

Përkitazi me trajtimin e nyjavet të prapme nga Majeri, do të të kufizohemi të vërejmë sa vijon:

Njëherë duhe reduktuar variantin *-u* në tipin *-i*, pastaj të dhënë *-e* duke e shpjeguar si rezultat bashkëshkrirjeje të mbaresës *-ë* me nyjën *-e*, më në fund të prapmet *-i*, *ie*, *-t(ë)* duke i identifikuar me të çkëputurat: *i*, *e*, *të* Samiu njësisshmërinë e dikurshme të sistemit nyjor të gjuhës shqipe e rindërtoi në themel.

Përkundrazi, duke vënë në të njëjtin plan varianten *u-* me tipin *-i*, pastaj duke mus u shfaqur shkoqurazi mbi të prapmen *-e*, e më në fund duke mos shtruar problemin e raportit të të prapmes me të parmen, Majeri sistemin nyjor të gjuhës shqipe, ku megjithë dualizmin sintaktik të mëvonshëm janë ruajtur kaq gjurma të njësisshmërisë së dikurshme, e përshkroi me një mënyrë jorganike, e për pasojë jo të kënaqshme.

Në përmbyllje mund të themi:

1) se përpjekjet e Majerit për të mënjanuar papërshtatësitë terminologjike të Samiut në kapitullin e nyjavet as për së largu nuk janë kuro-rëzuar gjithmonë me suksës;

2) se, në përcaktimin e përdorejs së trajtës sekondare *e* të nyjës primare *të*, gati e tërë puna e Majerit ka qëndruar vetëm në të përgjithësuarit, në rektifikimin samian të përkatëses rregullë samiane;

3) se në klasifikimin dhe përkufizimin e llojeve të ndryshme të nyjave të shqipes Majeri tekstit të Samiut nuk i ka shtuar gjë prej gjëje me të vërtetë të re; dhe

4) se në shpjegimin e sistemit nyjor të shqipes si *një tërësi organike e vetme* Majeri, në krahasim me Samiun, ka bërë një hap jo të vogël prapa.

XXIII. Grammatica della lingua albanese del prof. Gaspare Jakova-Mërturi, Francati, 1904.

Mbi nyjat e prapme autori f. 38 është shprehur kështu:

“Tani është mirë të shënohet se në shqipe ka tri zanore shquese, të cilat ndonëse vërtetësisht nuk mund të quhen nyja, prapëseprapë kryejnë punën e këtyre të fundit.

Këto zanore janë shtylla-*a*, mendim-*i*, prak-*u*”.

Se ç’ndosh me këto “zanore kryese të punës së nyjave” në shumës, autori i është dukur ose e tepërta të na e mësojë, ose e pamundur të na e shpjegojë, meqë në këtë numër këto “zanore” shëndrrohen pikërisht në ... bashkëtingëlloren: -*t*.

Vërtet autori ka konstatuar se trajtat e dëftorthit tek emri plotësues në gjinoren e re i sundon emir i plotësuar, por këtë dëftorth ai, në vend që ta përkufizonte njësisht, e ka cilësuar herë “caratteristica” herë “diacritico”!

Për më tepër këtë “karakteristikë” ose këtë “diskritik” autori *italisht* e ka interpretuar kundërkuptimshëm: “f.59 p.sh. bisha e malit = la fiera del monte (in alb. è = della monte) “. (S. R. duhej = *quella del monte*).

XXIV. Grammatik der albanesischen Sprache (Laut-und Formenlehre Dr. Gjergj Pekmezi, Wien, 1908.

Parandejtimin e nyjës së shquar autori f. 103 e ka konstatuar, sit ë thuash, plot gojën: “Artikulli prepozitiv”, kurse prapandejtimin e saj ai përkundrazi e ka shënuar vetëm brenda kllapash: “Forma e shquar dhe e pashquar e substantivit (artikulli postpositive) “.

Ndërsa Da Leçe konstaton copë se nyja e shquar parandejtohet në *italishte* kurse prapangjitet në shqipe p.sh. LA pietra: Guri etj., përkundrazi identitetin funksional midis nyjës së parandejtuar të gjermanishtes dhe nyjës

së prapangjitur të shqipes Pekmezi f. 85 e ka formuluar më fort si një korrespondencë mediate:

“Në korrespondencën me artikullin e shquar të gjermanishtes shqipja ndërtonnjë trajtë të shquar të emrit duke i mveshur këtij një nyjë të prapandejtuar”.

E në qoftë se prapandejtimin në shqipe të nyjës së shquar Da Leçe e pohon troç, kurse Pekmezi e pranon pak a shumë ngurrueshëm, ky ndryshim midis tyre mund të shpjegohet vetëm kështu:

Da Leçe, autori i një gramatike të thjeshtë praktike e për pasojë autori i çinteresuar për shvillimin historic dhe gjendjen strukturore të gjuhës shqipe, as që ka qenë i ndërgjegjshëm për dualizmin sintaktik të nyjës së shquar në këtë gjuhë, - dualizëm ky, i cili, përkundrazi Pekmezin, autorin me përvojë të një gramatike pjesërisht historike e ka preokupuar përtej masës.

E ka preokupuar përtej masës, sepse, në shqipen e vonë, ndërsa parandejtimi i nyjës së shquar përbën një të mbetur të vdekur të sistemit sintaktik të vjetër, përkundrazi prapandejtimi i saj përbën një të dhënë të gjallë të sistemit sintaktik të ri.

E sikur Pekmezi të kishte qenë qartësisht i ndërgjegjshëm për këtë të vërtetë, atëherë mund të jemi të sigurt se edhe Pekmezi, mbas Da Leçes, do të kishte pohuar pa asnjë rezervë parimin e sintaksës prapandejtuese të nyjës së shquar në shqipen e vonë.

Së këndejmi rrjedh edhe domosdoshmëria shkencore (e për pasojë edhe metodika) që përshkruesi gramatikor i kësaj ose i asaj gjendjeje gjuhësore të dhënat e gjalla të sistemit të ri t'i dallojë qysh në prag të përshkrimit nga të mbeturat e vdekura të sistemit të vjetër.

Po pastaj çdo të bëjë gramatikani përshkrues? Të dhënat e gjalla do t'i përshkruajë hollësisht në kuadrin e sistemit të ri, kursë të mbeturat e vdekura do t'i karakterizojë kalimthi në kuadrin e sistemit të vjetër.

Më në fund, për shkak të bashkëjetesës, *makar numerikisht tepër të pabarabartë*, të të dy sistemeve të ndryshëm në të njëjtën gjendje gjuhësore, gramatikani përshkrues me një mënyrë maker të thjeshtësuar, do të shpjegojë raportin e sistemit të ri ndaj të vjetrit d.m.th. në fakt lindjen e sistemit të ri nga i vjetri.

Tani, meqenëse gramatika e Pekmezit për një pjesë është pikërisht historike, me të drejtë mund të pritej që autori sistemin nyjor të gjuhës shqipe ta përshkruante me një mënyrë gjithanshmërisht të kënaqshme. Në fakt këtë pritje autori nuk e ka përligjur.

Kështu f. 103 ai ka konstatuar vetëm kaq gjë se “artikulli prepozitiv tek mbiemri është pjesërisht i njëjtë, me postpozitivin tek emir. “! – Se nga mund të rrjedhë panjëjtësia në pjesët e tjera, autori as që ka sprovuar të na e shpjegojë!

Po kështu, në një shënim fund faqeje, autori ka pohuar se “Pa nyja mbiemrat bëhen ndajfolje”, pohim i pasaktë ky prej pikëpamjes jo vetëm historike por edhe përshkruese.

Më përgjithësisht, mund të thuhet se, në gramatikën e Pekmezit (në bashkëpunim jo gjithaq të rastit me Nahtigalin), trajtimi i nyjavet as për së largu nuk është në lartësinë shkencore të veprës në tërësi.

XXV. Anton Xanoni: Gramatika shqyp, Shkodër, 1909

Në kapitullin “Përmbûi artikullin” f. 44-50, e tërë puna e Xanonit ka qëndruar pothuajse vetëm këtu që të riprodhojë gegërisht pjesët më të kontestueshme të tekstit toskërisht të Samiut mbi nyjën *e parme*.

Anasjelltas, zhvillimet në përgjithësi të paqortueshme të Samiut mbi nyjën e prapme Xanoni as që i ka përfillur fare.

Për më tepër pohimin e vendosur të Samiut mbi ekzistencën, maker të pamvetësishme, të nyjës së prapme:

“f. 26. Nukë do të bëjmë fjalë këtu për nyjetë që ngjitenë në funtt t’emëravet se ata më s’janë fjalë më vetëhe, edhe u muarrë vesh nga sa thamë në të bërët të rënieve (61-70) “.

Xanoni e ka përmbysur në një mohim të kapërçiptë;

“Nuk u thona artikuj atyne fjalzave qi ngjiten n’fund t’substantivave t’adiektivave e t’pronomeve se ato ma s’janë fjalë n’vedi” f. 44.

Në fakt i vetmi element vërtetësisht shques (ose, siç thotë Xanoni; skajues”), e për pasojë të vetmit “artikuj” të vërtetë në shqipen e vonë – janë pikërisht “ato fjalza qi ngjiten n’fund t’substantivavet etj. “; kurse nyja e parme (sikundërqë tashmë e vënë re më se një herë) ka humbur praktikisht çdo funksion shqimi në të njëjtën shqipe.

Së këndejmi edhe orvajtjet e njëmbasnjëshme të gramatikanëve përshkrues që të zhdukurin funksion origjinar shques të nyjës së parme ta kompensojnë me një të trilluar funksion sekondar p.sh. lidhës!

Ndërkaq, Xanoni këtu ka rënë deri në një kundërthënie thjesht logjike.

Edhe me të vërtetë, ai njëherë pohon kategorisht se nyjat e parme (më drejt: trajtat e nyjës së parme) janë të vetmet nyjat të shqipes: pastaj pranon, maker heshtimisht, se këto nyja të parme shërbejnë vetëm për të lidhur; e më në fund po këto nyja të parme i përkufizon shprehimisht si “do fialë t’vogla, qi u ngjiten para substantivave, adiektivave, pronomeve për me i lidhun a për me i skajue” (nënvizoi S. R.).

Në fakt, në këtë mes, Xanonin do ta ketë mashtruar mendja se përkufizimi, gjuhësisht i gabuar por logjikisht i drejtë, i Samiut mbi që të dyja nyjat:

“Nyjetë janë ca fjalë të vogla që ryjnë nëpër emërat, mbiemërat edhe përemërat për të lidhur ato a për të çquarë” mundka të zbatohet mbi të vetmen nyjë të *parme*!

“Artikujt janë do fjalë t’vogla qi u ngjiten para substantivave, adiektivave, pronomeve për me i lidhun a për me i skajue”.

Prandaj për kapitullin e Xanonit “Përmbi artikullin” mund të thuhet se ai më së fortë nuk është asgjë tjetër veçse një riprodhim pasiv, herë shtrembërues herë përgjysmues, i tekstit të Samiut mbi “Nyjetë”.

Zaten, edhe vetë autori më në fund do të ketë kuptuar karakterin trashanik të pasaktësive vetjake në trajtimin e nyjavet.

Edhe me të vërtetë, në *tetë* faqet e shtojcës “Nënflleta e gramatikës shqyp” ai *plot tri faqe* plus *tre rreshta* i ka mbushur vetëm me plotësime dhe rektifikime në lidhje pikërisht me nyjat, rektifikime, nga të cilat ia vlen të përmenden këtu vetëm këto:

Artikujt, të cilët brenda tekstit të gramatikës shërbenin: “për me lidhun a për me skajue”, tani në nënpletën e saj përkufizohen si “do fialë t’vogla, qi u ngjiten para substantivave, adiektivave edhe pronomeve” patjetër d.m.th. pa ndonjë specifikim të funksionit të këtyre fjalëve të vogla.

Në nënpletën e gramatikës f. 5 del në skenë gjinorja e re në lakimin e shquar p.sh. “(i) lules...”, së cilës gjinore të re brenda tekstit të gramatikës i zinte vendin gjinorja e vjetër “shtyllës” f. 26.

Ndërkaq në lakimin e pashquar, gjinoren e re: “i një shtylle” vazhdon ta zëvendësojë rrjedhorja: “shtyllet” etj.

XXVI. *Albanesische Grammatik im südgegischen Dialekt* von Prof. Dr. Gustav **Weigand**, Leipzig, 1913

F.57 autori ka konstatuar se dy vetorët *më, të* duke u bashkëshkrirë me vetorin: *e (me + e, të + e)*, japin: *ma, ta*.

Port ë njëjtin rezultat *–a* të bashkëshkrirjes së tingullit fundor *–ë* të emrit ta pashquar p.sh. *udhë* dhe të nyjës së parme *–e* i njëjti autor f. 16 e ka cilësuar *patjetër* si një të prapme!

Zaten trajtën *udhë* autori e ka “drejtshkruar” kështu: *udh!*

Dëftorthin e një gjinoreje të re me nyjën e një mbiemri autori i ka quajtur padallimisht “nyja dëftuese” (“deiktische Artikel”).

Pastaj për këto “nyja dëftuese” gjatë gjithë lakimit të tyre autori f. 32 ka dhënë nga dy palë trajta, të cilat, sambas terminologjisë së Majerit, a ii ka quajtur “të para” dhe “të dyta” e për të cilat f.45 ka pohuar se ato u paraqitkan në trajtat e tyre të para *fill mbas një emir të shquar*, kurse në trajtat e tyre të dyta në çdo situatë tjetër.

Ndërkaq dallimi në “të para” dhe “të dyta” i nyjavet “dëftuese” gjatë gjithë lakimit të tyre është praktikisht i panevojshmëm dhe teorikisht i papërligjshëm.

Në anë tjetër terminologjia e Majerit: “trajtë e (rradhës së) parë” dhe “trajtë e (rradhës së) dytë” është e papërshtatshme edhe për nyjat dëftuese të Vajgandit sepse, në këtë mes, e kështuquajtura trajtë e parë është përkundrazi sekondare, edhe e kështuquajtura trajtë e dytë është përkundrazi primare.

Më në fund rregulla e përdorjes së trajtës sekondare *e* në vend të primares *të* nuk mund të ndejtohet mirë pa përfillur edhe funksionin sintaktik të mbiemrit të nyjshëm.

XXVII. A. **Xhuvani**. *Libri i gjuhës shqipe, pjesa e dytë 1920-1938, Tiranë.*

Ndaj pyetjes teorike dhe praktike nëse shqipja ka apo nuk ka njëj joshqese, të cilën (pyetje) nuk e patën ngritur as Kristoforidhi as Samiu, qëndrim i Xhuvanit qe i pavendosur.

Themi kështu, sepse autori nuk u shpreh aspak rreth kësaj çështjeje, kurse në praktikë ran ë kundërshtim me vetëveten.

Edhe me të vërtetë, në lakimin e një emri në bashkëvjatje me një emër e mbiemër, Xhuvani në rektifikim të Kristoforidhit dhe të Samiut shënoi (maker brenda kllapash) nyjën joshqese një për njëjës in edhe ca për shumës in p.sh.

“(nji) majë e malit, (i, e) (nji) majë të malit etj.; (ca) maja të malit, (i, e) (ca) majave të malit etj.; (nji) napë e hollë, (i e) nji nape të hollë etj.; (ca) napa të holla, (i, e) (ca) napave të holla” etj. (f. 46-47).

Anasjelltas, në lakimin e një emri në *mosbashkëvajtje* me një emër a mbiemër, i njëjti Xhuvan, në *riprodhim* të të njëjtëve Kristoforidh dhe Sami, la pa shënuar nyjën joshquese, p.sh.

“are, (i, e) are, ara, etj.; ara, (i, e) arave, arave” etj. (f. 29).

Gjithashtu, në “zhvillimin të mëtejshëm” të Ktistoforidhit, i cili pat pohuar në një anë se nyja e një mbiemri shërben për të treguar gjininë e tij e në anë tjetër se dëftorthi i një gjinoreje shërben për të lidhur emrin në këtë rasë me një tjetër emër në cilëndo rasë. Xhuvani po kësaj nyjeje dhe po këtij dëftorthi u mveshi, përveç dy funksioneve të Kristoforidhit një funksion të tretë vetjak (largësoi shkronjat – S. R):

“f. 13 *Shembëlla*: detyra e njeriut, shkrimi i nxânësit; detyrës së njeriut, shkrimit të nxânësit; detyrëvet të njerëzvet etj. lis i gjatë, fushë e bukur, lisit të gjatë, fushës së bukur etj. “.

“Rregulla. Fjalët i, e, të, së, quhen nyjë të përparme. Këto përdoren për me i lidhë dy emra ose një emër bashkë me nji mbiemër, e për me diftue gjinin dhe numrin e emnit e të mbiemnit”.

Ndërkaq Xhuvani pati shumë të rëndësishmen e fort të drejtën ide (maker më tepër thjesht didaktike sesa të tjetërlllojshme) që të shporrë prej librit të vet dallimin e papunë e madje punëprishës të nyjës “lidhëse” ... në “të lidhur” e në “të zgjidhur”.

XXVIII. Ilia, Dilo Sheperi. Gramatika dhe sindaksa e gjuhës shqipe, sidomos e toskënishtes, Vlorë, 1927

Nyja e parme.

F. 25-26 autori mbiemrin dhe nyjën i ka përkufizuar kështu:

“§ 98. Mbiemra (adjektiva) quhen fjalët që vihen për anë emrave për të treguar se qysh janë (cilësinë e tyre): (mur) i lart, (shkrim) i bukur, (mollë e âmbël).

“§ 99. Nyja (artikuj) quhen fjalëzat *i, e, të, së* të cilat vihen përpara mbiemrave dhe emrave. P.sh. *i* madh, *e* dielë, *të* mirët, *së* mirës”¹.

Pra, autori mbiemrin *e* ka përkufizuar njëherazi sintaktikisht (vihen praën emrave) dhe semantikisht (për të treguar se qysh janë), kurse nyjën *ai* *e* ka bërë objekt të një përkufizimi vetëm sintaktik. Përse kështu?

Sepse autori si përfaqësuese tipike të sistemit nyjor në shqipen e ditëve tona ka marrë nyjën *e* parme, d.m.th. pikërisht atë nyjë, *e* cila në shqipen e vonë ka humbur praktikisht çdo veti nyjeje d.m.th. çdo funksion shques.

Po përse autori si nyjë tipike të shqipes së ditëve tona ka marrë jo nyjën *e* prapme, d.m.th. të dhënë e gjallë të shqipes së vonë, por nyjën *e* parme, d.m.th. të mbeturën e vdekur të shqipes së lashte?

Sepse, materialisht (që këtu d.m.th. shqiptimisht) nyja *e* parme është pak a shumë më e mvehtësishme se *e* prapmja dhe sepse, subjektivisht, autori do të ketë qenë i familjarizuar më fort me gjuhë të pajosura me nyja të parme p.sh. me greqishten, sesa me gjuhë të pajosura me nyja të prapme p.sh. me bullgarishten.

Ndërkaq f. 29-41 autori edhe trajtat e dëftorthit *i* ka shënuar si nyja tipike të shqipes së sotme, të cilat *ai* këtu *i* ka përkufizuar edhe semantikisht:

“§ 117. Nyjat *i, e, të, së* vihen përpara mbiemrave, rasës gjinore dhe disa emrave për të treguar gjininë, numrin dhe rasën e tyre: *i* mirë, *i* njeriut, *e* dielë, *të* mirët, *së* mirës”.

Pra, autori këtu ka lënë pa përgjegje pyetjen nëse këto nyja tregojnë njëherazi “gjininë, numrin dhe rasën”, apo përkundrazi nëse ato tregojnë herë vetëm “rasën”, herë së bashku me rasën edhe gjininë e numrin”!?

Përkundrazi f. 31, *ai* ka ndierë nevojën të shtojë këtë shënim specifikues:

“Nyja *e* bën rasën gjinore një farë mbiemri, *i* cili ka rasë, numër dhe gjini, si dhe mbiemrat e tjerë”.

D.m.th. simbas autorit, një emër i shqipes në gjinoren *e* re paska, përveç gjinisë vetjake si emër, edhe një gjini të dytë si një farë mbiemri, kështu që p.sh. “*i* dorës” qenka një emër–mbiemër gjinie femërore–mashkullore!?

¹ Hiq shembullin *e* dielë, *i* cili kërkon një interpretim të posaçëm, dy shembujt e tjerë të *të mirët, së mirës* janë jo emra *patjetër*, por mbiemra të *substantivuar*, prandaj këtu është krejt gabim të flitet për nyja “që vihen përpara emrave”

Nyja e prapme

Nyjen e prapme autori f. 31 e ka përkufizuar kështu:

“§ 123. Nyjar përdoren edhe si prapashtime të emrave dhe të mbiemrave për të bërë formën e shquar të tyre”.

Synuar shkëputur dhe me rezervën e terminologjisë², ky përkufizim mbase edhe nuk duket gjithaq i gabuar, por në ekspozitën tërëtiesore të autorit mbi sistemin nyjor të shqipes, ai del tepër i pasaktë.

Edhe me të vërtetë, pak më lart, autori nyjat e shqipes i kishte karakterizuar sintaktikisht si ato të dhëna që “vihen përpara mbiemrave, rasës gjinore dhe disa emrave”, dhe i kishte përkufizuar semantikisht si ato të dhëna që shërbejnë “për të treguat gjininë, numrin dhe rasën e tyre; kurse të njëjtave nyja i njëjti autor këtu u ka dhënë një karakterizim sintatik të përmbysur “nyjat përdoren she si prapashtime të emrave dhe mbiemrave”, si edhe një përkufizim semantik rrënjësisht të tjetërsuar “për të bërë formën e shquar të tyre” d.m.th. për t’i shquar, kundërtënie e dyfishtë kjo, të cilën simbas nesh autori mund ta mënjanonte vetëm kështu:

1) duke marrë nyjen *e parme* e duke e karakterizuar si një të mbetur të vdekur të shqipes së vjetër, më shkurt, *si nyjë të vjetra*; kurse nyjen e prapme duke e karakterizuar si një të dhënë të gjallë të shqipes së re, më shkurt, *si nyjë të re*;

2) nyjen *e parme* duke e karakterizuar njëherë si një të dhënë të gjallë të shqipes së vjetër, e për pasojë si një element shques në planin historik, e pastaj si një të mbetur të vdekur në shqipen e re, e për pasojë si një element joshques në planin përshkrues; dhe

3) nyjen *e prapme* duke e reduktuar sintaktikisht dhe fonetikisht në *të parmen* e rindërtuar.

Ndërkaq autori:

1) parandejtimin e nyjës, karakteristikë në shqipen e vjetër, e ka paraqitur si tipik për të renë;

2) *pakuptimësinë* e tashme të nyjës së parme e ka zëvendësuar me një *trekuptimësi* të paqenë; dhe

² Parapashtimet shërbejnë për të krijuar *jo forma* fjalësh, por fjalë të *pathjeshta*.

3) përkufizimin, në vetëvete të përpiktë, të nyjës së prapme “si shquese emrash” e ka vënë në mvarësi të gabuar nga përkufizimi edhe më i gabuar i nyjës së parme “si tregues gjinie, numri e rase”.

XXIX. Vrejtje mbi artikuj e premna pronës të gjuhës shqipe prej D. Ndre Mjedës, Shkodër, 1934.

Kemi parë (XVIII) se për Dozonin dëftorthin e një gjinoreje të re dhe nyja e një mbiemri të nyjshëm nuk janë asgjë tjetër veçse dëftorë të thjeshtë apo, siç i ka quajtur vetë ai: “dëftorë atributivë”, *dëftorë atributivë*, të cilët pastaj i njëjti autor i ka dalluar asgjëmangu në: “nyja prepozitive” dhe në “nyja konjuktive”, e për pasojë i ka pagëzuar përsëri pikërisht si nyja.

Kemi parë gjithashtu (XXVI) se Vajgandi si dëftorthin e një gjinoreje të re ashtu nyjën e një mbiemri të nyjshëm i ka quajtur padallimisht “nyja dëftuese” (“deiktische Artikel”), - quajtje kjo, që mund të interpretohet si një zgjidhje *kompromisore* (e për pasojë teorikisht *kompromentuese*) midis dy konceptioneve të kundërt: ja *dëftorë të vërtetë* ja *nyja të vërteta*.

Pra, në këtë mes, Dozoni dhe Vajgandi patën qenë pamjaftësisht konsenkuentë, kurse... Mjeda që vrazhdësisht i njëanshëm.

Edhe me të vërtetë, Mjeda nyjës së parme i mohoi çdofarë ekzistence në gjuhën shqipe:

“Shum auktorë të mëdhaj flasin për artikull parvus (prepozitiv) në giuhë shqipe... Artikulli grek përpara kje vetëm prëmen diftues i vehtes së tretë, mandej u bâ artikull. Ashtu edhe artikulli gjerman mba të dyja zyret si artikull e si prëmen. E kena zhvillue mjaft gjatë se edhe artikulli shqip nuk âsht tjetër veçse prëmeni diftues i vehtes së tretë në shkallë o gjatësije. Por do mbajtë mënd se tjetër âsht zyra e artikullit e tjerë zyra e prëmnit. Artikulli âsht një adjektiv caktues, e prandej i pshetet êmnit; përkundra prëmeni xën vendin e êmnit e mundet me qindrue në vedi...”

“Në katër rasë grimca qi (S R. *pretendohet* se) përbâjnë artikullin gjinden në vëdi: 1. ndërmjet të dy êmnave; 2. Ndërmjet të një êmnit e të një advërit; 3. kur âsht një adjektiv i substantivuem; 4. me do êmna gjinje, p.sh. i ati, e âma, e motra etj. “

“1. Ani mâ të marrim rasën e parë: *shpija e Pjetrit, zâni i nanës*. Këtû gjithkush e shef çiltas se grimca e shkon me fjalën “shpija”

e jo me emrin qi vjen mbrapa “Pjetrit”: ashtu edhe *i* në të dytin shëmbull; pse *e* tui kenë e gjinis fëmnore di t’i përshtatet një êmnit fëmnuer: si edhe *i* tui kënë mashkulluer do të ketë përpjekje me një emen mashkulluer. Po t’ishin këto grimca artikuj parvusë do të shkoshin me emën qi vjen mbrapa. Por janë prëmnë dishmuesë, kështu qi në shembullin e parë *e* domethënë *ajo*; “shpija e Pjetrit = shpija ajo (e) Pjetrit”; e *i* domethënë *ai*; zani i nanës = zani ai (i) nanës”.

“2. Gjithë kështu është edhe në rasë të dytë. Grimcat *i*, *e* nuk janë tjetër veçse mjete e shëje me se kuptimi i shprehun prej një adverb (mirë, keq, nalt) i pshetet kuptimit të një êmnit; në kjoftë êmni mashkulluer, ka me i ardhë mbrapa *i*, në kjoftë fëmnuer, ka me kënë *e*. Edhe këtû mal ii naltë, fusha e gjânë, donë me thane: Mali ai nalt, fusha ajo gjânë.

As në këtë rasë pra nuk kena një artikull të paravûm”.

“3. Rasa e tretë mundet me sjellë ndo’j grimë dyshim sidomos tyneve qi janë mësue me artikuj të paravûm. Por as këtû nuk kena artikull prepozitiv *I mirë*, *e mirë*, janë dy adjective, *e*, si thamë sypri, i bâjnë adjektiva (d.m.th. “të pshetun” një êmnit) shi njato grimca, pse pa to kishin me kënë adverbë. Ani mâ këto substantivohen tui u shtue artikullin mbrapa, “i miri, e mira”, e tui u substantivue bjerrin çilsin e pshtetjes, e s’janë mâ adjektiva pernjimend, por adjektiva të substantivuem, qi do me thanë adjective qi kanë bjerrë natyrën e vet. Prandej grimcat *i*, *e*, *të* ju kanë mbetë *mekanikisht*.

E njimënd kur përdoren si êmna të përveçëm *Miri*, *Mirja* nuk barin përpara grimcat *i*, *e*, *të*.

“4. Në të katërtën rasë *i*, *e*, *të* nuk janë artikuj por premna *përpalës* (refleksiv) të vehtes së tretë, *suus*, *sua*, *suum*.

Kështu: *i ati*, është si me thanë: ati i ti, i saj; si edhe: *e âma* është si me thënë: “âma e ti, âma e saj”.

Koment kritik

1. Argimentimi i autorit është i pakundërshtueshëm: në gjinoret e reja: “*i nanës*” të dhënat gjuhësore: *e*, *i* as nga kuptimi që kanë, as nga mënyra si përkojnë ose përshtaten kurrsesi nuk mund të merren si një e parme.

Ndërkaq vetëm në shembujt “Kjo shtëpi është e Pjetrit”, “Ky zë është i nënës” të dhënat gjuhësore: *e, i* kuptimisht mund të interpretohen si mbijetime *direktë* dëftorësh të thjeshtë. Përkundrazi në shembujt: shtëpia e Pjetrit”, “zëri i nënës”, të njëjtat të dhëna paraqiten si *elemente formues të gjinorës së re*, e prandaj ato në këtë rasë *më nuk* duan të thonë: “ajo (e) Pjetrit”, “ai (i) nënës”.

2. Tezë e pathemeltë kjo, të cilën autori e ka mbrojtur me një argument specioz. Edhe me të vërtetë, këtu kurrresi nuk hyn dot argument i përshtatjes: “në koftë emir mashkulluer ka me i ardhë mbrapa *i*, në kjoftë fëmnuer ka me kënë *e*”; sepse këtu “grimcat”: *i, e, të* u përshtaten trupave: *keq, keqe, këqij, këqija* të mbiemrave të nyjshëm: *i keq, e keqe, të këqij, të këqija*, - të cilët vetëm pastaj u përshtaten si të thuash anblok emrave të cilësuar.

Në anë tjetër, nga pozita as të zvellimit të kaluar as të gjendjes bashkëkohore, kurrresi nuk mund të pohohet se, p.sh. në shprehjet: *njeri i keq, vepër e keqe; njerëz të këqinj, vepra të këqija*, kuptimi i shprehur nga ndajfolja *keq* iu mbështetka, me anë të “grimcave” *i, e, të* kuptimit të emrit: *njeri etj.!*

3. Autori ka përsëdytur argumentin antihistorik (e jo vetëm antihistorik) të shndërrimit të ndajfoljeve në mbiemra me anë të “grimcave”: *i, e, të*.

Për më tepër, për të na bindur se mbiemrave të substantivuar *i miri, e mira, të mirët, të mirat* “grimcat”: *i, e, të* u paskan mbetur *mekanikisht*, autori na ka dhënë një argument nga më kompromentuesit për tezën e tij: argumentin se “emrat e përveçëm: *Miri, Mirja* nuk barin përpara grimcat *i, e, të*”.!?

4. Në tri rastet e para, autori “grimcat” *i, e, të* i ka indentifikuar: “premna diftuesë ase dishmuesë”; në këtë rast (të katërt) i njëjti autor të njëjtat “grimca” i ka indentifikuar: “premna *përpalës*”, në fakt “pronës”. Themi: “në fakt, *pronës*”, sepse, në këtë mes, “përpalësia” ose “refleksiviteti” është jo vetëm një stërhollim i kotë, por edhe një kundërkuptim i krejtshëm; edhe me të vërtetë, “i ati”, do të thotë jo: “babai *i vet*”, por përkundrazi pikërisht “babai *i tij, i saj, i tyre*”.

Tani vërtet, në shprehjet: *i ati, e ëma, të vëllezërit etj.* “grimcat” *i, e, të* praktikisht duan të thonë: “babai *i tij, i saj, i tyre*” etj.

Mirëpo, në këto shprehje idiomatike të shqipes së vonë grimcat: *i, e, të* me gjithë evolutën e tyre semantike, mbeten që mbeten trashëgime mbijetuese të nyjës së parme të shqipes së lashtë!

Pra, me të vetmin përjashtim të shfaqjes së dëftorthit në gjinoren e re, mbarë teza e Mjedës se në shqipe as nuk paska as nuk paska pasur “artikuj parvûsë”, është e pathemeltë.

Ndërkaq vesi themeltar i tri të katërtave të tezës së Mjedës mbi nyjat e shqipes nuk qëndron në pohimin e tij kategorik se “gjûha shqipe” nuk ka “artikull parvus”, sepse, si *element vereverte shques*, shqipja e vonë praktikisht njeh vetëm nyjën e prapme.

Vesi themeltar i tri të katërtave të tezës së Mjedës mbi nyjat e shqipes qëndron gjetiu: e pikërisht këtu që ai mbeturitë mbijetuese të nyjës së parme të shqipes së lashtë në të vonën kërkon me çdo kusht t’i “transkategorizojë” herë si përemra *pronorë*, herë si përemra *dëftorë*, në rasën e fundit duke përdhunuar haptazi natyrën jo vetëm historike por edhe përshkruese të të kështuquajturave mbiemra të nyjshëm.

XXX. Osman **Myderrizi**: Gramatika e re e shqipes, Tiranë, 1944

Në trajtimin e sistemit nyjor të shqipes autori nuk ka bërë pak përpjekje për të dalë sa më i ndryshëm nga paraardhësit e pandermjetshëm.

Ndërkaq një numër i mirë i risive të autorit janë herë kundërkuptime të krejtshme herë përmirësime të papërfunduara.

Kështu në f. 40, autori, me të drejtë, pohon ekzistencën në shqipe të nyjës “joshquese”: *nji, ca*.

Por këto nyja autori, në vend që t’i shpjegonte si treguese të *një shqimi të paplotë*, përkundrazi i ka interpretuar si *përforcuese mosshqimi*:

“Nyja joshquese quhen përemrat e pakufishëm *nji* e *ca* që u vehen para rasavet të pashqueme t’emnavet për të forcue mâ shumë kuptimin e paskajuem të tyne: *nji* mal, *nji* mali, *ca* male, *ca* maleve, *ca* malesh”.

Simbas këtij interpretimi të natyrës së nyjës “joshquese”, e dhëna gjuhësore: *një mal* qenka ende më e pashquar se emri mal, marrë vetëm!?

Po kështu jo pa të drejtë autori vëren se “Nga nyja joshquese përdoret ma shumë nyja *nji*; sidomos për rasat gjindore e dhanore të cilat pa kët nyjë nuk përdoren”.

Ndërkaq në shqipe kjo papërdorshmëri në gjinore dhanore e një emri kryekëput të pashquar vlen barabar si për *njëjës*in ashtu edhe për *shumës*in.

Prandaj, në këtë mes, inkonsekuenca e autorit, i cili f. 41 shënon në një anë: *ullî, i nji ullîni* etj. kurse në anë tjetër: *ullîj, i ullîjve* etj. mund të shpjegohet vetëm me anë të hipotezës se autori *mosnyjëzimin anormal* në shprehjet efektivisht të shquara: *i ullîjve* (për: *i ullîjveT*), pakritikshëm e ka marrë për një *mosshqim efektiv*!

Nga ana e një autori, i cili do të pranojë ekzistencën në shqipe të “nyjave joshqese”, pritej që ai nyjat e shqipes njëherë t’i përkufizonte në përgjithësi “elemente shqese shkalle së ndryshme”; pastaj t’i klasifikonte semantikisht “në nyja joshqese dhe shqese”; dhe më në fund, brenda perspektivës historike, nyjat “shqese” t’i dallonte sintaktikisht në: “nyja të mbrapme”, të cilat, si të dhëna të gjalla të shqipes së vonë shquajnë efektivisht, dhe në “nyja të përparme”, të cilat, si të mbetura të vdekura të shqipes së lashtë, me kohë kanë humbur praktikisht çdo funksion “shques”.

Përkundrazi trajtimin e nyjave të shqipes nga ana e autorit e karakterizon pikërisht përzjerja e prosedeeve:

f. 40 “Nyjat në shqipe janë dy farësh: nyja të mbrapme e nyja të përparme”.

“Nyja të mbrapme quhen shkronjat (*sic*) *i, a, u, t* që u ngjiten mbrapa emnavet për t’i shque: *lis-i, thikë-a, lug-u, krye-t*”.

“Këto nyja mbasi shërbejnë vetëm për të shque emnat quhen *edhe* (nënvizoi S.R.) nyja shqese”.

Pra, autori ka pandehur se nyjat e shqipes, *edhe pa u pasë bërë më parë objekti i një përkufizimi* mund u klasifikuakan.

Nga ky klasifikim i nyjave *patjetër*, e për pasojë i nyjave *në përgjithësi*, autori ka përjashtuar nyjën “joshqese”, të cilën për pasojë ai e ka bërë këtu të paqenë në shqipe (çka atë më poshtë nuk do ta ndalojë që përkundrazi të flasë shprehimisht për ekzistencën e së njëjtës nyje në të njëjtën shqipe).

Duke injoruar me këtë rast *faktorin kohë*, vetëm me ndërmjetësinë e të cilit nyja e prapme, që *është* shqese, mund të dallohet adekuatisht nga e parmja që *ka qenë* e këtillë (d.m.th. shqese), autori ka rënë në këtë kundërthënie e në këtë keqkuptim:

Në klasifikimin e sipër autori nyjën e prapme dhe të parmen i ka paraqitur vetëm si dy variante thjesht sintaktike të së njëjtës kategori gramatikore; kurse *në përkufizimin e sipër* ai ato i ka paraqitur përkundrazi si dy kategori gramatikore të paredukuteshme njëra me tjetrën.

Edhe me të vërtetë, nyjën e prapme autori e ka përkufizuar si *shquese*, kurse të parmen ai do ta përkufizojë përkundrazi si lidhëse.

Në anë tjetër, nga formulimi i autorit: “Këto nyja (S.R. “nyjat e mbrapme”) mbassi shërbejnë vetëm për të shque emnat quhen *edhe* nyja shquese” shihet sheshit se ai *aksidentin sintaktik të prapandejtimit dhe esencën semantike të shqimit* i ka marrë shprehimisht si dy *koncepte të ndërkëmbyeshëm* e për pasojë të *barabartë*.

Për më tepër përkritazi mu me këto nyja që “shërbejnë vetëm për të shque emnat” autori më tutje ka pohuar gjithashtu shprehimisht se “Nyjat *i*, *u* në rasën emnore tregojnë gjinin mashkullore, nyja *a* gjinin femnore e nyja *t* gjinin asnjëansë”!?

Ndërkaq pikëpamjet e autorit mbi “nyjat e përparme” f. 54 janë mundësisht ende më të papranueshme:

“Nyjat e përparme (S.R. “Nyjat e përparme” apo “Nyja të përparme”), quhen fjalzat *i*, *e*, *të* që u rrijnë para ca mbiemrave (S. R. vetëm *ca* mbiemravet *apo përkundrazi* shumicës dërrmuese të mbiemravet të vërtetë? e pak emnave si pjesë të fjalës, e përgjithësisht rasës gjindore (S.R. “nyja e përparme” është një pjesë përbërëse e gjinore *së re*; prandaj ajo vetëm gjinore *së vjetër* mund t’i rrijë përpara, e jo gjinore *patjetër*) për të lidhë fjalën që gjindet në këtë rasë me një fjalë tjetër që rri para: *i* mirë etj. *mali i* katundit etj.”

Dallimin e së parmes lidhëse *në të lidhur dhe* të çkëputur autori e ka përpunuar më tej në disa rregulla mundësisht ende më të kundërkuptimshme siç janë p.sh. këto që pasojnë:

“Nyjat e lidhuna (S.R. e për pasojë, jo vetëm dëftorthi i gjindores *së re*, por *edhe nyja e parme në mbiemrit*) për gjini, numër e rasë i përshtaten emnit që e kanë përpara e jo fjalës me të cilën gjinden”.

“Nyjat e çkëputuna për gjini, numër e rasë i përshtaten fjalës me të cilën gjenden”.

Pra, kur themi p.sh. “*Ikne njerëzit e ligj: erdhne ca njerëz të mirë*”, atëherë, simbas këtyre dy rregullave, në fjalinë e parë, paskemi nyjën *e*, sepse në këtë fjali kjo nyjë iu përshtatka emrit *njerëz*, i cili, siç dihet, është i gjinisë mashkullore, i numrit shumës dhe i rasës emërore; kurse në fjalinë e dytë paskemi përkundrazi nyjën *të*, sepse në këtë fjali kjo nyjë iu përshtatka mbiemri (?) *mirë*...

Ndërkaq mbiemri (?) *mirë* a nuk është edhe vetë i së njëjtës gjini, i të njëjtit numër dhe i së njëjtës rasë si dhe emri *njerëz*?

Atëherë përkimi i së njëjtës një lidhëse me dy kategori gramatikore vërtet të ndryshme por të të njëjtavet karakteristika morfologjike përse të shpjerë në dy trajta nyjore të ndryshme: *e, të*?

Duke ngatërruar karakterin primar të trajtës *të* me karakterin sekondar të trajtës *e* të nyjës së parme në situatën tashmë të njohur, autori ka dhënë një rregull të tretë, simbas së cilës njëjësi mashkullor *i* dhe njëjësi femëror *e* paskan nga dy shumës: shumësin *të* dhe shumësin *e*:

Nyjat *i, e* si të lidhuna me emna të pashquem shumsin *e* bajnë me *të*, si të lidhuna me emna të shquem *é* bajnë me *e...*”.

Gjithashtu konstatimin, në vetëvete korrekt, se nyja *e* parme e shqipes së lashtë në bashkëvatje me numërorët themelorë nga *dy* e lartë ka ruajtur në shqipen e vonë funksionin shques, përndryshe të zhdukur: “*dy – të dy, tre – të tre*”, autori e ka formuluar në këtë mënyrë të pamundshme.

“Shumësi i nyjavet të çkëputura shërben edhe si një shquese për përemrat numërorë: *dy – të dy, tre – të tre*”.

Në këtë mënyrë të pamundshme, sepse në të njëjtën fazë zhvillimore të të njëjtit sistem gjuhësor e njëjta kategori gramatikore njëherëzi nuk mund të shërbejë dhe si një *lidhëse* për t’u dalluar në: *të lidhun e të çkëputun* edhe si një *shquese*.

Një tjetër risi, në vetëvete gjithashtu pozitive, e autorit është përpjekja e tij që në trajtimin e nyjave të gjuhës shqipe të shfrytëzojë përfundimet e sigurta të gjurmimevet historike.

Ndërkaq edhe këtë përpjekje të autorit e karakterizon herë shkathhtësia e pamjaftueshme e formulimit herë pasaktësia e pjesshme e përmbajtjes p.sh.

“f. 41. Kallxorja e pashqueme ka qenë *lisin* dhe e shquemja *lisint*: tashti e pashquemja ka zënë vendin e së shuqemes dhe e shquemja s’përdoret më”?

Ky mekanizëm zëvendësimi nuk puqet gjëkund me procesin e realitetit historik. Edhe me të vërtetë, me një përbërje fonetike makar ndër-kohësisht të ndryshuar, është *vetë* e shquara e dikurshme që vazhdon të përdoret edhe sot e kësaj dite. Prandaj, edhe këtu, autori duhej të ishte shpjeguar ndryshe p.sh. kështu:

Në një fazë të dikurshme të zhvillimit të tyre fonetik, kallëzorja e shquar: **lis(ë)nt* u shndërrua në: *lis(ë)n* dhe kallëzorja e pashquar: *lis(ën)* u shndërrua në *lis*.

“f.63. Nyjat e mbrapme e të përparme, sadoqë bâjnë punë të ndryshme, kanë po një origjinë, rriedhin të gjitha nga përemrat; ai, ajo, atë, ata, ato”.

Nyjat e shquara nuk rrjedhin as nga dëftorët e *përbërë* për *largësinë*: ai etj. as nga dëftorët e përbërë për *afërsinë*: ky etj., por rrjedhin nga dëftorët e *thjeshtë* të shqipes së *lashtë*, të cilët në të *vonën* mbijetojnë p.sh. si rrjedhore në kompozitat; *sivjet, sonte, sod*; edhe në arkaizmat: (*hiq-m'u*), *si(j)*, *soje, sish, sosh*.

“f. 63. Në përmerin ajo, j-ja (siç) asht shtue për eufoni, e me të hekunit e *a-s* bie vetiu edhe ajo? Përveç kësaj, *o-ja*, tue u largue prej *a-s* humb edhe theksin dhe bahet *e*, e kështu si trajta të fundit të përemrave na mbeten; *i, e, ta; ta, to*”.

Pra, autori ka ndërmarrë reduktimin fonetik të dëftorëve të përbërë për largësinë në të thjeshtë, duke mohuar kështu ekzistencën e këtyre të fundit në shqipen e lashtë, siç shihet sheshit:

1) nga pohimi: “*o-ja* tue u-largue prej *a-së* humb edhe theksin, pohim ky që nuk mund të formulohej me një mënyrë më të pakënaqshme e që për më tepër është kryekëput i pathemeltë. Edhe me të vërtetë, prania e prefiksit *a-* mund të shkaktojë çtheksimin dialektor të dëftorit të thjeshtë –*i* në *j* (*aj* për *ai*); por jo anasjelltas nga mungesa e të njëjtit prefiks të shpjegohet çtheksimi i pretenduar i dëftorit të thjeshtë: **o*; dhe

2) nga pohimi se “kështu si trajta të fundit të përemrave na mbeten; *i, e, ta; ta, to*”, pohim ky, që është gjithashtu kryekëput i pathemeltë, sepse na këtu nuk kemi të bëjmë me “*trajtat e fundit të përemrave*” të përbërë, por me vetë dëftorët e thjeshtë, të dobësuar për nga kumbimi e të zbehur për nga domethënia.

Në anë tjetër, reduktimi fonetik i dëftorit *o* në *e* është karakteristik për shndërrimin e tij në nyjën përkatëse, sikundër që gjithashtu reduktimi fonetik i dëftorëve: *ta, to* në të është karakteristik për shndërrimin e tyre në nyjat përkatëse.

Prandaj në serinë: *i, e, ta; ta, to* të autorit trajtat: *i, e* të nyjavet të shquara janë përzierë me trajtat: *ta, to* të dëftorëve të thjeshtë.

29. K. Cipo: Gramatika shqipe, Tiranë, 1949

Në përshkrimin e sistemit nyjor të shqipes *bashkëkohore* autori me plotë të drejtë është nisur pikërisht nga *nyja e prapme*.

Por ai këtë nyjë, në vend që ta përcaktonte me anë të terminologjisë teknike të zakonshme, më fort e ka përshkruar herë me anë të disa metaforave këtu të papritura.

“Nyja,..., është e vetmja thërrime që na hyn në punë për të çfaqur një realitet të caktuar, është e vetmja (sic) që ka për funksion të kufizojë kuptimin e përgjithtë të një fjale” (f. 68).

Për më tepër autori nga *nyja e prapme* është nisur vetëm në *praktikën e shembujve* e jo njëherazi edhe në *teorinë e formulimeve*: në teorinë e formulimeve ai është nisur përkundrazi nga *nyja patjetër*, nga *nyja në përgjithësi*...

Vetëm më tutje autori ka vënë re shprehimisht se “Veç nyjëvet të *sprasme* shqipja ka edhe artikuj të *përparme*...”.

“Artikuj të *përparme*” ose nyjë të *përparme*, të cilat autori i ka dalluar në: “të lidhura..., kur lidhin fjalën e *përparme* me atë të pasmen që vete në rasë gjinore, si: dita e *gruas*; klubi i *arsimtarëve* etj”, dhe në: “nyjë të *këputura* (që) janë ato nyjë të lidhura që pamë, po quhen të *këputura* sepse nuk lidhin emrin a mbiemrin me fjalën e *përparme*”.

Ndërkaq, pozitivisht, se ç’punë bëjnë këto të kështuquajtura “nyje të *këputura*” që nuk janë as shqese as lidhëse, autori e ka quajtur të tepërt të na e mësojë.

Në anë tjetër, për autorin “nyjë e lidhura” dhe “të *këputurat*” kryesisht paraqiten *vetëm* në gjinoret e reja dhe në trajtat e *substantivuara* të mbiemrave të nyjshëm.

Edhe me të vërtetë, ekzistencën e “nyjëvet të *përparme*” në vetë mbiemrat e nyjshëm autori e ka njohur vetëm tërthorazi d.m.th. me rastin e dallimit të mbiemrave në “të nyjtë” dhe në “të panyjtë”.

Ndërkaq gjithashtu se ç’funksion kryejnë këto “nyjë të *përparme*” në këta mbiemra “të nyjtë”, autorin kjo pyetje themelore as që e ka preokupuar fare, sikundër që atë nuk e ka interesuar aspak çështja jo më pak esenciale e divergjencave fonetike midis nyjës së *prapme* dhe të *përparmes* p.sh. midis nyjës së *prapme* –a dhe së *parmes* e:

“E përdorur pas emravet, si thërrime enklitike, (nyja) ngjitet e bëhet si një trup i vetëm me të p.sh. plep+i = plepi, patë+a = pata”

“Nyja,..., bori trajtën e plotë (ai, ajo) po nuk u çduk, sepse mbeti trajta e rrëgjuar: (i) që përdoret tek emrat mashkullorë, dhe (e) nga (o) tek emrat femërorë...”

Siç shihet, autori, në vend që të na shpjegonte shndërrimin e nyjës – e në –a, na ka njoftuar se dikur trajtat e plota të nyjës së prapme: -i, -e, paskan qenë: *ai, ajo...*

Mbi nyjën e pashquar në gjuhën shqipe autori në f. 70 është shprehur në këtë mënyrë të lëkundshme e madje kundërtënëse:

“Artikull e nyjë të paçquar shqipja nuk ka. Por kur e do puna përdor numërorin “një” duke i veshur këtij tërë funksionin e një nyje të paçquar.

Nyja e paçquar “një”, shumës nuk ka, në rasë nevojë, marrim e përdorim si shumës mbiemrin e pakufijshëm *ca*”.

Megjithë konstatimin e Myderrizit se “rasat gjinore e dhanore nuk përdoren pa nyjën joshqese *nji*”, autori lakimin *kryekëput të pashquar* e për pasojë *mungesor* të emravet dhe të mbiemravet ka vazhduar ta paraqesë përkundrazi si *tërësor* p.sh.

“Em. Kallëz. Thir. *turtull, turtuj*; Gj. Dh. Rrj. *Turtulli, turtujve* etj.; Em. Thir. *i verdhë, të verdhë*; Gj.Dh. *të verdhi, të verdhëve* etj.; Em. Thir. *qytet i bukur, qytete të bukura*, Gj. Dh. Rrj. *qyteti të bukur, qyteteve të bukura* etj. f. 59, 78-79, 83.

Nga shembujt e mësipërm shihet gjithashtu se autori gjinoren e shqipes së vjetër (d.m.th. gjinoren në mungesë të çdo dëftorthi) e ka paraqitur si gjinore *patjetër* (d.m.th. si gjinore *edhe* të shqipes së re).

Gjatë shpjegimeve autori ka përvetësuar pa rezervë dallimin fiktiv të “nyjevet të përparme” në “të lidhura” dhe “të këputura” (sado që ai gjatë paradigmave këtë dallim nuk e ka zbatuar në një mënyrë konsekuente).

Madje dallimit fiktiv të “nyjëvet të përparme” në “të lidhura” dhe “të këputura” autori f. 69 i ka shtuar dhe nëndallimin jo më pak fiktiv *të trajtave të paçquara dhe të çquara të nyjës së lidhur*, d.m.th të një nyjeje në vetëvete pikërisht – të shquar.

Konkluzion: Ky më se dy shekuj qëkur nga ana e një numri jo të vogël autorësh, njëherë vetëm të huaj, pastaj edhe vendas, janë hartuar

gramatika përshkruese të gjuhës shqipe, ku, midis të tjerash, është trajtuar edhe sistemi nyjor i kësaj gjuhe.

Prandaj vlera shkencore e këtyre trajtimeve nuk mund të mos ishte tepër e pabarabartë, në mvarësi në një anë nga gjendja e përgjithshme e diturisë gjuhësore në epokën përkatëse, e në anë tjetër nga shkalla e aftësisë individuale të vetë autorëvet.

Por ne besojmë se, tek trajtuesit përshkrues vendas të të sistemit nyjor të shqipes, faktori: *gjendja e përgjithshme e diturisë gjuhësore në epokën përkatëse* ka luajtur *paradoksalisht* një rol shumë më modest se faktori: *shkallë e aftësisë individuale*.

Në historikun e trajtimit të nyjave të shqipes nga ana e gramatikanëve përshkrues vendas, ne kështu shpjegojmë më një anë *kërcimin kualitativ* duke kaluar nga Kristoforidhi (1882) tek Samiu (1886) e në anë tjetër *numërimin në vend* prkt. *vajtjen prapa* duke kaluar nga Samiu tek mbasardhësit e tij.

Ndërkaq, trajtimet e deritashme të nyjave të shqipes nga ana e gramatikanëve përshkrues, si vendas ashtu edhe të huaj i karakterizon pothuajse barabar një i madh ves i përbashkët: vesi i mosdallimit *paraprak dhe rrënjësor* të nyjës *së parme*, si një e mbetur e vdekur e shqipes së lashtë në të vonën, nga nyja e *prapme*, si një e dhënë e gjallë e së vonës.

E është pikërisht ky mosdallim i këtyre dy palë nyjave prej kësaj pikëpamjeje që ka sjellë me vete këto dy pasoja kaq negative:

1) Duke mbajtur nyjën e parme të shqipes së lashtë, *që mbijeton në të ovnën*, dhe nyjën e prapme të së vonës si dy palë të dhëna *barabar të gjalla*, gramatikanët e deritashëm sistemit nyjor të shqipes bashkëkohore i kanë mvëshur një karakter *dualist*, i cili në fakt është i paqenë, sepse në sintaksën e gjuhës shqipe (në mos qysh nga mbarimi i mesjetës së hershme, së pakti qysh nga fillimi i mesjetës së vonë) *parandejtimi* i nyjës shquese mbeti një prosede shqimi *sporadike* prkt. *fiktive*, kurse *prapndejtimi* i saj u bë një prosede shqimi *e përgjithshme dhe efektive*; e për pasojë sepse, në shqipen e vonë, *dualizmi sintaktik* i nyjës së shquar ka një karakter historik ose *diakronik* e jo përshkrues ose *sinkronik*.

2) Në pamundësi praktike për të konstatuar ndonjë vlerë me të vërtetë shquese tek nyja e parme e shqipes bashkëkohore, gramatikanët e deritashëm kësaj nyje i kanë trilluar: kush vetëm një funksion sintaktik lidhjeje, kush njëherazi edhe një funksion morfologjik tregimi gjinie, numri dhe rase të të kështuquajturve mbiemra të nyjshëm, funksione, të cilat në fakt janë kryekëput

të papajtueshme me natyrën e nyjës në *përgjithësi*, e të cilat prandaj kurrsesi nuk mund të ekzistojnë as në shqipe.

Për më tepër, për mosnjohje të origjinës thjesht fonetike të alternancës nyjore të, e, shumica e madhe e gramatikanëve të deritashëm nga kategoria e vetme e nyjës së parme, pretendimisht *lidhëse*, kanë krijuar dy nënkategoritë, barabar të paqena, të nyjës së *lidhur* dhe të nyjës së *këputur*.

(Anasjelltas, të mashtruar nga koincidenca fonetike e nyjës së parme me dëftorthin, gramatikanët e deritashëm këtë dëftorth zakonisht e kanë identifikuar me këtë nyjë).

Prandaj edhe dy kontributet kryesore të kritikës osnë negative mbi trajtimet e deritashme të nyjave të shqipes nga gramatikanët përshkrues qëndrojnë pikërisht në një anë në zbulimin e natyrës së vërtetë të nyjës së parme si relikto gjuhësor, e në anë tjetër në mënjanimin si të funksioneve fiktive ashtu të dallimeve të papunë të së njëjtës nyjë.

MBI NJË BASHKËPËRKIM GRAMATIKOR TË POSAÇËM TË GJUHËS SHQIPE ME GREQISHTEN¹

Teza mbi bashkëpërkimin e nyjës shquese të gjuhës shqipe: **i e të** me të greqishtes: **ho hë to** qe mbrojtur qysh më 1864 nga indoeuropianisti italoshqiptar **Dh. Kamarda**². Por, paralelizues (më së forti aprioristik) i shtrukturave gjuhësore shqipe dhe greke, autori ynë e komprometoi gati pandreqshëm zbulimin e tij me dy interpretime barabar të pathemeltë të njërës dhe tjetrës komponente të sistemit nyjor shqip.³

¹ Ky studim i pabotuar më parë, ishte bërë gati në versionin frëngjisht si kumtesë për Kongresin e Evropës Juglindore në Sofje më 1966 në formën e shtypur të Komunikimeve të Delegacionit të R. P. të Shqipërisë, me titullin: **Sur une concordance grammaticale spécifique de l'albanais avec le grec** [Mbi një bashkëpërkim të veçantë gramatikor të shqipes me greqishten], Éditions du Comité National Albanais des Études Balkaniques [Botim i Komitetit Kombëtar Shqiptar të Studimeve Ballkanike], Tirana, 1966, ff. 1-54, me shënimin brenda: *Imprimé sous forme de manuscrit* [Shtypur në formë dorëshkrimi]. Kopja, të cilën pati mirësinë të na e vinte në dispozicion familja, e që u botua te **Studime** 10/ 2003, ASHAK, Prishtinë 2004, ka një titull të ri më specifikues: *Réfutation de la "théorie", largement internationale, sur les cofonctions non-déterminatives de l'article déterminatif; et rectification de la thèse de Dhimitër Kamarda sur la concordance de l'albanais i e të avec le grec ho hë to* [Refutim i "teorisë", gjerësisht ndërkombëtare, mbi funksionet jo-determinativë të nyjës determinative; dhe rektifikim i tezës së Dhimitër Kamardës mbi bashkëpërkimin e shqipes **i e të** me greqishten **ho hë to**] të vënë nga vetë autori. Brenda ka dhe pak shënime a shtesa të bëra nga dora e tij. Nuk i dimë arsyet që bënë që as punimi i bërë gati, as autori Riza të mos shkonin në Kongresin e Sofjes, as pse ky studim nuk u botua asnjëherë më vonë. Dihet vetëm se më 1967 Riza u internua në Berat dhe nuk botoi gjë për një kohë të gjatë. Versioni i shtypur me makinë shqip që patëm në dorë, e që botohet këtu për herë të parë, mban në fund vitin 1977, që do të thotë se mund të jetë përkthyer pastaj. (Redaksia).

² Është një gjë e denjë për t'u vënë re se sikundërqë në greqishte (...) për rasën e drejtë mashk. e fem. përdoren vetëm *ho hë*; *to-s* për rasat e zhdrejta, dhe për tërë asnjani, ashtu në shqipe për emëroren përdoren vetëm *i*, e për të dyja gjinitë mashk. e fem, *të* për asnjane, e për rasat e zhdrejta, duke përfshirë tërë shumësin. Së këndejmi shihet se sistemi i nyjavet të shqipes e ai i greqishtes, jo më pak se rrënjët përkatëse, janë të barabartë midis tyre: mbasi ndonëse greqishtja e përbashkët ka në emërore shumës *hoi* e *hai* si nyja, dihet se në dorishten e lashtë përdorej *toi* e *tai*, ashtu si shqipja në mënyrën e vet përdor *të* si nyja të shumësit (...), **Saggio di gramatologia comparata sulla lingua albanese** per Demotrio Camadra, Livorno, 1864, f. 188-9.

³ Për shkurtim, do të quajmë kështu: "sistemin nyjor të shqimit të plotë ose plotësisht shques".

Në prapanyjëzimin e emrave, të cilin gjuha shqipe nuk mund të mos ketë njohur së pakti qysh prej mesjetës së hershme e tehu, por e cila është kryekëput e huaj për mbarë historinë e sistemit nyjor grek, Kamarda vështroi vetëm një shfaqje thjeshtë lakore të vetë këtyre emrave në të pretenduarën tërësi të ruajtur të trajtavet të plota⁴. N'anë tjetër, funksionin shques të paranyjëzimit në greqishten e gjithmonshme ai – në kundërshtim me gjendjen faktike – ia mveshi edhe shqipes bashkëkohore⁵.

Bashkëpërkimin e posaçëm me nyjën shquese greke, i cili (siç do të përpiqemi ta provojmë në punimin e pranishëm) ka ekzistuar vetëm për njërën nga dy komponentet sintaktike (atë të parandejtuarën) dhe vetëm gjatë njëres nga dy epokat historike (atë të lashtën) të sistemit nyjor shqip, Kamarda e absolutizoi pra për që të dyja këto komponente dhe epoka të këtij sistemi.

Një qëndrim në kontrast të krejtshëm me të Kamadrës ndaj problemevet që shtron komponentja e parandejtuar e sistemit nyjor shqip, ka marrë në ditët tona përfaqësuesi më eminent i mbarë albanistikës vendase në profilin e saj historik, E. Çabej.

Duke pasë prezymuar një afëri tejet të ngushtë të gjuhës shqipe me rumanishten⁶, e më veçanërisht një paralelizëm pothuajse të përsosur të

⁴ “...mbaresat e emërorevet shqip i, u ngandonjëherë a për emrat mashkullorë, a, ja, eja, e për femërorët u përgjigjen mjaft mirë mbaresavet origjinale indoeuropiane, por më veçanërisht përputhen (duke përjashtuar kurdoherë s-në) me mbaresat greke në i-s (= io-s), o-s = lat. us për mashkullorët; a ē (-ê), eia për femërorët. Se këto (S. R. të dhëna p.sh. mali etj., shkalla etj.) janë trajtat e plota të emrave përkatës në emërore, këjo gjë për asnjeri nuk përbën pyetje, duke qenë një fakt. Por mbaresat e paraqitura shumica nuk i shikojnë si mbaresa të vërteta emë-roresh, por më fort si nyja... Përkundrazi unë nuk po arrin dot të bindem për saktësinë e një shikimi të këtillë”(…). As fakti se, tek emrat e trajtës se plotë, këto zanore ose mbaresa kanë fuqi nyjash në të shquar kuptimin, nuk më duket arësye e mjaftueshme për të shikuar ato si nyja; sepse, në mos gabofsha, emri i kësaj trajte mund të ketë në vetëvehte këtë fuqi në një gjuhë, ku është e dyfishtë gjendja ose trajta e emrit dmth. e plotë dhe e paplotë, ose e shquar dhe e pashquar (poai, poaty, f. 188). Origjinalet jo-shqip janë shqipëruar nga shkruesi ad hoc.

⁵ “Përndryshe për çfarë shkaku shqipja do të përdorte nyjën e parandejtuar me disa emra ndonëse të shquar, dhe me mbiemrat, nëqoftëse mbaresat e këtyre nuk do t’ishin asgjë tjetër veçse nyja të fjeshta dhe të vërteta” (poai, poaty f. 189).

⁶ “Shqipja e rumanishtja paraqesin midis tyre lidhje aq të ngushta në sistemin fonetik e morfologjik, në leksik e në fjalëformim, në sintaksë e në frazeologji, në mënyra të thëni, proverbe e shprehje proverbiale, sa - pa lënë pas dore ndryshimet që kanë – shpesh-herë kemi përshtypjen se kemi të bëjmë me një të vetme frymë gjuhësore që shfaqet me dy trajta të ndryshme”, E. Çabej, *Rreth disa çështjeve të historisë së gjuhës shqipe*, **Bul. USHT, SSHSH**, 1963/3, f. 73.

Komentim: Tani, po menduar në një anë se rumanishtja është një gjuhë rio-latine dhe rio-ballkanike: “Gjuha romane mund të vështrohet si e formuar në shekullin VII, përpara kontaktit t’onë më aktiv me Sllavët”, Institutul de lingistică, București, **Limba romîna**, 1956, f. 26; E n’anë tjetër se shqipja është përkundrazi vazhduesja e drejtpërdrejtë e një gjuhe lashto-

sistemit nyjor shqip me atë rumun⁷, Çabej në të kështuquajturën një gjenitivale dhe posesive romune *al a – pa ndonjë vlerë efektivisht shqese dhe efektivisht të përgjithshuar as në të kaluarën as në të tashmen e rumanishtës* – ka parë pandanin strukturor të njëjës shqipe *i e të⁸ 9*. Prandaj nuk është aspak për t'u çuditur që ai mbarë historisë së kësaj së fundit t'i

indoeuropiane dhe lashtio-ballkanike, atëherë nuk mund të mos themi se lidhjet e shqipes me rumanishten Çabej këtu ka pasur prirje që t'i stërmadhojë e sidomos stërthellojë.

Për këtë prirje të autorit t'onë dëshmon edhe përgjithsimi i tij metodologjik: “Në këtë kuptim lidhjet që ekzistojnë midis këtyre dy gjuhëve mund të zëvendësojnë me një farë mënyre për të dyja ato periodën e tyre paraletare”, poai poaty, f. 73; përgjithësim ky, të cilin na do të lejojmë vehtes që ta cilësojmë si një iluzion jo të parrezikshëm për filologjinë shqiptare; sepse, makar tërthorazi por pamungueshmërisht, do të na rikthente tek mbivlerësimi gustavmajerian i ndikimit të latinitetit në shqipe. Në të vërtetën, pikëpuqjet e shqipes me rumanishten mësëforti u përkasin vetëm elementeve me prejardhje të përbashkët nga latinishtja ballkanike e nga sllavishtja jugore, sidhe huazimevet reciprokë në lëmin kryesisht të leksikut dhe frazelogjisë. Anasjelltas afiniteti i shqipes me – greqishten, gjuhë barabar lashtë-indoeuropiane dhe lashtë-ballkanike – në radhë të parë ka të bëjë pikërisht me fondin e pahuazuar të leksikut dhe strukturën origjinale të gramatikës të gjuhës sonë.

Prandaj edhe po na pëlqen që këtë komentim ta mbyllim me këte citat nga La Piana: “... tiparet e përbashkët midis greqishtes dhe shqipes janë aq të shumtë e të tejshëm në çdo fushë, në leksik, në morfologji, në sintaksë e deri në mënyrën e të menduarit e të shprehurit të mendimit, sa është absurde të duash t'i shpjegosh veçmas me ndikime të mundshëm të njëres gjuhë mbi tjetrën, e na kësaj (S. R gjendjeje) ia ndajshkruejmë mospajtimin e gjuhëtarëve. Për ne këta tipare të përbashkët, që nuk përjashtojnë karakteristikat individuale në njëren dhe tjetrën gjuhë, janë për t'u vështiruar para së gjithash në tërësinë e tyre, dhe tregojnë një evolucion të natyrshëm elementesh dhe lëvizjesh origjinarisht të përbashkëta...”, Marco La Piana, **Studi linguistici albanesi**, vol. I, *Prolegomeni allo studio della linguistica albanese*, Palermo 1939, f. 139-140.

⁷ ‘Dihet se shqipja me rumanishten kanë jo vetëm artikullin postpozitiv ose enklitik ashtu si dhe bullgarishtja, po me lidhjet e ngushta që kanë në mes të tyre, kanë të përbashkët edhe artikullin prepozitiv (proklitik). Ajo që do vënë re këtu është se në këtë pjesë të ligjëratës të dy gjuhët piquen gjer në hollësitë më të imta si në mënyrën e përdorimit, si në pozicionin sintaktik, gjë që flet në mënyrë të prerë kundra mendimit të një zhvillimi spontan në secilën nga këto dy gjuhë’, E. Ç. poaty f. 73.

⁸ “Përballë një shumice artikujsh proklitikë në rumanishten: *al, a e lui ei* me funksion genitival e cel cea me funksion mbiemëror, shqipja ka vetëm *i e*. Ky ndryshim ndërkaq kompensohet gjer diku me këtë që në rumanishten e vjetër përpara mbiemrit shpeshherë gjindej *al a* në vend të cel cea”, E. Ç., poaty f. 74.

⁹ “Një shqyrtim i situatës në hollësi na tregon dhe këtu shfaqjen e mëpastajme të artikullit proklitik. Pikëspari vlen dhe këtu ajo që u tha më lart për artikullin gjenitivor, që d.m.th. mungesa e këtij artikulli pas një gjindore-dhanorje (e vendoreje) të shquar na shpie te përfundimi që dikur skema ka qenë e njësishtme (unitare): substantiv – atributiv (njeri mirë = rum. om bun) pa artikull në mes”.

“Kështu, pa hyrë në hollësi, për të dyja gjuhët mund të thuhet se artikulli te gjindorja e te mbiemri u ka shfaqur mjaft herët. Opozicioni shq. njeri i mirë: rum. om bun tregon m'anë tjetër që shtrirja e artikullit mbi krejt kategorinë e mbiemrit në shqipen i përket një procesi të mëpastajmë e të brendshëm të gjuhës”, E. Ç., poaty, f. 82, 90.

ketë shpërnjohur shprehimisht çdo funksion shques¹⁰, e madje çdo karakter nyjor autentik¹¹; e për pasojë çdo bashkëpërkim me nyjën greke *ho hē to*¹².

Ndërkaq nga zhvillimet e mëtejshëm të këtij punimi do të shihet qartë se edhe tjerët albanistë vendas e të huaj që kanë studiuar aspektet etimologjik, diakronik dhe sinkronik të sistemit nyjor shqip, këtë të fundit e kanë bërë objekt interpretimesh herë tepër divergjentë herë edhe antitetikë.

Prandaj edhe do të pohojmë se sistemi nyjor shqip përbën ende sot e kësaj dite kapitullin shkencërisht më pak të qëndrueshëm në mbarë gramatikën historike dhe përshkruese shqipe.

Për më tepër, edhe vetë konceptionit, karakteristik për gramatografinë përshkruese ndërkombëtare më moderne, na prej më se një pikëpamjeje nga më substancialet nuk mundim të mos i mohojmë deri minimumin e domosdoshëm të rreptësisë shkencore.

Ja përse një gjendje e këtillë e studimevet në një anë mbi nyjën shquese në përgjithësi e n'anë tjetër mbi atë shqipe në veçanti nuk përbënte dot një bazë të vlefshme për vërtetimin e tezës sonë¹³ mbi bashkëpërkimin e përsosur me nyjën shquese *ho hē to* të greqishtes së *gjithmonshme*.

Por, nga ana tjetër, na për vërtetimin e kësaj teze nuk kishim si të ignoronim konceptet ekzistuese mbi nyjën shquese në përgjithësi e atë shqipe në veçanti. Përkundrazi neve na duhej që këta koncepte t'i bënim më parë objekt rektifikimesh prkt. përmbysjesh, siç do të ndodh në pesë të mëposhtëmit trajtime historiko-kritikë, nga të cilët dy të parët (I–II) i përkasin edhe gramatografisë ndërkombëtare, kurse tre të fundit (III–V) vetëm asaj shqipe.

* * *

I. Në një anë teoria, simbas së cilës trajta e vetme e një nyje shquese së *pandryshueshme* (siç është p.sh. ajo e anglishtes moderne), përveçse për të

¹⁰ “Origjinarisht kjo (S. R. “puna e të shquarit”) është shprehur, si në gjithë sistemin e kësaj gjuhe, me anë të postpozicionit...”, E. Ç., *Unele probleme ale istoriei limbii albaneze*, **Studii și cercetări lingvistice**, 4 anul X, 1959, f. 547, në shqipërim të shkruarit.

¹¹ “...fjala e N. Njedës që shqipja nuk ka artikull prepozitiv, historikisht është fare e drejtë...”, E. Ç., *Rreth* etj. f. 90.

¹² “E kur m'anë tjetër La Piana (në vendin e cituar, f. 139) mungesën e kuptimit të artikullit sot te mbiemri e spiegon me këtë, që në sintagmën burri i mirë ky artikull i përgjigjet kryekrejt greqishtes *ho anthrōpos ho agathos*, po me ndryshimin që artikulli i dytë i shqipes nuk ruan më emfazën e artikullit greqisht që i përgjigjet, nuk mund të pajtohem kurrësi me mendimin e tij, në sistemin e shqipes roli i skajimit, i të shquarit, nuk i bie kurrë proklizës, siç e ka përkundrazi greqishtja, po ate funksion e ka vetë enkliza”, E. Ç., *Rreth* etj. F. 82.

¹³ E cila në fakt është shumë më pak jona se e Kamardës, rishikuar prej nesh.

shquar emrat, shërbyeka njëherazi edhe për të *substantivuar jo-emrat*; e n'anë tjetër teoria, simbas së cilës tri palë trajtat e një nyje shquese së *ndryshueshme* për shkak gjinie, numri dhe rasa (siç ndodh p.sh. me të shqipes dhe greqishtes), përveçse për të shquar emrat dhe substantivuar jo-emrat, shërbyekan njëherazi edhe për të *treguar gjininë, numrin dhe rasën* e këtyre të fundit; këto dy teori në fakt janë teori e vetme, simbas së cilës, në të gjitha gjuhët që njohin nga një nyje shquese, me funksionin shques të kësaj së fundit qenkan si të thuash bashkërritur 1-4 funksione jo-shques, të cilat na prandaj edhe do t'i quajmë: "*bashkëfunksione jo-shques të nyjës shquese*".

Tani, këjo teori mbi bashkëfunksionet jo-shques të nyjës shquese është e një karakteri kundërshtuesor kaq klithës, saqë çvërtetimi i saj sistematik – normalisht duhej të ishte një punë krejt kotë.

Por teza e Çabejt se, në gjuhën shqipe, nyja e paramenduar e shqimit të plotë paska qenë *gjithmonë* (e për pasojë edhe *zanafillas*) e çveshur nga çdo funksion shques, në fakt nuk është asgjë tjetër veçse një shfaqje e skajshme e teorisë mbi bashkëfunksionet jo-shques të nyjës shquese¹⁴. Prandaj ajo tezë nuk çvërtetohet dot bindshëm pa u pasë çvërtetuar më parë kjo teori.

N'anë tjetër, qoftë edhe vetëm referencat tona për gjuhën shqipe^{15 16 17} greqishten^{18 19 20}, italishten^{21 22}, frengjishten^{23 24}, gjermanishten^{25 26} dhe

¹⁴ "Po të korrim me një vështrim përmbledhës ç'u shtjellua këtu për artikullin e shqipes, nga zbulimi i fazave të tij të mëparme shikuar së bashku me zhvillimin e mëtejshëm të tij vihet re shfaqja relativisht e vonë e proklizës dhe gjeneza sintak-tike e saj prej pozicionit enklitik (...). Në lidhje me zhvillimin e mëpastajmë është për të vënë re se u desh me siguri një farë kohe gjersa ky artikull arriti atë përhapje që ka sot. Dhe është e qartë, përveç kësaj, që ai nuk zuri vend kudo në të njëjtën kohë. Përkundrazi, shihet se vendosja e tij nëpër pjesët e ndryshme të ligjeratës e me funksionet e ndryshme (kursivi S. R.) është përfundimi i një zhvillimi me etapa", E. Ç. , *Rreth etj.* f. 90.

Komentim: Le të na lejohet të përpikënojmë se, simbas autorit t'onë, i vetmi funksion edhe zanafillas i pabashkëpërfshirë brenda këtyre "funksioneve të ndryshme" "të artikullit proklitik", paska qenë ai i shqimit!?

¹⁵ "Fjalët i, e, të, së quhen nyjë të përparme. Këto përdoren për me dëftye gjininë dhe numrin e emnit e të mbiemnit", A. Xhuvani, **Libri i gjuhës shqipe**, 1920.

¹⁶ "Nyjat i, e, të, së vihen për para mbiemrave, rasës gjindore, dhe disa emrave për të treguar gjininë, numrin dhe rasën e tyre...", I. D. Sheperi, **Gramatika dhe sintaksa e gjuhës shqipe**, 1927.

¹⁷ "– pjesë të ligjeratës, të ngurrosuar, me ndihmën e nyjës ngjallen e lëvizin, dhe këte të vërtetë e dëshmojnë substantivimet e infinitit, të participit dhe të pjesëve të tjera të ligjeratës", K. Cipo, *Gramatika shqipe*, 1949.

¹⁸ "Gjuha greke (e shkrimit) ka vetëm një nyjë, shquesen, to horistikon arthron. Si në gjermanishte ajo shënon gjininë, numrin dhe rasën e emrave", Petraris, **Neugriechische Konversations-Grammatik**, 1925.

rumanishten²⁷ dëshmojnë mjaftueshëm se kjo teori vazhdon në një shkallë gjerësisht ndërkombëtare të vlejë gjithnjë për një numër jo të vogël autorësh sapak të çpërfillshëm²⁸.

Tani, kundërteorinë vehtjake mbi **karakterin ekskluziv të funksionit shques të nyjës shquese** na e argumentojmë me këto konsiderata:

1. Përkimi i nyjës shquese (e cila rrjedh nga dëftori anaforik në funksion adjektival) me emrin – është një rasje e veçantë e përkimit të mbiemrave me emrat.

¹⁹ “NYJA (Gram.) Fjalëz njërrrokëshe, vendosur para një së lakueshmeje për të treguar të ndryshmit raporte të tyre (sic) në ligjëratë(...) d) si element i lakueshëm ndihmon për të dalluar rasat homofone njërrën nga tjetra: hoi eugeneis, tous eugeneis (...)”, Eleuthepoudake, **Egkuklopaïdikon leksion**, en Ethenais, 1927.

²⁰ “NYJA (...) 8. gram. pjesë e ndryshueshme e ligjëratës (e greqishtes) mesjetare, të re dhe popullore (fjalë njërrrokëshe) e vendosur përpara trajtave rasore (për të treguar raportet e tyre të ndryshëm)”, D. Demetrakov, **Mega leksikon helenikes gloses**, Athenai, 1933.

²¹ “Në italishte emrit zakonisht i prin një fjalë ndihmëse – *nyja*, e cila atij i jep kuptim të shquar ose të pashquar dhe tregon gjininë dhe numrin e tij”, D. E. Rozental, **Ital’janskij jazyk**, 1957.

²² “nyjë,...; është në gramatikë një pjesë e ndryshueshme e ligjëratës që i shtohet emrit për t’i përcaktuar gjininë dhe numrin, e për të treguar nëse ai është i shquar ose i pashquar”, Aldo Gabrielli, **Dizionario linguistico moderno**, 1961.

²³ “Nyja është një fjalë e ndryshueshme që i prin zakonisht emrit ose fjalëve të marrura si emra. Sot ajo shërben kryesisht për të treguar gjininë dhe numrin e emrave” (O. Bloch et R. Georgin, **Grammaire française**, 1937.

²⁴ “Reaktiv kryesor i gjinisë dhe i numrit, nyja..., A. Dauzat, **Grammaire raisonnée de la langue française**, 1949.

²⁵ “Nyja nuk ka asnjë vlerë vehtjake. Nga rënia e mbaresave lakore të emrit, ajo u bë shenjë dallues i kësaj pjese së ligjeratës dhe i lakimit përkatës”, W. Jung, **Kleine Grammatik der deutschen Sprache**, S. 103, 1955.

²⁶ “I pari funksion gramatikor i nyjës është karakterizimi... i emrit... Kështu... në an-glishte play – “luaj” the play – “lojë”. I dyti... dallimi... i shquarësisë nga pashquarësia. I treti... dallimi i gjinisë. I katërti... dallimi i numrit. Më në fund, nyja mund të marrë mbi vehte “barrën” për t’u lakuar në vend të emrave; - çka ndodh rrallë p.sh. në gjermanishte... dem Tisch për dem Tische”, A. A. Reformatski, **Vvedenie v jazykoznanie**, 196. – Pra, nga 4 bashkëfunksionet jo-shques të nyjës shquese, i pari (simbas autorit) është ai i substantivimit! Madje ai i vjen edhe përpara funksionit shques!!

²⁷ I pretenduari funksion substantivues i nyjës shquese ka gjetur pasqyrim edhe në Gramatikën e gjuhës rumune nga Akademia e republikës Popullore Rumune të vitit 1963: “Vërejtje. Nyja shquese mund të shoqërojë çdo pjesë të ligjëratës për ta substantivuar”, vëll. I, f. 98.

²⁸ “Nyjë(...) – grup fjalësh shërbyese, që shoqërojnë emrin dhe përbëjnë tregues të kategorivet gramatikore të shquarjes – mosshquarjes, si dhe të gjinisë, numrit e rasës në ato gjuhë ku këto kategori gramatikore ekzistojnë(...) Në disa gjuhë prania e nyjës substantivon forma foljore e ngandonjëherë edhe togfjalësh të tërë”, **Bol’shaja sovjetskaja enciklopedia**, Moskva, 1957.

Prandaj mbrojtësit e së pambrojtshëmës teori së veçantë, simbas së cilës nyja shquese, përveçse për të shquar emrat, shërbyeka edhe për të shprehur gjininë, numrin dhe rasën e tyre, nuk mundin makar pavetëdijshtësisht të mos nisen nga ende më e pambrojtshëmja teori e përgjithshme, simbas së cilës përkimi i mbiemrave me emrat, përveçse për të shprehur përkatësinë sintaktike të mbiemrave, shërbyeka edhe (si të thuash) për të **eksplicituar suplementarisht** tri të sipërmet kategori morfologjike të emrave!?

2. Gjinia **gramatikore** e një emri është gjithmonë inherente në formën e tij bazale. Përmëtepër gjinisë gramatikore të një emri nuk i përgjigjet asnjë realitet jashtëgjuhësor. Emrave prandaj nuk ka përse t'u nevojitet ndonjë mjet shprehës a tregues i huaj i gjinisë së tyre gramatikore.

Në radhën e vet, gjinia **natyrore** (objektivisht ekzistuese) e frymorëvet shprehet qoftë me afikse fjalëndertuese tek emrat **mocionalë** p.sh. **ujk: ujkonjë, rosë: rosak**, qoftë me fjalët **mashkull: femër** tek jo-mocionalët p.sh. “një **peshk** femër a mashkull”. “një **dhelpër** mashkull a femër”. Pra, gjinia natyrore e frymorëvet nuk shprehet dot me gjininë gramatikore të emrave edhe atëherë kur të dyja gjinitë përputhen: aq më pak ka vend për të menduar se gjinia natyrore e një frymori u shprehka me gjininë gramatikore të njëjës përkuese me emrin përkatës.

3. Në të folurit jo-artificial, dallimi me ekspedientin e trajtave **alofone** të njëjës shquese i njëjësit dhe shumësit **homofonë** të një emri p.sh. “**la porte: les portes**” në frengjishten – është i mundshëm vetëm atëherë, kur situata konkrete lejon përdorimin e njëjës shquese pikërisht si mjet shqimi.

4. Pamundësia p.sh. në gjermanishte dhe shqipe e përdorjes fill vetëm të një emri në gjindore-dhanore është një fenomen (jo edhe morfologjik, por) thjesht sintaktik. Prandaj së këndejmi kurrësi nuk mund të nxirret përfundimi se, në këto gjuhë, trajtat lakore të njëjës shquese kryekan një funksion lakor edhe për llogari të emrit, i cili në fakt ka aty mbaresat lakore vehtjake... **TischES, ... TischE** prkt. i **...tryezE, ... tryezE**.

5. Subjektivimin **gramatikor** e praktikojnë edhe gjuhët e **pa-pajosura** me nyja p.sh. latinishtja:

“*victrix causa diis placuit, sed **victa** Catoni*” (= perëndivët u pëlqeu kauza fituese, por Katonit e humbura), “*dicet Albanienses aliam omnino linguam a **latina** habere...*” (= le të kenë shqiptarët një gjuhë krejt tjetër nga latinia).

Madje, deri në gjuhët që njohin nyjat p.sh. në frengjishte, jo-emrat mund të substantivohen gramatikisht në mungesë të çdo nyjëzimi: “un (jo një gjymshquese, por numëror)

tiens vaut mieux que deux **tu l'auras**" (= një **ia** vlen më shumë **se dy do të ta jap**).

6. Se përkimi gjinor, numëror e rasor i nyjës shquese me emrin përkatës nuk hyn aspak në specifikën e saj kategoriale, për këtë dëshmojnë në një anë pandryshueshmëria e **gjithmonshme** e nyjës shquese në ara-bishte, e n'anë tjetër fakti se, në anglishte, bjerrja **gjatë zhvillimit historik** e trajtave gjinore, numërore dhe rasore të nyjës shquese – këtë të fundit nuk e ka penguar aspak që të përmbetet plotvlershmërisht e këtillë dmth, një shquese.

7. Deri më sot, asnjë ndjekës i teorisë mbi bashkëfunksionet jo-shques të nyjës shquese nuk ka gjetur asnjë shembull përdorjeje jo-artificiale të së njëjtës nyjë në pamvarësi nga shqimi, e aq më pak në kundërshtim me këte.

Por ky argumentim i specifikuar i kundërkonceptionit tonë mbi karakterin **ekskluziv** të funksionit **shques** të nyjës **shquese** duhet të plotësohet edhe me shqyrtimin e shkaqeve, për të cilët teoria mbi bashkëfunksionet **jo-shques** të së njëjtës nyjë u shfaq për herë të parë në gramatografinë e kësaj apo asaj gjuhe, u përhap pastaj në një shkallë gjërësisht ndërkombëtare, dhe vazhdon ende sot e kësaj dite të vlejë në literaturën gjuhësore më moderne.

Prandaj ja këtu poshtë tre më kryesorët prej këtyre shkaqeve:

1. Përkapja e **përpiktë** e **specifikës** kategoriale të çdo sistemi nyjor, dhe ndriçimi **konkret** i funksioneve **efektivë** të komponenteve të tij – paraqesin vështirësira nga më seriozet. Së këndemi edhe prirja jo-e-panatyrshme e mjaft gramatikanëve përshkrues që nyjës shquese t'i mveshin bashkëfunksione jo-shques vërte **në vetëvehte iluzorë**, por të një evidenzimi empirik pikërisht të pavështirë.

2. Edhe në gjuhët me gramatika përshkruese në përgjithësi nga më të lavruarat, siç janë p.sh. italishtja, frangjishtja dhe gjermanishtja, identifikimi kategorial dhe analiza funksionale të nyjavet të ndryshme duhet rrëfyer se kanë mbetur ende sot e kësaj dite të një niveli shkencor që le mjaft për të bëshiruar.

Vetëm kështu mund të vlerësohet drejtë në një anë pohimi (sa i prerë aq i pathemeltë) në njërën nga dokumentimet tanë se në gjermanishte "nyja nuk ka asnjë vlerë vehtjake"²², e n'anë tjetër fakti se në përkufizimin e nyjës qoftë shquese qoftë gjysëmshquese nga i njëjti autor mungon dallimi i gjendjes së

informacionit të folësit nga ajo e dëgjuesit mbi objektin e bisedës^{29 30}; ndonëse ky dallim është absolutisht i domosdoshëm në këtë mes³¹.

Gjendja e studimevet është pak më e kënaqshme për sistemet nyjorë të rumanishtes dhe shqipes, të cilët (duke qenë ndër më të ndërlikuarit dhe problemorët në mbarë gjuhët indoeuropiane moderne) kanë tërhequr më shumë vëmendjen e studiuesvet përkatës, prandaj edhe janë bërë objekt trajtimesh shkencorë diçka më adekuatë. Kështu, në gramatikat më të reja të këtyre dy gjuhëve, i domosdoshmi dallim i sipërm bëhet tashmë shprehimisht qoftë vetëm për nyjën shqese^{32 33} në rumanishte qoftë edhe për gjymsëshqesën^{34 35} në shqipe.

3. Duket kryekëput e pabesueshme, por është katërçipërisht e vërtetë se përhapjes gjërësisht ndërkombëtare të teorisë aspak shkencore mbi bashkëfunksionet jo-shqes të nyjës shëuese do t'i ketë dhënë një shkas të fortë praktikizmi didaktik, për të mosthënë: ruajtja shkollore e eviden-

²⁹ “Nyja shqese shënon një send të veçantë disi të caktuar, disi tashmë të njohur”, W. Jung, aty, 119.

³⁰ “Nyja jo-shqese... ende sot e kësaj dite ka për detyrë të spikasë nga klasa përkatëse një send të veçantë cilido qoftë ende të pazënë në gojë”, poai, poaty.

³¹ Ky dallim është i domosdoshëm; sepse këtu është vendimtare gjendja e informacionit (jo e folësit, por) e dëgjuesit; e përmëtepër gjendja e informacionit e dëgjuesit (jo ashtu siç është në vetëvehte, por) ashtu siç prezymohet nga folësi; çka përbën një shfaqje nga më impresionueset të destinacionit pikërisht ndërkumtues të të folurit gjithënjëzë.

³² Prandaj, në gramatografinë rumune, zëvendësimi i konceptit të dëgjuesit “*Nyja shqese* paraqitet pranë emrit saherë që sendi për t’u individualizuar njihet nga dëgjuesi ose i bëhet i njohur atij”, ARPR, **Limba romîna**, f. 85, 1959 me konceptin e folësve “*Nyja shqese* ka për funksion të tregojë se emri pranë të cilit (ajo) qëndron i është i njohur folësve”, ARPR, **Gramatica limbii komîne**, I, f. 97, 1963, ka përbërë sambas nesh një jo të vogël hap prapa.

³³ “Nyja jo-shqese përcakton në mënyrë jo të përpiktë emrin që shoqëron...”, ARPR, **Limba romîna**, f. 89, 1956. “Nyja jo-shqese ka për funksion të paraqesë sendin... si të ndarë, të individualizuar lidhur me llojin e tij. Por si të papërcaktuar më tej për folësi... ARPR, **Gramatica limbii romîne**, I, f. 108, 1963.

³⁴ “Nyjet e sprasme janë fjalëza të patheksuara, që u prapangjiten emravet dhe u japin mundësi atyre për të emëruar: 1. Një a disa frymorë, sende etj. të caktuar të një klase, për të cilët ka dijeni si folësi ashtu edhe dëgjonjësi (a dëgjonjësit) i dallojnë edhe i veçojnë frymorët a sendet në fjalë nga frymorët, sendet e tjerë të së njëjtës klase”, Shaban Demiraj, **Gramatika e gjuhës shqipe**, f. 45, 1962.

³⁵ “Emri i përdorur me nyjën e trajtës së pashquar një tregon:
1. Një frymorë, send, etj. të pacaktuar dmth. cilindo nga frymorët, sendet, etj. të një klase. Në këte rast nyja një mund të zëvendësohet me mbiemrin e pakufishëm çdo a secili. P.sh. Një (= çdo a secili) nxënë, që punon mirë, nuk mbetet prapa...
2. Një frymor, send, etj. të caktuar, që folësi e njeh, kurse dëgjonjësi nuk e njeh ende. P. Sh. Dje më erdhë në shtëpi një shok, i cili më solli një libër. (Në këtë rast folësi bën fjalë për një shok të caktuar dhe për një libër të caktuar, për të cilët dëgjonjësi nuk ka ende dijeni)”, poai, poaty, f. 44-45.

tizimit të gjinisë së emrave nëpërmjet trajtave të nyjës shquese p.sh në gjermanishte “**der** Tisch, **der** Tafel, **das** Buch”³⁶.

II. Në tekstin e Gjon Buzukut të vitit 1555, gjindorja e shqipes ka marrë një karakter lokucional përsosurisht të ngulitur³⁷. Në historinë e gjuhës sonë, gjindorja e vjetër unverbale (a monoleksematike) duhet që të jetë shndërruar pra në të renë lokucionale së pakti nga 4-5 shekuj përpara Buzukut.

Këtë gjindore të re lokucionale të shqipes e përbëjnë: në një anë komponentja themelore që është trajta përkatëse e emrit përkatës, e cila në radhën e vet nuk mund të jetë veçse gjindorja e tij e vjetër monoleksematike; e n’anë tjetër komponentja jo-themelore, të cilën gjithë tjerët studiues vendas e vështrojnë si nyjë të parme të emrit në gjindore, e për pasojë të emrit plotësues; kurse N. Mjeda³⁸ e S. Riza³⁹ në të njëjtën komponente shohin një përemër dëftor që përsërit emrin e plotësuar. Por, në këtë mes, një fakt është i padyshimtë: komponentja jo-themelore e gjindores lokucionale – sintaktiko-morfologjikisht lidhet me emrin e plotësuar, e jo me plotësuesin; sepse (përnga gjinia, numri e rasa) ajo, në vend që të përkojë me emrin plotësues, përkundrazi përkon të plotësuarin p.sh. “një laps i një vajze, një penë e një djalë; disa lapsa të një vajze, disa pena të një djalë; një lapsi të një vajze” etj.

Pra, komponentja jo-themelore e gjindores lokucionale nuk shquan dot emrin **plotësues**, i cili prandaj edhe pajoset me nyjat e shqimit qoftë të pjesshëm **një, disa** si në shembujt e mësipërm, qoftë të plotë **-I, -A** etj. si në shembujt: “**lapsi** i vajzës, **pena** e djalit etj.”. Për pasojë komponentja jo-themelore e gjindores lokucionale – rolin e shqimit nuk e luan dot as ndaj emrit të plotësuar.

Kështu analiza sinkronike e elementit në shqyrtim imponon konkluzionin se komponentja jo-themelore e emrit plotësues në gjindoren lokucionale përbën një përsëritje përemërore të emrit të plotësuar në çdo rasë: “**lapsi** i ..., **lapsi** T TË ..., **pena** E ..., **penë** S SË ... etj.”

Tek i njëjti konkluzion do të na shpjegë edhe analiza **diakronike** e të njëjtit element: gjindorja lokucionale rrjedh nga togfjalëshi: “përemër dëftor i funksionit substantival në çdo rasë **plus** emër plotësues në gjindoren unverbale”; - togfjalësh ky, i cili edhe në shqipen e sotme përbën një reliket nga më të

³⁶ Së këndejmi edhe zëvendësimi në këtë gjuhë i terminit të huaj Artikel me vendasin Geschlechtswort (=‘fjalë gjinie’) zëvendësim ky, që konceptualisht mezi mund të bëhej më katastrofik – shihni. nr. 72.

³⁷ “Zoti... i ushtëritvet (Dominus exercituum) 146b30, regjënja e qiellit (regnum coelorum) 184b9, fruititë e dheut (fructus terrae) 146a32 etj.

³⁸ Ndre Mjeda, **Vrejtje mbi artikuj e prëmnja pronës të gjuhës shqipe**, 1934,

³⁹ Selman Riza, **Nyjat e shqipes** (punim përshkrues normativ), 1958.

rendomtët p.sh. “ky laps është **i vajzës**, por këjo penë duhet të jetë **e djalit**”; “Pali, kur harron lapsin e vet, shkruan me **të Pjetrit**”.

Se, në togfjalëshin reliktor “me të Pjetrit” brenda fjalisë përkatëse, komponentja ”të” është përemër dëftor që zëvendëson emrin ”laps” dhe prihet nga parafjala “me” që sundon kallëzoren; e për pasojë se, në të njëjtin togfjalësh, komponentja “Pjetrit” është gjindore monoleksematike e vjetër; këtë tezë e rivërteton krahasimi i këtij togfjalëshi shqip me korespoduesin p.sh. italisht “con quello di Petro”; gjermanisht “mit dem (jenigen) Peters”; greqisht “dia tou tou Petrou”.

I pari gramatikan i shqipes, i cili të njëjtit element **të**, gjithë duke i mveshur pa të drejtë natyrën **nyjore** në një togfjalësh si “me laps **të** Pjetrit”, i zbuloi depërtueshëm natyrën **përemërore** në një togfjalësh si “me **të** Pjetrit” është K. Cipo⁴⁰; - kundërthënie këjo, që mund të sqarohet vetë kështu:

Në kalim e sipër nga një togfjalësh si “me **të** Pjetrit” në një togfjalësh si “me laps **të** Pjetrit”, e për pasojë në shndërrim e sipër nga natyra e një dëftori **plotvlershmërisht zëvendësues** në natyrën e një dëftori, **pleonastikrisht përsëritës**, elementi **të** humbi **ipso facto** çdo kuptim **leksikor demonstrativ origjinar** për të marrë vetë vlerën **thjesht gramatikore të dalluesit** të gjindores **së vjetër** nga dhanorja **homomorfe**. Pastaj edhe brenda një togfjalëshi si “me **të** Pjetrit”, dëftori **të** koïncidoi fonetikisht me nyjën **të**, e për pasojë u bë i pathekësueshëm, çka në rast thekësimi shpuri tek togfjalëshi “me **atë** të Pjetrit”. Më në fund, megjithë karakterin e tij të rëndomtë në shqipen e sotme, relikti “me të Pjetrit” – mbetet relik.

E qe për efekt pikërisht të këtij çintegrimi të gjithanshëm që gramatikanët **përshkrues** të gjuhës shqipe u çorientuan deri tek ky paradoks i dyfishtë që **dëftorin pleonastikisht përsëritës** të emrit **pris** ta vështrojnë si **nyjë të** parme të emrit **pauses**.

Edhe në greqishte, në një anë koïncidenca fonetike me nyjën e parme të dëftorit qoftë plotvlershmërisht zëvendësues në një togfjalësh si “dia **tou** tou Petrou” qoftë afektivisht përsëritës në një togfjalësh si “ho oikos **ho** tou patros”, e n’anë tjetër karakteri reliktor i këtij dëftori – gramatikanët përkatës i ka shpënë tek i njëjti çorientim^{41 42 43}.

⁴⁰ “Përemri atributor. Ky përemër tregon përkatësi dhe përdoret me qëllim që të mos përsëritet më ai emër që është thënë një herë dhe i cili ka lidhje me një tjetër pronar. P.sh. shtëpia ime dhe e (=ajo e...), tim kunati..., Kostaq Cipo, **Sintaksa**, f. 32.

⁴¹ Gjermanishtes derjenige... (= ai...) ose der... (= i...), e cila referon tek një emër paravajtës, të cilin ajo e zëvendëson, në greqishte i përgjigjet nyja (sic) p.sh. mein Hut und der (jenige) meines Bruders: ho pilos mou kai ho tou adelphou mou (= kapela e ime dhe

Simbas nesh, jo ndryshe qëndron puna edhe me të kështuquajturën “nyjë gjinitivale” të rumanishtes; sepse edhe këtu këjo gjoja nyjë e parme e emrit plotësues përkon përkundrazi me të plotësuarin⁴⁴; e për pasojë nëvendqë të përbëjë **sot** ndonjë shqim nyjor të emrit plotësues, përkundrazi ka përbërë **dikur** një përsëritje përemërore të të plotësuarit.

Le të rekapitulojmë: - Në shqipe dhe rumanishte, dëftorit substantival të plotësuar nga një emër në gjindoren e vjetër kuptimi leksikor demonstrativ me kohë iu çintegrua në një kuptim gramatikor ndihmës për dallimin – të pakushtëzuar në shqipe, të kushtëzuar në rumanishte⁴⁵ - të së njëjtës gjindore nga dhanorja përkatëse. Përmëtepër në këto gjuhë edhe përbërja fonetike e këtij dëftori u çintegrua në atë të një nyje.

Në gramatikat e këtyre gjuhëve, vetëm kështu mund të shpjegohet kategorizimi aspak shkencor e madje kundërshtencor i **ish-dëftorit substantival** të plotësuar nga një emër në gjindoren **e vjetër** – si **nyjë shquese** e një emri në gjindoren **e re**. Prandaj në dy punime mbi dy sistemet **demonstrative** dhe **nyjor** të shqipes⁴⁶ shkruesi arriti tek këjo zgjidhje (simbas atij) dialektike që t’ashtuquajturën nyjë të parme të një emri në gjindore ta rikonceptojë dhe ripagëzojë: “dëftorth” (=demonstrativunculum”); kështuqë, simbas atij, **ish-dëftori substantival** i plotësuar nga një emër në gjindoren e vjetër – u shndërrua në **dëftorthin** e një emri në gjindoren **e re**.

Përmëtepër ai mendon se edhe në gramatografinë e rumanishtes do të arrihet mjaft shpejt në një rishikim analog të së ashtuquajturës “nyjë gjinitivale”⁴⁷.

e vëllait t’im); Ich verkaufe mein Haus und das (jenige) meines Veters: pollō tēn oikian mou kai tēn tou eksadelphou mou (shes shtëpinë t’ime dhe të nipit t’im)., K. Petraris, **Neugriechische Konversations-Grammatik**, 1925, Heidelberg, S. 153.

⁴² “Ho men eleksen, ho d’esigesen” (“njëri foli, tjetri hesht). Shënim Ho-ji nuk është tjetër gjë veçse nyja, e cila këtu luan rolin e përemrit; ai lakohet si nyja, por në emërore është më mirë të thekësohet”, Reimann et Goelzer, **La première grammaire grecque**, 1927f. 2.

⁴³ ...në fjali si “calul bun al regelui” gjindet një përsëritje e nyjës (sic)... Tani këta tipe sintaktikë... gjinden edhe...në gjuhë tjera... Për gjuhë tjera, krahasoni greqishten e lashtë “ho oikos ho tou patros”, Carlo Tagliavini, **Grammatica della lingua rumena**, Heidelberg 1923, p. 274.

⁴⁴ “Nyja posesive ose gjinitivale... Në të gjitha rasjet, nyja al përkon me emrin e plotësuar, e jo me emrin ose me përemrin në gjindore ose me mbiemrin pronor që prihen prej atij...”, ARPR, **Gramatica limbii romîne**, I, f. 105.

⁴⁵ Në rumanishte dëftori substantival nuk shfaqet fill mbas një emri të prapanyjësuar.

⁴⁶ **Diftorët** etj., **Nyjat e shqipes**. (shihni nr. 48, 47)

⁴⁷ Duke kaluar nga botimi Gramatica limbii romîne i vitit 1954 në botimin **Gramatica limbii romîne** të vitit 1963, Akademia e RPR terminet *Articolul hotârît* (= Nyjë e shquar), dhe *Articolul adjectival* (=Nyjë mbiemërore) i ka zevendësuar me terminet pjesërisht të ndryshëm *Articolu hotârît (propriu-zis)* = “Nyjë e shquar (e mirëfilltë)”, dhe *Articolul demonstrativ (adjectival)* = “Nyjë demonstrative (mbiemërore)”; - ndryshime të pjesëshëm këta, në të cilët

III. Qysh në tekstin e Buzukut, disa trajta të nyjës së prapangjitur të një emri - **fonetikisht** divergonin prej përkatësvet të së paramenduarës së një mbiemri.

Prej këtyre shpërputhjeve tingullore të njërës nyjë nga tjetra vetëm këto katra: 1) **I ligU**, 2) **E mirA**, 3) **Të mirënë**, 4) Së **miriT** përbënin probleme serioze, me zgjidhjen e të cilëve janë marrë mjaft studiues. Se trajtat nyjore të prapangjitura **-u, -a** janë sekundare ndaj përkatësevet të parandjetuara **i, e**, këtë të vërtetë **S. Frashëri** e pat zbuluar qysh më 1886⁴⁸. Me tezën e Pedersenit se e prapangjitura **-u** (tek emrat në grykore si **miku**, apo në zanore të thekësuar si **kau**) qenka primare ndaj së prapangjiturës **-i** (tek që të gjithë emrat tjerë)⁴⁹, Rizës i ka qenë e pamundshme që të pajtohet⁵⁰. Por tezën vehtjake të vitit 1953 se, në shqipen e vonë, kallëzorja e hershme me mbarese të humbur të emraveve njëjës mashkullorë e femërorë paska dhënë trajtën **e pashquar**, ndërsa nga kallëzorja e hershme me mbarese **të ruajtur** paska dalë trajta e shquar⁵¹, Riza më 1958 e tërhoqi në të mirë të tezës së Pedersenit se në shqipen e hershme kallëzorja **edhe** e emraveve njëjës qoftë mashkullorë qoftë femërorë merre nyjën - **të**⁵²; - tezë këjo, e cila në historinë e albanistikës përbën epokë, sepse:

në një anë asgjëson argumentin më serioz të të gjithë atyre albanistëve me Dh. Kamardën në krye, të cilët në format e nyjës së prapme të emraveve të shquar shihnin mbarese lakore të vetë këtyre emrave;

e n'anë tjetër mundëson rindërtimin e plotë të unitetit morfologjik origjinar të sistemit nyjor të shqipes.

Shpjegimin më të kënaqshëm të divergjencës së **miriT** ia detyrojmë gjithashtu H. Pedersenit, simbas të cilit rrjedhorja e shquar rezulton nga një prapanyjzim **mekanik i vonë** i së pashquarës përkatëse me trajtën nyjore **T**, e cila “si më e dendur ka gjithandej prirje për të qitur vendit trajtën nyjore **SË**”⁵³.

shkruesi i këtyre radhëve sheh dy shenja pararendës të një lëvizjeje në drejtimin e duhur dmth. në atë të dallimit të nyjës së mirëfilltë nga dëftori jo-nyjor.

⁴⁸ “Emëri i-çquarë s’është gjë tjetër përveç emëri i bashkuarë me nyjetë q’i ngjitenë në funtt ...nyjetë duke ngjiturë në funtt t’emërave marrëne ca ndërrime. Kështu...; pas shkronjavet grykëtoze nyji i kthehet’e bëhetë u si edhe pas të-zëshmevet..., si: gjak-i, gjaku, ka-i, kau...”, Sami H. Frashëri, **Shkronjëtoze e gjuhës shqip**, f. 22-23 Bukuresht, 1886.

⁴⁹ Høger Pedersen, *Die Gutturale im albanesischen*, **K.Z.** XXXVI, S. 312.

⁵⁰ Selma Riza, *Nyjat e shqipes* (punim përshkrues e normativ) **Bul. USHT**, 4, 1958, f. 13.

⁵¹ Selman Riza, **Diftorët e shqipes dhe historiati i tyre**, Prishtinë, 1953, f. 23-24.

⁵² Holger Pedersen, **Bitrag til den albanesiske sproghistorie, Festschrift til Vilhelm Thomsen** 1894, 49 (shqipëruar nga S. R. në **Bul. USHT**, nr.3, 1959).

⁵³ Holger Pedersen, **Albanesische Texte mit Glossar**, f. 9; *Die Gutturale*, f. 310.

Pra, divergjencat fonetike të të prapagjituravet trajta nyjore nga të parandejtuarat përkatëse – janë **sekundare: në origjinë** njërat përputheshin gjithandej me tjerat. Por problemi nëse nyja e prapangjitur e një emri dhe e parandejtuara e një mbiemri rrjedhin njëra nga tjetra, apo nëse që të dyja kanë dalë drejt përdrejt nga dy ndejtimet përkatëse të dëftorit anaforik në funksion adjektival, mbetet për t'u shqyrtuar më tutje (V).

IV. Që funksioni i treguesit të **adjektivitetit** t'i mvishej nga ana e **N. Joklit** nyjës së parandejtuar të një - mbiemri⁵⁴, këjo kuptohet vetiu. Anasjelltas që funksionet e treguesit të **gjinisë** dhe **numrit** të një - **emri**, A. Xhuvani e I. D. Sheperi t'ia mvishnin jo nyjës së tij të prapangjitur, por përsëri së parandejtuarës së një – **mbiemri** këjo, duhet shpjeguar. E këtë na nuk e shpjegojmë dot ndryshe veçse kështu:

Në shqipen e lashtë, funksioni shques i nyjës së parandejtuar të një mbiemri kishte përbërë tërë kuptimin e saj gramatikor. Prandaj e njëjta nyjë, me t'u çveshur në shqipen e vonë nga çdo rol shqimi, u çvesh **ipso facto** edhe nga çdo kuptim gramatikor, siç e diktoi depër-tueshëm **F. Bopi**⁵⁵. Ndërkaq gramatikanët përshkrues të gjuhës shqipe nuk u pajtuan dot me idenë **sinkronikisht paradoksale** të një nyje pa asnjë kuptim a funksion gramatikor. E që pikërisht ky mospajtim subjektiv i këtyre gramatikanëve në këtë çveshje objektive të kësaj nyje nga çdo kuptim a funksion gramatikor që gramatikën përshkruese të gjuhës shqipe e shpuri tek mveshja e së njëjtës nyjë me sa e sa funksione njëri më faktiv e madje fantasist se tjetri⁵⁶.

⁵⁴ “Këtu ka vlerë fjala e N. Joklit, që ky artikull është eksponenti i adjektivit”, E. Çabej, *Rreth etj.*, f. 82.

⁵⁵ Në kundërshtim me E. Çabejnë (poaty), na “mendimin e Boppit, që artikulli prepozitiv nuk ka ndonjë kuptim në vetvete, bashkë me tjetrin mendim të tij, që adverbet nuk ndryshojnë në formë nga mbiemrat (f. 518, 495)” e gjejmë të drejtë edhe “për përdorimin e sotëm të gjuhës”. Gjithashtu në kundërshtim me E. Çabejnë (poaty), na “fjalën e N. Joklit, që ky artikull është eksponenti i adjektivit” e gjejmë të pathemeltë midis tjerash për këto dy arësye kryesore:

a) jo të gjithë mbiemrat e shqipes së vonë paranyjësohen (madje në zhvillimin e letrarishtes shqiptare mbiemrat e panyjshëm janë në rritje masive);

b) në asnjërin nga gjuhët indoeuropiane nuk egziston ndonjë mjet morfologjik i mvehtësishëm në cilësinë e treguesit të adjektivitetit.

⁵⁶ I vetmi gramatikan përshkrues vendas, i cili nyjën e parandejtuar të shqipes nuk e mveshi me ndonjë funksion efektiv është S. Frashëri. Por nën ndikimin çorientues të albanistit freng A. Dozonit (**Manuel de lagune chkipe ou albanaise**, 1879), i cili trajtat e kësaj nyje i pat bërë objekt të dallimit efektiv në “konjuktive” (= lidhëse) dhe “prepozitive” (= parafjalore), edhe S. Frashëri së njëjtës nyjë, për-veç funksionit real të shqimit, i

Tani, teza mbi desemantizimin a defunksionalizimin gramatikor të nyjës së parandejtuar të një mbiemri me kalimin nga shqipja e lashtë në të vonën do të argumentohet më tutje (V); këtu na këte argumentim do ta anticipojmë vetëm me këtë konsideratë të përgjithshme:

Që një element gramatikor në kalim e sipër nga njera periudhë zhvillimi në tjetrën të desemantizohet qoftë me kompensim qoftë **pa të**, këjo për specialistët e gramatikës historike të çdo gjuhe përbënë një të vërtetë abecore. Por që një element gramatikor të ketë qenë edhe zanafillas i çveshur nga çdo vlerë gramatikore, me këtë askush nuk pajtohet dot. Pra, në shqipen e lashtë, nyja e parandejtuar e një mbiemri ka pasur domosdo vlerën e vet gramatikore; e për pasojë ka qenë plotvlershmërisht shquese ...

V. Nga 5 problematikat kryesore që shtrajnë prejardhja zanafillëse, zhvillimi historik dhe gjendja e sotme të sistemit nyjor shqip, me atë të dualizmit sintaktik: “nyjë e **parandejtuar**: nyjë e **prapangjitur**” – më posaçërisht janë marrë H. Pedersen, E. Çabej dhe S. Riza.

Në **Festskrift** etj. Pedersen përdorjen e nyjës së parandejtuar të një mbiemri mbas së prapangjiturës së një emri e pat shpjeguar kështu:

“Nga **pus i thellë** u abstrahun **pus i** që pastaj u fut në formulën nga kishte dalë, pra **pusi i thellë**”⁵⁷.

Por të njëjtën përdorje ai në **Die gutturale** etj. e shpjegoi pakëz ndryshe:

“... në origjinë kuptohet vetiu se ndërmjet emrit e mbiemrit qëndronte një nyjë e vetme; kur më vonë nyja hyri për së dyti kontrabandë, lindën këto parregullsi”⁵⁸.

Themi: **pakëz ndryshe**; sepse tjetër ishte i pari shpjegim, simbas të cilit nyja, edhe mbasi qe (tok me emrin pas) hequr s’andejmi, gjithnjë tok

njohu të paqenin funksion sintaktik të lidhjes: “Nyjetë janë ca fjalë të-vogëla që ryjnë nëpër emrat, mbiemrat dhe përemërat për të lidhur’ato ...”, **Shkronjëto**, f. 26.

⁵⁷ Tezën se të kështuqajturit mbiemra të nyjshëm të shqipes së vonë – në të lashtën kanë qenë mbiemra të substantivuar në funksion ndajshtimi shkruesi i këtyre radhëve (si më 1953 në broshurën Diftorët etj. ashtu më 1957 në versionin e parë të punimit historiko-kritik ende të pabotuar mbi Nyjat e shqipes) e ka ndëjtuar e mbrojtur në padijeni të plotë të tezës analoge të Marko La Pianës (nënvizon S.R.): “Në gjuhën shqipe mbiemrat prihen përherë nga nyja, por këjo ka humbur krejt kuptimin e vet, e vlen vetëm si një e zbrazët parashtesë tërësuese e përbërjes së mbiemrit ... Por është e qartë deri në evidencë se origjinalisht nuk mund të ketë qenë kështu, e se nyja do të jetë mbërthyer qëndrueshmërisht me mbiemrin nga përdorja e dendur e ndonjë konstrukti, në të cilin mbiemri logjikisht prihej nga nyja”, M. La Piana, **Studi linguistici albanesi I**, f. 139, 1939.

⁵⁸ Holger Pedersen, **Festskrift** etj, f. 247, **Die gutturale** etj. f. 311.

me merin pas aty – *mrekullisht*; e tjetër shpjegimi i dytë, simbas të cilit nyja poaty rihyri – “kontrabandë”; sadoqë nuk është punë e lehtë të thuhet me siguri se cili nga këta dy shpjegime është më pak konsistent se tjetri...

Thelbin e konceptimit të Çabejt mbi gjenzën “e artikullit dyfish” në gjuhën shqipe e përbën teza krejtësisht origjinale mbi **prejardhjen e nyjës së parandejtuar (simbas atij, relativisht të vonë) nga përsëritja e së prapangjiturës (gjithnjë simbas atij parhistorike) brenda togfjalëshit përkatës**⁵⁹. Këtë tezë autori e ka mbështetur mbi një premisë të përgjithshme dhe dy konstatime të veçantë. Simbas premisë së përgjithshme gjuha shqipe paska një tendencë (të cilën na e mohojmë troç) “**për një hiperkarakterizim gjuhësor në kuptimin e E. Schwyzerit**”⁶⁰. Por zbatimi mbi “artikullin dyfish” të shqipes i hiperkarakterizimit të Schwyzerit do të kërkonte që njëri “artikull” (si shenj **më i ri**) të forconte ose plotësonte tjetrin (si shenj **më të vjetër**); kurse në fakt asnjëri nga këta “dy artikuj” nuk përmbush asnjërën nga këto kërkesa.

I pari konstatim i veçantë i Çabejt ka për objekt risinë e paranyjzimit tek këta 5 grupe shembujsh:

“Do me u bâm **i shëndoshë** etj.”; “zemërngjofës i **të gjithave** etj.”;
 “**i imi, e jotja** etj.”; “**i shën** Kolli etj.”; “**i bregas** etj.” (poaty, f. 89, 87, 86, 83, 74).

Por në një anë përhapja (vërevërte tepër vonë madje gati bashkëkohore) e nyjës së parandejtuar tek këta 5 grupe shembujsh mësëforti vetëm të gegërishtes, e n’anë tjetër shfaqja përkundrazi zanafillëse e së njëjtës nyjë tek mbiemrat tjerë të mbarë shqipes – përbëjnë dy fenomene kronologjikisht të pabashkëmatshëm.

Simbas të dytit konstatim të veçantë të Çabejt, përdorimi (i përgjithësuar qysh prej “Shkronjëtores”-s së Samiut e tëhu në që të dy variantat e letrarishtes shqiptare) i dëftorth-nyjës mbas një gjindore-dhanorje **së shquar** – paska qenë **kryekëput i pazakonshëm** në tekstet e vjetër të gjuhës shqipe dhe paska mbetur i këtillë në shqipen e sotme të “bisedës së lirë”⁶¹. Ndërkaq ky konstatim vlen

⁵⁹ Këjo është teza kryesore e madje qendrore e autorit në tërë pjesën e dytë të punimit të tij, botuar së pari rumanisht me titullin *Unele probleme ale istoriei limbii albanese* në të përkohshëmen **Studii și cercetări lingvistice** X, anul X, 1959 (f. 527-560); dhe ribotuar (jo pa ndonjë ripërkritje herëherë mjaft relevante) në **Bul. USHT, SSHSH** nr. 3, 1963 (f. 69-101). Në ribotimin shqip këtë tezë vetë autori e ka formuluar si “përftim të proklizës nga enkliza me anë të një përsëritjeje në ngërthim të fjalës”, poaty, f. 84.

⁶⁰ E. Çabej, **Bul. Etj.** F. 75.

⁶¹ “Nuk besoj të dihet dhe aq që vendosja e artikullit midis një emri në gjindore ose dhanore të shquar... dhe atributit të tij,..., nuk ka qenë kurrë zakon, në gjuhën shqipe, e nuk është as sot në gjuhën e bisedës së lirë”, poaty, f. 80.

vetëm për tekstet e **vjetër të gegërishtes**; kurse, në tekstet **toskërisht** të L. Matrëngës (1592) dhe V. Meksit (1825), përdorimi i së njëjtës dëftorth-nyjë mbas së njëjtës gjindore-dhanore – mospërdorimin e saj ose e **kundërbalancën njësi për njësi** ose e mbizotëron **gjëresisht**⁶². Përmëtepër edhe sikur i njëjti konstatim të vlente për tekstet e vjetër **të mbarë** shqipes, ai prapëseprapë nuk do të përligjte dot konkluzionin e autorit mbi zhvillimin **heterokronik** (dmth **në epoka të ndryshme**) të dëftorth-nyjës mbas rasavet të ndryshme të një emri të shquar; sepse, në të sotmen shqipe të folur dhe në të shkruarën parsamiane, kontradiktat midis në një anë **mundësisë** së mospërdorimit e n'anë tjetër **përdorimit të detyrueshëm** të dëftorth-nyjës mbas një emri të shquar – nuk zgjidhen dot **në mvarësi nga pyetja nëse ky emër ndodhet në këte apo ate rasë**; por përkundrazi parimi shpjegues i këtyre kontraditave duhet kërkuar gjetiu, e pikërisht në **fonetikë**⁶³.

⁶² Simbas një statistike, kryer plotësisht për L. Matrëngën, pjesërisht për Ungjillin Grigor. Meksin nga S. Riza në **Nyjat e shqipes**, punim i pabotuar.

⁶³ Në kushtet e një identiteti fonetik (ku të pjesëshëm ku të plotë) me njënjë e prapangjitur të emrit pris e njëherazi të një bashkëtakimi të pandërmjetshëm me te, *dëftorëth-nyja mund të zhduket krejt në planin material të anës fonetike pa u zhdukur aspak në planin ideal të paradigëmës përkatëse*.

Thamë: e njëherazi të një bashkëtakimi të pandërmjetshëm me te; sepse përdryshe dëftorth-nyja, si të thuash e eklipsuar, ridel në skenë p.sh. “me ecune udhësë mirë e s’arrësyeshime; përpara faqesë lëvduome së birit vet” (P. Budi, **Pasëqyra e t’rrëfyemit** 237/18; 248/20) – “përpara kafshëvet pasosuna e të hyjënueshime; doresë vetëme së hyjënueshime” (P. Bogdani, I, 6/4; II, 56/10).

Se përdorimi kontradiktor i dëftorth-nyjës në të sotmen shqipe të folur e në të shkruarën parsamiane është efekt i fonetikës sintaktike (më drejtë: sintagmatike), neve këte kundërtezë na e ka diktuar edhe këjo konsideratë strukturore: në gjuhën shqipe, me t’u prirë gjindorja (dikur domosdo monoleksematike) nga dëftorthi, si dhe mbiemri (dikur gjithashtu domosdo monoleksematik) nga nyja, dëftorthi i gjindores lokucionale dhe nyja e mbiemrit lokucional u lidhnë pazgjidhshmërisht i pari me të dikurshëmen gjindore monoleksematike, e dyta me të dikurshëmin mbiemër monoleksematik.

Prandaj, qysh atëherë, përdorimi (i paturbulluar nga efektet e fonetikës sintagma-tike, e pra) normal i dëftorth-nyjës në gjuhën shqipe nuk kushtëzohej dot më nga pyetja (nëse emri pris ishte i pashquar apo i shquar, as nga pyetja) nëse i shquari emër pris ndodhej në këte apo ate rasë, siç don Çabej.

Le të na lejohet të bëjmë dhe këtë shtesë: faktin se në të sotmen shqipe të folur dhe të shkruarën parsamiane, dëftorth-nyja është gjithmonë e pranishme mbas çdo rase në një emër të pashquar p.sh. “njëi grouje së vejë (Buzuku 72a19); ndonji vaje së pamartuome (Budi, P. Rr. 71/17); me ecunë një udhe së ndërmjetshime (Bogdani, parthënie), Çabej e ka kaluar krejt në heshtje. Por për gjenezën e dëftorth-nyjës ky fakt është vendimtar. Edhe me të vërtetë, ç’rol për këtë gjenezë mund të luajë teza e autorit mbi zhvillimin gjoja heterokronik të dëftorth-nyjës mbas një emri të shquar, kur i njëjti autor makar heshtazi pranon zhvillimin pikërisht homokronik të së njëjtës dëftorth-nyjë mbas një emri të pashquar?

Ja, mënëfund, objeksioni ynë kryesor kundër vetë tezës së Çabejt mbi prejardhjen e nyjës së parandejtuar nga përsëritja e së prapangjiturës brenda togfjalëshit përkatës:

Përsëritja e nyjës së prapangjitur do të kishte përbërë në fakt një shqitje të kësaj së fundit; - shqitje këjo, mundësinë e së cilës simbas nesh përjashton kryekput psikologjia gjuhësore. Edhe me të vërtetë, qysh nga akt-krijimi në gjuhën shqipe i nyjës së prapangjitur, shqip-folësi do të ketë humbur gjithënjë e më shumë ndjenjën gjuhësore të ekzistencës së mvehtësishme së së njëjtës nyjë; e për pasojë, mendërisht dhe shqiptimisht, ai qysh atëherë do të jetë bërë gjithënjë e më i paafët për të kryer aktin e anasjelltë të **shqitjes** së nyjës së **ngjitur**. Përmëshumë autori ka mbrojtur njëherazi edhe tezën mbi moshën **relativisht të re** të nyjës së parandejtuar kundrejt **lashtësisë parhistorike** së së parangjiturës⁶⁴; - çka objeksionin psikologjik e bën mundshmërisht ende më të pamposhtëm.

Tezën e tij të mëparshme mbi **rrjedhjen jo të lashtë të nyjës së prapangjitur nga përmbysja sintaktike e së parandejturës** Riza e pat ripohuar në punimin përshkrues-normativ “**Nyjat e shqipes**” (Bul. USHT 1958/4), dhe rimbrojtur në dy versionet e parë të punimit historiko-kritik përkatës (ende të pabotuar). Por, në versionin e tretë të të njëjtë punim, autori këtë tezë e tërhoqi, duke përvehtësuar (**jo pa një**, simbas atij, **të domosdoshëm kushtëzim kategorial dhe sintagmatik**) tezën [përndryshe, tradicionalisht të papranuar në gjuhësinë e përgjithshme] të Çabejt mbi **shndërrimin e dëftorit të prapandejtuar në nyjën e prapangjitur**^{65 66}. Në këtë version të këtij punimi, Riza prejardhjen zanafillëse dhe zhvillimin parletar të sintaksës dualiste të sistemin nyjor shqip i ka rindërtuar në këto 5 teza:

1. **Në shqipen e lashtë, mbiemrat** ndejtoheshin përpara emravet **përkatës**. Në të sotmen, mundësinë e këtij dejtimi e njohin vetëm mbiemrat pronorë njëjës prej pronari në bashkëvjatje vetëm me emra farefisi të fondit qoftë autokton qoftë

⁶⁴ “...artikulli postpozitiv është i lashtë, sepse ai na shpie në periodën prehistorike të gjuhës”, aty, f. 78a; “Kjo gjë dëshmon në mënyrë të prerë për një vjetërsi të madhe të post-pozicionit dhe për një vendosje relativisht të vonë të përdorimit në proklizë”, aty, f. 79.

⁶⁵ “Kjo do të thotë se përemri deiktik që u shoqërua me emrin e që pastaj u bë artikull, ka qenë që moti enklitik dhe se në këtë pozicion u shkri që herët me atë emër. Në proklizë ky përemër nuk arriti të bëhej artikull”, poaty, f. 80.

⁶⁶ Mundësinë teorike të këtij shndërrimi në situatën sintagmatike të një emri të paprirë nga ndonjë mbiemër cilësie edhe vetë shkruesi i këtyre radhëve, duke u nisur nga ç’do të ketë ndodhur në gjuhët skandinave (shihni shënimin nr. 65), e pat përfilluar shprehimisht qysh më 1957 në versionin e parë të punimit përkatës.

lashtësisht të huazuar “im vëlla (ose nip)”⁶⁷. Por Buzuku ka edhe “**ynë** bir, **tanë** prind, **yj** bir”. Madje ku hesht dëshmia e shkruar e Buzukut, flet i pashkrueshmi relikti i sotëm: “**su (e)j** amave” (= “nënave **t’ua-ja**”). Prandaj edhe vetëm me kaq dokumentohet mjaftueshëm eliminimi gradual i njërit ndejtim të mbiemrave pronorë në të mirë të tjetrit. E është pikërisht mbi këte dokumentim që na mbështesim tezën tonë se, në shqipen e lashtë, mbiemrat qoftë të pronës qoftë të cilësisë parandejtoheshin në bashkëvjajtjen me çdo lloj emrash; sepse për ne është barabar tepër larg mendsh **së pari** që, në shqipen e lashtë, mbiemrat e pronës që parandejtoheshin me emra farefisi, të jenë prapandejtuar me emra jo-farefisnorë; **së dyti** që, në të njëjtën shqipe, ku **derivatët** e **pronës para-ndejtoheshin**, **primitivët e cilësisë** të jenë prapandejtuar.

2. Në shqipen e lashtë, parandejtimi dhe prapangjitja të nyjës shquese kanë qenë barabar primarë në kushte kategorialë dhe sintagmatikë të pabarabartë, e pikërisht:

a) **emravet të prirë nga mbiemra cilësorë sidhe cilësorëvet së substantivuar nyja shquese u parandejtohej**: “*Të mëdhenj THONJ e TË VEGJËL”⁶⁸ (= thonjë e mëdhenjë e të vegjlit);

b) **emravet të paprirë nga mbiemra cilësorë nyja shquese u prapangjitej**; “*THONJTË” (=thonjë) prkt. “*THONJTË, TË MËDHENJ” (=thonjtë, të mëdhenjë).

Këte tezë kategorialisht dhe sintagmatikisht të kushtëzuar mbi **gjenezën dhe krondologjinë e dy sintaksavet të kundërta** të nyjës shquese të gjuhës shqipe edhe na vetë e gjejmë mjaft të ndërlikuar. Por asgjë nuk provon se sistemi nyjorë i shqipes së lashtë paska qenë shumë i thjeshtë. Madje karakteri fort kompleks i strukturës së tij së vonë ndoshta dëshmon pikërisht për të kundërtën. Përmëtepër i njëjti kushtëzim vlen edhe për dualizmin sintaktik të nyjës shquese në njërin nga gjuhët skandinave⁶⁹.

3. Dy ndejtimet e kundërt të nyjës shquese në shqipen e lashtë kanë rrjedhur prej dy ndejtimevet përkatëse të dëftorit adjektival (të paprefiksuar).

⁶⁷ “ime motër ose mbesë, të im vëllezër ose nipër, të mi motra ose mbesa: yt bir (ose kushëri), jot bijë (ose kushërirë), të tu bij (ose kushërinj)”.

⁶⁸ Si në këta shembuj ashtu në tjerët, vetëm struktura sintaktike e mbarë togfjalëshit pretendohet të jetë e shqipes së lashtë: përbërja fonetike e fjalëve të veçanta natyrisht është e së resë.

⁶⁹ Pikërisht kështu ndodh në danezishte, ku emrat në bashkëvjajtje me mbiemra pris nyjëzohen së përpami “de stoerne Negle” (=“*të mëdhenj thonj”); kurse në mosbashkëvjajtje me ta, nyjëzohen nga prapa (me anë të një nyje jo të njëjtë): “Neglene” (= “thonjtë”).

Mbas shndërrimit, në nyjën e parandejtuar dhe në të prapangjiturën, ky dëftor pushoi së ekzistuari në që të dy ndejtimet e tij, por me këtë dallim që, ndërsa nga dëftori i **prapandejtuar** nuk është ruajtur asnjë relik, përkundrazi elementet (analizuar së pari prej Bopit): **si-**, **so-** të fjalëvet **sivjet**, **sonte** përbëjnë relikte të të **parandejtuarit**.

4. **Me kalimin nga shqipja e lashtë në të vonën (e mesjetaren)**, mbiemrat që ndejtoheshin para emrave (rend **sintetik**), u ndejtuan prapa këtyre (rend **analitik**)⁷⁰. Për sistemin nyjor shqip këjo përmbysje e sintaksës së mbiemrave pati dy pasoja nga më largëvajtëset:

a) Sfera **kryesore** e përdorjes së nyjës së parandejtuar – si rregull u zhduk krejt.

b) Ndërsa, në shqipen e lashtë, mbiemrat e prapandejtuar paranyjëzoheshin, sepse shquheshin si të **substantivuar** në funksion **ndajshtimi**; përkundrazi në të vonën ata (si rezultat pikërisht i përmbysjes sintaktike prezymuar prej nesh) u **interpretuan** si mbiemra në funksion **cilësimi**, e për pasojë u **çsubstantivuan**, por – pa u çparanyjëzuar. **Pa u çparanyjëzuar**; sepse, për efekt të një shprehie sintaktike trashëgimore më se njëmijëvjeçare shqipfolësi mesjetar këta mbiemra nuk i çpajosi dot nga nyja e parandejtuar, sado që këjo e fundit atëhermë kishte humbur çdo vlerë shquese. Prandaj, në rast shquar-jeje si të substantivuar, mbiemrat tani u gjenden të **para-** dhe **prapanyjëzuar**: **TË mëdhenjTË**.

Kështu, sistemi nyjor **me dy komponente secila barabar shquese në sferën kategoriale dhe sintagmatike përkatëse** i shqipes së lashtë – në të vonën

⁷⁰ Në historinë e sintaksës së gjuhës shqipe, këjo përmbysje mund të ketë qenë edhe plotësisht e pamvarur. Por të përgjithësuarin prapandejtim të mbiemrave shqipja e vonë e ka të përbashkët me rumanishten, bullgarishten, maqedonishten dhe greqishten – vërsnike. Prandaj këtë përmbysje na anojmë të shohim njërin nga ata zhvillime, të cilët gjuhën shqipe, prandaj lashtoballkanike në mbarëstrukturën e saj, e vendosnë pastaj pjesërisht brenda rrethit të gjuhëve përkundrazi rioballkanike.

Do të shtojmë se, në historinë e sintaksës shqipe, mbiemrat e pronës u bënë të prapandejtueshëm më vonë se ata të cilësisë; siç mund të vërtetohet me parandejtimin reliktor të pronorëvet në bashkëvajtje me emra farefisi p.sh: të mi vëllazënë etj. (kundrejt të përgjithësuarit prapandejtim të tyre inovues: vëllazënit e mi, miqtë e mi etj.); ndërsa nga parandejtimi (prezymuar prej nesh) i mbiemrave cilësorë në shqipen e lashtë – në të vonën nuk ka mbetur asnjë gjurmë (parandejtimi i mbiemrave të prapanyjëzuar p.sh. “të shtrenjtëT miq” është një shfaqje e vonë e sintaksës stilistike.). Përmëtepër, tek Buzuku dhe Budi, e madje deri ne ndonjë të folme jugore të sotme, pronorët e prapandejtuar në shumë femëror nuk marrin mbaresën –a p. sh. vashar tonË (kundrejt: vashat e mirA).

si rregull mbeti me **një të vetme komponente efektivisht shquese** që është: **nyja e prapangjitur**.

5. *Nyja e parandejtuar e mbiemravet të substantivuar në funksion ndajshimi e shqipes së lashtë – në të vonën u shëndërrua në një komponente (kuptimisht të kotë, por) strukturalisht të domosdoshme të t’ashtuquajturavet mbiemra të nyjshëm.* Në shqipen e vonë u bënë të nyjshëm të gjithë mbiemrat nga fondi *lashtovendas* (sidhe ata, të cilët me kohë u shqipëzuan plotësisht përnga struktura) p.sh. *i mirë* etj. (*i ngratë* etj.). Anasjelltas panyjshmëria në shqipen e vonë e një mbiemri – zakonisht haset vetëm qoftë tek mbiemrat gjithësesi të huaj p.sh. *inatçi, interesant, qoftë* tek mbiemrat e prejardhur si *vjeshtak, dimëror*, të cilët si mbiemra pikërisht të *përkatësisë* nuk do të jenë parandejtuar as në shqipen e lashtë.⁷¹

* * *

Filluam së çvërtetuari teorinë mbi bashkëfunksionet joshques të nyjës shquese si dhe atë mbi t’ashtuquajturën nyjë të parme të një emri në gjindore. Vazhduam së vërtetuari kundërtëorinë mbi karakterin ekskluziv të funksionit shques të nyjës shques sidhe atë mbi natyrën përemërore substantivale të “dëftorthit”. Mbaruam së rindërtuari sistemin nyjor shqip, të cilin në epokën e lashtë e përbënin simbas nesh dy nyja, e pikërisht:

në një anë nyja **e parandejtuar** e emravet **të prirë** nga cilësorë (sidhe e cilësorëvet të substantivuar); e n’anë tjetër nyja **e prapangjitur** e emravet **të paprirë** nga cilësorë.

Për pasojë, nyja e prapangjitur dhe nyja e parandejtuar – në shqipen e lashtë ishin barabar shquese, secila në sferën kategoriale dhe sintagmatike përkatëse.

⁷¹ Paranyjëzimi (kuptimisht i kotë, por strukturalisht i domosdoshëm) i mbiemravet të epokës së vonë në funksion kallëzuesor (“djali është I mirë”) ardhë në një fazë më të pastajme të së njëjtës epokë e u tejshtri edhe mbi mbiemrat në funksion kallëzuesor (djali është I mirë”).

Të dhënat si shëndosh, sëmurë, të cilat në gramatikën përshkruese shqipe kategorizohen si *ndajfolje*, në fakt janë *relikte mbiemrash pikërisht* të asaj faze më të hershme të epokës së vonë kur mbiemrat atëherëmë *të nyjshëm* në funksion *caktuesor* – në *kalëzuesorin* nuk ishin bërë ende *të këtillë*.

Përmëtepër nga fakti se këta relikte mbiemrash në funksion kallëzuesor janë jo vetëm të paparanyjëzuar, por njëherazi edhe të pandryshueshëm për shkak gjinie dhe numri, na mendojmë se mund të nxirret ky përfundim jo i paguximshëm.

Sikur të ashtuquajturit mbiemra të nyjshëm të shqipes së vonë të mos kishin qenë vazhdues pikërisht të të substantivuarvet të së lashtës, atëherë mbiemravet të shqipes së vonë mbaresat gjiniore dhe numërore, nëvendqë t’u ruheshin gati të plota, ndoshta nuk do t’u ishin ruajtur fare...

Por, me kalimin nga shqipja e lashtë në të vonën, parandejtimi sintetik i cilësorëvet u përmbys në prapandejtim analitik; - çka për nyjën e prapandejtuar të shqipes së vonë pati dy pasoja gati barabar fatale.

Në sferën jo-kryesore të cilësorëvet të paranyjzuar (sepse të substantivuar e të shquar në funksion ndajshtimi a ndajndejtimi a ndajndejtimi = appozicioni < ad-positionem, nyja e parandejtuar e shqipes së lashtë – në të vonën u shduk vetëm **funksionalisht**; kurse në sferën kryesore të emrave të prirë nga cilësorë, nyja e parandejtuar e shqipes së lashtë – në të vonën u zhduk edhe **materialisht**.

Dy komponente (kategorialisht dhe sintagmatikisht të kushtëzuara) të nyjës shquese të shqipes së lashtë – në të vonën u reduktuan kështu në të vetmen nyjë të prapangjitur si të cilësorëvet të **risubstantivuar** ashtu të **mbarë** emrave.

Tani, në kuadrin e këtij rindërtimi, vetëkuptohet se me nyjën shquese greke sistemi nyjor shqip – plotvlershmërisht ka mundur të bashkëpërkojë **në të vetmen komponente të parandejtuar të së vetmes epokë së lashtë**.

Në këtë kuadër, teza e Kamadrës mbi bashkëpërkimin e gjithmonshëm të mbarë nyjës shqipe me atë greke – ka humbur pra, si të thuash, më shumë se gjysmën e trullit vehtjak.

Por, pamvarësisht nga ky kufizim komponentje dhe epoke, ja shtatë arësytet më kryesore, për të cilat e njëjta tezë ka mbetur **e drejtë në thelb** dhe **kuptimplotë në gjithëçka**:

1. Komponentja e **prapangjitur** e sistemit nyjor të shqipes së lashtë dhe nyja e **parandejtuar** e greqishtes vërsnike – njëra prej tjetrës **diskordonin** vetëm përmga ndrejtimet **sintatikë**: përmga përbërjet fonetike dhe temat flektive ato përkundrazi **konkordonin** njëra me tjetrën.

Këjo ndodhte, sepse në një anë dëftori, nga dy ndejtimet e kundërt të të cilit kishin rrjedhur nyja e prapangjitur dhe e parandejtuar të shqipes së lashtë, e n'anë tjetër dëftori që kishte dhënë nyjën e parandejtuar të greqishtes vërsnike – përbënin reflekset shqip dhe greqisht të po atij dëftori indoeuropian, e pikërisht të dëftorit indoeuropian: ***so *sa *tod**, (H. Pedersen, **Die Gutturale** etj. f. 314).

Përmëshumë, në bashkëvajtje me një plotës emëror në gjindore, e për pasojë në funksion (jo adjektiv, por) substantiv, refleksi **i e të** i shqipes dhe **ho he to** i greqishtes – ende sot e kësaj dite mbijetojnë gjerësisht në që të dyja këto gjuhë^{37 38 39 40}.

2. Mbiemrat e substantivuar e të shquarsuar, e prandaj dhe të paranyjzuar, të shqipes së lashtë – në të vonën u çsubstantivuan e u shpërshquarsuan pa u

çparanyjëzuar. Pra nyja e parandejtuar e shqipes së lashtë – në të vonën u çfunktionalizua pa u zhdukur materialisht.

E është pikërisht e çfunktionalizuara nyjë e parandejtuar e të kështu-quajturvet mbiemra të nyjshëm që përbën relikthin strukturor **më masiv** të mbarë shqipes së lashtë në të vonën.

3. Humbja prej nyjës së parandejtuar të shqipes së lashtë e çdo funksioni shques në të vonën, së njëjtës nyjë nuk ia çintegroi sistemin e trajtave gjinore, numërore dhe rasore.

4. Në shqipen e vonë, dhe jashtë kategorisë së të ashtuquajturvet mbiemra të nyjshëm, shfaqjet e ruajtjes reliktoze të nyjës së parandejtuar të shqipes së lashtë – nuk janë as të pakta as të parëndësishme:

a) Se në shqipen e lashtë, në sintagmën përkatëse, nyjën e parandejtuar e kanë marrë edhe vetë emrat, këjo shihet nga konstruktet, të cilët edhe për epokën e Gjon Buzukut (1555) ishin bërë reliktorë, siç është p.sh. konstrukti: **tane prind**, ku nyja e parme ***ta**, që ka ruajtur përbërjen fonetike të dikurshme në sajë të aglutinimit me pronorin primar ***në**⁷², i përkiste domosdo emrit **prind**.

b) Me rezervën e mosaglutinimit me pronorin **mi** e për pasojë të mosruajtjes së përbërjes fonetike të dikurshme, i njëjti konstatim vlen barabar edhe për nyjën **të** brenda një relikti si: **të mi prind**.

c) Në shqipen e lashtë, nyjën e parandejtuar, përveç cilësorvet të substantivuar, e merrnin edhe numërorët themelorë në funksion substantival, tek të cilët e njëjta nyjë të dikurshmen vlerë shquese e ka ruajtur plotësisht ende sot e kësaj dite: p.sh. “Hynë dy shokë = **të** dy më ishin të panjohur”.

5. Në situatën sintagmatike përkatëse (dmth. mbas një **emri** të nyjëzuar), nyja e **mbiemrit** praktikisht ka humbur çdo funksion shques edhe në greqishten e folur të epokës së vonë⁷².

6. Sistemet nyjorë të gjuhës shqipe dhe greqishtes duhet të jenë vërsnikë të një vërsnikie nga më të hershëmet. Në këto dy gjuhë vetëm kështu mund të shpjegohen kënaqshëm në një anë idiomatizmi unikal i nyjëzimit të përgjithësuar të emrave të përveçëm, e n’anë tjetër mundësia gjithashtu unikale e primjes së emrave të nyjëzuar nga dëftorët përkatës^{73 74}.

⁷² “ho Vorias ho pagomenos (= Veriu i akullt, e jo: - i akullti), ta makrina t’astra (= yjet e largët), A. Thumb, Gramm. **Der neugriech. Volkssprache**, 1928, f. 33.

⁷³ “ho Giannēs, ho Darvinos, poai, po aty.

7. Bashkëpërkimi gati i gjithanshëm e pothuajse i përsosur i sistemit nyjor të gjuhës shqipe me të greqishtes – aspërsëlargu nuk është e vetmja shfaqje e një afiniteti specifik të strukturavet gramatikore të këtyre dy gjuhëve⁷⁵.

Prandaj shkruesi me këtë rast, le t'i lejohet pyetja:

A nuk ka ardhur tashmë koha për të reaguar energjikisht kundër mendimit **të rehatshëm** (për të mos thënë: **përtimit** mendor), simbas të cilit tepritë aprioristike grecizuese më se 100-vjeçare të Kamardës – paskan kompro-metuar për gjithënjë çdo rikoncepsion më adekuat të bashkëmarrëdhënievet strukturore origjinare pikërisht të posaçme midis dy të vetmet gjuhë indoeuropiane lashtoballkanike të gjalla?

Tiranë, nëntor, 1977

⁷⁴ P.sh. ekeinos ho anthrops = ai njeriu.

⁷⁵ Nga shfaqjet tjera le të përmendim kalimthi të mëposhtëmet diktuar për herë të parë nga Bopi (cituar nga Kamadra vetëm për të parën), Kamarda dhe Pedersen:

a) “atune të kujton mbaresat e thëna, e më për së afërmi greken òn (op.c.)”;

b) “... kallëzorja, e cila në gjuhën t'onë për formë të shquar ka pamungueshërisht mbaresën n si në greqishte”;

c) “im, em i përgjigjet greqishtes em-os”;

ç) “mesore-pësore ... emë e barabartë me greken mai: dukemi doke-omai, D. Camadra, **Grammatologia** etj., f. 202. 194, 219, 282.

d) “...gjuhe fqinjë e shqipes, greqishtja, përdor gjithashtu në paskajore prapashtesat –n dhe ...”, H. Pedersen, **IF** XII, 1901 – **Anzeiger** 90-93.

DISA NGA TË DHËNAT KRYESORE TË STRUKTURËS SË KALUAR SI TË MBETURA TË PJESËSHME OSE TË VEÇUARA NË PËRDORJEN E TASHME TË GJUHËS SHQIPE DHE TË DIALEKTEVE TË SAJ¹

NË FONETIKË:

1. Në fonetikën historike të shqipes, siç dihet, shndërrimi “rezultativ” i grupit *on* në dyzanoren *uo*, i cili më vonë u diferencua dialektisht në *ua* dhe *ue*, kondicionohet njëherazi nga ndodhja e tingullit *o* nën thekësim, nga ndodhja e dy tingujvet *n* dhe *o*, brënda së njëjtës rrokje dhe nga ndodhja e tingullit *N* në fund të fjalës p.sh. *thon* *thuo* *thua* ose *thue*.

Për pasojë në rasë mosplotësimi qoftë edhe vetëm të njërit nga këta tre kushte, grupi i hershëm *on* duhej të ruhej, siç është ruajtur në fakt “në mbarë shqipen për emrat në shumës: *tho(n)j*”

Mirpo në toskërishte si dhe në gegërishten jugore thuhet: *thoi*, trajtë këjo që po përgjithësohet në shqipen e shkruar, dhe kundrejt së cilës përbëjnë relikte:

- a) gegërishtja verijore: *thoni*,
- b) italo-arbërishtja: *langori*, *drangori*, nga *langoni*, *drangoni*.

2. Në toskërishte ë-ja e thekësuar ka dalë nga e **dikurshmja** *a* hundore e përbashktë, e cila, si gojore është ruajtur edhe në toskërishte.

Edhe me të vërtetë, përkrah pjesores: **lënë** të toskërishtes dhe **lânë** të gegërishtes: kemi të kryemen **lash** të shqipes së përbashktë, zanorja makar gojore *A* e së cilës mund të thuhet së në toskërishte përbën relik të kundrejt pjesores: **lënë**.

3. Siç dihet, shndërrimin e *n*-së së shqipes në *r*-në të toskërishtes e kondicionon intervokalizmi i *n*-së dmth. ndodhja e saj midis dy zanoresh.²

¹ Dorëshkrim i pabotuar. Ruhet nga familja.

² Diku në Mallakastër u dëgjua: *thori*.

Prandaj, në mosplotësimin të këtij kushti, në toskërishte normalisht ruhet *n*-ja origjinare, siç ndodh p.sh. me emrin e prejardhur: vlonjat, i cili mund të thuhet se përbën reliket kundrejt emrit të parmë *Vlorë* nga *Vlonë*.

Gjithashtu p.sh. shumësi: drunj përbën reliket në gegërishte vetëm kundrejt njëjësit të pashquar **dru**, kurse në toskërishte njëherazi kundrejt njëjësit të pashquar **dru** dhe të shquarit druRi³.

4. Në toskërishten siç shkruhej deri dje dhe me ndonjë perjashtim të rastit, siç vazhdon të shqiptohet nga mbarë jugu i Shqipërisë, bashkëtingëlloret e zëshme shndërrohen në të shurdhëta me kusht që të gjinden në fund të fjalës: tosk. brek geg. breg, tosk. (une) ndes geg. (unë) ndez.

Prandaj në mosplotësimin të këtij kushti, në toskërishte ruhet e zëshmjia origjinare: bregu. (unë) ndeza, kështu që në toskërishte të nxjerrat analitike: breg-. (unë) ndez – mund të interpretohen si relikte ndaj të dhënave të gatshme: brek (unë) ndes.

5. Sipas tezës s'onë (që është në kundërshtim me atë të Pedersenit), të dhënat kau, (ai) lau kanë dalë nga kavi, (ai) lavi, - trajta këto që edhe sot e kësaj dite, mbijetojnë në Lumë, ku, në mos qofshin rindërtime analogjike të vonë, përbëjnë relikte shumë të lashtë.

6. Në gegërishten verilindore p.sh. në Gjakovë a-ja hundore, është shndërruar në o hundore, e cila kur humbet tonin riparaqitet si A gojore, p.sh. “i rôn”, “Mos eja Mô!” kurse “me ranu”, “Eja ma von!”.

7. Në çamërishte grupet – *gl* - , *kl* – p.sh. *gluhë*, *klumshtë* përbëjnë relikte si kundrejt shqiptarizmave të shkruar: *gjuhë*, *qumshtë*, ashtu kundrejt nëngegizmave verilindore: *guhë*, *kumsht*.

NË MORFOLLOJTI:

8. Për emrat e parmë të shqipes bashkohore gjinia asnjane praktikiht pothuajse nuk ekziston më fare.

E me që mbiemrat marrin gjininë e emrave që cilësojnë ose caktojnë, për këtë arsye duhet shtuar se në shqipen bashkëkohore gjinia asnjane praktikiht nuk ekziston më as për mbiemrat.

Asgjemangu edhe në përdorjen e sotme të gjuhës shqipe gjinia asnjane vazhdon të ekzistojë për një kategori fjalësh, dhe pikërisht për

³ Mbase prandaj në toskërishte shumësin drunj e konkuron shumësi drurë.

mbiemrat e substantivuar p.sh. “të bardhët e vezës”, “të zitë e ullirit”, “të ritë e njeriut”, etj; sidhe për të ashtuquajturit emra foljorë të gjinisë asnjëse, si “**të ardhurit, të punuarit**, të cilët në fakt nuk janë asgjë tjetër veçse çfaqje substantivimi pjesorësh të adjektivuara të së njëjtës gjini.

Tani në gramatikën aktuale të gjuhës shqipe gjinija asnjëse tek këta mbiemra të substantivuar si dhe tek këto pjesore njëherë të adjektivuara e pasjat të substantivuara përbën një **relikt** dmth. Një mbeturi nga ajo epokë e historisë së shiqpes, kur gjinija asnjëse ekzistonte plotvlershëmrisht edhe për emrat e parmë.

10. Në toskërishte e nxjerra analitike **njer – njerëz** përbën relikte kundrejt së dhënës së gatshme: **njeri**.

11. Mbaresat *–n* e kallëzores së vjetër të emrave të pashquar në numrin njëjës e cila në kallëzoren e re të emrave të shquar është ruajtur në sajë të nyjës – *t*, ndërkohësisht të zhdukur, p.sh. *punën nga pun(?)nt¹* përbën relikte makar me vlerë të ndryshuar kundrejt kallëzores së re të emrave të pashquar **punë nga pun(?)n¹**.

12. Kundrejt dhanoreve “të njëfishta” të shumësvet në zanore p.sh. “qe–v-e, gra–v-e, gurë–v-e” etj. Samiu shënon dhanoret e dyfishta të shumësvet në bashkëtingëllore p.sh. “djem-e, djem-ve; nipër-e, nipër-ve” f. 21-22.

Mirëpo dhanoret “djem-e, nipër-e” nuk figurojnë më fare në shqipen e shkruar, e mund të hasen vetëm në tekstet e folklorit, ku përbëjnë relikte.

13. Deri tek Lecce (1916) rrjedhja “sintetike” figuron edhe në formën e caktuar p.sh. “prei femene, o prei femenet” “prei femenash o prei femenashit: f. 9-10; kurse Samiu (1886) shënon vetëm format e pashquara të rrjedhës sintetike.

Prandaj në shprehjet e ngurrosura “**për hundëshit**” (Gjirokastër) “tanbel **lopet**” rrjedhoret e shquara përbëjnë relikte ²⁾

Relikte përbëjnë gjithashtu rrjedhoret e shquara **krejt** (nga krye), fare(t), sheshit etj, që përdoren në funksion ndajfoljor.

14. Trajta nyjore së në rrjedhoren e asnjësit p.sh. për së shpejti përbën relikte kundrejt përgjithësimi të trajtës nyjore të p.sh. “një qerthull legjendash të çuditëshme” (Fan Noli).

15. Trajta nyjore primare të tek pronorët p.sh. “vëllanë t’im” përbën relikte kundrejt sekundaresh gjegjëse e tek jo pronorët p.sh. “vëllanë e akëcilit”.

16. Në gegërishten veriore dhe verilindore mbaresa –i në foljet e zgjedhimit konsonantik p.sh. “(unë) fali” përbën, në kuadrin e shqipes relikto kundrejt formës “(unë) fal” të gegërishtes jugore dhe toskërishtes.⁴

17. Forma mbishkodrane e njëherazi dibrane “(unë) punonja” përbën relikto kundrejt formës “(unë) punojsha” të gegërishtes veriore dhe verilindore.

18. Aoristi sigmatik përbën relikto sepse ekziston vetëm për vehtjen e parë të njëjësit p.sh.: “(unë) pash, lash, dhash”, etj. , kurse në shqipen e lashtë do të ketë ekzistuar edhe për dy vehtjet tjera të njëjësit si dhe për tri vehtjet e shumës, siç ndodh me aoristin sigmatik p.sh. të latinishtes: scripsi, scripsisti, scripsit, etj.

19. Jolki mendon se dikur habitorja p.sh. “kërkuokam ka qënë e ardhëshme e diftores, e për pasojë ka dashur të thotë: “do të punonj” (kujtoni rijo-latinizmin p.sh. italian “lavorero” nga “*lavorar(h)o” = me punue kam).

Në këtë pikë na ndjekim Joklin, sepse kundërtëza (?) e Weigandit se “punuakam” qënëka thjeshtësisht përmbajtja e së kaluarës “kam punuar” është e pambrojtshme prej më se një pikëpamjeje p.sh. prej pikëpamjes morfologjike.

Edhe me të vërtetë, sipas kësaj kundër teze, duhet kundrejt formës veprorë **kërkuakam** nga **kam kërkuar** të kishim, për diatezën pësore vetëvehtjore, ose formën inekzistuese **kërkuajam** nga **jam kërkuar(r)** ose formën gjithashtu inekzistuese **kurkua-u-kam** nga **u kam kërkuar(r)**.

Formën gjithashtu inekzistuese **kërkuar-u-kam**, sepse në shqipe ish përemri vetëvehtjor **u** nuk përdoret dot përpara pjesores, por vetëm përpara foljes ndihmëse **kam** ose përpara mënyrës paskajore p.sh. **pa u kërkuar**, etj.

Në këto kondita mënyra habitore përbën rezultatin e një ndryshimi kuptimor të së ardhmes së diftores dhe si e këtillë përbën një relikto semantikisht të diferencuar të kësaj së fundit.

20. Në sistemin foljor të shqipes, barazinë e plotë të së pakryemes së lidhore me të pakryemen e diftores, e ka bërë të mundshme pjesëza **të** që figuron vetëm në lidhore p.sh. difto: **ti lëvdonje** lidhore “ti të lëvdonje”, etj.

Ndërkaq kundrejt kësaj barazije së diftores dhe lidhore për të pakryemen kemi pabarazinë e këtyre dy mënyrave për të tashmen p.sh. dëftore “ti **lëvdon**”, kurse lidhore: “ti të **lëvdosh**”, etj.

Tani, po u nismë nga këjo asimetri paradigmатike, pastaj po menduamë se mënyra dëshirore “lëvdofsha” nga “+lëvdovëshe” përbën një veçori të shqi-

⁴ Sipas bindjes sonë në mbarë shqipen mbaresa –j në foljet e zgjedhimit vokali p.sh. “(unë) puno-n-j” rezulton nga e njëjta mbaresë i I.

pes, dhe më në fund po menduamë se p.sh. në latinishte forma e “*laudavissem*” është kohë e parpakryeme (plusquamperfekt) pikërisht e mënyrës lidhore, atëherë është mjaft e afërmendshme teza se mënyra dëshirore e shqipes së vonë dikur do të ketë qënë e pakryeme e lidhore, kështu që trajta: “*lëvdofsha*” përbën një relik të kuptim të ndryshuar.

21. Në gegërishten verijore dhe verilindore format gjith shqiptare **paska – kenka – koka** përbëjnë relik kundrejt formave: (po) **vijka, (po) jipka** (për: **ardhëka, dhan(ë)ka**).

22. Në Kosovë kundrejt formave të çpenguara: “O hi, o dal” përbëjnë relik format lokucionale: “**i ka hi tuta** (friga)”, “**i ka dal** emni”.

23. Në mbarë shqipen bashkëkohore infinitivi sintetik përbën relik p.sh. “**pa punuar, pa punue**”, “këjo punë do **parë**” “duhet **shkue** edhe atje”, etj.

24. Arbëritajtja e Zadrës “**tuk** me fluturua” kundrejt toskërishtes “**duk** me fluturuar”, duhet të përbëjë relik në gegërishte.

25. Sipas nesh e nxjerra analitike p.sh. “**fluturua**” nga “**fluturuakam**” përbën në toskërishte relik kundrejt formës **fluturuar**, ku, gjithnjë sipas nesh, R-ja është produkt i një formimi analitik.

26. Sipas nesh, shqipja e dikurshme ka pasur një paradigm për diatezën pësore p.sh. “unë kërkohem” dhe një tjetër për diatezën p.sh. “unë” ***u kërkonj**”.

Më vonë disa forma origjinarisht vetëm të diatezës pësore u përgjithësuan edhe për diatezën vetëvehtjore p.sh. “unë kërkohem”; e anasjelltas disa forma origjinarisht vetëm të diatezës vetëvehtjore u përgjithësuanë edhe për diatezën pësore p.sh. “unë u kërkova”.

Sipas kësaj teze, në krutanizmin “e çpënguar”: “ai **u ka gabue**” forma e nënvizuar përbën relik për gegërishten, kurse në ndërtimet lokucionale të mbarë gegërishtes “**m’u ka, t’u ka, e u ka**, etj. – përgjegjë”, format e nënvizuara përbëjnë relik për shqipen.

Shënim: Në Kosovarizmin: “un u *lahshna*” prania e tingullit h tregon se dikur edhe ky dialekt ka pasur formën e përbashktë “*lahEsh(n)a*”, kështu që në këtë dialekt forma “u *lahahna*” përbën një inovacion, sikundër që forma e sotme e shkodranishtes p.sh. “ai u *mrekullo(n)te*” përbën novacion kundrejt formës përkatëse tek Da Lecce (1716): “ai *mrekullohej*”.

27. Formart e aoristit: **bër-a, hyr-a** (geg. **ban-a, hyn-a**), të cilat vazhdojnë të jenë të zgjedhimit **konsonantik**, përfaqësojnë relikte kundrejt të gjitha formave tjera të të njëjtavet folje, të cilat përkundrazi kanë kaluar në zgjedhimin vokalik p.sh. **bë-fsh-a, hy-f-sha**”.

Ndërsa në gegërishten e sotme thuhet barabar p.sh. **mba-h-em** dhe **ba-h-em**, përkundrazi tek Da Lecce kemi më një anë “mba-h-em” (f. 171), kurse n’anë tjetër: “ban-em” (f. 170).

Dmth. se në gegërishten veriore së pakti deri në 1716 folja **ba** në të tashmen e pësorës i takonte akoma zgjedhimit konsonantik.

Le të shtojmë me këtë rast vërejtjen me rëndësi se në këtë apo të folme të toskërishtes forma **bëN-em** është konservacion kurse p.sh. forma **lëvdo-n-em** (për formën: **lëvdo-h-em**) është krijim analogjik, sipas **bën-n-em**; krijim analogjik që haset rëndom tek Buzuku p.sh. “por për **tëh zgjedhunitëh tëh shkurttononëh ateh dit** f. 82/1 b, si dhe tek Budi p.sh. “që askurraj s mune **kullo-Netë** as munë dëliretë” *Rituale Romanum*, f. 347; e që shpjegohet kështu:

Në formën veprorë “unë **kullo-n-j**” shqipfolësi zgjatimin **-n-** të rrënjorit **kullo-** e ka marrë përkundrazi si pjesë përbërëse të vetë rrënjorit, dmth. formën **kullonj**, e ka analizuar kështu: **kullon-j**, së këndejmi edhe: **kullonem**.

Në këto kondita divergjenca dialektore midis formave: **ba-h-em**, **kullo-h-em** të gegërishtes dhe formave **bën-em**, **kullon-em**, të disa të folmeve të toskërishtes – në perspektivën historike na paraqitet përkundrazi, si një **dualizëm variantesh i mbarë shqipes**.

NË SYNTAKSË:

Përbëjnë relikte:

28. Parandejtimi i nyjës tek të kështuquajturat mbiemra të nyjshëm p.sh. **i mirë**, etj. kundrejt parandejtimit të saj tek emrat p.sh. **BurrI**, etj.;

29. parandejtimi i pronorëvet tek shprehjet: **të mi vëllezër**, etj. kundrejt shprehjes: **vëllezrit e mi**, etj.;

30. parandejtimi i nyjës me emra në të njëjtat shprehje: **të mi vëllezër**, etj. ku nyja të natyrisht i takon emrit të paprapanyjësuar **vëllezër**, e jo pronorit të parandejtuar: **mi** (krahasoni me italishten: **i miei fratelli**).

31. parandejtimi i nyjës (-pronor) me emra të prapanyjësuar p.sh. **i nji nipi**, etj.

32. parandejtimi i nyjës me numër në letrarisht të paprapanyjësuar p.sh. **të dy**, **të tre** (dialektisht, njëherazi edhe të prapanyjësuar: **të dyt**, **të tret**, etj.); dhe

32. paranyjëzimi i mbiemrit – përemrit të pakufishëm: **të gjithë (burrat), të gjitha gratë**.

33. Siç dihet, emrat e cilësisë derivohen jo nga ndajfoljet e mënyrës p.sh. **mirë** etj por nga mbiemrat e cilësisë: **i mirë**, e tjera.

Për pasojë, mbiemri i panyjshëm **mirë** – si një e nxjerrë analitike nga emri i cilësisë **mirësi** përbën relik t kundrejt përkatësit mbiemër të nyjshëm **i mirë**.

34. Në shqipen e dikurshme nga grupi mbiemër *emër ose **emër** + **mbiemër** janë lakuar së bashku si mbiemri ashtu emri.

Përkundrazi në shqipen e vonë, nga grupi **emër** + **mbiemër** trupi i këtij të fundit mbetet i palakueshëm p.sh. **burrat e mirë, burravet të mirë**; gjithashtu nga grupi mbiemër + emër lakohet vetëm mbiemri: **të mirët burra, të mirëvet burra**.

Tani, kundrejt kësaj gjëndjeje sintatike të përgjithësuar grupi **diftor** + **emër** përbën relik t, sepse brënda këtij grupi lakohen si diftorigjithësi ashtu emri: **këta burra, këtyne burrave**.

35. Kundrejt gjindores së re në lakimin e emrave p.sh. trugu **i lisit** përbën relik t gjindorja e vjetër në lakimin e mbiemrave të nyjshëm p.sh. “trugu i lisit **të gjatë**” (mbiemër në gjindore të vjetër), dhe “i u afrova trugut të lisit **të gjatë**” (mbiemër në dhanore).

36. Gjindorja e një emri që pason një diftorigjithësi dmth. një të dhënë gjuhësore me përbërje fonetike të nyjës por me kuptim të diftorigjithësit p.sh. “U takuanë Lena e Borovës me **të** (diftorigjithësi) **shalësit** (gjindore e vjetër) – përbën relik t kundrejt gjindores së një emri që pason çdo fjalë tjetër p.sh. “U takuanë Lena e Borovës me Lenën **e shalësit** (gjindore e re).

37. Rrjedhorja sintetike e përemrave vehtjorësh. (**prej**) **meje**, etj. është e pazëvendësueshme nga dhanorja ***prej mue**, e si e këtillë përbën relik t kundrejt rrjedhore sintetike të emrave p.sh. (prej) burrash që mund të zëvendësohet nga dhanorja: **prej burrave**.

38. Në shprehjet “me marrë **m’sysh**, me qenë gjith **n duersh**, të zësh **n gojë**, të ndash **më dysh**”, etj. parafjala **m(ë), n(ë)** me rrjedhore (krahasoni me Buzukun: (e)n ... , me Bardhin) përbën relik t kundrejt së njëjtës parafjalë me kallëzoren.

39. Në gegërishten e veriut dhe të verilindjes masa parafjalore ekziston si relik t vetëm në shprehje si këto: **n(ë) muejt, n(ë) jav(ë)t**.

Shënim: Në gegërishten veriore dhe verilindore e dhëna: **k(ë)sajt** nuk është rasë parafjalore e diftorit **k(ë)jo**, por formim analogjik sipas dhanores me kuptim vendi + nyja –t, p.sh.: “shkoi **skajit** t’udhës, ra **bregut** t’prronit”, etj. – Formën **k(ë)sajde** me ndajshim të tingullit **e** dhe sonorizim të **t**-së do ta ketë shkaktuar shqiptimi **emfatik** i kësaj fjale që shpesh herë përdoret fill vetëm.

40. Në gegërishten verijore dhe verilindore grupi sintaktik i veçuar: **diftore + lidhore** p.sh. “**s’un dalish**” përbën relik t kundrejt grupit sintaktik të përgjithësuar **dëftore + paskajore** “s’mundesh me dalë”.

Dmth. se sintaksa **diftore + lidhore** na paraqitet jo vetëm si e toskërishtes bashkëkohore por edhe si e gegërishtes së dikurshme, e për pasojë si e shqipes së përbashkët në një etapë, për t’u caktuar të zhvillimit të saj sintaktik.

41. gegizmi jo gjithaq i rralluar p.sh. **lanju** nga **lani-u** përbën një relik t kundrejt gegizmit më të përhapur: **lajuni** (tosk. **lahuni**).

Së këndejmi mund të pohohet me siguri se ndokund në Malësitë e Veriut do të jetë ende gjallë konstrukti p.sh. i Bardhit “**zinima besë**” për “**zimani besë**” ose “**ma zini besë**”.

42. Në Malësitë e veriut mbijeton gjithashtu konstrukti (?) i Bogdanit “**baft-u drita**” për **u baftë drita**”.

TË NDRYSHME:

43. Në shprehjet: “**hiq-m’u sij, soje, sish, sosh**” fjalët e nënvizuara përbëjnë relik t të diftorevet të thjeshtë dmth. të diftorëve pa parashtesat **a-**, dhe **k(ë)**.

44. gegizmi: **njizet** tregon se dikur edhe gegërishtja ka pasur “dyzet”, kështu që gegizmi **katërdhjetë** përbën inovacion.

Për pasojë në gegizmin: **njizet**, elementi **nji** – përbën relik t të dikurshmit sistem vigezimal dmth. njëzetor të mbarë shqipes.

45. Në ato të folme të gegërishtes në të cilat mbaresa foljore origjinare –**n(ë)**⁵ është zëvendësuar në pjesoret e substantivuara me mbaresën adjektivale –**m**, p.sh. “të lyem”, emri foljor “të – lyen” përbën një relik t të gjëndjes së moçme.

⁵ p.sh. geg. **nda** rrjedh sipas nesh nga ***ndan(ë)** tosk. **ndarë**.

46. I njëjti përemër vetëvehtjor **u** për të tri vehtjet të njëjësit dhe shumësit p.sh. në aorist: “**unë u** lava, **ti u** lave, **ai u** la, **na u** lamë, **ju u** latë, **ata u** lanë” tregon se dikur në shqipe edhe pronori vetëvehtjor: **i vet** është përdorur edhe për dy vehtjet e parë.

Në këtë vështrim, kosovarizmi “Eja te nona (**e**) **vet**” për “Eja te nona (**e**) **jote**” përbën relik.

47. Sipas Pedersenit (Bidrag, etj.) mbaresa origjinare e rasës kallëzore pasëka qenë *–m* edhe në epokën e prapandejtimit të nyjës; kështu që p.sh. **nusën** rrjedhëka nga ***nusënd** nëpër **nusëmt*.

Në monografinë historike mbi “Nyjat e shqipes” na kundër kësaj teze të Pedersenit kemi ngritur këta dy objeksione:

1) Në shqipe trajtat hundore: **atë (ata), këtë (këta)** nuk mund të shpjegohen duhe u nisur nga **atom, këtom**, sepse në shqipe, jo *m*-ja po *N*-ja bie, pasi të ketë hundëzuar zanoren prise.

2) Sikundër që në greqishte kemi: **toon**, ashtu edhe në shqipe kemi: **atyne** (kurse p.sh. në latinishte kemi *corum, illorum*). Prandaj, sikundër që në greqishten e vjetër kemi p.sh. “**teen psycheen**”, ashtu edhe në shqipen e lashtë do të kemi pasur p.sh. “**t(?) n frym(?)n**”.

Tani këtyre dy argumenteve do t’u shtojmë edhe tezën tonë se në reliktin “**t’ënë zo(t)n(ë)**” që përbën kallëzoren e **paprapanyjëzuar** të emërores: “ynë zot” (e jo + “ynë zoti), kemi pronën e tretë direkt të konstatueshme se në shqipen e vjetër mbaresa e kallëzores së pacaktuar ka qënë *–n*, siç mendonte Kamarda, e jo *–m*, siç ka pohuar Pedersen.

PËRSHKRIMI I SISTEMIT FOLJOR SHQIP NGA KONSTANTIN KRISTOFORIDHI E SAMI FRASHËRI¹

I. Konstandin Kristoforidhi Gramatikitis Albanikis Glossis (1882)

Nga 165 faqet e tekstit të veprës (hartuar greqisht) 69 (98-158) i përkasin trajtimin të foljeve. Në radhën e vet, ky trajtim qëndron në 58 faqe *tabelash paradigmatiche*, e për pasojë gjithësejt vetëm 2 faqe *zhvillimesh me karakter shpjegues*; 2 faqe këto, të cilat njëherë do të citohen këtu poshtë *in extenso* (sambas shqipërimin *ad hoc* nga S. R.). Pastaj do të bëhen kundranë shqyrtimi kritik:

“*Foljet*. Kohët e thjeshta në shqipe janë këto që pasojnë: e tashëmja, e pakryemja, e tashëmja e papandehur (Shën. fund faqe. E tashëmja e papandehur tregon se kryefjala ka tashmë këtë dispozicion në padijeni të vet: si *fjetëkam* = fle në padijeni), e pakryemja e papandehur (Shën. fund faqe. E pakryemja e papandehur tregon se kryefjala ka tashmë këtë dispozicion në padijeni të vet, simbas kohës kur bënte, ose bëhej diçka *fjetëkeshe* = flinja në padijeni) dhe e kryemja. Mënyrët (S. R. të thjeshta) janë: dëftorja, lidhorja, udhërorja, dëshirorja dhe pjesorja. Kohët e pathjeshta dhe mënyrët e pathjeshta do të shënohen në zgjedhimin e diatezës veprorë *kërkoi* dhe pësorës *kërkohem*.”

Formimi i kohëve dhe mënyrëve të diatezës veprorë. Dëftore e tashme: tha-j ose nj..., dreth..., toskërisht: godit..., gegërisht: godis... E pakryemja formohet nga e tashëmja. Ka laryshi formash simbas dialekteve të ndryshëm p.sh. beratçe: thanjam ose nja..., përmetçe: thanjem ose nje..., i përbashkët: thajam ose ja..., e përbashkët: thajem ose je..., gegërisht: thajshjem ose shje...

Shën. Foljet që mbarojnë në s si *godis*, *ndris* etj. ruajnë s-në rrënjës në të gjitha mbaresat e së pakryemes, gjithashtu ato që mbarojnë në t si *godit*, *ndrit* etj. ruajnë atë në të gjitha mbaresat.

¹ Nga dorëshkrimi. Ruhet në familje.

E tashëmja dhe e pakryemja të papandehura formohen nga pjesorja p.sh. pjesorja tha-rë, tha-kam, tha-keshem, ose tha-keshe, pjesore: dredhë, dredhë-kam, dredhë-keshem ose dredhë-keshe..., pjesore: ushqye-rë, ushqye-kam, ushqye-keshem ose ushqye-keshe..., etj.

E kryemja (aoristi) formohet nga e tashëmja e foljevet që mbarojnë në *aj, ej, ij, iej, yej, uaj*, dhe *oj* me shtimin e mbaresës *va* (S. R. dhe *ve*), në vehtjen e parë, dhe të dytë të numrit njëjës; kurse në shumës nga pjesorja, si: ...*ushqe-va, ushqe-ve, ushqe-u, ushqye-të, ushqye-në*.

Atyne që mbarojnë në *uaj* dhe *oj*, u shtohet *i* në vend të *u* në vehtjen e tretë të së kryemes, si *shkro-va-ve-i, kërko-va-ve-i* etj.

Të gjitha foljet që mbarojnë në bashkëtingëllore, formojnë të kryemen në *a-e-i*, si *qeth-a-e-i*... Bëjnë përjashtim ato që mbarojnë në *k, g, h*, të cilat formojnë vehtjen e tretë të njëjësit në *u* si *rrok-a-e-u, lag-a-e-u, rrah-a-e-u* etj.

Foljet *viédh, rriédh, riép* etj. si dhe *piell, vier, cdier, nxjer, përmier, përier* etj. si dhe *dreth, mbëlith, sbëlith* etj. në aorist kthejnë diftongun *ie* në *o* si *vodha, polla, drodha* etj.

Lidhorja formohet nga e tashëmja e foljevet që mbarojnë *aj, ej, ij, iej, uaj*, dhe *oj* duke marrë mbaresën *jsh* ose *njç* në vehtjen e dytë të njëjësit, dhe mbaresën *jë* ose *një* në vehtjen e tretë të njëjësit si: *thaj* ose *thanj, thajsh* ose *thajnç, thajë* ose *thanjë*... etj.

Foljevet që mbarojnë në bashkëtingëllore, u shtohet mbaresa *s* ose *ç* në vehtjen e dytë të njëjësit, dhe *ë* ose *një* në vehtjen e tretë të njëjësit; si *dreth, drethsh* ose *drethç, dredhë* ose *dredhnjë*...

Urdhërorja formohet nga e tashëmja; si: *thaj, thani, godit, goditni* etj.

Dëshirorja formohet nga aortisi i foljevet që mbarojnë në *aj, ej, ij, iej, yej, uaj* dhe *oj*, me kthimin e *v-së* në *f*, dhe me shtimin e mbaresave *fsha* ose *fça, fsh* ose *fç, ftë* ose *fçinë* në shumësin: si: *thafsha* ose *thafça, thafsh* ose *thafç, thaftë, thafshim* ose *thafçim, thafshi* ose *thafçi, thafshinë* ose *thafçin*.

Foljevet që mbarojnë në bashkëtingëllore, u shtohet mbaresa *sha* ose *ça, s* ose *ç*, të në numrin njëjës, dhe *shim* ose *çim, shi* ose *çi; shinë* ose *çinë* në shumës; si: *dredhsha* ose *drethça, drethsh* ose *drethç,*

drehthtë, drethshim ose drethçim, drethshi ose drethçi, drethshinë ose drethçinë.

Pjesorja e foljevet që mbarojnë në aj, ej (S. R. me e th gjithë), ij dhe iej, formohet nga e tashëmja duke i shtuar mbaresën rë (toskërisht) dhe më (gegërisht) rrënjës së foljes; si: tharë (t) dhe thamë (g), blerë (f) dhe blemë (g), fshirë (t) dhe fshimë (g), zierë (t) dhe ziëmë (g); kurse foljevet që mbarojnë në ej (R. S. me e të shkurtë), yej, uaj she oj, pjesorja u formohet nga e kryemja duke i shtuar mbaresën rë (toskërisht) dhe më (gegërisht) rrënjës së numrit shumës: si: aorist shumës: ushqyem, pjesore: usjqyerë (t) dhe ushqyem (g) dhe e bashkëshrirë ushqyemë (g)...

Foljevet që mbarojnë në bashkëtingëllore, (S. R. pjesorja) u formohet me shtimin e mbaresës ë ose urë (toskërisht) dhe ë ose unë (gegërisht); si: viedhë ose viedhurë (t) dhe viedhunë (t), dredhë ose dredhurë (t) dhe dredhunë (g), goditë ose goditurë (g), gëdhendë ose gëdhendurë (t) dhe gdhendunë (g), ngjallë ose ngjallurë (t) dhe ngjallunë (g) etj”. (faqe 98-101).

Shqyrtim kritik

Pra, kohën e ardhëshme, sigurisht për shkak të karakterit të saj perifrastik, Kristoforidhi e ka lënë jashtë listës së kohëve të thjeshta, e për pasojë e ka vështuar si një kohë të pathjeshtë. Por, simbas nesh, pathjeshtësia kohore e një foljeje përcaktohet (jo nga fakti material se ajo qëndron në më se një pjesë përbërëse, por) nga fakti kategorial se ajo qëndron në pjesoren e foljes së dhënë plus këjo apo ajo trajtë e foljes ndihmëse. Kështu, gjithmonë simbas nesh, p.sh. e parardhshëmja *do të kem kërkuar* e foljes *kërkuar* është një kohë e pathjeshtë (ngaqë aty pjesorja “...kërkuar” e foljes së dhënë bashkëbart trajtën “do të kem...” të foljes ndihmëse); kurse e ardhëshmja perifrastike *do të kem* e foljes *pasur* është e thjeshtë (ngaqë aty nuk plotësohet kushti i bashkëbartjes së kësaj apo asaj trajte të foljes ndihmëse nga pjesorja e foljes së dhënë).

Edhe të tashmet e paskajores dhe të përsjellores në variantin verior: *me kërkuë, tue kërkuë* na, në kundërshtim me Kristoforidhin, i vështrojmë si dy mënyrë kohorësisht të thjeshta, kundrejt të cilavet qëndrojnë si kohë të pathjeshta dy të partashëmet përkatëse: *me pasë kërkuë, tue pasë kërkuë*. Përmëtepër na mendojmë se shkencërisht as që mund të flitet fare për mënyrë të pathjeshta në vetëvehte d.m.th. në trajtat e tyre themelore. Edhe

me të vërtetë, pamvarësisht nga karakteri i saj perifrastik (më-se-njëfjalëshor) apo përkundrazi univerbal (njëfjalëshor), trajta themelore e çdo mënyre – kohorësisht është simbas nesh domosdo e thjeshtë.

Pra, trajtat perifrastike ose leksikorësisht të pathjeshta ku folja e dhënë bashkëkëmbart një ose dy pjesëza (makar me prejardhje foljore por tashmë të ngurosura) na parimisht i dallojmë nga trajtat kohësisht të pathjeshta, ku pjesorja e foljes së dhënë bashkëkëmbart këte apo ate trajtë ende sot e kësaj dite të zgjedhueshme të foljes ndihmëse.

Për pasojë tri kohëvet të thjeshta të Kristoforidhit: e tashme, e pakryeme, e kryeme (aorist) na si kohë të katërt u shtojmë të ardhshëmen. Gjithashtu pesë mënyravet të thjeshta të të njëjtit autor: dëftore, lidhore, urdhërore, dëshirore dhe pjesore na si mënyrë të gjashtë e të shtatë u shtojmë paskajoren dhe përsjelloren (mbi qëndrimin e Kristoforidhit ndaj kushtores dhe habitores do të shpjegohemi më tutje).

Zhvillimet e Kristoforidhit mbi formimin e kohëvet të thjeshta të diatezës veprare vuajnë si të thuash nga një ves organik: e pikërisht nga vesi që së pakti në formulim e sipër ai mësëforti ka operuar (jo me rrënjën ose temën foljore, por përkundrazi) me këtë apo ate trajtë foljore të tërë:

“E pakryemja formohet nga e tashëmja. E tashëmja dhe e pakryemja e papandehur formohen nga pjesorja. E kryemja (aoristi) formohet nga e tashëmja...” etj.

E që na këtu kemi të bëjmë edhe me një dozë konfuzioni konceptional (e jo vetëm me një pashkathësi të rastit në formulim e sipër), për këte gjë dëshmon fakti se problemin e formimit të së tashmes së dëftores autori as që ka ndjerë nevojën ta shtroj fare. Përse kështu? Sepse ai ka pasur prirje që të niset (jo nga tema e përbashkët qoftë për të gjitha trajtat e foljes qoftë vetëm për disa prej tyre, e për pasojë jo nga elementi gjuhësor bazal në këtë mes, por përkundrazi) nga trupi i tërë i një trajte midis tjerash, e për pasojë nga një e dhënë gjuhësore globale, siç është pikërisht e tashëmja e dëftores.

Për të njëjtën gjë dëshmon edhe fakti tjetër se të njëjtat trajta të së njëjtës folje i njëjti autor njëherë i ka analizuar kështu:

“kërko-va, kërko-ve, kërko-i

kërkua-m, kërkua-të, kërkua-në” (faqe 100)

pastaj përmbysurazi:

“Kërk-ova, kërk-ove, kërk-oi, kërk-uam, kërk-uatë, kërk-uanë” (faqe 122).

Zhvillimet e Kristoforidhit mbi formimin e kohëvet të thjeshta të diatezës veprare njeriu në përgjithësi nuk mund pra të mos u mohojë karakterin e rreptësisë shkencore.

Këto vërejtje negative vlejné barabar edhe për zhvillimet e autorit mbi formimin e mënyrëvet të thjeshta p.sh. të pjesores.

Edhe me të vërtetë, mendimi se pjesorja e njëravet folje u formuaka nga tema e së tashmes dëftore, kurse ajo e tjeravet nga tema e shumësit të së kryemes gjithashtu dëftore, është i pambrojtshëm qoftë historikisht qoftë didaktikisht.

Qoftë historikisht, sepse tek të kryemet si *ushqe-va*, *ushqye-m*, tema e shumësit është jo primare, por sekundare; e sekundare pa asnjë lidhje direkte me temën e pjesores.

Qoftë didaktikisht, sepse trajtat e shtjella praktika shkollore jo pa të drejtë i nxjerr nga të pashtjellat, e jo anasjelltas.

Shënim. Gjatë zhvillimevet të sipërm mbi ndërtimin e formavet të thjeshta jothemelore nga themeloret përkatëse, Kristoforidhi foljet e shqipes i ka dalluar në 2 grupe të vetëm simbas asaj “që mbarojnë në aj, ej, it, yej, uaj dhe oj” apo “në bashkëtingëllore”. Anasjelltas, në tabelat paradigmatiche të formavet të thjeshta, i njëjti autor të njëjtat folje i ka ndarë në jo më pak se 18 zgjedhime: 1) tha(n), ble(n), fshi(n), 2) zie(n), 3) ushqe(n), thye(n), 4) shkrua(n), 5) kërko(n), 6) hy(n), 7) lypë(n); 8) riep, 9) ndiek, 10) diek, 11) vieth, 12) nxier, 13) viell, 14) siell, 15) derth, 16) godit dhe godis, 17) ngjall, 18) gëdhent (f. 132-139); - çka dëshmon për një pamjaftësi thellimi në analizën e strukturës tematiko-mbaresore të sistemit foljor shqip.

Ndërkaq pohimi i ynë se trajtimit të foljevet Kristoforidhi u ka kushtuar vetëm 2 faqe zhvillimesh me karakter shpjegues duhet të plotësohet me konstatimin se, në këtë trajtim, 58 faqet e tabelavet paradigmatiche bashkëbartin elemente qartësisht teorike.

Bashkëbartin elemente qartësisht teorikë, sepse përcaktimi i kategorivet mënyrore, kohore e tjera të foljevet të shqipes, më shkurt, identifikimi kategorial apo kategorizimi i tyre ishte një veprim shkencor nga më të përgjegjshmit.

1) E na menjëherë do të pohojmë se këtë veprim Kristoforidhi në përgjithësi e kreu më kënaqshëm jo vetëm nga Da Leçeja e Rosi por edhe nga Hani e Dozoni, siç do të shihet nga konstatimet e mëposhtëm të një karakteri njëherë të përgjithshëm (a-c, pastaj të veçantë (ç-e).

a) Da Leçeja e Rosi dhe Hani e Dozoni patnë pajtuar të parët vetëm gegërishten, të dytët – gati vetëm toskërishten.

Përkundrazi Kristoforidhi, ndonëse u nis nga toskërishtja, trajtoi gati barabar gjërësisht edhe gegërishten, disa veçori fonetiko-strukturore të së cilës ai madje, me sa duket, i tejshtriu mbi toskërishten p.sh. “kam pasë kërkuarë”.

b) Preokupimi për të normativizuar materialet dialektorë të shqipes së folur nuk mund të mos ishte i huaj për këta të huaj.

Përkundrazi përpjekjet e Kristoforidhit për të luajtur rolin e një normativizuesi gramatikor të këtyre materialeve (sidomos përsa i takon gegërishtes) kanë qenë nga më seriozet e madje nga më rezultativet.

c) Nga Kristoforidhi (shqipfolës i lindur e gjuhëtar i gjithë jetës) format e foljevet të shqipes nuk mund të mos inventarizoheshin në një mënyrë pa krahasim më të saktë e të plotë se nga paraardhësit e tij (joshqipfolës të lindur e joprofesionistë të gjuhësisë).

Kështu trajtatet foljore p.sh. *kërkoni, kërkoni*, si të tashme dhe të pakryeme (“aoristoi”=) “të pacaktuara”, Kristoforidhi u ka ndajshuar në një anë shprehjet foljore *po kërkoni, po kërkoni* si të tashme dhe të pakryeme (“orismenoi”=) “të caktuara”, e n’anë tjetër shprehjet foljore *jam tike kërkuarë, ishjem tike kërkuarë* si të tashme dhe të pakryeme (“emphatiko”=) “oratorikisht të thekësuara”.

Pastaj trajtatet të pathjeshta të kohëvet të kaluara që ishin e janë të mbarë shqipes p.sh. *kam kërkuarë a kërkue, kisha kërkuarë a kërkue, pata kërkuarë a kërkue* Kristoforidhi u ndajshoi të tejpathjeshtat (më drejtë: të mbipërbërat) përkatëse, të cilat atëherë në fakt duhet te kenë qenë vetëm të gegërishtes: *kam pasë kërkuarë a kërkue* etj.

Më tutje, përveç trajtatet: *kërkueshe* etj. Kristoforidhi ka shënuar edhe këto: *do të kërkueshe* etj., që janë vërtë të parëndomta, por jo edhe të paqena prkt. jo edhe të pamundshme.

Më në fund Kristoforidhi është i pari që ka konstatuar egzistencën e shprehjevet foljore: “letë kërkohesha, letë jem kërkuarë, letë ishjem kërkuarë” etj., të cilat edhe në mos përbëfshin (siç ka pandehur ai) një mënyrë të mvehtësishme (e pikërisht mënyrën “para-keleusmatike” = “nxitjore”), prapëseprapë duhet dalluar nga të urdhërores së mirëfilltë; sepse në shqipe urdhërorja e mirëfilltë (siç e ka parë saktësisht Kristoforidhi) njeh vetëm trajtat e së tashmes.

ç) Ndërsa paraardhësit e tij të patnë qenë mjaft të lëkundshëm në këtë mes, Kristoforidhi kishte njohur katërçipërisht egzistencën në gegërishte të një paskajorje (makar jo sintetike, por funksionalisht) të mirëfilltë si për kohën e tashme p.sh. “me pasë kërkuem” (f. 123).

Por paskajorja e partashme e gegërishtes mund të përdoret vetëm me pjesëzën *me* dhe vetëm me kuptim qoftë thjeshtë kushtor p.sh. “M’u pasë gjetun n’at vend, kishe raa n’Bunë” (A. Xanoni, Gramatika Shqyp. f. 151) qoftë kushtor krahasor p.sh. “Nuk e njof, por më kishte përgja krejt, si me më pasë pre kryet: si me na pasë ba një nanë”. (Gj. Fishta, I ligu për mend, f. 130).

Prandaj, paskajoret e partashme me pjesëzën origjinarisht qëllimore për p.sh. “për me pasë kërkuem” dhe “për të pasë kërkuarë” në fakt nuk njiheshin nga gegërishtja e atëherë me pak nga toskërishtja: si të këtilla ato janë krijesa analogjike të vetë Kristoforidhit.

Anasjelltas ekzistencën (makar reliktove) të një paskajorje “së thjeshtë” (= “aplë aparemphtos”) prkt. paskajore primare (“kyri os aparemphtos”) Kristoforidhi me plot të drejtë ua njohu barabar dy kryedialektevet të shqipes në shprehjet me pjesëzën *do* p.sh. *do kërkuem, do kërkuarë*” f. 130.

d) Përsjelloren e partashme të gegërishtes p.sh. “tue pasë kërkuem” Kristoforidhi e tejshtriu mbi toskërishten: “tuke pasë kërkuarë”.

dh) Ndërsa paraardhësit e tij patnë pasur prirje që të vinin shenjin e barazisë midis pjesores patjetër p.sh. *kërkuarë* dhe pjesores së adjektivuar me paranyjëzim *i kërkuar*; përkundrazi Kristoforidhi këto dy palë të dhëna gjuhësore i dalloj drejtë njëri nga tjetra, duke paraqitur pjesoren e mirëfilltë si pjesore patjetër, kurse pjesoren e adjektivizuar si (“epitheton rematikon”) = “mbiemër foljor”.

e) Ndonëse gegë i lindur dhe zotërues i mirë i gjuhës italiane, e për pasojë ndonëse (në përpilim e sipër të gramatikës së shqipes) jo i paekspozuar ndaj ndikimit të strukturës gramatikore të italishtes, Kristoforidhi nuk ra (siç do të bjerë më vonë Xanoni) në këtë gabim të rëndë që trajtat pësore të shqipes në të tashmen, të pakryemen dhe të kryemen p.sh. “kërkohem kërkohesha dhe u kërkova” t’i zëvendësonte me kalket strukturorë “jam, ishjem, qeshë – kërkuem” nga italishtja “sono, ero, fui – cercato”.

2) Por kategorizmi edhe prej Kristoforidhit i foljevet të shqipes bashëkbart mjaft papërshtatësi e pasaktësi, e madje mjaft shkarje e shtrembërime, siç mund të shihet nga konstatimet e mëposhtëm.

a) Dihet se shprehjen në fakt dyfoljore p.sh. “kam me kërkue” e cila në përdorim të rregullt çfaq duhurinë e tashme (=më duhet të kërkoni) apo detyrimin e tashëm (=jam i detyruar me kërkue, kam për detyrë të kërkoni), gegët përkundrazi e shpërdorojnë gjërisht si detyrim të ardhshëm (=do të më duhet të kërkoni, do të kem për detyrë me kërkue), e madje edhe si kohë të ardhëshme (=do të kërkoni).

Pikërisht këte shprehje të këtillë Kristoforidhi e ka parafytyruar dhe paraqitur si kohë të ardhëshme për mbarë shqipen, e për pasojë edhe për toskërishten nën variantin: “kam për të kërkuarë” (shihni më poshtë se ç’ka bërë Kristoforidhi me t’ardhshmen e mirëfilltë: *do të kërkoni*).

b) Gjithashtu shprehjen dyfoljore: *kishjem me kërkue* apo *kishjem për të kërkuar* Kristoforidhi e ka marrë për trajtën foljore: *do të kërkoni* (kushtore e tashme).

c) Në vend të trajtavet foljore egzistuese ekskluzive të mbarë shqipes: *do të kem kërkue* a *kërkuar* (dëftore e paradhshme) dhe *do të kisha kërkue* a *kërkuar* (kushtore e pakryeme), Kristoforidhi dha shprehjet dyfoljore: *kam pasë kërkue* apo *kishim për të pasë kërkuarë* (f. 122); shprehje këto, që janë të paqena në gjuhën shqipe (sepse ato nuk i njeh asnjëra për be nga të folmet e shqipes), por të cilat Bogdani i pat kalkuar morfemë për morfemë nga italishtja: ... *avrei* (=kishjem me pasë) *cercato* (=kërkue), dhe Kristoforidhi ose i përvehtësoi Bogdani ose i rikalkoi vetë.

ç) Kushtorja e tashme: “kishjem për të kërkuarë” (më drejtë: “do të kërkoni”) dhe dëftorja e ardhëshme: “kam për të kërkuarë” (më drejtë: “do të kërkoni”) përbëjnë dy konstrukte përsosorisht paralele.

Edhe me të vërtetë i tërë ndryshimi egzistues midis tyre qëndron vetëm këtu që komponentja e ndryshueshme: “kishjem...” apo “...të kërkoni” e konstruktit të parë është një e pakryeme kurse komponentja e pandryshueshme “kam...” apo “...të kërkoni” e konstruktit të dytë është një e tashme.

Prandaj në një mënyrë makar jokryesore Kristoforidhi kushtoren e tashme (= “hypothetikos enestos”) dhe dëftoren e ardhëshme (“mellon”) i ka emërtuar edhe: “e ardhëshme e së pakryemes” (= mellon paratiku) prkt. “e ardhëshme e së tashmes” (= mellon enestatos”).

Por këta emërtime jokryesore ishin të padrejtë.

Edhe me të vërtetë, komponentet e ndryshueshme të që të dy konstrukteve kanë ekzistencë individuale vetëm nga pozitat e analizës etimologjike; kurse sinkronikisht (dmth. në ndjenjën gjuhësore të shqipofolësve bashkëkohorë) këto komponente janë shkrire në konstruktet përkatëse prandaj këta

konstrukte duheshin emërtuar vetëm simbas vlerës së tyre tërësore, e jo simbas karakteristikavet kohore të këtyre komponenteve.

d) Trajatat e habitores p.sh. *kërkuakam, kërkuakeshe* etj. Kristoforidhi përkundrazi i ka konceptuar si trajta të papandehura (= “aprosdhoqitoi”) të mënyrës dëftore. E njëjta gjë mund të thuhet edhe për trajtat e kushtores, të cilat ai prapadigmatikisht i ka vendosur midis së aedhëshmes dhe së kryemes të dëftores.

dh) Duke u nisur, jo nga funksioni bashkëkohor i pjesëzës *do* si mjet formëndërtues ndihmës, por nga kuptimi i saj etimologjik (= *duo*), Kristoforidhi t’ardhëshmen e mirëfilltë të mënyrës dëftore p.sh. “do të kërkonj” e kategorizoi përkundrazi si – të tashme të së shpikurës prej tij mënyrë vullnetare (= bouletikë” = mode volitif).

Rrjedhimisht të parardhshëmen përkatëse “do të kem kërkuarë” ai e kategorizoi si – të partashme të “vullnetores”.

Përmëtepër shprehjen dyfoljore (jo të paqenë, prkt, jo të pamundshëme në letraristhte): “do të kem për të kërkuar” (analoge me ital. *avrò da cercare*, frengj. *j’aurai à chercher*, gjerm. *ich werde zu suchen haben* etj.) Kristoforidhi e muar përkundrazi si një trajtë të vetme, e pikërisht si “të ardhëshme të vullnetores” (= *boul’tike mellon...*) (f. 125).

Me këtë rast (e mjerisht jo vetëm me këtë rast) mbi Kristoforidhin do të ketë ndikuar mishmashi lashtoletrar dhe riopopullor i gramatografisë greke: 1) “thelo *z’t’sai*” = “kam për të kërkuarë”, 2) “tha *z’t’so*” = “do të kërkonj” 3) “mello na *z’t’so*” = “do të kem për të kërkuarë”.

e) Trajtën foljore (vërte morfologjikisht të ngurosur, por kuptimisht të patjetërsuar) mund + të tashmen e lidhores të kësaj apo asaj foljeje (p.sh. mund të kërkonj) Kristoforidhi, nëvendqë ta vështronte si një shprehje dyfoljore, përkundrazi e keqkuptoi si një trajtë foljore të vetme, e pikërisht si të tashme të s’ashtuquajturës mënyrë mundësore (= “dhyn’tikë” = mode potential).

ë) Pjesoren shqipe jondryshuese për shkak e për pasojë dialektikisht indiferente të kohës së kaluar p.sh. “kërkuarë” Kristoforidhi e mori përkundrazi si pjesore të kohës së tashme; çka atë e shpuri tek trillimi i dy grupimeve: “pasë kërkuarë” (f. 23) dhe “qënë kërkuarë” (f. 129).

Themi: tek trillimi; sepse në gjuhën shqipe këta dy grupime janë barabarë të paqenë.

Edhe me të vërtetë, kohët e mbipërbëra si “kam pasë kërkuarë” etk. “kam qenë kërkuarë” etj. nuk mund të analizohen ndryshe veçse kështu: 1) kam pasë, 2) kërkuarë prkt. 1) kam qenë, 2) kërkuarë.

Tek analiza e kundërt: 1) kam, 2) pasë kërkuarë prkt. 1) kam, 2) qenë kërkuarë Kristoforidhin e shpuri përsëri modeli çorientues i greqishtes lashtoletrare-riopopullore.

Themi kështu; sepse pjesores në greqishte i ndryshon trajta për shkakun e trefishtë të diatezës, kohës dhe aspektit: kurse shqipja njih vetëm pjesoren e kohës së kaluar pa asnjë dallim qoftë diateze qoftë aspekti.

Tani, me dy të sipërmet grupime të paqenë në shqipe: 1) “pasë kërkuarë”, 2) “qenë kërkuarë” Kristoforidhi u orvat të shqipëronte pikërisht 1) pjesoren e kaluar veprorë, dhe 2) pjesoren e kaluar pësore të greqishtes.

f) Përveç sistemit participial të greqishtes, edhe sistemi i saj diatetik ndryshon mjaft prej atij të shqipes:

Kuptimin gramatikor të diatezës vetëvehtjore shqipja e çfaq me mjetin gramatikor të një trajte të posaçme (që është e përbashkët edhe për diatezën pësore) p.sh. “vajza e rritur krijhet vetë” (kurse “e paritura krijhet nga tjetërkush).

Përkundrazi kuptimin e vetëvehtjores greqishtja mësoforti e çfaq me mjetin leksikor të përëmrut vehtjor vetëvehtjor.

Simbas nesh kështu duhet shpjeguar edhe fakti se gjuhës shqipe Kristoforidhi nuk i ka njohur pajosjen me një diatezë vetëvehtjore.

Edhe me të vërtetë, ndërsa Samiu do të flasë shprehimisht për folje “punëtore” pësonjëto-re, vetëvetore, mesëtore” (f. 60); përkundrazi Kristoforidhi flet vetëm për (“energy ‘tik’ phoue, pathetike phon’, path’tik’ phon’ r’na meson”=) diatezë veprorë, diatezë pësore, folje mesore (f. 120. 127. 147).

g) Se Kristoforidhi ka pasur prirje që këto apo ato folje të gjuhës shqipe t’i karakterizojë gramatikisht (jo në vetëvehte e për vetëvehte, por përkundrazi) në bazë të karakteristikave gramatikore të foljeve përkatëse në gjuhën greke, për këtë dëshmon p.sh. fakti se foljen e diatezës veprorë (*më, të, i*) gjan të shqipes ai (f. 147) e ka cilësuar përkundrazi si të diatezës mesore për të vetmin shkak se në greqishte folja përkatëse *omoiazei* është pikërisht mesore.

gj) Për të njëjtën prirje dëshmon me një mënyrë makar më pak të drejtpërdrejtë edhe fakti i mëposhtëm:

Në gramatikën e Kristoforidhit, zgjedhimi i foljevet: *pasurë, qënë, kërkuarë* dhe *u kërkuarë* bashkëbart jo më pak se plot 2 faqe fjalish të tëra:

“em. ay që ka (ekeinos ostis echei), gjind, dhan. ati që ka (ekeinou outinos echei, echeino o tini echei), atë që ka (ekeinon ontina echei) asi që ka (esk ekeinou outinos echei) (S. R. në tekstin greqisht: outinos, otini, ontaina, outinos përbëjnë gabime gjuhësorë të Kristoforidhit nga mosvëmendja e rastit për” ostis) etj.”. – “ay, ajo, ata, që është etj.” “ay, ajo, ata, që kërkon etj.”. “ay, ata që kërkohet etj,” (faqe 110-110, 119-120, 126-127, 131-132).

Vërte në tekstin e Kristoforidhit të sipërmet fjali tërësore të shqipes janë shoqëruar me fjalitë përkatëse të greqishtes (apo më drejtë: të përkthimit të fjalëpërfjalshëm nga shqipja në greqishte).

Por në mendjen e Kristoforidhit këto fjali të shqipes kanë qenë përkthime pikërisht të trajtavet foljore të greqishtes: *echon, echontos, echonti, echonta, eks echontos* etj., të cilat si të këtilla hyjnë me të drejtë në morfologjinë e kësaj gjuhe.

Pra, Kristoforidhi tek përfshirja e fjalivet tërësore brenda paradigmave të zgjedhimit foljor (e për pasojë tek ngatërrimi në shqipe i sintaksës me morfologjinë) e shpuri pikërisht ky fakt që ai, në mendjen e vet, u nis nga sistemi participial (jo i shqipes, por) i greqishtes.

Më përgjithësisht, mund të themi se Kristoforidhi ka pasur një farë prirjeje që materialin foljor shqip ta trajtojë në funksion të materialit foljor pikërisht grek; prirje këjo që ka përbërë njërin nga dy burimet kryesore të pasaktësive të autorit t’onë në këtë mes.

Të dytin burim kryesor të këtyre pasaktësive e ka përbërë prirja e Kristoforidhit për të fryrë inventarin e sistemit foljor shqip:

së pari, me trajta të paqena edhe si materiale gjuhësorë p.sh. *kam me pasë kërkuem, kisha me pasë kërkuem, pasë kërkuem* etj.

së dyti, me trajta (vërte egzistuese si materiale gjuhësorë, por) të paqena si mënyrë foljore p.sh. trajtat e të kështuquajturavet mënyrë “vullnetore dhe mundësore”, të cilat (trajta) në të vërtetën janë:

ose trajta të mënyrës dëftore, siç ndodh p.sh. me “të kështuquajturat të tashme dhe të pakryeme të vullnetores: *do të kërkonj, do të kërko-njem*”, të cilat në të vërtetën përbëjnë përkundrazi të ardhshëmen dhe të parardhshëmen të dëftores;

ose shprehje dyfoljore, siç ndodh p.sh. me të kështuqajturat të tashme dhe të pakryeme të mundësiores në numrin shumës të vehtjes së parë: *munt të kërkojmë, mund të kërkonim*” të cilat përkundrazi janë për t’u kuptuar dhe analizuar kështu:

“munt të kërkojmë” baras “mendim (dëftore e tashme e foljes: mundur) të kërkojmë (lidhore e tashme e foljes: kërkuar)” dhe

“munt të kërkonim” baras “mendim (dëftore e pakryeme e foljes: mundur) të kërkonim (lidhore e pakryeme e foljes: kërkuarë)”;

së treti, me trajta të një përdorjeje tepër problematike, e madje të një ekzistence më se të dyshimtë:

do të kem pasë kërkuarë, do të kishjem pasë kërkuar: të kërkuakam, të paskam kërkuarë, të paskam pasë kërkuarë; do të kërkuakam, do të paskam kërkuarë, do të paskam kërkuarë; mund të paskam kërkuarë, mund të paskam pasë kërkuare etj. (f. 124-126).

Tani, këto dy prirje të përgjithshme të Kristoforidhit si trajtues i sistemit foljor shqip në radhën e tyre u patnë shkaktuar:

e para nga karakteri kryesisht grek i formimit të tij shkollor, si dhe nga fakti se ai gramatikën e gjuhës shqipe e hartoi (jo shqip por) greqisht; kështuqë disa anë të materialit gramatikor shqip autori ynë dashur pa dashur i vështroi nëpër prizmin e specifikës gramatikore pikërisht greke;

e dyta nga baza dialektore dualiste e madje më se dualiste e materjalevet gramatikorë shqip.

Por kategoritë dhe karakteristikat apo mënyrat dhe trajtat, të cilat si pasoja të veçanta të këtyre dy prirjeve të përgjithëshme Kristoforidhi arbitrarisht apo artificialisht ia mveshi apo mbishtoi sistemit foljor të mbarë shqipes, ishin kaq qartësisht të paqena apo të huaja për këtë sistem, sa që asnjëra prej këtyre pasojave nuk do të gjejë vend në “Shkronjëtores”-n e Samiut...

Të atij Samiu, i cili ndonëse do të marrë një qëndrim në përgjithësi kritik e madje vende vende edhe polemik ndaj Kristoforidhit si gramatikan i gjuhës shqipe, asgjëmangu do ta shohë të udhës e madje të detyrës që të përfitojë gjërësisht nga anët pozitive, kurrsesi të pakta e kurrsesi të parëndësishme, që paraqet trajtimi i sistemit foljor të gjuhës shqipe nga i njëjti Kristoforidh.

II SAMI H. FRASHËRI, SHKRONJËTORE E GJUHËS SHQIPE (1886)

Përpjekjet për të luajtur (makar brenda kuadrit të Kishës së Romës) rolin e ndriçimitarit popullor në gjuhën amtare Gjon Buzuku, Pjetër Budi dhe Pjetër Bogdani i patën ndërmarrë vetëm me iniciativë individuale, e jo pa u pasë ndeshur me zullumet e pushtetit politik turk prkt. me shpërdorimet e kontrollit fetar italian. Prandaj edhe sukseset e tyre në këtë mes patnë qenë nga më gjysmakët dhe të përkohëshmit.

Përkundrazi (në sajë të mjeteve materialë dhe autoritetit botëror të Shoqërisë biblike të Londrës) përpjekjet e Konstandin Kristoforidhit për të pajosur ortodoksët dhe katolikët shqiptarë me libra feje në gjuhën shqipe – u kurorëzuan me një sukses të kënaqshëm e të qëndrueshëm.

Por, nëqoftëse në rolin e Kristoforidhit – si shqipëruet i thjeshtë i shkrimeve të shenjtë e sidomos si autor original i një gramatike dhe fjalori të gjuhës shqipe – e vlerësojmë nga pozitë e rrepta të kursit politiko-kulturor të intelektualëve shqiptarë në periudhën historike përkatëse, atëherë na kursesi nuk mund të mos rrëfejme troç se ndriçimtaria e tij popullore në gjuhë amëtare pati një karakter pamjaftëisht radikal.

Edhe me të vërtetë, në vend të një alfabeti të vetëm për mbarë gjuhën shqipe, ai përcaktoi dy të këtillë; njërin greqisht për jugorët, tjetrin latinisht për veriorët.

E sidomos, në vend që të hartonte një gramatikë të gjuhës shqipe në gjuhën shqipe për lexuesit e thjeshtë e madje deri për lexuesit e “porsa-çanalfabetizuar”, ai, babai vendas i albanistikës vendase, mbas gjithë leksikëvet paregzistues dhe gjithë gramatikavet paregzistuese të gjuhës shqipe në gjuhët e huaja nga autorë të huaj, vallë ç’bëri? Hartoi një gramatikë dhe një fjalor të gjuhës shqipe në gjuhën greke (e natyrisht n’alfabetin grek)! E për kë i hartoi? I hartoi për ata shqiptarë:

“që kanë kënduarë në Elladhë e në Evropë, edhe duanë të shkruajnë vivlia Shqip, po nuk e dinë Shqipenë mirë, sepse Shqipeja është më e gjerë dhe më e thellë se Gërqishteja, që flitet sot: këta njerës të diturë presënë të shtypetë leksikoja e Shqipesë, që të mësojnë mirë gjuhën e Shqipesë, edhe të zën’ e të shkruajnë gjithë çëfarë vivlash shqip...”

(Letër Naços, cituar simbas Shkrimtarët Shqiptarë I, 140).

Pra, hartimin e “leksikosë së Shqipesë” në gjuhën greke (dhe n’alfabetin grek) Kristoforidhi makar heshtazi e motivoi me këtë hipotezë se shqiptarët, të shkolluar në gjuhë të huaja, shqipen e folur – atëherëmë e paskëshin çnënë aq

shumë sa qenkëshin shtrënguar që gramatikën dhe fjalorin të gjuhës amëtare t'i studionin (jo drejtpërsëdrejti në këtë gjuhë, por) në gjuhën greke.

Tani, pamvarësisht nga karakteri në vetëvehte jo shumë serioz i kësaj hipoteze, këtu nuk mund të mos shtrohet këjo pyetje e dufishtë:

Shqipëtarët e shkolluar (jo në "Elladhë", por) në Europë gjuhën e "Elladhës" a nuk mundnin jo vetëm të mos e zotëronin sa duhej, por edhe të mos e njihnin fare?

N'anë tjetër, për shqiptarët (jo gjithaq të paktë) që ishin shkolluar dhe do të vazhdonin të shkolloheshin (jo në Europë as në Elladhë), por) pikërisht në Turqi, edhe gjuha edhe alfabeti të "Elladhës" a nuk ishin tepër të papërshtatshëm, e madje krejt të kundërkëshillueshëm?

Ç'është e vërteta, për vetë Kristoforidhin, hartimi dhe botimi të një gramatike dhe fjalori të gjuhës shqipe në gjuhën shqipe do të kishin bashkëbartur dhe ngritur disa vështirësi teknike dhe probleme politike më shumë.

Por bashkëkombasit e Kristoforidhit (jo aq të drejtë) mund të prisnin prej tij që ai (për hir të tyre) të mos u reshtej këtyre vështirësive dhe problemeve.

Sidoqoftë greqishtes si gjuhë shpjeguese në gramatikën shqipe dhe në fjalorin shqip Kristoforidhi kurrësi nuk mund të përlijet bindshëm me destinacionin e këtyre dy veprave vetëm për shqiptarët e ditur, e madje vetëm për ata (nga shqiptarët e ditur) që dinin greqisht.

Në fakt, nga ana e Kristoforidhit ky përdorim ishte një shpërdorim, të cilin njeriu mund ta vlerësojë drejtë vetëm në dritë të tezës s'onë mbi karakterin pamjaftësisht radikal të kursit politiko-kulturor të këtij pararendësi vërtë titanik por të vetëmuar të Rilindjes s'onë kombëtare...

Tani, mbas këtyre më pak se gjysmësukseseve të Buzukut, Budit dhe Bogdanit, e mbas këtij karakteri pamjaftësisht radikal të kursit politiko-kulturor të Kristoforidhit, hartimi prej Sami Frashërit dhe potimi prej shoqërisë "Drita" i një gramatike së gjuhës shqipe në gjuhën shqipe *qe një çfaqje më në fund triumfuese (sepse më në fund pikërisht kolektive) e të gjithmonshëmit vullnet maksimalisht heroik shqiptar*).

E vullnetit, duam të themi, të Rilindasvet t'anë të fazës revolucionare për të përhapur mbarë kulturën e kohës në mbarë popullin shqiptar me të vetmin mjet të gjuhës amëtare, duke u emancipuar kështu një herë e përgjithmonë nga servituda shekullore e të shkruarit në gjuhë të huaj, e njëherazi duke hedhur kështu poshtë përfundimisht pretendimet e anti-shqiptarëvet se gjuha shqipe nuk shërbyeka dot si mjet kumtimi kulturor, e madje se ajo qenka edhe teknikisht e pashkrueshme:

“Mbroadhëri e shkronjavet shqip është vdekje për armikët’ e kombërisë s’anë. Më parë gjithë thoshin që kjo punë s’bëhetë, shqipja s’është një gjuhë që të munt një të shkruhetë,..., s’munt të ketë shkronjëto, ndonjë dituri s’munt të shkruhet’ e të mësohetë në këtë gjuhë, e kaq të tjera fjalë të kota, për të bërë na të presëmë shpresënë, e të mos përpqemi për të shkruarë gjuhënë t’ënë. Po kur panë që shqipja u shkruaka fort mirë, u kënduaka shumë bukurë, u bëka shkronjëtor’ e saj,..., u mësuakanë me të gjithë diturirë;...; kur panë këto të mira në gjuhën shqipe e mbroadhësin’ e madh të shkronjavet t’ona, e këputuanë se Shqipëria do t’u dalë nga thonjtë...” (S. Frashëri, Shqipëria ç’ka qënë, ç’është e ç’do të bëhetë, botuar më 1899).

Pra në platformën politiko-kulturore rilindasitë tanë të rrymës radikale, me Sami Frashërin si kryeudhërrëfyes, kornë merituarazi një fitore të plotë e përfundimtare.

Por, edhe në planin tekniko-shkencor, hartimi prej Samiut i gramatikës së gjuhës shqipe në gjuhën shqipe pati pasoja nga më pozitivet. Edhe me të vërtetë Samiu nuk u mjaftua vetëm me kaq që materialin paradigmatic ta shpjegonte me gjuhën amtare: përkundrazi në të njëjtën kohë ai krijoi prej asgjëje edhe tërë një terminologji gramatikore shqipe të një fryme vërtë sa më popullore, por njëherazi edhe të një tipi sa më racional.

E midis tjerash që pikërisht edhe ky krijim prej asgjëje i tërë kësaj terminologjie që detyroi Saminë të vriste sa më fort mendjen për të depërtuar sa më thellë në specifikën gramatikore shqipe, e për pasojë për të qëndruar sa më larg nga ndikimi i specifikës gramatikore të huaj, konkretisht greke nga i cili (ndikim) Kristoforidhi mjerisht pat vuajtur mjaft.

Anasjelltas në “Shkronjëto”-n e Samiut shkruesi i këtyre rradhëve ka gjetur disa gjurma mjaft të dukëshme ndikimi jo përherë pozitiv nga të vetmet gjuhësi moderne gjermane dhe frenge.²

Pra, për këto dy anë politiko-kulturore dhe tekniko-shkencore, “Shkronjëto”-ja e Samiut qëndron domosdo pa krahasim më lart se “Grammatiki”-ja e Kristoforidhit.

² Siç janë p.sh. në një anë termini: gjëtregonjës, kalkuar nga gjermanishtja: besitzanzeigend; e n’anë tjetër ndjekja e praktikës frenge në përcaktimin e zgjedhimevet simbas mbaresës së paskajores.

Por, ky konstatim paraparak i përgjithshëm kurrresi nuk do të thotë se, duke kaluar, nga i pari tek i dyti gramatikan vendas i gjuhës shqipe, gramatografia shqiptare paska përparuar frontalisht.

Përveç të gjithë përfitimevet të Samiut (si mbasardhës) nga Kristoforidhi (si paradhës), “Shkronjëtorë”-ja në të gjitha pjesët e saj bashkëbart mjaft shembuj jo vetëm numërimim në vend por edhe vajtjeje prapa në krahasim me pjesët përkatëse të “Grammatiki”-së; siç do të shihet nga analiza kritike e trajtimit samian të sistemit foljor shqip.

2) Nga 133 faqet e mbarë tekstit të “Shkronjëtorë”-s Samiu foljevet u ka kushtuar 71 faqe për t’u ndarë:

në 12 faqe përkufizime, kategorizime, klasifikime etj., më shkurt zhvillime teorikë;

në 10 faqe paradigma globale të foljevet ndihmëse: pasurë, qënë;

në 8 faqe paradigma vetëm mbaresore të foljevet të rregullta;

në 31 faqe paradigma njëherazi: tematike dhe mbaresore të foljevet po të rregullta; dhe

në 10 faqe paradigma globale të foljevet të parregullta (jo të grupuara simbas veçorivet të përbashkëta, por) vetëm të vëna varg simbas rendit abecor.

Si formë, zhvillimet teorike të Samiut mbi sistemin foljor shqip shquhen në një anë përnga karakteri konçiz e madje lapidar i formulimevet të veçantë, e n’anë tjetër përnga bashkëshkrirja e këtyre formulimeve në një tërësi racionale konsekuente të vetme; - merita metodiko-didaktike madhore këto që kurrkush nga mbasardhësit vendas të Samiut deri më sot nuk i ka kapërcyer, por as arritur.

Si brendi, këta zhvillime janë të një niveli shkencor në përgjithësi plotësisht të kënaqshëm për gjendjen e atëhershme të gramatikës përshkruese në Europën perëndimore.

a) Nga katër mbasardhësit kryesorë vendas të Samiut, vetëm Sheperi ka ndjekur shembullin samian të paradigamavet analitike (dmth. me trajta të dalluara në tema dhe mbaresa) të foljevet të rregullta; kurse nga Xanoni, Xhuvani dhe Cipoja të njëjtat folje janë zgjedhur gjithandej globalisht.

b) Në cilësinë e një shembulli, ku katër mbasardhësit vendas të Samiut vajnë prapa, ja përkufizimi i foljes njëherë nga Samiu (1886) pastaj nga Xanoni (1909), Xuvani (1921), Sheperi (1972) dhe Cipoja (1949):

Samiu:

Folja është një fjalë që tregon një farë bërje a qen-je, si: tha, punon, venë, jam (f. 59).

Xanoni:

Verb do me thanë fjalë; verbi është fjala përanike e cila difton se atributi është n'subiekt.

Verbi është një i vetun: verbi me kenë.

Verbi me kënë kuer â lirue prej atributit emnohet e simplert, e me zanime t'veta shum nduersh difton pohim, b.f. thnegla është paravroiç.- Bletat janë t'centa.

Verbi me kenë emnohet atributiv kuer e njeshë me atribut, e me zanime t'veta shum nduersh tregon bâmie a gjënie, b.f.: thenegla punon verës, e pushon dimnit.

Verbi atributiv mbâhet e del n'verb me kên e n'atribut. Âshtu: me punue do me thanë me kenë punues; me drashtë, me kënë drois; me ndie, me kenë ndiis (f. 89).

Xhuvani:

Folje quhet fjala që kallzon një punë a një të qenme të një njeriu, të një kafshe a të një gjaje, për të cilën flasim (f. 73, ribotim 1938):

Sheperi:

Folje (verbe) quhen fjalët që tregojnë se ç'bën ose ç'pëson gjëja, për të cilën flasim. Shkruaj, shkruhet, rrojmë, lahem (f. 26).

Cipoja:

Folja është pjesa kryesore e ligjëratës, është pjesa kryesore se pa të nuk formojmë dot asnjë fjali, nuk shprehim dot asnjë mendim. Ndryshe është kur kemi folje. Kur kemi të tillë s'na pengon gjë të ndërtojmë, sa herë që të duam, fjali, pa patur nevojë për asgjëkafshë tjetër. Ja një dorë shëmbëllash që e vërtetojnë këtë të thënë: vetëtit, qimton, veson, lidhu! Eja! etj. Folja munt të tregojë a) vepërim: stanorja punon bulmetin; b) një të qenë: fiku është i ëmbël (f. 106-107).

Duke lënë mënjane përkufizimin skollastik të Xanonit, mbi përkufizimin e Xhuvanit ai i Samiut ka këto dy epërsi:

Përkufizimi i Samiut prej gjithësejt 11 fjalësh është pa krahasim më i thuktë se ai i Xhuvanit, ku jo më pak se 14 fjalë: "... të një njeriu, të një kafshe a të një gjaje, për të cilën flasim" janë krejt të kota, e për pasojë jo të padëmshme.

Specifikën e foljes Samiu e ka dhënë gjithashtu pa krahasim më kënaqshëm me cilësimin kufizues "një farë" të emrit foljor "bërje" se Xhuvani me emrin jo-foljor të thatë "një punë".

Më tutje duhet rrëfyer se në këtë mes Sheperi ka qenë ende më pak dorëmbarë se Xhuvani.

Edhe me të vërtetë, folja "qenë", e cila në përkufizimin e Samiut figuron si fjalë fjalori a kategori leksikore, në përkufizimin e Sheperit është zëvendësuar me foljen "pësuar" si termin gramatikor.

Pra, foljen Sheperi, nëvendqë ta përkufizonte vetëm nga pozitat e kuptimit të saj leksikor e vetëm në çfaqjet e saja të parme (konkretisht vetëm në trajtat e saja veprore), përkundrazi e ka "përkufizuar" edhe në çfaqjet e saja jo të parme (konkretisht edhe në trajtat e saja pësore), e për pasojë edhe nga pozitat e kuptimit të saj ngushtësisht gramatikor.

Kështu, Sheperi nën ndikimin e traditës gramatikore greke, ka rënë në këtë kundërthënie të dyfishtë që përkufizimi i tij në një anë përfshin kategorinë leksikore të të bërit, gjithë duke përjashtuar kategorinë po leksikore të të qenit; e n'anë ntjetër përfshin kategorinë gramatikore të të pësuarit, gjithë duke përjashtuar kategorinë po gramatikore të të vepruarit mbi vetëvehten.

Mënëfund përkufizimin e foljes: "Folja mund të tregojë a) vepërim: stanorja punon bulmetin; b) një të qenë: fiku është i ëmbël" Cipoja e ka dhënë mbas tërë një vargu konsideratash gjeneriko-sintaksike dhe filozofike-gjuhësore aspak intresante, e madje krejt inoportune.

Prej përkufizimit të Xhuvanit ky i Cipos ndryshon përnga zëvendësimi i emrit jo-foljor "punë" me emrin foljor "vepërim"; çka përbën një plus.

Po prej përkufizimit të Samiut ky i Cipos ndryshon përnga zëvendësimi i emrit foljor të një prejardhjeje më popullore dhe të një kuptimi më të gjerë "bërje" me emrin gjithashtu foljor, por të një prejardhjeje më ditunore dhe të një kuptimi më të kufizuar "veprim"; çka përbën një minus të parë.

Prej përkufizimit të Samiut ky i Cipos ndryshon edhe përnga shlyerja e cilësimit kufizues "një farë bërje a qen-je; çka përbën një minus të dytë.

Asgjëmangu përkufizimi i Cipos do të mbetet i pranueshëm, sikur autori atë të mos e kishte komprometuar me shpjegimin plotësues:

“Nga këto shëmbëlla mësojmë se foljet i paskemi edhe predikative, si në shëmbëllën e parë, edhe atributive a këpujore si n’atë të dytën”;

shpjegim plotësues ky, që tregon se anakronizmi konceptualo-terminologjik i Xanonit nuk ka qenë krejt i huaj as për Cipon e që, edhe brenda kuadrit të këtij anakronizmi, bashkabart konfuzionin terminologjik të foljevet atributive me foljen këpujore, e për pasojë pikërisht joatributive.

3) Kundrejt inventarizimit dhe kategorizimit të trajtave foljore nga Kristoforidhi ata të Samiut shënojnë herë përmirësime të gjendjes, herë numërime në vend, herë vajtje prapa.

a) Nga “Shkronjëtores”-ja Samiu me plot të drejtë mënjanoi të gjithë ata materiale të “Gramatiki”-së, të cilët përbënin

qoftë trajta të paqena edhe si materiale gjuhësore (p.sh. kam për të pasë kërkuarë etj.);

qoftë trajta (vërte egzistuese si materiale gjuhësorë, por) të paqena si mënyrë foljore (p.sh. trajtat e të kështuquajturave mënyrë vullnetore dhe mundësore).

Qoftë trajta të një përdorjeje tepër problematike, e madje të një egzistence më se të dyshimtë (p.sh. do të kem pasë kërkuarë etj.).

Trajtave ende sot e kësaj dite jo gjithaq letrare të variantit verior si *kam pasë pasë* etj. (të toskëzuara fonetikisht në: *kam pasurë pasurë* etj.) Samiu u kushtoi (jo paradigma të tëra, por vetëm) shënime kalimthi.

N’anë tjetër si të ardhshme të gegërishtes Samiu vërte shënoi ndërtimin me *kam* p.sh. “kam me pasunë a kam me pasë” (f. 71).

Por prej atij si e parardhshme e së njëjtës gegërishte u shënua vetëm ndërtimi me *do* p.sh. “do të kem larë (la), do të kem lëruarë (lëru) (f. 75, 83).

Pra, ndonëse i pafamiliarizuar me gegërishten, Samiu në këtë pikë të një domethënieje të posaçme për morfologjinë foljore të gegërishtes, korigjoi Kristoforidhin (shihni 2/c në 11/2).

b) Duke riprodhuar pakritikshëm Kristoforidhin, Samiu trajtat si të kushtores ashtu të habitores i përfshiu brenda atyre të dëftores.

Kështu edhe tek Samiu figuron termini absurd “i pritm’ i tanishëm” (dmth. e ardhëshme e tashme); termin ky, tek i cili Saminë e ka shpënë marrja (së bashku me Kristoforidhin e kushtores së tashme si “i pritm’ i parthim” (dmth. si e ardhshëme e pakryeme).

c) Sikundërqë Kristoforidhi e pat ndjerë drejtë, urdhërorja e shqipes njih vetëm kohën e tashme p.sh. ji, jini; kurse (nën ndikimin, me sa duket, të frengjishtes¹ Samiu urdhëroren e shqipes e pasoji me të partashmen në fakt të paqenë: “ki qënë, kini qënë” (f. 69).

ç) d) paskajores Samiu i shënoi këto dy palë trajta:

”E paçquame, i tanishim: (të) qënë; i parëtanishim: (të) pasurë qënë” (f. 70),

të cilat trajta janë për t’i lexuar kështu:

“...qënë dhe për të qënë, pasurë qënë dhe të pasurë qënë”.

Pra, Samiu pa asnjë rezervë njohu egzistencën në shqipe të një paskajore jo-perifrastike (“qënë: mot i tanishim”, pasurë qënë: mot i partanishim”).

Përmëtepër, paskajoren jo-perifrastike ‘të motit të tanishim’ ai (vërte jo pa u ndikuar nga gjermanishtja dhe frengjishtja, por prapëseprapë me një guxim prej shkencëtari) e mori si trajtë pikërisht themelore të mbarë sistemit foljor:

“Folja ndihmëse pasurë” (f. 61), “Folja ndihmëse qënë” (f. 66),

“Folja e mbaruarë me larë: larë, rrënja la” (f. 73) etj.

Por pjesorja (njëherë e adjektivuar, pastaj) e substantivuar në (numrin njëjës dhe) gjininë asnjansë – si paskajore mund të shërbejë vetëm në bashkëvajtje të detyrueshme me parafjalën *për*.

Prandaj paskajores Samiu dy palë trajtat duhej t’ia shënonte kështu:

“...(për të) qënë,... (për të) pasurë qënë”:

Përmëtepër paskajoren e partashme “(për të) pasurë qënë” Samiu mund edhe të mos e regjistronte fare; sepse ajo është vetëm një krijesë analogjike e Kristoforidhit (lç lç në I/2)

Anasjelltas diatezës jo-vepërore, në pardigmën përkatëse (f. 115-119), Samiu pa të drejtë i ka shpërnjohur pajosjen me paskajore.

¹ P. sh. “ayez fini votre travail ce soir”; “soyez rentrés de bonne heure” (A. Dauzat).

Themi: pa të drejtë; sepse paskajorja e shqipes sa egziston në njerën diatezë, aq egziston edhe në tjetrën; pohim ky, të cilin nuk e çvërteton dot fakti se në toskërishten e paraçlirimit paskajorja jo-vepërore nuk bashkëbartte pjesëzën u; kështuqë kundrejt gegizmit “për t’u përgjegjunë” qëndronte toskizmi “për të përgjegjur”¹.

Për pasojë, trajtimi prej Samiut i paskajores ka bashkëbartur edhe pluse edhe minuse. Po ai i pjesores? trajtimin e pjesores apo (siç e ka quajtur ai vetë) të “përgjysmësit”, Samiu u tregua prapavajtës i kryekëputshëm kundrejt Kristoforidhit.

Edhe me të vërtetë, Kristoforidhi egzistencën e një pjesorje ia pat njohur mbarë sistemit foljor shqip, kurse për pjesore të shqipes Samiu njohu vetëm pjesoren e adjektivuar vetëm të diatezës veprore:

“Përgjysmës: i qënë, të qënë; e qënë, të qëna, të qënë (f. 70).

“...përgjysmësi s’ka përveç një (S. R., mot), se aty s’është folje, po është një miemërë i bërë prej foljeje, p’andaj edhe zihetë një farë fjale më vetëhe” (poaty).

“...përgjysmësi ka gjindje edhe nëmurë si miemëratë” (poaty).

“E përcjellsimja edhe përgjysmësi bëhenë prej së paçquamesë me të marrë në kryet i pari (S. R. pritej: e para) fjalënë duke, i dyti nyjetë” (poaty).

“Nga të 31 syrët e ç’do përkthenieje 16 janë të thjeshtëtë, 15 të përzjerë; të përzjerëtë bëhenë prej të thjeshtëvet të foljes ndihmëse edhe prej së paçquamesë” (f. 70-71).

Pra, Samiu mori në një anë² pjesoren si paskajore, e n’anë tjetër³ pjesoren e adjektivuar si pjesore patjetër.

Por trajtat “i qënë etj.” janë derivuar pikërisht nga trajtat: “qënë etj.”, të cilat në këtë derivim janë domosdo për t’u kategorizuar (jo si paskajore, por përkundrazi) si pjesore.

Tek i dyfishti vështrim vrazhdësisht i papërpiktë i pjesores si paskajore dhe i pjesores së adjektivuar si pjesore patjetër (alias si pjesore pikërisht e paadjektivuar), e për pasojë tek çpajosja efektive e gramatikës

¹ Zaten, këte paradigme edhe vetë Samiu e ka emërtuar me trajtën pikërisht të mënyrës jo-figuruese në te: “*Folja Larë*, rënja La-E Premë, i tanishim, *lahemë*, *laheshë*, *lahetë etj.*”. (S.R. tek 2 vehtjet e para ë’ja fundore është analogjike artificiale).

² Në përshkrimin e kohëve të pathjeshta.

³ Në nomenklaturën e paradigmatit.

shqipe nga pjesorja e mirëfilltë – Saminë do ta ketë shpënë konstatimi i sipërfaqshëm se, në gjuhët tjera, trajtat e pjesores si rregull e përgjithshme ndryshojnë nga të paskajores.

Me këtë rast duhet shtuar se tek çpasosja e anasjelltë e gramatikës shqipe nga paskajorja homomorfe me pjesoren – mbasardhësit vendas të Samiut do t'i ketë shpënë karakteri reliktor i kësaj paskajorje (në shprehjet si “pa tharë”, “do tharë”).

Tani, këto dy pikëpamje barabar të njëanshme të Samiut dhe të mbasardhësve të tij vendas na mendojmë se mund të mënjanohen vetëm në dritën e supozimit se trajtat si (-*than*> -*thanë*>) *tharë* dikur përbënin vetëm paskajore. Më vonë, ato nisë të shërbenin edhe si pjesore; sepse me kohë pjesoret e dikurëshme si – *that* – u patnë adjektivuar krejt, duke humbur kështu çdo lidhje kategoriale direkte me sistemin foljor.

4) Tekstin e paragrafit (shkronjë dh faqe 60) mbi Ndarjen e foljevet në zgjedhime Samiu (në fund të librit) e ka bërë 8 herë kundranë “ndrejtimi lathimesh” dmth. ndreqjeje gabimesh.

Tani, se këta “lathime” nuk kanë qenë vetëm gabime shtypi, por kanë përbërë edhe – autokorigjime të autorit, këtë e provon si numri i 8 “lathimevet” (për 1 paragaf prej jo më shumë se 8 radhësh) ashtu edhe natyra e këtyre jo më pak se 7 prej 8 “lathimeve”:

‘gjashtë: pesë; ërë: -; yrë: uarë: uarë e uajturë; me turë: me urë a turë, me ur; i gjashtëti ato që mbarohenë me ë a me ur; me urë a me ë; një je: një je a e’.

pra, në autokorigjim e sipër Samiu tjetërsoi largvajtshëm strukturën e kriterëve të ndarjes së foljevet në zgjedhime; e, si rezultat i këtij tjetërsimi, ai numrin e zgjedhimevet e zbriti nga 6 në 5.

Ç’është e vërteta, Samiu nisi të autokorigjohet qysh në prag të tabelave paradigmatiche të foljevet të rregullta (dmth. qysh nga faqja 72 e një libri që ka 133 të këtilla); por atij (për faj të një mosvëmendjeje së rastit) paragrafi (faqe 60) i shpëtoi i parihartuar në bazë të këtij autokorigjimi...

pikërisht kështu shpjegohen edhe shpërputhjet e vrazhda midis “6 përkthimevet” të teorisë së këtij paragrafi dhe “5 përkthenievet” të praktikës së paradigmave:

“Përkthenie A: me të paçquame të mbaruarë me arë, irë, ërë, yrë” (f.

72;

“Përkthenie B: me të paçquame të mbaruarë me uarë (f. 80);

“Përkthenie C: foljet’ e mbaruara me uarë e ajturë” (f. 85).

“Përkthenie Ç: foljet’ e mbaruarë me urë a turë (f. 90).

“Përkthenie D: foljet’ e mbaruara me ë a me urë që kanë brenda në rrënjët je a e (f. 96).

Tani, kundrejt ndarjes nga Kristoforidhi të foljevet të shqipes në jo më pak se 18 zgjedhime simbas dëftores (shihni I/1, shënim) ndarja e tyre nga Samiu në jo më shumë se 5 zgjedhime simbas paskajores shënon një përparim.

Por, ndryshe nga ç’ndodh (në gjuhët riolatine e sidomos) në latinishte, ku katër grupet e tre tingujvet fundorë: - are, -ire, -‘re, -ere të paskajores janë karakteristikë për mbarë zgjedhimin e foljevet përkatëse e prandaj edhe mund të shërbejnë si kriterë për ndarjen e foljevet në 4 zgjedhime, në gjuhën shqipe rolin e këtij treguesi mund ta luajë vetëm e kështuquajtura karakteristikë e foljes dmth. vetëm tingulli fundor i temës foljore: foljet me temë në zanore përbëjnë zgjedhimin vokalik, foljet me temë në bashkëtingëllore përbëjnë zgjedhimin konsonantik.

Në gjuhën shqipe, tingujt fundorë të mbarë trajtës së paskajores përbëjnë treguesin nënzgjedhimor dmth. janë karakteristikë vetëm për ndarjen të njërit dhe tjetrit zgjedhim në nënzgjedhimet përkatës; të cilët pastaj edhe vetë ndahen në klasët përkatëse simbas treguesit klasor dmth. simbas barazisë apo përkundrazi pabarazisë së temavet foljore në të parën vehtje njëjës të së tashmes dhe së kryemes (aorist) të dëftores.

Moszbulimi i treguesit zgjedhimor, e për pasojë nisja nga nënzgjedhimori që pra ata çka shpuri Saminë tek fryrja e të 2 zgjedhimeve në 5 të këtillë.

Përmëtepër që për shkak të të njëjtut moszbulim që Samiu, megjithëse treguesin nënzgjedhimor “foljet’ e mbaruara me ë a me urë” e kombinoi me klasorin “që kanë brenda në rrënjët je a e”, prapëseprapë nuk arriti dot të përcaktojë kënaqshëm zgjedhimin e tij të pestë.

Themi kështu, sepse kushtet e këtij përcaktimi plotësohen p.sh. edhe nga foljet: *nderë, shkelurë*, të cilat asgjëmangu hyjnë jo në zgjedhimin e tij të pestë, por përkundrazi në të parin dhe në të katërtin.

Pra, ndonëse (duke kaluar nga teoria e paragrafit përkatës në praktikën e paradigmatvet përkatëse) Samiu parimet e ndarjes së foljevet në zgjedhime i rishikoi rrënjësisht, prapëseprapë këtë ndarje ai nuk arriti dot që ta kryente kënaqshëm...

Që Samiu pati njëfarë intuitede të së vërtetës se kriterin mbizotërues për ndarjen e foljevet në zgjedhime e përbën pikërisht tingulli fundor i

temës foljore alias karakteristika e foljes, për këtë dëshmon ky shënim i tij (nënvizoi S.R.):

“..., shkronja h hyn n’ata (S.R. “shënime” = diateza) q’u mbarohetë rrënja me të zëshme domethënë në të tri përktheniet të para” (f. 112).

Pra, idesë që foljet e shqipes t’i rindante në dy grupe më të mëdhenj (e pikërisht në grupin me temë në zanore të të 3 zgjedhimevet të tij të parë, dhe në grupin me temë në bashkëtingëllore të të 2 zgjedhimevet të tij të fundit) Samiu iu qas mjaft pranë.

Po ç’që ata që Samiut ia pamundësoi arritjen e plotë të kësaj ideje?

Që fakti se foljevet më prodhore të gjuhës s’onë në trajtën simbas Samiut (e simbas nesh) bazale të paskajores dy tjetërsime të njëmbasnjëshëm (i pari fonetik, i dyti analogjik) jo vetëm ua kanë zhdukur karakteristikën origjinare –o-, por edhe ua kanë errësuar përsëtepërmi kufirin tematiko-mbaresor (p.sh. *lëruarë* nga *lërua*, kurse *lërua* nga *lëro-n*).

Këjo është kaq e vërtetë sa që këto folje në dëftoren e tashme dhe të pakryeme jo-veprore shqipfolësi i thjeshtë i ndjeu herë si të zgjedhimit vokalik (*lërO-h-etë*, *lërO-h-ej*) herë përkundrazi si të zgjedhimit konsonantik (*lëronN-etë*, *lëronN-ej*).

Madje përcaktimi i temës së këtyre foljeve u bë një veprim tepër problematik deri për kuptimin e gramatikanëve përshkrues, siç shihet nga këjo kontradiktë e Samiut, i cili në një anë pohon:

“folja lëruarë, rrënja LËR” (f. 82) “lëronj..., lëronja..., lërova...” (poaty);

“... në foljet shkruarë, shkruanj, shkrova, shkruhetë, copa shkr është rrënja, edhe copatë uarë, uanj, ova, uhetë janë shtonje” (f. 60).

Kurse n’anë tjetër kundërpohon:

“... në përktheniet të dyt’ e të tretë... të zëshmetë o edhe ua janë të rrënjësë” (f. 108);

“... n’ata q’u mbarohetë rrënja me të zëshme domethanë në të tri përktheniet e para” (f. 112).

Tani për mënjanimin e kësaj kontradikte Samiu ka bërë këtë përpjekje:

“... në përktheniet të dyt’ edhe në të tretët rrënja është prej dy copash: copë’ e parë është e patundurë...; edhe ajo është rrënjë e vërtetë; cop’ e dytë është e shtuarë edhe ndërrohet nëpër të kthyerat, p’andaj në postatat të përkthenivet e zum’ atë si fundje edhe e shkruajtmë bashkë me fundjetë. Në foljet lëftuarë rrënj’ e parë është lëft, cop’ e dytë e e shtuar’ e rrënjës është ua, e cila bëhetë shumë herë o...” (f. 111).

Por këjo përpjekje e Samiut ka qenë krejt e kotë; sepse e ashtuquajtura “cop’ e dytë e e shtuar’ e rrënjës ua” është përkundrazi pjesë përbërëse e rrënjës (me të drejtë: e rrënjorit ose temës); kështuqë në paskajore tema e foljevet si lëftuarë nuk është lëft- (dmth. konsonatike) por përkundrazi është lëftua – (dmth. vokaliqe); e kështu që tre të parët dhe të mbrapmët zgjedhime të Samiut mundej dhe duhej të grupoheshin në një të parë zgjedhim vokalik dhe në një të dytë zgjedhim konsonatik.

5) Në përshkrimin e trajtavet të foljevet të rregullta Samiu i është përmbajtur një ecurie metodike të përsosur në llojin e saj.

Meqë foljet *pasurë*, *qënë* janë tipikisht të parregullta, Samiu ato nuk i ka përshkruar fare (dmth. trajtat e tyre nuk i ka paraqitur të analizuara në temat dhe mbaresat përkatëse), por i ka regjistruar globalisht.

N’anë tjetër meqë trajtat e pathjeshta të foljevet të rregullta ndërtohen me ndihmën e foljevet *pasurë*, *qënë*, Samiu këto dy folje i ka zgjedhur para gjithë tjeravet.

Fill mbas zgjedhimit të foljevet *pasurë*, *qënë*, Samiu f. 70 ka konstatuar:

a) se çdo folje ka 31 syrë (dmth. trajta), nga të cilët “16 janë të thjeshtë, 15 të përzjerë”;

b) se “të përzjerët bëhenë prej të thjeshtëvet të foljesë ndihmëse edhe prej së paçquames” së foljes së zgjedhuar; dhe

c) se nga 9 të thjeshtët (jam, isha, qeshë, qenkam, qenkesha, të jem, qofaha, ji, qënë) 7 tjerët (të isha, të qenkështa; do të jem, do të isha, do të qenkeshta; duke qënë, i qënë), ndryshojnë vetëm përngja fjalët: të, do të, duke, i; kështuqë:

“nga të gjithë të 31 motet vetëm 9 të thjeshtë kanë forma më vetëhe edhe me të diturë këto të nëntë forma të ç’do foljeje mundimë t’i bëjmë të tjeratë vetë” (f. 71).

Tani, ja pasqyra e mbaresavet të këtyre 9 formave të thjeshta për foljet e të parit zgjedhim samian:

“E preme, i tanishim: -(n)j, -n, -n, -jmë, -ni; -jnë;
 I parthim: -nja, -ja(m); -nje, je; -nte, -nimë, -jimë; -nitë, -jitë; -ninë, -jinë;
 I shkuarë: -va, -ve, -u, -më, -të, -në;
 I pap. i tanishim: -kam, -ke, -ka, -kemi; -ki,³ -kanë;
 I pap. i parthim: -kështa, -kështa, -ke(j), -këshimë, -këshitë, -këshinë.
 E varme: -(n)j, nç, jsh; -(n)ë, -jmë, -ni, -jnë;
 E uruame: -fsha, -fsh, -ftë, -fshimë, -fshi, -fshinë;
 E urdhuame: -j, -ni.
 E paçquame: -rë, -në, -(asgjë)” (f. 72-73).

Edhe përshkrimi i katër zgjedhimevet tjerë (të foljevet të rregullta) nis me nga një të këtillë pasqyrë mbaresash. Por në mungesë vendi na vetëm mbaresat e zgjedhimit të parë do t’i bëjmë kundranë shqyrtimi kritik.

Habitorja e tashme dhe pakryemja (p.sh. lakam, lakështa) historikisht rezultojnë nga përngjitja e pjesores prkt. paskajores (çveshur nga mbaresa) e foljes së zgjedhur (la) me dëftoren e tashme dhe të pakryemen (kam, keshta) të foljes ndihmëse pasurë. Ndërkaq deskriptivisht Samiu ato i mori si të papërngjitura; prandaj trajtat kam, keshta të foljes ndihmëse pasurë ai i shënoi si mbaresa të foljes së zgjedhur: “lakam etj.”

Kundrejt mbaresës së vetme –rë të paskajores toskërisht tek foljet me temë në zanore (p.sh. la-rë, shi-rë, nde-rë, fry-rë f. 77, 79), Samiu për të njëjtën mënyrë gegërisht ka shënuar dy mbaresa: mbaresën zero (la, shi, nde, fry) dhe mbaresën –në (lanë, shinë, ndenë, frynë). Në fakt, gegërishtja, përveç paskajores së çveshur nga çdo mbaresë (la etj.), njeh si rregull të përgjithshme vetëm mbaresën –m lam etj.). Pra, trajtat lanë etj. gjoja të gegërishtes Samiu, në zbatim të anasjelltë të rotacizmit, i ka rindërtuar simbas trajtavet larë etj. të toskërishtes. E ai ato i ka rindërtuar kështu (jo me ndonjë qëllim paralelizmi mbaresor të gegërishtes me toskërishten, por) thjeshtësisht për mosfamiliarizim me gegërishten (me këtë rast rikujtojmë “tnimni” – në e Naimit në “Bagëti e bujqësija”, dhe “shpënesë” e Buzukut në veprën përkatëse).

Historikisht apo diakronikisht, mbaresat e së tashmes -(n)j, -n, -n, -jmë, -ni; -jnë; ose janë mbaresa të pathjeshta, ose nuk janë mbaresa fare. Edhe me të vërtetë, nga këto mbaresa e para dhe tri të fundit rezultojnë nga bashkëshkrimi e dikurëshme e zgjatimit tematik –n- me mbaresat përkatëse; kurse e dyta dhe e

³ Këjo mbaresë i takon ligjëritimit jo-letrar: në letrarin ajo paraqitet e plotë: - keni.

treta përbëhen vetëm nga i njëjti zgjatim tematik, meqë mbaresat përkatëse janë zhdukur ndërkohësisht. Por sinkronikisht ato që të gjashta janë mbaresa patjetër.

Vetëm mbasi pat përshkruar trajtat që foljet e rregullta paraqesin në diatezën veprorë, Samiu kaloi në përshkrimin e trajtave jo-veprorë të të njëjtave folje: trajta jo-veprorë këto, prejardhjen e të cilave nga veprorët përkatëse ai e përcaktoi në këtë mënyrë mund të themi mjeshtërore:

“Foljetë pësonjëto, vetëvetore, mezëto. Folja ngasëse kur kthehet në një nga këta të tre shënime, përkthehet me këto fundje që do të tregojmë këtu, nga ç’do përkthenie të jetë:

E preme, i tanishim: -hemë, -emë, -heshë, -eshë(e), -hetë, etë, -hemi, -emi, -hi, -i, -henë, enë;

I parthim: -hesha, -esha, -heshe, -eshe, -hesh(hej), -esh(ej), -heshimë, -eshimë, -heshitë, -eshitë, -heshinë, -eshinë;

I shkuarë: u –a(va), shë, u –e(ve), u-, u –më, u –të, u –në...

I tanishmi edhe i rrëfyeri i së premesë... shohëmë që kanë nga dy palë fundje, një palë me h, edhe një palë pa të; shkronja h hyn n’ata q’u mbarohetë rrënja me të zëshme do-me-thënë në të tri përktheniet të para; ... I shkruari... nukë ndërron prej të punëtoresë përveç nga shkronja u që merr në kryet; vet’e par’ e njëjësit munt të bëhetë edhe si e punëtoresë, munt të bëhetë edhe me të marrë fundjenë shë...” (f. 112-113).

Asgjëmangu edhe këtu le të na lejohen këto dy vërejtje kritike:

Meqë në të gjitha kohët tjera mbaresat e foljeve vokaliqe figurojnë përpara atyre të konsonantikeve, e meqë vetëm variantet e njërës apo tjetrës mbaresë janë marrë brenda kllapash; për këto dy arsye në vend të shënimit: “u–a(va), shë” duhej të kishim shënimin: “u–va(shë), a(shë)” = p.sh. “u lëvdova (u lëvduashë), u hapa (u hapshë)”.

Pjesëza u e diatezës jo-veprorë përbën një të dhënë gjuhësore që egziston pamvarësisht nga shenjat e shkrimit e që bart një kupitm: prandaj ajo nuk ishte për t’u quajtur: “shkronjë”, as madje “zë”.

6) Në hartim e sipër të gramatikës së gjuhës shqipe në gjuhën shqipe Sami Frashëri, me një kompetencë të shëndoshë prej linguisti modern dhe një frymë të fortë prej patrioti popullor – krijoi prej asgjëje një sistem të tërë terminesh gramatikorë thjeshtë shqip.

Por mbasardhësi i tij, më vazhdegjati dhe mbresëthelli në mbarë traditën shkollorë shqipe, Aleksandër Xhuvani – jo gjithmonë pa të drejtë –

pati ndaj këtyre termineve një qëndrim në përgjithësi tepër të rezervuar për të mos thënë: edhe negativ; si mund të shihet nga ballafaqimi i terminevet foljorë të Samiut, shënuar në krye të listës, me ata të Xhuvanit, marrë brenda kllapash;

A. Terminet e përgjithësivët foljorë:

1) folje (folje), 2) shënim (-), 3) ngasës (-), 4) mosngasës (-), 5) punëtore (veprore), 6) pësonjëtoare (pësore), 7) vetëvetore (-), 8) mesëtore (-), 9) të rregullta (të rregullshme), 10) të parregullta (të parregullshme), 11) përkthim, përkthenie (zgjedhim), 12) të pavetta (pavetsore a njivetsore), 13) rrënjë (rranjë), 14) shtojnë, fundje (prapashtim), 15) ndihmesë (ndihmëtore), 16) mëndyrë (mënyrë), 17) mot (kohë).

B. Terminet e mënyrëvet foljorë:

1) e preme (dëftore), 2) e varme (lidhore), e uruame (dishërore), 3) e urdhuame (urdhënore), 4) e përcjellçime (përcjellore), 5) e paçquame (paskajore), 6) përgjysmore, përgjysmës, pjesëtore (pjesore).

C. Terminet e kohëvet foljorë:

1) mot i tanishim (kohë e tashme), 2) i parthim (e pakryeme) 3) i shkuarë (e kryeme e thjeshtë), 4) i parëtanishim (e kryeme), 5) i mëparthim (e kryeme e plotë), 6) i parëshkuarë (e kryeme e tej-shkueme), 7) i pritm' i tanishim (e ardhëshme e tashme), 8) i pritm' i parëtanishim (e ardhëshme e përparëshme).

Shënim. Trajtat p.sh. *pasëkam*, *do të kisha* janë vështruar prej Samiut (në pajtim me Kristoforidhin) si dy kohë të dëftores dhe janë quajtur prej tij: “i papandehur’ i tanishim (i së premesë)” dhe “i pritm’ i parthim (i së premesë)”. Përkundrazi prej Xhuvanit të njëjtat janë vështruar si dy mënyrë të ndryshme nga dëftorja, dhe janë quajtur “habitore e tashme” dhe “kushtore e tashme”.

PËR PLOTËSIMIN DHE QËNDRUESHËMIMIN TË TERMINOLOGJISË SHQIPE¹

Gjuhënat letrare a thue përse zhvillohen kaq shpejtë sa që krye nja 50-80 vjetsh përfundojnë një proces, për të cilin tjeravet letrarishte m'atë hershëme u janë dashtë shekuj me rradhë? Sepse përfaqësuesat e gjuhënavet bashkëkohore – të menduemët në mënyrë të kulturue (paralelisht me vetë kulturën) e përvehtësojnë prej popujvet, te të cilët këta të menduem është zhvillue m'atë heret; e e përvehtësojnë tue i dhënë një të shprehun të gegjshëm me strukturën e gjuhës vehtjake. Kështu ata shkurojnë zhvillimin e vet, së bashku me të diferencuemin mendim të rí ata krijojnë dhe të diferencuemen shprehje të ré, herë herë në saje farkesash të pavolitshëme apo huazimesh të pahirshëm, mirëpo me kohë nëpërmjet shprehjesh të përshtatshëme dhe të qëndrueshëmueme. Larg së përb'ami ndonjë dhunim të njëjës gjuhë prej anës së tjeravet, këta përb'an rrymën e natyrshëme të kulturës bashkëkohore, rrymë që është e një tempore jashtëzakonisht të shpejtësue. Këta qëndron prandej në vetë natyrën e botës së sodshëme, e cila nuk kejon që njëjët popuj të mbeten për së tepërmi për mbrapa tjerëvet. Edhe në rrjedhtë pjesërisht në vijim shtrëngese, një zhvillim i këtillë ndjek kryekëput të njëjtën udhë, nëpër të cilën do të përshkohej sikur çdo popull t'ishte parcaktue me përkrye – fill vetëm – zhvillimin t'atësuer të mbarë popujvet në botë...

Aleksandar BELIĆ, Južnoslovenski filolog, 1949-50, f. 36.

Në muejin nanduer të vitit 1952, i atëhershëmi Drejtorat për Arsim e Kulturë i Krahinës Autonome të Kosov'e-Metohisë par organizue në Prishtinë një mbledhje bukur të gj'atë njerzësh të degës për t'u konsultue ndërmjet veti mbi këto dy problematika gjuhësore:

I. përkah tingujt dhe trajtat, me njësuë sa m'atë shum që të jetë e mundshëme gjuhën e shkrimit t'atyne Shqiptarëve të Jugosllavisë të cilët gjuhën shqipe e shqiptojnë gegënisht; dhe

II. gegënishten, kështu të njësueme përkah tingujt dhe trajtat, me e plotësue me termat teknike që i mungojnë, e pa të cilat ajo do të mbetej e pazonja

¹ Ky tekst është paraparë si parathënie për Fjalotrin terminologjik shqip-serbisht-frangjisht të hartuar nga S. Riza e M. Bardhi më 1955 në Institutin e atëhershëm albanologjik në Prishtinë, që mbeti dorëshkrim. Nëpër tekst ka shënime të ndryshme, ndër të cilat propozime konkrete për terma të caktuar. Një pjesë e shënimeve duhet të jenë të Anton Çettës. Fjalori sot nuk duket të ketë vlerë të veçantë, ndërsa parathënia na ndihmon të njohim ndonjë ide të S. Rizës në atë kohë. Dorëshkrimi ruhet te R. Ismajli, ndërsa parathënia që po botojmë në fund ka firmën e autorit dhe datën: Prishtinë, prill 1955, profesor Selman Riza, shef i Sekcionit gjuhësuer të Institutit albanologjik.

me pasqyrue denjësisht paravajtjen, të gjithanshëme dhe të vrrullshëme, të pakicës s'onë kombtare në Jugosllavinë t'onë socialiste.

Në përfundim të punimevet nëpër komisione dhe të diskutimevet në seancat e përbashkta, e para Mbledhje gjuhësore e Prishtinës miratoi një zâni tre parime:

1. Përkah fjalori, letrarishtja shqiptare është e padiferencueme dialektisht.

2. Hiq toskënisht-shqiptuesat, gjuha e shkrimit e Shqiptarëve të Jugosllavisë do të rezultojë prej bashkëshartimit fonetiko-morfologjik të të gjitha nëngegënishteveve simbas njëj kriteri të caktuem: simbas kriterit të mënjanimi t'evolutaveve partikulariste.

3. Për plotësimin e fjalorit me mjetet shprehjorë që mât së forti i mungojnë në laminat të shkencave, arteve dhe teknikave – duhen çfrytësue këta tre burime simbas këtij rendi:

a/ me përgjithësue krahinarizmat,

b/ me përtrí arkaizmat, dhe

c/ pa lëndue frymën e shqipes por me një mënyrë guximtare, me ndërtue fjalë të pathjeshta tue bashkue të thjeshtat qoftë ndërmjet veti, qoftë me elemente foljorë të pamvehtësishëm.

* * *

Në planin organizativ, e njëjta Mbledhje bâni gjithashtu njëj zâni këta dy rekomandime:

1. me themelue ndonjë komision të përhershëm a komisi gjuhësore për vumjen në vepër të parimeve të sipërm; dhe

2. si organ të kësaj komisi, me mbëkambë një të përkohshëm për rrahjen sistematike të çeshtjeve gjuhësore.

* * *

Në vijim të rekomandimit të parë, por më një styl shumë mât të gjânë Këshilli Populluer i Krahinës Autonome të Kosov'e-Metohisë muerr me 29 korrik 1953 një vendim të njëj randësi madhore: vendimin me themelue në Prishtinë një institut **Albanologjik**.

Konform me këte emën, këtij instituti i u caktue misioni me gjurmue shkencorisht gjuhën, letërsinë, historinë e, mât përgjithësisht, kulturën kombtare të Shqiptarëve të Jugosllavisë; e me e gjurmue për të shërbye

lavrimin të matejm t'atynë anëve të kësaj kulture, të cilat – prej pikëpamjes s'ideologjisë socialiste dhe të patriotizmit jugosllav – janë pozitive.

E me krijimin në Prishtinë të njëj instituti krahinuer me një mision të këtillë, Pushteti populluer i Jugosllavisë së ré dha edhe një provë më shumë të vendosunisë së vet që barazinë e gjithanshëme të Shqiptarëve të mbra-pambetun me tjerat pakica kombtare në RFPJ e me vetë kombsinat jugo-sllave ta zbatojë konkretisht edhe në fushën e përgjegjësisë të kulturës së naltë.

* * *

Anasjelltas rekomandimi i dytë i Mbledhjes së Prishtinës në lidhje me boitmin e njëj së përkohshëmje gjuhësore ka mbetë ende sod e kësaj dite i papërmbyshun më së forti për këto dy arsena:

Meqenëse e rekomanduemja komisi gjuhësore u konkretizue në formën e njëj sekcioni të gjuhësisë pranë Institutit albanologjik, për këtë arsye këtij sekcioni i ra në pjesë edhe barra e botimit eventual të së përkohshëmes përkatëse. Ndërkaq, n'ata të parë, bibliotekës s'Institutit i mungonjin deri tekstet më kryesorë të letërsisë dhe veprat më themelore të gjuhësisë shqiptare. E në mungesë të njëj minimumi literature konsultimi do të kishte qenë prej anës s'onë një punë e paurtë me pranue përgjegjësinë e drejtimit të njëj reviste gjuhësore me pretendime shkencorë.

N'anë tjetër përmirësimin e përkëthimevet Mbledhja e Prishtinës e kishte paraqitë si më të randësishëmen e më të ngutshëmen e të gjitha nevojave t'ona në laminë gjuhësore. Prandej edhe e para punë e Institutit të porsathemeluem e madjë endë të paorganizuem mirë – që me marrë nisjativën e përpilimit të njëj fjalorthi *terminologjik* serbokroatisht-shqip. E këte nisjativë Instituti e muerr tue mendue se për këte përpilim do t'ishte e mundshëme bashkëpunimin e domosdoshëm me shokët e jashtëm me e sigurue me anë të letërkëmbimit të drejtëpërdrejtshëm e sidomos nëpërmjet të shtyllave të shtypit.

Mirëpo pjesëmarrja kryekëput e pamjaftueshëme e shokëve të jashtëm në grumbullimin e gjegjësinave shqipe e sidomos në *shqyrtimin kritik të tyne* – na kanë bindë më në fund se në mungesë të njëj organi vehtjak është e pamundshëme me organizue një bashkëpunim të vertetë. E në mungesë të njëj bashkëpunimi të këtillë duhet rrëfye se Sekcioni gjuhësuer pranë Institutit albanologjik do të humbte pjesën më të madhe të së vetës arsye qenjeje. Edhe me të vertetë forcat e mbrendshëme të këtij sekcioni do të mbeten edhe në të përtardhunën tepër modeste për të mujtë gati fill vetëm me zhvillue ndonjë veprimtarë për të qenë. Ja sepse për përgjegjësat e këtij

sekcioni kryet e punës edhe në të përtardhunën do të qëndrojë vetëm e vetëm në stimulimin, organizimin dhe dirigjimin të kontributevet prej anës së shokëvet të jashtëm në përcaktimin e përpiktë të gegënishtes së përbashktë, e, më gjënisht, në të kësajin lavrim të gjithanshëm. E kuptohet vetiu se ushtrimin e njëj funksioni të këtillë e pamundëson mungesa e njëj organi vehtjak.

* * *

Nënvizuemë nevojën me realizue edhe rekomandimin e dytë të Mbledhjes së Prishtinës sepse na në rradhë të parë pikërisht mungesës ndër në të njëj së përkohshëmje gjuhësore ja atribuojmë pamjaftësinë e deritashëme të bashkëpunimit t'ânë me shokët e jashtëm, e për pasojë edhe dobësinë relative të këtij punimthi t'ânë leksikografik.

Ndonëse fjalorthi quhet terminologjik, në të figurojnë shum fjalë që nuk përbajnë terma teknike, por që ndër në kanë ndodhë pamjaftësisht të njohtuna, gjegjësisht që ndër në shpeshherë përkëthehen papërshtatshëm prej serbokroatishtes në shqipe.

Gjithashtu ndonse kemi synue të kontribuojmë në qëndrueshëmimin e për pasojë më njësimin të terminologjisë shqipe, prapëseprapë në disa rasa na është dashtë për një të vetëme termë të huej me shenjue dy a më shum orvatje shqipnimi, sepse nuk kemi qenë kurdoherë në gjendje me miratue pa tjetër soll njënen sosh.

Duhet të shtojmë se prej tre burimevet: përtrimje e arkaizmavet, përgjithësim i krahinarizmavet dhe krijim i neologjizmavet që Mbledhja e Prishtinës pat rekomandue për zhvillimin gjuhësuer paralelisht me paravajtjen e jetës shoqnore, dy të parët na kanë hy në punë pa krahasim më pak se sa i treti. Po a thue përse? – Më së forti sepse veprat të Bardhit dhe Bogdanit ka herë që kanë qenë çfrytsue prej kësaj pikëpamjeje, kurse ato të Buzukut dhe Budit na janë endë sod e kësaj dite të panjoftuna në tănësi.

N'ânë tjetër, krahinarizmat siç janë p.sh. ato që ka grumbullue dhe shpjegue Nikollë Gazulli në Visaret e Kombit vëllim XI – na janë dukë në shumicën e rasavet tepër problematike për të mujtë menjëherë me ndërmarrë përgjithësimin e tyne ndër në.

Më në fund na kemi qenë dhe mbetemi të bindun se kryeburimin e pashterrshëm për pajosjen e shqipes me mjetet shprehjorë të përparimit shoqnuer – e përbân: o përvehtësimi i gatshëm i fjalëvet të hueja, o ndërtimi vehtjak i fjalëvet të pathjeshta, o njëni dhe tjetri.

E né në këte bindje na ka përforcue jo vetëm konsiderata theorike mbi pafuqishëmeninë e bashkëlindun të së vjetrës me pasqyrue përshtatshëm origjinalitetin, larëminë dhe begatinë të së resë, por edhe shembulli konkret i gjuhënavet të kulturue.

Edhe me të vertetë në këto gjuhëna rishpërshtatsimi domethânjues i arkaizmavet gjegjësisht i krahinarizmavet përbân – përjashtimin, kurse përvehtësimi së jashtëmi apo ndërtimi së mbrendshëmi apo njâni dhe tjetri përbâjnë – rregullën.

Ndërkaq për të sqarue qëndrimin t'ânë ndaj problematikës së neologjizmavet, po rishbotojmë këtu (me disa rishpërkitje mâ së forti styli) çkah në kohë të vet patmë shpallë në fletoren “Rilindja” vt. IX, nr. 100, dhe në “Flakën e Vllaznimit” vt. IX, nr. 280:

“Siç shihet sheshit edhe prej vetë mbishkrimit të thirrjes s'onë: *Për qëndrueshëmimin e terminologjisë shqipe*, na me këte nisjativë nuk kemi synue që terminologjinë shqipe ta krijojmë zanafillazi. Përkundrazi qëllimi i ynë ka qenë me kontribuue në qëndrueshëmimin e të gjitha atyne termave që vertë tashmâ egzistojnë në gjuhën shqipe, por që sidomos ndër né janë endë sod e kësaj dite të panjësue me gjegjësisht të papërgjithësue.

Të panjësue, sepse janë bukur të shumta rasat ku për një të vetëme termë të huej na përdorim jo një të vetëme gjegjësi shqipe, por dy a mâ shum sprova shqipnimi. E na mendojmë se këjo shumësi, larg së përbâmi ndonjë pasuní gjuhësore të vertetë, përkundrazi shkakton vetëm pështjellim në të kuptuem, pengesë në marrëveshje; e prandej si e këtillë âsht për t'u mënjanie pa tjetër. Kritikës se, tue veprue në këtë mënyrë, na vorfënukekemi endë ashtu mjaft të vorfënin fjaluer të shqipes, do t'i përgjigjemi tue vërejtë se mënjanimi i shqipnimevet të tepërt – kurdoherë nuk do të dojë me thânë edhe asgjâsimin e tyne. Për shembull, e që të flasim këtu vetëm për terminologjinë gramatikore, sprovat e shqiptimit të thomi: “astjetër” dhe “fjillk” janë për t'u shporrë jo soll prej terminologjisë gramatikore, por edhe prej vetë fjalorit bashkëkohuer të gjuhës shqipe. Anasjelltas termat gjithashtu gramatikore: “mbiemën” dhe “pyetës”, ndonse si të këtilla janë për t'u zavendësue me termat mâ të përshtatshëme: “ndajemën” dhe “pyetjues”, anasjelltas me kuptimet: “llagap” dhe “njeri që pyet” duhen ruejtë në përdorjen e përgjithëshme.

Të papërgjithësueme, thuej, jo vetëm pamjaftësisht të përhapuna në përdorjen e përditshëme, por gjithashtu pamjaftësisht të njoftuna edhe prej vetë njerëzvet të degës. Edhe me të vertetë, kush është ai njohës i shqipes që njohëka të tana sprovat e shqipnimit të termavet të hueja, tue u nisë, të mos thomi prej shkrimtarëve të tjetër, por prej Rishlindjes e tëhu?

Shkurt, nisjativa e jonë, m^a së forti, qëndron pikërisht këtu *qama*, në bashkëpunim me shokët e jashtëm, të b^ajmë njëherë *inventarin* e të derisodshëmeve sprova shqipnimi të termavet teknike të hueja, e mandej *kritikën* e tyne me qëllim që të mënjanojmë të pavyeshëmet, edhe të njësojmë e përgjithësojmë të përshtatshëmet...

Po në lidhje më ate pakicë termash që ndoshta janë kryekëput të pashqipnueshme, por që na, hiq disa prej tyne, do të vazhdojmë asgj^a mangu me shpallë në shtyp [natyrisht jo me kërkesë që edhe këtyne në k^ambë e në dorë t'u trillohen gjegjësinat shqipe, por vetëm e vetëm me pyetje nëse lexuesavet u është e njoftun ndonjë provë shqipnimi endë për t^o]; po në lidhje me shpalljen në shtyp endë të këtyne termave ç' do të thomi?"

Do të thomi se, përveç qëllimit kryesuer me kontribue në qëndrueshëmimin dhe njësimin të terminologjisë shqipe, nisjativën t' onë me përpilue një fjalorth terminologjik – na e ka frymëzue edhe qëllimi me nxitë lavruesat t' anë gjuhësorë n' orvatjet e tyne eventuale me sprovue shqipnimin endë t' atyne termavet të hueja, të cilat vertë duken të pashqipnueshme, por të cilat ndoshta nuk janë të këtilla.

Së këndejmi rrjedh se na parimisht nuk pajtohem i kurrresi me kundërshtarët aprioristikë të fjalëve të reja, me anmiqt e përbetuem të neologjizmvat shqiptare, të cilët për m^a tepër i kundrojmë si shterpëzuesat m^a të rrezikshëm të gjallënisë pjellore të gjuhës shqipe, e njëheras si penguesat m^a të mëdhej të përhapjes së kulturës në popullin shqiptar.

U muerr vesht se neologjizmat, të prodhueme në seri, kallëpçe, me çdo kusht, janë në stërshumicën e rasavet për t' u kritikue pa mëshirë, e madjë për t' u ferfillue me neveri. Mirëpo kryekëput tjetërqysh qëndron puna me të gjitha ato fjalë të reja që vijnë e krijohen rast mbas rasti, në vijim të vrullit me u shprehë sa m^a përshtatshëm a sa m^a efektshëm; shenjimisht kryekëput tjetërqysh qëndron puna me të gjitha ato fjalë të reja që shkrimtari apo gojëtar i krijon në flakrë e sipër të frymëzimit e gati gati pavatëndërdijshëm. Krijesat e këtij lloji prej anës së shqipfolësavet naltësisht të lavruem mund të thuhet se paraqesin të njëjtën

shkallë vetëvetishëmenije a spontaneiteti si dhe krijesat gjuhësore të popullit të pashkollë. Prandaj ato nuk janë më pak autentikisht shqiptare se sa këto të fundit. Zaten edhe në folklor për të luejtë rolin e krijimtarit gjuhësuer nuk mjafton me qenë vetëm njeri i popullit: duhet endë me u shque si përkah zgjuetësija e lindun ashtu përkah përvoja foljore.

U muerr vesh mbasandej se puristat t'anë që në të vetin padjallzim historik gjegjesisht në të vetën mystikë nacionalistike andërrojnë një pastërti të pamundshme sepse të qindpërqindshme të landës së fjalorit, e që prandej tue mos u kënaqë me shpallë luftë çdo huazimi të mbastashëm të çdo fjale së huej, ngrenë krye edhe kundër asaj pjese së fjalorit të shqipes e cila vertë është origjinet jo-shqiptare por të cilën populli shqiptar tashmë e ka përvehtësue plotësisht e gjithqysh; u muerr vesht, po thomi, se puristat t'anë nuk meritojnë me u përfillë fare, jo më me u shikue posi një shembull për t'u ndjekë.

Mirëpo purizmi prapëseprapë është pohimi i tepruem, stërmadhimi i skajshëm i njëj prirje, e cila në vetëveti është përgjithësisht njerëzore dhe plotësisht e mirëthemelueme. Po a thue cila është këjo prirje? Asht prirja që, mbrenda mundësinavet, të ruhet fjeshtësia e fjalorit. E të ruhet për arsyen jo vetëm esthetike të njëj paraqitjeje sa më të njëjlojshme, por edhe shkencore të njëj karakteri sa më homogjen. Edhe me të vertetë, fjalorit të njëj gjuhe një përziemje tepër laramane me gjithfarë elementesh të huej – nuk ja shëmton vetëm bukurinë, por edhe ja ndërlikon strukturën e ja dezorienton zhvillimin.

U muerr vesht më në fund se edhe na Shqiptarët duhet pa tjetër të përvehtësojmë të kështuquejtunat fjalë ndërkombtare. Mirëpo me këte rast po lejohemi me vërejtë se kurdoherë nuk dihet me siguri nëse në këte apo ate rasë konkrete kemi apo jo të bëmë përnjëmend me një fjalë ndërkombtare. Për shembull zor që rijolatinizmat: *koncept, objekt, passion* etj. të mos kundrohen si ndërkombtare. Asgjâmangu në gjermanishte atyne u gjegjen fjalët vendëse: *Begriff, Gegenstand, Leidenschaft* etj.; - fjalë vendëse këto që prapëseprapë shihet sheshit se përkah burimi nuk janë prodhime populli po krijesa dijetarësh. Në serbokroatishte të njëjtavet fjalë kinse ndërkombtare u gjegjen gjithashtu fjalët vendëse: *pojam, predmet, strast* etj.

Vertedukshëm mundësinat krijimtare do të jenë në gjuhën shqipe më të kufizueta se sa në serbokroatishte e sidomos në gjermanishte. Mirëpo, në këte mes, autorsija e njëj gjuhe nën tjetrën nuk mund të jetë e krye-këputshme dhe e gjithëmbarshme. Prandaj, nëvendse rehatshëm me dhënë karar një herë e përgjithmonë se çkah u lejueka në serbokroatishte e sidomos në gjermanishte qenëka përkundrazi e ndalueme në shqipe, duhet papritueshëm me shqyrtue veçanërisht çdo rasë konkrete për të pá nëse një e

kështuqejtun fjalë ndërkombtare âsht verevertë e papërkthyeshme në shqipe.

Le të vërejmë me këte rast se edhe fjalori i gjermanishtes do të kishte qenë fort larg së pasuni të tânë begatinë e tashëme, sikur sprovat me gjermanizue këto apo ato latinizma gjegjesisht lashtogreqizma të kishin gjetë te intelektualët gjermanë po atë keqpritje e mospërfillje që sprovat me shqipnue këto apo ato të kështuqejtuna fjalë ndërkombtare vazhdojnë me gjetë te shumica e madhe e intelektualëve shqiptarë; - të cilëve do ta thomi troç se veshët u kanë qëllue kaq të stërhollë, e nofullat kaq delikate sa me ngritë pretendimin e pamundshëm që fjalët e pathjeshta kurdoherë të dalin gati gati aq të shkurtëna sa edhe vetë të thjeshtat, e që ato për mâ tepër të shqiptohen gjithmonë me një mënyrë sa mâ të rrjedhshme, për të mos thënë, sa mâ të rrëshqitshme.

* * *

Pra, tre argumentet që zakonisht parabarten në favor të fjalëve të hueja – janë larg së qenuni të pakundërshtueshëm. Në vetëveti ata janë madjë mjaft të papeshtë e të palargvajtje, e pabisedueshëm vlejné vetëm kundër faktimit të forcatun të fjalëve të reja, por jo edhe kundër krijimit të tyre të kritereshëm.

Anasjelltas, në të mirë të njëj krijimi të këtillë flasin këta dy argumente të shëndoshë që janë këto dy nevoja të mëdha: nevoja me shpejtësue procesin e përhapjes së kulturës në popullin shqiptar, pamjaftësisht të përparuem; dhe nevoja me parndalue rrezikun e shterpëzimit të mâtejshëm të gjuhës shqipe, pamjaftësisht të lavrueme.

Âsht një gjâ e afërmendshme e madjë e vetëkuptueshme se fjalët e hueja, gjithqysh të pandëgueme, populli i përvehtëson pa krahasim mâ me zor të madh se sa neologjizmat vehtjake, që janë ndërdyzime vertë të rij e për pasojë endë të padijtun, porse elementesh të vjetër e për pasojë tashmâ të njoftun. Për mâ tepër fjalëve të hueja, mâ në fund të përvehtësue, populli zakonisht ua shtrembënon kaq fort tingëllimën e ua tjetëron kaq thellë domethanjen, sa që shpeshherë e njëjta fjalë âsht tepër larg së pasuni pikërisht po atë kumbim e kuptim më një anë në gojën e intelektualëve që dijnë gjuhëna të hueja, e n'anë tjetër në gojën jo vetëm të njerëzvet të pashkollë por edhe të të shkolluemvet të cilët porse njohin soll gjuhën âmënore.

Pa dyshim dijtja e gjuhënavet të hueja do të jetë vazhdimisht për Shqiptarët kusht i domosdoshëm për përvehtësimin e njëj kulture së naltë. Mirëpo na në këte mes duhet të kemi para sysh mâ së forti interesin e shtresavet të gjâna të të kulturuemvet t'anë mesatarë e nënmesatarë. Prandaj na nuk pajtohemi aspak me mendimin e ndokujt se, për të popullorsue ndër

né teknikën dhe shkencën, u dashtëka si të thuesh me çelë hap-e-krah dyert e fjalorit t'ânë një huamarrjeje sa mâ masive prej kahmos. Përkundrazi na jemi të bindun se një përmytje e këtillë e fjalorit të shqipes me fjalë të hueja do të vështirësonte pa masë kalimin e kulturës prej stërpakicës s'intelektualëve të zanatit në turmat e popullit punues e të shkrim-e-këndimësavet të thjeshtë.

N'anë tjetër, siç dihet, gjuhënat ndahen në dysh: në të vdekuna e në të gjalla. Ndërkaq edhe vetë të gjallat mund të thuhet se stërndahen: në pjellore e në shterpa. Taní me dënue parimisht çdo orvatje që me elemente foljorë të gjuhës shqipe të ndërtojmë shqiptarizma të pathjeshta, e me parpëlqye me çdo kusht të kështuqejtunat fjalë ndërkombtare; taní, po thomi, me veprue kështu është një si me dashtë njëherë me lânë djerrë, e mandej me shterpëzue fare mundësinat që ka gjuha shqipe me u pasunue së mbrendshëmi dmth. me plotësue të metat e veta me mjetet e vet.

Nuk është vendi këtu me hy në teorina të thella. Asgjâmangu po përmendim me këte rast këte të vertetë të përgjithshme: të vertetën se, në shumicën e rasteve fjalët e hueja që antineologët aprioristikë duen me rrasë në fjalorin e shqipes – janë edhe vetë të pathjeshta dmth. janë edhe vetë të ndërtueme me elemente foljorë të gjuhënavet përkatëse. Tani, gjithashtu në shumicën e rasavet, në gjuhën shqipe gjinden për fat të mirë gjegjësinat e përpikta të këtyne elementeve. Për shembull elementeve të françëzizmës: *proposer* u gjegjen pikë për pikë elementet e shqiptarizmit së ré: me *parandëjtue* [= me bâ të *ndëjtun para*. Sillni ndër mendë: me *njoftue* = me *bâ të njoftun*]. Në këta kushte, në vend të kësaj neologjizme, me vazhdue së përdoruni françëzimën: me *propozue* gjegjësisht latinizimën: me *proponue* – është një si së jashtëmi me mbartë një mall të gatshëm, ndonse ja zotnojmë landën e parë e ja njofim procesin e prodhimit. E ta merr mendja se një politikë e këtillë është e pakëshillueshme në fushën e jo vetëm t'ekonomisë kombtare por edhe të lavrimit gjuhësuer.

* * *

Për mâ tepër një institut i themeluar me qëllim gjurmimi shkencuer dhe përpunimi të përshtatshëm të kulturës kombtare të Shqiptarëve në RFPJ – nuk është i thirrur, si të thuesh, me u bâ advokati i fjalëve të hueja, sa herë që na konceptet përkatës të kemi mundësi me i shprehë nëpërmjet arkaizmash të përtime e sidomos nëpërmjet shqiptarizmash të reja.

Gjith tue u ruejtë me kujdesin mâ të madh prej teprinavet komprometuese të puristavet anakronikë e madjë antihistorikë, një institut i

këtyllë ka përkundrazi për detyrë me anue haptas kah përhirimi i fjalëve shqipe, e për pasojë kah frenimi i të huejavet.

Një qëndrim i këtyllë është plotësisht i drejtë si kundërpeshë balancuese ndaj ligjit të gjithmbarshëm të mundimit minimal, i cili si të thuesh vepron verbtas në të mirë të përvehtësimit të gatshëm të fjalëve të hueja.

Për të gjitha këto arsye, e me rezervat e zakonshme kundër farkimit të forcatun gjegj. të panevojshëm të fjalëve të reja, na kemi për të qenë përkrahësa të ngrohtë e madje vijimtarë të vendosun të njëj fushate vertetë të ndërmarrun qysh prej kohës së shkrimtarëve të vjetër të gegënishtes e tëhu, por ndërkëputunas e veçumas; shenjimisht të fushatës me çfrytë në të tănë masën e mundëshme, të tana aftësinat e fshehuna që gjuha shqipe ndryn në gjinin e vet për t'ardhë me kohë këjo e për t'u bënë *relativisht e vetëmjaftueshme* përkah fjalori.”-

* * *

Për të përligjë endë mënjë plotësisht qëndrimin në parim të favorshëm që Sekcioni gjuhësor pranë Institutit albanologjik ka marrë ndaj ndërtimit të neologjizmeve në gjuhën shqipe, arsyetimeve të sipërm do t'u shtojmë endë këtë që pason.

Ndër në argumenti mënjë i zakonshëm kundër krijimit dhe përdorjes të neologjizmeve është se neologjizmat t'ona mënjë së fortë qenëkanë o të papërshtatshme fare o tepër robnisht t'imitueme prej fjalëve gjegjëse në gjuhënat përkatëse për shembull e jo vetëm për shembull në serbokroatisht.

Tani u muerr vesht se neologjizmat shqiptare – të këtylla duhet të jenë jo vetëm përkah landa e parë por njëheras edhe përkah procesi i prodhimit, thuej, jo vetëm përkah pjesët përbënë por njëheras edhe përkah mënyra e ndërtimit.

Ndërkaq pse një neologjizëm, thuej një fjalë e re më një gjuhë – përkah ndërtimi u përputhëka pikë për pikë me fjalën gjegjëse me një gjuhë tjetër, këjo gjë kurrësi nuk do me thënë kurdoherë se na në këte mes pasëkemi të bëmë vetëm e vetëm me një kopjim të kundërnatyrshëm të njënës gjuhë, e për pasojë me një përdhunim të palejueshëm të tjetrës.

Anasjelltas jo rrallë e tek por shpesh e dendun këjo përputhje e përpiktë përkah ndërtimi ndërmjet njënës dhe tjetrës fjalë mund të jetë vetëm e vetëm një dukunë normale paralelizmi struktural ndërmjet njënës dhe tjetrës gjuhë; - aq mënjë tepër kur kemi të bëmë me dy gjuhëna që janë simotra ndërmjet veti, siç ndodh për shembull me gjuhën shqipe dhe me serbokroatishten.

E fakti se, në krijim e sipër të njëj neologjizme kësi lloji, krijuesi i saj pasëka pasë dijení për egzistencën e fjalës së huej, të cilën me këte rast madjë edhe e pasëka imitue; ky fakt, si jehonë subjektive e njëj realiteti objektiv, nuk mund të luejë në këte mes ama bash kurrfarë rroli vendimtar.

Pra, edhe atëherë kur vetë auktori i njëj neologjizme – subjektivisht mendon se ai në këte mes nuk pasëka bâ kurrçkah tjetër veçse *imitue një krijesë të gatshme të njëj gjuhe së huej*, mundet jo rrallë e tek por shpesh e dendun me ndodhë që ai objektivisht të ketë bâ shum mâ tepër se sa vetëm kaq. Shenjimisht që ai në të vertetën të këte kontribuue në këte mes me bâ bashëkombasët e vet *të ndërdijtshëm për egzistencën e njëj mundësije krijimtare në gjuhën vehtjake*, - mundësi e cila përndryshe, thuej, në mungesë të çdofarë nëdikimi prej anës së kësaj apo asaj gjuhe së huej, ndoshta do të kishte vazhdue për gjithmonë e jetë me mbetë latente, thuej, e paçfrytsueme.

* * *

Bindjen për mundshëmeninë dhe lejueshëmeninë me shpejtësue procesin e lavrimit të letrarishtes shqiptare nëpërmjet të të kështuqejtunit “imitim” të të kësajavet simotra mâ lashtësisht të lavrueme – është e vërtetë se shkruesi i këtyne rradhëve e ka pasë fitue më një mënyrë mâ së forti empirike e madjë edhe praktikue guximshëm në punimet vehtjakë qysh prej njëj kohe kur aí endë nuk njihej as pëe së largu me veprat gjuhësore dhe me konceptonet gjuhësorë të profesor Aleksandër Beliq-it.

Ndërkaq, siç mund të shihet edhe prej vetë pasuesit të cituem në prag të këtij studjimi, shkruesi i këtyne rradhëve e ka për nder me shpallë me këte rast se atë në këte bindje vehtjake kryesisht praktike e ka përforcue endë mâ tepër një përligjeje teorike e kënaqshëme që ai tash së voni ka gjetë për të pikërisht te Kryetari i Akademisë së Shkencave të Republikës Popullore të Serbisë, i cili në të njëjtën kohë është edhe përfaqësuesuesi mâ eminent i lingvistikës jugosllave bashkëkohore.

SI DUHEN EMËRTUAR SHQIP ELEMENTET E PARË TË ANËS SHQIPTIMORE TË TË FOLURIT SIDHE DY GRUPET E TYRE MË KRYESORE¹

A. Kritikë e emërtimevet të Samiut, Xanonit dhe Xhuvanit.

Tre autorët vendas që kanë luajtur nga një rol themelvënës në traditën gramatikore të shkollës shqipe, janë Samiu (**Shkronjëtores e gjuhës shqip**, 1886), Xanoni (**Gramatika Shqyp**, 1909) dhe Xhuvani (**Libri i gjuhës shqipe**, 1921).

Elementet e anës shqiptimore të të folurit sidhe dy grupet e tyre më kryesore **Samiu** i ka emërtuar kështu:

“Ç’do rrokje është prej shkronjash, të cilatë janë shenjat e zërevet që nxjerim duke folurë.

Shtatë nga këto shkronja janë të-zëshme që mundinë të flitenë vetëmë; edhe njëzet e nëntë janë të përzëshme, që s’flitenë dot pa qenë bashkë me të-zëshmet” (f. 3).

Pra *i. zëre, i/1 të zëshme, i/2 të përzëshme*.

Tani ja tri arësytet, për të cilat këta tre emërtime janë të paprënueshëm:

1) Elementet e anës shqiptimore të të folurit apo (**më shkurt e më thjeshtë**) tingujt e zërit të njeriut nuk emërtohen dot **përshtatshëm** me shumësin **zëre** të emrit **zë**; sepse emri **zë** edhe në **njëjës** çfaq pikërisht **tërësinë e paanalizuar** të këtyre elementeve a tingujve.

Sikur termimi (prej kohësh përfundimisht i përgjithësuar) **tingull, tinguj** të zëvendësohej me atë të Samiut **zë, zëre**, atëherë p.sh. dy thëniat (aspak të pazakonshme)

“këta apo ata **tinguj të zërit** të njeriut”, “ky apo ai **tingull i zërit** të njëriut”.

do të kumbonin kështu:

¹ Botuar në **Studime filologjike** 1, 1964, Tiranë, ff. 189-192.

“këta apo ata **zëre të zërit** të njeriut”, “ky apo ai **zë i zërit** të njeriut”;

e për pasojë atëherë na, në vend që të arrinim rreptësinë e një termini shkencor, do të kompromentonin kuptimin e një fjale së rendomtë.

Vlen të vërehet se, në simotrat e gjuhës shqipe, koresponduesi i terminit **tingull** nuk është derivuar nga koresponduesja e fjalës **zë**; por përkundrazi ka dalë nga një rrënjë krejt tjetër. P.sh. në greqishte, italishte, gjermanishte, rusishte, zëri **quhet**:

phōnēē, vox Stimme, golos; kurse tingulli quhet:

phthongos, sonus, Laut, zvuk,

2) Idenë (në përgjithësi jo të pasaktë) se shqiptimi i tingujvet të grupit të dytë kushtëzohet nga **bashkimi** i tyre me ata të të parit, e shpreh parashtesa e terminit përkatës jo vetëm në dy gjuhët e lashta: greke **symphōnon**, latine **consona**; por edhe në dy letrarishtet moderne: gjermane **Mitlaut**, ruse **saglasnyj**.

Përmëtepër nga e njëjta ide është udhëhequr edhe vetë Samiu në përkufizimin e tingujvet të grupit të dytë si t’atillë “që s’flitenë dot pa qenë **bashkë** me të-zëshmet”.

Prandaj këta tinguj pritej që ai t’i quante jo “të **përzëshme**”, por “të-**bashkëzëshme**”; - quajtje këjo, se cilës ai do t’i jetë shmangur vetëm nga pandehja e pathemeltë se në gjuhën shqipe ndajfolja **bashkë** nuk e përdorka dot si parashtesë **mbiemrash të nyjshëm**.

3) Duke ndjekur konceptionin greko-latin parshkencot të të nisurit jo nga **vetë** tingujt, por nga **shkronjat** e tingujvet, Samiu terminet: **të zëshme, të përzëshme** i ka **ndërtuar** si mbiemra femërorë: “shkronja **të-zëshme, shkronja të-përzëshme**”.

Tani, pamvarësisht nga çdo **konsideratë konceptionale**, ky ndërtim bashkëbart këte **papërshtatësi fjalëformuese** të rëndë që nga këta mbiemra nuk derivohen dot mbiemrat e nevojshëm për shqipëzimin e terminave të huaj: **vokalik, vokalike, konsonantik, konsonantike**.

Pra të vështruar **veç e veç**, tre termimet e Samiut:

I. Zëre; I/1 të **zëshme**, I/2 të **përzëshme** janë të papranueshëm, e madje të pambrojtshëm.

Por, të vështruar **së bashku**, ata kanë këtë të mirë të madhe që **përlidhjen gjenetike të nocioneve përkatës** e pasqyrojnë nëpërmjet elementit të përbashkët: **zë** – e mirë këjo, të cilën sambas nesh autori i **Shkronjëtores** ia detyron ndikimit të gjermanishtes:

I. **Laut**; I/1. **Selbstlaut**, I/2. **Mitlaut**, dhe ndikim ky, për mundësinë e të cilit dëshmon bindshëm termini “përemëri gjëtregonjës”, të cilin nuk mund të ketë asnjë dyshim se i njëjti autor e ka **kalkuar** nga e njëjta gjuhë “**besitzanzeigendes Fürwort**”.

Xanoni dy grupet e tingujvet sidhe vetë tingujt i ka emërtuar kështu:

“Per me fol’ e me shkruie përdoroim **fialët**:

fjalitë qi shqyptohen, janë ndërtue me **kumbime**: fialët qi shkruhen, janë ndërtue me **germa** ...

Gjuha e jonë ka tridhet’ e gjasht germa shtatë zanore e njizet e ndandë nderzane” (f. 2).

Pra, I. **kumbime**, i/1. **zantore**, i/2. **ndërzane**.

Këta tre emërtime të rinj (sepse të ndryshëm nga ata të Samiut), paraqisnin këto tri të meta **të reja**:

1) Fjala **kumbim**, emër veprimi i foljes **kumbuar**, bashkëbart ndër-gjyrësimin e një të tingëlluari **të thellë, të thuktë, të vëllimshëm**; e prandaj stilistikisht nuk është mjaft **asnjanëse** për të shënuar **tingullin**.

2) Parashtesa **nder-** është këtu e një kuptimi tepër të papërcaktuar e madje të dyshimtë.

3) Terminin **kumbim** nuk e lidh asgjë me dy terminet **zantore** dhe **nderzane**, të cilët as midis tyre nuk paraqesin kurrfarë paralelizmi fjalëformues (pritje ose I/1 **zantore** I/2 **ndërzantore** ose I/1 **zane**, I/2 **nderzane**).

Asgjëmangu, termini **kumbim, kumbime** i Xanonit përbënte një përparim të pamohueshëm kundrejt terminit **zë, zëre** të Samiut.

Xhuvani **tingujt në vetëvehte** as që i ka përmendur fare; kurse dy grupet e tyre a ii ka emërtuar kështu:

“Germat janë dy farësh: **zanore e bashkëtingllore**.

Zanore quhen ato që kanë za vetvetiu...

Bashkëtingllore, quhen ato që s’kanë za vetvetiu e që bashkohen me zanoret për me nxjerrë një farë zani”. (f. 5).

Pra, I (mungon), 1/1. **zanore**, i/2 **bashkëtingllorE**.

Samiu (me e **zëshme, përzëshme**), dhe Xanoni (me **zantore, ndërzane**) patën ndjekur modelin original, dmth. **monomin grek** të temës fjalëformuese **phōn** – (**phō ēn, symphōnon**). Xhuvani (me **zanore, bashkëtingllore**) ndoqi

kopjn e keqe të këtij modeli dmth. **binomin latin** të temavet fjalëformuese *vocson* (VoCale, consona prkt. consonans).

Për këtë shkak Sheperi (**Gramatika dhe sindaksa e gjuhës shqipe**, 1927) dy terminet e Xhuvanit i përvehtësoi me rezervën pikërisht të së dytës temë fjalëformuese *tingëll*-, të cilën ai e zëvendësoi me të parën temë fjalëformuese Zë-:

“Shkronjat ndahen në **zërore** (a zanore) dhe **bashkëzërore** (a bashkëtingllore)“ (f. 5).

Lidhur me korigjimin që Sheperi i ka bërë Xhuvanit, vlen të përmendet fakti se edhe në rusishte dy terminet në shqyrtim (simbas modelit original gjithënjë pikërisht grek) paraqesin një temë fjalëformuese të vetme: **glasnye, soglasnye**.

B. Mbrojtje e emërtimevet “vehtjakë”.

Fjala “**vehtjakë**” u muar brenda thonjzash, sepse nga tre emërtimet që mbrojmë na:

I. *tingulli*; *i/1 vetëtingull*, *i/2 bashkëtingull*, **i pari** është i tjetërkujt, e pikërisht i **Sheperit**;

“Zëri i thjeshtë dhe i pandarshëm që nxjerr njeriu nga goja, quhet **tingull** (nënvizoi S. R.) ose kumbim, dhe shenja me të cilën e shfaqim me shkrim quhet shkronjë ose germë.” (f. 5);

kurse i dyti përbën kalk nga gjermnaishtja: **Selbstlaut**.

Pastaj në terminin e tretë **bashkëtingull** njeriu (me pak vullnet të mirë) mund të shohë vetëm një rektifikim thjeshtë fjalëformues të terminin të Xhuvanit: **bashkëtingllore**.

Mënëfund përnga pasqyrimi i ndërlidhjes gjenetike të nocionevet përkatës nëpërmjet një elementi të përbashkët, triptiku i “ynë”: **tinguj; vetëtinguj, bashkëtinguj** është përsorurisht parallel me atë të Samiut: **zëre; të-zëshme, të-përzëshme**.

Insistua mbi ç’u teryrojnë emërtimet “t’anë” emërtimevet të këtyre tre autorëve, e për pasojë mbi karakterin **aspak ekskluziv të autorësisë s’onë** në këte mes për të dhënë një shembull më shumë të së vërtetës se gjuhëtarët e sotëm nuk do të mund të zgjidhin asnjë problem ashtu si duhet **pa çfrytëzuar shterrueshëm të arriturat e pjesshëme të parardhësve të tyre**.

Tani, ja për ç'arësye na të arriturën **tingull** të Sheperit e kemi përvehtësuar edhe si termin të parë edhe si temë fjalëformuese të përbashkët për dy terminet tjerë:

1) Termini **tingull** nuk ka të sharë **në teorinë e arësimit fillor dhe të mesëm**.

Objeksionit eventual se me fjalën **tingull** shënohen edhe tingujt e zërit **të kafshëvet**, e madje edhe tingujt **që dalin nga ndeshja e sendevet**, na di t'i përgjigjemi kështu:

a) Ky objeksion vlen barabar edhe kundër terminit **zë**.

b) Në degën përkatëse të shkencës **së gjuhësisë** (sidhe në artin e **këngës**) normalisht mund të mendohet vetëm për “tingujt e zërit të njeriut”.

c) Në teorinë e arësimit **të lartë** mund të përdoret paralelisht edhe termini ndërkombëtar: **fonemë**.

2) Ndër ne, termini **tingull** tashmë është përgjithësuar përfundimisht **në praktikën** e arësimit fillor, të mesëm dhe **të lartë**.

3) Termini **tingull** përshtatet mësëmiri si **temë fjalëformuese** e përbashkët për dy terminet tjerë: vetë**tingull**, bashkë**tingull**.

Në radhën e tyre, këra dy termine “t'anë” me një temë fjalëformuese të përbashkët: **-tingull** ja përse janë më të përshtatshëm (jo vetëm se dy terminet e Xhuvanit me dy tema fjalëformuese të ndryshme: “**zanore**, bashkë**tingllore**, por edhe) se dy terminet e Sheperit me një temë fjalëformuese të përbashkët: “**zërore**, bashkë**zërore**”.

1) Në tre terminet e Sheperit: I. *tingulli*; i/1 *zërore*; i/2 *bashkëzërore* nuk pasqyrohet ndërlidhja gjenetike e tre nocioneve përkatës.

2) Trajta **adjektivale** e dy termineve **zërore**, **bashkëzërore** trefon se edhe Sheperi, sambas modelit greko-latin **parshkencor**, ka marrë për bazë jo tingujt por shkronjat.

“Shkronjat ndahen në **zërore** (a zanore) dhe **bashkëzërore** (a bashkëtingllore) “ f. 5.

3) dy terminet **zërore**, **bashkëzërore** trajta **adjektivale** i papershtatëson për çdo adjektivim të mëtejshëm, duke pamundësuar kështu shqipëzimin e termineve të huaj: **volalik**, **vokalike**; **konsonantik**, **konsonantike**.

Themi: **duke pamundësuar**; sepse në fjalëformimin e gjuhës shqipe, mbiemri **zanor**, **zanore** kurrësi nuk mund të kuptohet si i prejardhur (në mënyrë regressive) nga i **substantivuari** mbiemër femëror **zanore**; por përkundrazi duhet

vështuar patjetër ashtu siç vështrohet në fakt, dmth. Si i prejardhun nga trajta e vjetër **zan-** e emrit **zë**:

“*zanor-e mb.* që i përket zërit, që bëhet me zë: **tejzat – e**” (Instituti i Shkencave, Fjalori i gjuhës shqipe).

Vetëm kështu mund të shpjegohet sugjerimi (përndryshe i pashpjegueshëm) që terminet e huaj: **Vokalik, vokaliqe; konsonantik, konsonantike** të shqipëzohen duke dyfishuar prapashtesën adjektivuese: **zanorësor, zanorësore, bashkëzanorësor, bashkëzanorësore**:

Në përmbyllje, do të pohojmë se, të vështuar qoftë **veç e veç** qoftë **së bashku**, tre terminet “t’anë”:

I. tinguj; i/1 vetetinguj, i/2 bashkëtinguj

Janë jo vetëm të çliruar nga të gjithë minuset konceptionale dhe fjalëformues të katër triptikevet terminologjike të Samiut, Xanonit, Xhuvanit e Sheperit

I. zëre I/1 të zëshme, I/2. të përzëshme;

I. kumbime; I/1 zantore, I/2 ndërzane;

I. (mungon); I/1. zanore, I/2. bashkëtingllore;

I. tinguj ose kumbime; I/1 zërore, I/2 bashkëzërore;

por edhe të pajosur me të gjitha anët positive konceptionale dhe fjalëformuese të mundshme në gjuhën shqipe.

SHQYRTIM KRITIK I DISA TERMINEVE TË SAMIUT NË VETËVEHTE DHE NË KRAHASIM ME TË XHUVANIT¹

A/1 folje: kalkim (etimologjik) nga greqishtja rêma, latinishtja verbum (= fjalë, të folur).

A/2 shënim (në domethënien: shqim, dallim) qëndron tepër larg nga ideja e llojit foljor apo diatezës foljore.

A/3 Mbas Samiut me ngasës, mosngasës dhe Xanonit me depërtuer, sdepërtuer, orvatjet për të shqipërizuar terminet e huaj: tranzitiv, intranzitiv vazhdojnë me: kalimtare, jokalimtare; kalimtare, moskalimtare etj.

A/1 “veprore”-ja e Xhuvanit shënon një përparim kundrejt “punëtore”-s së Samiut.

A/11 Duke u shkëputur jo krejt nga greqishtja (ku si ndryshëmi i emravet ashtu ai i foljevet quhen me të njëjtin termin: égklisis); Samiu këta dy ndryshëmime i pagëzoi me variantet derivativë: përkthim, përkthesë, përkthenie të së njëjtës bazë leksikore: përkthyer, e cila edhe në vetëvehte ishte e papërshtatëshme. Pra, me termin zgjedhim (kalkuar nga latinishtja conjugatio) Xhuvani edhe këtu kontribuoi pozitivisht.

A/17 Termini mot për kohë përbënte arkaizëm leksikor...

A/1 Për shkak të papërshtatësisë kuptimore vehtjake si dhe të egzistencës së përemravet pikërisht dëftorë, termini i Xhuvanit “mënyrë dëftore” është për t’u mënjeluar në të mirë qoftë të terminit të Samiut “mëndyrë e preme” qoftë të ndonjë termini tjetër.

B/2 Edhe termini i Xhuvanit “mënyrë lidhore” bashkegzistues me terminin po të Xhuvanit “përemra lidhorë”, është për t’u kritikuar në krahasim me terminin e Samiut “mëndyrë e varme”.

B/6 Variantin pjesëtore (që solli atë të Xhuvanit pjesore) Samiu për herë të parë e ka shënuar në fund të librit. Pra, këtë variant (pak a shumë kalkues të latinishtes participium – pjesëmarrës) Samiu do ta ketë parpëlqyer ndaj terminit më popullor: përnga kuptimi përgjysmore a

¹ Dorëshkrim, ruhet në familje.

përgjysmës, që figuron brenda tekstit, e që është për t'u shpjeguar kështu: “mëndyrë gjysmë folje gjysmë miemër”.

c) Me të drejtë Xhuvani pesë palë trajtat p.sh. kisha, pata, kam pasur, pata pasur, kisha pasur i ka paraqitur shprehimisht si të kohës së kaluar: “Koha e shkueme ka... pesë forma...” (f. 76).

Por këto trajta Xhuvani i synoi dhe quajti simbas jo më pak se tre kritereve të ndryshëm, e pikërisht:

a) Simbas kriterit kryesor të aspektit: “e pakryeme, e kryeme e thjeshtë, e kryeme, e kryeme e tejshkueme, e kryeme e plotë (termini i fundit është kalkim i pjesshëm i atij latin “plusquamperfectum” (= “më se e kryeme”);

b) simbas kriterit jo-kryesor të strukturës: “e kryeme e thjeshtë” (kalkim i pjesshëm i terminit freng “passé simple” = “e kaluar e thjeshtë”); dhe

c) simbas kriterit jo kryesor të kohës: “e kryeme e tejshkueme” (kalkim i pjesshëm i terminit italian “trapassato prossimo”. – Le të vërehet se ky termin i Xhuvanit, po të jipej në tërësinë përkatëse, do të kumbonte kështu: “Kohë e shkueme e kryeme e tejshkueme”).

Anasjelltas këto pesë palë trajta Samiu i vështroi dhe emërtoi vetëm simbas kriterit kohor, e pikërisht:

dy të parat (“mot i parthim, mot i shkuarë”) në krahasim të pashprehur me “motin e tanishim”;

të tretën (“mot i parëtanishim”) në krahasim të shprehur me “motin e tanishim”; dhe

dy të fundit (“mot i mëparthim, mot i parëshkuarë”) në krahasim të shprehur dhe motet: “i parthim, i shkuarë”.

Por për këto pesë palë trajta që përbëjnë një ndarje të vetme kundrejt dy ndarjeve “mot i tanishim, mot i pritme”; nevojitet termini i përbashkët “mot i kaluarë” ose “mot i shkuarë”; të cilin Samiu përkundrazi e çfrytëzoi si termin të posaçëm për njërën nga këto pesë palë trajta, e pikërisht për trajtat e aoristit.

N'anë tjetër, terminin “i parthim” Samiu me prapashtesën *-m* e ndërtoi nga ndajfolja *parthi* që don të thotë: “pak më parë”; kurse trajta përkatëse mund përkundrazi të shënojë edhe një të kaluar nga më të largtat.

Në fakt, trajtat kisha, pata kuptimisht nuk dallohen dot njëra nga tjetra me ndihmën e kriterit të kohës; sepse i tërë ndryshimi i tyre kuptimor ka të bëjë vetëm me aspektin.

Pra, dy terminet e Samiut “mot i pathirm, mot i shkuarë” edhe shkruesi i këtyre radhëve i gjen kryekëput të papranueshëm.

Përkundrazi nga trajta *kisha*, *pata* trajtat *kisha pasurë*, *pata pasurë* ndryshojnë vetëm për shkak të momenteve të ndryshëm të kohës së kaluar. Prandaj me plot të drejtë Samiu trajtat *kisha pasurë*, *pata pasurë* i vështroi dhe emërtoi pikërisht si të mëparshme kundrejt trajtavet *kisha*, *pata*.²

Është e vërtetë se edhe katër palë trajtat tjera: *kisha* etj., *pata* etj., *kisha pasurë* etj., *pata pasurë* etj., janë “mote të parëtanishim”; por vetëm trajtat *kam pasurë* etj., janë tipikisht “të parëtanishime”. Përmëtepër jo më pak se tri mënyrë: dëshirorja, paskajorja dhe përsjellorja nga pesë palë trajtat e kohës së kaluar njohin vetëm trajtat: *paça* (*pasurë* etj., (*pa*) *pasë pasurë*, *duke pasurë*, e për pasojë vetëm trajtat e “motit” tipikisht “të parëtanishim”. Prandaj na edhe terminin e Samiut ‘mot i parëtanishim’ e miratojmë pa asnjë rezervë.

Terminin e Samiut “i pritm’ i tanishim” e miratojmë pa asnjë rezervë.

Termini i Samiut “i prim’ i tanishim” është një shqipërim i greqizmit kristoforidhian “mellon enestotou”, shpërmiratur prej nesh në vend të vet.

7) Gjatë trajtimit (si të fjalëvet të lakueshme ashtu) të sistemit foljor Samiu ka bërë punën e një gramatikani (njëherazi shkencor dhe) normativ.

Për këte nuk dëshmon vetëm fakti se nëndialektizmet e “Gramatiki”-së së Kristoforidhit si rregull janë mënjeluar nga tabelat paradigmatiche të “Shkronjëtorë”-s së Samiut: për këte dëshmojnë edhe ndërhyrjet normativizuese direkte të këtij të fundit:

“I parthim i së premesë ka kurdo këto fundje: nja (ja), nje (je), te (tej), nimë, nitë, ninë... Vetën e parë të njëjësit e thon’ edhe me e (S.R. p.sh. unë lanje) pa çqim nga e dyta (S. R. p.sh. ti lanje), po e mira është të çquhetë” (f. 109).

“E uruamja ka vetiu këto fundje: sha, sh, të, shimë, shi, shinë... në përktheniet të tretë t, e rrënjës edhe sh e fundjesë përzjehen’e bëhenë

² Trajtat “do të kem pasur” (kundrejt “do të kem”) simbas kriterit kohor janë synuar dhe quajtur jo vetëm prej Samiut (“i-primt’ i-parëtanishim”) por edhe prej Xhuvanit (“e ardhëshme e përparshme”) si dhe prej Cipos (“i parapritmi”).

ç; po edhe në përktheniet të katërt' e në të pestët, tek duhesh të mbetej sh, përdoret' edhe ç" (f. 111).

Në rasje dualizmi morfologjik brenda toskërishtes Samiu trajtën (simbas atij) më letrare e ka shënuar gjithmonë në radhë të parë p.sh. "ngjallurë edhe ngjallturë, pallurë edhe pallturë, varurë edhe varturë" (f. 95); "kisha (m), kishnja, kish(te) (f. 61), "u thashë a u thava, u lëvduashë a u lëvdova, u hapshë a u hapa" (f. 114).

Se Samiu synoi seriozisht drejt normativizimit të toskërishtes, për këtë dëshmon edhe një fakt mjaft i ndërlikuar, por shumë i rëndësishëm.

Brenda tabelavet paradigmатike ai si të vetmet trajtja të drejta për dëftoren e tashme vehtje e parë dhe e tretë shumë shënoi jo ato kryesisht të toskërishtes me mbaresat më të konservuara: "(n)jëmë, -(n)jënë (zgjedhim vokalik); -ëmë, -ënë (zgjedhim konsonantik); por përkundrazi ato mësoforti të gegërishtes me mbaresat më të evoluara: -jmë, jnë (zgj. vok., -imë, -inë (zgj. kons.) p.sh. "ndjejmë, lërojmë etj., nxjerimë, shohimë etj." (f. 77, 83, 96, 124); "ndjejnë, lërojnë etj. dalinë, shohinë (poaty); huajnë, fryjnë (f. 87, 79).

Natyrisht, këto trajta të tabelavet paradigmатike Samiu i zbatoi edhe brenda tekstit shpjegues. Por brenda tekstit shpjegues, atij më se një herë i shpëtuan trajtat me mbaresat pikërisht të konservuara të vendlindjes: -jëmë, -jënë, (zgj. vok.), -ëmë, -ënë (zgj. kons.) p.sh. "gjejmë, tregojmë etj., sjellëmë, shohëmë etj." (f. 23, 112, 41, 22); "rrëfejnë, tregojnë etj. dalënë, ruajnënë, ryjnë" (f. 6, 26, 23, 22, 26).

Pra, është e qartë se trajtat me mbarësa më të evoluara (të cilat, le ta përsërisim, ishin mësoforti të gegërishtes) në tabelat paradigmатike të Samiut rezultonin nga përpjekjet e tija të vetëdijshme për të normativizuar të folmen e Dangëllisë në konvergjim pikërisht me shqipen e veriut. Them i kështu, sepse në bazën dialektore të variantit jugor të letrarishtes shqiptare ende sot e kësaj dite përdoren vetëm trajtat me mbaresat e painovuara: "Mbarësa e vetës së parë dhe vetës së tretë shumë është respektivisht -ëm, -ën (dhe jo -im, in) Spiro Floqi, Skicë e së folmes së Dangëllisë, Bul. Univ. nr. 3, vt. 1958, f. 101).

Por, ky përfundim mbi ndërhyrjen normativizuese të Samiut në këtë mes do të bëhet edhe më bindës kur të kemi konstatuar se (jo i pandikuari nga gegërishtja e vjetër) Konstantin Kristoforidhi si trajta gjoja të mbarë shqipes, (në fakt vetëm) të toskërishtes bashkëkohore pat shënuar pikërisht ato me mbarësa më të konservuara: "blejmë, kërkujmë etj. (S.R. në paradigmатat e Kristoforidhit këto dhe të këtyllat përjashtimisht i takojnë sistemit të trajtavet me mbarësa të inovuara); nxjerrëmë, shohëmë etj." (f.

132, 135, 137, 157); “bëlejënë dhe blenjënë, kërkojënë dhe kërkonjëënë, nxirrënë, shohënë etj.” (poaty).

Për pasojë, mbaresat konservuese kryesisht toske: -(n)jëmë), -(n)jënë, -ëmë, ënë me mbaresat inovuese mësëforti geqe: -jmë, -jnë, -imë, -inë i zëvendësoi jo Kristoforidhi (gegë me prirje arkaikizuese), por Samiu (toskë me prirje të anasjellta).

Përmbyllje

Në trajtimin nga Samiu të foljevet të shqipes, pluset janë pa krahasim më të shumtë prkt. më të rëndësishëm se minuset.

Ndërkaq këta minuse nuk qenë të rastit, por u shkaktuan: në një anë nga mosnjohja e teksteve të gegërishtes së vjetër dhe mosfamiliarizimi me materialet e gegërishtes së re, e për pasojë nga mungesa e perspektivës historike dhe prizmit dialektologjik; e n’anë tjetër (jo pa ndërlidhje me shkakun e parë) nga tepritë e prirjes për të zbatuar në studimin gramatikor kritere racionalistikë.

Anasjelltas burimin kryesor të pluseve të Kristoforidhit si trajtues i foljeve e më përgjithësisht si gramatikan i shqipes e patnë përbërë: në një anë niveli i lartë i njohurive historiko-gjuhësore dhe dialektologjike; e n’anë tjetër mosshpërdorimi i racionalizmit në gjuhësi.

Tani, për efekt pikërisht të këtij kundërbalancimi të anëve të tyre pozitive dhe negative, na mendojmë se Konstantin Kristoforidhi dhe Sami Frashëri, si gramatikanë të gjuhës shqipe, janë komplementarë të njëri-tjetrit.

Kështu shpjegohet edhe teza e jonë mbi Kristoforidhin dhe Saminë si dy bashkëthemelues të gramatikës shqipe e, më përgjithësisht, të gjuhësisë shqiptare.

Ndërkaq na këtu nuk mund të mos bëjmë këtë dallim dialektik themelor:

Konstantin Kristoforidhi themelues i albanistikës vendase është vetëm në drejtimin e saj filologjik tradicional; kurse, në drejtimin e saj të kundërt dmth. linguistik modern, themelues i albanistikës vendase është Sami Frashëri.

SHQYRTIM KRITIK I KLASIFIKIMIT TË FJALËVET NË PJESË TË LIGJËRATËS (SI PRAKTIKË GRAMATOFRAFIKE) DHE PARASHTRIM I PËRMBLEDHUR I NJË TOGU TEZASH PËR ZGJIDHJEN E BASHKËRENDUAR TË PROBLEMEVET PEZULL*

Shqyrtim kritik etj.

Në gramatografisë kombëtare të indoeuropianishteve moderne, *klasifikimi i fjalëve në pjesë të ligjëratës* – në vijat e tij të trasha – vazhdon traditën gramatikore të lashtësisë greko-latine; - traditë kjo, të cilën, siç dihet, e karakterizon operimi me *kriterete konceptionalë* dhe *prosedetë analitike të logjikës formale*.

Në radhën e vet, logjika formale është shkenca (*jo për-shkruese*, por *normative* mbi të menduarit të rrokur (jo në realitetin e tij gjithmonë pak a shumë të diferecur etnikisht, por) në karakterin e tij prezumimisht gjithënjëzësor:

Në këto rrethana, klasifikimi tradicional në pjesë të ligjëratës i fjalëve të kësaj apo asaj indoeuropianishteje moderne nuk mund të mos vuante nga mjaft kontradikta kriteriale dhe inkonveniente empirikë.

Kështu shpjegohen edhe përpjekjet që gramatografët e indoeuropianishteve moderne kanë bërë dhe vazhdojnë të bëjnë me qëllim që, makar në në kuadrin e traditës gramatografike lashtogreke, të përfillin në maksimum specifikat kategoriale të gjuhëve përkatëse, duke u udhëhequr nga kriteret metodologjike *secili* sa më *adekuat* në vetëvehte dhe *të gjithë* sa më të bashkërenduar midis tyre.

Por, simbas nesh, këto përpjekje ende sot e kësaj dite nuk janë kurorëzuar në përgjithësi me ndonjë sukses plotësisht të kënaqshëm, siç mendojmë se do të shihet nga shqyrtimi kritik i rezultateve të arritura në

* Marrë nga origjinali që quhet në Arkivin vetjak pranë familjes, dosja nr. 14/2, sipas E. Angoni, Selman Riza, ff. 164-179.

gramatografitë *frenge*, *gjermane* dhe *ruse-sovjetike*, të vështruara nëpër gramatika nga më të *rishmet* autorësh nga më *përfaqësimtarët*:

I. “Një klasifikim racional (S. R. i fjalëvet në kategori gramatikore) duhet të grupojë nga njëra anë fjalët me vlerë të plotë – emër dhe folje – çfaqëse të një sendi ose qenieje, shprehëse të një ideje cilësie, veprimi ose gjendjeje – nga ana tjetër, fjalët-vegla, veglat gramatikore: nyjën, parafjalën, lidhëzën që shprehin marrëdhënie, pranishmojnë (“présentent”) fjalët (S. R. me vlerë të plotë) ose i lidhin midis tyre. Disa kategori janë të ndërmjetme – mbiemrat-përemra e ndajfoljet – në këtë kuptim që, simbas situatavet, kanë qoftë një vlerë të plotë (këjo është për mua, tjerët, nga këjo dua të më jipni shumë), qoftë një vlerë të ngushtë instrumenti gramatikor: vehtjori je, tu, il... (S. R. emërore të pathekësuar përemrash vehtjorë pa korespondime në shqipe) pranishmon foljen me vehtjen e saj (...) sikundërqë nyja pranishmon emrin me gjininë dhe numrin e tij (...); ndajfolja mund të shprehë një marrëdhënie të thjeshtë...”

“Pasthirrma do të vendoset veçan”. (A. Dauzat, Gramaire rationnée de la langue française, 1952, f. 48-49).

II. “Dy konceptet: lloje fjalësh dhe gjymtyrë fjalie dikur më herët p.sh. nga Aristoteli nuk dalloheshin qartë. Meqë llojet e fjalëvet mund të përdoren në pozicione të ndryshëm të ligjëratës, romakët – në pajtim me greqishten – flisnin për pars orationis = pjesë e ligjëratës. Na nuk do të shërbehemi nga ky termin, sepse ai mund të keqkuptohet. Numri i llojevet të fjalëvet luhetet në historinë e gramatografisë, si dhe tek gramatikanët t’anë (...).

Mund të pranohej se ka jo 10 lloje fjalësh, por *më shumë*. *Lidhëzat* mund të ndahen në 2 klasë: lidhëza *të mirëfillta* që lidhin qoftë gjymtyrë foljore qoftë fjali të të njëjtit lloj, dhe lidhëza *nënrenditëse* që u prijnë fjalivet të mvarura. Edhe *fjalët pyetëse*, të cilat në gramatografinë t’onë trajtohen si një nënloj fjalësh më vehte. Sikundërqë nyja, e cila i ndihmon emrit në lakimin e tij, pranohet si një lloj fjalësh, po kështu do të mund të vështroheshin edhe foljet ndihmëse... që i ndihmojnë foljes në zgjedhimin e saj.

Nga ana tjetër, edhe pohimi i përmbysur se ka jo 10 lloje fjalësh, por më *pak*, është i përligjur, sepse ndër 10 llojet e fjalëvet disa në themel nuk përfaqësojnë lloje fjalësh.

Numërori në esencën e vet është ose një mbiemër i sasisë (dy, tre studentë; *e dhjetëra* pjesë etj.) ose një emër (*njëshi, i pari*) ose një ndajfolje (*njëherë*)...

Përemri ka vërte vlerën e vet sintaktike, por qëndron për një emër ose si një mbiemër (...)” (W. Jung, *Kleine Grammatik der deutschen Sprache*, 1955, f. 10-103).

III. “Në rusishte fjalët ndahen në togje ose klasë që dallohen përnga kuptimet, përnga karakteri i kategorivet gramatikore (...), e gjithashtu përnga tipet të fjalëvevet – dhe formëndërtimit. Këta togje quhen pjesë të ligjëratës. Pjesët e ligjëratës dallohen gjithashtu përnga funksionet e tyre sintaktikë”.

“Pjesët e ligjëratës që quajnë diçka ndahen para së gjithash në dy klasë të mëdha: pjesë emërtuese dhe pjesë shërbyese të ligjëratës. Të parat pasqyrojnë realitetin në sendet, veprimet, cilësitë ose vetitë e tij, p.sh. atdhe, kryeqytet, shtëpi, jetuar, punuar, sovjetik, revolucionar, i ynë, pesë, shtatë veta (“semero”), i parë, qetë(sisht), me të vërtetë, përmendsh, krejt. Të dytat pasqyrojnë marrëdhëniet ndërmjet çfaqjeve të realitetit p.sh. rri në karrikë, shtëpi pranë lumit, atë e ëmë (AN, SSSR, *Grammatika Russkogo Jazyka*, vvedenie, L. V. Shçerba, V.V. Vinogradov, 1960, f. 19).

Shqyrtime kritike.

I. Prej kriterevet “racionalë”, nga të cilët Dozai është udhëhequr në kategorizimin gramatikor të fjalëvevet të frengjishtes, në fakt asnjëri nuk i qëndron kritikës qoftë racionale të përgjithshme qoftë gjuhësore të veçantë:

1. Nga konteksti i Dozait nuk del qartë nëse ai ka parasysh *vlerën mbarë gjuhësore* apo *thjeshtë nocionale* të fjalëvevet.

Sidoqoftë, kundrejt “fjalëvevet me vlerë të paplotë” të grupit të parë qëndronin: “fjalë me vlerë të paplotë” të të dytit. Përkatësisht “fjalëvevet vegla gramatikore” të grupit të dytë duhej t’u kundërviheshin “fjalët vegla leksikore” të të parit.

Edhe me të vërtetë, metafora jashtëshkencore (e për pasojë mjaft e papritur sidomos në një kontekst përkufizimesh dhe klasifikimesh): “vegël gramatikore” – ose nuk ka asnjë domethënie pozitive ose don të thotë: mjet shprehës i tipit gramatikor.

Por *mjete shprehës të tipit gramatikor janë morfemat* prkt. fjalët e *morfematizuara*: kurse p.sh. *parafjalët, lidhëzat* janë fjalë pikërisht të pamorfematizuara.

2. Prej asnjë pikëpamjeje, nyja (e cila përmëtepër përbën një kategori gramatikore relativisht të vonë dhe të përgjithësuar në gjuhët indoeuropiane) – nuk grupohet dot së bashku me parafjalët dhe lidhëzat.

3. Me “*mbiemrat-përemra*” autori në fakt kupton *përemrat* të funksioneve *mbiemëror* dhe *subtantal*.

Tani, *mbarë* përemrat dhe *mbarë* ndajfoljet t’i gruposh së bashku – a nuk don të thotë që, në emër të një kategorizimi gramatikor gjoja sa më të arësytuar të fjalëve të frengjishtes, të krijosh në këtë mes, një konfuzion mezi të tfillueshëm?

Përmëtepër seriozisht kush mund të pranojë se “simbas situatave”, *mbarë* përemrat dhe *mbarë* ndajfoljet, pjesë përbërëse të grupit të tretë, paskan një vlerë herë *të plotë* prej fjalësh të grupit të parë, herë *të ngushtë* prej instrumentesh gramatikore të të dytit?...

II. Dallimi prej Jungut i interpretimit të pjesëve të ligjëratës si *lloje të gjymtyrëve të fjalivët* prkt. *periudhavit* nga interpretimi i tyre si *lloje të fjalëve* – përbën një sqarim teorik nga më të vlefshëmit.

Edhe konstatimi se, në historinë e gramatografivët kombëtare, numri i llojeve të fjalëve luhetet mjaft largvajtshëm, është gjithashtu i saktë.

Por na nuk pajtohem dot me pohimet më pak të përgjithshëm të autorit:

1. Lidhëzavët nëndarja (jo në të mirëfillta, por) në bashkërenditëse dhe nënrenditëse nuk ua çbën përkatësinë e përbashkët ndaj të njëjtit lloj fjalësh.

Simbas nesh, fjalët pyetëse nuk përbëjnë as një nënlloj të përemrit dhe ndajfoljes, as një lloj fjalësh më vehte.

2. Pikëpamjen se nyja i ndihmuaka emrit për lakimin e tij *sikundërqë* foljet ndihmëse i ndihmojnë foljes për zgjedhimin e saj – na e gjejmë gjithësesi të pathemeltë.

3. I vetmi numëror i *mirëfilltë* është i ashtuquajtur i numëror themelor: fjalët: *e dhjetëta* pjesë, *njësi*, *i pari*, *njëherë* – janë rrjedhona prej-numërore (e jo numërorë).

4. Gjenetikisht, një përemër nuk “qëndron për një emër ose si një mbiemër”; por ka një *natyrë gjuhësore krejt më vehte*.

III. Kriteret, nga të cilët Shçerba dhe Vinogradovi janë udhëhequr në klasifikimin e fjalëve të rusishtes, vuajnë nga numri tepër i madh, e njëherazi nga karakteri tepër heterogjen: 1. Kuptimor-leksikor, 2. Kategorial gramatikor i ngushtë ose formëndëtues, 3. Fjalëndërtues, 4. Sintaktik.

N'anë tjetër, ndarja e 9 apo 10 pjesëve të ligjëratës në 2 klasat e mëdha të emërtuesvet dhe shërbyesvet ngre kundër vehtes një varg objeksionesh:

1. Në analizë të fundit, dy terminet: *emërtuese* (rus. Znamenatel'nyje) dhe *quajtëse* (rus. na zynajyshçie) – janë të njëvlershëm.

Prandaj pjesët e ligjëratës “*që quajnë diçka*”, t'i ndash (gruposh): 1) në *quajtëse*, dhe 2) në *shërbyese* – përbën një operim të palogjikshëm.

Ç'është e vërteta, palogjikësinë e kësaj ndarjeje, dy autorët t'anë e kanë ndjerë në cilësinë e tyre si redaktorë, dy tekstesh mësimorë, ku ata të njëjtat pjesë të ligjëratës i kanë ndarë: 1) në të mëvhtësishme dhe 2) në shërbyese:

“Fjalët përnga kuptimi dhe roli në fjali mund të ndahen në dy togje të mëdhenj: fjalë të mvehtësishme dhe fjalë shërbyese” (*Grammatika rusko jazyka* pod redakciej akad. L. V. Shçerba, 1946, f. 50).

“Përnga kuptimi themelor dhe format gramatikore, fjalët e gjuhës ruse ndahen në togje të quajtur pjesë të ligjëratës. Pjesët e ligjëratës dallohen në: të mvehtësishme, shërbyese dhe pasthirrma.

1. Pjesët e mvehtësishme të ligjëratës ose janë gjymtyrë ose formojnë fjali. Ato quajnë sende (...).

2. Pjesët e shërbyese të ligjëratës nuk janë gjymtyrë fjalie. Ato tregojnë marrëdhënie të ndryshme qoftë midis fjalësh (parafjalët) qoftë midis fjalësh dhe midis fjalish (...) (Zemskij, Krjuçkov, Svetlaev, Russkij Jazyk, pod redakciej akademika V. V. Vinogradova, 1955, f. 131).

Por me këtë rektifikim terminologjik ata nuk kanë shpëtuar situatën shkencërisht.

Edhe me të vërtetë, në këta dy tekste mësimorë, Shçerba dhe Vinogradov, - dy grupet e mëdhenj të pjesëve të ligjëratës, gjithë duke i pagëzuar simbas të vetmit kriter *sintaktik*, i kanë përkufizuar njëherazi edhe në bazë të kuptimit.

E për t'u bindur se ky mosunifikim terminologjik dhe këjo përzjerje kriteresh nuk janë një çfaqje e veçuar e këtyre dy autorëve por karakterizojnë kapitullin përkatës të gramatografisë ruse-sovjetike, duhet shtuar se një

luhatje edhe më e vrazhdë haset tek N. M. Shanskij, në të njëjtin boitm të të cilit (*Sovremennyj russkij jazyk*, pod redakciej Galkinoj-Fjodoruk, 1964, f. 19-20) pjesët e ligjëratës të të parit grup të madh pagëzohen ku sintaktikisht: “*samostojatel’nyje* (= të mvehtësishme), ku semantikisht: “*polnoznaçnyje*” (= të plotkuptimshme).

Nga këto rrethana mosunifikimi terminologjik dhe mosngulitjeje koncipionale, nuk është për t’u çuditur që Shçerba dhe Vinogradovi të kenë rënë edhe në kundërthënie me vetëvehten, siç është këjo:

“Ndër fjalët emërtuese shquhet spikatshëm grupi jo i madh i përmravet (...), të cilët në esencë nuk quajnë kurrfarë kategorish të vehtjevet, sendevet, tiparevet ose numravet, por vetëm në këte apo atë mënyrë i dëftojnë këta të fundit (...)” (poaty), f. 26).

Themi: siç është këjo, sepse kur përemrat në esencë nuk emërtuakan asgjë, atëherë për ç’arësye t’i pagëzojmë: ‘fjalë pikërisht emërtuese’?!’

N’anë tjetër, përse fjalët, pasqyruese të realitetit në sendet, veprimet, cilësitë ose vetitë e tij, të konceptohen dhe pagëzohen: emërtuese, kurse fjalët, pasqyruese të marrëdhënievet ndërmjet çfaqjevet të sipërme të realitetit, të konceptohen dhe pagëzohen shërbyese?!

Mos vallë, vetë marrëdhëniet midis çfaqjevet të realitetit – nuk qenkan çfaqje makar të tjetërlllojshme, por prapaseprapë gjithmonë çfaqje pikërisht të të njëjtit realitet?

Parashtrim i përmbledhur etj.

Fjala, e vështuar (jo në analizën e saj *morfematike*, por) në strukturën e saj *tërosëre* (si njëra nga 3 njësitë fonetiko-semantike të çdo gjuhe epëtuese: 1) *fjali*, 2. *fjalë*, 3. *morfemë*); fjala, e vështuar kështu, përbën *objektin* (jo të morfologji-sintaksës *alias* gramatologjisë, por) të *leksikologjisë*.

Tani, kërkesa metodologjike që çdo shkencë apo disiplinë të kalojë në klasifikimin të një – apo mësenjëplanshëm të egzemplarëvet të këtij objekti - është elementare.

E nëqoftëse në leksikologji këjo kërkesë metodologjike elementare ende sot e kësaj dite ka mbetur e paplotësuar kënaqshëm e madje e papërfillur fare, këjo gjendje, larg së qeni e rastit, përkundrazi kushtëzohet nga gjendja analoge egzistuese në logjikën formale, ku gjithashtu ende sot e

kësaj dite mungon një klasifikim adekuat i koncepteve të pak të përgjithshëm në përkatëset kategori më të përgjithshme.

Si një klasifikim i këtillë i këtyre koncepteve në këto kategori 10 kategoritë e Aristotelit:

1. substanca, 2. sasia, 3. raporti, 4. cilësia, 5. veprimi, 6. pësimi, 7. vendi, 8. koha, 9. pozicioni, 10. modaliteti nuk kanë shërbyer dot:

në një anë sepse këto 10 kategoritë *në fakt janë më fort lloje kallëzuesish*, e për pasojë konceptesh vetëm mbi të dhënat e aspektit *sintaktik* të strukturës *gjuhësore*, se sa konceptesh mbi mbarë të dhënat të vetë *realitetit objektiv*;

e n'anë tjetër, sepse shumica prej tyre, as brenda kuadrit përkatës nuk i qëndron dot kritikës.

Kështu *veprimi* dhe *pësimi* janë dy lloje të të njëjtit lloj: *procesit*; *sasia* – në analizë të fundit është *raport*; në analizë të fundit raporte janë gjithashtu: *vendi*, *koha* *pozicioni*.

Si bazë logjike për klasifikimin e fjalëve në pjesë të ligjëratës aq më pak mund të shërbente klasifikimi kantian i koncepteve në kategoritë “transcendentale” të:

I. Sasisë: 1. njësisë, 2. shumësisë, 3. tërësisë;

II. Cilësisë: 4. realitetit, 5. mohimit, 6. kufizimit;

III. Raporteve: 7. substancës e mënyrës, 8. shkakut e efektit, 9. veprimit e kundërveprimit;

IV. Modalitetit: 10 mundësisë, 11. egzistencës, 12. domodosisë.

Për shkak të karakterit të tyre *filozofik tepër të përgjithshëm* prkt. *universal tepër të pakufizuar*, as kategoritë (konceptuale) të materializmit dialektik:

“lënda, ndërgjegjja, cilësia, sasia, kundërthënia, domosdosia dhe rastësia, forma dhe përmbajtja etj.” (Malaja Sovjetskaja Enciklopedija, bt. I 3-të, 1959).

nuk çfrytëzohen dot si bazë logjike për klasifikimin e fjalëve në pjesë të ligjëratës.

Tani, ja këtu poshtë një orvatje e jonë për të ndarë njëherë konceptet në lloje konceptesh, pastaj fjalët në lloje fjalësh.

Konceptet (e përgjithshëm) të mendjes njerëzore – *drejtëpërdrejtë* pasqyrojnë të nxjerrat e përgjithshme nga realiteti objektiv (e jo të *dhënat e veçanta* të këtij të fundit).

Në radhën e vet të nxjerrat e përgjithëshme nga realiteti objektiv ndahen në katër kategori që janë:

1) vetë sendet (jo si sende të *veçantë* por si *klasa* sendesh) duke përfshirë brenda sendeve ose *gjëravet* edhe *gjëtë e gjalla* dmth. *Bimët, frymorët dhe vehtjet*; - kategori *objektive* këjo, së cilës (nëpër kategorinë *logjike*, me të drejtë, *konceptuale* përkatëse) i përgjigjet kategoria gjuhësore e *emrave*:

2. *fenomenet*, të bartur nga sendet, të cilëvet (fenomene) u përgjigjen *foljet*;

3. *vetitë* të vetë sendeve prkt. të fenomeneve të sendeve, të cilavet (veti) u përgjigjen mbiemrat prkt. *ndajfoljet* (e cilësisë); dhe

4. *raportet a marrëdhëniet* midis sendesh, fenomenesh dhe vetish të cilavet (marrëdhënie), ku ato çfaqen (jo me *morfema*, por) me fjalë, u përgjigjen *parafrjalët* prkts. *lidhëzat*.

Po katër kategori të të nxjerrave të përgjithshme nga realiteti objektiv – ç’janë vallë?

Një *marrëdhënie* (ose *ndërlidhje* ose *ndërbartje*) është ata çka në një mënyrë jo-kryesore bartet bashkarisht nga dy a më shumë sende, fenomene apo veti.

Një *veti* (ose *cilësi*) është ata çka bartet nga një send apo nga një fenomen *jashtë kushtëzimit kohor*.

Një *fenomen* është ata çka bartet nga një send *brenda kush-tëzimit kohor përkatës*.

Një send është ata çka bart fenomene, veti dhe marrëdhënie.

Nga këta katër përkufizime (t’anë) të këtyre katër kategorive (egzistencën e të cilavet kategori A. Meillet e ka konstatuar i pari në *Linguistique générale et linguistique historique* f...) rezulton se këto katër kategori qëndrojnë (jo mbi një plan të vetëm, por) mbi dy plane të kundërdrejtshëm.

Edhe me të vërtetë, kundrejt kategorisë së vetme të *sendeve* (nënkuptueshëm brenda sendeve duke përfshirë edhe bimët, frymorët e vehtjet) qëndrojnë tri kategoritë të *fenomeneve*, *vetive* dhe *marrëdhënieve*; më shkurt: “tri kategoritë e *jo-sendeve*”.

Por (sa herë t'ia dojë nevoja apo volia) mendja njerëzore – *edhe me një jo-send* mund të operojë *posikur të kishte të bënte me një send*; më shkurt, mendja njerëzore praktikon edhe sendizimin e jo-sendevet; - *sendizim jo-sendesh* ky, të cilit në përfaqësimin gjuhësor i përgjigjet *emërzimi i jo-emravit*.

Madje mendja njerëzore praktikon sendizimin deri të bashkëgjegjësisë objektive të një mendimi të tërë; - *sendizim* ky, të cilit në gjuhë i përgjigjet *emërzimi* prkt. *përemërzimi i tërë* fjalisë përkatëse p.sh.

Mjeku i Poliklinikës ia befi me veturë mu në çastin e krizës, për çka prindërit e të semurit uruan atë me lot për faqe.

Prandaj, mbas dallimit të sendevet nga jo-sendet, edhe vetë jo-sendet duhen dalluar më tej në jo-sende të *pasendizuar* në jo-sende përkundrazi pikërisht të *sendizuar*.

Paralelisht, mbas dallimit të emravit nga jo-emrat, edhe vetë jo-emrat duhen dalluar në jo-emra të *paemërzuar* e në jo-emra përkundrazi pikërisht të *emërzuar*.

Tani, sadoqë jo-sendet e sendizuar gjenetikisht kanë të bëjnë me secilën nga tri kategoritë e jo-sendevet të pasendizuar, dhe praktikisht janë të barazueshëm me kategorinë e sendevet, prapëseprapë ata (jo-sendet e sendizuar) përbëjnë një kategori më vehte, e pikërisht të pestën kategori të të nxjerravet të përgjithëshme nga realiteti objektiv.

Përmëtepër shkruesi i këtyre rradhëve mendon prej shumë kohësh se teza e tij mbi egzistencën e kësaj kategorie së pestë në një anë të *josendevet të sendizuar* në botën objektive e n'anë tjetër të *jo-emravit të emërzuar* në planin gjuhësor: e për pasojë teza e tij mbi dallimin parimor sistematik të jo-emravit të paemërzuar p.sh. “(krieri) i *ndërgjegjëshëm ecën shpejt që* (t'arrijë me kohë)” nga jo-emrat përkatës përkundrazi të emërzuar: “*ndërgjegjëshmëri, ecje, shpejtësi, qëllim*” – janë të një rëndësie madhore e madje vendimtare si për teorinë “intelektologjike” të kategorivet konceptuale, ashtu për praktikën gramatografike të pjesëve të ligjëratës.

Më lart u njohmë me sukseset e pamjaftueshëm prkt. me dështimet e plotë të gramatografivet frenge, gjermane dhe ruse-sovjetike përsa i takon klasifikimit rreptësisht shkencor të fjalëvet përkatëse në lloje fjalësh.

Këtu poshtë le të shohim:

në një anë se si pengesat teorike që paraqet përkufizimi praktikisht i mbarë pjesëvet të ligjëratës, kanë mbetur ende sot e kësaj dite të pakapërcyera si

duhet në kuadrin qoftë të gramatografisë tradicionale qoftë të gjuhësisë moderne; e

n'anë tjetër se sa përshtatshëm kapërcehen të njëjtat pengesa duke operuar me kategorinë t'onë të pestë, të vështruar në vetëvehte dhe në pasojat e saj.

Le të nisemi nga përkufizimi i foljes në gjuhësinë moderne ruse-sovjetike.

“Folje është ai grup fjalësh që shënojnë nga një veprim dhe çfaqin ate në trajtat e vehtjes, mënyrës, kohës, aspektit dhe diatezës” (E. M. Gallkina-Fjodoruk, K. V. Gorshkova, N. M. Shanskij, Sovremennyj Russkij Jazik, 1958, f. 326);

përkufizim ky, të cilin na e gjejmë metodologjikisht të papërpiktë për këto 3 arësye:

1. Të gjitha pjesët e ligjëratës duhen përkufizuar simbas një kriteri të vetëm e të përbashkët, e jo simbas disa kriteresh të veçantë e të ndryshëm.

2. Në trajtat e *vehtjes*, *mënyrës*, *kohës*, *aspektit* dhe *diatezës* çfaqen domethëniet marrëdhënore të “veprimit”, e jo “veprimi” vetë. Përmëtepër, jo të gjitha trajtat foljore kanë vehtje.

3. Të “*përkufizosh*” nuk do të thotë: të “*përshkruash*”. E na foljen zëmë e e përshkruajmë kur brenda përkufizimit të saj përfshijmë të tëra rubrikat e paradigmës përkatëse: *vehtjen*, *mënyrën*, *kohën*, *aspektin* dhe *diatezën*.

Në radhën e vet përkufizimi tradicional i foljes p.sh.

“Folje quhet fjala qi kallzon një punë a një të qenme të një neri, të një kafshe a të një gjaje, për të cilën flasim” (A. Xhuvani, Libri i gjuhës shqipe, 1938, f. 73)

- duhet kritikuar jo vetëm për mosdallim të *vetë foljes* nga *emri prejfoljor i veprimit*, por njëherazi edhe për faktin se, në këtë përkufizim, kundrejt objektit të tij të vetëm dmth. *foljes*, si një pjesë e vetme e ligjëratës, qëndrojnë dy konceptet e ndryshëm e madje të kundërt të *veprimit* ose *punës* dhe *gjendjes* ose *qenies*.

Tani, ja përkufizimi i foljes në dritë të kategorisë s'onë të pestë:

Folje quhet lloji i atyre fjalëve që çfaqin nga një fenomen të *pasendizuar*.

Mendohet rëndom se nga të gjitha pjesët e ligjëratës emri së pakti u përkufizua *pa ndonjë vështirësi* në kuadrin qoftë të gramatografisë tradicionale p.sh.:

“Emri (...) na tregon: 1) një frymor, 2) një send pa frymë, 3) një ide, 4) një ngjarje a veprimtari, 5) një vënt”. (K. Cipo, Gramatika shqipe, 1949, f. 36):

qoftë të gjuhësisë moderne p.sh.

“Brenda klasës së emrave (...) hyjnë jo vetëm fjalët, me të cilat quhen sendet konkretë, qeniet e gjalla dhe çfaqjet e ndryshme të realitetit objektiv, por njëherazi edhe fjalët që shprehin këta apo ata koncepte abstraktë (Sovremennij Russkij Jazyk, II, pod redakciej Galkinoj-Fjodoruk, 1964, f. 21);

por ky mendim është i gabuar.

Edhe me të vërtetë, që të dy përkufizimet e sipërm mkatërojnë midis tjerash nga pandehja barabar e pathemeltë se emrat (në *vetë-vehte e për vetëvehte*, e rrjedhimisht *jashtë çdo konteksti konkret*) p.sh. të frymorëvet nuk treguakan “ide”, prkt. të sendeve konkretë nuk shprehkan “koncepte abstraktë”?!

Tani, ja përkufizimi i emrit në dritë të kategorisë s’onë të pestë:

Emër quhet lloji i atyre fjalëve që çfaqin qoftë nga një *send* (duke përfshirë brenda sendeve ose gjërave edhe *gjëtë e gjalla* dmth. *bimët, frymorët dhe vehtjet*) qoftë nga një jo-send të *sendizuar*.

Po klasifikimi prej nesh në një anë i koncepteve në 5 kategoritë logjike: 1. të sendeve, 2. të fenomeneve, 3. të vetive (të sendeve dhe fenomeneve), 4. të raporteve, 5. të jo-sendeve të sendizuar; e n’anë tjetër i fjalëve në 5 kategoritë gjuhësore përkatëse:

1. të *emrave*, 2. të *foljeve*, 3. të *mbiemra-ndajfoljeve*, 4. të *para-fjalëlidhëzave*, 5. të *jo-emrave të emërizuar*; po ky klasifikim prej nesh i këtyre koncepteve dhe fjalëve në këto 5 kategori logjike dhe 5 kategori gjuhësore – përfill vallë konceptet e *numrave* dhe fjalët përkatëse ose *numërorët*?

Si në Fjalorin shqip të Institutit ashtu në atë rusisht nga Ozhegovi, dy përkufizimet e konceptit të *numrit* mkatërojnë në një anë nga pamjaftësia e përcaktimeve, e n’anë tjetër ngaqë vërtiten brenda dy rretheve veskëqinj:

“Numër-numri: çdo gjymtyrë e sistemit të numërimit, që shërben për të caktuar sasi të (*Numërim*: veprim i të numëruarit. Numërojt: caktot *numrin*)”.

“...(...)” = *Numër*: koncept i sasisë, madhësi, me ndihmën e së cilës kryhet një llogari (*Llogari*: rezultat i një diçkaje (...), i shprehur në *numra*)”.

Në një mënyrë metodologjike dhe shkencore adekuate, koncepti i numrit është përkufizuar në Larousse universel en 2 volumes 1923:

“...) – numër: *raport* i një sasi ndaj një tjetre, marrë si skaj krahasimi e që quhet *njësi*”.

Pra, edhe fjalët e *numravet* janë fjalë pikërisht *raportesh*; por raportesh të një *tipi nga më të posaçmit*.

Dhe posaçëmia e thekësuar e këtij tipi raportesh qëndron këtu që nga kushdo (me përjashtim ndoshta të profesionistëve të matematikës në ushtrim e sipër të profesionit të tyre) një numër kuptohet jo si një raport matematik, e për pasojë si një krahasim i dygjymtyrshëm, por përkundrazi si një rezultat i vetëm i këtij krahasimi.

Se numrat janë *raporte* vërte të një posaçëmie të thekësuar, por prapëseprapë *raporte*, për këtë dëshmon edhe i mëposhtëmi konstatim thjeshtë gjuhësor:

“Siç dihet, *skajesa e shumësit* të një emëni tregon se sendi përkatës është tue u kundruë në dy a më shumë njësite të tij; - çkah do me thënë se skajesa e shumësit të një emëni nuk caktueka *sasinë e saktë* të njësitevet të sendit të kundruem” (S. R. Gramatikë e serbo-kroatishtes, Prishtinë 1952).

E është pikërisht për të dalë nga pacaktuarësia e dy a ë shumë njësiteve të një emri në shumës që ky i fundit shoqërohet nga *fjalët e numravet* ose *numërorët*.

Se, në çdo gjuhë, ky është i vetmi funksion i mirëfilltë i numërorëve, e për pasojë se *pluralizmi morfematik* i një emri dhe shoqërimi i këtij të fundit me një numëror janë dy veprime vërte krejt të ndryshëm por prapëseprapë thellësisht paralelë, këte e provon struktura gramatikore p.sh. e tyrqishtes, ku emrat në shumës, kur shoqërohen nga një numëror, nuk bashkëbartin mbaresën e shumësit p.sh. *kalemLER (=lapsA)*, kurse *BESH kalem* (=pesë laps -)

Pra, shprehja e *caktuar* e raportit të më se dy njësitevet – kryhet: në tyrqishte vetëm me numërorët, kurse në gjuhët indoeuropiane edhe me numërorët edhe me morfemat e pluralizmit p.sh. *pesë lapsA*.

Le të shtojmë se, në gjuhët indoeuropiane, fjalët e numravet ose numërorët paraqesin strukturën gramatikore qoftë të *emravet* qoftë të *mbiemravet* (përgjithësisht *jo-përkues* me emrat e sendeve që shoqërojnë)¹.

Por mbarë fjalorin e një gjuhe, përveç fjalëve, me të cilat quhen konceptet: 1. të sendeve, 2. të fenomeneve, 3. të vetive, 4. të raporteve a) *jo-numërorë*, b) *numërorë* dhe 5. të *jo-sendeve* të *sendizuar*, e përbëjnë edhe fjalët, me të cilat dëftohen egzemplarët e veçantë të koncepteve të ndryshëm, duke përjashtuar vetëm ata të fenomeneve dhe të raporteve *jo-numërorë*.

Pra, kundrejt fjalëve quajtëse (me 5 llojet e tyre: 1. të *emravet*, 2. të *foljeve*, 4. të *mbiemra-ndajfoljeve*, 4. të *parafjalë-lidhëza-numërorëve* dhe 5. të *jo-emravet* të *emërizuar*) – qëndrojnë fjalët dëftuese (me 3 strukturat gramatikore: 1. të *emravet*, 2. të *mbiemra-ndajfoljeve*, dhe 3. të *numërorëve*).

Mbi dallimin (simbas Maruzoit f. 194, kryer së pari nga Bopp-i të fjalëve quajtëse nga dëftueset do të lejojmë vehtes që të ricitohemi:

“Prej pikëpamjes së ndërhyrjes, makar të tërthortë dhe të rastësishme, të gjuhës së *gjesteve* në gjuhën e zërit, fjalët e çdo gjuhe duhen dalluar:

1) në fjalë të quajtjes (*absolute*), të cilat në asnjë mënyrë nuk përfaqësojnë ndonjë raport të subjektit quajtës ndaj objektit të quajtur p.sh. sy, zë etj. i zi, i kaltër, etj. pak, shumë etj. mbarë, mbrapshtë etj. afër, larg etj.; dhe

2) në fjalë të dëftimit (*relativ*), të cilat përkundrazi tregojnë një marrëdhënie hapësinore të subjektit dëftues apo të bashkëbisedësit të tij ndaj objektit të dëftuar p.sh. ky-ai, i këtillë-i atillë, kaq-aq, kështu-ashtu, këtu-atje etj.” (S.R. Nyjat e shqipes, punim përshkrues normativ, 1958, 3)

përveç fjalëve quajtëse dhe fjalëve dëftuese, fjalorin e një gjuhe e përbëjnë edhe t’ashtuquajturat pjesëza, në fakt disa të dhëna gjuhësore të cilat në zhvillimin e kaluar kanë qenë fjalë të *plotvlershëme*, kurse në gjendjen

¹ “(Numërorët) 5-10 patnë qenë fjalë të palakueshme mbiemërore; në sllavishte vendin e tyre e zunë numërorët substantivalë” (K. Brugmann, f. 363).

bashkëkohore, gjithë duke pasë ruajtur paraqitjen drejtëshkrimore të fjalëvet të plotvlerëshme, përmbushin nga një *funksion morfematik ndihmës*.

Në shqipe, shumica e pjesëzavet kanë qenë fjalë *quajtëse* p.sh. *do* (të jem, të isha), *të* (jem), *le* (të jem), *me* (qenë), *duke* prkt. *tue* (qenë), *kam* (qenë), *jam* (përgjegjiur) etj.

Simbas nesh, shqipja bashkëkohore njihet vetëm dy pjesëza fjalësh *dëftuese*: 1) *nyjën* e parme dhe 2) *dëftorin* e gjindores së re.

Konkluzion:

a) Gabimi i gjuhëtarëve prkt. gramatografëve, të cilët fjalët e një gjuhe i ndajnë 1) në “emërtuese”, “të mvehtësishme” “të plotkuptimshme” ose “të mbushura”, dhe 2) në “shërbyese”, “të pamvehtësishme” ose “të zbrazura” – buron prej gabimit të logjicianëve se të vetmit koncepte të mirëfilltë qenkan ata të sendeve, fenomeneve dhe vetive, e jo njëherazi edhe ata të marrëdhënieve, pamvarësisht nëse këto të fundit shprehen qoftë me një fjalë, qoftë me morfema, qoftë njëherazi me fjalë dhe me morfema.

b) Nëqoftëse dallimi i fjalëve të një gjuhe: 1) në fjalë quajtëse (si komponente *autentike* të gjuhës së zërit) dhe 2) në fjalë *dëftuese* (si komponente vërte gjithashtu të gjuhës së zërit, por jo pa *bashkëbartur elemente* nga të gjuhës së *gjestevet*) – nuk vihet në bazën e çdo klasifikimi të tyre, atëherë ky i fundit do të çalojë barabar nga pozitat sa të logjikës aq të gjuhësisë.

c) Fakti i veçantë se na, gjatë klasifikimit të fjalëve në *lloje fjalësh* dhe *pjesë të ligjëratës*, kemi operuar edhe me konceptin e “*strukturës gramatikore*”, nuk çbën faktin e përgjithshëm se këtë klasifikim na në përgjithësi e kemi kryer nga të vetmet pozita të leksikologjisë.

Përmëtepër, në *Hyrjen* e një teksti sintetik mbi strukturën e një gjuhe epëtuese nuk mund të mos parashtrohet teoria mbi tri njësitë themelore të të njëjtës gjuhë: 1. *fjali*, 2. *fjalë* dhe 3. *morfemë*.

Dhe është pikërisht në dritë të dallimit gjithëgjuhësor: *fjalë/ fjali* që mundësohet mësimi edhe dallimi gramatikor i *para*fjalëve (si shprehëse marrëdhëniesh midis *fjalësh*) nga *lidhëzat* (si shprehëse marrëdhëniesh midis *fjalish*).

ç) Trajtuesi *gjithëgjuhësor teorik paraprak* i pjesëve të ligjëratës dhe i pjesëzavet të ligjëratës dhe i pjesëzavet të një gjuhe – pjesët – prkt.

pjesëzat të përbashkëta me gjuhët *simotra* duhet t'i dallojë nga pjesët prkt. pjesëzat *ekskluzive* të së njëjtës gjuhë.

d) Mbasi teoria gjithëgjuhësore e klasifikimit të fjalëve në lloje fjalësh dhe pjesë të ligjëratës të jetë parashtruar në Hyrjen e tekstit sintetik, atëherë trajtuesi morfologjik i llojeve të fjalëve dhe i pjesëve të ligjëratës – këta të fundit mund edhe t'i rigrupojë simbas kriteresh thjeshtë empirikë.

7. VII. 1966

NJË SHQYRTIM KRITIK MBI FJALORIN E BARIQIT¹

Me sa dijmë na, vëllimit të parë të fjalorit serbokroatisht-shqip të Henrik Bariqit, që më 1950 ka botue Akademija Jugosllave e Shkencavet dhe e Artevet – nuk i është bërë ndërkohë deri më sot ndonjë tjetër reçension përveç atij që J. Zenelaj ka shkruar për revistën letrare “Jeta e Ré” më numërin 6 të vitit 1951; e që, për arsyenat e poshtëshenjueme, na mendojmë se nuk meriton me mbetë i vetëmi shqyrtim i këtij fjalori.

*

Reçensionin e J. Zenelajt përbëhet prej dy pjesësh që janë në kundërshtim njëra me tjetrën. Edhe me të vërtetë, në pjesën e parë që është ajo e paraqitjes së përgjithshme, reçensori nuk është kënaqur me çue në qiell “gjuhëtarin e pashoq” që qenëka Henrik Bariqi, por edhe ka pohue të madhe se fjalori i këtij albanisti qenëka “njëri ndër më të mirët e më të rrastët që kanë dalë në dritë deri sot”.

Përkundrazi në pjesën e dytë që është ajo e shqyrtimeve të veçantë, i njëjti reçensor nuk është mjaftue me përmendë një numër kompromentues gabimesh trashanikë në të përkëthyer e sipër prej serbokroatishtes në shqipe, por edhe ka shpallë shprehimisht se “për të gjetë shembuj tjerë gabimesh kësaj soji nuk kë nevojë as për qiri as për pishë, sepse gjinden edhe pa të”.

Madje, përveç këtyre vërejtjeve të veçanta kundër fjalorit të Bariqit, po ky reçensor ka bërë kundër këtij fjalori edhe këta dy shenjime të përgjithshme – se auktorit i pasëka mungue kriteri i duhur në zgjedhjen dhe në mbarshtimin të landës së fjalorit e, se i njëjti auktor në gjinin e së njëjtës syntagmë, pasëka përzie gëgnishten me toskënishten.

Tani, këte mungesë kriteri dhe këte përziemje dialektesh çkah jetër mund t’i shpjegojë veçse mosnjohja më një anë e gjendjes së sodshme të gjuhës shqipe, e mosfami liarizmi n’anë tjetër me elementet e dialektologjisë shqiptare?

Mirëpo, hec e zë besë se pikërisht njai auktor i cili “është njëri ndër shtyllat e para” t’albanistikës, e i cili për më tepër shquhet për “mprehtësin e

¹ Botuar te: **Jeta e ré**, Prishtinë, 4/ 1953, ff. 426-441.

tij të rrallë” – nuk dijtëka prapëseprapë “me i dallue dialektet” kryesorë të gjuhës shqipe!

Prandej edhe tjerët gabime trashanikë e tashmâ të konstatuem të fjalorit të Bariqit reçensori njëherë i stërvoglon në lajthime të lehtë a “hollime veshtrimi”; e mandej edhe përgjegjësinë e këtyne nuk ja ngarkon vetë Bariqit por bashkëpunëtorëvet të tij shqiptarë.

Vertë, tue u trimnue papritunas, reçensori ka thënë në konkluzion se, në punimin e pjesës së dytë, auktori i fjalorit duhet të ketë para sysh “gabimet që u shenuen”. Mirëpo këta gabime reçensionit edhe këtu i ka cilësue si “të paktë”.

Shkurt, këte reçension të J. Zenelajt e karakterizon kundërthanshëm më një anë guximtarija me tregue me gisht pasaktësinat e pafalshëme dhe të metat e tepërta të fjalorit të Bariqit; e n’anë tjetër nderim-ndruejtja (strahopoštovanje) përpara famës së madhe të vetë Bariqit.

Zaten, jo skrupuloziteti prej kritiku se mos lëvdoi tepër vetë Bariqin por tuta e bacës se mos qortoi pa masë fjalorin e tij – do të ketë këshillue reçensorin me u fshehtë me këte rast përmbropa pseudonimit: *J. Zenelaj*.

*

Më një serbokroatishte që, hiq një shemtimth të vetëm (...u jezi-cima, čiji književni jezik...) si dhe një improprietet gjithashtu të vetëm port ë karakterizuem (normalizovanje për: normativnost), dëshmon për një penë përndjëmendë mjeshtrore, Henrik Bariqi ka hartue për fjalorin e vet një parthânje bukur të gjatë (VII-XII), në të cilën ish-drejtori i Seminarit Albanologjik n’Universitetin e Beligradit – ka dhënë; së ndalti kathedret, disa gjykime të prëm mbi vleftën e fjalorëvet të tjetërkujt; si dhe ka bâ, me një ton serbez, disa pohime toptanë mbi gjendjen e gjuhës shqipe, siç janë këta që pasojnë.

Henrik Bariqi ka vërejtë, vertë incidentalisht por kategorikisht, se ndryshëmin a diferencimin (e jo ndamjen = podelu, siç është shprehë H. B.) të të folunavet të Shqiptarëvet në grupin dialektuer të veriut dhe n’atë të jugut – e pasëka kushtsue konfigurimin gjeografik i krahinavet përkatëse, si dhe mosegzistimi – te Shqiptarët, gjatë shekujvet – i njëj qendre kombtare. Taní, jo mâ pak kategorikisht, na do të kundërvërejmë më një anë se gjeografija Shqipninë e ndan mâ fort në perëndim dhe lindje, se sa në verí dhe jug; e n’anë tjetër se një gjuhë me një të kalueme afro dymijë vjeçare evolutive spontane siç është pikërisht rasa me mbasardhësen e ilirishtes, thuej, me shqipen *domosdo* do të diferencohesh dialektisht edhe sikur *gjithmon’e–jetës* mbasardhësat e Ilirëvet, thuej, Shqiptarët të kishin pasë një të vetëme qendër kombtare.

H. B. na është paraqitë si njëni ndër gjuhëtarët vendas e të huej që përkrahin pikëpamjen e dikurshëme me ngritë me kohë nëndialektin juguer të gegënishtes më naltësinë e shqipes së përbashktë. Mirëpo, tue rá menjëherë në kundërthânje me vetëvehten, H. B. ka dënue barabar:

si të sodshëmin kurs të paurtë, sepse kryekëpût të njëanshëm dhe pane-vojisht të forcatun, të politikës gjuhësore në RPSH me tjeshtë përdorjen e toskënishtes deri në shkollat fillore të Gegënisë, e që endë përpara vitit 1948 synonte me pamundësue qarkullimin në Shqipni të botimevet gegënisht të Kosmetit;

ashtu të dikurshëmet përpjekje summa summarum mjaft të matuna me përhirue përhapjen e së kështuquajturës shqipe së mesëme, thuej, pikërisht të nëndialektit juguer të gegënishtes; e me e përhirue në teorí endë kundër toskënishtes, kurse në praktikë vetëm kundër shkodranishtes.

Simbas H.B., ndërsa Serbët dhe Kroatët gjuhën letrare e pasëkanë aq të përbashktë sa me mujtë ajo me u quejtë padallimisht: “serbishte ose kroatishte”; përkundrazi, Toskët dhe Gegët pasëkanë krijue dy gjuhëna letrare regjionale (“*gjuhë gegishte* (sic) na severu, *gjuhë toskërishte* na jugu”) kaq të ndryshëme ndërmjet veti sa që Gegët toskënishten “memzi e kuptuekanë.”

Tani, u muerr besh se këtu kurrkujt nuk mund t’i hajë zemëra por ndonjë tendenciozitet të helmatisun prej anës së H. B. Mirëpo na, me këte rast, ishim në prirje të njëj informacioni t’azhurnuem mbi problemin gjuhësuer të Shqiptarëvet; kurse, për të folë pa dorëza, na këtu përkundrazi po gjindemi përpara njëj ezberllëku të vjetruem mbi këte problem.

Përpara një ezberllëku të vjetruem sepse pohimi i sipërm i H. B., edhe mbassi të reduktohet në dozën e duhun, nuk ka kurrfarë lidhjeje me gjendjen e sodshme të gjuhës shqipe. Edhe me të vertetë një formulim kaq i forcatun i largësisë letrare ndërmjet Shqiptarëvet të jugut dhe atyne të veriut mund të ketë të bājë vetëm e vetëm me ato kohë kur shkodranishtja e qindpërqindshëme, e cila përnjëmend ka qëllue mjaft larg prej toskënishtes letrare, përbante praktikisht letrarishten e Gegënisë. Mirëpo ka mâ se tridhetë vjet që, për arsena kryezotnisht por jo ekskluzivisht kombtare, gjuhëtarët gegë, e madje edhe vetë letrarët shkodranë kanë shkue gjithnjâ tue u shpërshkodranizue mâ tepër e tue u shpërshkodranizue në të mirë, në dy dhetëvjeshat e parë, të njëj gegënishtje letrare – të përqëndrueme “mbi të folmen e Shqipnis së mesme e mâ fort mbi atë t’Elbasanit, por të qërrumr nga trajtat e gabueshme e dhialektore”; kurse në dhetëvjeshin e mbramë, në të mirë të njëj gegënishtje letrare – të

përcaktueme sambas të njëjtit kriter të mënjanimit t'evolutavet partikulariste, porse mbi bazën më të gjënë të njëj bashkëpunimi ndërmjet të tana nëngegënishtevet.

E një shpërshkodranizim i këtillë ka ardhë e të dikurshëmen largësi letrare ndërmjet Toskëvet dhe Gegëvet e ka reduktue më në fund në minimumin e mundshëm, e për pasojë në paksend.

Pa dyshim, për shkak të të pamënjaueshëmevet veçorina zhvillore, për të mos thënë, evoluta partikulariste të tiskënishtes siç janë rotacizmi, denazalizmi dhe “desonorizmi”, duhet të pranojmë pa tjetër se përkah *fonetika* toskënishta dhe gegënishtja kanë mbetë edhe sod e kësaj dite më të ndryshëme ndërmjet veti se sa p.sh. kroatishtja dhe serbishtja njëna prej tjetrës. Mirëpo përkah *fjalori* gjendja është e anasjelltë. Edhe me të vertetë, siç është konstatue edhe në Rezolutën e së parës Mbledhje gjuhësore të Prishtinës, përkah fjalori gjuha shqipe, lexò, letrarishtja shqiptare është e padiferencueme dialektisht; - çkah zor se mund të thuhet për serbo-kroatishten. Pra, summa summarum, toskënishtja dhe gegënishtja, edhe në mos qofshin ndërmjet veti më t'afërme se kroatishtja dhe serbishtja njëna me tjetrën, as më të largta nuk janë.

Ndërkaq, tue mos u pasë kënaqë me formulimin e forcatun të largësisë letrare ndërmjet Toskëvet dhe Gegëvet, H. B. ka stërmadhue edhe numërin e nëngegënishtevet. Edhe me të vertetë, sambas H. B., organizimi fisnuer i Shqiptarëvet të veriut pasëka krijue aq dialekte të ndryshëm sa janë vetë fiset; kështu që, jo rrallë e tek po shpesh e dendun (vrlo često), H. Bariqit i qenëka dashtë, për një të vetëme fjalë serbokroatisht, me dhënë një varg të tănë (çitav niz) fjalësh shqipe, edhe atëherë kur këto pasëkanë qenë të gjitha me rend (sve od reda) të shqipes verijore.

Tanë, një pohim i këtillë është kaq ashiqare i pasaktë sa që njerinë menjëherë e rrok dyshimi se mos. në thesin e fjalëvet sinonime, H. B. ka futë edhe variantat fonetike që nëngegënishtet e ndryshëme mund të paraqesin për këte apo ate fjalë gegënisht. E këte dyshim vjen gjithashtu menjëherë e e këthen më një bindje të plotë bāmuniya se të tana variantat fonetike që pasojnë (e që nëvëndse me qenë gjithmonë nëngegizma fonetike të verteta, më së forti janë përkundrazi o fantazina orthografike kalemxhijs xhahila, o përbindsha të shumëzuem neologësh të mendermethânshëm, o tyrqizma të vjetrueme) – gjinden soll në pesë faqet e para të njëj fjalori që ka për të pasë nja njëmijë e pesëqind të këtilla:

aba: zhgun – xhgun...

abaija, abajlija: lëvencë – levencë...

abeceda: abece – abecej – abé.

aberdar: habertar – haberçi – haberxhi ...

ablative: hjekore – heqore ...

ad hic: kastan – kastile – kastanile ...

adetu (po): adetçe – adetile ...

admiral: admiral – amiral.

adverb: ndajfolje – mbifolje – përfolme – par(a)ftillk.

acal: arenc – arenz ...

advokat: drejtprojtës – drejtprois ...

advokatura: *avokatí avukatési* – profesion i *advokatit*.

abanos: eban – ebanos – abanos.

abažur: paradritës – dritënprojtës (*dritëpritëse*, që do t'ishte mâ e përshtatshëme, mungon fare).

aerodrome – aeroplan: shesh i *ajrorve* – *aeror*.

aerometer: aerometër – erometër.

afirmativan: pohës – pohenik – i pohëshëm – pohues (*pohuer*, që do t'ishte mâ i përshtatshëm, nuk është shenjue).

agent: agent – agjent.

agencija: agency – agjenci – agjensi – agjendi.

agilan: i shdërvjellët – i zhdërvjellët...

agrarni: bujqar – bujqëtar (*bujqsuer*, që është e vetëmja trajtë e drejtë, figuron soll në shembullin e dhanun).

agresija: të *msyemit* – e *msymeja* – *mësymja*...

agresivan: sulmues – sylvues...

ahar: ahër – har

ajd – ajdemo: hajdi – hajdeni, ejani – eni.

ahtapod: eftapodh – aftapodh.

ajdučka trava: kurkutë – (korkutë)...

ajkula: peshkqen – peshkaqen.

ajluk – ajlukčija: *elhak* – *alhakçi*...

ajme!: ofshe! – ofsho! ohshe!

E kështu e tutje, në e sòs! Prandej, edhe me i pasë porositë, tri variantat bariqjane: *ofshe! ofsho! ohshe!* të kësaj pasthirrme përvajtimi nuk mund të na vinjin më një vend mâ të volitshëm për të dhënë fund kësaj liste shëmtimesh.

*

Zaten, marifetllëku njëherë me mbledhë prej kahmos laralyra drejtë-shkrimore, neologjizma pesë parash dhe tyrqizma të vjetrueme; mandej me marrë këto kotësina kurioze e me i futë në torbën e variantavet fonetike të nën-gëgënishtevet; e mâ në fund me marrë edhe vetë këte torbë e me e rrasë në thesin e fjalëvet sinonime të gëgënishtes; zaten, po thomi, një marifetllëk i këtillë nuk do të ketë kënaqë as vetë H. Bariqin. Prandej H. B është orvatë me shqëtue prej përgjegjësisë, nëmos edhe morale, bar shkencore për një grumbullim këso mase sinonimesh këso fare tue kullandrisë edhe një marifetllëk tjetër, a mâ mirë me thënë, edhe një sofizëm tjetër: sofizmin e *jo-normativitetit*.

“Luhatjet gramatikore janë pa krahasim më të mëdha në gjuhën shqipe se sa në t’onën, edhe kur njeriu mendon vetëm për gegënishten. E unë nuk kam synue aspak me normalizue gjatë kryekreje sepse ky i imi nuk është ndonjë fjaluer i shqipes letrare, por njëheras edhe sepse nuk egziston ndonjë gramatikë e letrarishtes shqiptare, e madje në të sodshëmën gjendje fermentimi as që është e mundshme me e hartue kush.”

Dikush më pyette dikur: “Akëcila fjalë a mundet me u shkruar edhe kështu si e kam shkruar unë?” “Mundet, mundet. Madje të gjithë ata që nuk dijnë drejtëshkrimin, pikërisht ashtu e shkruajnë si e pasëka shkruar edhe ti.”

Ndiq, këtu kurrsesi nuk mund të kemi të bëjmë gjithaq me luhatje gramatikore të vetë gjuhës shqipe sa shumë më tepër me – lafitje drejtëshkrimore të këtij apo atij penaxhiu.

N’anë tjetër, e gjora gjuhë e jonë çfarë faji i pasëka H. Bariqit në qoftë se H. B., tue mos u mjaftue me përzie toskënishten me gegënishten, përshtjellon edhe gegënishten me shkodranishten.

Por le të pranojmë për një çast se me panjësimin gramatikuar të gegënishtes letrare gjendja qenëka përnjëmend aq e dëshprueme sa pretendon H. B. Le të pranojmë për më tepër se detyra e çdo përpiluesi të njëj fjalori prej njëmijë e sa faqesh me përcaktue sa më përpikshëm drejtëshkrimin e përdorun në të, përbëka përkundrazi një tagër prej të cilit përpiluesi mujtëka me heqë dorë.

Prapëseprapë as këjo gjendje e pretendueme as ky tagër i paqenun nuk mujnë jo me përligjë por as me shpjegue në leksikografinë shqiptare të pa-shembulltin mishmash gjuhësuar që karakterizon fjalorin e H. Bariqit. Prandej H. Bariqin kot e ka rrëjtë mendja se mujtëka me u çfajësue prej këtij mishmashi tue u thirrë në karakterin jo-normativ të fjalorit të vet. Edhe me të vertetë, pse H. B. ka rrëfye se nuk pasëka synue me qenë leksikograf normativ, thuej, selekcionista i kritereshëm – nuk do me thënë se kësi rrëfimi H. B. pasëka fitue të drejtën me qenë leksikograf antishkencuar, thuej, konfuzionar i qitun.

Për të dekurajue çdo kritikë kundër fjalorit të vet, H. B. ka sprovue me zhonglue edhe me do koncepte tjerë, shenjimisht, me konceptet: fjalorë teorikë dhe jo-teorikë, fjalorë letrarë dhe jo-letrarë. Taní hiq fjalorët fjeshtë etymologjikë si dhe ata fjeshtë kompartivë, tjerët fjalorë dy gjuhësh janë të gjithë praktikë. U muerr vesh: praktikë në kuptimin e shkencës së zbatueme e jo n’atë të rutinës anti-shkencore; mirëpo, prapëseprapë, praktikë.

Mandej, në qoftë e vertetë se fjalori i kësaj apo asaj gjuhe letrare përfshin vetëm mjetet shprehjorë të letërsisë; anasjelltas nuk është aspak e

vertetë se fjalori i kësaj apo asaj gjuhe pa tjetër – përfshika vetën mjetet shprehjorë të popullorçes e për pasojë një landë gjuhësore endë të pakodifikueme përkah drejtëshkrimi, siç ka dashtë me insinuue H. B. por është përkundrazi e vërtetë se një fjaluer i këtillë, përveç letrarizmatvet që përbëjnë pjesën e tij kryesore, përfshin edhe popullarizmat e vulgarizmat që përbëjnë pjesën e tij të rastit

Sa për pretendimin e H. Bariqit se nuk egzistueka ndonjë gramatikë e shqipes letrare, do të lejohemi me vërejtë se H. Bariqit nuk i ka hije me luejtë kështu me fjalë. U muerr vesh se vërtë nuk kemi endë ndonjë libër të vetëm që të jetë njëheras gramatikë e plotë si e toskënishtes ashtu e gegënishtes. Mirëpo gramatika veç e veç të toskënishtes dhe të gegënishtes kemi. E këto gramatika, hartuem jo vetëm prej gjuhëtarëve shqiptarë por edhe prej dijetarëve të huej, kanë për kundranë jo popullorçet e veriut dhe të jugut, por letrarishtet përkatëse. U muerr vesh gjithashtu se, më një numër të kufizuem rasash të veçanta, gegënishtja letrare paraqet endë sod e kësaj dite trajta të panjësue. Mirëpo këjo gjë kursesi nuk do të thotë se përkaq qenëka e pamundshëme me hartue gramatikën e saj, siç ka pretendue shprehimisht H. Bariqi.

*

Pohimet toptanë që më 1950 H. B. ka bâ mbi gjendjen e gjuhës shqipe – kanë qenë pra trashanikisht të paazhurnuem, e prandaj edhe kanë dalë thellësisht të pasaktë. Për mâ tepër H. B. ka ndie nevojën që këta pargjykime të pathemel mbi gjendjen e gjuhës s’onë t’i shprehë më një mënyrë dizinvolve e me një ton epruer që njëj albanisti vendas nuk mund të mos i bâjnë efektin e njëj sfide. Zaten si për teorinë e parathanjes ashtu për praktikën e fjalorit të H. Bariqit – është pikërisht karakteristike një mungesë e madhe respekti elementar si për gjuhën shqipe ashtu për lexuesin shqiptar.

Mbi rasat e stivimit indigjest të të kështuquejtunavet fjalë sinonime – u shpjeguemë mâ nalt, prandaj po kalojmë. Asgjâ mangu, sa për kuriozitet, po shenojmë edhe variantën harrqjane që pason: *miš: mîu; kućni miš: mî-ni*; kurse, ta merr mendja, përkah kuptimi, kemi: *mîu = mîni*.

Mbi rasat e mospërkëthimit të përpiktë prej serbokroatishtes në shqipe po kalojmë gjithashtu, sepse edhe ajo mâ e zgjatuna listë e tyne do t’ishte prapëseprapë një pasqyrë tepër e zbehtë e forcës së tyne numerike, e njëheras sepse shumësin e këtyne rasave e ka pranue edhe vetë J. Zenelaj.

Përkundrazi J. Zenelaj ka shkruar tekstualisht: “*komad jaja* shqip është kthye: *nji koqë voe...* Me thënë se auktori s’ka mujtë me i dallue djalektet, s’po mundem me besue...”. Tanë, me qëllim që jo vetëm J. Zenelaj por edhe tjerët gjuhëzuesat të pakritikshëm përpara përmendunisë së H. Bariqit të mujnë mâ në

fund me besue se në fjalorin e vet H. B. ka përzie jo vetëm toskënishten me gegënishten, por edhe gegënishten me shkodranishten, e shkodranishten me kosovarçen, e kosovarçen – me orën e ligë; tanë, po thomi, me këtë qëllim po japim shembujt që pasojnë e që gjinden në 11 faqet e para të njëj fjalori i cili, po e përsëdisim, do të ketë një njëmijë e pesëqind të këtilla:

MI VERUJEMO NJIMA: na kena besë në ta. A TO BI BILO LEPO!: a, njajo kishte me kenë mirë! ABDICIRATI: me hjekë dorë nga froni (throne). ACETICAN-ČNA: ufulluer-llore, AKTIVAN-VNA: puntuer-puntore etj; kurse: ADJEKTIVNI: mniemnor, ADSKI: ferror etj. EMITOVATI AKCIJE: me nxjerrë aksione (të ra). ALAT ZA BRIJANJE: veglat e rrojtjes (as gegënisht ku thuhet: veglat e rrojës apo të të rruemit, as toskënisht ku thuhet: veglat e rruajtjes apo të të rruarit, e ku *rrojtje* do të thotë: *rrnesë*.) ALEM: igji (gjithashtu as shkodranisht ku sporadikisht thuhet: *ixhi* as gegënisht ku random thuhet: *inxhi*). ALKOHOL: shpirt-o-ja, spirt-i (sic); kurse ČIST ALKOHOL: *shpirt o paprem* (sambas kësaj logjike, duhej të kishim edhe: *spirt e papreme*). AMIDŽA: unq-i (gjithashtu as gegënisht ku thuhet: *ungjungji*, as toskënisht ku thuhet: *unq-ungji*). AMPUTIRATI OBE RUKE: me pre të dyja duert. AKO: në qoftë se; SEM AKO: po kje se (duhej: *veç në qoftë se*. Edhe me të vertetë, përkah kuptimi kemi: në qoftë se = po kje se. Me këtë rast sillni ndër mendë tjetrën variantë bariqjane: MIŠ: mí-u; KUČNI MIŠ: Mí-ni;...). ALBINAC, ALBINIZAM: çubardh, qubardhësi. ALGEBRA: algjebërë-a, algjebri-ja. AMAM: bājë-a avulli, bënë-a vape.

Se. H. B. nuk ka tregue respektin e duhur për lexuesin shqiptar, për këtë gjë dëshmon edhe mënyra përnjëmend tepër aproksimative, që të mos thomi, gati primitive, me të cilën H. B. ka kujtue se po shpjegon shqip nomenklaturën dijtunore origjinet latine a greke:

ABERACIJA: gabim-i mëndjet (duhet: 1. ravgim prej arsyes, 2. shtëmangie e njëj ylli prej udhës së vet.); ADEKVATAN: i ravshuem, i parasuem (duhej: 1. përpjesëtimisht i barazuem, 2. plotësisht i gjegjshëm); AGNOSTICIZAM: padijenija (duhej: besim se mendja njerësore qenëka e pazonja me njoftë botën, me zbulue të vertetën); AGRONOM: arëlavrues (në pastë ndonjë kuptim, këjo neologjizem dmth. *bujk*, kurse agronom dmth. ingjinjer bujqsi); AMBIJENT: vend-i (duhej: rreth-i shoqnuer a jetësuer); APSURD-NOST: paudhësija gabim-i, pavëndësi-ja, pavëndëshëmsija, pamendjeja (duhej: kundërkuptimsija a pamundësija logjike, sepse: paudhësi dmth. NE-PRAVDA, gabim dmth. GREŠKA, pavëndësi, pavëndë-shëmsi – në daçin me thënë gjë – duen me thënë: NEUMES-NOST, pamendje – të dashtë me thënë gjë – don me thënë: LUDOST.); ARHITEKTURA: të kthisun-it (duhej: mjeshtrija dhe art ii të ngritunit të godinavet, sepse toskizma fonetikisht e gegësue me: të kthisunit dmth. të ndërtuemët = IZGRADNJA);

ARISTOKRAT: njeri bujar (duhej: pjesëtar i parësisë si mbetunë e feodalizmit); ASORTIMENT: përmbledhje (duhej: ASORTIMAN: zgjedhje e përshtatshme njësitësh të llojllojshëm të të njëjtit mall); ATAVIZAM: trashëgim prinduer (kurse ndryshija ndërmjet *hereditetit* dhe *atavizmit* qëndron pikërisht këtu që ndërsa hereditetit është trashëhimi që buron prej prindëvet, përkundrazi atavizmi është trashëgimi që buron prej të parëvevet të largtë.) etj. etj.

Mbi fjalorin sherbokroatisht-shqip, botuem më 1947 prej Institutit të Studimeve në Tiranë, H. B. ka dhënë, në mënyrë absolute, këte gjykim:

“Ky fjaluer, as përkah baza e konceptcionit lingvistik, as përkah format e numëri i faqeve, as përkah mbarshtrimi i landës, as përkah interpretimi, as përkah tjerat vetina leksikografike, nuk i gjegjet qëllimit të vet”

(shenjimisht, qëllimit me bâ njânin popull të njoftun me kulturën e tjetrit); kurse na, në mënyrë relative, do të japim kundërgjykimin që pason.

Sado që është botue plot tre vjet më vonë, fjalori i Bariqit nuk lë, përkah pasaktësija e përkëthimevet, më pak me dëshirue se sa ai i Institutit; kurse, përkah mbarshtrimi i landës, fjalori i Institutit, marrun në tânësi, qëndron bukur më naltë se sa ai i Bariqit.

Një fjaluer i mangtë përkah numëri kryefjalëvet e i shembujvet frazeologjikë, siç është fjalori i Institutit, përbân gjymsën e së keqes; kurse një fjaluer i mbushun me bërlllog antishkencuer, siç është fjalori i Bariqit, përbân një të keqe e gjymsë.

“Fjalori i Institutit, më thoshte një ditë një professor i gjuhës s’onë, ka bar këte anë të mirë që aty pjesa e shqipes tingëllon shqip.” – Po në fjalorin e Bariqit, pjesa e shqipes a thue qysh tingëllueka? – Për të lënë vetë Bariqin me i u përgjegjë kësaj pyetjeje, le të hapim fjalorin e tij faqe 16, shtyllë I, rradhë 7-8: “*govoriti arbanaski me folë shqipçe siç*”!?

Nuk është nevoja me qenë albanist i madh për të dijtë kaq-e gjâ se në shqipen i lashti ablative synthetik kurrën e kurrës nuk mund të shërbejë si plotësi i njëj emëni të shquem, - në të cilën ngjasë në vend t’ablativit përdoret detyrimisht gjenitivi; kështu që më një anë thuhet p.sh. *zâ njeriu, fjalë burrash* etj., kurse n’anë tjetër: *zâni i njeriut gjegj. i njëj njeriu*; fjala e *burrave* gjegj. e *do burrave*. Ndërkaq jo sporadikisht po systematikisht Bariqi shkruen p.sh. *gabim-i mendjet, dyqan-i barnash* etj., - shkurttime leksikografikë këta që duhen lexue më një anë: *gabim mendjet, dyqan barnash* etj., kurse n’anë tjetër: *gabimi mendjet, dyqani barnash* etj. Le që edhe jashta këtyne grafinave kemi p.sh. “ARHAIZAM ...(përdorja fjalësh të vjetra)”, -

konstrukt ky që mund të jetë karakteristik për shqipçen bariqjane, por që është kryekëput i panundshëm në shqipen: në daç të vjetër në daç të ré, në daç letrare në daç popullore. Për më tepër në fjalorin e Bariqit gjinden edhe asosh grafinash që syntaktikisht janë të pamundshme si më njânin ashtu në tjetrin lexim p.sh. “IVICA PROVALIJE buzë-a greminë”.

Shkurt, ndërsa fjalori i Institutit dëshmon për një familiarizim të pamjaftueshëm me thesarin gjuhësuer të serbokroatishtes; përkundrazi fjalori i Bariqit dëshmon për një mosfamiliarizim të ktyekëputshëm me gramatikën deskriptive të gjuhës shqipe.

*

Versioni a përkëthimi prej gjuhës së huej n’âmënoren, dhe thema a përkëthimi i anasjelltë prej gjuhës âmënore në të huejën – përbâjnë, përdhunë të dukjes së jashtëme, dy teknika kryekëput të ndryshme. Kaq të ndryshme sa që edhe një dijetar që gjuhën e huej e njeh vetëm si lingvist, mund të bâjë versione; kurse për të qenë në gjendje me bâ thema (çkah pikërisht përbân rasën e Bariqit në hartimin e fjalorit në shqyrtim) – duhet gjuhën e huej me e njoftë si filolog, thuej, me e zotnue plotësisht.

Tanë shtrohet pyetja: Gjuhën shqipe H. B. e njeh njëheras edhe si filolog, apo përkundrazi vetëm si lingvist?

Edhe sikur e tânë veprimtaria albanologjike e Henrik Bariqit të mos kishte qëndrue në kurrçkah tjetër përposse në themelimin e së përkohshëmës *Arhiv za arbanasku starinu, jezik i etnologjiu*, në të cilën, gjatë vitevet 1923-26, ai dijeti dhe muji me bashkue rreth vehtes albanologët më t’auktoritetshëm të mbarë Europës, e në të cilën kontributi i tij me punime vehtjakë e me kritika e reçensione mbi punimet e tjetërkujt është njâni ndër më të randësishmët; prapëseprapë Henrik Bariqi, edhe vetë vetëm me kaq, do të kishte meritue jo vetëm miradijen t’onë si studjuesa t’albanologjisë por edhe famën e vet si albanolog. Ndërkaq famën e vet si albanolog Henrik Bariqi atëherë më a kishte të fitueme në saje të veprës së vet: *Albanorumänische Studien*, botuem më 1919.

Mirëpo – e për né, me këte rast, pikërisht këtu qëndron kryet e punës, thalbi i çeshtjes në shqyrtim – mirëpo, si në këte vepër të parë, ashtu në kontributin e tij n’ARHIV, po ashtu në veprën e fundit *Ilirske jezične studije*, Henrik Bariqi na paraqitet vetëm si historian komparativist a lingvist etymolog, e jo njëheras edhe si filolog i gjuhës shqipe.

*

Pra, edhe vetë karakteri fjeshtë lingvistik i të gjitha tjeravet vepra albanologjike të Henrik Bariqit – vjen e vërteton konkluzionin e shqyrtimit

kritik që i bâmë fjalorit të tij, shenjimisht konkluzionin se, për të hartue një fjaluer serbo-kroatisht-shqip, Henrik Bariqit i mungonte kryekëput e domosdoshëmja njohje filologjike e gjuhës s'onë.

E kuptohet vetiu se me përvojën që ka, e me prehtësinë që e shquen, H. B. ka qenë domosdo plotësisht i ndërdijtshëm për pathirruninë e vet me bâ punën e njëj filologu të shqipes, praktikisht, të njëj albanisti vendas. Prandej, në parthanjen e fjalorit të vet, H. B. ka ndie nevojën me zhonglue me konceptue në lidhje me leksikografinë e përgjithëshme e me luejtë me fjalë, me kullandrisë marifetllëqe në lidhje me gjendjen e gjuhës shqipe e me përdorë sofizma, shkurt me bâ sa e sa orvatje të dëshprueme pikërisht për të dezorientue mâ së forti kritikën e albanistavet vendas.

Po a thue çkah e pasëka shty Bariqin me i hy njëj pune së papunë? – Më shtyni “*nevoja e domosdoshëme, e cila nuk priste shtymje kohe*”, me plotësue – të metat e fjalorit t’Institutit të Studimeve në Tiranë, është përgjegjë H. B. për veti. – E ka shty imperativi kategorik jo-kantian e madjë antikantian: *primum vivere, deinde philosophari*, do të përgjigjemi na për të.

Po atëherë, ka për të britë të madhe ndonjë lexues i ngutshëm, po atëherë *Fjalori i gjuhës sërbishte ose kroatishte dhe i gjuhës shqipe* për çkah vyejtëka?

Domosdo ka për të vyejtë për diçkah, për arsyen e thjeshtë se është materialisht e pamundshëme që një fjaluer, sidomos kaq i vëllimshëm, të jetë kryekëput i pavlefshëm. Mirëpo konsultimi i njëj fjalori është njëheras e madjë në rradhë të parë një çeshtje besimi. Tanë, çfarë besimi mund të ketë njeriu më një fjaluer dy gjuhësh, të cilin inkompetenca filologjike e auktorit për njânën sosh ka ardhë e e ka bâ përgjithësisht të pasigurtë e madjë kryekëput të dyshimtë?

Prandej po lejohemi me vû ré se në bâftë mirë Akademija Jugosllave e Shkencavet dhe e Artevet me vazhdue së botuemi vëllimin e dytë të fjalorit serbokroatisht-shqip të Henrik Bariqit, vetë Henrik Bariqi do të kishte bâ – endë mâ mirë po të mos ishte ngutë me dhânë për botim vëllimin e parë, kurse – mâ së miri po të mos kishte fillue fare një punë që nuk ishte për të.

*

Kësaj kritike mbi fjalorin e Bariqit nuk mund t’i japim fund pa u shpjegue edhe mbi pjesëmarrjen të Hasan Kaleshit dhe Hilmi Thaçit në punimin e këtij fjalori; pjesëmarrje këjo të cilën vetë Bariqi e ka përkufizue kështu: *redaktimin e pjesës së shqipes në fjaluer e kanë krye zz. H. Kaleshi dhe H. Thaçi*; - dhe përkufizim ky me të cilin na nuk pajtohemi dot për këto dy arsena: *një*

sepse, si jo-filolog i shqipes, H. Bariqi nuk do të ketë qenë në gjendje krejt përkëthimin sidomos të frazeologjisë serbokroate me e krye vetëm; *dy* sepse në fjalorin e Bariqit në pjesën e shqipes nuk kemi as përkëthim të nderës, jo më njëheras të kemi edhe redaktim. Prandej këtu Kaleshin dhe Thaçinin Bariqi do t'i ketë pasë jo redaktorë të veçantë po – bashkëpërkëthyesa të rastit.

Ndërkaq përkëthimi i parathënjes do të jetë merita ekskluzive e Hilmi Thaçit për këto dy arsena: *një* sepse gegënishten e parthënjes e zvetnon një farë snobizmi toskizant karakteristik i shqipes së tij (librat e duhuna, një fjalor të këtil, botimet e tija, sot, si dhe evitimi i infinitivit etj.); *dy* sepse Hasan Kaleshi, si njohës i saktë i serbokroatishtes, do të kishte evitue shumicën e të gjithë atyne gabimeve që janë bërë në të përkëthyer e sipër, e prej të cilëve, për mungesë vendi, na këtu po shenjojmë vetëm këta që pasojnë, (pa dhënë, për të njëjtën arsye, përherë tekstin serbokroatisht):

Siç dihet, serbokroatishtes i mungojnë disa prej mundësinave të shqipes me dallue llojet e së kaluemes. Ndërkaq, në përkthim, Thaçi ka përdorë të partashëmen vazhdimisht dmth. edhe atëherë kur Bariqi ka bërë dallimin; p.sh. Bariqi shkruen: *ndante* (odvajale je), Thaçi përkëthen ka *nda* (odvojila je), B. shkruen: *landën e mbledhun prej meje* deri atëherë (=landën që *kisha mbledhë* deri atëherë), Th. Shqipnon: *landën që kam grumbulue* deri atëherë.

B. shkruen: *Por puna mbeti vetëm me kaq* (Ali je na tome i stalo); Th. Shqipnon: *Por, aty edhe ka mbetë* (kush apo çkah ka mbetë? Fjalori i Kujunxhiqit a?). B. shkruen: *u spastruenë* par-gjykimet (sprane su predrasude); Th. Shqipnon: *janë shlye* par-gjykimet. B. shkruen: që të *mbarshtonj* landën (da sredim...gradju); Th. Shqipton: që ta *redaktoj* landën.

B. shkruen: *shkalla krahasore, me bashkëtingullin e ndryshuem të rranjës*, Th. shqipnon: krahasuesi me bashkëtingëlloren e rranjës së ndryshueme. B. shkruen: Instituti... *në fjalorin vehtjak të serbo-kroatishtes dhe të shqipes*, Th. shqipnon: Instituti ... *në fjalorin e tij të gjuhës serbokroatisht-shqip*.

B. shkruen: “(Tyrqizmat) janë tue u zhdukë në mënyrë të befshëme prej të gjitha fushave – siç janë ushtria, organizimi shtetnuer, administrata dhe gjyqsija – të cilat kanë ardhë me pamvarësimin e Shqipnisë e janë vu mbi një themel të rí, mbi themelin nacional.”; Th. Shqipnon: “(Turçizmat) po humbin me të shpejtë në të gjitha fushat, të cilat *janë*, si ushtria, rregullimi shtetnor, administrata dhe

drejtësija, ku kanë pësue ndryshime të mëdha për shkak të pamvarsis së Shqipnis, të vendosun në themel të ri nacional.”

B. shkruen: “Edhe në rasën kur për një tyrqizëm t’onë gjuha shqipe ka një gjegjësi të vetëm, kam mendue se vyen me shenjue edhe tyrqizmen me qëllim që, nëpër të, shqipfolësat e periferisë të nxanë shqiptarizmen e panjoftun.”; Th. Shqipnon: “E kam pá t’udhës që për një turqizëm që është përvehtësue te né, për të cilën në gjuhën shqipe ka një shprehje adekuate shqipe, ti shtoj edhe turqizmin, në mënyrë që nëpërmjet tij, shqiptarët, nga fusha gjuhësore, të njohen me fjalët e gjuhës amtare që i kanë të panjohuna.”

B. shkruen: “(Sinonimet) kushtohen prej së panjâjtës përhapje gjeografike dy e më shumë fjalësh për të njëjtin send a koncept.”. Th. Shqipnon: (Sinonimet) janë kushtëzue me shtrimje shumtrajdash gjeografike të fjalëve të ndryshme për të njëjtën gjë ose kuptim.”

B. shkruen: “E kam pá të nevojshme për këto apo ato kryefjalë me dhanë edhe shembuj prej gjuhës së folun.”; Th. shqipnon: E kam gjetë të nevojshme që bashkë me disa fjalë të jap edhe shembuj nga gjuha e folun.”

B. shkruen: “...në të tashshëmen gjendje fermentimi nënkuptohen fjalët: të shqipes letrare)...”; Th. shqipnin:... sot kur gjuha shqipe është në formim e sipër...”; B. shkruen: “Një numër informatash mbi disa fjalë dhe lokucione të shqipes jugore...”; Th. shqipnin: “Disa informata mbi fjalët si dhe fjalí shqipe të jugut...”. etj. etj.

Pra, Hilmi Thaçi n’e daç përkëthyes shumë të pamirë prej serbo-kroatishtes në shqipe, e ke edhe njohës mjaft të dyshimtë të vetë shqipes; - për çkah dëshmon jo vetëm syntaksa çalamane e disave ndër të sipërmët shqipnime të tij, por edhe i tiji qëndrim i kundërtshëm në lidhje me çeshtjen e pronorëvet. Edhe me të vërtetë, dërsa, më nominativ, Thaçi ka ndjekë mënyrën e vjetër të drejtëshqiptimit p.sh. “Miku i im, koleksioni i im, fjala e jonë, gjuha e jonë etj.”; përkundrazi, në rasat e zhdrejta, i njëjti Thaçi ka pasue modën e ré të shtrembtëshkrimit: “gjuhën tonë”, gjuhës sonë, mirënjohjen time etj”, - Taní, kësaj gjaje a nuk i thonë: *alla franga me tonuz?*

Ndërkaq H. Th. do të ketë “mejtím të lartër mbi vetëhenë e tij” përgjithësisht si dijetar albanist e veçanërisht si dialektolog shqiptar. Për këte gjë nuk dëshmojnë vetëm të tija ndërhyrje të vetëkënaquna në diskutimet e

Mbledhjes gjuhësore të Prishtinës, - më njëhën prej të cilavet ndërhyrje ai edhe na kumtoi zbulimin vehtjak (apo të ndonjë kolegu të rangut të vet) se shqiptarizma: *parim* rrjedhëka përkundrazi prej italianizmes: *parere*. Për këtë gjâ dëshmon edhe i tiji – *Kontribut për njohjen e dialektit t’ulqinit e të rretheve*, botuem në “Jetën e Ré” (nr. 3, vt. 1953).

Edhe me të vërtetë, ky “kontribut”, siç e ka quejtë H. Th. do të meritonte, po t’ishim të ngeshëm, një kritikë të veçantë, jo haemadreq për vleftën intrinseke që s’e ka, as për karakterin serioz që i mungon; por vetëm e vetëm për ndërdymjet e mirakandshëme e për përgjithësimet pretenciozë mbi të kështuquejtunin “dialekt t’Ulqinit dhe të rrethet”, që e përbâjnë fillim e mbarim, e që për mâ tepër janë paraqitë më një mënyrë kaq pseudobeleristike e kaq bombastike, sa që, mbas leximit, njeriu i degës *njëherë pyet*: “Kontribut dialektologjik ky, apo artikull reportazh?, “Llogaritari këjo, apo padjallzim?”, etj. etj.; *mandej përgjigjet*: “U mbars mali, polli një mî!”. “Hane fletorar frazaxhi, hane gjuhëtar i nderës!”, e kështu e tutje.

Neve, personalisht, kur, në këtë punim të Thaçit, lexuemë njëherë të vërtetën e përgjithshme: “vetëm shoshitja e mirë e dialektevet tona do të mundësojë normativitetin e gjuhës sonë të shkrimit”, e mandej aluzionin e veçantë: “në të cilin normativitet nuk do të mund të mërrijnë *a priori* simbas kallëpit të këtij apo atij gramatikani” (se mujtëka njeriu me qenë, gramatikan i njëj gjuhe, siç âsht e jona, pa qenë njëheras edhe dialektolog i saj!); neve personalisht, po thomi, kur në këtë punim të Thaçit lexuemë njëherë këtë të vertetë të përgjithshme, e mandej këtë aluzion të veçantë; aty për aty ky qëndrim luftarak i Thaçit kundër normativitetit të gegënishtes letrare simbas kallëpit *të këtij apo t’atij* gramatikani (për shembull, e jo vetëm për shembull, simbas kallëpit: *të Selman Rizës*) – na solli ndër mendë qëndrimin jo mâ pak luftarak të S. Qilerxhiut kundër “galimatiasit” t’Idriz Ajetit.

Pa dyshim, ndërmjet S. Qilerxhiut dhe H. Thaçit duhet ta bâjmë këtë dallim që ndërsa H. Thaçit endë sivjet e këtij viti dmth, më 1954 i mungon diploma universitare e S. Qilerxhiut, anasjelltas. S. Qilerxhiut ndoshta për gjithmonë e jetës do t’i mungojë rutina gazetareske e H. Thaçit. Mirëpo, neve, me thënë të drejtën, ky dallim, sado që i dyfishtë, nuk po na duket gjithaq esencial në këtë mes.

Sidoqoftë, le të gjykojnë vetë lexuesit nëse H. Bariqit i ka pasë hije që H. Thaçit, këtu e katër vjet mâ parë dmth. më 1950, t’i lëshojë këtë alamet dishmije dijetari të përkryem: “Redaktimin ... e kanë krye H. Kaleshi dhe H. Thaçi,..., prej të cilëve ky i mbrami, *njohës* (po nënvizojmë na) *i shkëlqyeshëm* (odličan poznavalac) dhe *dashnues i madh (veliki ljubitelj)* i së vetës *gjuhë âmënore*, më ka dhënë edhe informata të çmueshmë mbi etj. etj.”. –

Ndërkaq, në lidhje me këte lëshim dëshmije, kemi endë m^a për të thënë. Edhe ...

*

... me të vertetën thuese H. Bariqi, H. Kaleshi dhe H. Thaçi kanë lidhë ndërmjet veti ndonjë kontratë tacite reklame reciproke, ky i fundit (dmth. prapë H. Thaçi), *më një artikull* – vërtë nënshkruem edhe prej Dr. Ivan Popoviqit por sigurisht stylizuem soll prej tjetrit – *mbi Norbert Joklin* të b^an pa ja dá përshtypjen se ai ka marrë përsipër me përkujtue Joklin m^a së forti me qëllim që me këte rast të përmendë pikërisht Bariqin e veprën e Bariqit. Nj^a, dy – Bariqi! Holger Pedersenit, po e po; veçse fill mbas tij, e krahas ndërmjet veti, Norbert Jokli dhe Henrik Bariqi:

Dhe merita që teoria e Pedersenit u përvetësue relativisht shpejt u përket pikërisht Joklit dhe Bariqit... N. Jokli dhe H. Bariqi janë emna eminentë .. Deri në periudhën e Joklit e të Bariqit ...etj. etj.

Mbi të metat e shumta dhe anët e dobta të fjalorit serbokroatisht-shqip t'Institutit të Studimeve në Tiranë – jemi shpjegue m^a naltë. Këtu, në të mirë të tij, do të përmendim këto tri gj^ana: *nj^a* se, si në Shqipnⁱ ashtu në Jugosllavⁱ, ky fjaluer *është* m^a i pari i llojit të vet; *dy* se botimi i tij më 1947 i *është* përgjegjë njëj nevojë përnjëmend të ngutshëme; dhe *tre* se këte fjaluer H. Bariqi nuk do të jetë kufizue vetëm me konsultue, por dhe do ta ketë çfrytsue an' e mb'anë.

Tanⁱ, për të mos mbetë, në këte mes, përmbropa shokëvet, ja se si *është* shprehë edhe H. Kaleshi në mprimjen dhe në përmbylljen të reçensionit të vet mbi fjalorin e Institutit (këqyrni “Jetën e Ré” nr. 3, vt. 1952):

Asht e udhës që në çdo reçension të përmendet edhe ana e mirë. Por, fakti se ky fjaluer kaq i vogël *është* punue prej njëj redaksije të gj^anë – prej profesorëve (vazhdon lista e emnavet) – prej të cilëve pritesh shumë – e ka dalë shumë i dobët në çdo pikëpamje, na shtrëngon që, kundra dëshirës s'onë (S. R. kundër dëshirës s'onë apo – në përputhje me pargjykimin t'anë?), të mos kemi për të thënë asnjë fjalë të mirë...

“Po të shtojmë se vetëm në një faqe e gjysëm të parathanjes në shqip (sic) ka dhetë gabime ortografike ose shtypi (S. R. Shqueje: sa orthografike, dhe sa – të shtypit), se mbrenda vlon nga gabimet ortografike (S. R. U b^aka H. Kaleshi me u dhanë A. Xhuvanit, K. Cipos dhe E. Çabejt e tjerëvet – ders në drejtëshkrim?!) dhe të shtypit, të pandrequna, se në shumë raste nuk *është* b^a mirë ndamja e rrokjeve (S. R. çkah nuk dëshmueka për shkujdes të korrektorit, por për

inJORANCË orthografike, e për inJORANCË orthografike jo të typografit po të vet auktorëvet)...” vetvetiu na lindë përfundimi se ky fjaluer është jashtë çdo kuadri shkencuer. Dhe si i këtill, ai mbetet ynëku më i mirë se si nuk duhet punue një fjaluer.”

Metaforikisht, kësaj i thonë: “Këqyr vehten në pasqyrë, e përshkruej tjetërkend!”

Ndërkaq, tue mos u kënaqë që fjalorin e Bariqit ta reklamojë tërthortas, shenjimisht nëpërmjet të diskreditimit të fjalorit t’Institutit, H. Kaleshi ka pasë edhe kurajon e palakmueshëme që fjalorin e Bariqit të vëjë, *përkah vlera shkencore*, krahas me fjalorin e serbo-kroatisht-gjermanisht të Ristić-Kangrga.

Kurajon e palakmueshëme sepse për të marrë fjalorin Ristić-Kangrga, me të cilin do të mund të krenohesh edhe leksikografija gjermane, e për ta barabitë me fjalorin e Bariqit, me të cilin duhet të skuqet edhe leksikografija shqiptare; sepse, po thomi, për të bërë një barabitje të këtillë – nuk mjafton jë jeshë faqefortë i madh, duhet të jeshë edhe diçkah përtej, aq më tepër kur ti personalisht e di mirëfilli se në çfarë rrethanash është mbekambë e në çfarë kushtesh ka funksionue, për ta quejtë troç me emënin e vërtetë, sipërmarrja leksikografike H. Bariqi & H. Kaleshi & H. Thaçi.

NË MARZH TË “SHQYRTIMIT KRITIK MBI FJALORIN E BARIQIT”¹

NJË KUNDËRSQARIM

Si shumkush, ashtu edhe unë mâ fort besonj n’inteligjencën vehtjake se sa në sinqeritetin e tjetërkujt. Prandaj, megjith protestimet e t’interesuemit, mbetem që mbetem i bindun se, n’artikullin: - *In memoriam* – Hilmi Thaçi ka përkujtue Norbert Joklin mâ së forti për të përmendë Henrik Bariqin.

Ndërkaq, për t’akuzue tjetrin botënisht si reklamxhi të njëj të treti, bindja vehjake nuk mjafton: duhen edhe provat pavehtësore, mun të preکشه me dorë. E, *shqyrtue shkëputunas*, artikulli: *In memoriam* – me thanë të drejtën nuk bashkëbart ndonjë provë të këtillë.

Mirëpo, në studjimthin: “Një shqyrtim kritik mbi fjalorin e Bariqit”, unë artikullin në fjalë e kam *synue në lidhje* me krejt një situatë, e cila vertë do të ketë qenë mjaft e ndërlikuetë në vetëveti, por të cilën mâ së forti do ta ketë krijue lakmija e lukrit, apo që ta thom kosovarçe, *kôjta* e shkretë.

Edhe përnjëmend, prof. Henrik Bariqin n’e daç laik përkah gramatika deskriptive e gjuhës shqipe, e ke edhe inkompetent përkah albanologjija filologjike. Prandej prof. Henrik Bariqin – kurrçkah ama bash kurrçkah në botë nuk e cilësonte me marrë përsipër hartimin e njëj fjalori praktik serbokroatisht-shqip prej nja njëmijë-e-pesëqind faqesh.

Sidoqoftë, mbassi hyni që hyni kësaj pune së papunë, prof. Henrik Bariqi pra bashkëpunëtorët, të shkretën, t’i kishte zgjedhë pak mâ të nderës! Ndërkaq, në këte punë të papunë, prof. Henrik Bariqi me kê bashkëpunoi gjegjësisht me kê nuk bashkëpunoi?

Sikundër që vetë Hasan Kaleshi e Hilmi Thaçi, n’artikullin: “Përgjegje njëj kritike insolente”, na njoftuenë tash së voni, më një kohë të parë prof. Henrik Bariqi pasëka bashkëpunue me dy Jugosllavë: Risto Popoviqin e Danillo Gjorgjeviqin, të cilët pikë së pari gjuhën shqipe e pasëkanë nxânë

¹ Botuar te: **Jeta e ré**, Prishtinë, 2/ 1954, ff. 125-136.

“dikur si nëpunsa konsullorë kryesisht në Shkodër”; te të cilët, mandej, u dashtëka “kërkue shkaku që fjalori është i mbushun me shkodranizma. Dhe, vende-vende, me frazeologji e konstrukte që nuk i përshtaten aq fort natyrës së shqipës”; e prej të cilavet më në fund vetë prof. Henrik Bariqi, në parthânjën e fjalorit, ka përmendë soll njënin: Risto Popoviqin; e e ka përmendë si gjithçkah vetëm jo si bashkëpunëtor.

N’anë tjetër, në qoftë e vertetë se, në kohën e dytë të hartimit t’fjalorit, me prof. Henrik Bariqin kanë bashkëpunue dy Shqiptarë; është gjithashtu e vertetë se këta dy Shqiptarë janë një *ish-absolvent* n’orientalistikë: Hasan Kaleshi, dhe një *është-student* n’albanistikë: Hilmi Thaçi

Zaten, posikur t’i kisha porositë me kompletue pikturën e fabrikimit të fjalorit të Bariqit, të njëjtët Kalesh e Thaç në të njëjtin artikull kanë shkruar tekstualisht sa vijon:

“Para nesh, me autorin kanë bashkëpunue dy Jugosllavë ...Ndërsa fjalori ndodhej në shtyp, është ngarkue një komision prej katër antarësh (dy të naltpërmendunit dhe Z. Rexha e Sh. Musli) i cili ka kontrollue lëndën dhe ka dhënë pëlqimin për botimin e fjalorit.” - S. R. *Cilëtdo paçin qenë “dy të naltpër-mendunit”: R. Popoviqi e D. Gjorgjeviqi apo H. Kaleshi e H. Thaçi, a thue përse pikërisht “dy të naltpërmendunit” bashkë-punëtorë në hartimin e fjalorit të Bariqit. u ngarkuenë me dhënë pëlqimin e vet për botimin e të njëjtit fjaluer, i cili për më tepër atëherë ma “ndodhej në – shtyp”?*

Këjo që u përshkruar më naltë, ka qenë situatë në lidhje me të cilën unë kam synue artikullin: - *In memoriam*. Nërkaq, unë këte artikull e kam synue në lidhje endë me diçkah tjetër, shenjmisht, me një gjykim të prof. Henrik Bariqit mbi Hilmi Thaçin, e me një tjetër të Hasan Kaleshit mbi fjalorin e Bariqit; të cilët gjykime përbâjnë ashiqare dy orvatje mashtrimi të mendimit botues.

Vertë njëheras endë për të kondendue kotësinë e Hilmi Thaçit, por më së forti për ta lã vehten qysh përpara prej akuzës eventuale se inkompetencën, prof. Henrik Bariqi, në parthânjën e fjalorit, ja se çfarë “alamat dëshmiye dijetari të përkryem” i ka lëshue të njëjtit nashkëpunëtor:

redaktimin dhe revidimet të pjesës së shqipës në Fjaluer i kanë krye H. Kaleshi dhe H. Thaçi, (...), prej të cilëve ky i mbarami, njohës i shkëlqyeshëm e dashunues i mad hi së vetës gjuhë amënore, më ka dhanë endë etj. etj.”.

N’ anën e vet, n’artikullin: “Nji reçension i vonuem” (“Jeta e ré, vt. IV, nr 3), Hasan Kaleshi, para se *me pohue të madhe*:

“...vetvetiu na lindë përfundimi se ky fjaluer (S. R. fjalori serbokroatisht-shqip i Institutit të Studimeve në Tiranë) është jashtë çdo kuadri shkencuer. Dhe si i këtill, ai mbetet yrneku më i mirë se si nuk duhet punue një fjaluer.”

ka vrojtue të vogël, mun soll mbrenda kllapash:

“Për këte arsye foljet në të gjithë fjalorët, me vleftë shkencore, serbokroatisht dhe ata dygjuhorët (Karadžić, Bakotić, Ristić-Kangrga, Barić etj) janë...”.

Tani, është e vertetë se, përveç Hilmi Thaçit, artikullin me titull *Norbert Jokli (1877-1942) – In memoriam* – e ka nënshkruar edhe dr. Ivan Popoviqi. N’anë tjetër është gjithashtu e vertetë se në këte artikull *krahas e baras, o aty pari, me të ndjerin e përkujtuem*, e për pasojë me një insistim gjithqysh të deplasuem, janë përmendë e madhënue emëni e vepra të Hinrik Bariqit.

Mirëpo z. Popoviqi më sa ka marrë pjesë në fabrikimin e Fjalorit, aq ka pasë gisht në dy të sipërmet orvatje mashtrimi të mendimit botuer.

Prandej unë akuzën kundër Thaçit për reklamxhillëk në favor të Bariqit – nuk e kam tejshtër mbi Popoviqin. Përkundrazi dr. Ivan Popoviqin e kam përjashtue shprehimisht prej kësaj akuze:

“...më një artikull – vertë nënshkruem edhe prej Dr. Ivan Popoviqit por sigurisht stylizuem soll prej tjetrit – *mbi Norbert Joklin...*” (“Një shqyrtim mbi fjalorin e Bariqit).

Po a thue unë mbi çkah pata pështetë intepretimin se, në këte artikull, substancën e Popoviqit do ta ketë stylizue tjetri? – E pata pështetë endë mbi disa rrethana tjera, por më së fort mbi momente si këta që pasojnë, e që janë tipikë të stylit dhe mënyrës pikërisht të Hilmi Thaçit, të cilin n’e daç zbukurues idealistik të realitetit, e ke edhe mjeshtër të madh të metaforës:

“Në vargun e stërgjatë të masave shtazarake të sundimit hitlerian kundër njerëzve që nuk mendojshin si nacistat, pozita jetësore e Joklit, për më tepër si Israilit, u bënë gjithnjë e më e vështirë (...).” – (S. R. Jó: “për më tepër si Israilit”, pò: “thjeshtësisht sepse Israelit”. Edhe me të vertetë, jo soll ata që kanë jetue n’intimitetin e Norbert Joklit, por edhe tjerët dijnë kaq-e gjâ se Norbert Lokli ka qenë shkencëtar e vetëm shkencëtar; kështu që këtu, jo në radhë të parë por në kurrfarë radhe nuk hyjnë “të tijat” divergjenca ideopolitike me nacistat. Mirëpo qysh mujtëka

njeriu me përkujtue Norbert Joklin po ja adulterue jetë-shkrimin?! Ndiq...).

“Por Joklin Gestapoja e ka zhdukë misteriozisht, pa lënë gjurmë e nishan, prandaj data kur ka pushue së marruni frymë midis të gjallëve...”. – (S. R. e për pasojë data kur ka vajtë me u lodhë së dihatuni ndërmjet të vdekunvet...)

Po tash që, n’artikullin: “Nji sqarim” vetë Popoviqi është solidarizue kryekëput me Thaçin, e madje ka protestue kundër këtij interpretimi t’im, të cilin për më tepër edhe e ka cilësue, mjaft papritmas, “si naiv, si të panjerëzishëm, si fyes” e kështu e tutje; po tash çkah do të thom? – Do të thom se dr. Ivan Popoviqi mbetet që mbetet i paakuzueshëm për reklamxhillëk në favor të Bariqit. Po a thue përse? – Paj, sepse Popoviqi ka qenë kryekëput dorëjashtë si më njënën ashtu në tjetrën orvajtje mashtrimi të mendimit botuer, e gjithashtu në fabrikimin e fjalorit të famshëm; kështu që, në këtë mes, dr. Ivan Popoviqin shumë shumë, mund ta cilësonj vetëm e vetëm si apologet të Bariqit. Madje, për të qenë plotësisht objektiv, duhet të shtonj së këte qëndrim akritik të Popoviqit do ta ketë kushtsue më së fort i këtij konceptcion rijogramatikuer, thuej, komparativo-fonetiçist mbi lingvistikën në përgjithësi.

Asgjamangu, imponohet konstatimi se, në zjarmin e polemikës, Popoviqi dozën e apologjisë bariqiane e ka forcatë për së tepërmi.

Edhe me të vertetë, ndërsa n’artikullin: - *In memoriam* – dy artikull-shkruesat, nëmos gjithandej bar në pasusin që pason, kanë pranue shprehimisht se n’albanologji meritat e Joklit janë prapëseprapë më të mëdha se ato të Bariqit:

“Sadoqë Jokli me nji rast ka thënë se Gustav Majerit duhet t’i jemi mirënjofhtës që gjuha shqipe u është bërë e afrueshëme për studim indoeuropeistave, këtu duhet të shohim vetëm modestin e Joklit. Sepse merita e vertetë për këte i përket vetëm Joklit sepse ai, mandej Bariqi dhe disa shkencëtarë të tjerë, kanë bërë që albanologjia të zhvillohet në sistemin modern.”;

përkundrazi n’artikullin: “Nji sqarim” Bariqi gjithandej është ndëjtue mbi Joklin, mun përmbi Pedersenin:

“sikurse është thënë n’artikullin e përmendun me dy nënshkrime, tre janë emnat më të dëje në zhvillimin e lingistikës shqiptare bashkëkohore: *Pedersen, Bariq, Jokl.*”

“Sepse (...), ai vetë (S. R. Bariqi) me pendën e tij të mprehtë kritike i ka dhënë gjithashtu – mund të thohet – *drejtimin dhe tonin albanologjis në përgjithësi* (...).”

“(...) Bariqi (...) është më i madhi albanolog i gjallë - madje *sod i vetmi lbanolog i madh* (nuk mendoj këtu të harroj emnin e madh të Pedersenit, por Pedersenit ç’prej dheta vjetësh nuk merret më me albanologji).”

Në mënyrë komenti, po kufizohem me përmendë proverbin frangjisht: *Qui prouve trop, ne prouve rien*, që shqip dmth. Kush provon gjana të tepërta, kurrë nuk ka provue.

Ndërkaq Popoviqi nuk është ndalë n’apologjinë akritike të Bariqit, por ka kaluar edhe në denigrimin sistematik të tjetërkujt:

“Me folë për Joklin (edhe për Pedersenin) dhe mos me përmendë në të njëjtën shkallë me ta edhe Bariqin do të thonte mos me e njoftë historin e albanologjis asgjë më mirë se sa e njëj Riza”.

“Natyrisht, z. Riza, i cili si shihet qartas nuk është linguist, vështirë që mund të njoftë aktivitetin tim në fushën shkencore linguistike, albanologjike dhe joalbanologjike; por (...)”.

“sikurse ta kishte lexuar Riza “Arhivin” e Bariqit, punimet tjera të Bariqit (S. R. A nuk del së këndejmi se edhe “Arhivi” qenëka një punim i Bariqit? – Mirëpo në, me numërim, 1.138 faqet e “Arhivit” soll 138 janë të Bariqit), mandej punimet e Pedersenit, Joklit dhe t’albanologëve tjerë (...), *ai të paktën nga ndonji herë duhej t’i citonte në punimet e tija të shumta e të stërgjâna*, në të cilat operon kaq serbez me etimologjinë, dhe në të cilat aq me bollëk jep rezultate të gabueshme e të stërvjetrueme, në shkencë tashmë ç’me kohë të hjedhuna poshtë.”

Historiatin e albanistikës për shembull e jo vetëm për shembull Carlo Tagliavini do ta dijë, nëmos më mirë, bar aq mirë sa Ivan Popoviqi. Tanë le të më jipet leja me pyetë konkretisht: “Kur ka përkujtue Joklin, Tagliavini a ka përmendë në të njëjtën, shkallë me të dhe Bariqin?”

Shkruesi i këtyne rradhëve është më një anë: *lingvist i përgjithshëm*, e n’anë tjetër: *gramatikan deskriptiv, dialektolog dhe filolog i gjuhës shqipe*. Ai me *lingvistikën historike* (e besa, endë me filologjinë shqiptare) më së fortë është marrë në *funkcionin* pikërisht të njëj gjurmimi sa më shkencuer të gjuhës shqipe në gjendjen bashkëkohore; siç shihet edhe prej parthanjes së “Fillimevet etj.”:

“Pra, ata çkah për nxânjen me rrânjë të gjuhës amënore përbân një përgatitje të pazëvendësueshme, âsht pikërisht studjimi, *makar i thjeshtësue*, i zhvillimit historik të kësaj gjuhe.” (S. R. kursivi âsht i tashëm).

Ndërkaq gabimet n’etymologji që z. Popoviqi pasëka gjetë në këte vepër, mue nuk po më duken gjithaq trashanikë sa me justifikue artikull-shkruesin që auktorit të kësaj vepre t’i mohojë aq karëçpërisht çdofarë cilësimi si lingvist historik:

“Për Rizën p.sh. shq. kumbar âsht hua prej lat. *cumpâtrem* (që âsht fonetikisht e pamundshme, për shkak të –tr-) dhe jo thjeshtësisht prej italishtes *compare*; shq. mermer për të âsht prej lat. *marmorem* e jo nëpërmjet të turqishtes mermer; shq. vazhdim ai e nxjerr prej sërbiishtes *vazda*, e jo prej maqedonishtes apo bullgarishtes *važda*, *važda* (që dmth. vijë): *apet* prej sërb. *opet* (që gjithashtu fonetikisht âsht e pamundshme, për shkak të a-s) etj. etj.”

Kumbar:

1. Fonetikisht, françezizmat: *père*, *parrain*, *compère* u gjegjen italianizmat këtu *padre*, *padrino*; aty përkundrazi: *compare*. Edhe në shqipe njëjësi: tjetër, tjetërë, në shumës bân: tjerë, tjera.

2. Në shqipe duplikati: *kúm(p)tër* – *kumbár* historikisht mâ kollaj shpjegohet me nom. akuz.: *cúmpater* – *cumpâtrem* të së njëjtës latinishte, se sa më një anë me latinizmën: *cúmpater*, e n’anë tjetër me italinizmën: *cumpâtrem* gjegj. *cumpâtre*. Me këte rast sillni ndër mendë tjetrin duplikat të shqipes: *mbret* – *peranduer*, për të cilin kam pohue gjithashtu se rrjedh prej nom. akuz.: *imperator* – *imperatorë* të së njëjtës latinishte; e për njësitin e dytë: *peranduer* të të cilit edhe fonetikisht do t’ishte e papranueshme me thënë se rrjedh prej italianizmës: *imperatore*.

3. Në shqipe, midis tjeravet quejtje gjinije jo gjaku, edhe quejtja: *ndrikullë*, e cila âsht pikërisht korrelative me quejtjen: *kumbar*, rrjedh jo prej italianizmës: *comare*, por prej latinizmës: *matriculam*.

Prandej, në shqipe, fjala *kumbar*, edhe sikur të ketë ardhë prej italishtes, ajo përkaq prej italishtes nuk ka mujtë me ardhe gjithaq “*thjeshtësisht*”...

Mermer, *vazhdim*: përbâkanë dy prej “pasaktësinavet jo të vogla”, për të cilat shprehimisht flet parathânja e “Fillimevet etj.”.

Apet: këtu vetë censori âsht për t’u censurue. Edhe me të vertetë, njëanë prej karakteristikave të kosovarishtes e përbân pikërisht shndrrimi i o-së së shpërthekësue në a ‘pamvarësisht nëse kemi të bâjmë me

shqiptarizma p.sh. geg, rëndë, kos. Rônd kurse: me rëndú etj, apo me serbizma p.sh. vodeničar, kos. vaniçar. Prandej, fare rregullisht dhe serb. òpet, kos. apèt. Zaten Fj. i Bashkimit ka: opét.

Tue mos u kënaqë vetëm me kaq që auktorin e “Fillimevet etj.” si lingvist ta qesë krejt kallp, z. Popoviqi edhe “shqyrtuesin kritik të fjalorit të Bariqit” e ka paraqitë si çkahmos:

“M’e thënë troç, Selman Riza del këtu si ai mini, të cilin e kanë tallë sepse kur ka ndeshë në luanin, tue mos dijtë se luani është i madh e i fuqishëm, ka fillue t’ja brëjë bishtin.”

Tani, një shembëlltyrë e këtillë le të jetë sa të dojë në frymën e “kurtoazis shkencore”, ajo mbetet që mbetet në kundërshti të krejtshme me dy bamunina bungu.

Edhe me të vertetë. Bariqit, si *njohës praktik* të gjuhës shqipe e në gjendjen bashkëkohore, unë nuk ja kam *brëjtë bishtin*, por ja kam *luejtë truëllin*.

Anasjelltas të njëjtit Bariq, si *gjurmues linguistik* të fazavet relativisht të lashta të gjuhës shqipe, po unë i kam drejtue homazhin që pason:

“Edhe sikur e tănë veprimtaria albanologjike e Henrik Bariqit të mos kishte qëndrue në kurrçkah tjetër përposë në themelin e së përkohshme *Arhiv za arbanasku starinu, jezik i etnologiju*, në të cilën, gjatë vitevet 1923-26, ai diji dhe muji me bashkue reth vehtes albanologët m’a t’auktoritetshëm të mbarë Evropës, e në të cilën kontributi i tij me punime vehtjakë e me kritika e reçensione mbi punimet e tjetërkujt është njëni ndër m’a të randësishmët; prapë-seprapë Henrik Bariqi, edhe vetëm me kaq do të kishte meritue jo vetëm miradijen t’onë si studjues a t’albanologjisë por edhe famën e vet si albanolog. Ndërkaq famën e vet si albanolog Henrik Bariqi atëherë m’a e kishte të fitueme në saje të veprës së vet: *Albanorumänische Studien*, botuem më 1919.”

Për m’a tepër, kundër shkruetit të këtyne radhëve, z. Popoviqi ka ndie nevojën me insinuue edhe sa vijon:

“(…) Bariqi (...) ka qenë pra pikërisht një auktoritet i atillë si sheh Riza në ndonji “Europjan”.

Tani, një insinuatë e këtillë le të jetë gjithashtu sa të dojë mjeshtërisht e helmatisun, ajo prapëseprapë mbetet që mbetet kryekëput e pamotivue. E mbetet e këtillë jo gjithaq sepse edhe unë vetë jam Shqiptar e pra ballkanas, sa shumë m’a tepër sepse gjithmon’ e-jetës kam synue e do të synonj me kontribuue,

makar modestisht, në mposhtjen e kompleksit t'infierioritetit të bashkëkombasvet ndaj Ballkanasvet tjerë, mun të Bashkëballkanasvet ndaj Evropjanëve perëndimorë. Po a thue përse? – Paj, sepse supervalutacioni i të huejvet mâ të përparuem – mâ së forti vepron paralyzueshëm.

NJI KRITIKË INSOLENTË APO DISA QORTIME TË MERITUEM

Tjeravet informata, tashmâ të citueme, të Hasan Kaleshit e Hilmi Thaçit, po u shtonj edhe këto që pasojnë:

“Në fund të nandorit të 1949-ës, kur një pjesë e fjalorit ishte në tabakë, jemi ngarkue na që të bâjmë korekturat. Shtypja e fjalorit është bâ në Zagreb, kurse na kemi qenë në punë në Beograd. Ka ndodhë që korigjimet tona të mërrijnë vonë dhe autori, për të mos pezullue punën e shtypit, ka qenë i shtërnguem t'i japi në shtyp korekturat e veta.”

“Riza nga që nuk i njeh ose nuk don t'i njohi ligjët e linguistikës, përbuz randësin e vraiantave fonetike. Pikërisht këto varianta fonetike, të rradhitura në fjalorin e Bariqit e bâjnë këte fjaluer interesant e të vlefshëm për linguistët dhe sidomos për etimologët (S.R. për të cilët nuk është hartue). Prandej ky fjaluer është lavdue në botën e jashtëme (Pisani – Itali; Boissin – Francë) (S.R. po në botën e mrendshëme? – Ani, si insolente, kritika e ime nuk vyejtëka gjâ! Po reçensionin i J. Zenelajt lëvdatat e përgjithshme për vetë Bariqin a nuk i ka shoqnie me kritikën konkrete për “bashkëpunëtorët e tij shqiptarë”? Për mâ tepër, prej anës jugosllave, si është për t'u interpretue heshtja p.sh. e prof. Vojislav Dançetoviçit?) dhe është një nga librat mâ të kërkue. (S.R. Në cilën botë?)

“Përkthimi ynë i parathanjes së fjalorit të Bariqit – nga që është bâ përngût – nuk është aq i saktë sa të mos ketë asnjë gabim. Aty gjinden një dy vende ku fjalija shqipe nuk përkon përputhshëm me origjinalin, por këjo është shkaktue nga se teksti sërabisht ka pësue ndryshime në korektura, kurse ai shqip jo (S.R. *Pra, më një redaktim të parë, Bariqi vereverte pasëka mendue p.sh. se “Gjuha shqipe është në formim e sipër.”!*

U shpjegova parandej rreth akuzës: “thuese H. Bariqi, H. Kaleshi dhe H. Thaçi kanë lidhë ndërmjet veti ndonjë kontratë tacite reklame reciproke”. Tanë kundër kësaj akuze ja se ç'kanë vërehtë dy artikullshkruesat:

“N’artikullin e vet të pathemeltë, të pamatun, insolent, fyes e shpifës, Riza nuk ka ngurrue që të përdori fyemjet e shpifjet më të palejueshmet, nuk ka ngurrue që bashkëpunimin tanë me prof. Bariqin ta quej një “kontratë tecite reklame reciproke”, me të vertetë është *nji thënje fort naive se paska mbetë puna që në t’i bëjmë reklamë dhe t’i japim emën prof. Bariqit.*”

Ndërkaq vetë Bariqi në mos pastë nevojë që Thaçi ta ngre në rangun të njëj Jokli dhe të njëj Pedersenit; anësjelltas Thaçi ka nevojë për dëshminë e Bariqit, si dhe fjalori i Bariqit për reklamën e Kaleshit.

Tue mos dijtë, gjegj. tue mos pasë me çka me mbrojtë pothuajse të pambrojtshëm Fjaluer të Bariqit, Hasan Kaleshi dhe Hilmi Thaçi janë vërsulë, me folë të drejtën, me një hov të hijeshëm e gati gati sympathik sepse pikërisht djaloshtar, kundër të gjitha orvatjevet të mija të deritashme për të kontribuuë më një anë më njësimin sa më të rreptë të gegënishtes letrare, e n’anë tjetër në pasunimin sa më të gyximshëm të krejt shqipes – mrrekulisht të pasunueshëm.

E, me thënë gjithashtu të vertetën, Hasan Kaleshi dhe Hilmi Thaçi, me rast pa rast, kanë bërë asgjë, në parim, fort mirë që janë vërsulë ashtu kundër këtyre orvatjeve të mija, deri tash, me sa di unë, të pakritikueme fare, mun të miratueme nëmos haptas bar heshtas. Kanë bërë, në pranim, fort mirë; sepse për në Shqiptarët e Jugosllavisë, të nënrenduem siç kemi qenë politikisht e të mbra-pambetun gjatë qindvjetshavet, gjuha shqipe përbën më të madhen shenjtë kombtare e njëheras më të madhin thesar kulturuer. Prandej në zellin për ta rrujtë sa më besënike me vetëvehten, e në përgjegjësinë për ta zhvillue vertë paralel me të gjithanshëmen paravajtje të jetës s’onë të rë, por njëheras edhe konform me natyrën e saj të veçantë prandej, po thom, në këte përgjegjësi e në këte zell kemi pjesë të gjithë sa jemi Shqiptarë të Jugosllavisë që dijmë me shkruë e me këndue.

U muerr vesh se kundër kontributit t’im për pasunimin sa më të guximshëm të gjuhës shqipe dhe për njësimin sa më të rreptë të gegënishtes letrare dy artikullshkruesat – më së forti kanë bërë vërejtje kritike o të pakundrëshme, o të pathemelta, o të palidhje:

Prej kosovarizmës: i laNi, i ndrrueNi – virtualisht kam heqë dorë qysh në “Tri monografinat albanologjike”. N’anë tjetër fjalët e hueja: meritë intrinseke, dizinvoltuerë superane, me minimizue etj. nuk kanë të bëjnë me gegënishten letrare.

Kur thue p.sh. me pamundësue, me paaftësue, me pamvarësue, me pavdekësue etj. Në kuptimin: me bërë të pamundshëm, të paaftë, të pamvarun, të pavdekshëm etj.; në kuptimin: me bërë të papërshtatshëm përse të mos mundesh me thanë me një fjalë: me papër-

shtatësue? N'anë tjetër, kur për kah shqiptimi: papërparmbamë përbân një popullorizëm atëherë përse: thekës-tjetërparmbamë për proparoksiton të përbâjë një neologjizëm aq të hatashëme? Për mâ tepër këjo âsht vetëm një termë teknike.

Tjetër âsht fjalori, e tjetër – styli. Le që për të provue se gjuha e ime qenëka mystike, dy artikullshkruesat kanë citue tri periudha, prej të cilavet e para – “mistike” mund të jetë soll për ndonjë ish-analfabet; kurse të dytën dy artikullshkruesat qenëkanë orvatë me e bâ përnjëmend të pakuptueshëme tue lânë m'anësh fjalët e nënvizueme: ...e cilësdo gjuhë në gjendjen e saj në kohën e tashëme të njëjtën gjuhë në jendjen e saj të kalueme...; e kurse e treta, shkëputun prej tekstit faqe 81 âsht mjaft e rëndë për t'u kuptue mâ së forti sepse koncepti i përemënit përgjegjues âsht përkufizue në f. 77.

U muerr vesh, po thom, se kundër kontributit t'im për pasunimin e shqipes dhe njësimin e gegënishtes, dy artikullshkruesat – mâ së forti kanë bâ vërejtje kritike e të palidhje, o të pathemelta, o të pakundranshëme. Mirëpo e Hasan Kaleshit dhe e Hilmi Thaçit mbetet që mbetet merita e së parës hapje zjarmi – makar me qorrfysheqe – kundër njëj kontributi që parandej mbahesh gati gati si i pakritikueshëm.

U muerr vesh gjithashtu se, në këte ndërmarrje shkallmimi, H. Kaleshin e H. Thaçin i zu menjëherë, mun i la larg mbrapa vehtes Shup Laka² më një karikaturë që kërkon me qenë satirë. Mirëpo kush âsht ai i përhiruem i perëndivet, i cili, qysh në sproven e parë, diktueka notën e zorshëme, dhe ruejtëka masën klasike?

NJË NUMËR SHENJIMESH

1. Kam endë një numër, mjerisht jo të vogël, vërejtesh e kundërvërejtesh, pyetjesh e përgjegjesh, e – mbarova punë:

² Hiq nenvizimet, po citojn tekstualisht ja “filologun albanist” a Selman Rizën as “linguistin albanolog” a Hasan Kaleshin, po tjetërkend:

“E me dashje njeriu me permende *plehuriuat* (jo me i qerue, se nuk mund të bahet kollaj puna e Augiasit) e veprës së tij (S. R. të Koçi Tasit), kishte me i hymë një pune të gjatë sa me bamë një libër të tanë. E këto bëzhdile *berlllok e llomshti* e përgjërata fjalësh auktori (Cordignano) i ka shtimë mjerisht në fjalorin të tij, tue mos trashte etj. etj.” (Aleksander XHUVANI: “Kritike mbi fjalore te shqipes”. Uronj qe sa ma siper te baje mbi miden delikate te Shup Lakës efektin e nejt tonikumi.

“...jam frymësue prej pan/gegënishtes të përfuene prej meje, - etj. etj. e sa të duesh shembuj të këtillë e të ngjajshëm në “Tri monografinat albanologjike” e “gjetkë.”

Hiq “Tri monografinat”, kurrkund, ama bash kurrkund “gjetkë” nuk kam përmendë më pjesëmarrjen vehtjake në përcaktimin sa më shkencuer të gegënishtes letrare. Përkundrazi, kam bërë pendesë tue vrarë mendën si e qysh meritat vehtjake me i paraqitë si të huejat gjegj. si të kurrkuajt.

2. Ku unë, tue ndjekë t’auktoritetshëmin Paul Kretschmer (Einleitung in die Altertumswissenschaft), kisha vrojtue:

“...ndër Romakët e lashtë ndryshimi midis letrarishtes dhe popullorçes u shkaktue tamam prej krijimit të një së bashkte gjuhë shkrimi... Gjatë të pëstit qindvjetsh dhe të katërtit ata (S.R. Romakët) nuk bënë tjetër veçse tejshkruenë të folunët në larminë e shqiptimevet vehtjakë, në luejtshëmeninë e gjuhës së gjallë. Madje një mjaft të rrastë panjâjtësi drejtëshkrimore dhe parregullsi gramatikore ndeshim deri në inskripcionet botorë të qindvjetshit të dytë. Kurse që në të tretin qindvjetsh, zyrtarët, mësuesat, shkrimtarët e Romës kishin nisë fushatën për të dajue një lertatrishte të njëjtë. (...)”

“Rrëfen shkrimtari Quintilian 16, 19 se perandori August urrente këto letrarisma më të plota se vulgarismat gjegjëse si artificiale e pedante. Mund të jemi të sigurtë se shumkush prej Romakëve do të ketë provue ndjën e Augustit. Përse vallë? Paj, sepse këtyne, kur lexonjin klasikët, shqiptimi i popullorçes do të ketë kumbue në kujtesë, obsedues...” (“Tri monografia etj.”, f. 62-67);

aty dy artilullshkruesat kanë komentue:

“Këte pikpamje të tij për t’ia imponue një populli të tanë gjuhën e vet, Riza e justifikon tue thënë se “ndër Romakët e lashtë ndryshimi midis letrarishtes dhe popullorçes u shkaktue tamam prej krijimit të një së bashkte gjuhë shkrimi.” Me të vertetë është absurde vetëm me i shkue ndërmend njeriut një gjë e këtillë në shekullin tanë. Riza duhet ta dijë se ndër Romakët e lashtë ky diferencim është bërë apostafat – nxitun prej ndamjes së mprehtë klasike: - gjuha e shkrimit – pronë e klasës së privilegueme (patricëve), ajo e foluna – gjuha “vulgare” – pronë e klasës së shtypun (plebejve).”

Or mik, mësa ka qenë letrarishtja partagër ekskluziv i patricëve, aq edhe popullorçja ka qenë privative e plebejvet! Përndryshe duhet të pranojmë se të njëjtët Romakë pasëkanë qenë edhe patricë edhe plebej: patricë nuk lexonin, shkruenin apo ligjëronin në letrarishte; e përkundrazi plebej, kur përdoronjin

popullorçen, mâ saktas, krahinorçet përkatëse. Prandej, or lum miku, bash ty, ama bash ty të binte me folë për absurditetin e tjetërkujt!

3. Akuzën se unë qenëkam shpifës (serbisht: klevetnik), dy artikullshkruesat mâ së forti e pasëkanë pështetë mbi sa vijon këtu poshtë (si dhe mbi sa do të shqyrtohet në shenjimin numër 5):

“S. Riza akuzon Bariqin pse “në thesin e fjalëve sinonime ka futë edhe variantat fonetike që nëngegënishtet e ndryshëme mund të paraqesin për këte apo ate fjalë gegënisht.” Nuk na merr mendja se Riza, si një gramatikan i rrahun, të mos dijë me dallue variantat fonetike prej sinonimeve. Prandej del qartë se mënyra që ka përdorë ai në “kritikë” është antishkencore dhe ligjisht e palejueshëme. Që, ta thomi konkret zhgun e xhgun nuk janë sinonime, as që B. ka mujtë t’i paraqesi si të tilla, por vetëm si varianta fonetike; mirëpo Riza dashtas nuk ka dhënë sinonimet, por në vend të tyre, për t’u qitë pluhun syve lexuesave, ka shenue tri pika (...). Qe si duken këto në fjalorin e Bariqit:

“Për fjalën sërë. âba, përveç variantave fonetike zhgun e xhgun kemi sinonimet: abë, shajak; për sërë. aberdar pos variantave habertar, haberçi, haverxhi, kemi sinonimet kasnec, zâdhanës, lajmtar, lajmës. E kështu me rradhë.”

Por kur thom: “në thesin e fjalëve sinonime H. B. ka futë edhe variantat fonetike”, me konjukcionin “edhe” a nuk kam thënë se në këte thes, natyrisht, do të gjinden fjalë sinonime?

Mandej, dallimin e variantave fonetike prej fjalëve sinonime, kush e ka bërë i pari: unë apo Bariqi? – Bariqi ka folë vetëm e vetëm për fjalë sinonime, e ai për fjalë sinonime ka folë jo rastsisht apo kalimthi, por me insistim, shenjimisht për t’illustrue pretendimin e pandëgjues së ndër në “rregullimi fisnuer pasëka krijue aq dialektal sa ka edhe fise.”

Mâ në fund, ndër 29 fjalët serbisht që kam dhënë si shembuj, vetë 12 janë shqipnue njëheras me fjalë sinonime (gjithsejt 28) e me variant fonetike (gjithsejt 31); mirëpo 17 tjerat janë shqipnue vetëm e vetëm me varianta fonetike (gjithsejt 43); kështu që në shembujt e dhënë për njëzet-e-tetë fjalë sinonime kemi shtatëdhjetë-e-katër varianta fonetike!

4. Parthânen e Fjalorit do ta ketë shqipnue soll Thaçi edhe për këto tri arsye:

a) Për shkak të arsyetimevet të stërhollume, ky tekst ka qenë tejët i zorshëm për t'u shqipnue. E Bariqi – si njohës të shkëlqyeshëm të gjuhës shqipe ka cilësue jo Kaleshin por Thaçin.

b) Soll i interesuemi direkt cilësimin “njohës i shkëlqyeshëm” ka qenë i thirrur me e reduktue në “njohës shumë i mirë”.

c) E për t'u çdamue diqysh për këte reduktim, të gjyquem si oportun por të ndiem si të dhimbshëm, gjithashtu soll i interesuemi durekt do të ketë pasë idenë me syntaksën e Bariqit me marrë lirinë që ka marrë tue vû një pikë aty ku Bariqi kishte vû përkundrazi një presje:

“...g. H. Kaleshi i H. Thaçi, članovi arbanaske redakcije radio-emisije u Beogradu, a ovaj poslednji, odličan poznavalac....”

“...zz. Hasan Kaleshi dhe Hilmi Thaçi, antarë të Redaksís shqiptare të Radio-Beogradit. Ky i fundit, njohës shumë i mirë...”

5. Kam dhënë gjithsejt 13 shembuj përkëthimi të pamirë në parathanjen e Fjalorit: 4 megjithë tekstin origjinal, kurse 9 pa të. Taní, për të provue se unë kështu pasëkam dashtë prapë me mashtrove lexuesat, Hilmi Thaçi, n'artikullin “Përgjegje njëj kritike insolente”, tekstin origjinal e ka rishprodhë gjithsejt – dy herë të vetëm; kurse, përkëthimin vehtjak – një herëz të vetme!

Një herëz të vetme, sepse, përndryshe, do t'i kishte rishdalë në shesh këtëj sllavisti të rrastë këjo pasaktësi shqipnimi:

“sa jezične periferije” – “nga fusha gjuhësore”;

e sidomos këtëj njohësi të shkëlqyeshëm të gjuhës shqipe ky horllëk syntakse:

“... për një turçizëm që është përvehtësue te né,..., t'i shtoj edhe turçizmin...”

6. K. Cipo, E. Çabej dhe unë kurdoherë jemi çëmue naltësisht ndërmjet veti. Për mâ tepër, në “Tri monografinat” (f. 172), po unë në favor të Xhuvanit kam bâ shprehimisht dallimin që pason:

“...Aleksandër Xhuvani, të cilit n'i paça përgënjeshtrove bujshëm famën e një gramatikani t'auctoritetshëm, nuk kam mohue as talentin letrar as benemerenzat leksikologjike...”

Ndërkaq, dy artikullshkruesat njëherë kanë vrotue në theori:

“Nji nga parimet kryesore që duhet t'i përmbahet një kritik është që mos të shtremnojë mendimin e tjetërkujt.”;

mandej, në praktikë, kanë përmbysë gjendjen e faktueme:

“...S. Riza s’ka pasë dhe s’ka për ‘ta (S.R. për A Xhuvanin K. Cipon, E. Çabejn etj.) fijen e respektit.”

7. Ku unë kam vrojtue:

“Në kryeveprën e tij “Srbi i Arbanasi”, albanologu kroat Milan Šufflay me të drejtë flet për një bashkëjetesë të Shqiptarëve me Serbët gjatë Mesjetës së vonshëme, prej së cilës kohë edhe datojnë të sodshëmet zllavizma në fjalorin e shqipes. Taní pyetjes përse prej kësaj bashkëjetese nuk rrodhi edhe nëdikimi i anasjelltë i fjalorit të shqipes mbi ate të serbishtes – është e vertetë se duhet me i u përgjegjë tue u thirrë krye kreje në historinë politike, thuej, në pozitën e ndënrendueme të Shqiptarëve kundrejt Serbëve n’ate kohë. Mirëpo për të shpjegue plotësisht karakterin e njëanshëm të këtij nëdikimi gjuhësuer na mendojmë se është nevoja me u thirrë edhe në historinë e kulturës”.

Aty dy artikullshkruesat kanë komentue:

“Se Riza s’ka idé mbi marrëdhanjet gjuhësore shqiptaro-sllave e ka pohue “toptan” vetë kur në Fillimet” (f. 22) thot se (S. R. Lexoni, mundësisht përmbystas, citatin e sipërm!) Mbi ndikimin e shqipes në gjuhët sllave, mbi egzistimin e elementeve të gjuhës shqipe në serbishten e në gjuhë të tjera sllave është shkruar tash tridhjet’e sa vjetë më parë dhe ka materjal që të shkruhet edhe sod sa të duesh. Le të kërkojë vetëm në shkrimet e Qoroviqit, Bariqit, Skokut, Grgjiqit, Miliçeviqit, e tash në kohën e fundit të Popoviqit dhe do të gjejë me qinda elemente të gjuhës shqipe në gjuhët sllave të jugut. Po kush i ka faj Rizës që nuk ndjekë literaturën, po i është mbushë mendja se gjithçka që shkruen ka tagrin e së vërtetës, se albanologjija po fillon me ‘te?!’

Mirëpo në fjalorin e letrarishtes shqiptare, sllavizmat janë jo vetëm numerikisht të randësishëme por edhe vitalisht të nevojshëme, thuej, kryekëput të pazëvendësueshëme. Përkundrazi prej atyne “qindra” shqiptarizmave endë në këtë nëndialekt serbokroat, apo më së forti në këte apo ate gjuhë të fshehtë zanatlijsj jo gjithmonë gjithaq esnafë, përkundrazi, po thom, prej këtyne “qindra” shqiptarizmave a thue sa janë që figurojnë në fjalorin e letrarishtes serbokroate? – Prandej sllavizmat në shqipe dhe shqiptarizmat në serbokroatishte me i ndëjtue mbi të njëjtin plan – don me thënë, nuk mund të mos dojë me thënë, historinë e gjuhës letrare me e përzie me kronikën kurjoze të zhargonevet.

8. Mbassi në “Fillimet” kanë bâ batall çdo gjâ në lidhje me sllavizmat e në palidhje me tó, dy artikullshkruesat janë vërsulë përmbi tyrqizmat:

“S. Riza ka numërue disa turcizma pa kurrfarë rendi e sistemi. Turcizmat në shqipe janë të njëj randësije shumë mâ të madhe se ç’mendon Riza. Çdo degë e kulturës sonë materjale âsht e lidhun me turcizmat. Padija e tij në këte lîmë âsht kaq e madhe se ka futë si turcizma (simbas yrnekut të J. Rrotës) fjalët kompromisaxhi, vendçe etj. tue mos dijtë me përcaktue se –xhi, –ce, –llëk, –lí etj. janë sufiksa produktivë të turqishtës. Edhe në sërbiishtën kemi, fjala vjen bezobrazluk, Nišlija etj. por kurrkujt s’i ka shkue ndërmend me i futë këto fjalë në turcizma.”

Sa mâ sipër më frymëzoi këte mendim të përgjithshëm:

Kur të shkruesh, duhet të vëjsh të gjitha pikat përmbi i, përndryshe një i porsashkolluem do të të bâjë menjëherë analfabet.

Edhe me të vertetë, kur unë në këte mes qenëkam kaq injorant, atëherë në tekstin t’im a thue qysh u shpjegueka dallimi typografik vendçe, njerëzillëk etj. ndërmjet më një anë shqiptarizmat: vend, njerëzi etj, e n’anë tjetër pikërisht tyrqizmat: –çe, –llëk etj?

Mandej, nëmos edhe për kritikuesat, bar për lexuesat, tyrqizmat më “Fillimet” prapëseprapë janë grupzue, të shkretën, me njëfarë kriteri: Keq-qeverisje, bestytín, plogështi; financë, tregti; mjeshtrina, landë e vegla pune; ndërtesëtarí, orendí, veshmbathje; quejtje gjinije.

E në qoftë se listën e tyrqizmat e kam mbyllë me sufiksat e naltëpërmendun, këte gjâ me qëllim, shenjimisht për të tregue se në shqipe tyrqishtja ka depërtue deri në gjinin e etymologjisë së mbrendshme.

9. Më një fund-faqje, dy artikullshkruesat kanë bâ më një, dy vërejtje të ndryshme. Qe e para:

“Çuditemi se si Riza, tue sulmue kaq ashpër I. Ajetin nuk ka vu gishtin në tru me u kujtue për elogjet dhe reçensionet panegjirike që ua ka bâ veprave të tij ...“ (S.R. Kush – kujt: Ajeti – Rizës, siç keni dashtë me thënë; apo anasjelltas: Riza – Ajetit siç keni thënë në fakt?)

Ndonse nuk âsht vendi as ngeja me u tallë, asgjâmangu nuk po më rrihet pa kundërvërejtë:

Po ju vetë, me sa mendë, demaskuetë kështu vetëvehten në të juejin familjaritet e paskupullsi të pakundshoqe në publicistikën shqiptare?

E tash qe këtu poshtë vërejtja e dytë e dy artikullshkruesave:

“ - - - megjithse jemi të bindun se Ajeti nuk ka mendim aq të naltë as për metodën shkencore të S. Rizës, as për “rigorismën” as për saktësinë e veprave të S. Rizës (S.R. nuk ka pasë kurrë, apo nuk ka mâ?) dhe se është në gjendje me i bâ këto n’asgjâ.” (S.R. Veç përpara – më ndërmarrjen e shkallmimit!).

10. Ndërkaq në hovin e marrun që – n’ëmën të moralit – të më damkosin si “filolog të mbrapshtë”, dy artikullshkruesat – në planin e shkencës – më kanë bâ përkundrazi një lëvdatë, e cila ato t’Ajetit i lë larg mbrapa vehtes (në kursiv S. R.):

“Vallë në këte mënyrë, S. Riza a nuk e ka tregue vetëvehtën se nuk është jo vetëm linguist (sepse qëndron larg së njohuni ligjin e zhvillimit gjuhësuer) (S. R. *Zhvillim a gjendje, këtu duhej thënë*: linguist jo e jo) por as filolog i nderës, apo me thënë mâ troç e mâ drejtë një filolog i mbrapshtë, i *cili me viviseksionet e tij eksperimentale në trupin e gjallë të gjuhës shqipe*, i ka sjellë kësaj shumë mâ tepër dâm se sa dobí.”

Mbas gjith sa mâ sipër, po më duket “ligjisht e lejueshëme” me konkludue si pason:

Hasan Kaleshi e Hilmi Thaçi kanë ndodhë njëni kaq axhemi n’erudicion, e tjetri kaq bihaber në dialektikë sa që të dy së bashku kur turren në diskutim e sipër me të mshue ty, ti mund të jeshë i sigurtë se ata mâ së forti o do të gjejnë n’erë, o do të mshojnë vehtes.

SAMI FRASHËRI (1850 – 1905)

Ndonëse qe jetëshkurtër, Sami Frashëri krijoi një varg veprash të një vlere shkencore të pamohueshme për kohën e tij, dhe të një rendesije historike të gjithanëshme.

Të një rendesije historike të gjithanshme, sepse me këto vepra Samiu në të njëjtën kohë themeloi me një anë leksikografinë (enciklopedike) turke, e n'anë tjetër gramatologjinë e gjuhës shqipe (në gjuhën shqipe).

Përveç kësaj Sami Frashëri që në rininë e tij zhvilloi një veprimtari publicistike guximtarisht konsekuente si demokrat borgjez dhe si patriot shqiptar, veprimtari, për të cilën ai u persekutua nga qeverija tyrke deri në frymën e fundit.

Pabarazija e theksuar, që i u imponua nga forca e rasjevet, midis pakicës së librezavet që shkroi shqip, dhe gjith atyre tomeve që botoi tyrqisht nuk mund të mos ketë pikëlluar shpirtin e atij që qe më aktiv dhe më realisti nga të gjithë patriotët e Rilindjes shqiptare; pikëllim, të cilin mbase do të ja ketë lehtësuar pakëz ndërgjegja se ai, edhe në shkrimet tyrqisht, nuk la rast pa përmendur për të mirë Shqipërinë dhe shqiptarët.

Sami Frashëri si përcaktues normativ i toskërishtes letrare.

Në përcaktimin normativ të toskërishtes letrare, Samiu nuk mund të mos nisej nga shkrimet toskërisht të Kristoforidhit.

Mirëpo Samiu ishte një mendje tepër moderne për të përvehtësuar pa rezervë, kriteret pak a shumë arkaikë të Kristoforidhit.

Kështu në botimin e parë të abetares më 1879, edhe Samiu, si Kristoforidhi, përdori çamëriotizmin “(Alfabetare e) **gluhësë** (Shqip)”, të cilin në ribotimin e vitit 1886 e zëvendësoi me trajtën praktikisht të përgjithësuar: “(Abetare e) **gjuhësë** (shqip)”.

Vërte as Samiu nuk u shkëput dot nga e dyta –ë posttonike, të cilën Kristoforidhi e pati tejbartur mekanikisht nga gegërishtja e vjetër në të renë.

Mirëpo edhe për toskërishten Samiu konstatoi haptazi mospajtimin e shqiptimit bashkëkohor me këtë traditë grafike.

“Po gjuha e do aq fort të xgjaturitë (S.R. të theksuarit) në rrokjet që është përpara se fundit, sa në të folurë i presinë më shumë të zëshmetë ë që vinë pas asaj. Kështu në vendit të **hekurtë thóshinë, mëtërë, punënë**, themi: **Hekur, thoshin, motrë** a **motër**, punë etj.” (“Shkronjëtores” f. 4).

Le të shtojmë seç edhe në një pikë jo të parendesishme të morfologjisë së shqipes, Samiu është desolidarizuar nga Kristoforidhi në riprodhimin mekanik të gegërishtes së vjetër.

“Në pjellëtores e në dhënëtores ca a’duanë ta shkruajnë nyjënë, po shkruajnë si **djalit ri, djalit plakut, vashësë re, vashësë plakut**; por gjuha nuk e do kështu, edhe është më dërejtë të shkruajmë si **djalit të ri** etj.” (fid. f. 30).

Sami Frashëri si përshkrues gramatikor i gjuhës shqipe.

Gramatikën e vet Samiu e ka quajtur “shkronjëtores e gjuhës shqipe” **pa tjetër**; kurse Kristoforidhi: “Gramatiki tis alvanisis glottis **kata tin toskikin dhialekton...**” dmth. “gramatikë e gjuhës shqip(e) **sipas dialektit toskërisht...**”

Po menduam se në çdo rasje divergjence, Kristoforidhi, krahas me paradigmën e toskërishtes ka dhënë kurdoherë edhe ato të gegërishtes; atëherë duhet të pohojmë se kufizimi “**sipas dialektit toskërisht**” nuk ka pasur asnjë arësye qenieje.

Anasjelltas Samiu ka pasur plotësisht të drejtë që “shkronjëtores” e vet ta quajë “të gjuhës shqip” **pa tjetër**; sepse larg serignomarisë egzistencën e gegërishtes, edhe ai, me një mënyrë makar elementare, ka trajtuar divergjencat e gegërishtes nga toskërishtja.

Sikundër në përcaktimin normativ të tëskërishtes “letrare Samiu u nis nga shkrimet” toskërisht të Kristoforidhit, ashtu edhe në hartimin e “shkronjëtores” ai pat para sysh “gramatikënë” e të njejtit autor.¹

E nuk ka dyshim se në këtë apo atë pikë të posaçme si në mosdallimin e pjesores së vertetë p.sh. “pasurë” nga pjesorja e adjektivuar: “i pasurë”, Samiu ka qenë më i palumtur se Kristoforidhi.

¹ Kurse në krijimin e terminologjisë gramatikore shqipe Samiu praktikisht u nis nga asgjëja.

Mirëpo duke kaluar nga Kristoforidhi tek Samiu, dmth. brenda gjithsejt vetëm katër vjetësh, trajtimi gramatikor i strukturës së shqipes shënoi si në shumicën e hollësivët ashtu në tërësinë organike, një ngritje kualitative vendimtare.

Për më tepër qoftë vetë Kristoforidhi si pararendës qoftë gramatikanët e mëvonshëm Anton Xanoni, Aleksandër Xhuvani, Ilia Dilo, Sheperi, Cipoja nuk e kanë pasur as intuitën historike dhe talentin analitik, as gjërësinë e gjykimit dhe sigurinë e metodës të Sami Frashërit.

Pikëpamjet e Samiut mbi mundësinë e unifikimit të shqipes së shkruar.

Fushatën e afrimit të të dy kryedialektevet të shqipes e ndërmori Kristoforidhi duke u orvatur që të rimbëkëmbë në Shqipërinë verijore traditën letrare të gegërishtes së vjetër.

Mirëpo e njëjta frymë e afrimit maksimal e mundësisht e unifikimit të krejtëshëm të shqipes së shkruar frymëzoi të gjithë bartësit e rilindjes s'onë kulturore dhe kombëtare.

Në lidhje me këtë çështje ja se ç'i shkruante më 1881 Samiu De Radës.

“Kemi shumë nevojë për një fletë në gjuhët shqip, po shprehim e besojmë se për së afri do t’ë sjellë puna që t’ë nxjerrëm në Shqipëri, nukë me gjuhëra shumë, por vetëm në gjuhët shqip të pandame e të njëjtë, sikundër duhet të jet edhe Shqipëria se shumë gjuhë e djalekta sjellinë ndarje e mërgim... Me të mbledhurë të gjithë këtyre fjalëve e frasave bashkë, edhe gjuha shqip do të bëhetë e begatë; e gjerë, e do të shpëtonjë nga të pasurit nevojë me fjalë të huaja, edhe gjithë dialektat do të gjëndenë të gjitha të bashkuara e të përzjera”.

E përse u takon divergjencavet leksikore midis dy kryedialektevet t’anë, këjo dëshirë e Samiut mund të mbahet si tashimë e realizuarë, kurse divergjencat gramatikore, akoma ekzistuese po vazhdojnë, me një ritëm të shpejtësuar, të reduktohen në minimumin e mundëshëm.

KOSTAQ CIPOJA – GRAMATIKAN E STILIST*

Më 1972 u mbushën plot 20 vjet nga vdekja e parakohshme e Kostaq Cipos, njërit prej filologëve më klasikë të gjuhës shqipe dhe lëvruesve më elegantsë të shqipes letrare, që njeh tërë historiku i albanistikës vendase.

Në Liceun e Korçës, për pesë vjet rresht (1927-1931) e kam pasur mësues të madh të shqipes, e njëherazi mësues të fortë të shqiptarizmit. Po në Korçë, për katër vjet të tjerë (1935-1939) Kostaq Cipos iu bëra pasues (në dy kuptimet e fjalës) i bindur që nga bashkëreagimet tanë ndaj save prej profesorëve frëngj, të cilët rrihnin që ne mësuesit “vendas” të na merrnin për “indigjenë” të kolonive të Francës, e deri te bashkëreagimi ynë kundër pushtuesve italianë.

Por portretin e Cipos si Pedagog e Patriot le ta bëjë tjetërkush, artikulli i pranishëm synon të jetë një etyd i parë për portretin e tij si gramatikan e stilist.

“Kursi teorik”, në dy pjesë: “Gramatika” (në kuptimin jobashkëkohor të “Fonetikë – Morfologjisë”) dhe “Sintaksi” u botua (më 1949 e 1952) nga ish-Instituti i Shkencave, si një vepër e profesor Kostaq Cipos.

Tani, të pranosh se, në historikun e albanistikës vendase, Cipoja ka mbetur ende sot e kësaj dite:

a) njohësi më i sigurt e shijuesi më delikat nga njëra anë i tri gjuhëve lashtogreke, latine e italiane, si dhe i tri letërsive të tyre, e nga ana tjetër i tre dialekteve tanë letrare gegë, toskë e arbëreshë, si dhe i letërsive tona dialektore;

b) gjuhëtari ynë më historian i letërsisë, si dhe historiani ynë i letërsisë më stilist; dhe

c) vrojtuesi më i mprehtë i specifikave aq të shumta të shqipes bashkëkohore, e njëherazi rimenduesi më i ngultë i problematikave përkatëse; tani, them, të pranosh tërë sa më lart prapëseprapë nuk është mjaft; duhet edhe të kesh guxim e të shohësh se këta tre vlerësime superlativë, të

* Marrë nga *Revista pedagogjike*, Tiranë, 3/1973, f. 142-144, sipas Angoni: Selman Riza, ff. 180-182..

marrur që të tre së toku e secili në dy aspektet e vet, barabar merituarazi i kanë për të takuar po atij edhe në të ardhmen.

Por, në të njëjtën kohë, duhet (ajlimano!) edhe rrëfyer se:

a) vetëdija e (të flasim hapur!) njëherazi edhe vetëkënaqësia e Cipos, për zotërimin aq të shkëlqyer të metodave të përpunuara dhe rezultateve të grumbulluara nga sa e sa breza helenistësh dhe latinistësh, nuk mundnin të mos e çstimulonin në përpjekjet e tij (përndryshe të pamohueshme), për të kaluar nga “gramatologjia tradicionale” (si teknikë normativuese e gjuhës së folur) në “gjuhësinë bashkëkohore” (si shkencë e strukturës së gjuhës së shkruar);

b) si rrjedhim i predispozitave prej gjuhëtari pikërisht estet, Cipos i ishte bërë shprehi (ment thashë: huq) që prozës shkencore (si normë redaksionale e çdo punimi thjesht gjuhësor) t’ia ndërkepuste ecurinë e plantë dhe t’ia ndërshkelte hien e rëndë me praktikimin lozonjar të mjeteve letrarizues dhe mënyrave belletristike (herë vetëm me mosndihmimin e qartësisë, herë edhe me çndihmimin e saj) në të shprehur e deri në të formuluar (për të rishijuar artin mahnitës të gjuhëtarit estet, rilexoni në ballë të “Gramatikës shqipe” – “Dy fjalë(t) rreth gjuhës”!)

dhe

c) “vrojtimet e mprehtë” dhe “rimendimet e ngultë” të Cipos; në vend që, si të thuash, të zhgrykeshin kurdoherë në po aq zbulime të veçantë dhe përgjithësime të vlefshëm, më së shumti mbeten vetëm fillime të mbarë – mbarimesh të paqenë.

E nëse (krejt ndryshe nga ç’pat ndodhur në kohët e tyre me dy veprat analoge të Konstantin Kristoforidhit e Sami Frashërit) kursi teorik i shqipes bashkëkohore i Kostaq Cipos mjerisht nuk u kap dot deri në nivelin europian të viteve përkatës, këtë pabarazi suksesi unë më së forti e shpjegoj vetëm me tri anët e sprasme a’b’c’ të tri medaljeve a, b, c.

Për më tepër shpërpjestimin e theksuar midis mundësive të Cipos si gramatikan dhe realizimit të tyre në të njëjtin kurs, është gjithë gjasa se do ta kenë bashkëshkatuar edhe këto dy rrethana vërtet më të veçanta konkrete, por barabar shfavorizues në tërë këtë mes:

Gjatë viteve (1948-1952) që ai përgatiti për shtyp “Gramatikën” dhe “Sintaksin”, mbi Cipun rëndonin dy detyrat madhore të bashkëhartuesit të “Fjalorit të gjuhës shqipe” dhe kryetarit të komisionit përkatës: detyra këto, të cilat ai i kreu me një kompetencë të lartë dhe përkushtim shembullor (shihni “Ylli”-n 1951/6, f. 25).

Nga ana tjetër, se gjatë të njëjtëve vite, Cipos iu pat rimprehtësuar sëmundja e qëmoçme, e pra, edhe ulur aftësia për punë, këtë pa asnjë mundësi dyshimi e vërtetoi vdekja e tij aq e hershme.

Prandaj nga mbarimi i viteve 40 dhe fillimi i atyre 50 Cipoja në vend që fonetikën, morfologjinë dhe sintaksën të gjuhës sonë t'i bënte objekt trajtimesh krejt eks novo dhe plotësisht të azhurnuar me të arritura më të reja në albanistikën vendase e të huaj, si dhe me gjuhësinë e përgjithëshme, përkundrazi u gjend i detyruar që lëndët e këtyre tri pjesëve tradicionale të kursit teorik të shqipes, më së rëndomti, t'i trajtonte vetë: duke rihartuar dhe riredaktuar shënimet e ruajtur nga leksionet e mbajtur gjatë një praktike afro 30-vjeçare.

Më në fund, jo edhe për të përligjur por vetëm për të shpjeguar numrin e paktë të punimeve të përkryer që fondi i artë i albanistikës vendase (historiko-letrare e thjesht gjuhësore) trashëgoi nga Kostaq Cipoja, le të më lejohet të mbishtoj sa vijon: Gjatë gjithë shtigjeve aq të ngushtë, e të shtrembët, e të parrafshueshëm, e plot ferra, e stërplot pusira, nëpër të cilët është parapërcaktuar që të përshkohet puna zbuluese – krijuese e çdo shkencëtari – artist, gjuhëtarit estet, Kostaq Cipos, pothuajse tërë jetën iu pat dashur që herë të bartte mbi supe, herë të hiqte zvarrë dy pesha më shumë nga vëllezërit e tij, e pikërisht peshën e një gjendjeje fizike nga më pak për të qenat si dhe atë të një synimi gati të sëmurë drejt një përsosurie mezi të arritshme...

PESË AUTORËT MË TË VJETËR NË GJUHËN SHQIPE¹

¹ Versioni i zgjeruar i veprës së Selman Rizës *Pesë autorët më të vjetër në gjuhën shqipe* nga dorëshkrimi është botuar me këtë titull te Toena, Tiranë, 2002. Botimin e ka bërë gati për shtyp Ali Dhrimo. Falënderojmë shtëpinë Botuese Toena dhe familjen Riza për lejen e botimit me këtë rast.

Reda ksia e ka parë të arsyeshme që me rastin e këtij botimi të bëjë një ndryshim në vendosjen e tekstit: shënimet dhe komentet gjuhësore për tekstet janë vënë në fund faqeje dhe jo në fund të librit, sepse, siç e kishte menduar autori, kështu ato e lehtësojnë punën e lexuesit.

PARATHËNIE

Është e vërtetë se punimin e pranishëm e përbëjnë në një anë:

Pesë *studime* të një karakteri njëherazi *introduktiv e kritik* mbi pesë autorët më të vjetër të gjuhës shqipe d.m.th. mbi Gjon Buzukun, Lekë Matrëngën, Pjetër Budin, Frang Bardhin e Pjetër Bogdanin, e në anën tjetër:

Një *krestomaci* (d.m.th. një tog fragmentesh të zgjedhur nga veprat e këtyre autorëve) me komente herë vetëm gjuhësorë, herë edhe letrarë.

Asgjëmangut nga qortimi eventual se kështu në një vëllim të vetëm qenkan bashkuar arbitrarisht dy tekste krejt të ndryshëm, e për pasojë se punimit të pranishëm i munguaka uniteti brendior, ne do të mbrohem i jo me vërejtjen e vakur se këto dy pjesë paskan lidhje midis tyre, por me pohimin e katërçiptë se ato përbëjnë një njësi dialektike, e për pasojë një tërësi të vetme.

Edhe me të vërtetë, çdo krestomaci do të thotë një ndarje gjithmonë pak a shumë artificiale pjesësh nga tërësia përkatëse, për të mos thënë një shkëputje gjithmonë pak a shumë përdhunuese gjymtyrësh nga trupi përkatës.

Së këndejmi edhe rreziku që krestomacia të marrë karakterin e një përpilimi thjesht koleksional, e për pasojë të një vepre tepër pak formuese të gjykimit e edukuese të shijes.

E prej këtij rreziku hartuesi i një krestomacie nuk ka se si të shpëtojë ndryshe veçse në sajë të një procedimi dialektik e pikërisht:

Në saje në një anë të një *studimi introductiv kritik*, ku ai, në një mënyrë makar të thjeshtësuar por në një masë të mjaftueshme, të pasqyrojë vehtësinë tërësore dhe prodhimin tërësor të çdo autori, fragmentet e të cilit do të figurojnë në krestomati, e në anë tjetër:

Në saje të një përcjelljeje të të gjithë fragmenteve të krestomacisë me nga një koment të atillë që çdo fragment në njëfarë mënyre të rivendoset në kuadrin e tërësisë përkatëse, e për pasojë që çdo fragment në njëfarë mase të rikëmbetet në një gjymtyrë të gjallë të trupit përkatës.

E kuptohet vetiu se edhe veçoritë e çdo fragmenti hartuesi i krestomacisë duhet t'i komentojë në një mënyrë sa më konsekuente, që këtu do të thotë në një varësi sa më të plotë pikërisht nga karakterizimi e

vlerësimi i përgjithshëm që ai i ka bërë autorit përkatës në studimin introduktiv kritik.

Madje deri fragmentet nga veprat e autorëve hartuersi i krestomacisë duhet t'i zgjedhë jo vetëm të atillë që të zgjojnë sa më shumë interes e që të priten sa më mirë nga ana e lexuesit, por edhe të atillë që si të thuash të përfaqësojnë sa më besnikërisht mënyrën e autorit përkatës dhe frymën e veprës përkatëse; e për pasojë edhe të atillë që të përbëjnë vërtetime të veçantë të atyre pikëpamjeve të përgjithshme mbi autorët përkatës dhe veprat përkatëse që hartuesi i krestomacisë ka parashtruar në studimin introduktiv.

Në këto kondita, teoria e hyrjes kritike dhe praktika e krestomacisë së komentuar plotësojnë njëra-tjetrën; e për pasojë në këto kondita hyrja kritike dhe krestomacia e komentuar përbëjnë një njësi dialektike, një tërësi të vetme.

Tani, brenda kompetencës sonë filologjike të kontestueshme dhe mundësive tona kohore të kufizuara, pikërisht kështu jemi përpjekur të procedojmë edhe ne vetë në një anë në: *hyrjen kritike* mbi pesë autorët më të vjetër të gjuhës shqipe, e në anë tjetër në: *krestomacinë me komente* nga veprat e këtyre autorëve.

E ne besojmë se një përpjekje e këtillë për të lidhur kështu dialektikisht teorinë e skicave kritike në praktikën e fragmenteve të komentuar përbën një shembull që mund të jetë modest, por që i përgjigjet një kërkesë aktuale në vendin tonë.

Për më tepër ne kemi synuar edhe drejt këtij qëllimi që komentimi i *fragmenteve nga veprat e autorëve të vjetër*, gjithë duke mbetur kryesisht gjuhësor, të mos reduktohet në minimumin e zakonsëhm, d.m.th. në shpjegimin e fjalëve dhe fjalive të vështira, por mundësisht të shtrihet deri në atje sa të arrijë kufinjtë e një komentimi letrar.

E ne edhe në këtë synim tonin drejt këtij qëllimi lejohejmë të shohim një ndihmë makar të tërthortë por të përfillshme për hartuesit e paskëtajmë të krestomacive me fragmente nga veprat e autorëve qysh nga Rilindja e tëhu.

KRITIKË E HIPOTEZAVE MBI BOTIMET SHQIP PARBUZUKJANË¹

Në vitin 1959 Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë botoi vëllimin e parë të “Historisë së Letërsisë Shqipe”, në të cilin kanë hyrë krijimtaria gojore shqipe ose folklori i ynë (pjesa e parë) dhe letërsia e vjetër shqipe ose prodhimi letrar i autorëve tanë të vjetër (pjesa e dytë).

Tani njërën nga risitë më të rëndësishme të pjesës së dytë të këtij vëllimi e përbën fakti se aty Mahir Domi kuptimin e “letërsisë shqipe”, d.m.th. të prodhimit letrar në *gjuhën shqipe* e ka zgjeruar në kuptimin e “letërsisë **shqiptare**”, d.m.th. të prodhimit letrar vërtet në gjuhën e “inteligjencës së kohës”, d.m.th. në latinishte, por prapëseprapë *nga autorë shqiptarë e mbi tema shqiptare*.

Për shembull aty në një kapitull të veçantë prej 13 faqesh janë analizuar e vlerësuar dy veprat latinisht të Marin Barletit “Rrethimi i Shkodrës” dhe “Historia e Skënderbeut”, botuar e para më 1504, e dyta më 1508-1510.

Kështu M.D. në vargun e autorëve tanë të vjetër ka shtënë jo vetëm autorët e vjetër të **gjuhës shqipe**, por edhe autorët e vjetër të **popullit shqiptar**.

E ne besojmë se kjo risi në konceptionin e letërsisë sonë të vjetër është për t’u miratuar pa asnjë rezervë për këto arsye:

Edhe atëherë kur ai përdor mjetet materiale të një gjuhe të huaj, një autor me një ndjenjësi kombëtare të fortë e me një vehtësi artistike të hollë, siç ka qenë pikërisht Marin Barleti, nuk pushon krejt së qeni bartës e shprehës i mendimeve e ndjenjave të popullit vetjak; - në çka, siç dihet, edhe qëndron njëri nga tiparet e çdo krijimtarie letrare.

Anasjelltas shkruesi i këtyre radhëve kurrësi nuk mund të pajtohet me tezën prkt. hipotezën njëherë të Dhimitër Shuteriqit pastaj të Mahir Domit mbi botimet shqip parbuzukjanë.

Kështu shkuarsin e këtyre radhëve as përsëlargu nuk e bindin dot njëherë pohimi i Dh. Shuteriqit.

¹ Originali ruhet në Arkivin e Institutit të Gjuhësisë dhe të Letërsisë, dosja 3/18. Sipas Angoni, 104-126.

“... kjo të bën të mendosh se gjuha e jonë shkruhej të paktën që në shekullin XIII” (*Histori e letërsisë shqipe*, f. 8):

Pastaj ripohimi i M.Domit:

“Kemi të arsye të forta që të mendojmë se ajo (*letërsia shqipe e shkruar* – S.R.) do të ketë lindur të paktën që nga fundi i shekullit XIII” (f. 139).

Zaten (vetëm 12 faqe më tutje) edhe vetë M. Domi si kufi kohor për lindjen e letërsisë shqipe *shprehimisht nuk ka përjashtuar as fundin e shekullit XV*;

“Kemi të drejtë të mendojmë se fillimet e letërsisë shqipe duhen kërkuar në periudhën para pushtimit turk, që në shekujt XIV e XV”.

Ndërkaq kësaj zbutjeje e madje tërheqjeje të pohimit të parë M. Domi nuk i ka qëndruar konsekuent në zhvillimet e mëpastajme.

Edhe me të vërtetë, vetëm 4 faqe të tjera më tutje, ai edhe pohimin e dytë e ka tërhequr *pjesërisht* në të mirë të këtij pohimi të tretë:

“Në shekujt XIII-XIV dhe në fillim të shekullit XV, në kohën e lulëzimit të feudalizmit shqiptar, kur zhvillimi kultural arrin një nivel relativisht të mirë, duhen kërkuar edhe fillimet e letërsisë në gjuhën shqipe”:

kurse *plotësisht* në të mirë të këtij pohimi të katërt:

“Qenien e një tradite letrare në gjuhën shqipe, të paktën që nga fundi i shekullit XIII, e dëshmon një relacion latinisht i vitit 1332, i njohur si vepër e një murgu frëng me emrin Brokard”.

E po menduam në një anë se një letërsi mund të lindë edhe pa u zhvilluar më tej, e madje edhe pa vazhduar më tutje, e për pasojë pikërisht edhe pa përbërë ndonjë traditë letrare; e, në anë tjetër, po menduam se një letërsi që lind në fundin e një shekulli, kurrsesi nuk mund në të njëjtin fund të të njëjtit shekull të tejrritet në një traditë letrare, atëherë do të pranojmë pa tjetër se në këtë mes pohimi i katërt mbi “*qenien e një tradite letrare në gjuhën shqipe*, të paktën që nga shekulli XIII” nuk është një riformulim i thjeshtë i pohimit të parë mbi “*lindjen e letërsisë shqipe të shkruar* të paktën që nga fundi i shekullit XIII”; por përkundrazi përbën një theksim të tij të mëtejme.

Prandaj me këtë pohim të katërt të M. Domit shkruesi i këtyre radhëve pajtohet mundësisht ende më pak se sa me pohimin e tij të parë.

Ndërkaq ja, në origjinalin latin e në shqipërimin tonë, dëshmia e Brokardit, mbi të cilën M. Domi ka mbështetur pohimin e tij të katërt:

“Licet Albanienses aliam omnino linguam a latina habeant et diversam, tamen litteram latinam habent in uso et in omnibus suis libris” = “Le të kenë Shqiptarët një gjuhë krejt tjetër nga latinishtja e të tjetërlojshme, prapëseprapë (ata) *litteram latinam* kanë në përdorim e në të gjithë librat e vet.”

Shtrohet pyetja:

Në origjinalin latin si duhet kuptuar shprehja: *litteram latinam*., të cilën ne në shqipërimin tonë e kemi lënë të papërkthyer?

Në shqipërimin nga M.Domi, kjo shprehje e origjinalit latin është përkthyer kështu: *“shkronjën latine”*.

Ndërkaq ky shqipërim i fjalëpërfjalshëm është kryekëput i pakënaqshëm.

Edhe në të vërtetë ne në numrin njëjës mund të flasim vetëm e vetëm për këtë, apo atë shkronjë latine të veçantë, p.sh. për “shkronjën latine a”; por jo edhe për “shkronjën latine” pa tjetër, “për shkronjën latine” në përgjithësi.

Përkundrazi në vetë gjuhën latine, *së pakti* të epokës klasike, njëjësi *littera*, përveçse në kuptimin e kësaj apo asaj shkronje të veçantë të këtij apo atij alfabeti përdorej edhe në kuptimin e mbarë alfabetik të kësaj apo asaj gjuhe të shkruar e për pasojë edhe në kuptimin pikërisht të shumësit: *litterae*.

Tani kuptohet vetiu se në frazën e Brokardit, njëjësi *litteram latinam* kurrësi nuk mund të ketë kuptimin e kësaj apo asaj shkronje latine të veçantë; e për pasojë kuptohet vetiu se në këtë frazë ky njëjës kurrësi nuk mund të jetë përdorur *për vetvete*: përkundrazi është krejt e qartë se aty njëjësi: *litteram latinam* qëndron domosdo për shumësin *litteras latinas*.

Ndërkaq së këndejmi nuk mund të nxirret aspak përfundimi se, në frazën e Brokardit, shumësi *litteras latinas* paska dashur pa tjetër të thoshte vetëm e vetëm *alfabet latin*.

Edhe me të vërtetë, në gjuhën latine shumësi *litteras* nuk shënon vetëm *shkronjat* ose *alfabetin* e kësaj apo asaj gjuhe të shkruar, por njëherazi shënon edhe *prodhimin letrar* të këtij apo atij populli, e madje njëherazi shënon edhe *gjuhën e shkruar* të popullit përkatës.

Prandaj nuk është aspak e domosodhshme që njëjësin *litteram latinam* (të cilin, le ta përsëdytim, Brokardi në frazën e vet e ka përdorur pa tjetër në

vend të shumësit: *litteras latinas*) njeriu ta marrë vetëm e vetëm në kuptimin “*alfabet latin*”, siç kanë bërë pikërisht M.Domi dhe që të gjithë studiuesit e mëparshëm, me një përjashtim të vetëm¹.

Përkundrazi ekziston pa tjetër edhe mundësia që këtë shprehje në vetvete të *dykuptimshme* Brokardi këtu ta ketë përdorur pikërisht në kuptimin “*gjuhën latine*”:

“Le të kenë shqiptarët një gjuhë krejt tjetër nga latinishtja e të tjetërllojshme, prapëseprapë (ata) gjuhën latine e kanë në përdorim e në të gjithë librat e vet.”

Vlen të vërehet se shprehjen “*për letërë*” (e cila domosdo rrjedh nga latinishtja *per litteram* përkatësisht *per litteras*) Buzuku gjithsej e ka përdorur vetëm dy herë; e që të dyja herët ai atë e ka përdorur jo në kuptimin e shprehjes; *me shkrim, me të shkruar*, por përkundrazi në kuptimin pikërisht të shprehjes: *në gjuhën latine, latinisht*:

Pasionënë thuoje *për letërë* bis 56/2a; pasionënë ecë e vgjaj *për letërë* me e thanë bis 57/1a.

Tani kur te Buzuku emri *letërë* në shprehjen *për letërë* ka domosdo vetëm kuptimin e *gjuhës latine*, atëherë te Brokardi përse shprehja *litteram latinam* të ketë përkundrazi vetëm kuptimin e *alfabetit latin*?

Pra, shprehjen *litteram latinam* Brokardi le ta ketë përdorur konform me përdorjen e saj në gjuhën latine qoftë të *epokës klasike* qoftë të *mesjetës së vonë*, prapëseprapë kurrësi nuk mund të përjashtohet ***mundësia*** që ai këtë shprehje ta ketë përdorur në kuptimin jo të alfabetit latin por përkundrazi pikërisht të *gjuhës latine*.

Po për të thënë se interpretimi i fundit qenka i vetmi i drejtë e për pasojë për të përjashtuar interpretimin alfabet latin në të mirë të interpretimit: gjuhë latine, shkruesi i këtyre radhëve vallë në çka mbështetet?

Mbështetet:

I. në analizën filologjike të frazës së Brokardit, ku bën pjesë shprehja: *litteram latinam*:

II. në dështimin e padyshimtë të M.Domit në ndërmarrjen për të argumentuar bindshëm qoftë edhe vetëm variantin e zbutur të tezës së tij, d.m.th qoftë edhe vetëm pohimin e tij të *dytë* se fillimet e letërsisë shqipe u dashkan kërkuar që në shekujt XIV e XV; dhe

III. në një tog konkordues dëshmish pozitive se gjuha shqipe ka filluar të shkruhet vetëm qysh në shekullin XVI, e se më të parët zanafillës

të shqipes së shkruar kanë qenë pikërisht Gjon Buzuku ndër Shqiptarët veriorë (1555) dhe Lekë Matrënga ndër jugorët (1592).

I

Një interpretim rreptësisht shkencor i shprehjes *litteram latinam* (për të mënjeluar njërin nga dy kuptimet e saj të mundshëm) do të kërkonte një analizë paraprake jo vetëm të frazës përkatëse “Licet Albanienses” etj., por edhe të mbarë tekstit përkatës, d.m.th të mbarë relacionit të Brokardit.

Ndërkaq hëpërhë ky i fundit është për ne i paarrtshëm.

Prandaj ne shprehjen e sipërme do ta interpretojmë në dritë të analizës vetëm të frazës përkatëse.

Tani në formulimin e kësaj fraze dy gjëra bien më së forti në sy:

a) Autori nuk është mjaftuar vetëm me kaq që të konstatojë thjeshtësisht se “gjuha e shqiptarëve qenka tjetër nga latinishtja”: “*aliam linguam a latina*”.

Përkundrazi ai ka ndier nevojën që këtë tjetërsi ta cilësojë edhe si të krejtshme: “*aliam omnino linguam*”.

Madje ai nuk e ka gjetur të tepërt që këtë cilësim ta ripërforcojë me përsëritjen: e të tjetërllojshme: “*aliam omnina linguam a latina et diversam*”.

Shtrohet pyetja:

Brokardi përse ka ndier kështu nevojën që të insistojë kaq fort mbi ndryshimin e gjuhës shqipe nga latinishtja?

Mos vallë për të shfaqur çudinë e tij që një gjuhë kaq e ndryshme nga latinishtja të shkruhet prapëseprapë me alfabetin latin?

Po menduam se dy gjuhë, sado të largta që të jenë njëra nga tjetra, prapëseprapë që të gjithë tingujt e vet kurrësi nuk mund t’i kenë aq të largtë njerët nga tjerët, sa që alfabeti i njerës gjuhë të jetë kryekëput i papërdorshëm për shkrimin e gjuhës tjetër; pastaj po menduam se p.sh. gjuha kroate (e cila më parë shkruhej me alfabetin *lashtosllav gllagolik*) pikërisht që në shekullin XIV zuri të shkruhej edhe me alfabetin *latin*; e më në fund po menduam se prapa emrit Brokard fshihet një funksionar i lartë i Kurisë së Romës, e pikërisht Gulhielm Adae, kryepeshkop i Tivarit; po menduam gjithë sa më sipër, atëherë do të na bëhet tepër e vështirë që

Brokardit t'i atribuojmë një të këtillë çudi prej novici naiv (që mos të themi prej gjysminjoranti).

Përkundrazi, që shqiptarët e mësuar të mos shkruanin në *gjuhën shqipe*, por “të kishin në përdorim e në të gjitha librat e vet” një gjuhë të huaj, e cila për më tepër ishte “krejt e tjetërllojshme” nga e tyrja, e pikërisht në *gjuhën latine*; ja për çka çdo njeri, e për pasojë edhe Brokardi, me të drejtë mund të çuditej me të madhe.

b) Po u nisëm nga hipoteza se shprehja “*litteram latinam*” dashka të thotë: “alfabet *latin*”, atëherë edhe fjalët “në përdorim e në të gjithë librat e vet” kurrsesi nuk shpjegohen dot kënaqshëm.

Edhe me të vërtetë, do të ishte tepër larg mendsh që të njëjtët shqiptarë të kishin dy alfabetë të ndryshëm, njërin për të shkruar *libra* për publikun, tjetrin për të shkruar p.sh. *letra* private.

Prandaj, në këte hipotezë, Brokardi kurrsesi nuk do të kishte ndier nevojën që të na shkoqiste se shqiptarët alfabetin latin e përdorkan jo vetëm në librat e vet, por njëherazi edhe p.sh. në letrat e veta.

Përkundrazi, po u nisëm nga hipoteza se shprehja “*litteram latinam*” do të thotë: “*gjuhë latine*”, atëherë edhe fjalët “në përdorim e në të gjithë librat e vet” bëhen lehtësisht të shpjegueshme.

Edhe me të vërtetë, “në të gjithë librat e vet” (mbi tema të një interesi pak a shumë të përgjithshëm e të një niveli relativisht të lartë, e për pasojë për një rreth lexuesish sadokudo të ditur) shqiptarët e mësuar mund të përdornin pikërisht *gjuhën latine*; kurse në shkrimet e shënimet e çdo lloji tjetër ata fare lehtë mund të shërbeheshin përkundrazi nga *gjuha shqipe*.

Prandaj edhe Brokardi do të ketë ndier nevojën që të na e thotë shkoqur se shqiptarët e mësuar *gjuhën latine* e përdornin jo vetëm “në të gjitha librat e vet”, por edhe në shkrimet e shënimet e çdo lloji tjetër.

II

Pohimin e tij të dytë se fillimet e letërsisë shqipe u dashkan kërkuar që në shekujt XIV e XV, M. Domi e ka mbrojtur me këta tre argumente:

a) “Fillimi i shkrimit të një gjuhe dhe lindja e një letërsie nuk mund të bëhen në çfarëdo kushtesh historike, ato kërkojnë një farë zhvillimi ekonomik e kultural. Gjendja e mjeruar në të cilën e katandisi pushtimi turk vendin tonë, ishte shumë pak e volitshme për një punë të tillë. Prandaj po të mos ekzistonte një kulturë fetare e zhvilluar në

gjuhën shqipe, ka pak të ngjarë që vetëm disa dhjetra vjet pas rënies së Shqipërisë nën zgjedhën turke, të ndjehej nevoja për libra feje shqip, sa të përktheheshin edhe pjesë të Biblës, siç bëri Buzuku” (f. 151).

b) Gjuha e Buzukut paraqitet relativisht e pasur, me një qëndrueshmëri trajtash fonetike e morfologjike e një ortografi relativisht të ngulët, që duhet të jetë rezultat i një tradite të gjatë shkrimi, me mjaft fjalë të sferave të kulturës” (f. 151-152).

c) “Që veprat e letërsisë së fazës së parë kanë qenë vetëm shkrime fetare, po ka pasur edhe shkrime historike, në formë kronikash, vërtetohet edhe nga fjalët e historianit t’onë të shekullit XV-XVI, Barletit” (f. 156).

Tani, asnjëri nga këta tre argumente nuk ka ndonjë forcë bindëse për të qenë; sepse që të tre ja çalojnë deri prej pikëpamjes thjesht logjike, ja përbëjnë përfundime të nxjerrë me pahir, ja mbështeten në interpretime tepër të kontestueshëm, siç do të shihet sheshit nga analiza pasuese.

a) Pavarësisht nga pyetja, nëse fjalët e Brokardit: “*litteram latinam*” kanë kuptimin e “alfabetit latin” apo përkundrazi të “gjuhës latine”, mbetet që mbetet **dëshmia e tij, e paçmueshme në një kuptim-shmërinë e saj**, se, në mos edhe shumë më herët pak së pakti qysh nga fillimi i shekullit XIV, shqiptarët qoftë gjuhën shqipe me alfabetin latin qoftë gjuhën latine me alfabetin përkatës i përdornin në të gjithë librat e vet.

Pra, qëndron jashtë çdo dyshimi ky lajm se atëherë shqiptarët pohoheshin edhe si autorë librash, e për më tepër librash të një numri pak a shumë të madh.

Të një numri pak a shumë të madh, sepse përndryshe Brokardi do të thoshte: “*in suis libris*” – “*në librat e vet*”; kurse ai në fakt ka thënë: “*in omnibus suis libris*” – “*në të gjithë librat e vet*”.

Në këto kondita seriozisht kush mund të dyshojë për ekzistencën “në shekujt XIII-XIV dhe në fillim të shekullit XV” të një veprimtarie kulturele, e për pasojë edhe të një prodhimtarie letrare nga ana e shqiptarëve?

Por është një pyetje fare e ndryshme, krejt tjetër përtjetër = ajo, nëse prodhimtaria letrare *shqiptare* gjatë shekujvet XIV e XV (si dhe gjatë ndonjë shekulli të mëparshëm) është zhvilluar pikërisht në gjuhën *shqipe*, d.m.th. në gjuhën e një populli pa ndonjë trashëgimi letrare qysh nga lashtësia greko-latine, pa ndonjë organizim kishëtar të mëvetësishëm e pa ndonjë rëndësi numerike për të qenë; apo përkundrazi, nëse ajo është e

zhvilluar në gjuhën *greke* e sidomos në gjuhën *latine* me **traditat** përkatëse e me **avantazhet** përkatës.

Tani, tezën se shqiptarët e atëhershëm këtë prodhimtari letrare e paskan zhvilluar jo në ndonjë gjuhë të huaj por në gjuhën shqipe, M.Domi në radhë të parë e ka mbrojtur me anë të këtij silogjizmi:

Premisë e madhe: “Fillimi i shkrimit të një gjuhe dhe lindja e një letërsie... kërkojnë një farë zhvillimi ekonomik dhe kultural”;

Premisë e vogël: “Gjendja e mjeruar në të cilën e katandisi pushtimi turk vendin tonë ishte shumë pak e volitshme për një punë të këtillë”; *përmbyllje e pashprehur*: pra në periudhën para pushtimit turk, që në shekujt XIV e XV ekzistonte një kulturë fetare e zhvilluar në gjuhën shqipe;

Silogjizëm ky, përmbyllja e pashprehur e të cilit nuk mund të bëhej më përsosurisht arbitrarë.

Edhe me të vërtetë nga dy premisat e këtij silogjizmi mund të nxirrej vetëm kjo përmbyllje se fillimi i shkrimit shqip dhe lindja e letërsisë shqipe duhen kërkuar (jo në kohën kur u pushtua dhe u mjerua vendi i ynë nga turqit, por) ja përpara, ja mbas kësaj kohe.

Por pranimi të hapët të mundësisë së dytë “ja mbas kësaj kohe” M. Domi i është shmangur në këtë mënyrë që ka *kaluar në heshtje* përmbylljen e silogjizmit, të cilën prandaj edhe e ka zëvendësuar me këtë mbishtesë arësytimi:

“Prandaj, po të mos ekzistonte një kulturë fetare e zhvilluar në gjuhën shqipe, ka pak të ngjarë që vetëm disa dhjetra vjet pas rënies së Shqipërisë nën zgjedhën turke, të ndjehej nevoja për libra feje shqip, sa të përktheheshin edhe pjesë të Biblës, siç bëri Buzuku”;

mbishtesë arësytimi kjo, e cila në fakt përbën një silogjizëm të dytë, gjithashtu të gjymtë: *premisë e madhe e pashprehur*: Sikur në një vend të mos jetë zhvilluar më herët një kulturë fetare në gjuhën vetjake, ka pak të ngjarë që në këtë vend, vetëm disa dhjetëra vjet pas rënies së tij nën zgjedhë të huaj, të ndihet nevoja për libra feje në të njëjtën gjuhë; *premisë e vogël*: Në Shqipëri vetëm disa dhjetëra vjet pas rënies së saj nën zgjedhën turke, u ndie nevoja për libra feje shqip etj.

Përmbyllje e pashprehur: (e njëjtë me atë të silogjizmit të parë).

Tani ç’është për të thënë rreth dy premisave të këtij silogjizmi të dytë?

Është për të thënë troç se asnjëra prej tyre nuk u qëndron dot as objeksioneve më elementarë.

Edhe me të vërtetë, në një Shqipëri veriore katolike, ku para pushtimit turk kultura fetare (e jo vetëm fetare) do të ishte përhapur *vetëm* përmes gjuhës latine, përse plot 76 vjet mbas rënies së Shkodrës të mos ndihej nevoja që kjo kulturë të përhapej *edhe* në gjuhën shqipe?

A nuk vepronin pikërisht në këtë drejtim në një anë rrymat e përgjithshme të epokës përkatëse, d.m.th. Reformacioni e Kundërreformacioni, e në anë tjetër rreziku i veçantë i braktisjes së katolicizmit drejt islamizmit?

Le që e tërë brendia e premisë së madhe është thjeshtë spekulative.

Është thjeshtë spekulative, sepse në këtë mes çojnë kandar vetëm këto dy pyetje konkrete:

Shqipërimi i pjesëve kryesore të liturgjisë katolike nga Gjon Buzuku *qe rezultat i një përpjekjeje kolektive të organizuar, apo përkundrazi produkt i një iniciative individuale heroike?*

Në hipotezën që ky shqipërim të ketë qenë rezultat i një përpjekje kolektive të organizuar, kjo përpjekje u zhvillua në Shqipërinë e pushtuar nga Turqit, apo përkundrazi jashtë kësaj?

Tani pyetjen e parë M. Domi as që e ka shtruar fare; kurse së dytës ai i është përgjigjur kështu:

“Po ka të ngjarë që libri i Buzukut të jetë botuar në Shqipërinë venedikase, në Ulqin e sidomos në Tivar. Këto qytete dhe kra-hinat përreth ranë në duart e Turqve vetëm në 1571...” (f. 189).

Në këto kondita i tërë arsyetimi spekulativ i premisë së vogël a nuk humb çdo arsye qenieje?

Prandaj po kalojmë pa tjetër në analizën kritike të argumentit të dytë.

b) Është një fakt se Buzukut as përsëlargu nuk i mjaftoi dot fjalori i atëhershëm i gjuhës shqipe për të përkthyer shqip pjesët kryesore të liturgjisë katolike.

Është pastaj një fakt se Buzuku mungesat e këtij fjalori kurrësi nuk qe në gjendje që t’i plotësonte vetëm me fjalët e reja të farkëtimit vetjak, por përkundrazi u detyrua të përdorte një numër mjaft të madh fjalësh të huaja latine, italiane dhe sllave.

Është më në fund një fakt se prirjen e Buzukut për të vulgarizuar në përkthim e sipër pjesët më teorike të origjinalit latin, kurrësi nuk e

shpjegon dot vetëm mosfamiliarizimi i tij me latinishten, por njëherazi e shpjegon pikërisht edhe moslavrimi i shqipes në epokën përkatëse.

Asgjëmangut një njeri vullnetmirë edhe mund të pajtohet me mendimin se shqipja e Buzukut u paraqitka “relativisht e pasur..., me mjaft fjalë të sferave të kulturës”.

Ndërkaq së këndejmi kurrsesi nuk mund të nxirret përfundimi se shqipja e Buzukut dëshmuaka për “një traditë të gjatë shkrimi”.

Edhe me të vërtetë nuk është aspak e thënë që gjuha e *pashkruame e një populli jo të pakulturuam* të jetë domosdo kurdoherë kryekëput e palavruar.

Nuk është aspak e thënë, sepse përdorja e shkrimit, gjithë duke përbërë mjetin kryesor për lavrimin e një gjuhe, prapëseprapë nuk është i vetmi mjet për këtë lavrim.

Po të ishte ndryshe, atëherë krahas krijimtarisë gjuhësore letrare asgjëkundi në botë nuk do të ekzistonte krijimtaria gjuhësore pikërisht gojore.

E kuptohet vetiu se kush thotë: *krijimtari gjuhësore gojore* ka thënë edhe: *lavrim gjuhësor gojor*.

Në anë tjetër shkalla e lavrimit të një gjuhe nuk pasqyrohet vetëm në përbërjen leksikore të kësaj gjuhe, por njëherazi e madje *sidomos edhe në zhvillimin sintaktik* të së njëjtës gjuhë.

Tani për një vepër letrare sintaksa buzukjane është kaq *thjeshtësisht gojore* (për të mos thënë *kaq tmerrësisht e palavruar*), saqë prej kësaj pikëpamjeje teksti buzukjan kurrsesi nuk mund të mos jetë ai i *Pionierit të parë* të shqipes së shkruar.

Për “një traditë të gjatë shkrimi” aq më pak mund të dëshmojë pohimi se shqipja buzukjane u paraqitka “me një qëndrueshmëri trajtash fonetike e morfologjike e një ortografi relativisht të ngulët”.

Edhe me të vërtetë ne për një dëshmim të këtillë do të mund të flisnim vetëm sikur në të njëjtën kohë të kishim pasur të bënim me vepra të ndryshme autorësh të ndryshëm e jo me një vepër të vetme të një autori të vetëm.

E jo me një vepër të vetme të një autori të vetëm, sepse megjithë nivelin fort modest (për të mos thënë tepër të ultë) të formimit të tij kulturor të përgjithshëm e gjuhësor të veçantë, prapëseprapë Buzuku, para se t’i përvishej shkruarjes së shqipes, njihte atëherëmë jo më pak se tri gjuhë pikërisht të shkruara: latinishten, italishten e serbokroatishten; e prandaj ai

të njëjtën gjuhë në të njëjtën vepër nuk kishte përse ta shkruante me një mënyrë sistematikisht të paqëndrueshme...

Le që në fakt shqipja e Buzukut u takon gati barabar dy nëndialekteve të ndryshëm të gegërishtes, d.m.th. nëngegërishtes së veriperëndimit e asaj të verilindjes; e si e këtillë ajo nuk mund të mos vuajë nga një mungesë serioze pikërisht e unitetit morfologjik.

Për më tepër shqipes së Buzukut unitetin morfologjik në një masë mjaft të madhe e në një mënyrë mjaft paradoksale ia kanë cenuar edhe përpjekjet **pamjaftësisht konsekuente** që ai ka bërë për të normativizuar gegërishten e folur të kohës së tij.

Tani, për pyetjen pezull, nëse në vendin tonë ka ekzistuar apo jo një traditë parbuzukjane e shqipes së shkruar, këto përpjekje të Buzukut janë jashtëzakonisht të rëndësishme.

Edhe me të vërtetë, sikur në vendin tonë të kishte ekzistuar një traditë parbuzukjane e shqipes së shkruar, atëherë këto përpjekje të Buzukut do të përbënin një enigmë të pazgjidhshme.

Do të përbënin një enigmë të pazgjidhshme, sepse, në këtë hipotezë, çfarë nevojë kishte Buzuku që t'i përvishej normativizimit të një gjuhe me "një traditë të gjatë shkrimi", e për pasojë normativizimit të një gjuhe atëherëmë të normativizuar?

Në këtë hipotezë, Buzukut a nuk do t'i kishim mjaftuar pengesat praktikisht të panumërta haste në përkthimin shqip të origjinalit latin?

Për t'i hyrë kështu punës së papunë të normativizimit të një gjuhe atëherëmë të normativizuar, a nuk do të duhej që Buzuku të ketë qenë, jo një realizues i nxituar, por përkundrazi një fantast i ngeshëm?

Pra shqipja buzukjane, larg së dëshmuari për ekzistencën e një tradite parbuzukjane të shqipes së shkruar, përkundrazi dëshmon pikërisht për mosekzistencën e një tradite të këtillë.

c) Le të kalojmë në analizën kritike të argumentit të tretë, d.m.th. të fjalëve të Barletit:

"Në ato (jo anale por më fort fragmente - S.R.) është shkruar *vernacula lingua* se njëfarë Roza me motrën e vet Fa paskan qenë themeluesit e parë të qytetit të Shkodrës"

Tani edhe simbas M. Domit shprehja "*vernacula lingua*" dashka të thotë "në gjuhën e vendit".

Ndërkaq kundër një interpretimi të këtillë flasin këta tre fakte:

Shprehjen latine “*lingua vernacula*” Ceccaroni e jep si të njëkuptimshme me shprehjen italiane “*lingua volgare*”, të cilën Palazzo e përkufizon kështu:

“*Lingua voglare*” la lingua italiane, come quella che in principio era usata del volgo, mentre il latino era la lingua dotta” = “... gjuha italiane, si e atillë që në krye të kohës përdorej nga *vulgu* (nga *populli* me një nuancë përbuzjeje - S. R.), kurse latinishtja ishte gjuha e të diturve”.

Pastaj në të njëjtin libër mbi “Rrethimin e Shkodrës” Barleti shprehjen “*vernacula lingua*” me kuptimin evident të “gjuhës italiane” e ka përdorur edhe një herë tjetër:

“*Adventus iamizariorum ... maximus quidem numerus satellitum ex cohorte principis Turcarum in castra pervenit: qui lingua vernacula ianizari vocantur*” = Arritja e jeniçerëve... në kamp arritën një numër shumë i madh rojesh nga kohorta e princit të turqvet, të cilët *lingua vernacula* quhen *ianizari*.”

Në kuptimin evident të “gjuhës italiane”, sepse fjala *ianizari* është prishje jo shqiptare por italiane e turqizmit *jeniçeri*.

Më në fund edhe shprehjen “*sermo vernaculus*”, që është absolutisht identike me shprehjen “*lingua vernacula*” i njëjti Barlet në të njëjtën vepër e ka përdorur me kuptimin gjithashtu evident të “gjuhës italiane”:

“*Progressus est mox in Macedoniam quae vernaculo sermone Albania dicitur quia incolentes cum omnes fere epirotica lingua utuntur*” = “Shpejtë u shty deri në Maqedoni, e cila *vernaculo sermone* quhet *Albania*, sepse gati të gjithë banorët e saj përdorin *gjuhën shqipe* (b IV/verso).

Me kuptimin gjithashtu evident të *gjuhës italiane*, sepse vetë shqiptarët në atë kohë vendin e quanin jo *Albania* por *Arbën*.

Për më tepër në citatin e fundit, Barleti *gjuhën shqipe* nuk e ka shënuar (as me shprehjen *vernacula lingua* as) me shprehjen *vernaculus sermo*, por përkundrazi e ka shënuar pikërisht me shprehjen “*epiroticam linguam*” (sikundërqë në veprën pasuese, d.m.th. në *Historinë e Skënderbeut*, i njëjti autor të njëjtën gjuhë e ka shënuar gjithashtu pikërisht me shprehjen *linguam albanensem*”).

Pra, as pohimin e dytë se “fillimet e letërsisë shqipe u dashkan kërkuar që në shekujt XIV e XV” M. Domi nuk e ka provuar dot.

Por me argumente të zhveshur nga çdo forcë bindëse, e për pasojë me argumente për t'u hedhur poshtë pa tjetër, mund të mbrohet edhe një tezë përndryshe e saktë në vetvete.

E kuptohet vetiu se një argumentim jobindës i një teze të saktë këtë të fundit dashur pa dashur do ta kompromentojë gjithmonë pak a shumë në sy të lexuesve; por objektivisht ai atë nuk mund kurrësi ta shndërrojë në të kundërtën e saj, d.m.th. në një tezë të pasaktë edhe në vetvete.

Për këto arsye një tezë kurrën e kurrës nuk refutohet dot plotësisht pa u mbrojtur bindshëm kundërteza përkatëse.

Tani ne kundërtezën tonë se gjuha shqipe ka zënë fill të shkruhet vetëm qysh në shekullin XVI e se më të parët zanafillës të shqipes së shkruar kanë qenë pikërisht Gjon Buzuku ndër shqiptarët veriorë (1555) dhe Lekë Matrënga ndër jugorët (1592) do ta mbrojmë me këta argumente.

1) *Deri më sot nuk është gjendur asnjë i vetëm dokument par-buzukjan i shkruarjes së shqipes në **vetvete e për vetvete**.*

Themi: në vetvete për vetvete, sepse dy janë parkushtet e domos-doshëm për të shndërruar një gjuhë të folur në një gjuhë të shkruar, e pikërisht:

Në një anë, gjuha e folur duhet të bëhet objekt i një përfaqësimi grafik tërësor, e në anë tjetër ky përfaqësim duhet të ndërmirret me vetëdijen e plotë se kështu po krijohet një *institucion shoqëror, i destinuar për t'u tejrritur në një traditë kombëtare*.

E kuptohet vetiu se asnjëri nga këto dy kushte nuk përmbushet dot atëherë, kur vetëm disa fjalë ose fjali të një gjuhe të folur figurojnë rastësisht brenda një *teksti aloglot*, d.m.th. shënohen dosido brenda tekstit të një gjuhe të huaj me shkronjat e kësaj të fundit.

Prandaj as për formulën e pagëzimit shqip: “*Unte paghesont premenit Atit et birit et spertit senit*” brenda tekstit latinisht të Pal Engjëllit (1462), as për të ashtuquajturin “fjalorth shqip” brenda tekstit holandisht të Arnold fon Harfit (1479) kurrësi nuk mund të mendohet seriozisht se përbëkan “dokumente të shkrimit të gjuhës shqipe”, e aq më pak “fragmente të prodhimit letrar shqip” (f. 148).

E njëjta vërejtje kritike vlen domosdo edhe për atë sprovë sakate përkthimi shqip që quhet “perikopea e ungjillit” simbas Mateut (fund i shekullit XV ose fillim i shekullit XVI).

Zaten zelltarët e datimit parbuzukjan të shqipes së shkruar tezën e vet më së forti e mbrojnë pikërisht me pohimin e pabesueshëm se “*gjithë* (nënvizoi S. R.) prodhimi letrar shqip para epokës turke është zhdukur” (f. 148).

Me pohimin e pabesueshëm, sepse “rrënimet e luftërave dhe të pushimit turk” (f.142) nuk mund të arrinin deri atje, saqë kopjet e dorëshkuara dhe ekzemplarët e shtypur të të pretenduarit prodhim letrar shqip parbuzukjan *t’i zhduknin kështu krejt* jo vetëm brenda Shqipërisë turke, por për shembull (e jo vetëm për shembull) edhe në Italinë papnore e në atë venedikase, - vende këta, me të cilët pikërisht në shekujt XIV e XV një pjesë e mirë e shqiptarëve veriorë jepnin e merrnin gati në gjithçka, sepse me ta kishin të përbashkët jo vetëm kulturën e përgjithshme e atë fetare, por njëherazi edhe organizimin kishëtar e regjimin politik.

Në anë tjetër, edhe po besuam *në zhdukjen materiale të veprave individuale shqipe*, si mund të besojmë *në harresën jo materiale të alfabetit kolektiv shqip*?

Zaten f. 154 vetë M. D. si pa gjë të keqe ka shkruar sa pason (nënvizoi S. R.):

“Rrënimet që sollën luftat e shumta të Mesjetës, kanë zhdukur shumicën e monumenteve të kulturës së vendit tonë të asaj kohe. Po ato që na kanë mbetur dhe dëshmi të ndryshme flasin për zhvillimin kultural dhe tregojnë tradita kulturele të lashta. Këtë e dëshmojnë *kondicet bizantine të kishave të Beratit, ungjijtë e bukur me pergamen, të shkruar me shkronja të arta e të argjenta, që u përkasnin shekujve VI, XI, XII, XIII dhe objekte të ndryshme të arkitekturës dhe pikturës.*

2) Ndër Shqiptarët e mesjetës së vonë (jashtë prodhimit verëverte letrar) gjithësjet vetëm katër kanë qenë sferat kryesore, ku (në mos fill vetëm së pakti bashkë me këtë apo atë gjuhë të huaj) e kështuquajtura shqipe e shkruar parbuzukjane *jo vetëm mundte por edhe duhej* të ishte përdorur, e pikërisht:

- a) në statutet e komunave qytetare (si dhe në mbishkrimet e monedhave përkatëse).
- b) në aktet noterialë të këtyre komunave.
- c) në kancelaritë e dinastëve shqiptarë.
- ç) në regjistrat e kishave dhe mbishkrimet e manastireve.

Ndërkaq ne në këtë mes gjindemi përpara konstatimit të njëzëshëm të historianëve vendas dhe të huaj se e pretenduara shqipe e shkruar parbuzukjane nuk është përdorur gjëkund në asnjërën nga këto katër sfera, e se përkundrazi në që të katra këto sfera janë përdorur herë greqishtja, herë latinishtja, herë sllavishtja – herë që të tria këto gjuhë së bashku.

Vërtet këtë konstatim e ka kontestuar M.D. (nënvizoi S.R):

“Në Këshillin e madh të Ulqinit p.sh. si gjuhë e folur përdorej shqipja. *Ngjan që shqipja të ketë hyrë, të paktën në disa sfera të caktuara, edhe në kancelaritë, për aktet e ndryshëm noteriale e për akte të tjera, që kishin të bëjnë me popullin*”. (f.156).

Ndërkaq ky kontestim i mbështetur vetëm mbi thënien e thatë: “ngjan që...” nuk mund të ndryshojë gjë prej gjëje në rezultatet e rëndësishëm, të arritur në saxe të studimeve dhe dokumentimeve të deritashëm.

Për më tepër, pa u pasë provuar më parë ekzistenca e një shqipje vetëm të shkruar, si qenka e mundshme që të mbrohet teza e ekzistencës së një shqipje edhe zyrtare?

A nuk dihet se p.sh. në Francë frëngjishtes së shkruar iu deshën jo më pak se 5-6 shekuj për të mënjnauar latinishten e për t’u bërë gjuhë zyrtare në vend të kësaj?

Në qytetet e bregdetit tonë, p.sh. në Shkodër, Ulqin e Tivar, kundrejt asaj pjese të banorëve që ishin *bartës jo shqiptarë të zyrtarishtes latine më së njëmijëvjeçare*, shndërrimi i një shqipeje *atëherëmë* pretendimisht të shkruar në një shqipe njëherazi edhe zyrtare – a nuk do të kishte përbërë triumfin e një aspirate politiko-kulturore revolucionare për pjesën tjetër të banorëve të këtyre qyteteve, d.m.th. për shqiptarët?

Kuptohet vetiu se do të kishte përbërë.

Ndërkaq kush do të mund të pohonte se qysh në shekujt XIII-XV bartës aspiratash të këtilla e korrës triumfesh të këtillë paskan qenë pikërisht shqiptarët e këtyre qyteteve?

Seriozisht, kurrkush.

Edhe me të vërtetë atëherëmë shqiptarët e këtyre qyteteve ishin ose lashtësisht të çilirizuar për nga kultura ose të ardhur të vonshëm nga një hinterland më së forti i pashkrimekëndim.

3) Se në fakt vendi ynë nuk ka njohur ndonjë shqipe të shkruar parbuzukjane, për këtë gjë në vitin 1497 ka dëshmuar shprehimisht Arnold fon Harfi (nënvizoi S.R.):

“Kështu ky qytet (Durrësi - S.R.) gjindet në Shqipëri, atje kanë gjithashtu *një gjuhë vetjake* (eyn eygen spraiche), të cilën njeriu nuk mund ta shkruajë mirë, sepse *në vend* nuk ka shkronja vetjake (as sij geyn eygen litter *in deme lande* en hauen). Kështu nga kjo gjuhë shqipe unë kam mbajtur disa fjalë, siç qëndrojnë pikërisht këtu poshtë të shkruara me shkronjat *tona*”.

4) Gjithashtu se në fakt vendi ynë nuk ka njohur ndonjë shqipe të shkruar parbuzukjane, për këtë gjë në vitin 1555 ka dëshmuar dy herë shprehimisht edhe vetë Gjon Buzuku:

“U doni Gjoni, biri i Bdek Buzukut, tue u kujtuom shumë herë se *gluha jonë nukë kish gja të endigluom en së shkruomit shenjtë...*”

... përse nukë çuditëm se në paça fëjyem, *këjo tue klenë ma e para vepërë... embë gluhët tanë* (pasthënie)

E këtë dëshmi të Buzukut njeriu do të mundte ta vinte në dyshim vetëm në emër të teorisë së pambrojtshme të Dh. Shuteriqit (*Historia e letërsisë shqipe* f.11) se, me rënimin e qyteteve dhe të qendrave fetare nga Turqit, *që të gjithë shkrimet shqip qenkan asgjësuar jo vetëm brenda Shqipërisë turke*, por edhe jashtë kësaj; kështuqë Buzuku “e quan veprën e tij si të parën e llojit të vet në gjuhën tonë”.

Me këtë rast vlen të përmendet edhe pikëpamja, mjaft e përhapur, e J. Rrotës (*Gjon Buzuku* f. 5) se Budi, Bardhi e Bogdani etj., nuk qenkan kufizuar vetëm me kaq që të mos çekin emrin e Buzukut e veprën e tij, por gati të gjithë edhe qenkan ankuar për mungesë modelesh “thue se kje, se i cilli për vedi, ma i pari shkrimtar i gjuhës shqipe”.

Në të vërtetë në prag të “Doktrinės kërshenë”, botuar më 1618, ja se ç’shkruante mbasardhësi i pandërmjetshëm i Buzukut, d.m.th. Budi:

“... e tue pam ashtu ende se këta diesitë e letërorëtë e hollë qi u vjen n’dore ashtu gjakafshë me ndimuom, e lanë shkret (gjuhunë tanë - S.R.) e gja ma s’po ndihmonjëne”.

Gjetiu do të mbrojmë tezën mbi njohjen e tekstit të Buzukut nga Budi e ndoshta edhe nga Bogdani.

Por qysh këtu do të lejohemi të pyesim:

Me fjalën “ma” në fjalinë “*e gja ma s’po ndimonjënë*”, Budi a nuk ka treguar qartë se si “as për vedi” nuk ka qenë “ma i pari shkrimtar i gjuhës shqipe”?

Prandaj as tërthorazi nuk është për të kontribuar në akreditimin e përrallës se edhe Buzuku “ma i pari shkrimtar i gjuhës shqipe” paska qenë vetëm për hamendjen vetjake, e jo njëherazi edhe për realitetin historik.

5) Nga një analizë pak a shumë kritike e sistemeve grafikë të Buzukut e Matrëngës shihet sheshit se ne këtu kemi të bëjmë jo me ndonjë përmirësim a plotësim dy sistemesh grafikë të trashëguar prej kohësh, por përkundrazi me një krijim të krejtshëm dy sistemesh grafikë të paqenë më parë.

Së këndejmi pikërisht edhe lëkundjet tepër të dendura të Buzukut dhe Matrëngës në përfaqësimin grafik të tingujve të veçantë të shqipes, si dhe shkarjet e tyre tepër të vrazhda në shfrytëzimin e shkronjave të alfabetit latin përkatësisht italian.

Kjo është aq e vërtetë, saqë, duke kaluar nga i pari version i dorëshkrimit në të tretin, vetë Matrënga ose tjetërkush shenjat grafike: *x*, *cx*, *chx*, *cc(i)*, *cgh(i)* etj., i zëvendësoi me shenjat fare të ndryshme: *sc(i)*, *h*, *c(i)*, *g(i)* etj., e për pasojë përmbysi një pjesë të mirë nga veçoritë e një sistemi grafik pikërisht të porsakrijuar.

Në anë tjetër, gjithë po ai Buzuk, i cili për hir të një pasqyrimi sa më të përpiktë të tingujve të veçantë të shqipes përdori 5 shkronja jolatine, la pa shtënë në punë 4 shkronjat latine: *c*, *y*, *x*, *z*.

6) Në hipotezën se ai i Buzukut paska qenë alfabeti atëherëmë i fiksuar i një letrarishje shqiptare parekzistuese, për Budin do të kishte qenë tepër e vështirë (për të mos thënë edhe e pamundshme) që ai të shkonte deri atje, sa të përmbyste vlerën fonetike buzukjane të *ǃ*-së sllave, pastaj që ai shkronjës buzukjane për dy tingujt *dh*, *th*, t’ia tjetërsonte trajtën me rastin e riderdhjes tipografike e njëherazi t’ia diferenconte edhe vlerën fonetike duke e dyfishuar për të shfaqur *th*-në ndryshe nga *dh*-ja; më tutje që ai të braktiste shkronjën buzukjane për tingujt: *c*, *x* si dhe dyshkronjëshin buzukjan për tingullin *xh*; më në fund që ai të shtinte në punë 2 nga 4 shkronjat latine përkatësisht italiane (*y*, *x*) që Buzuku kishte lënë pa shfrytëzuar, e për pasojë që ai të merrte liri kaq të shumta e kaq largvajtëse me një sistem grafik gjoja lashtësisht të trashëguar.

Anasjelltas, po u nisëm nga hipoteza se alfabetin e përdorur Buzuku nuk e trashëgoi nga ndonjë e kaluar letrare e gjuhës shqipe, por përkundrazi e përcaktoi vetë, atëherë bëhet pa tjetër i kuptueshëm edhe guximi që mori

Budi për ta bërë alfabetin e Buzukut objekt inovacionesh kaq të rëndësishëm.

7) Mbrojtësit e tezës mbi ekzistencën e një shqipeje letrare par-buzukjane (në mos edhe shprehimisht së pakti në mendjen e tyre) arsyetojnë kështu:

- Dihet se ne shqiptarët kemi qenë seriozisht në rrezik që jo vetëm të mos trashëgonim asnjë fragment nga e tërë vepra e Buzukut, por njëherazi që edhe të mos merrnin fare njoftim historik mbi ekzistencën e saj në epokën përkatëse.

Por, kur paska ekzistuar rreziku serioz i zhdukjes materiale të të gjithë ekzemplarëve të një vepre, e cila u shtyp aty nga mesi i shekullit XVI e për pasojë në një epokë relativisht të vonë, atëherë aq më fort duhet pranuar mundësia që ne shqiptarëve në fakt të na jenë zhdukur vepra të një epoke më të hershme të për më tepër vepra më së forti jo të shtypura në këtë apo atë tirazh, por vetëm të dorëshkruara në pak kopje.

Përkundrazi shkruesi i këtyre radhëve është i mendimit se fati i veprës së Buzukut (e cila verevërte mezi shpëtoi nga asgjësimi tërësor) kurrësi nuk mund të shërbejë si argument në këte mes, dhe ja përse:

Për shkruesin e këtyre radhëve nuk mund të ketë as më të voglin dyshim në një anë se liturgjinë latine të kishës katolike Gjon Buzuku e përktheu shqip dhe e botoi si libër me **iniciativën e tij individuale**, e (e për pasojë pa lejen paraprake të Kuries së Romës, e në anë tjetër se kjo iniciativë (në mos edhe në synimet imediate të vetë Buzukut, së pakti në implikimet e saj objektivë) drejtohej pikërisht kundër pozitave ideologjike (e jo vetëm ideologjike) të Kuries së Romës në Shqipërinë katolike.

Për më tepër përkthimi i Buzukut deri në çështje themelore të teologjisë katolike ishte vende-vende i një pabesnikërie skandaloze kundrejt origjinalit latin.

Në këto rrethana është tepër larg mendsh që Kuria e Romës të jetë kënaqur vetëm me ndalimin formal të librit të Buzukut, d.m.th. vetëm me vënien e tij në indeks.

Përkundrazi në këto rrethana ka më se të ngjarë që Kuria e Romës qysh në krye të kohës të ketë organizuar edhe asgjësimin material të të gjithë atyre ekzemplarëve të veprës së Buzukut që mundi të shtjerë në dorë.

Ndryshe kurrësi nuk mund të shpjegohet kënaqshëm fakti që Biblioteka e Vatikanit librin e Buzukut të na e ketë ruajtur vetëm me një ekzemplar *tmerrësisht të keqmbajtur* e për pasojë domosdo të tërhequr nga duart e të mbramit posedues privat *kushedi sa e sa kohë mbas daljes nga shtypi*.

Tani, sa studiues seriozë mund të pohojnë se të pretenduarit botime shqip parbuzukjanë duke përfshirë këtu brenda edhe ata të njëfarë rëndësie kulturore kombëtare *që të gjithë pa asnjë përjashtim* paskan pasur një fat ende më katastrofik nga fati tepër i posaçëm i librit të Buzukut e për pasojë se ata kudo qenkan zhdukur edhe në ekzemplarën e tyre të fundit?

Asnjë!

Më këtë rast vlen të përmendet edhe fakti i mëposhtëm:

Ndonëse u botua vetëm 37 vjet më vonë nga ajo e Buzukut, vepra e Matrëngës na është ruajtur në një gjendje materiale shumë të mirë. Për më tepër në një gjendje të këtillë ajo na është ruajtur jo vetëm si tekst *i shtypur*, por njëherazi edhe si tekst *i dorëshkuar*.

8) Parashikojmë se ndonjë lexues do të na bëjë këtë objeksion:

- Ju shpërmiratori tezën e Dh. Shuteriqit dhe M. Domit mbi ekzistencën e botimeve shqip parbuzukjanë, sepse ju përjashtoni mundësinë e zhdukjes materiale *tërësore* të këtyre botimeve. Por ju atëherë përse besoni në njoftimin e Brokardit mbi ekzistencën e librave (makar latinisht) nga autorë shqiptarë, sadoqë asnjë libër i këtillë nuk është zbuluar deri më sot?

Këtij objeksioni ne do t'i përgjigjemi kështu:

a) Këta libra (të pashtypur) të këtyre autorëve shqiptarë (në gjuhën latine) mund të mos kenë qenë aq të rëndësishëm sa të ruheshin me tërë kujdesin e duhur.

b) Arritja deri tek ne e shkrimeve jo shqip të autorëve shqiptarë kuptohet vetiu se është më e rrezikuar për shekujt XIII e XIV sesa për shekujt XV e XVI.

Tani ja lista jo shterruese e autorëve shqiptarë të fundit të shekullit XV e të fillimit të shekullit XVI e për pasojë e autorëve shqiptarë pikërisht parbuzukjanë, shkrimet jo shqip të të cilëve na janë ruajtur: Anonimi Tivaras, Marin Beçikemi, Dhimitër Frengu, Gjon Muzaka, Marin Barleti.

c) Përjashtimi i mundësisë së zhdukjes materiale *tërësore* të botimeve shqip parbuzukjanë përbën vetëm njërën nga arsyet kryesore, për të cilat ne shpërmiratojmë tezën mbi ekzistencën e këtyre botimeve.

9) Se intelektualët shqiptarë veprat vetjake i hartonin në gjuhë të huaj, për këtë nuk dëshmon vetëm shembulli i Barletit, i cili deri dy veprat me tematikë thjesht shqiptare mbi *Rrethimin e Shkodrës* e mbi *Luftëtarët e*

Skënderbeut i hartoi latinisht e vetëm latinisht. Për këtë dëshmon edhe kjo protestë e Budit:

“... e (se) ndë dashshinë ashtu gjakafshë me bām ō me kallëzuom, (se) ata herë cë keqe cë tynet s’e banjënë ndonë *mbë gjuhut të vet*, ke dīnë se ashtë mā tepërë zyra e nevoja, *po mbi të tjera gjuhu*, ke asndonjë nevojë s’ashtë...” (Pasëqyra e t’rëfyemit, Parthënie, f. 6-7).

Madje për këtë dëshmon edhe ky rrëfim i Kristoforidhit (nënvizoi S. R.):

“Shqipëria ka shumë njerës të diturë që kanë kënduarë në Elladhë e në Evropë, *edhe duanë të shkruajnë vivlla Shqip*, po nuk e dinë Shqipenë mirë, sepse Shqipeja është më e gjerë dhe më e thellë se Gërqishteja, që flitetë sot: këta njerëz të diturë presënë të shtypetë leksikoja e Shqipesë, që të mësojnë mirë gjuhën’ e Shqipesë, *edhe të zën’ e të shkruajnë gjithë çëfarë vivllash shqip...*”

Zhvillimet I-III do t’i përmbyllim me pohimin se tezën e Dh. Shuteriqit e M. Domit mbi ekzistencën e botimeve shqip parbuzukjanë e bëjnë shkencërisht të papranueshme jo vetëm pakësia e dobësi e argumenteve *pro*, por njëherazi shumësia dhe fortësia e argumenteve *kontra*.

Për më tepër shkruesi i këtyre radhëve ka prurë bindje se në gjendjen e sotme të studimeve përkatës kjo tezë nuk është vetëm shkencërisht e papranueshme në vetvete, por është njëherazi edhe *kombëtarisht e shkëshillueshme si në motivet e saj psikologjikë ashtu në pasojat e saj praktike*, dhe ja përse:

Imperialistët botërorë e sidomos ata ballkanikë serbomëdhenj dhe grekomëdhenj kanë bërë çmos në të kaluarën (e madje edhe sot e kësaj dite ata vazhdojnë të bëjnë gjithçka) me qëllim që ne shqiptarët të na zhvishnin nga çdo vetëbesim kombëtar, nga çdo sedër kombëtare, e për pasojë edhe nga çdo vullnet vetëmbrojtjeje kundër orvajtjeve të tyre ekspansioniste skllavëruese.

Prandaj edhe objektivi numër një i publicistëve e pseudoshkencëtarve në shërbim të imperializmit botëror e sidomos atij ballkanik serbomadh e grekomadh ka qenë pikërisht ky që ne shqiptarëve ndërgjegjen kombëtare si të thuash të na e infektonin në të njëjtën kohë me dy komplekse inferioriteti: me atë të forcës numerike pretendimisht të shpërfillshme dhe me atë të kulturës kombëtare gjithashtu pretendimisht të paqenë.

Por njëherë Rilindja jonë Kombëtare me Lidhjen e Prizrenit, pastaj Kongresi i Lushnjës me Luftën e Vlorës, e më tëhu çlirimi i ynë kombëtar përfundimtar: këto tri kundërgoditje vetëmbrojtëse heroike shqiptare këtë

fushatë imperialiste difamacioni antishqiptar e bënë më në fund jo vetëm kryekëput të pafuqishme kundër nesh, por njëherazi edhe përsosurisht të përbuzshme prej nesh.

Asgjëmangut prirja për të pardatur me çdo kusht fillimet e shqipes së shkruar e për pasojë prirja si të thuash për të *superkompensuar* shpifjet imperialiste se populli shqiptar nuk paska zhvilluar ndonjë krijimtari kulturore në të kaluarën e tij kombëtare; asgjëmangut, themi, kjo prirje a nuk përbën pikërisht një dëshmi (makar të tërthortë, por jo edhe gjithaq të rastit) se ndërgjegjja e ndonjërit prej nesh ende sot e kësaj dite nuk është spastruar sa duhet nga çdo mbeturinëz e të dikurshmit kompleks të inferioritetit kombëtar?

Ne mendojmë se përbën.

Prandaj edhe pohuam se prirja për të pardatur me çdo kusht fillimet e shqipes së shkruar është kombëtarisht e shkëshillueshme në motivet psikologjike të bartësve të saj.

Për më tepër simbas nesh kjo prirje është kombëtarisht e shkëshillueshme edhe në pasojat e saj praktike dhe ja përse:

Madhëria morale e Gjon Buzukut kursesit nuk mund të qëndrojë as në *humanistllëkun e tij të paqenë* as në *shkrimtarinë e tij më se të dyshimtë*: madhëria morale e Gjon Buzukut qëndron gjetiu e pikërisht këtu që “en së dashunit së botësë sanë” Gjon Buzuku u bë ideator dhe realizator i një vepre, me të cilën ai neve shqiptarëve për gjithmonë e jetës na zbardhi faqen në **lëmin deri atëherë të palavruam** të kulturës së fjalës së shkruame (sikundërqë afro një shekull më herët Gjergj Kastrioti ne shqiptarët na pat mbuluar me lavdi në **fushën jo të panjohur** të luftërave vetëmbrojtëse ngadhnjimtare).

Prandaj shtrohet pyetja:

Ne shqiptarët çfarë interesi kombëtar të mirëkuptuar paskemi që madhërinë morale të Gjon Buzukut, si themelvënës historik të shqipes së shkruar ta zvogëlojmë e errësojmë e madje në fakt edhe ta mohojmë fare në emër pikërisht të të pretenduarve botime shqip parbuzukjanë, çdo kopje e dorëshkruar apo ekzemplar i shtypur i të cilëve – për efekt të rrëtimeve të pushtimit turk *brenda Shqipërisë* qenka zhdukur *pa gjurmë edhe jashtë vendit tonë*?

Kurrfarë interesi të mirëkuptuar;

Përkundrazi çdo studiuesi, të pajosur jo vetëm me **shqisën e së pjesshmes** por njëherazi edhe me **intuitën e tërësore**, duhet menjëherë t’i

bëhet e qartë se dobitë iluzore të pardatimit me çdo kusht të shqipes së shkruar as pësërlargu nuk mund të kundërbalancojnë dëmet realë të hedhjes së një hieje dyshimi mbi rolin prej pionieri të Gjon Buzukut në këtë mes.

Kështu besojmë të kemi mbaruar punë jo vetëm me kritikën e tezës mbi fillimet parbuzukjanë të shqipes së shkruar, por njëherazi edhe me mbrojtjen e kundërtzës vetjake mbi Gjon Buzukun si themelvënësin e padyshimtë të traditës shkrimore në gjuhën shqipe.

Asgjëmangut le të na lejohet që të mbishtojmë edhe këtë apostrofin eventual nga ana e shokëve të kritikuar së bashku me replikën përkatëse nga ana jonë;

“Po, sikur në ndonjërin nga bibliotekat evropiane, ende sot e kësaj dite të paeksploruara shterueshëm nga albanistët vendas e të huaj, të vijë me kohë e të zbulohet ndonjë tekst shqip pikërisht parbuzukjan; atëherë ti, kaq i binduri për rolin prej pionieri të Gjon Buzukut në shndërrimin e shqipes së folur në një gjuhë të shkruar, **ku do të futesh?**”

Do të futem... në dhomën e punës për të parë në çka për zgjidhjen e një problemi në fakt tanimë të zgjidhur do të qëndrojë karakteri pikërisht aspak vendimtar i këtij teksti shqip parbuzukjan të porsazbuluar:

këtu që edhe ky tekst do të jetë fragmentar e i rastit si *Formula e pagëzimit, Fjalorti i von Harfit dhe Perikopea e pashkëvet*; përkundrazi.

këtu që, pa qenë fragmentar e i rastit, ky tekst, për një hazard ose për një tjetër, do të ketë mbetur i panjohur prej Gjon Buzukut e pra edhe i pashfrytëzuar prej atij në krijimin historik efektiv të traditës shkrimore shqipe.

GJON BUZUKU (1555)

Problemet paraprakë që shtron libri i Buzukut, dhe tezat tona për zgjidhjen e tyre

Libri i Buzukut shtron një numër problemesh **paraprakë**, të cilët nga studiuesit e derisotëm për mendimin tonë janë trajtuar më fort përcipthi e shkëputurazi sesa depërtueshëm e ndërlidhshëm, e të cilët prandaj mbeten për t’u ritrajtuar në një mënyrë sa më shkencore që të jetë e mundshme.

1. Historiku i një vetmit ekzemplar deri sot të njohur të librit të Buzukut

I vetmi ekzemplar deri sot i njohur i librit të Gjon Buzukut u zbulua më 1740 në bibliotekën e kolegjit të Propagandës në Romë.

Zbuluesi qe Gjon Kazazi, shqiptar nga Gjakova, i cili mbas një vizite apostolike në Bullgari u gjend në atë vend për referim në Romë, ku me këtë rast u emërua arqipeshkv i Shkupit e ku më 1743 botoi edhe vetë një katekizëm shqip 46-faqësh formati të vogël.

Gjon Kazazi, “gjith entuzjast për ket zblim” (J. Rr.), kopjoi mbas-thënien e librit të Buzukut si dhe fragmentin e vënies së kurorës dhe ia dërgoi Gjergj Guxetës, themeluesit të seminarit shqiptar të Palermit – fragmente këta, të cilët më 1853 i përmendi Zef Krispi në veprën e vet: *Memorie storiche di talume costumanze appartenenti alle colonie Greco – Albanesi di Sicilia*...

Nga fundi i shekullit XVIII ekzemplari i Buzukut u tërhoq nga biblioteka e kolegjit të Propagandës e kaloi në koleksionin e librave fetarë, sidomos lindjerë, të kardinalit Borgjia; e së këndejmi në bibliotekën e Vatikanit, ku (në mbështetje mbi njoftimet e Pal Skiroit) prefekti i bibliotekës E. Ehrle e hetoi e e gjeti më 1909 (M. R. dhe J. Rr.).

Më 1932 Justin Rrota vajti vetë në Romë, ku siguroi riprodhimin e tekstit të Buzukut në tri kopje të fotografuara, nga të cilat njëra iu dorëzua bibliotekës kombëtare në Tiranë.

Gjendjen materiale të ekzemplarit të zbuluar Kazazi Guxetës ia pat përshkruar kështu: *“Antichissimo Missale per antichita tutto stracciato”* = “meshar fort i vjetër (e) krejt i shqyer nga vjetërsia.

Tani, është e vërtetë se për gjendjen materiale të stërkeqe të këtij ekzemplari të librit të Buzukut dëshmojnë bindshëm qoftë edhe vetëm këto dy rrethana:

Libri kishte 110 fletë, nga të cilat ekzemplarit i kanë mbetur vetëm 94 të pacënuara; sa për 16 fletët e tjera të librit, 12 janë zhdukur pa gjurmë, kurse 4 janë reduktuar në 4 çipthe praktikisht të paçfrytëzueshëm;

Anët e sipërme e sidomos ato të poshtmet të mjaft faqeve të ekzemplarit janë mbushur me shënime të shkarravitur, pa lidhje me tekstin.

Asgjëmangut kjo gjendje kurrsesi nuk mund të shpjegohet vetëm me vjetërsinë e vetë librit të Buzukut. Përkundrazi ajo duhet shpjeguar më së

forti pikërisht me keqmbajtjen e pashembullt të këtij egzemplari, - keqmbajtje këjo, e cila në radhën e vet mund të shpjegohet vetëm kështu:

Këtë ekzemplar të librit të Buzukut biblioteka e kolegjit të Propagandës nuk do ta ketë përvetësuar nga fondi më i hershëm i librave të ndonjë manastiri italian ose dalmatin, por do ta ketë tërhequr nga duart e të mbramit posedues privat kushdi sa e sa kohë mbas botimit të librit...

2. Brendia tërësore e librit të Buzukut.

Ekzemplarit që përshkruam më lart, mjerisht i mungon mbulesa, ku kuptohet vetiu se do të ketë figuruar së pakti titulli i librit.

Për një tjetër pafatësi të historianëve të shqipes së shkruar Buzuku në mbasthënie ka zënë në gojë vetëm emrat e papërcaktuar: “*en sse scruomit segnete*”, e u maa duo teh enbarogn *vepereneh* teme, e për pasojë nuk na ka bërë të njohur *brendinë e veçantë* të veprës vetjake.

Por edhe në mos ditshim çfarë titulli ka pasur libri, dimë çfarë tekstesh janë përfshirë brenda tij.

E (makar jo pa reduktime herëherë mjaft të konsiderueshme të materialeve përkatës) brenda librit të Buzukut (përveç disa elementeve të *katekizmit* e të *ritualit* nga fleta 21 deri në fletën 29) janë përfshirë dy tekstet bazë të kultit katolik romak, e pikërisht: në një anë *breviari*, nga fleta 1 deri në fletën 20, e në anë tjetër *meshari*, nga fleta 30 deri në fletën 110.

Prandaj shtrohet pyetja: librin e Buzukut Kazazi përse e quajti vetëm: meshar?

Është gjithë gjasa që atij këtë quajtje t’ia ketë sugjeruar në një anë shpërpjesëtimi i fortë midis 29 fletëve të *breviar* – *katekizëm-ritualit* dhe 81 fletëve të *mesharit*; e në anë tjetër pavolitshmëria prkt. pazakonshmëria e titullit të përpktë: *breviar-(katekizëm-ritual) – meshar*.

Sidoqoftë identifikimit adekuat i brendisë tërësore të librit të Buzukut është i domosdoshëm në këtë mes.

Edhe me të vërtetë vetëm kështu do të vihet në të gjithë dritën e duhur karakteri programatik i përpjekjeve të Buzukut për të zëvendësuar latinishten me shqipen në kultin fetar, e për pasojë për ta kombëtarizuar gjuhësisht praktikën kishëtare të shqiptarëve katolikë.

Ndërkaq librin e Buzukut edhe ne me qëllim shkurtimi do ta emërtojmë vetëm me titujt e dy teksteve të skajshëm (të cilët njëherazi janë pa krahasim edhe më të rëndësishmit): *breviar-meshar*; - emërtim ky, të cilin neve na e ka sugjeruar ai i Mario Rokut: *livre d'heures et missel* = libër i orëvet (të lutjevet) dhe meshar.

3. Në cilat rrethana u shqipërua e u botua breviar – meshari?

Lidhur me këto rrethana mund të shtrohen mjaft pyetje të posaçme, si p.sh. Buzuku sa kohë i kushtoi përkthimit të breviar-mesharit nga latinishtja në shqipe? Ku u shtyp libri? Kush financoi botimin? etj.

Këtu rëndësi parimore vendimtare ka vetëm pyetja që pason:

Nga latinishtja në shqipe Gjon Buzuku dy tekstet-bazë të kultit katolik i përktheu me porosi eprore apo përkundrazim e iniciati të vetjake.

Shqipërimi i këtyre dy teksteve **objektivisht** hapte pespektivën e **kombëtarizimit gjuhësor** të kishës katolike në Shqipëri. Pastaj ky shqipërim domosdo bashkëbartte edhe rrezikun e devijimeve ideologjike makar të paqëllimtë. Më në fund, botimi aty nga mesi i shekullit XVI i një vepre 220 faqesh dyshtyllëshe formati in-quarto shtronte edhe problemin jo të parëndësishëm të përballimit të shpenzimeve të shtypit.

E kuptohet vetiu se që të tria këto konsiderata flasin qartë në të mirë të hipotezës së teksteve u përkthyen me porosi eprore, dhe se përkthimi u botua me urdhër epror.

Ndërkaq me këto konsiderata të një karakteri më fort deduktiv është në kundërshtim të krejtshëm një tog rrethanash konkrete, nga të cilat ne këtu poshtë po përmendim vetëm ato më kryesoret:

a) Nga një krahasim *kritik* i teksteve të shqipëruar me origjinalet latine shihet sheshit jo vetëm niveli **tepërmodest** i formimit kulturor të përgjithshëm të Gjon Buzukut, por njëherazi edhe zotërimi **kryekëput i pamjaftueshëm** i gjuhës latine nga ana e tij.

Prandaj është tepër larg mendsh që për një përkthim kaq të përgjegjshëm, qoftë vetë Kuria e Romës, qoftë përfaqësia e saj në Shqipëri të caktonte pikërisht Gjon Buzukun si përkthyes të vetëm.

b) Përkthimin shqip të Gjon Buzukut gati gjithandej e karakterizon një pabesnikëri flagrante (për të mos thënë skandaloze) kundrejt teksteve origjinalë në gjuhën latine.

Prandaj këtu shtrohet pyetja:

Në hipotezën e porosisë eprorë e për pasojë edhe të kontrollit epror, shfaqjet e një pabesnikërie të këtillë a nuk do të ishin mënjeluar pa tjetër nga dorëshkrimi përpara dhënies së këtij në shtyp?

c) Nga *mbasthënia* e librit mësojmë se Buzuku ishte famulltar e se atij me shërbimet e përditshëm të famulltarit iu desh që të merrej pikërisht edhe gjatë kohës së shtypit të veprës.

Prandaj kundër hipotezës se vepra u përkthye e përkthimi u shtyp me porosi të eprorëve, është për t'u ngritur edhe objeksioni i mëposhtëm:

Si paska qenë e mundur e madje si qenka e mendueshme që Buzukun eprorët porosidhënës të mos e kenë çliuar nga detyrimet e famulltarit së pakti gjatë kohës së shtypit të veprës?

ç) Përkthimi i Buzukut kishte një rëndësi madhore e madje vendimtare për riorganizimin qoftë edhe vetëm gjuhësor të kultit fetar ndër shqiptarët katolikë.

Prandaj, në hipotezën e porosisë eprorë, ky përkthim duhej të shtypej në njërën nga shtypshkronjat më të rëndësishme të kohës; kurse ai në fakt do të jetë shtypur në një atelie tipografike nga më modestet (S.R.).

d) Tekstin e *mesarit* Buzuku as përsëlargu nuk e ka përkthyer në tërësi, por përkundrazi e ka reduktuar në një masë aq të madhe, sa ka lënë pa përkthyer deri dy *pasionat* simbas Markut e Llukës, duke porositur priftin që këto dy meshë kryesore t'i thotë “për letërë”, d.m.th. latinisht, e për pasojë duke thyer kështu unitetin gjuhësor në shërbimin e meshëve.

Në anë tjetër është një fakt se përkthimi i Buzukut u botua me një ngjeshje tipografike të pazakonshme si të fjalëve brenda rreshtave, ashtu të rreshtave njëri me tjetrin, gjithashtu edhe të titujve të fragmenteve me tekstin e këtyre.

Tani, qoftë ky reduktim i materialeve, qoftë kjo tipografike si mundkan kënaqshëm të shpjegohen ndryshe veçse duke u nisur nga dëshira, ose më drejt, nga nevoja e Buzukut pikërisht për të pakësuar shpenzimet e shtypit?

Gjithë së sipërmi nuk mund të mos nxirret përfundimi se Buzuku tekstet-bazë të kultit katolik i shqipëroi e i botoi në mungesë jo vetëm të çdo porosie e të çdo përkrahjeje, por njëherazi edhe të çdo autorizimi nga ana e dy instancave që

ishin të vetmet kompetente në këtë lëndë, d.m.th. nga ana qoftë e vetë Kuries së Romës, qoftë e përfaqësisë së saj në Shqipërinë otomane.

Objeksionit se qenka tepër larg mendsh që në atë kohë një famullitar i thjeshtë të ketë mundur **pa lejen e të parëve** të botonte lirisht e qetësisht një libër, shtypi i të cilit zgjati afro një vit të tërë, e sidomos një libër, objektivi i të cilit nuk ishte asgjë tjetër dhe asgjë më pak se pikërisht kombëtarizimi gjuhësor i jetës kishtare të shqiptarëve katolikë, këtij objekcioni ne do t'i përgjigjemi kështu.

Mungesa e autorizimit nga ana e instancës kompetente në lëndën e dhënë nuk është aspak e papajtueshme me praninë e një autorizimi nga ana e një instance pikërisht jokompetente në këtë lëndë.

Prandaj, duke u nisur:

pikë së pari, nga konkluzioni i Mario Rokut se “Buzukut ideja për t’u dhënë bashkatdhetarëve një libër lutjesh në gjuhën kombëtare do t’i ketë ardhur nga sllavët katolikë romakë të Bosnjës, Dalmacisë ose Serbisë” dhe se “Buzuku do të ketë punuar **nën një frymëzim françeskan**” (f. 15,16);

pastaj nga konstatimi i Milan Shuflajit se “në Dalmacinë jugore nga Dubrovniku e Kotorri qysh në shekullin XIV ka pasur koloni të forta shqiptare” (*Hrvatska Revija* nr. 5, 1930 Zagreb)

dhe, më në fund, nga bindja vetjake se libri i Buzukut jo vetëm u botua por edhe u pat shqipëruar pikërisht jashtë kufinjve të Shqipërisë otomane, e madje se edhe vetë Buzuku do të ketë qenë një shqiptar i mër-guar në ndonjë ambient sllavo-katolik të Bosnjës ose Dalmacisë: - prandaj, themi, duke u nisur nga sa më sipër, ne (në cilësinë qoftë edhe vetëm të një teze *pune*) mbrojmë pikëpamjen se:

të parët e urdhrit françeskan në Raguzë ose në Bosnjë qenë pikërisht ata, të cilët të mirënjohurit (nga ana e tyre) Dom Gjon Buzukut i dhanë si të thuash *anblok e in bianco* (e për pasojë **në mungesë të çdo kontrolli paraprak tërësor e serioz të njesisë së përkthimit shqip me origjinalin latin**) lejen e duhur për botimin e veprës.

Për më tepër breviar-mesharin shqip Buzuku në radhë të parë e në mënyrë imediate nuk do ta ketë destinuar *vetëm* për grupet e ndryshme të shqiptarëve të mërguar kryesisht në Dalmaci, e për pasojë të rrethuar nga sllavë, të cilët ishin gjithashtu katolikë romakë, por të cilëve nuk u mohojë e drejta e përdorjes së gjuhës amtare në kultin fetar.

Prandaj në këtë mes as që mund të flitet për ndonjë uzurpim gjithaq flagrant të kompetencës së Kuries së Romës apo të përfaqësisë së saj në Shqipërinë otomane nga ana e të parëve të urdhrit françeskan në Bosnje.

Në anë tjetër është gjithë gjasa që gjatë shërbimit të tij si famulltar nëpër kolonitë e shqiptarëve të mërguar (e ndoshta edhe në rastin e ndonjë turneje nëpër Shqipërinë otomane) Buzuku edhe përpara botimit të veprës do të ketë predikuar e madje meshuar pikërisht shqip; e megjithëkëtë eprorët e tij jo vetëm që nuk do t'ia kenë tërhequr vërejtjen, por përkundrazi ndoshta edhe do ta kenë përkrahur e përgëzuar për një iniciativë, nga e cila me të drejtë mund të pritej një mobilizim më i ekzaltuar i shqiptarëve katolikë kundër pushtuesve turq.

Në këto rrethana hapi që bëri Buzuku për të shndërruar këtë praktikë gojore individuale të meshimit shqip në një traditë shkrimore kombëtare, ishte vërtet shumë i rëndësishëm, por njëherazi edhe mjaft i natyrshëm.

Sidoqoftë do të ishte një gabim i rëndë prej anës sonë, sikur ne në botimin e breviar-mesharit shqip të shihnim ndonjë gjest kryengritës, ndonjë sfidë të haptë të famulltarit dom Gjon Buzukut kundrejt Kuries së Romës...

4. Qëndrimi subjektivisht jokryengritës i Gjon Buzukut kundrejt Kuries së Romës nuk zhvishte iniciativën e tij nga karakteri i saj objektivisht revolucionar.

Edhe me të vërtetë trajtimi në një mënyrë i shqiptarëve të mërguar grupe-grupe në ambientin sllav katolik, kurse në një tjetër i masës së të pashpërngulurve nga Shqipëria otomane nuk mund të përjetësohej. Përkundrazi mund të parashikohej me siguri se mbas jo shumë kohe edhe të pashpërngulurit do të ndiqnin shembullin e të mërguarve.

Ndërkaq përhapja e shqipes si gjuhë liturgjike edhe ndër besimtarët katolikë të Shqipërisë otomane nuk do të kishte pasur vetëm pasojën praktike të mënjanimi të menjëhershëm të klerit italian nga jeta kishtarë e shqiptarëve katolikë, por në të njëjtën kohë do të kishte bashkëbartur edhe rrezikun ideologjik të devijimeve deri në shkëputje nga katolicizmi romak.

Më anë tjetër për suksesin e iniciativës së Buzukut mungonte kryekëput jo vetëm çdo traditë historike shqiptare, por edhe çdo presion politik shqiptar.

Për pasojë Kurien e Romës nuk e shtynte gjë prej gjëje që të pajtohej (jo me përdorjen e përgjithësuar, por as) me idenë e thjeshtë të një shqipeje liturgjike.

Përkundrazi është gjithë gjasa që Kuria e Romës në reagimin e saj negativ kundër librit të Buzukut të ketë vajtur deri në asgjësimin material të të gjithë atyre egzemplarëve që mundi të shtjerë në dorë.

Vetëm kështu mund të shpjegohen më së kënaqshmi dy faktet tashmë të njohur, e pikërisht në një anë fakti se nga libri i Buzukut është ruajtur nga ekzemplar i vetëm; e në anë tjetër fakti se ky ekzemplar (ndonëse që përpara vitit 1740 bënte pjesë në fondin e njërës nga bibliotekat më kryesore të Romës) u zbulua atje në një gjendje që nuk mund të bëhej më e gjymtuar; pikërisht sepse ai nga përdorja private u pat tërhequr atje kushdi sa e sa kohë mbas botimit të librit.

Por këtu për hir të së vërtetës duhet bërë edhe këjo vërejtje se shqipërimi i Buzukut përmbante një numër kaq të madh shmangiesh kaq të mëdha nga origjinali latin, saqë edhe vetëm për këte shkak Kuria e Romës librin e Buzukut mund ta ndalonte me plot të drejtë; e ndoshta ajo atë në fakt edhe e ka ndaluar pikërisht me këtë motivacion.

Asgjëmangut shkruesi i këtyre radhëve ka prurë bindje se librin e Buzukut edhe ajo më e plota besnikëri e përkthimit shqip ndaj origjinalit latin kurrësi nuk do ta kishte shpëtuar nga përndjekja e pamëshirshme e Kuries së Romës.

5. Refutacion i tezës se libri i Buzukut vetëvetiu paska mbetur jashtë përdorimit.

Në Hyrjen e studimit përkatës Eqrem Çabej ka mbrojtur tezën se libri i Gjon Buzukut nuk qenka bërë ndonjëherë objekt i ndonjë ndalimi të veçantë; por, mbas reformimit të manualeve liturgjike nga Koncili tridentin, paska mbetur vetëvetiu jashtë përdorimit.

Ndërkaq ne mendojmë se këjo tezë është për t'u hedhur poshtë patjetër.

Edhe me të vërtetë **të tjerët** manuale liturgjike që u censuruan nga Koncili tridentin, **me kohë ose u ribotuan me rektifikimet e duhur ose u zëvendësuan me manuale krejt të rinj.**

Përkundrazi manuali liturgjik i Buzukut jo vetëm që nuk u bë objekt i ndonjë ribotimi të rektifikuar, por edhe *vetë çështja e pajosjes së kishës katolike shqiptare me një breviar-meshar në gjuhën shqipe as që u shtrua më kurrën e kurrës gjatë shekujve të mëvonshëm.*

Shënim. Pesë problemet:

- a) përse muajt *mars 1554- janar 1555* duhet të kenë qenë kryesisht koha e të vetmit shtyp të përkthimit të Buzukut?;
- b) cili do të ketë qenë *stili në punë* i Buzukut si përkthyes?;
- c) Buzuku *sa kohë* do t'i ketë kushtuar përkthimit?;
- ç) *ku mund* të jetë shtypur libri i Buzukut?;
- d) *cilit nëndialekt* të gegërishtes do t'i ketë takuar Buzuku?

këta pesë probleme, gjithashtu paraprakë por më pak të përgjithshëm e për pasojë më pak të rëndësishëm, do të trajtohen në kreun pasues prkt. nga fundi i sundimit.

Përmbyllje. Dy tekstet-bazë të kultit katolik: *breviarin* dhe *mesharin* Gjon Buzuku i shqipëroi e i botoi me iniciativën e tij individuale. Për më tepër Gjon Buzuku këtë iniciativë nuk e mori pa një pikësynim largvajtës, por përkundrazi ai atje e mori me aspiratën programatike që të kryente kështu kombëtarizim gjuhësor të jetës kishtarë – *njëherë* për bashkatdhetarët e mërguar në ambientin sllav katolik të Dalmacisë e *pastaj* edhe për të pashpërngulurit nga Shqipëria otomane.

Qëndrimi *subjektivisht jokryengritës* i Gjon Buzukut kundrejt Kuries së Romës iniciativën e tij nuk e zhvishte nga karakteri i tij *objektivisht revolucionar* e madje potencialisht heretik.

Prandaj Kuria e Romës librin e Buzukut, botuar jo vetëm pa lejën por edhe pa dijeninë e saj, nuk mund të mos e bënte objekt të një ndalimi të rreptë e madje të një asgjësimi material.

II

BUZUKU SI PËRKTHYES

Ndoshta ndonjërin nga elementet e katekizëm-ritualit Buzuku do ta ketë jo përkthyer por përshtatur ose ritreguar nga latinishtja në shqipe. Përkundrazi i tërë breviari si dhe i tërë meshari, d.m.th. afro 10/11 të mbarë librit të Buzukut janë pa pikëz dyshimi përkthime të thjeshtë nga latinishtja në shqipe.

Ndërkaq përkthimet e thjeshtë të Buzukut, larg së riprodhuari besnikërisht origjinalet latinë, përkundrazi shmangen gjithandej nga këta origjinale; shmangie këto që duhen dalluar: në asosh, për të cilat Buzuku ka qenë **i vetëdijshëm** (e që përbëjnë **pakicën e vogël**) e në asosh për të cilat Buzuku ka qenë **i pavetëdijshëm** (e që përbëjnë **shumicën e madhe**).

1. Shmangiet e vetëdijshme dhe shkaqet e tyre

Si në vetvete ashtu në shkaqet e tyre këto shmangie mund të kuptohen drejt prej lexuesit e mund të formulohem bindshëm prej nesh vetëm në dritën paraprase të zgjidhjes së kënaqshme të tre problemeve të mëposhtëm.

a) Përse muajt mars 1554-1555 duhet të kenë qenë kryesisht koha e të vetmit shtyp të përkthimit të Buzukut?

Fjalët e Buzukut:

“E u ma duo të mbaronj vepërënë teme tinëzot tue pëlqyem: ndë vjetët 1554 njëzet dit ndë mars zuna n fill, e mbarova ndë vjetët (një) 1555 ndë kallënduor 5 dit” (Mbathënie)

E. Çabej (Hyrje, f.24) i ka komentuar kështu (nënvizoi S.R.):

“ Ai e zuri fill këtë me 20 mars 1554 dhe e mbaroi me 5 të kallëndorit 1555 *pa dalë qartë për ne a qe kjo koha e hartimit apo e shtypit, apo u kryen këto dy punë paralelisht*”.

Por kundër hipotezës së parë se “kjo qe koha e të vetmit hartim”, ngrihen këta tre objeksione, njëri më me peshë se tjetri:

Jo në parthënien e një *dorëshkrimi* por në *mbasthënien* e një *shtypshkrimi* Buzuku ç’nevojë kishte që të na njoftonte datat e përpikta të punës së tij si hartues përkatësisht si përkthyes?

Për mentalitetin e Buzukut e ndoshta jo vetëm të Buzukut (sillni ndërmend: *mallnë e shtampësë* të Bogdanit), objekt i një **datimi kaq të përpiktë** meritonte të bëhej vetëm si afat kohor, brenda të cilit përkthimi i tij i dorëshkruar në një e dy kopje të vetme u shumëzua në disa qindra ekzemplarë e për pasojë së pakti në sytë e tij u përjetësua në një **libër të vërtetë!**

Pastaj sikur “kjo të ketë qenë koha e të vetmit hartim”, atëherë cila paska qenë koha e të vetmit shtyp?

Më në fund si paska qenë e mundur që brenda gjithsejt vetëm 285 ditësh Buzuku prej një latinishteje të panxënë mirë në një shqipe të palavruar mjaft të përkthente materiale të një vëllimi kaq të madh e sidomos të një brendie kaq të zorshme, siç ishin pikërisht vëllimi dhe brendia e materialeve të *breviar-(katekizëm-ritual)-mesharit*?

E kuptohet vetiu se afati i sipërm paraqitet i një pamjaftësie si të thuash ende më klithëse në hipotezën e tretë, d.m.th. në hipotezën se “hartimi dhe shtypi qenkan kryer paralelisht”.

Edhe me të vërtetë Buzuku në mbasthënie ka shtuar edhe këtë shënim:

“Përse ata qi shtamponjinë kishnë të madhe fëdigë, e aqë nukë mundë qëllonjinë se fai të mos banjinë; përse përherë ndai ta nukë mundë jeshe: *ū tue mbaitunë një klishë, mbë të dy anët më duhe me shëryem*”.

Në hipotezën e tretë Buzuku brenda 285 ditësh duhet pra të ketë kryer (jo dy, por) tri punë e pikërisht: 1) punën e hartuesit përkatësisht të përkthyesit. 2) punën e korrektorit në shtypshkronjë dhe 3) punën e famullitarit në kishë...

Ja sepse për ne mbetet e pranueshme vetëm hipoteza e dytë se “kjo qe koha e të vetmit shtyp”.

b) *Cili do të ketë qenë stili në punë i Buzukut si përkthyes?*

Sigurisht për pranimin e hipotezës së sipërme përbën pengesë dëshmia e Buzukut në mbasthënie, ku ai flet (jo për fillimin dhe mbarimin e shtypit të

veprës nga ana e “atyne qi shtamponjinë”, por anasjelltas) për fillimin dhe mbarimin e *vetë veprës nga ana e tij*:

“ndë... zuna n fill e mbarova ndë...”

Asgjëmangut kjo pengesë nuk është e pakapërcyeshme, sepse *stili në punë* i Buzukut si përkthyes do të ketë qenë *nga më të ndryshueshmit* e madje *nga më të çrregulltit*. Apo, që ta themi më konkretisht, ky objeksion nuk është i pamënjanueshëm, sepse duhet pranuar pa tjetër që Buzuku ende gjatë kohës së shtypit do të ketë *ripërkitur* e madje edhe ripërkthyer këta apo ata fragmente përndryshe atëherëm të përkthyer prej anës së tij në një dorë të parë.

Për më tepër është gjithë gjasa që lutjet në pjesën e *Mesharit* Buzuku t’i ketë përkthyer si të thuash në orën e fundit...

Edhe në të vërtetë, përkthimi në përgjithësi tepër i pamirë i këtyre lutjeve, gjithë duke u pasë shkaktuar në radhë të parë nga vështirësitë intrinseke të formulimit të tyre në origjinalin latin, ndoshta në radhë të dytë duhen shpjeguar pikërisht me hipotezën se Buzuku këtë përkthim do ta ketë *improvizuar* gjatë shtypit të mbarë veprës.

Sidoqoftë, as përkthimi i mundshëm i lutjeve të *Mesharit* në orën e fundit e për pasojë *në vigjilën e dhënies në shtyp* as ripërkthimi tërësor përkatësisht ripërkitja serioze e këtyre apo atyre fragmenteve *në shtyp e sipër* – për ne nuk ndryshojnë gjë prej gjëje në esencën e faktit se muajt *mars 1554 deri janar 1555* qenë kryesisht kohë e *të vetmit* shtyp të veprës së Buzukut.

c) Përkthimit të dy teksteve-bazë të kultit katolik Gjon Buzuku *përafërsisht sa kohë do t’i kietë kushtuar vallë?*

Përkthimit të njërës palë të fragmenteve Buzuku do t’i ketë kushtuar vërtet **vite të tërë**, por vite të tërë të një **pune** kryesisht **ekstensive**, më së fort **me hop**, sepse përkthimin e kësaj pale të fragmenteve Buzuku do ta ketë ndërmarrë vetëm **me rastin e këtyre apo atyre meshimeve vetjakë në gjuhën amtare**.

Me fjalë të tjera, Buzuku *në një kohë të parë* nuk do të ketë menduar për shqipërimin tërësor të breviarit dhe mesharit e aq më pak për dhënien në shtyp të fragmenteve të shqipëruar.

Vetëm më vonë – me grumbullimin e përvojës e me rritjen e vetëbesimit, me nxitjen nga shembull i të huajve e me trimërimin nga rrethanat e volitshme – Buzuku do të ketë arritur tek ideja e një përkthimi tërësor dhe te plani i një botimi si libër.

Historia (jo e jashtme, por) e brendshme e veprës së Buzukut mund të rindërtohet pra kështu:

Vetëm në një kohë të dytë Buzuku do t'i ketë caktuar vetes këtë detyrë që tekstet latinisht të breviarit dhe mesharit t'i përkthente shqip në tërësinë e tyre, e që përkthimin e vet ta botonte si libër për rrethin e gjerë të lexuesve shqiptarë klerikë e joklerikë. Për pasojë vetëm në këtë kohë të dytë Buzuku do të ketë synuar që breviarin dhe mesharin t'i bënte objekt të një përkthimi me të vërtetë vërtetë *shkrimor*, d.m.th. sa më rreptësisht besnik ndaj origjinalit latin, e njëherazi gjithsesi sa më të paqortueshëm në vetvete.

Përkundrazi në një kohë të parë i njëjti Buzuk të njëjtat tekste do t'i ketë përkthyer vetëm në disa fragmente të tyre dhe vetëm për rrethin e ngushtë të ndërgjuesve vetjakë në meshim e sipër në gjuhën amtare. Për pasojë në këtë kohë të parë Buzuku këta fragmente të këtyre teksteve do t'i ketë bërë objekt të një përkthimi *esencialisht gojor*; sepse *esencialisht të improvizuar* e për pasojë *tepër të shlrë, tepër për afërues* në mos gjithandej së pakti në pikat problemore.

Pabarazinë e nivelit, që të mos themi *laramaninë kualitative* të përkthimit të Buzukut e ka shkaktuar pra jo vetëm faktori objektiv i vështirësive të pabarabarta të fragmenteve në origjinalin latin, por njëherazi edhe faktori subjektiv në një anë i të përkthyerit *me hope* (që të mos themi *me hënë*) e në anë tjetër i të përkthyerit *pjesë- pjesë* (që të mos themi *arna-arna*).

Edhe me të vërtetë përkthimin tërësor të fazës së dytë Buzuku do ta ketë plotësuar pikërisht me provat e gatshme të përkthimit të pjesshëm të fazës së parë...

Për më tepër duhet besuar se Buzukut prosedea esencialisht gojore e përkthimit të pjesshëm të fazës së parë iu pat bërë një lloj shprehie, nga e cila ai nuk u çlirua dot krejt as gjatë fazës së dytë të përkthimit tërësor...

Në librin e Buzukut ne kështu e shpjegojmë alternimin e dy teknikave përkthimore të ndryshme, me këtë rrethanë rënduese që herë herë teknika gojore ka prirje të mbizotërojë shkrimoren.

Në anë tjetër në zbatimin alternativ të teknikës gojore në një përkthim përndryshe materialisht të shkruar e madje të botuar si libër ne gjejmë gjithashtu shkakun kryesor të shmangieve të vetëdijshme të Buzukut prej origjinalit latin - shmangie këto, që qëndrojnë më së forti në ndërhyrje herë vetëm perifrazuese herë edhe "rektifikuese" nga ana e autorit tonë.

Nga ndërhyrjet "rektifikuese" po japim këtu poshtë tre shembuj të një karakteri "racionalist".

Originali latin:

Ecce constitui te hodie super gentes, et super regna, ut evellas, et destruas, et destruas, et disperdas, et dissipes, et sedifices, et plantes: dicit Dominus omnipotens (= Ty ja ku po të vendos sot mbi kombet, e mbi mbretëritë, që të çrrënjosh e të çndërtosh, e të shpartallosh, e të shkapërderdhish, e të ndërtosh, e të mbjellish: thotë Zotnia i gjithpushtetshëm”).

Përkthimi i Buzukut:

Hinje si û ty ndë këta të vuna përmbi gjindt, e përmbi regjënit, përse ti të këputnjësh, e të përfaroinsh e të qetsh n fare, e të hieksh: thotë i muituni Zot (158b7 – 158b11).

Pra, duke mos ia pasë ngrënë mendja që *i njëjti njeri mundka në të njëjtën kohë edhe të prishë edhe të ndreqë*, autori ynë vetëgjyqësisht ka shlyer nga përkthimi shqip dy foljet e fundit të origjinalit latin.

Originali latin:

Nam Deus dixit: Honora patrem, et matrem, Et: Qui maledixerit patri, vel matri, morte moriatur (= Përse Perëndia tha: Ndero t’ët atë, e t’ët ëmë. E kush të flasë keq për t’anë ose për t’ëmën, le të vdesë nga vrasja).

Përkthimi i Buzukut:

Përse Zotynë kã ordhënuom: ndër tët atë, e tët amë. E ate qi të mallëkonjë i ati o e ama, ai të jetë vdekunë 93b42 – 73b45).

Pra, në një anë duke pasë ngatërruar latinishten *maledicere*, që do të thotë: *folur keq, përfolur, sharë* me italishten *maledire*, e cila përkundrazi do të thotë *lutur perëndinë për ndëshkimin e një faktori* e për pasojë: *nëmur, mallëkuar*, e në anë tjetër duke mos ia pasë ngrënë mendja që pjella të mund të mallëkojë prindin, Buzuku kryefjalën dhe kundrinën e origjinalit latin i ka përmbysur në përkthimin shqip.

Originali latin:

Et entrantes domum, invenerunt puerum cum Maria Matre ejus... (= E si hynë në shtëpi, gjetnë djalin me Marinë t’ëmën...).

Përkthimi i Buzukut:

E (si) hinë patnë ndë kësollët, gjetnë dialëtë me Mërinë t’amënë...

Pra, duke pasë ditur se Krishti lindi në grazhdin pikërisht të një shpelle, e duke mos ia pasë ngrënë mendja që një *shpellë*, të përbëjë *shtëpi*, Buzuku edhe me këtë rast ndjeu nevojën që tekstin origjinal ta “rektifikonte” makar pjesërisht...

Shënim. Rreth shfaqjeve të divergimit të Buzukut nga teksti latin dhe të konvergimit të tij me tekstin sllavisht do të vërehet në një anë se pesha e tyre specifike është relativisht fort e paktë: e në anë tjetër se shfaqjet e këtylla nuk do të jenë kushtëzuar gjithaq nga konsideratat teologjike sa shumë më tepër nga volitë e shqipërimin.

2. Shmangiet e pavetëdijshme dhe shkaqet e tyre.

Shmangiet e *vetëdijshme* të Buzukut nga origjinali latin në vetvete nuk janë as të pakta as të parëndësishme.

Ndërkaq ato vijnë e bëhen pothuajse të shpërfillshme në krahasim me numrin dhe rëndësinë e shmangieve të *pavetëdijshme* të të njëjtit Buzuk nga i njëjti origjinal latin.

E nuk ka dyshim se në këtë mes do të kenë luajtur rolin e tyre negativ si vështirësitë shpeshherë shumë serioze të origjinalit latin (i cili në radhën e vet është kryesisht përkthim nga greqishtja), ashtu lavrimi fare i pamjaftueshëm i shqipes parbuzukjane, gjithashtu rrethanat materiale aspak të volitshme, në të cilat u krye përkthimi.

Asgjëmangut në përkthimin e Buzukut numri tepër i madh i gabimeve herëherë tepër të rëndë bindshëm nuk mund të shpjegohet ndryshe veçse duke u nisur nga hipoteza se vetë Buzuku do të ketë qenë jo vetëm i një formimi kulturor të përgjithshëm nga më modestët, por njëherazi edhe i një përgatitjeje gjuhësore të veçantë nga më të pamjaftueshmet.

E si i një përgatitjeje gjuhësore të veçantë nga më të pamjaftueshmet do të ketë qenë sidomos përse i takonte pikërisht gjuhës së tekstit origjinal, d.m.th. gjuhës latine.

Këjo është aq e vërtetë, saqë hetimi i mëparshëm i pikave *pak a shumë të vështira* në origjinalin latin (siç janë p.sh. pikat e polisemisë leksikore e morfologjike) gati pamungueshmërisht shpie te zbulimi i pikave *pak a shumë të gabuara* në përkthimin e Buzukut.

Për më tepër Buzuku ka pasur një prirje të fortë që origjinalin latin ta shqipërojë *fjalë për fjalë* e madje shpeshherë edhe *trajtë për trajtë* duke cenuar kështu në thellësi strukturën gramatikore të gjuhës shqipe (shihni më tutje *kalket gramatikore*) e ngandonjëherë duke kompromentuar mjaft rëndë deri kuptueshmërinë e tekstit, p.sh.

E drita e syvet mive as ata s'është me muo 16b13 (pra, asnjësin latinisht: *lumen* Buzuku njëherë e ka përkthyer me femërorin shqip: *drita* pastaj përemrin ia ka përshtatur jo femërorit shqip, por asnjësit latinisht); përse *këta të ditunë* vete përpara muo, e û nukë di ta se *aio* është e ama e gjithë kâfshëve 108b6. (Pra femërorin latinisht *sapientia* Buzuku njëherë e ka përkthyer me asnjësin shqip *këta të ditunë* pastaj përemrin ia ka përshtatur jo asnjësit shqip, por femërorit latinisht.

Zaten qoftë edhe vetëm nga *shndërrimi i rifigurimeve në versione me qëllim pikërisht autokorrigjimi gjatë shtypit* (shndërrim ky që do të shqyrtohet në ndarjen pasuese të kapitullit të pranishëm) shihet sheshit se edhe vetë Buzuku ka qenë plotësisht i ndërgjegjshëm për pasiguritë dhe mangësitë e njohjes së latinishtes nga ana e tij. Në këto rrethana shkruesi i këtyre radhëve lejohet të shfaqë edhe këtë mendim se Buzuku punës së përkthimit tërësor të *Mesharit* ndoshta as që do t'i kishte hyrë fare, sikur ai fragmentet përkatës (me përjashtim të lutjeve) të mos i kishte gjetur të përkthyer edhe në sllavishte, gjuhë kjo, të cilën autori ynë do ta ketë njohur në një mënyrë më pak të mangtë se latinishten.

3. Dëshmi plotësuese në të mirë të tezës se Buzukut i ka munguar minimumi i domosdoshëm i njohjes së latinishtes për shqipërimin e breviar-mesharit

a) Lëkundjet në përkthimin e “latinizmave” ditunorë.

Krahasimi kritik i përkthimit të Buzukut me origjinalin latin shpie edhe te konstatimi se fjalët e një karakteri pak a shumë ditunor Buzuku, në vend që në çdo riparaqitje të tyre në tekstin origjinal t'i përkthente kurdoherë në të njëjtën mënyrë, përkundrazi shpeshherë i ka përkthyer pikërisht në mënyrë të ndryshme.

E i ka përkthyer kështu jo ngaqë i njëjti latinizëm paska marrë domethënie lehtësisht të ndryshme në kontekste plotësisht të ndryshëm e aq më pak, ngaqë autorit tonë i paska dëshpëlqyer uniformiteti në përkthim e sipër, por nga një shkak tjetër i një natyre si të thuash më tokësore.

E pikërisht nga shkak se në përkthimin e sipër Buzuku kishte rënë tepër ngushtë me këto fjalë të këtilla, të cilat ai i kuptonte mjaft turbull e për

pasojë të cilat ai më së forti i përkthente vetëm me hamendje, çka më natyrshëm shpjegon edhe lëkundshmërinë e tij në përkthimin e tyre.

Vlen të vërehet se mjaft shpesh Buzuku latinizmat ditunore ose i ka lënë pa shqipëruar fare ose i ka shqipëruar krejt tjetër për tjetër, p.sh.

Origjinali latin:

Venerunt autem mihi omnis bona pariter cum illa, et innumerabilis honestas par monns illius ... Quam sine fictions diaici, et sine indivia eimmunico, et honestatem illius non abscondo (= E së bashku me ato muo m'erdhnë të gjitha të mirat, e një begati e pallogaritshme nëpër dorë të saj... E unë atë e nxuna pa dhel, e e kumtonj pa lakmi, e begatinë e saj nuk e fsheh).

Përkthimi i Buzukut:

Muo me gjithë të m'erdhnë gjithë të miratë, o për dorët të sai e paçmuomeja urtë... Ai û xuna, e pā të maishtuom e pā lakēmī û e përzā e nukë nfshehinj urtënë e saj (180b3-180b10).

Pra, këtu Buzuku latinishten *communico* që do të thotë *bënj të njohur, shpall, kumtonj*, e ka shqipëruar me krijesën gjuhësore vetjake *përzā* që përkundrazi do të thotë *përvetësonj, pranonj, marr (një gjë të dhënë)*.

Në anë tjetër ai latinishten *honestatem*, që do të thotë *begatinë*, e ka shqipëruar me fjalën *urtë* (= *urtësi*), çka përkthyesin tonë e ka shpënë tek ata 2 përfundime të përvajtueshëm:

... e nukë nfshehinj urtënë – *e urtësë*; ... e për dorët të *urtësë* (muo m'erdh) – paçmuomeja urtë...

Edhe me të vërtetë, në dy fjalitë e sipërme përemri “*cum illa, illius*” (= me atë, të saj, e saj) zëvendëson pikërisht emrin: “*cum sapientia, sapientiae*” (= me *urtësinë, të urtësisë, e urtësisë*).

Origjinali latin:

Nam quos *praescivit*, et *praedestinavit conformes* fieri i maginis Filii sui... (= Sepse ata të cilët Perëndia i *parnjohu*, ata ai edhe i *paracaktoi* për të qenë të *njëjtë* me figurën e Birit të tij...).

Përkthimi i Buzukut:

Përse ata që zotynë *pā anso së mirash nd'ata të vetëmë të klenë* ata *forcou njëi mëndyre n së klenit së birit tī*... (170b22-170b25).

Pa koment.

Originali latin:

Laetare *sterilis*, quae non paris; erumpe, et clame, quae non paris: erumpe, et clame, quae non *parturis*: quia multi filii *desertae*, magis quam ejus, guse habet virum (= Gëzohu, ti o *shterpë*, që nuk pjell; shpërthe në klithma ti që nuk *ndien dhimbjet e lindjes*: sepse bijtë e *së braktisurës* janë ma të shumtë se t'asaj që ka burrë).

1) Pikërisht për shkak shterpësie.

Përkthimi i Buzukut:

Gëzou, ti *e vejë*, qi nukë piell: e dërgo zanë tand iashtë e thirr, ti qi nukë *piell*: pëse mǎ shumë bī kǎ *e veja* se ajo qi kǎ burrë (79b1-79b5).

Pra, edhe këtu Buzuku latinizmin *parturis* nuk e ka dalluar dot nga latinizmi *paris*; e në anë tjetër ai dy latinizmat *sterilis* dhe *deserta* i ka ngatërruar me latinizmin *vidus*, duke u bërë kështu shkak që fjala e fundit të mund të interpretohet në një mënyrë edhe moralisht të pahieshme...

b. shfaqjet e autokorrigjimit gjatë shtypit

Si në orët e ndryshme të lutjeve të përditshme ashtu në ditët e ndryshme të meshëve të përvitshme disa lutje si dhe disa copa biblike mund të riparaqiten secila për herën e dytë, për të tretën, e ndonjëra prej tyre për një numër ende më të madh herësh.

E kur në origjinalet përkatës, d.m.th. në breviarin dhe msharin latinisht rifiguron kështu i njëjti material, atëherë kuptohet vetiu se aty (me përjashtimin eventual të ndonjë gabimi shtypi) materiali rifigures domosdo qëndron absolutisht i pandryshuar në tekstin e tij.

Asgjëmangut në përkthimin e Buzukut mjaft materiale rifigures janë bërë përkundrazi objekt ndryshimesh në tekstet e tyre; d.m.th. aty mjaft **rifigurime** janë **shndërruar** pikërisht në **versione**. Kjo anomali është e pashembullt në praktikën përkthimore të përbotshme e për pasojë shpjegimi shkencor i saj nuk mund të mos përbëjë njërin nga momentet më vendimtare në zgjidhjen adekuatë të mbarë problematikës buzukjane.

E me një kusht të vetëm, me kushtin e çrobërimit të plotë nga dy parbindjet e pathemelta 1) se *Buzuku paska zotëruar kulturën humanistike të*

kohës, dhe 2) se përkthimi i Buzukut në shumicën e pjesëve nuk rënka poshtë nga origjinali; me këtë kusht të vetëm, shpjegimi shkencor i shndërrimit buzukjan të mjaft rifigurimeve në versione është njëri nga shpjegimet shkencore më të pavështirë në botë.

Edhe me të vërtetë, për të gjetur këtë shpjegim mjafton që dy (eventualisht tre) versionet e ndyshëm në përkthimin buzukjan të së njëjtës copë teksti në origjinalin përkatës **t'i krahasojmë** njërin me tjetrin **në mënyrë kritike**.

E këtu *në mënyrë kritike* do të thotë: duke mos u kënaqur krahasuesi vetëm me kaq që të konstatojë ndyshimet në vetëvete, por duke kërkuar edhe shkaqet, për të cilat Buzuku të njëjtën copë të tekstit origjinal e përktheu pak a shumë ndryshe me rastin e së dytës apo të tretës radhitje të saj nga tipografi.

E është pikërisht një krahasim i këtillë që shkruesin e këtyre radhëve e ka shpënë te përfundimi (lehtësisht i parashikueshëm) *se me rastin e rishtypshkrimit të së njëjtës copë teksti Buzuku nga përkthimi i parë mënjanoi jo vetëm gabimet kuptimore, por edhe dobësitë redaksionale, për të cilat ai ndërkohësisht u pat bërë i vetëdijshëm.*

Sigurisht i dyti version buzukjan nuk ka dalë domosdo gjithmonë shumë më i kënaqshëm nga i pari, as i treti nga i dyti: asgjëmangut në këtë mes është e pamohueshme prirja e Buzukut si të thuash për t'u auto-korrigjuar gjatë shtypit, p.sh.

Ungjill simbas Mateut. Kap. VIII. 5-13.

Versioni i parë i Buzukut 46a28-46b10

E si hini Jezu ndë Kapernet, erdh tek ai një krye n nierëzish përndënë vetëhenë tue pasunë njëqind, tue u lutunë e tue i thashunë: zot, sherbëtori em keq iet ndë shtëpī, e fort është mûndoum. E Jezu i tha: u të vinj e ta shëndoshinj. E iu përgjegj centurioni: zot, u nukë iam i denjë ti me hīm ndë shtëpi teme; ma pur thuo një fjalë të veteme, e të ietë shëndoshunë sherbëtori em. Përse edhe u iam, nierī tue pasunë soldata përndënë muo, e thom këtë: ecë, e tietërit: eia, e vien, e sherbëtorit tim: ben këtë kafshë...

Version i dytë i Buzukut 52b12-52b40

...tue hīm Jezu Ndë Kafarnaut, erdh tek ai kryetë e njëqind vete, tue lutunë e tue i thashunë: zot, sherëbëtori em dergjet keq ndë shtëpī teme, e fort nondonetë. E Jezu i tha: u vinj e ta shëndoshinj. E tue i përgjegjunë centurioni i thotë: zot, u nukë iam i denjë ti me hīm përndënë strehët të shtëpisë sime, mā se një fjalë thuo, e të ietë shëndoshunë shërbëtori iem. Përse edhe u iam soldat qi kam sherbëtorë përndënë vetëhenë; e thom këti: vitë, e vete: e tietërit: eia, e vien, e shërbëtorit tim; ban këte shërbes...

Ungjill simbas Llukës kap. I, 39-47.

Versioni i parë i Buzukut 40a37-40b12

Nd' ate mot tue u ngritunë Mëria vote ndë një ças mbë malet ndë qytet të Judësë, e hini ndë shtëpī të Xakarisë e u nfal Izabetësë. E si Elizabeta gjegj tēnfalëtë e Mërisë, dialëtë e saj qi kish ndë bark, u gëzuo e u mbush plot shpirt shenjt. E tha Izabeta me një zā të madh; bekuom ie ti ndër gjithë grāt, e bekuom fruititë e barkut tit. E mbasandai tha: kā vien këta qi e ama e tinëzot erdh tek u? përse si ti më dhae zanë e t'falit e erdh ndë veshë të mī, dialëtë ndë bark tem fort u gëzuo...

Versioni i dytë i Buzukut 161b11-161b28

N'atë mot tue u ngritunë Mëria vote me të madhe presë ndë malet të qytetsë Judësë, e hini ndë shtëpi të Xakarisë, e u nfal Izabetësë. E si Zabeta gjegj të nfalëtë e Mërisë, dialëtë qi aio kish ndë bark, u gëzuo; e u mbush plot n shpirti shenjtë Izabeta, e me të madh zā tha: bekuom ie ti ndër grāt, e bekuom fruiti i barkut tit. E kaha muo këta më vien se e ama e tinëzot erdh tek u? Përse si zani i t'falët sai prei veshëshit së mīsh erdh, dialëtë ndë bark tem u gëzuo...

Oratio: deus cui de beatae Mariae

Versioni i parë i Buzukut 13b37-13b45

Zot qi n barkut së shënë Mërisë virgjënë deshe birrë tand, ate tue
bām me ditunë engjëlli, si me u zanë ndë korp n nieriu...

Versioni i dytë i Buzukut 14b11-14b18

O zot qi n barkut së Mërisë virgjënë deshe birrë tand, engjëlli
atë tue bām me ditunë, ai me përzanë korp uman...

Versioni i tretë i Buzukut 15a14-15a22

O zot qi n zemrat së shënë Mërisë virgjënë deshe birë tand,
engjëlli ate tue nunciuom, ai të përzī korp n nieriu...

c) Rrëfimi i Buzukut në mbasthënien e librit:

“E se për fat në keshe kun mbë ndonjë vend fëiyem, û duo tuk të
ietë fajtë ai qi të ietë ma i ditëshim se û, ata fai e lus ta traitonjë
ndë mirë; përse nukë çuditëm se në paça fëiyem, këio tue klenë
ma e para vepërë e fort e fështirë për të vepëruom mbë gluhët
tanë”.

Pra, gabimet (*eventualë* për atë, kurse *realë* për ne) të përkthimit të
tij Buzuku me plot të drejtë i ka përligjur në një anë me vështirësitë e
skajshme të origjinalit latin, e në anë tjetër me moslavrimit letrar të shqipes
parbuzukjane.

Ndërkaq kjo përligje vlen vetëm për pikat problemore të origjinalit
latin e jo njëherëzi edhe për pjesët e tij të pavështira...

Pastaj moslavrimit letrar i shqipes parbuzukjane mund të shpjegojë
pahijeshitë e stilit dhe papërpiktësitë e leksikut në përkthimin e Buzukut; por jo
njëherazi shthurjet kompozicionale teknike dhe çalimet gjuhësore elementare në
të njëjtën përkthim.

Më në fund Buzuku të gjithë lexuesve mund t’u bënte thirrje për
ndreqjen e gabimeve *të shtypit*; por për ndreqjen e gabimeve *të përkthimit*

Buzuku me lexsuesit më të ditur nga ai vetë duhej të ishte këshilluar qysh përpara dhënies së dorëshkrimit në shtyp...

Përmbyllje

Përkthimin nga Gjon Buzuku të fragmenteve të *dhiatës së vjetër* e sidomos të të *katër ungjijve të së resë* njeriu (makar jo pa një dozë të fortë mirëkuptimi historik) mund në përgjithësi edhe ta vlerësojë si të një niveli *teknik* të kalueshëm.

Anasjelltas për *letrat e apostujve* e veçanërisht për *lutjet brenda mesharit* duhet thënë troç se niveli *teknik* i përkthimit të tyre nga i njëjti Gjon Buzuk më së forti luhtet vetëm nga pakalueshmëria në padenjësi dhe nga padënjësia në pakalueshmëri.

Tani është e vërtetë se ndokujt ky vlerësim do t'i duket i një rreptësie të tepruar e madje i një vrazhdësie çnjerëzore.

Asgjëmangut mbetet që mbetet fakti se në përkthimin e shumicës së madhe të lutjevet brenda mesharit Buzuku ka mëkatëruar kaq rëndë kundër rregullave më elementare të çdo të shkruari e madje të çdo të foluri, sa që për këto lutje njeriu përtej pyetjes së nivelit teknik të përkthimit të tyre do të mund të shtronte deri pyetjen e ekzistencës materiale të këtij përkthimi.

Por më mirë gjykoni vetë qoftë edhe vetëm nga 3 shembujt e mëposhtëm, të cilët ne vërte i kemi zgjedhur sa më të skajshëm në gjysmanalfabetizmin e tyre sintaktiko-leksikor, por të cilët as përsëlargu nuk përbëjnë ndonjë përjashtim në këtë mes.

1) Originali latin:

Praebeant nobis, Domine, divinum tua sancta fervorem: quo eorum pariter et actu delectemur at fruetu (= Neve, Zot, misteret e tu të shenjtë na dhënçin zjarrin hyjnor: kështuqë ne njëherazi të përkënaqemi edhe me veprimin edhe me frytin e tyre)

Përkthimi i Buzukut:

Neve na dhashinë, Zoti, misteriatë e tū n së ndhezunit së tinëzot: përse n së bameshit së tīsh na u delektofshim bashkë na me klenë edhe nde e gezuom (101b25-101b29).

2) Originali latin:

Praesta, quaesumus, emnipotens Deus: ut dignitas conditionis humanae per immoderantiam saucia ta, medicinalis parsimoniae studio

reformatur. (= Të lutemi, Zot i gjithëpushtetshëm, bëj që dënjësia e konditave njerëzore, e plagosur nga mungesa e masës, të përtrihet me zellin e përkuermërisë mjekuese).

Përkthimi i Buzukut:

Ep, tÿ të lusmë, o i muituni Zot: se dinjitati e të klenëtë e njerëzet ata të klenë e ietësë tyne me të solicituom nde e mirat, e të miratë e tyne u klofshinë për mieki të shpirtit (92a26-29a3).

3) Originali latin

Indignos nos, quaesumus Donine, famulos tuos, quos actionis propriae culpa contristat, unigeniti filii tui adventu laetifica (= Ne të padenjët shërbëtorët e tu që trishtohemi nga fajësia e veprimit vetjak, lutemi, Zot, të na ngazëllosh me ardhjen e birit tënd, të vetmit të lindur).

Përkthimi i Buzukut:

Na të padenjët shërbëtorët e tÿ, Zot, qi faitë tanë të vepëravet tinëve që na fëjëjmë ato të në na tukeqnjënë, për t'ardhunit të t'njëi vetëmë lenë si në përtëriftë (41a28-41a32).

Shtrohet pyetja:

Në përkthimin e këtyre dy palë materialeve i njëjti përkthyes në të njëjtin libër si paska mundur të dalë i dy niveleve përkthimore teknike kaq të pabarabartë?

Është gjithë gjasa që materialet e grupit të parë Buzukut t'i ketë përkthyer *më me nge*, kurse materialet e grupit të dytë *më për ngut*.

Por kjo pabarazi e thekësuar në nivelin e Buzukut si përkëthyes do të ketë rrjedhur kryesisht nga pabarazia e vështirësive intrinseke që paraqiste për të të kuptuarit e materialeve përkatës në tekstet origjinale.

Edhe me të vërtetë, shumica e copave të dhiatës së vjetër dhe tërësia e copave të të katër ungjijve janë të një brendie relativisht mjaft të pavështirë e sidomos të një stili më së fortë thjesht tregimtar, kështu që në përkthimin e këtyre copave Buzuku vende-vende do të ketë mbaruar punë edhe vetëm në sajë të **intuitës së kontekstit**.

Përkundrazi përkthimin e përpiktë qoftë të letrave të apostujve (shumicën e të cilave e përbëjnë disa arësytetime tepër të ndërlikuar) qoftë të lutjeve brenda mesharit (tërësinë e të cilave e përbëjnë disa formula të një *leksiku tepër abstrakt* e sidomos të një *sintakse tepër artificiale*); përkundrazi, themi, përkthimin e përpiktë qoftë të këtyre letrave, qoftë të këtyre lutjeve Buzuku nuk kishte si ta

kryente ndryshe veçse në bazë të **analizës gjuhësore** të tekstit përkatës, - analizë kjo, që parkërkonte familiarizimin e Buzukut me latinishten, familiarizim ky që pikërisht i mungonte Buzukut.

Asgjëmangut fakti se ne këtu kemi të bëjmë me po atë përkthyes në po atë botim mbetet që mbetet si të thuash në fuqi.

Prandaj edhe dallimi (përndryshe i domosdoshëm) i nivelit teknik në përkthimin e dy palë materialeve kurrsesi nuk duhet absolutizuar.

Kjo është kaq e vërtetë, sa që Buzukut deri në përkthimin e kalueshëm të materialeve të pavështirë nuk i ka ndodhur gjithaq rrallë që të zbresë në nivelin e stërvult të përkthimit të stërkeq të materialeve të zorshëm.

E sikundërqë mungesa e një ure të vetme mund të ndalojë një udhëtim të tërë, ashtu edhe shfytyrimi në përkthim e sipër i një fjalie të vetme të origjinalit mund të vërë në pyetje kuptimin e saktë të mbarë një pasusi.

Ja sepse ne do të lejohe mi që *pavarësisht nga lloji i materialeve të përkthyer* të bëjmë pohimin e mëposhtëm:

Në përgjithësi, që të kuptosh drejtë përkthimin buzukjan **pa konsultuar herëmbashere origjinalin latin**, nuk mjafton të jesh gjeni, duhet të jesh edhe profet.

Nuk themi: “që të kuptoësh drejtë *shqipen buzukjane*, por themi: “që të kuptosh drejtë *përkthimin buzukjan*”; sepse këtu pengesat e pakapërcyeshme nuk i përbën shqipja buzukjane *joaktuale*, por përkundrazi i përbën pikërisht përkthimi buzukjan *joadekuat*.

BUZUKU SI SHKRIMTAR

Punën e Buzukut si *shndërrues i shqipes së folur në një gjuhë të shkruar* e për pasojë punën e tij jo prej shkrimtari por prej lavruesi gjuhësor prkt. prej *gjuhëtari* do ta shqyrtojmë në dy kapitujt pasues.

Këtu njëherë do të mbrojmë tezën se shkrimtaria mund të vështrohet edhe vetëm si mjeshtëri e shfaqjes gjuhësore të *një brendie të huaj* e rrjedhimisht se Buzukun roli i përkthyesit kurrsesi nuk mund ta zhvishte krejt nga cilësia e shkrimtarit; pastaj shkrimtarinë e Buzukut do ta bëjmë objekt të një vlerësimi kritik.

1. Kundër cilësimit të Buzukut si shkrimtar i gjuhës shqipe mund të ngrihet menjëherë ky objeksion se Buzuku ka qenë jo autor i mirëfilltë, d.m.th. jo hartues i ndonjë vepre origjinale, jo krijues i ndonjë brendie vetjake, por përkundrazi përkthyes i thjeshtë nga latinishtja në shqipe.

Ndërkaq brendia e origjinalit në gjuhën e huaj vjen e bëhet *e shfaqshme me mjetet e gjuhës së dytë*, më shkurt, vjen e më bëhet *e përkthyeshme* vetëm atëherë, kur këtë brendi *të huaj*, këtë brum të tjetërkujt, përkthyesi në mendjen e tij ta ketë shndërruar pikërisht në një brendi vetjake.

Prandaj me plot të drejtë mund të thuhet se edhe ai më i përvujti përkthim i botës përbën asgjëmangut një **lloj rikrijimi**.

Për më tepër shkrimtaria, në vështirimin ngushtësisht specifik të këtij termini, ndoshta nuk qëndron gjithaq në gjetjen e një brendie sa shumë më tepër në shfaqjen gjuhësore të brendisë tashmë të gjetur.

Prandaj edhe pohuam se Buzukun roli i përkthyesit kurrsesi nuk mund ta zhvishte nga cilësia e shkrimtarit.

Për më tepër në përkthimin e Buzukut nuk mungojnë shembujt e sigurt të përpjekjeve të vetëdijshme për t'u shprehur në një mënyrë sa më letrare: kështu që mund të pohojmë lirisht se *ambicja e shkrimtarisë nuk ka qenë e huaj për përkthyesin tonë*.

2. Asgjëmangut një vlerësim sado dashamir por prapëseprapë prej kritiku letrar i tekstit të Buzukut nuk mund të mos shpjerë te përfundimi se ajo e Buzukut është një shkrimtari nga më modestët e madje nga më rudimentaret.

Edhe me të vërtetë, këtyre dy minuseve të mëdhenj të Buzukut si gjuhëtar që janë në një anë vulgarizimi *leksikor* i brendisë së origjinalit, e në anë tjetër çrregullësia e pabesueshme e *sintaksës* së përkthimit u duhen shtuar këto dy të meta të Buzukut si shkrimtar që janë në një anë pasqyrimi vende-vende tepër pasiv i gjuhës së folur në përkthimin e tij të shkruar, e në anë tjetër orvatjejt e tij në përgjithësi të dështuara për t'u shprehur në një mënyrë pikërisht sa më letrare...

BUZUKU SI PËRCAKTUES SHKRIMOR I GEGËRISHTES SË FOLUR

Për historinë e shqipes së shkruar e më përgjithësisht për historinë e kulturës shqiptare realizimi prej Gjon Buzukut i një shqipeje të shkruar **në vështrimin thjesht teknik të fjalës shkruar**, e për pasojë krijimi qysh nga mesi i shekullit XVI i një **tradite shkrimore** - qoftë edhe vetëm në variantin verior të gjuhës shqipe - ka përbërë simbas bindjes sonë një kontribut shumë më real e shumë më pozitiv sesa orvatjet e tij gati gjithmonë *tepër të kontestueshme* (që të mos themi gati gjithmonë *mjaft të paqëlluara*) për një *letrarizim të mirëfilltë të gegërishtes së folur*.

1. Karakteristikat kryesore të sistemit **grafik** buzukjan.

a) *Mbizotërimi i shkronjave latine nuk përjashton rëndësinë e shkronjave sllave*

Është e vërtetë se bazën e sistemit grafik buzukjan e përbëjnë shkronjat e alfabetit latin, që arrijnë numrin 18 e që janë për t'u ndarë në këta dy grupe:

në grupin e 11 shkronjave: *a, b, d, f, g, h, m, n, o, p, r*, të cilat kanë nga një vlerë fonetike të vetme, e pikërisht jo atë vlerë fonetike që kanë edhe në alfabetin e sotëm të gjuhës shqipe, e

në grupin e 8 shkronjave: *c, e, i, l, r, s, u, v*, të cilat përkundrazi përfaqësojnë nga 2 përkatësisht 3 tingujt të ndryshëm, prej të cilëve vetëm njëri përputhet me tingullin e shkronjës përkatëse në alfabetin e sotëm të gjuhës shqipe, siç tregojnë barazimet e mëposhtëm:

c = c (në faqet e para të tekstit), *c, k; e = e, ë; i = j, l = l, ll; r = r, rr; s = s, sh;*

u = u, v, y;

v = v, u, y

Këtyre 18 shkronjave latine u duhen shtuar edhe këta 2 dyshkronjësh latinë:

ch = k (përpara tingujve: *e, ë, i, t*); *gn = nj*.

Por në alfabetin e Buzukut kanë rëndësinë e vet edhe shkronjat e mëposhtme që janë me prejardhje sllave qoftë nga qirilishtja e përbashkët qoftë nga bukrica boshnjake (M. Rok):

$z\Box = x = c$, $\xi\Box = dh, th, h = q, gj$; $\varepsilon = u$, $\varepsilon = z, sh$

Vlen të vërehet se Buzuku tingullin *xh*, në vend që ta shënonte me dyshkronjëshin *latino-sllav* d_3 , e ka shënuar përkundrazi me dyshkronjëshin *sllavo-sllav*: $g\varepsilon$ (E. Çabej).

Vlen gjithashtu të vërehet se Buzuku në përfaqësimin shkrimor të fjalës *ū* (= uri) ka shtënë në punë katrorthin: $\Box$, i cili me vlerën fonetike të shkronjës *v* figuronte pikërisht në alfabetin e sllavëve katolikë të Serbisë, Bosnjës e Dalmacisë (M. Rok, S. Riza).

Për më tepër shkruesi i këtyre radhëve mendon se Buzukut deri idenë për të shënuar gjatësinë e zanoreve me dyfishimin e shkronjave përkatëse mund t'ia ketë sugjeruar praktika e kolegëve sllavë, të cilët *o-në* e gjatë e shënonin jo me *o-në* e qirilishtes, por me *o-megën* greke, d.m.th. pikërisht me *o-në* e dyfishuar.

Pra, edhe në sistemin grafik të Gjon Buzukut komponentja sllave është mjaft e rëndësishme.

Shënim. Mbi vlerën fonetike të dyfishimit të shkronjavet *c, f, l, n, r, s, t, \xi\Box, \j* do të shpjegohemi më poshtë.

b) *Përpyjekjet jokonsekuente të Buzukut për t'u ardhur në ndihmë lexuesve të pastërvitur në leximin e një shqipje së porsashkruar.*

Se Buzuku ka bërë përpjekje në këtë drejtim, për këtë gjë dëshmojnë faktet e mëposhtëm:

b/1 Grafitë sllave Buzuku i shfrytëzoi pikërisht për të shënuar ata tinguj të shqipes, që nuk i njihje latinishtja e për pasojë që nuk përfaqësoheshin në alfabetin e kësaj të fundit.

b/2 Për mendimin tonë Buzuku shënimin e gjatësisë së zanoreve me dyfishimin e shkronjave përkatëse nuk do ta ketë praktikuar vetëm për hir të një pasqyrimi sa më besnik të sasisë vokaliqe në vetvete, por njëherazi edhe me qëllim që të diferenconte dy fjalë gati-homonime.

b/3 Dyfishimin *ll, rr, ss*, etj. të shkronjave *l, r, s*, etj. nuk mund ta ketë praktikuar vetëm për hamendje etimologjizuese prkt. *vetëm* për imitim të ortografisë italiane, por edhe për dallimin grafik të tingujve *l, r, s* nga tingujt *ll, rr, sh* etj. e për pasojë edhe me një funksion fonetik.

b/4 Shkruesi i këtyre radhëve mbron tezën se me shkronjën latine *u* Buzuku ka shënuar *barabar* si tingullin *y* ashtu edhe tingullin *u* në çdo fjalë, me përjashtim vetëm të atyre fjalëve, të cilave Buzuku ka menduar se kjo

dyvlershmëri fonetike e kësaj shkronje do t'u pengonte leximin, e vetëm te të cilat autori i ynë, në vend të shkronjës latine *u*, ka përdorur pikërisht shkronjën sllave *8*, p.sh.:

ch8 chaa chuu meh voteh (= *ku ka ky me votë*) 89b15.

b/5 Zanoret *hundore* Buzuku si rregull nuk i ka dalluar grafikisht nga gojoret përkatëse. Asgjëmangut, duke pasë menduar se emri *ashtë* (koc), p.sh.:

E 8 aferuo *asteh* en daih *asteh* (114a2) mund të ngatërrohej me trajtën foljore *âstë* Buzuku ka përdorur shkronjën *n* si shenj hundorësie të zanores prise të kësaj trajte foljore: *anste*. E autori ynë ka vepruar kështu jo *gjithmonë*, por *vetëm atëherë* kur ai këtë trajtë foljore e ka shkruar pikërisht veçan. Përkundrazi sa herë që Buzuku të njëjtën trajtë foljore e ka shkruar së bashku me këtë apo atë fjalë proklitike, e cila për natyrën e saj gramatikore mund të bashkohet vetëm me një folje, e për pasojë sa herë që Buzuku ka përjashtuar mundësinë e ngatërimit të foljes me emrin “homonim”, aq herë ai hundorësinë e zanores te trajta foljore e ka lënë pa shënuar me anë të një *n*-je pasuese.

P.sh. në faqen 26 të ekzemplarit egzistues Buzuku trajtën foljore *âstë* e ka përdorur gjithsej 13 herë: e e ka shkruar 3 herë *së bashku me një proklitike* (e për pasojë *pa* shënim hundorësie), kurse 10 herë *veçan* (e për pasojë *me* shënim hundorësie):

...eçom seh dite feste *anste* dupio quati; ... atune *anste* meiaft;... kush *anste* malecuom;... hi *anste* hi trasti, orçene;... e sih *anste* cheioçune;... chuu quat: *anste* gneh quat;... tue mos chuituom seh *anste* quat;... e for a *masteh* meşçaneh;... e *anste* gneh quat fort hi maç;... hiçe meiah chçuem *nasto* nderia;... e aioh verte *saste*;... nuche *anste* vërtet;... hi *anste* i nandi.

b/6 Shkronja *c*, e cila në latinishte përdoret vetëm atëherë kur pasohet nga shkronja *u*, nuk bën pjesë në sistemin grafik buzukjan. Prandaj edhe grupi shkronjor *cu* në dy grafitë: *cual* (shumës i emrit: *kalë* dhe *cuat* (Matrënga: *mcatae*, Budi: *mpcat*, sot: *mëkat*) – kënaqshëm nuk mund të shpjegohet ndryshe, veçse duke u nisur nga synimi i Buzukut për të mënjeluar në lexim e sipër ndonjë mundësi ngatërrimi, për të cilën ai vetë do të jetë bërë i vetëdijshëm.

b/7 Meqë në shqipen e Buzukut tingulli *u* përbën anën fonetike jo vetëm të emrit *û* (sot geg. *ûjë*, tosk. uri), por njëherazi edhe të katër trajtave përemërore:

u = unë, u = juve, u = atyne, u = vehten, për këtë shkak Buzuku këtë emër, në vend që ta shënonte përherë me *u*–në sillave apo latine të dyfishuar, përkundrazi më së fortë e ka shënuar me *u*–në latine të prirë nga varianti sillav i shkronjës *v*, i cili kishte formën e një katrorthi: □*u*.

b/8 Për të parandalur në njëfarë mënyre mundësinë e ngatërimit të gjymtyrës foljore: *e tha* nga emri shumë *edha* (gjymtyrë dhe emër, të cilët në shtyllën *a* të faqes 68 kanë midis tyre vetëm radhët 28-30), Buzuku gjymtyrën e ka shkruar *eça* (me *ç* të thjeshtë; kurse emrin: *e çça* (me *ç* të dyfishuar).

Anasjelltas i njëjti Buzuk f. 56b18 ka: *en eçasit* (pa *ç* të dyfishuar), sepse ai këtu nuk parashikonte mundësinë e ndonjë ngatërimit në lexim e sipër.

Në sistemin grafik të autorit tonë këta elemente jothemelore (si dhe ndonjë tjetër që mbetet për t'u diktuar) dëshmojnë qartë për këtë të vërtetë të shpërnjohur se Buzukun e ka preokupuar pa krahasim më fort *qëllimi praktik imediat i lexueshmërisë së saktë të çdo fjale nga ana e lexuesve, sesa detyrat shkencore mediate e një pasqyrimi sa më të përpiktë të çdo vlere fonetike nga ana e tij*.

Por duhet rrëfyer se në këto përpjekje të tij për të lehtësuar sa më shumë leximin thjeshtë teknik të tekstit të tij, Buzuku nuk ka qenë as mjaft konsekuent, as mjaft dorëmbarë.

Edhe me të vërtetë, shkronjat e Buzukut me çfarë saktësie e sigurie do të mund t'i kenë lexuar bashkëkohësit e thjeshtë të autorit tonë, kur ato mezi lexohen deri nga filologët e regjur të ditëve tona?

2. Karakteristikat kryesore të sistemit ortografik buzukjan

a) *Karakterin fonetik* (d.m.th. riprodhues të përpiktë të shqiptimit të gegërishtes në epokën pëkatëse) të ortografisë së Buzukut e cenojnë mjaft çfaqje të karakterit historik apo etimologjik prkt. Etimologjizues, siç janë këto që pasojnë:

a/1 Emrave të përveçëm të huaj si edhe ndonjë emri të përgjithshëm të porsahuazuar Buzuku ka pasur prirje që t'ua ruajë drejtëshkrimin origjinar, p.sh.:

Joëphne, Raphael, Phelip, (ph = f); Thoma, Catharine, catholice, (th = t); Moyseut, Yerusalemit, Alleluya (y = j); luxuriesse (x = ks) etj.

a/2 Kur ai nuk pasqyron ndonjë tingull të ndryshëm prkt. ndonjë shqiptim të dyhershëm të të njëjtit tingull, atëherë edhe dyfishimi i bashkëtingëlloreve *l, p, r* etj., përbën një shfaqje drejtëshkrimi *jofonetik*, p.sh.:

fialla, folli, anna, ate, herre etj.

a/3 Në grupet *nb, np*, p.sh. *scanbil, pelunbi, çinbate* etj., ne mendojmë se *n*-ja qëndron për *m*-në e rrjedhimisht se ajo përbën një rindërtim etimologjizues nga ana e Buzukut, i cili do të ketë pandehur se në gjuhën shqipe çdo *m* në ndejtim parabuzor dikur paska qenë pikërisht *n* (krahasoni në latinishte grafitë etimologjike *impossibilis* etj., me grafitë fonetike: *impossibilis* etj.).

a/4 Tingullin *f* në fjalën *kafshë* Buzuku më së rralli e ka shkruar siç pritej, d.m.th. “fonetikisht”: *cafse* etj., e më së shpeshti në këtë mënyrë hamendërisht etimologjike: *caphse* etj.

b) Shkruarjen veçan të fjalëve të veçanta Buzuku e ka praktikuar në një mënyrë jokonsekuente.

Fjalët *proklitike* (d.m.th. fjalët e *patheksueshme* e *sidomos nyjat e parme*) Buzuku ka pasur prirje që t’i shkruajë *ndarazi* nga të thekësuarat përkatëse, p.sh.:

Teh mirate *per* mot *teh* glateh; *e* becuom anste fruitti *hi* barcut: ama *e* atii *hi* leue etj.

Dy *proklitike* të njëmbasnjëshme Buzuku zakonisht i ka shkruar vërte së bashku midis tyre, por *ndarazi* nga e thekësuarat përkatëse, p.sh.:

nah tue *tš* lutune; *meteh* pelhuem; *perteh* lutunat *tet* becuomit; *muo memeh* endimuō etj.

Për më tepër deri elementet e një fjale të pathjeshtë Buzuku më së forti i ka shkruar veç e veç, p.sh.:

O e sene mërii *hiir* *plota*; *baa* *mirevet*; *ōiçe* *chuih*; e *paa* *martuome*; *per* *para* *tuu*; *meh* *clene* *en* *garcuom* etj.

Mjafton të krahasosh praktikën ortografike të Buzukut me atë të Budit për t’u bindur se Buzuku ka bërë përpjekje mjaft serioze për t’ia arritur qëllimit shumë pozitiv të shkruarjes veçan të fjalëve të veçanta.

Por duhet rrëfyer se Buzuku edhe në këtë mes ka qenë pamjaftësisht konsekuent. Kështu në tekstin e tij *nyja e parme e jo gjithmonë është shënuar veçan nga trupi i mbiemrit përkatës, p.sh.:*

e discipuiteh etii; o seh etuneia anste rehonja: pahetura... anse emaçe etj.

Më përgjithësisht duhet rrëfyer se tekstin *e shtypur* të autorit tonë e karakterizojnë gati barabar në një anë shfaqjet e qëndrueshmërisë grafiko-ortografike, e në anë tjetër shfaqjet pikërisht të së kundërtës; siç mund të shihet qoftë edhe vetëm nga shembujt e mëposhtëm (para çdo grupi shembujsh tingulli përkatës d të shënohet t me shkronjën përkatëse në alfabetin e sotëm):

a: chaa, meh chleneh 188/31 cha meh stuō 188/32, baasi, 35a12; teh paah lih tatii tpaemenit 29b42 etj.

e; Galileesse 11a29, hallilesse 57b25; teh desmuometeh e reesimeh 74a38, tue baam bee resim 28b32; aih teh formonee 12b45, ai te formone 12b4 etj.

i; hiir plota lal, hir plota 5b28: stepiisseh 105a11 stepisse 105a21: stepiineh 172a35, iaste stepine 45a34 etj.

l: as cuinah mos s an fall; eneh tş ē falteh cus 84b23; 8 leuah gneh dialle 80a31, dialeteh 80a35; enbeh mallt 84b6 maltt 84b13 etj.

r: per enbi sert ll3 b1, en ergandi: e arrih 113a16: paarr 35a28, paar 35b7; chisne herene condra 54b32, astş enbot errah 54b41 etj.

s: 8 tuu the lus 80b17, steh luss 80a28; baassş 123b12, bassi 123b24; enbass Jeesşt 135b9, enbas mordiiet 114b43 etj.

Kjo gjendje grafiko-ortografike kaq e pakënaqshme e tekstit të shtypur të Gjon Buzukut do të jetë pasojë e një vargu faktorësh negativë, nga të cilët ja ata më kryesorët:

Autori ynë (le të na lejohet që ta ripohojmë) do të ketë qenë i një formimi *kulturor të përgjithshëm* nga më modestët, e i një formimi *gjuhësor të veçantë* nga më të pamjaftueshmit.

Fazës së *fundit* të ndërmarrjs madhështore për kombëtarizimin gjuhësor të plotë të kishës katolike shqiptare e njëherazi për shndërrimin e malësorçes veriore në një gjuhë letrare autori ynë do t'i jetë përveshur me nxitimin hutues të një njeriu të pasionuar për të luajtur me anën e një libri të shtypur rolin e ndriçimitarit popullor në gjuhën amëtare.

Për më tepër kësaj ndërmarrjeje ai u përvesh në rrethana materiale dëshpërimisht të vështira, për të mos thënë gati të pamundshme.

Me këto rrethana, **dobësive konceptionale** të sistemit grafiko-ortografik të Gjon Buzukut nuk mund të mos u **mbishtoheshinin konsekuencat** e autorit tonë në zbatimin konsekuent.

Përmbyllja e pëgjithshme.

Si vetja, ashtu vepra, gjithashtu fati i veprës së Gjon Buzukut bartin këto pesë kundërthënie kryesore:

1) Prej 110 fletëve të krejt librit të Buzukut në jo më pak se 91 fletët e pjesës së mesharit figurojnë gati vetëm fragmentet nga *dhiata e vjetër* e nga *e reja*; - vepra këto, të cilat Buzuku i përktheu (jo në tërësinë e tyre, siç patnë bërë Vulfila, Qirili, Luteri, por) pikërisht vetëm në ata fragmente të tyre, që figuronin në *meshar*.

2) Idetë tepër të largta të botës fetare hebraike dhe konceptionet tepër të ndërlikuar të liturgjisë kristiane katolike Buzuku ndërmori që t'i shprehte duke u nisur nga mjetet më se modeste të një shqipeje, e cila në të kaluarën nuk ishte bërë ende objekt i asnjë lavrimi letrar, e pikërisht nga mjetet më se modeste të *malësorçes veriore*, siç flitej në kohën e tij.

3) Pavarësisht nga moslavrimi letrar i shqipjes parbuzukjane, Buzuku, me një *formim mendor të përgjithshëm* nga më të mangtët e me një *përgatitje gjuhësore të veçantë* nga më të mangtat, nuk ishte kurrsesi kompetent për të ndërmarrë veprën historike epokale që ndërmori.

4) Në këtë vepër historike epokale Buzuku gati kurrkah nuk pati as minimumin e domosdoshëm të përkrahjes materiale-teknike e të këshillimit profesional-shkencor.

5) Iniciativën objektivist revolucionare për kombëtarizimin gjuhësor të jetës kishëtare të shqiptarëve katolikë Buzuku e mori më krye të vet e për pasojë në mungesë të *çdo mbështetjeje shoqërore-politike* që këtu do të thotë: *të çdo organizimi paraprak të shqiptarëve katolikë për këtë qëllim*.

Prandaj si vetja, ashtu vepra, gjithashtu fati i veprës së Gjon Buzukut nuk mundin as të ndriçohen kënaqshëm as të vlerësohen përshtatshëm, po nuk u vështruan në *dyanshmëritë dhe kundërthëniet e tyre*, e për pasojë po nuk u trajtuan në *një mënyrë* pikërisht *dialektike*.

Megjithatë pasionin e tij përvëlues njëherë për të predikuar në gjuhën amtare shqipe, pastaj për të ngritur shqipen e folur në shkallën e një gjuhe shkrimi, prapëseprapë famullitari Gjon Buzuku nuk arriti dot që të bëhej shkrimtar në vështrimin makar modest por serioz të kësaj fjale: ai mbeti që mbeti vetëm e vetëm një përkthyes i thjeshtë, e për më tepër një përkthyes i thjeshtë i një teknike përkthimi më fort gojore sesa shkrimore.

Në dritë të një vlerësimi sado mirëdashës por prapëseprapë *prej kritiku letrar* të përkthimit të Buzukut, shihet sheshit se si rregull përkthyesi kujdesin kryesor (për të mos thënë vëmendjen tërësore) ia ka kushtuar detyrës *për të dhënë shqip brendinë "brute"* të tekstit latinisht.

Për më tepër në dritë të një vlerësimi sado mirëdashës por prapëseprapë *prej kritiku gjuhësor*, shihet gjithashtu sheshit se jo rrallë e tek por shpesh e dendur Buzuku ka qenë si të thuash në luftë të haptë deri me rregullsinë thjeshtë gjuhësore sintaktike.

Edhe me të vërtetë, në një tekst të shkruar është zor jo të haset por edhe të parafytyrohet një sintaksë më vazhdimisht e më vrazhdësisht çalamane nga ajo e tekstit të Buzukut, çka, përveç për teknikën më së fort gojore të përkthimit, dëshmon njëherazi edhe për nivelin tepër modest të formimit kulturor të përgjithshëm e gjuhësor të veçantë të vetë përkthyesit.

Por shqipes buzukjane në përgjithësi t'i kontestosh si karakterin e mirëfilltë letrar ashtu rregullsinë thjeshtë gjuhësore sintaktike kurrsesi nuk do të thotë që asaj edhe në veçanti t'i mohosh pa tjetër çdo bukuri shprehjeje e aq më pak çdo saktësi gjuhe.

Përkundrazi, për ndjenjën gjuhësore e madje edhe për shijen letrare të neve të sotmëve, mënyra buzukjane e të shkruarit shqip - falë thjeshtësisë natyrore, kumbimit krenar e prestigjit historik të një gegërishteje të folur këtu e më se katërqind vjet më parë në malësitë veriore të vendit tonë - nuk mund të mos kishte atë hirin e vet të jashtëm e madje edhe ato bukuritë e veta të brendshme.

Në anë tjetër duhet shpallur me të madhe se Buzuku bëri një punë shumë pozitive si në shfrytëzimin e pasurisë leksikore ashtu në ngulitjen e materialit morfologjik të mbarë gegërishtes në epokën përkatëse, duke veshur kështu përkthimin vetjak me petkun e denjë e madje hierëndë të një shqipe relativisht të vetëmjaftueshme.

Por mënyrën buzukjane të të shkruarit shqip, qoftë ky shfrytëzim leksikor e kjo ngulitje morfologjike, qoftë ky hir i jashtëm e këto bukuri të brendshme, kurrsesi nuk e bënë dot as letrare të mirëfilltë as gjuhësore shembullore.

Ndonëse krijues i traditës së shqipes së shkruar e lavrues i parë i anëve leksikore e morfologjike të kësaj të fundit, prapë se prapë Buzuku në përgjithësi mbeti që mbeti *pasqyrues besnik* (për të mos thënë *riprodhues naiv*) i gegërishtes së folur në kohën e tij.

Për më tepër në një anë fakti se Kuria e Romës pamundësoi popullarizimin e librit të Buzukut ndër masat e katolikëve shqiptarë e në anë tjetër fakti se librin e Buzukut dobësitë e thekësuar teknike si tekst i përkthyer dhe çrregullësitë e vrazhda sintaktike si tekst shqip e penguan që bashkëkohësve e mbasardhësve të autorit tonë t'u shërbente si model i plotvlerëshëm përkthimi e shkrimtarie, për më tepër, themi, këta dy fakte rolin e Buzukut si lavrues gjuhësor dhe ngulitës shkrimor të shqipes veriore nuk mund të mos e kompromentonin rëndë e madje të mos e vinin edhe në pyetje.

Edhe me të vërtetë, Budi bazën *gegoveriore* të shqipes buzukjane do ta zëvendësojë me bazën *gegojugore* vetjake: pastaj kundrejt shumicës së krijesave leksiko-morfologjike buzukjane i njëjti Bud do të marrë një qendrim kritik negativ: më në fund sistemin *grafik* buzukjan ai do ta bëjë objekt tjetërsimesh nga më largvajtësit, kurse sistemin *ortografik* buzukjan do ta përmbysë gati krejt.

Nër këto rrethana imponohet pa tjetër ky rrëfim i dyfishtë:

Iniciativa individuale heroike e madje objektivisht revolucionare e shqiptarit të mërguar Gjon Buzuku për kombëtarizimin gjuhësor *të plotë* të kishës katolike shqiptare (njëherë vetëm jashtë e pastaj edhe brenda Shqipërisë otomane) **dështoi kryekëput**.

Në anë tjetër, iniciativa gjithashtu individuale por pa krahasim me realiste e të njëjtit Buzuk për të krijuar një traditë të shqipes letrare duke pajosur mostjetër shqiptarët jojugorë me një gjuhë shkrimi **të një forme unitare**, në vend që të triumfonte plotësisht, pati një sukses vetëm të pjesshëm.

Meritën e shndërrimit të këtij suksesi vetëm të pjesshëm në një fitore gati të plotë fatet historikë të popullit tonë – të këtij populli pabesueshmërisht të shumëvujtur por pamposhtshmërisht vetëmbrojtës – ia ruajnë shqiptarit të pashpërngulur por jo më pak heroik e jo më pak revolucionar, Pjetër Budin prej Guri cë Bardhë.

Asgjëmangut iniciativa kryekëput e dështuar e Gjon Buzukut për kombëtarizimin gjuhësor të plotë të kishës katolike shqiptare nuk mund të mos mobilizonte elementet kombëtarisht më të vetëdijshëm të klerit vendas për kërkesa vërtë më pak maksimaliste, por të të njëjtit drejtim e të së njëjtës frymë.

Pastja e njëjta iniciativë provonte pakundërshtueshëm këtë të vërtetë historike se populli ynë luftoi jo vetëm për çlirim kombëtar politik nga sundimi otoman, por njëherazi edhe për emancipim fetar kulturor nga tutela greko-latine.

Më në fund – me kushtin e domosdoshëm të një dallimi paraprak shtresash e nënshtresash, pjesësh e nënpjesësh – teksti buzukjan përbën monumentin më madhështor të letërsisë së vjetër e thesarin më të paçmueshëm të gjuhësisë shqipe.

Që të përmbliidhemi sa më shkurt, do të themi plot gojën:

Kundrejt lavdisë së Gjergj Kastriotit në historinë e **popullit shqiptar** qëndron madhëria e Gjon Buzukut në historinë e **kulturës shqiptare**.

LEKË MATRËNGA (Lindi rreth vitit 1560, vdiq në vitin 1619)

JETËSHKRIMI

Në kushtesën *italisht* të veprës së vetë autori ynë është nënshkruar kështu: “*Luca Matranga*”.

Përkundrazi në tekstin *shqip* të së dytës kopje të dorëshkruar ashtu të librit të shtypur emri dhe mbiemri i tij në rasën kallëzore kumbojnë kështu: “për *Lekë Matrëngnë*”.

Së këndejmi edhe pasoja e papëlqyer që studiuesit e deritashëm autorin tonë e quajnë herë italisht: *Lukë Matranga* (J.Rr.1939), herë shqip: *Lekë Matrënga* (Dh.Sh.1955), herë shqip-italisht *Lekë Matranga* (J.Rr. 1941).

Por, pavarësisht nga rrethana dialektore se arbreshët e Italisë “emnin *Lekë*” e kanë për *Lukë* dhe jo për *Aleksandër* (J.Rr. 1941), shqiptarët autorin e tyre duhet ta quajnë vetëm *Lekë Matrënga*, sepse, kur fliste ose shkruante shqip, edhe ai vetë pikërisht kështu do të ketë quajtur veten e tij.

Tani ja katër burimet kryesorë për të dhënat jetëshkrimore mbi autorin tonë:

1) letra e kushtesës italisht në prag të së parës kopje së dorëshkruar, letër kjo me përmbajtjen e së cilës do të njihemi më tutje;

2) shënimi, me të cilin merr fund e dyta kopje e dorëshkruar, e që figuron edhe si titull i librit të shtypur (nënvizoi S.R.):

“E mbesuame e craesterae baeaerae paer tae urtaenae atae Ladesmae sciochiaeriet Jesuit: e prierrae laetireiet mbae gluchae tae arbaeresciae *paer Lecae Matraengnae imbsuam i Cullegit gréec tae Romaesse*”.

3) *Kronika e të gjithë shkollarëve të kolegjit grek qysh prej themelimit (më 1582) deri në vitin 1640, ku gjindet pikërisht edhe ky shënim:*

“Luca Matragna (sic), da Monreale di Sicilis, di nazione Albanese, ju d’indole mediocre, studio l’humanita Greca et Latina, poi per indispositione parti, essendo stato in Collegio, cinque anni” (që *shqip d.m.th.* L. M. nga Monreali në Sicili, kombësie shqiptare, qe fizikisht delikat, studioi letërsinë greke e latine, pastaj për shkak sëmundjeje u largua, mbasi pati qëndruar në Kolegj pesë vjet”; e

4) një dokument në kishën famullitare të Piana dei Greçi.

Dy studiuesit kryesorë të jetës së Lekë Matrëngës janë albanisti arbëresh Marco La Piana (1912) dhe albanisti francez Mario Rok (1932).

Për Marko La Pianën Lekë Matrënga ka lindur rreth vitit 1560, apo siç është shprehur ai vetë; “ndonjë vit më herët se më 1560 ose ndonjë vit më vonë”, kurse Mario Roku datëlindjen e autorit tonë e ka shënuar pa tjetër si të panjohur.

Tri pyetjet: Matrënga kur hyri në kolegj, kur u largua s’andejmi e kur vdiq, si dhe pyetja, nëse ndërkohësisht ai u pat emëruar apo jo famullitar në Piana dei Greçi – albanisti arbëresh i pat lënë pa ndonjë përgjegje të prerë ose nuk i pat shtruar fare; kurse për albanistin francez autori ynë ka hyrë në kolegj më 1582, është larguar s’andejmi më 1587, është bërë prift në Piana dei Greçi (por, me sa duket, nuk ka marrë titullin e famullitarit) dhe ka vdekur më 1619.

Marco La Piana ka menduar se qenka “gjithë gjasa që Matrënga të ketë lindur në Piana dei Greçi, koloni shqiptare e themeluar më 1488 në krahinën e Palermos; kurse në këtë mes Mario Roku është shprehur kështu (nënvizimi S.R): “Lekë Matrënga ka lindur në *Monreale*, por nga një familje e përngulur në Piana dei Greçi...”

Të papërcaktuara prerazi mbetën pra në një anë datëlindja e Matrëngës (e për pasojë edhe mosha që ai kishte, kur më 1587 u largua nga kolegj), e në anë tjetër data kur autori ynë u dorëzua prift në Piana dei Greçi.

Tani edhe sikur Matrënga të mos ketë lindur më 1560 (siç mendon M.La Piana), por 2-3 vjet më vonë, prapëseprapë, kur u largua nga kolegj më 1587, ai atëherëmë duhet të ketë qenë nja 25-vjeç burrë.

Në anë tjetër ka mjaft të ngjarë që autori ynë, megjithë kryerjen e *paplotë* të studimeve në kolegj, të mos ketë bërë ndonjë stazh të gjatë xhakonie, por të jetë dorëzuar prift në Piana dei Greçi *mjaft shpejt* mbas largimit të tij nga kolegj.

E ne mendojmë kështu për këto tri arësye:

a) Ndonse shëndetlig, Matrënga në kolegji do të ketë qenë sigurisht nxënës i dalluar.

b) Kolegji ishte krijuar me qëllim që për katolikët e ritit grek në Itali të përgatiste priftërinj që të ishin pikërisht bashkëkombas të tyre.

c) është tepër larg që punën kaq të përgjegjësishme të përkthimit të katekizmit (d.m.th. të elementeve të doktrinë së krishterë) në toskërishten jugore, deri atëherë kryekëput të pashkruar, Matrënga ta ketë ndërmarrë pa pasë arritur një moshë plotësisht të pjekur e pa u pasë dorëzuar prift.

Asgjëmangut edhe për shkruesin e këtyre radhëve është e qartë se Lekë Matrënga kësaj pune kaq të përgjegjësishme i hyri jo vetëm nga besimi që autori ynë kishte në forcat vetjake, por njëherazi (e madje ende më fort) nga dashuria që ai ndiente për bashkëkombasit e tij në Piana dei Greçi e në mbarë Italinë Jugore e për të cilën vende-vende dëshmon drejtpërdrejt edhe letra italisht e kushtimit të veprës arqipeshkvit të Monreales (nënvizoi shqipëruesi):

“Duke pasë njohur nga përvoja kaq të mirën e madje të shquarën prirje, me të cilën zotynë... ka pajosur zotërinë tuaj... për të ndihmuar shpirtrat e të gjithëve e *veçanërisht* të vasalëve shqiptarë, kam menduar se do të ju kënaqnja shumë, po të ndërmirmja ndonjë punë të dobishme për shpirtrat e vasalëve që keni në këtë tokë tuaj të shqiptarëve katolikë të ritit grek. Duke ditur edhe rëndësinë që zotëria juaj i jipni mësimi të doktrinë së krishterë nga djemtë e vajzat, bëra një përkthim të saj në gjuhën tonë *amtare* shqipe (in nostra lingua *natia* albanese), meqenëse italishtja që dëgjohej rreth e rrotull nuk kuptohet mirë nga *tanët*... E ky mësim tashmë ka filluar me një hie të rëndë, (e) *me kaq kënaqësi e pëlqim të popullit*, sa që jam i sigurt se zotëria juaj në rast pranë *do të ishit hedhur përpjetë nga gëzimi shpirtëror*. E tashmë një pjesë të mirë (S.R. të doktrinë shqip) e kanë nxënë shumë fëmijë të moshës së njomë *për habinë e popullit* (con meraviglia del popolo).”

“Me shpresë se po bën një punë të pëlqyeshme për zotërinë tuaj, vendosa të ju kushtoj juve këtë frut të mundimeve të mi, i cili, përveç asaj që do të jetë *i dobishëm për popullin shqiptar* (S.R. në Piana dei Greçi), do të mirëpritet gjithashtu *nga sa e sa fshatra të gjindjes shqiptare* në Kalabri e Pulje...” “... E unë deri sa të jem gjallë, nuk do të mungonj... të shtrohem me fëmijë... e të bëhem fëmije me të vetmin qëllim që të përfitojnë shërbëtorët vasalë të zotërisë suaj, siç kanë përfutuar deri më sot, sepse në çdo festë fjalë

për fjalë u thuhet të gjithëve që përgjigjen me shumë ngrohtësi të krishtere, e është me të vërtetë për t'u habitur që nëpër rrugët tona nuk dëgjohet gjë tjetër veçse zërat e fëmijëve që recitojnë doktrinën në gjuhën shqipe”.

Në anë tjetër këtë dashuri të Matrëngës për bashkëkombasit, të mërguar në Piana dei Greçi e në mbarë Italinë jugore, e vërteton kujdesi i tij për të krijuar një të atillë sistem grafik që të pasqyrojë sa më besnikërisht tingujt e veçantë të gjuhës shqipe, e për pasojë që të përvetësohet sa më lehtësisht nga mosha e njomë e nga populli i thjeshtë.

Këtë dashuri e vërtetojnë njëherazi edhe përpjekjet e autorit tonë për të zëvendësuar sa më shumë greqizma kishtarë ditunorë me shqipërime vërtë jo gjithaq të përshtatshëm por pikërisht popullorë.

Këtu është vendi për të përsëritur edhe konstatimin e tjetërkujt se, në përputhje me qëllimin që doktrina shqip t'u shërbente edhe të arbëreshve të Kalabrisë e të Puljes, Matrënga nuk riprodhoi veçoritë fonetike të së folmes vetjake, por synoi drejt një arbërishtje pak a shumë të përbashkët.

VEPRA

Ndonëse Lekë Matrënga vdiq 59-vjeçar e ndonëse ai jetoi plot 27 vjet mbas përkthimit shqip të *doktrinës së krishterë* gjithë veprën e tij të njohur prej nesh e përbën vetëm ky përkthim 28 faqesh të shtypura formati të vogël, së bashku me një letër *kushtimi* italisht e me një *këngë të përshpirtshme* shqip e latinisht.

I. Letra e kushtimit arqipeshkvit të Monreales.

Tekstin italisht të kësaj letre M. La Piana e ka gjetur “me shumë gabime”.

Këtij vlerësimi negativ ndoshta mund t'i shtohet edhe vërejtja kritike se letra lë mjaft për të dëshiruar edhe si komponim.

Asgjëmangut si përbajtje ajo është fort e vlefshme, sepse hedh dritë jo vetëm mbi ndjenjat e autorit, siç u pa nga citatet e mësipërm, por njëherazi edhe mbi preokupimet e tij për të pasqyruar sa më besnikërisht veçoritë fonetike të shqipes, siç do të shihet nga citatet e mëposhtëm:

“E me qëllim që këjo vepër të mund të praktikohet nga të gjithë, kam bërë dy gjëra për dy vështirësitë që paraqet shqiptimi i kësaj gjuhe shqipe. Së pari, simbas mënyrës greke kam shënuar theksin mbi fjalët, gjë që do të ndihmojë shumë për shqiptimin e drejtë të tyre. Së dyti, kam kapërcyer një pengesë të madhe që kanë shqiptarët katolikë të ritit grek në të shqiptuar të një tingulli që paraqitet pothuajse në çdo fjalë. E për t’u informuar plotësisht, zotëria juaj do të dijë se shqiptarët gati në çdo fjalë kanë një tingull që shqiptohet me hundë e megjithëkëtë zakonisht nuk është zanore e veçantë si

a, e, u, por disa herë vetëm një tingull që shqiptohet, siç thashë, me hundë. Prandaj, kur paraqitet ky tingull ose kjo zanore e shqiptuar me hundë, kam shënuar një *a* diftong. Mbas këtij udhëzimi këtë gjë do ta kuptojnë mirë shqiptarët, kurse për të tjerët ky shqiptim do të jetë i vështirë deri sa ta mësojnë me anë të praktikës.

Të gjitha këto që nevoja të thuheshin në këtë letër kushtimi, me qëllim që kjo vepër imja të dalë më e dobishme e të praktikohet më me lehtësi”.

Në faljet e mëtejshme të këtij studimi, pikërisht në pjesën e tretë mbi “Sistemin grafiko-ortografik” të tekstit shqip të Matrëngës, do të trajtohet përfaqësimi grafik matrëngian i të gjitha veçorive fonetike të gjuhës sonë e për pasojë edhe ai i theksit tonik dhe ë-së hundore.

Prandaj këtu po vërejmë vetëm sa vijon:

Letra me të cilën Matrënga veprën e vet ia kushtoi arqipeshkvit të Monreales, përbën njëherazi edhe një parathënie.

Përndryshe fjalia e fundit në citatin e sipërm nuk do të kishte kurrfarë kuptimi.

Prandaj është krejt e sigurt se në mendjen e Matrëngës kjo letër që të përbënte njëherazi një kushtim dhe një parathënie, ishte destinuar që të botohej.

Por rishikuesit vendosnë të kundërtën...

Edhe me të vërtetë, kushtim-parthënia sidhe kënga e përsëpirtshme figurojnë vetëm në të parin version të dorëshkuar të Matrëngës e jo njëherazi edhe në librin e shtypur.

Le të shtojmë se në këtë kushtim-parthënie autori ynë (i cili në *fakt* përcaktoi tërë një sistem shkronjash latine-italiane për arbërishten e pashkruar ndonjëherë më parë) ka zënë në gojë vetëm dy veçori fonetike të shqipes: thekësin tonik dhe ë-në hundore, prandaj edhe është shpjeguar vetëm mbi përfaqësimin grafik të tyre *nga ana e tij*.

II. Kënga e përshpirtshme (“Canzone spirituale”).

Në të vetmin paragraf prej nesh ende të pacituar të kushtim-parthënies Matrënga është shprehur kështu:

“E shkëlqyeshmja e e nderueshmja zotëria e juaj, denjohuni pra e më të voglën e dhuratave nga më i vogli i shërbëtorëve pranojeni në atë frymë, në të cilën jua dhuronj; sepse me të vërtetë mua asgjëttjetër nuk më ka shtyrë në këtë punë përveç lavdisë që shpresonj se prej saj do të ketë zotynë, dhe kënaqësisë që besonja se kishit për të ndier ju”.

Në fakt, siç u tha edhe më lart, Matrëngën në këtë punë e shtyri më së fortë ndjenja e dashurisë për gjuhën amtare shqipe dhe për bashkëkombasit e mërguar shqiptarë.

Ndërkaq ne mendojmë se në këtë mes do të ketë bërë të vetën edhe lakmia njerëzore e Lekë Matrëngës për t’u pohuar si autor.

E neve këtë mendim midis së tjerash na e ka frymëzuar pikërisht kënga e përshpirtshme.

Rreth kësaj kënga ja se ç’është shkruar në *Historinë e letërsisë shqipe* vll. I, f.200:

“Është përkthimi i lirë i katër distikëve latinë, që janë botuar përbri”.

Në fakt as katër distikët latinë, as i pretenduari shqipërim i tyre i lirë nuk janë “botuar” në librin e Matrëngës, sepse ata figurojnë vetëm në të parin dorëshkrim pikërisht *të pashtypur të tekstit të tij*.

Në anë tjetër kënga e përshpirtshme nuk “është përkthim i lirë katër distikëve latinë”, por përkundrazi përbën *një vjershë origjinale shqipe të Matrëngës*, të cilën pastaj ky i fundit e përktheu latinisht (siç shihet sheshit edhe nga vetë mbishkrimi i tekstit *latin*: “Versio” që shqip d.m.th. “Përkthim”).

Për më tepër, siç ishte e natyrshme, origjinali shqip prej çdo pikëpamjeje ka dalë shumë më i kënaqshëm se përkthimi latinisht.

III. Shqipërimi i katekizmit

III/1. Pyetja paraprake rreth tre dorëshkrimeve.

Mjafton të dish se edhe një libër i shtypur mirë, prapëseprapë dorëshkrimin përkatës nuk e riprodhon dot me një besnikëri absolute, për të pranuar se një libër i shtypur pa kujdesin e duhur mund të ndryshojë aq shumë nga dorëshkrimi përkatës, sa që ai vende-vende të dalë i pakuptueshëm jo vetëm për lexuesit e zakonshëm por njëherazi edhe për kritikët e tekstit.

Prandaj kuptohet lehtë se ç'fat të pashpresueshëm do të kishin pasur, p.sh. studiuesit e Buzukut, sikur ata krahas ekzemplarit të një libri të shtypur mjaft keq të dispononin edhe tekstin të dorëshkruar nga vetë autori.

Ç'fat të pashpresueshëm, sepse atëherë studiuesve të Buzukut shumë probleme të rëndësishëm e ndoshta për gjithmonë e jetës të pazgjidhshëm në një mënyrë plotësisht të kënaqshme as që do t'u shtroheshin fare.

Tani pikërisht një fat të këtillë kanë pasur studiuesit e Matrëngës me veprën e tij, e cila atyre u është ruajtur jo vetëm në librin gjithashtu të shtypur tepër keq, por njëherazi edhe në dorëshkrimin përkatës.

(Madje meqë një ekzemplar i librit të shtypur u gjet nga M. Roku në bibliotekën e Vatikanit *më vonë* se dorëshkrimi përkatës nga murgjtë e Grottaferraras në të njëjtën bibliotekë, për këtë arsye deri më 1932 mendohej se vepra e Matrëngës as që qenlesh botuar ndonjëherë si libër i shtypur).

Asgjëmangut dorëshkrimi i Matrëngës shtron një varg të tërë problemesh shumë të ndërlikuar; sepse në fakt nuk ekziston një dorëshkrim i vetëm, por përkundrazi ekzistojnë tre të këtillë e pikërisht, në një anë,

Dorëshkrimi (le ta quajmë: A) *i katekizmit shqip-italisht, me letrën e kushtimit italisht e me këngën e përshpirtshme shqip-latinisht e, në anë tjetër,*

Dy dorëshkrimet (le t'i quajmë: B dhe C) *të katekizmit vetëm shqip pa kushtim e pa këngë.*

Tani, përveç këtij njoftimi, ja dhe 6 njoftime të tjerë që rreth këtyre tre dorëshkrimeve na ka dhënë më 1912 i pari studiues i Matrëngës albanisti italo-arbëresh Marko La Piana:

1) Në Bibliotekën e Vatikanit këta tre dorëshkrime paraqiten të lidhur së bashku dhe zënë gjithsejt 84 fletë 174 faqe: *A* = f. 1-48 (fletë të pashkruara: 49-51), *B* = fl. 52-71, *C*=fl. 72-87.

2) Ata janë shkruar nga tri duar të ndryshme.

3) Vende-vende midis radhëve të dorëshkrimit *A* ka shtesa nga një dorë tjetër. Në këtë dorëshkrim edhe “Engjelij i tinëzot” së bashku me “Ndëljësënë” janë shtuar gjithashtu nga një dorë tjetër.

4) Dorëshkrimi *A* ka titullin shqip:

“E MBAESVAME E CHRAEXTERAE CIAE PREPSN TAE DIE
CGHITAE I PISTEPM I CHRAEXTTEE”;

kurse dorëshkrimi *B* ka titullin italisht:

Dottrina christiana composta etj., etj.

5) Titulli italisht i dorëshkrimit *B* është dhënë edhe në shqip *në fund* të këtij dorëshkrimi.

E MBESVAME E CHRASTERAE

Baerae paer tae Urtaenae Atae Ladesmae Sciochiaeriet Jesusit.

E prierrae laetiraiet mbae gluchae tae arbaeresciae paer Lecae
Matraengnae Imbsuam i Cullegit Greec tae Romaesae.

6) Në dorëshkrimet *B* dhe *C* figurojnë firmat autetentike të autorizuesve të botimit.

Në këto rrethana nuk mund të mos shtrohej pyetja paraprake:

Kundrejt katekizmit shqip të dorëshkrimit *A* (i cili kronologjikisht është domosdo i pari) dy dorëshkrimet *B* dhe *C* çfarë përfaqësojnë: dy riparaqitje të tij pjesërisht të tjetërsuara, më shkurt, dy *versione* ose *variante* të tij, apo përkundrazi dy riprodhime të tij të përpiktë, më shkurt, dy *kopje* të tij?

Në dorëshkrimet *B* dhe *C* Marko La Piana, si dhe studiuesit e mëvonshëm Mario Rok, Justin Rrota e Mahir Domi kanë parë dy kopje të dorëshkrimit *A*.

Madje (ndoshta për efekt të një shpërdorimi terminologjik) vetë La Piana deri dorëshkrimit *A* e ka quajtur kopje.

Divergjencave serioze e madje substanciale të të dy dorëshkrimeve *B* dhe *C* nga dorëshkrimi *A* La Piana ose ua ka shpërnjohur fare ekzistencën, ose ua ka pakësuar përsëtepërmi rëndësinë, siç do të shihet nga citatat e mëposhtëm, përkthyer nga italishtja në shqipe:

“Pra, për t’ia arritur qëllimit (S.R. që t’u ndihmonte arbëreshëve jo vetëm të Sicilisë por edhe të Kalabrisë e Puljes) Matrënga, me ç’duket, mori vendimin që të jipte në shtyp veprëzën e vet. *E shqiptarët* këtij vendimi i janë detorës, nëqoftëse katekizmi shqip nuk u zhduk krejt. Ne mendojmë se, duke mos pasë gjetur në Sicili ndonjë kompetent për rishikimin kishtar ose më mirë që në fillim duke pasur synuar që veprën e vet ta shtypte në Romë, Matrënga dërgoi atje tri kopje... për autoritetin kishtar e për shtypshkronjën” (f.5).

“*B* dhe *C* riprodhojnë vetëm tekstin shqip... Pra, Matrënga mendonte të jipte në shtyp vetëm tekstin shqip. Vlen të vërehet se teksti italisht që shoqëron atë shqip në kopjen e parë, ndoshta përfaqëson më fort ripërkthimin pothuajse gjithandej të fjalëpërfjalshëm të tekstit shqip sesa tekstin origjinar, nga i cili përktheu Matrënga... Kjo na bën të supozojmë se tekstin italisht Matrënga e përpiloi vetëm për komoditet të rishikuesve e ndoshta edhe me kërkesën e këtyre” (f. 7).

“Në tekstin shqip të të tri kopjeve... të paktë janë variantet të denjë për t’u shënuar, këtu këtje ndonjë ndryshim i lehtë ortografik, ndoshta më fort nga pavëmendja sesa me ndonjë qëllim të caktuar. Vetëm në *B* dhe *C* ka herë mbas herë nga një dëftim ndarjeje në kapituj me mbishtimin e ndonjë rubrike së përgjithshme.

Do të japim tekstin shqip në alfabetin dhe ortografinë e kopjes së parë, që duket e dorëshkruar nga vetë Matrënga, sadoqë dy kopjet e tjera prej ndonjë pikëpamjeje paraqesin përmirësime të lehtë, të cilët ndoshta vetë Matrënga ua ka diktuar dy kopistëve” f. 7.

Tani arësye, për të clat Matrënga mori iniciativën njëherë për të shqipëruar katekizmin, pastaj për të dhënë atë në shtyp, dihen mirëfilli, sepse janë parashtruar nga vetë autori në letrën e kushtimit: kështu që i pari pohim i La Pianës është pa tjetër i drejtë, çka kurrësi nuk mund të thuhet për të tjerët pohime të tij.

Pikë së pari nuk ka aspak të ngjarë që vetë Matrëngës shtypi në Romën e largtë (e për pasojë me vështirësi mbikëqyrjeje) t'i ketë pëlqyer më fort se p.sh. në Palermën më të afërme (e rrjedhimisht me voli korrigjimi).

Pastaj pohimi i La Pianës së tre dorëshkrimet *A*, *B*, dhe *C* përbëkan tri kopje të veprës së Matrëngës, nuk përballon dot asnjërën nga tri kritikrat që pasojnë e aq më pak të tria së bashku:

1) Matrënga autoritetit kishtar dhe shtypshkronjës që bëjnë gjithsejt dy marrës, përse nuk u paska dërguar gjithashtu dy kopje, por përkundrazi tri të këtilla?

2) Autorizimi i botimit, i cili normalisht duhej të figuronte vetëm në njërin nga tre dorëshkrimet e pikërisht në anë të shtypshkronjës, përse në fakt figuron njëherazi në dy dorëshkrimet *A* dhe *C*, d.m.th. pikërisht në të parin dhe në të tretin?

3) Si qenka e mundshme që dorëshkrimi *B* dhe *C* të përbëjnë dy kopje, d.m.th. dy riprodhime të përpiktë të dorëshkrimit *A*, kur nga dy dorëshkrimet *B* dhe *C* dorëshkrimi *A* ndryshon deri në pjesët e tij përbërëse?

Më tutje ne në asnjë mënyrë nuk pajtohemi me supozimin e La Pianës se (në dorëshkrimin *A*) Matrënga katekizmin shqip e paska shoqëruar me atë italisht vetëm “për komoditet të rishikuesve”, e për pasojë se Matrënga paska “menduar të jipte në shtyp vetëm katekizmin shqip”.

La Pianës këtë supozim do t'ia ketë sugjerguar në një anë ideja se t'arbëreshëve më 1592 nuk u qenka dashur shoqërimi i katekizmit shqip me atë italisht e në anë tjetër fakti se katekizmi italisht i dorëshkrimit *A* mungon në dorëshkrimet *B* dhe *C*.

Por kjo është mjaft e kontestueshme, sepse t'arbëreshët atëherëmë kishin nisur pak a shumë ta kuptonin italishten, prandaj për ta shoqërimi i katekizmit shqip me atë italisht kurrsesi nuk mund të ishte fare i kotë.

Në anë tjetër ky fakt nuk është aspak vendimtar në këtë mes.

Edhe me të vërtetë, katekizmi italisht nuk është e vetmja pjesë e dorëshkrimit *A* që mungon në dorëshkrimet *B* dhe *C*: përkundrazi në dorëshkrimet *B* dhe *C* mungojnë gjithashtu dy pjesë të tjera të dorëshkrimit *A*, e pikërisht letra e kushtimit italisht dhe kënga e përshpirtshme shqip-italisht.

Prandaj nga mosfigurimi i një pjese së dorëshkrimit *A* në dorëshkrimet *B* dhe *C* të nxjerrish përfundimin se Matrënga këtë pjesë nuk paska menduar ta japë në shtyp, domethënë t'i mbathish Matrëngës këtë

kundërkuptim që ai në dorëshkrimin *A*, të *destinuar* e madje të *autorizuar* për shtyp, të ketë futur jo më pak se tri pjesë të *padestinuara* për t'u shtypur.

E kuptohet vetiu se La Piana Matrëngës nuk mund t'i mbathte një kundërkuptim të këtillë.

Prandaj mbrojtja e një teze të këtillë nga ana e La Pianës mund të shpjegohet vetëm kështu:

Më 1912 La Piana do të ketë menduar se vepra e Lekë Matrëngës ja nuk u dha fare në shtyp, ja shtypi i saj përveç katekizmit shqip, përfshiu edhe letrën e kushtimit italisht së bashku me këngën e përshpirtshme shqip-italisht.

Ndërkaq më 1932 M.Roku konstatoi se ekzemplari i shtypur riprodhon dorëshkrimin *C*, i cili përmban pikërisht vetëm katekizmin shqip.

Mbas këtij konstatimi teza e La Pianës se vetë Matrënga paska “menduar të jipte në shtyp vetëm katekizmin shqip”, u bë e pambrojtshme.

Për më tepër ky konstatim hodhi një hie dyshimi edhe mbi tezat kryesore të La Pianës e pikërisht në një anë mbi tezën se ndryshimet midis katekizmit shqip të dorëshkrimit *A* dhe katekizmit shqip të dorëshkrimit *B* përkatësisht *C* qenkan të parëndësishëm dhe, në anë tjetër, mbi tezën se këta ndryshime “ndoshta vetë Matrënga ua paksa diktuar dy kopistëve”.

Tani ja ndryshimet e katekizmit shqip të dorëshkrimit *A* nga katekizmi shqip i dorëshkrimit *B* përkatësisht *C*:

Ndryshimet grafike.

1) Në dorëshkrimin *A* theksi tonik është shënuar mbi çdo fjalë tonike; kurse në librin e shtypur simbas dorëshkrimit *c*, theksi nuk është shënuar fare.

2) Priorja në dorëshkrimin *A* drejt bashkimit të dy, tri a katër shkronjave për të shfaqur këtë apo atë tingull shqipes, p.sh.:

paer tae *cghialaet*, paer *licght*, tae *scgiaeroix*; *cciae*, tae *chxipuritae*, tae *chxelmua*, tae *xochxaena* etj.

është kufizuar mjaft në dorëshkrimet *B* dhe *C*:

paer tae *gialaet*, paer *ligt*, tae *agiaeros*, *ciae*, tae *chipuritae*, tae *chelmua*, tae *sciochaena* etj.

3) Anasjelltas shkronja e sotme *x*, e cila në dorëshkrimin *A* qëndron për tingëllin *sh*, në dorëshkrimin *B* dhe *C* është zëvendësuar nga dy (tre) shkronjëshi: *xc(i)*, p.sh. *A*: “tae *xochxaena*” kurse *B* dhe *C*: “tae *scochaena*”

4) Tingulli *h* në dorëshkrimin *A* shënohet zakonisht me *cx*, *chx* (sporadikisht me *x*, p.sh. *Xeredespinaenae*, *fxaristign*, *caxa*); kurse në dorëshkrimet *B* dhe *C* i njëjti tingull shënohet herë me *ch* herë me *h*.

5) Prireja drejt ortografisë etimologjike përkatësisht etimologjizuese është pa krahasim më e dukshme në dorëshkrimet *B* dhe *C*, p.sh. *strat*, *tae chraesterit*, *tae pagaeagnus*, *tae statae*, *iste christi* etj., se në dorëshkrimin *A*.

Tani pavarësisht nga pyeja, nëse ndryshimet grafike të dorëshkrimeve *B* dhe *C* nga dorëshkrimi *A* përbëjnë keqësime apo përkundrazi përmirësime, kurrsesi nuk mund të thuhet se ata qenkan të parëndësishëm.

Përkundrazi ndryshimet e sipërm prekin disa nga pikat themelore të sistemit grafik të dorëshkrimeve *A*, prandaj është tepër larg mendsh që ata t'u jenë diktuar kopistëve të të dy dorëshkrimeve *B* dhe *C* nga vetë Matrënga.

Ndryshimet gjuhësorë

1) *Ndryshimet fonetike: kundrejt të dhënave:*

Ndë, ndenj, lipësi zëmëre, u bë, të pakënë së tjerësh, ka të gatuhetë tue klënë, thresëmë, erth, të mbëljethsh etj. të dorëshkrimit *A* në dorëshkrimin *B* përkatësisht *C* qëndrojnë të dhënat: endë, endenj, lipisi, zumëret, u bu, të pakunë së tjerush, ka të gatëhet, të klënë, thëresëmë, erdh, të mbëljedhsh etj.

2) *Ndryshimet morfologjike: kundrejt të dhënave:*

mëkatëte *e* mia, të llojasuritë *e* shpirtit, *e* tireja perëndia *e* qiellvet, *e* saj, të bajturitë *e* kriqsë, shejtëruatë etj. të dorëshkrimit *A* në dorëshkrimin *B* përkatësisht *C* qëndrojnë të dhënat: mëkatëtë të mia, të llojasuritë të shpirtit, i tireja është perundia i qiellvet, *e* asaj, të bajturitë të kriqisë, u shejtëruatë etj.

3) *Ndryshimet sintaktikë: kundrejt të dhënave:*

shumë konismë të shën Mërisë, durëtilje... lloismo, të japsh të hanë të vabegjet, të durojsh me durim pirasmotë, e eshtravet tireve etj. të dorëshkrimit A në dorëshkrimin B prkt. C qëndrojnë të dhënat: shumë të shën Mërisë konismë, durëtilje... lloismo, të japsh të hanë vabegut, të durojsh me durim pirasmo, e lipsana e eshtra të shejtëvet etj.

4) *Ndryshimet e leksikut: kundrejt të dhënave:*

të shkluhënë, e eshtravet tireve, tri faqe, e tre faqe, e treta faqe e, të mathtëtë (sic), papa ndë këmbë të ti, me shpirtet etj. të dorëshkrimit A në dorëshkrimet B dhe C qëndrojnë të dhënat: të kluhenë, e lipsana e..., tria prosopa ta, trito prosopo e, perifani papa a vikari i ti, me shpirtet e theotita etj.

Deri greqizmi: *evlavia* në dorëshkrimin A figuron në formën më popullore: *vlavie*, kurse në dorëshkrimet B dhe C në formën më ditunore: *evlavie*.

Edhe vetëm në dritë të këtyre shembujve shihet sheshit rëndësia numerike dhe largvajtja kualitative e ndryshimeve gjuhësore të dorëshkrimit B përk. C nga dorëshkrimi A.

Në këtë dritë shihet gjithashtu sheshit se këta ndryshime gjuhësorë të dorëshkrimit B përk. C nga dorëshkrimi A në përgjithësi kanë përbërë jo përmirësime të lehta, por lajthitje të rënda.

Atëherë a nuk bie poshtë pa tjetër mendimi i La pianës se vetë Matrënga qenka autor i ndryshimeve grafikë e gjuhësorë që teksti i Katekizmit shqip pësoi duke kaluar nga dorëshkrimi A (i dorëshkruar nga vetë Matrënga) në dorëshkrimin B përk. C (të dorëshkruar nga tjetërkush)?

Për më tepër midis në një anë katekizmit shqip të dorëshkrimit B përkatësisht C e në anë tjetër katekizmit shqip të dorëshkrimit A ekzistojnë edhe ndryshime përmbajtjeje:

Vetëm dorëshkrimet B dhe C e njohin ndarjen e katekizmit në kapituj si dhe pajosjen e këtyre të fundit me nga një mbishkrim:

Pastaj dy pasueset “Engjëlli i tinëzot” dhe “Ndëljesa” të dorëshkrimeve B dhe C një dorë tjetër i ka shtuar në dorëshkrimin A.

Më në fund në një anë dorëshkrimet *B* dhe *C* e në anë tjetër dorëshkrimi *A* ndryshojnë midis tyre edhe për nga titulli, siç u pa më lart.

Ja sepse neve, përpara ndryshimesh grafikë, gjuhësorë e të përmbytjes kaq të shumtë e kaq të rëndësishëm midis në një anë dorëshkrimeve *B* dhe *C* e në anë tjetër dorëshkimit *A* na është e pamundshme që të pajtohemi me pandehjen e La Pianës se këta ndryshimeve “ndoshta vetë Matrënga ua paska diktuar dy kopistëve”.

Përkundrazi ne kemi prurë bindje se këta ndryshime i detyrohen ndërhyrjes në këtë mes të një rishikuesi, i cili tekstin matrëngian të dorëshkimit *A* si për nga grafia, ashtu përnga gjuha, gjithashtu për nga përmbytja e ripërpunoi në dorëshkrimin *B*.

Ndërkaq rishikuesi nuk u mjaftua vetëm me kaq, por vajti deri atje, sa të përjashtonte nga shtypi tri pjesët jo kryesore të dorëshkimit *A*: katekizmin italisht, letrën e kushtimit gjithashtu italisht dhe këngën e përsjirtshme shqip-latinisht, të cilat ai prandaj nuk i riprodhoi fare në dorëshkrimin *B*.

Ngaqë rishikuesi do të ketë pasur shkrim të shëmtuar, ripunimi i tij, d.m.th. dorëshkrimi *B* u riprodhua në përgjithësi besnikërisht nga një dorë e tretë në dorëshkrimin *C*.

Pra, simbas nesh, dorëshkrimi *C* praktikisht është kopje e dorëshkimit *B*, i cili përkundrazi përbën ripërpunimin e dorëshkimit *A* nga ana e një rishikuesi.

Ky rishikues do të ketë qenë një arbëresh vërtë me një kulturë të përgjithshme më të ngritur e me një formim mendor më pedant se Matrënga (për çka dëshmojnë më një anë përmirësimi i pjesshëm i sistemit grafik e në anë tjetër një prirje e pamohueshme drejt ortografisë etimologjike në dëm të asaj fonetike, si dhe drejt parapëlqimit të termineve grekë në dëm të fjalëve shqip), por me një ndjenjë shumë të pasigurt e madje me një njohje shumë të pasaktë të gjuhës shqipe në krahasim me ndjenjën dhe njohjen e kësaj të fundit nga Matrënga (për çka dëshmojnë numri relativisht i madh dhe karakteri zakonisht i rëndë i gabimeve gjuhësorë në pjesët e ripërpunuara përkatësisht të shtuara në dorëshkrimin *B*).

Na mbetet për të vërejtur se, për një shkak ose për një tjetër, dorëshkrimi *C* u botua me gabime shtypi aq të shumtë e aq të rëndë, saqë libri i shtypur vende-vende doli krejt i pakuptueshëm, çka ndoshta shpjegon mospopullarizimin e tij tek t'arbëreshët e për pasojë edhe mospërhapjen midis tyre të praktikës së katekizmit në gjuhën shqipe.

Sidoqoftë është një fakt se ne veprën e Matrëngës do ta kishim njohur jo vetëm të gjymtuar në pjesët e saj, por njëherazi edhe të shfytëruar në paraqitjen e saj grafike e gjuhësore, sikur ajo neve të na ishte ruajtur vetëm në librin e shtypur simbas dorëshkrimit C e jo njëherazi edhe në dorëshkrimin autograf të autorit tonë, d.m.th. në dorëshkrimin A.

III/2 Vlerësimi i shqipërimit si dëshmi gjuhësore.

Megjithë sprovën, mjaft të suksesshme por tepër frymëshkurtë, të vjershërimit që Lekë Matrënga ka bërë në “Këngën e përshpitshme” e megjithë nivelin e një mesatarie së ndershme të prozës së tij në përkthimin e katekizmit, prapëseprapë do të ishte një shpërdorim terminesh, sikur të flitej për “tiparet stilistikë” përkatësisht për “meritat letrare” të autorit tonë.

Në fakt gati e tërë vlera e veprës së Lekë Matrëngës qëndron vetëm në interesin e saj kulturor të përgjithshëm dhe gjuhësor të veçantë.

Por ky interes është shumë i madh, sepse pikërisht me këtë vepër botuar në vitin 1592 zë fill historia e toskërishtes së shkruar.

Është e vërtetë gjithashtu se në këtë vepër pasqyrohet një e folme shqiptarësh të shpërngulur në Sicili afro një shekull më parë e jo ky apo ai nëndialekt i toskërishtes së Shqipërisë.

Por në qoftë se karakterin e kësaj së folmeje e përcaktojmë simbas paraqitjes së saj në tekstin e Matrëngës, atëherë duhet të themi se gjatë periudhës nga fundi i shekullit XV deri në fund të shekullit XVI italishtja nuk arriti dot të ushtrojë ndonjë ndikim të ndjeshëm mbi fondin leksikor e aq më pak mbi strukturën gramatikore të kësaj së folmeje.

Është e vërtetë më në fund se shqipja e Matrëngës paraqitet fortësisht e ndikuar nga greqishtja.

Ndërkaq ky ndikim më së fortë i takon vetëm përbërjes leksikore e për më tepër vetëm sferës së ngushtë të terminologjisë fetare.

Pra, prej dy pikëpamjeve vendimtare të strukturës gramatikore dhe të leksikut të rëndomtë, shqipja e Matrëngës nuk mund të mos përfaqësojë mjaft besnikërisht të folmet moshatare të toskërishtes së Shqipërisë.

Natyrisht nga ky karakter përfaqësimitar përjashtohen veçoritë *vetjake* të nëndialektit të të arbëreshëve të Italisë - nëndialekt i një

ngjashmërie së theksuar me atë të çamëve (në bashkëtakim gjeorafik me Grekët).

Ana leksikore. Dy karakteristikat dalluese të leksikut të Matrëngës janë *greqizmat specifike dhe fjalët e krijuara nga autori ynë*.

Me greqizma *specifike* kuptojmë ato që nuk njihen fare përkatësisht që nuk janë të rëndomtë në nëndialektet bashkëkohore të toskërishtes së Shqipërisë.

Lista shteruese e këtyre greqizmave (që janë gjithsejt nga 50) do të jepet në prag të “Komenteve”.

Disa nga greqizmat e Matrëngës, p.sh. *ftesinj, hri, jatri* etj., shtrojnë problemin, nëse këta huazime nga greqishtja ishin vetëm të tipit ditunor, apo përkundrazi kishin hyrë edhe në përdorjen popullore.

Midis greqizmave të Matrëngës ka edhe të atillë që autori ynë i ka përdorur në një vështrim mjaft të largët nga kuptimi përkatës në gjuhën greke, p.sh. *apelips, pandohi, pirasmotë, silipsur, sinodhepsur, leftheri* etj.

Por ne me këta probleme nuk mund të mirremi këtu.

Tani ja fjalët e reja përkatësisht kuptimet e rinj që ne i mbajmë si krijesa të Matrëngës:

E mbësuar (Budi: doktrinë), i mbsuar (Budi: xhakon); të sosuritë (sot: qëllim); gjellë (Buz. e amshuome); faqe (kalk nga greqishtja *prosopēn* = 1) faqe, person (Budi: vetëhe); kujtim (sot: kujtesë); të bëme të mira (për: vepra mirësie); të zdjerguritë (për: lindje); të dhemburatë (Budi: mundimi); bukënë tënë të përditsmenë (Buz. Bukënë qi neve përherë na është dhanë, bukënë tanë neve përherë dhanë; Budi: bukënë tănë të përditshmenë D.K. 36); lëvdia (it. gloria, Buz.engushullimi); e shën Mëri e hiruar (Buz. o Mëri hirplota); e urtë (ital. piena... di ogni virtù = plot... me çdo virtyt); dhuratilje urteje (it. dono di sapienza = dhuratë urtësie); prepsatorë nga preps- (temë e foljes preptur = merituar, -a- tingull i shpifur për lehtësim shqiptimi, -tor prapashtesë) = meritues, të denjë për të pasosmet të mirë të ti (it. per sua infinita bonla = për mirësinë e tij të pambarim; mkatori, mkatëtorëtë (Buz. i përkuatnuomi); të mbaqëruamitë (it. li pacifici = paqësorët); gjithë të klënë të (it. ogni perfezione, kështu edhe Buzuku të klenëtë...) të ndlëgueshim (it.prudenza = urtësi), të pandëgluashëmitë (it. li ignorant, vërtita (nga latinishtja: virtus, virtutis në kuptimin etimologjik të: fortësisë); të mathtëtë (it. superbia = madhështi); të butë, të mirë (substantivim

mbiemrash asnjans me kuptim: butësi, mirësi); të glatë, shpirti: kalk kuptimor nga lat. vulg. Long- (i gjatë). ancmitas (“shpirtësi”) = cilësia e atij që është plot durim; dëtitur; it. debitore etj.

Nga fjalët e vjetra përkatësisht nga kuptimet e vjetër me kohë të harruar në toskërishten e Shqipërisë, po përmendim të mëposhtmit:

ej = pjesëz pohimi; gjithë njeriu (çdo njeriu); gjithëqish (në kuptimin e gegërishtes së sotme: gjithçka; perëndia jote (sot: mbretëria jote); çëdo fjalë (sot: disa, ca fjalë, - krhs. me Buz. zhdo...); shërbes = send (në krye të kohës do të ketë pasur kuptimin e ngushtë; të gjërave që shërbejnë për punë të shtëpisë); petkatë në kuptimin e zgjeruar të plaçkave në përgjithësi), prir (në kuptimin jo të të anuarit, por të të kthyerit); shërbëtorë (it. servizio = shërbim), të shtrenjtëtë (it. avarazia = koprraci – pra, toskërishtja e sotme i shtrënguar në kuptimin koprrac përbën një inovacion); njish (it. me = por); njise (it 1) presto = shpejt, facilmente = lehtë); fëqërë (it. consolati = ngushlluar); të mëshuarë të shpirtit (të goditur të ndërgjegjes); (të) arësierë (1.it. scancellare – shlyer, 2. It. pentimento = pendesë).

Shënim: Te Matrënga elementi reliktor *cish* në *gjithëcish* dhe fjala e një përdorjeje së përgjithësuar *cë* mendojmë se përbëjnë një shfaqje dualizmi leksikor origjinar, e cila ndeshet edhe te Buzuku.

Më në fund nga të dhënat gramatikore të Matrëngës po shënojmë këtu poshtë ato më me interes për dialektologjinë historike shqipe përkatësisht më me vlerë për historinë e mbarë gjuhës sonë.

Në fonetikë

Nevoja që ndjeu Matrënga më 1592 për të përfaqësuar gjatësinë e zanoreve me anë të dyfishimit të shkronjave përkatëse (d.m.th. pikërisht ashtu siç pat bërë Buzuku afro 40 vjet më parë) flet në të mirë të mendimit se në mbarë shqipen e dikurshme zanoret e gjata kanë qenë qartësisht të dallueshme nga të mesmet, çka kurrsesi nuk mund të thuhet për toskërishten e Shqipërisë në ditët tona.

Në anë tjetër fakti se në tekstin e Matrëngës nuk shfaqet ndonjë prirje e përgjithësuar drejt reduktimit fonetik të fjalëve të patheksuara (siç shfaqet p.sh. në tekstet e Budit) dëshmon në favor të tezës se toskërishtja edhe në të kaluarën ka njohur një shqiptim më *pak* të mbërthyer se gegërishtja në të njëjtën epokë.

Le të vërejmë më në fund se me grafinë *ae* Matrënga vërte ka shënuar jo vetëm ë-në hundore gojore, por njëherazi edhe ë-në gojore. Asgjëmangut përdorjen e kësaj grafie ai në letrën e kushtimit e ka motivuar vetëm me nevojën e dallimit grafik të ë-së pikërisht hundore, motivim ky që tregon se në toskërishten e atëhershme ë-ja hundore ishte qartësisht e madje fortësisht e këtillë, d.m.th. hundore.

Në sistemin emëror

a) Ndjenja e Matrëngës për gjininë asnjane është bërë e pasigurt. Edhe me të vërtetë kundrejt trajtave asnjane:

thotë *emëritë* e *t'et*, është një *të* dukurë *të* vërtetë, *të* mirëtë *tënë*, është gjithë *ata* që thuhetë, *çë të keq* i bën etj. kemi mashkulloret: *emëri* it, i kam *emërinë*, pr *atë* të sosurë për *çë* janë gatuarë, *të* mirëtë *tënë* (pronor mashkullor për asnjanesin *tanë*) etj.

b) *Në emërore njëjës* nyja e prapme në ndeshje me të parmen nuk bie as anasjelltas, p.sh.:

i biri i tinëzot, shengji i kriqse, nomi i tinëzot etj.; pema e shkëfit, ema e tinëzot, virgjëra e hirueme etj.

c) Nyja e parme e një emri apo mbiemri në *gjinore*, i cili përbën plotës të një emri *të shquar* gjithashtu në *gjinore* apo në *dhanore* – herë mungon (skundërqë normalisht mungon te të gjithë autorët e gegërishtes së vjetër):

“të pisteps(ë)mvët *krështeve*, dresë *tinëzot* thelimësë *tinëzot*, t psuarit *ti*, dishipuljet *ti*, atit *fuqishëm*”.

herë përkundrazi është e pranishme:

“i të sarkosurit *të* Krishtit, të eleimosinit *të* shpirtit, të bëmevet *të* mira, të vābëgjet *të* urtë, të tjeravet *të* mira, t dhemburavet *të* pasosme”.

ç) “Nyja e parme” e një emri në *gjinore* apo e një mbiemri në kallëzore prkt. në kallëzore-emërore, të cilët përbëjnë plotës të një emri të shquar në kallëzore prkt. në kallëzore-emërore, paraqet herë trajtën sekundare e, p.sh.:

ehirrë e ti, ditënë e gjiqit, njerëzit e tiranizm, krietë e të tjeravet, urdhëritë e klishësë” etj.

herë përkundrazi trajtën primare *të*, p.sh.:

“besërë të Krishtit, të anastisuritë të kurmit, mistiretë të klishtësë, mkatëtë të mia” etj.

d) Alternimi i mbaresave *-e*, *-ve* në gjinore-dhanore simbas asaj që shumësit e emrave dilnin në bashkëtingëllore apo përkundrazi në zanore, mund të thuhet se përbënte rregull edhe për Matrëngën, i cili ka në një anë p.sh.:

“misterevet, mkatëvet, të bëmëvet” etj.

kurse në anë tjetër:

“ndë këtë gropë të lotet, ia dha dishepuljet, të japsh... të vabëgjet”.

Por te Matrënga ka nisur të shfaqet fort edhe prirja drejt përgjithësimi pikërisht të mbaresës *-ve*:

“qiellvet, pistepsëmvet, mbë të mbëljedhurit të shejtvet”.

dh) Në dhanore shumës emrat e shquar paraqesin kurdoherë njëjën e prapme: *-t*, p.sh.:

“e shën Mëria e lipësivet, e jatrivet, e paraponesivet” etj.

e) Në vend të së ashtuquajturës rasë vendore, e cila përbën *rregull*:

“ndënë kraharuart, mbi gjithë shërbiset, mbë dhiafuart” etj. përjashtimisht ndeshet kallëzorja e shquar në këta tre shembuj të vetëm:

“ndënë Pont Pilanë, mbi Isus Krishnë, mbë shpirtinë shejt”.

ë) Ndjenja e Matrëngës për trajtën e rrjedhores ka filluar të errësohet, për çka dëshmojnë:

në një anë përdorja e trajtës së dhanores për atë të rrjedhores në këta 3 shembuj:

“kle zënë shpirtit shejt, leu shën Mërisë virgjërë, ishte lerë asaj virgjërësë Mëri;

e në anë tjetër shdërrimi i rrjedhores së në dhanoren të të nyjës së parme në këtë shembull:

“dhurëtiljë... të dituri (dono... di scienza)”.

f) Te Matrënga për lakimin një *qytet* / një *qytetje*, *qytetja* / *qytetsë* të emrave femërorë në bashkëtingëllore kemi këta shembuj:

“nd orët të morsë (nga: *mortsë*), perëndëshë e qiellsë, shengji i krisqë”.

Shënim. Këtu hyn edhe trajta e substantivuar *shejtsë* e mbiemrit femëror përkatës në shprehjen: “*i shejtsë triadhë*”.

Por ndjenja gjuhësore për trajtat e këtij lakimi do të ketë qenë e pasigurt, siç shihet nga vetë Matrënga, i cili në vend të emërores së pritur: *shejtja*, ka të papriturën: *shejta*; pastaj nga rishikuesi i tij, i cili trajtën e Matrëngës *kriqsë* e ka “korrigjuar” në: *kriqisë*, e më në fund nga L. Piana, i cili trajtën *kriqsë* e ka “shpjeguar” kështu:

“*kriqsë*, trajtë e gabuar e gjinore në vend të *kriqës*, që ka rrjedhur nga shtesa vicioze e një *ë*-je në gjin. fem. njëjës të lakimit të parë, e pastaj nga shurdhëzimi i plotë i mbaresës *ë* të mirëfilltë: *kriq’së*. E kështu për rasjet e ngjashme. Kriqë = crux (cruc-is)” f.17.

g) Te Matrënga (ashtu si te Budi) emërore-kallëzorja *një* e nyjës së pashquar prkt. e përemrit të pakufishëm (p.sh. “*një* i vetëmë inëzot, *një* të vetëmë shpirt”) bën: *nji* në gjinore-dhanore (“t’i falesh *nji* të vetëmi tinëzot”, “e nga *nji* e jep “hir”).

Në sistemin foljor

a) Në të tashmen e dëftores të diatezës veprorë zgjatim-mbaresat: *nj*, - *n*, -*n*, -*njëmë*, -*ni*, - *njënë* të foljeve me temë në *zanore* ose në *tog zanor*, p.sh.:

“trua-*nj*, ndlago-*n*, mbëso-*n*, (të) kungo-*njëmë*,... pso-*njënë*”

janë tejshtirirë mbi foljet *e rregullshme* me temë në bashkëtingëllore:

“(u) pisteps-*nj*, (çë) pisteps-*n* (ti), (çë) pisteps-*n* (klishe), llojas-*njëmë*,... (atire çë na) ftes*njënë*”

b) Tema në *zanore* e zgjatur me -*n*- në diatezën jo-veprorë trajtohet si temë e pazgjatuar e për pasojë si temë në bashkëtingëllore, p.sh.:

“të kujton-em,..., të dërton-etë, të kujton-emi,..., shton-enë”.

Temat vërte vokalike por të pazgjatura, p.sh.: “ai *mba*, ata *kla-në*”, si dhe temat në *togzanor*, p.sh. *gatuan*, nuk njohin një trajtim të këtillë, i cili përbën një inovacion të papërgjithësuar edhe në gegërishten e vjetër.

Prandaj midis temave të këtilla dhe mbaresave të diatezës joveprorë ndërhyjnë *h*-ja antihiatizuese, p.sh.:

“mbahetë, mbahenë, lahemi; gatuhetë”.

c) Si detyrimi i ardhshëm, ashtu dhe koha e ardhme shfaqen me ndihmën e foljes *pasur*, p.sh.:

“*kanë* të jenë, “*kanë* të shohënë” etj.

Në një shembull të vetëm koha e ardhshme shfaqet me ndihmën e foljes dashur:

“Si *do* të duash mirë fqinjënë (= “come *amerete* il prossimo)”.

Me këtë rast vlen të shënohet edhe ky shembull nga N. Brankati (1675-1741):

“Se edhe prej tij *do t’parkales* u pra”.

Në vepën e N. Ketës (1742-1803) shembujt e së ardhmes me *do* janë relativisht të shumtë.

ç) Si në gegërishten e vjetër dhe në të renë pjesëza e përsjellores kumbon *tue*, p.sh.: “*tue* vatur, *tue* dhëmburë” etj., kumbim ky, i cili në fonetikën historike mund të shpjegohet vetëm duke u nisur nga *tuke*.

d) Gjithashtu si në gegërishten e vjetër dhe në të renë përsjellorja e diatezës joveprore merr ish-përemrin vetvetor të patheksuar *u*, p.sh.: “*tue u* truarë, *tue u* ksemolloisur”, çka nuk ndodh në toskërishten e Shqipërisë.

dh) Ndërsa në toskërishten e sotme pjesorja e paadjektivuar dhe e adjektivuara ndryshojnë midis tyre vetëm përnga paranyjëzimi i pjesores së adjektivuar, p.sh.:

“*bekuar: i bekuar*”, “*sosur: i sosur*”;

përkundrazi në tekstin e Matrëngës gjinden 16 shembuj, ku shndërrimi i pjesores në një mbiemër të nyjshëm bëhet krejt ndryshe, e pikërisht duke marrë tema e foljes prapashtesën adjektivuese: *-m*, p.sh.:

“*i mbsuam, i pisteps*” etj.

Por në të njëjtin tekst kundrejt këtyre 16 pjesoreve të adjektivuara njëherazi me paranyjëzim dhe sufiksim gjinden 36 pjesore të adjektivuara vetëm me paranyjëzim, p.sh.:

“*të t psuarit, të faluritë*” etj.

Në dritë të këtij krahasimi statistikor mund të pohojmë lirisht se në toskërishte prirja inovuese drejt barazimit morfologjik të pjesores së adjektivuar me të paadjektivuarën *do* të ketë mundur të veprojë që në toskërishten parmatrëngiane.

Për këtë dualizëm strukturor të Matrëngës dëshmon qartë ky shembull i tij:

“o e paraponesme, o e lipisurë, o e ëmblë virgjërë”.

e) Vlen të bëhet objekt i një vërejtjeje të veçantë fakti se prapashtesën adjektivuese -shim, praktikisht e panjohur nga toskërishtja e Shqipërisë, Matrënga përveç se në fjalën “të fuqishim” e ka shfrytëzuar pikërisht në këto dy krijesa vetjake “të ndlëguashim, të pandlëguashëmitë”.

Në sintaksë

a) Në shqipen e sotme, kur karakteri qëllimor i një fjalie të varur shfaqet me anë të një lidhëze, kjo e fundit mund të jetë *vetëm* lidhëza *që*, p.sh.: ” e jam duke përvëlur /*që* t’u ap pakëzë dritë” (N. F.).

Tani (nga Buzuku dhe) nga Matrënga shihet se këjo lidhëz në këtë përdorje përbën një inovacion në shqipen.

Nga 20 të varmet qëllimore, sa gjinden gjithsejt në tekstin e Matrëngës, 1 e vetme merr lidhëzën *cë*: lipënjëmë... *cë* të na lefttherosnjë”; 16 marrin lidhëzën *se*, p.sh.: “i lipënj *se* gjithë atë *çë* të bënj, të jetë mbi urdhëri:...”; dhe 3 marrin lidhëzën *pse*, ku hyn e njëjta lidhëz *se*, p.sh.: “Pse bënë të mbë këtë llojë? – *Pse* të shkluhenë di të mbëdhenj mistirie”.

b) Në vend të lidhëzës *pasi* Matrënga ka përdorur 2 herë shprehjen *pastaj* *cë* me folje në mënyrë deëshirore: “e pastaj *cë* paguatëshinë pastaj *cë* kloftë ardhurë”.

c) Në vend të përemrit pyetës reliktor *se* në bashkëvjajtje me parafjalën *mbë* Matrënga ka përdorur përemrin pyetës *cë*: “mbë *cë* pistepan ti?”, duke përdorur këtë të fundit si të theksueshëm, siç shihet edhe nga dy shembujt: “*cë* më bëri Krishti për ne?”, “e *çë* më?”.

Përmbyllje - Edhe nga ky shqyrtim gjuhësor joshterues i tekstit të Matrëngës del se dëshmia gjuhësore e këtij të fundit është mjaft e çmueshme si në shfaqjet e saj reliktove ashtu në shfaqjet e saj inovuese.

Këto të fundit do t’i ketë sjellë fakti i thjeshtë i shkëputjes së folësve nga trugu i përbashktë i toskërishtes së Shqipërisë e jo ndikimi i italishtes.

Vërte në tekstin e Matrëngës gjindet ndonjë gjurmë e këtij ndikimi, p.sh.:

“dopo esser venuto = pastaj *çë* kloftë ardhurë” (për: “... pastë ardhurë”); fu crocifisso, morto e sepolto” = kle vënë n kric vdekur e

kalltur” (për: “pat vdekur” ose “vdiq”); gli fa perdere” = “i bën e zbier” (për: “e bën...”); “che vogliamo per noi” = “çë duam për ne” (pritej: “... për vetëhe”; voler bene = “dashure mirë”; “mistero = mister”) kurse gjetiu: “mistirie” simbas greqishtes: “mistirion”) etj.

Por ky ndikim italianizues është ushtruar jo mbi Matrëngën si *përfaqësues i një kolektivi gjuhësor*, por mbi Matrëngën si *shqipërues i një teksti italisht*.

Anasjelltas ato lëkundje të ndjenjës gjuhësore të Matrëngës, të cilat i kemi përmendur rast mbas rasti gjatë shqyrtimit të pranishëm e të cilave mund t’u shtohen edhe këto që pasojnë:

“bëjmë; bënjëmë, të ndëllesh mos kujtojsh: të paguanjësh, tue mbetur: të jesëmë, ndë kriq; n kriq, kaha: nga, kujtes: gujdes, çë ishtë: ç’ishtë, lëfðinë: të lavduruametë, të të bëmevet; të t dhëmburavet, e shën Mëria: shën mëria etj.janë njeherazi edhe të kolektivit gjuhësor përkatës.

Asgjëmangut kjo ndikuarësi individuale e përkthyesit nga italishtja dhe këto lëkundje kolektive të ndjenjës gjuhësore nuk arrijnë dot që të cenojnë karakterin themelisht unitar të shqipes së Matrëngës.

Është e vërtetë gjithashtu se nga afro 400 fjalët e *ndryshme*, sa përfshin gjithsej i tërë teksti i Matrëngës, më se 50 janë greqizma fetarë:

Por këtë përqindje relativisht të lartë elementesh leksikorë të huaj Matrënga kurdoherë si të thuash e ka derdhur brenda formave gramatikore të gjuhës shqipe.

Në anë tjetër vlen të vërehet se fjalitë zakonisht të shkurtra e të thjeshta të Matrëngës janë të një ndërtimi në përgjithësi si rregulltë e herëherë edhe të shkathtë.

Më në fund, gjithë duke lënë vende-vende për të dëshiruarë për nga besnikëria kundrejt origjinalit, përkthim i Matrëngës nuk mban ndonjë pasaktësi tepër të vrazhdë, e aq më pak ndonjë shtrembërim të pafalshëm.

Mund të thuhet, pra, se prova prej pionieri e Matrëngës për t’u dhënë të arbëreshëve të Italisë katekizmin në të folmen e tyre, larg së pasuri dalë një dështim i plotë, doli përkundrazi për atë kohë e sidomos për atë të mërguar një sukses gati tërësor.

Sistemi grafiko-ortografik

Veçoritë grafike. Për të shkruar gjuhën shqipe, si katoliku verior Gjon Buzuku ashtu uniti jugor Lekë Matrënga u nisnë nga alfabeti latin.

Por ndërsa i pari autor gegë, me një dozë të fortë kulturore sllave, e gjeti me vend që tingujt *e posaçëm* të gegërishtes t'i shënonte edhe me shkronja pikërisht më së forti sllave, përkundrazi i pari autor i toskëve, të mërguar njëherë në More pastaj në Sicili, e mendoi të mundshme që veçoritë fonetike të toskërishtes t'i përfaqësonte pa ndihmën e ndonjë shkronje greke.

Asgjëmangut Matrënga na ka njohur vetë se ai theksin mbi fjalët e shqipes e shënoi pikërisht “simbas mënyrës greke”.

Në anë tjetër, në qoftë se Matrënga përdori dyshkronjëshin e sotëm *th* për të shënuar tingullin përkatës, kjo (sikundërqë i pari i konstatoi M.Roku), i detyrohet faktit se ai ishte i familjarizuar me alfabetin grek, *theta* e të cilit që nga lashtësia e tëhu transliterohet pikërisht duke bashkuar dy shkronjat latine *t* dhe *h*.

Gjithashtu me traditën e transliterimit latin të alfabetit grek shpjegohet edhe fakti se Matrënga variantin e zëshëm të *th*-së, d.m.th. *dh*-në, e shënoi me shkronjën e thjeshtë *d*.

Ndërkaq kundër mendimit eventual se Matrënga nuk paska treguar ndonjë aftësi krijuese në përfaqësimin grafik të tingujve të veçantë të gjuhës shqipe, flet p.sh. fakti se ai me *iks*-in e latinishtes shënoi *sh*-në e shqipes.

Në anë tjetër nuk ka dyshim se Matrënga bëri përpjekje mjaft serioze për të gjetur nga një grafi qoftë edhe të pathjeshtë por të posaçme për tingujt e veçantë të gjuhës shqipe.

Kështu me dyshkronjëshin *ae*, i cili në latinishte shënon një *e* të haptë, Matrënga përfaqësoi *ë*-në e toskërishtes në dy variantet kryesore: *e* hundore e theksuar e gjatë dhe *ë* gojore e patheksuar e shkurtë, p.sh. *baeaerae* = *bërë*.

Fort me interes është fakti se Matrënga tingullin *x* në fjalën *nxjerrë* e shënoi pikërisht me dyshkronjëshin *gz*, *ngzierrae*, i cili domosdo të sjell ndërmend dyshkronjëshin buzukjan *gε* për tingullin *xh*.

Me sistemin grafik të Buzukut konkordon gjithashtu shënimi nga Matrënga i gjatësisë së zanoreve me dyfishimin e shkronjave përkatëse, p.sh. “*graa*, i *chraextec*, paer *chijr* (ku *j*-ja qëndron për *i*-në) *cuur* etj. - pa

qenë shkruesi i këtyre radhëve në gjendje që këto konkordanca t'i shpjegojë ndryshe, veçse duke u nisur nga hipoteza se qoftë drejtpërdrejtë, qoftë *tërthorazi* Matrënga do të ketë pasur dijeni për sistemin grafik buzukjan - hipotezë kjo, në të mirë të së cilës ndoshta flet edhe ky fakt:

Kundrejt: *e hīruame* që gjindet në dorëshkrimin A e që përbën një kalk toskë nga greqishtja: *kecharitōmenē* qëndron: *hirplota*, që është shkruar nga një dorë tjetër në të njëjtin dorëshkrim, që përbën një kalk *gegë* nga latinishtja: *gratiē plena* që e ka Buzuku (12a 20).

n-në e palatalizuar (që mendohet se është e mbarë shqipes e që në alfabetin e sotëm shënohet me dyshkronjës *nj*) sidhe *l*-në e palatalizuar (që është e dialektit arbëresh) Matrënga i ka shënuar me dyshkronjëshat e italishtes: *gn, gl*.

Edhe tingullin *c* Matrënga e shënoi me dy (tre) shkronjëshin e italishtes: *ch(i)*, d.m.th. pikërisht ashtu sikundërqë nja 30 vjet më vonë do të bëjë Budi.

Por ndërsa Budi tingullin *gj* para zanoreve *a, u* do ta shënojë me dyshkronjëshin *gi*, përkundrazi Matrënga për këtë tingull në këtë pozicion përdori katërshkronjëshin: *cghi*, katërshkronjësh tepër kaba në praktikë e përsosur i kotë në teori, prandaj me plotë të drejtë i mënjanuar nga dorëshkrimet B dhe C në të mirë të dyshkronjëshit *gi*.

Prirja e Matrëngës për të shpërdorur shumëshkronjëshit konstatohet edhe në përfaqësimin e tingullit *h*.

Meqë në latinishte dhe italishte shkronja *h* si rregull është vetëm një shenjë ortografike e, meqë anasjelltas në dialektin e arbëreshëve tingulli *h* shqiptohet me një forcë të veçantë, për këta dy shkaqe Matrënga ndjeu nevojën që edhe këtë tingull ta shënonte me një shumëshkronjësh e pikërisht me treshkronjëshin *chx*, treshkronjësh ky, dy shkronjat e para *ch*- të të cilit përbëjnë pikërisht transliterimin latin të shkronjës greke *χ*, e cila, siç dihet, shënon në greqishte një tingull analog e madje identik me tingullin *h* të dialektit arbëresh *χ*.

Prandaj edhe ripërpunuesi grecizues i tekstit të Matrëngës tingullin *h* jo vetëm në fjalët me prejardhje greke, por edhe në mjaft fjalë të tjera e shënoi pikërisht me transliterimin latin *ch* të shkronjës greke *χ*.

Tani vërte idenë e kësaj zgjidhjeje nuk mund të mos e ketë pasur edhe vetë Lekë Matrënga, përndryshe ai dyshkronjëshin *ch* nuk do ta kishte futur fare në treshkronjëshin *chx*.

Por Matrënga dyshkronjëshin *ch* tashmë e kishte caktuar për tingullin *c*, kështu që ai në cilësinë e tij prej synuesi parimor drejt një ortografie sa më fonetike, nuk kishte si të synonte me të njëjtin dyshkronjësh *ch* dy tinguj kaq të ndryshëm, siç janë pikërisht *q*-ja dhe *h*-ja.

Në anë tjetër tingullin *h* Matrënga rregullisht nuk e shënonte dot p.sh. me dyshkronjëshin *cx*, i cili në sistemin grafik të autorit tonë rregullisht ka vlerën fonetike *ksh*.

Pra, mosshfrytëzimi i shkronjës *h* të latinishtes për tingullin *h* të shqipes që një minus i madh në sistemin grafik të Matrëngës.

Në këtë sistem gati barabar negativisht ndikoi edhe mosshfrytëzimi i shkronjës latine *k* (për fjalët me prejardhje greke), si dhe mosshfrytëzimi i shkronjës gjithashtu latine *c*, mosçfrytëzime këta që shkaktuan shpërdorimin e shumëshkronjëshve e që mund të shpjegohen vetëm kështu:

Në përgjithësi Matrënga nuk pati trimërinë mendore që tingujt e veçantë të gjuhës shqipe me shkronjat e disponueshme të latinishtes dhe italishtes t'i shënonte pikërisht *në pavarësi të plotë nga vlera fonetike e këtyre shkronjave në këto gjuhë*; këtë trimëri Matrënga e tregoi në një rasje të vetme, kur ai me *iks*-in e latinishtes shënoi *sh*-në e shqipes.

Për më tepër, megjithë shpërdorimin e shumëshkronjëshve (të cilët përveç pavalisë praktike paraqesin edhe rrezikun real të një leximi të veçantë të shkronjave përbërëse), Matrënga as përsëlargu nuk arrititi dot që të përfaqësonte me grafi të posaçme të gjithë tingujt e veçantë të shqipes.

Kështu atij p.sh. *c*-ja, *dh*-ja, *xh*-ja etj., i mbetnë grafikisht të padalluara nga *z*-ja, *d*-ja, *g*-ja etj. e në anë tjetër ai p.sh. të njëjtin dyshkronjësh *ch* e përdori vërtë më së fortë për tingullin *c*, por rastësisht edhe për tingujt *k* dhe *h*.

Këtyre papërshtatësive dhe mangtësive të sistemit grafik të Matrëngës iu shtuan edhe inkonsensuset e autorit tonë në zbatimin konkret të këtij sistemi.

Kështu tingullin *h* Matrënga, në vend që ta shënonte gjithmonë vetëm me treshkronjëshin *chx*, herëherë e ka shënuar edhe me dyshkronjëshin *xc* përkatësisht me dyshkronjëshin *ch*, p.sh.: “mbacxetae, xocxae, cxipi, etj., xichi, paer chijr, me gluchaet etj.

Në anë tjetër me shkronjën *x* ai nuk ka shënuar gjithmonë vetëm tingullin *ch*, por vende-vende edhe tingullin *h*, p.sh.: “caxe, ndixmaenae, fxaristisgn.

Gjithashtu përse i takon përfaqësimit grafik të zanoreve të gjata, *sa herë që këto ndodhen në rrokjen jofundore të një fjale*, Matrënga paraqitet i

lëkundshëm jo vetëm në zbatimin e veçantë të sistemit vetjak, por njëherazi edhe në përcaktimin e përgjithshëm të këtij sistemi.

Sigurisht, duke kaluar nga rrokja fundore e formës bazale të një fjale të ndryshueshme në rrokjen jofundore të një forme jo bazale të kësaj fjale, zanorja e gjatë nuk mund të reduktohet deri në shkurtim.

Prandaj në parim njeriu kurrësi nuk duhet të flasë për ndonjë inkonsekuencë grafike nga ana e Matrëngës, sa herë që Matrënga të njëjtën zanore të së njëjtës fjalë e shënon në një anë si të gjatë në rrokjen fundore të trajtës bazale, p.sh.: “Maerij, fuchij, laefdij; xpijrt, chijr, bijr; gnerij, i chraextee, (mcata) e lee etj. e, në anë tjetër, përkundrazi si *jo* të gjatë në rrokjen jofundore të një trajte jobazale, p.sh.: “Maeria etj., xpirti etj, gneriu, tae craexterit, tae lea.

Ndërkaq Matrëngës shumë shpesh i ndodh që ai zanoren e gjatë të rrokjes fundore të trajtës bazale ta shënojë si të gjatë *edhe* në rrokjen e jofundore të një trajte jobazale, p.sh.: “Maerijse etj., tae bijrrae etj., lefdijnae, gnerijnae etj., e lipaesijvet etj. (përqasni gjithashtu: i fuchijxim, e chijruame, lijrona etj).

Si shembuj të veçantë lëkundjeje të Matrëngës në përfaqësimin grafik të sasisë së të njëjtës zanore në një rrokje jofundore të një trajte jobazale po japim vetëm këta që pasojnë: “xpirti: xpirti, xpijrti, xpijrtit, xpijrtinase, xpijrtra; sae chae chiaxit: sae caechiaxit; neve: neeve; tae dimbaedietae: dijmbaedietae, (pandochij:) pandochija (përqasni gjithashtu becuara, pas bechimit: beecuum)”.

Tani këto dy palë lëkundje të Matrëngës përsa i takon përfaqësimit grafik të zanoreve të gjata në rrokjet jofundore të formave jobazale të fjalëve të ndryshueshme në radhë të parë i shpjegojmë si të shkaktuara nga dy prirje të kundërta e pikërisht:

në një anë nga prirja për të pasqyruar grafikisht reduktimin e sasisë që zanorja e gjatë pëson duke kaluar nga rrokja fundore e trajtës bazale në rrokjen jo fundore të trajtës jobazale, p.sh. “xpijrt: xpijrti” etj.

në anë tjetër nga prirja për të ruajtur të pandryshuar figurën grafike të së njëjtës fjalë, p.sh “xpijrt: xpijrti”.

Sidoqoftë mbetet fakti se shënimi matrëngian i gjatësisë së zanoreve është i sigurt por i painteresshëm në rrokjet fundore, kurse i interesshëm por i pasigurt në rrokjet jofundore.

Prandaj nuk është një guxim i tepruar të pohosh se diferencimi grafik i zanoreve të gjata nga të shkurtat, siç e ka praktikuar *Matrënga*, ka më shumë lidhje me teknikën grafike të shqipes së shkruar sesa përbën një dëshmi gjuhësore të mirëfilltë.

Për të njëjtën arsye shndërruesi i ortografisë matrëngiane në ortografinë e sotme mund edhe të mos riprodhojë shënimin matrëngian të gjatësisë së zanoreve.

Me përjashtim të ndonjë fjale joshqipe, shdërruesi i ortografisë matrëngiane në ortografinë e sotme aq më pak është i detyruar që të riprodhojë shënimin matrëngian të theksit tonik.

Veçoritë ortografike. Na mbetet për t'u përgjegjur kësaj pyetjeje thjesht ortografike:

Matrënga fjalët e patheksuara si i ka shkruar në dorëshkrimin A: veçan nga fjalët e theksuara, mbi të cilat mbështeten në shqiptim e sipër, apo përkundrazi tok me to?

La Piana dorëshkrimin A nuk e ka riprodhuar besnikërisht përsa i takon kësaj çështjeje, siç mund të shihet edhe vetëm nga fakti se ai në riprodhimin e vet ka futur apostrofin që është i papranishëm në dorëshkrimin A: ... t'inë, në dorëshkrim gjithmonë së bashku: tinae..." f.16.

Në anë tjetër në Bibliotekën tonë Kombëtare gjindet vetëm fotokopja e librit të shtypur simbas dorëshkrimit C, i cili nga dorëshkrimi A pak a shumë do të ndryshojë përsa i takon pikërisht edhe çështjes së paraqitjes ortografike të fjalëve atone:

Pra, mosqenia në dispozicionin tonë e fotokopjes së dorëshkrimit A përbën për ne një pengesë në këtë mes.

Por nuk ka të ngjarë që, duke kaluar nga dorëshkrimi A nëpër dorëshkrimin B në dorëshkrimin C, paraqitja ortografike e fjalëve të patheksuara të ketë pësuar ndonjë ndryshim të rëndësishëm e aq më pak ndonjë përmbysje tërësore.

Përkundrazi është shumë më afër mendsh që në këtë kalim e sipër orientimi i përgjithshëm të ketë mbetur i pandryshuar.

Tani në fotokopjen e disponueshme konstatohet prania gati e barabartë si e prirjes drejt shkruarjes së fjalëve të patheksuara së bashku me të theksuarat ashtu e prirjes së kundërt, p.sh.:

“embsuame *e* chraesterae, imbsuam *i* Cullegit, emaerinae *e* tet *e* tae birit *etae* spijsrtit, laefdoi *e* stoi eda, di taembaedenj mistirie, itae sarkosurit *tae* christit, pse *tae* dee *etae* scaerbegnae etj.

Prandaj edhe mund të themi se në krahasim në një anë me Buzukun, i cili në përgjithësi ka bërë një përpjekje mjaft serioze për veçimin ortografik të fjalëve të patheksuara, e në anë tjetër me Budin, i cili përkundrazi fjalët e patheksuara i ka shkruar sistematikisht së bashku me të theksuarat, Matrënga zë një pozitë mesatare.

Do të përfundojmë me vërejtjen përgjithësuese se merita madhore e Lekë Matrëngës si pionier i shkrimit të shqipes në variantin jugor qëndron në prirjen e tij drejt një ortografie sa më fonetike, prirje kjo që mund të konstatohet edhe drejtpërsëdrejti, por që bie në sy më fort atëherë, kur dorëshkrimin *A* ta krahasosh me dorëshkrimin *B*.

Kështu *sh*-ja e shqipes në dorëshkrimin *A* shënohet me shkronjën *x* pavarësisht nga etimologjia e fjalëve ose trajtave, p.sh.: “xtrat, miextrae, xpijsrtit etj.; *cux*, *ixtae*, *vexgnaex* etj.

Anasjelltas në dorëshkrimin *B* (e për pasojë edhe në dorëshkrimin *C* që u shtyp si libër) *sh*-ja e shqipes, në vend që të shënohej gjithënjë me dy-(tre)shkronjëshin *sc(i)*, herë-herë shënohet me shkronjën e thjeshtë *s* për prirje pikërisht etimologjizuese, p.sh.: *strat*, *miestrae*, *spijsrtit* etj., *cus*, *istae*, *vesgnes* etj.

Edhe zëvendësimi i bashkëtingëlloreve fundore të shurdhëzuara në dorëshkrimin *A*, p.sh. “tae mbaegliethx” etj., me anë të të tingulltave përkatëse në dorëshkrimin *B*, p.sh.: “tae mbaeglieds” ndoshta përbën një shfaqje rindërtimi etimologjik.

Pra, ndërsa dorëshkrimin *B* (të censorit të Matrëngës) e karakterizon prirja pedante drejt ortografisë etimologjike (si dhe parapëlqimi pedant i terminave grekë), përkundrazi dorëshkrimin *A* (të vetë Matrëngës) e karakterizon prirja popullore drejt ortografisë fonetike (si dhe parapëlqimi popullor i fjalëve shqipe).

Asgjëmangut censori i Matrëngës u pajtua me idenë e këtij të fundit që tingullin *ë* ta shënojë me dyshkronjëshin *ae* për k. me katërshkronjëshin: *aeae*, ide kjo, të cilën Matrëngës ia frymëzoi pikërisht prirja e tij e fortë drejt një ortografie sa më fonetike.

Mbas kësaj paraqitjeje përshkruese dhe këtij vlerësimi kritik të sistemit grafiko-ortografik të Matrëngës le të shpjegohemi mbi qëndrimin tonë ndaj problemeve që shtrën *transponimi* i tekstit të Matrëngës në sistemin grafiko-ortografik të sotëm. Pohuam më lart se ky transponim

mund të bëhet edhe pa u riprodhuar shënimi matrëngian i gjatësisë së zanoreve dhe i theksit tonik.

Por si do të veprohet vallë atëherë, kur në dorëshkrimin A kundrejt paraqitjes grafike më të zakonshme të një fjale ose të një mbarese, haset një paraqitje e saj më pak e zakonshme, p.sh.:

“tae *thresaemae*, i *mbsuam* (kundrejt: “*thaeras*, e *mbaesuame*, *mbaesoinae*); *vdecur*, *cgietur*, *caetur*, *lipur*, *mbaegliedur leer*, *baeaer*, (kundrejt: “*vdecurae*” etj.); *fuchijxaemit*, tae *fuchijxaeme*, tae *pandlaeguaxaemitae* (kundrejt: “i *fuchijxim*” etj.); *emaerin* e *tinaezot* (kundrejt: “*smaerinae e...*”); *Maerijss* (kundrejt: “*Maerijassae*) *naecae* (kundrejt: “*nucae*”); *urdarit*, tae *urtavet*, *ndlagon*, tae *tieravet* (gjini mashkullore) tae *cachijetae*, *vaglien*” etj. (kundrejt: “*urdaerit*” etj.), *dura tigliae* (kundrejt “*doraetiglise*) etj.

Sadoqë shumica e këtyre shfaqjeve grafike të papritura në dorëshkrimin A janë mënjeluar nga dy dorëshkrimet e tjetërë e për pasojë edhe nga shtypi, prapëseprapë ne ato i kemi riprodhuar besnikërisht, sepse nuk përjashtohet mundësia që prapa këtij dualizimi grafik të qëndrojë një dualizëm shqiptimor. Përsa i takon mosshënimit të tingullit ë në shembujt e sipërm (si dhe në fjalën: *cxijl*”) këtë mundësi e bën mjaft të besueshme edhe fakti se Jul Variboba ë-në fundore të patheksuar praktikisht as që e njeh fare. Le të shtojmë se lëkundja midis tingujve ë dhe u, për të cilën dëshmon shembulli “*noecae: nucae*” i dorëshkrimit A, shfaqet më dendur në dy dorëshkrimet e tjerë e për pasojë edhe në librin e shtypur, p.sh.: “*tae e chunae*” (A: “*tue claeae*), *tae e u truarae* (A: “*tue u truarae*”), “*taa pacunae*” (A: “*tae pacaeae*), “*sumaere*” (A: “*saemaere*”) “*sae tierus*” (A: “*sae tieraeex*) etj.

Edhe në dorëshkrimin A përzierja, makar e rastësishme, e tingullit ë qoftë me tingullin i, p.sh. “*fuchijxaemit: i fuchijxim*, qoftë me tingullin a: “*urdaer: urdar*” flet në të mirë të tezës mbi vlerën fonetike të papërcaktuar mirë të ë-së së patheksuar në shqiptimin e t’arbëreshëve të Italisë. Mbi ndonjë vështirësi më të vëçantë që paraqet transponimi i tekstit të Matrëngës në sistemin grafiko-ortografik të sotëm, do të shpjegohemi gjatë komenteve në vendin përkatës.

Përmbyllje: Lekë Matrënga, i pari shkrimtar i shqipes në toskërishten jugore, shëmbëllen vallë ndopak me Gjon Buzukun, të parin shkrimtar të shqipes në gegërishten veriore? Sigurisht vrapvogli Lekë Matrënga është i pabashkëmatshëm me frymëmadhin Gjon Buzuku. Asgjëmangut pikëpjekjet midis tyre nuk janë as të pakta as të parëndësishme:

a) Më 1592 Matrënga bëri për toskërishten gjithë po atë gjë që Buzuku pat bërë për gegërishten më 1555, d.m.th. gjithsejt vetëm 37 vjet më parë.

b) Sikundërqë Buzku nuk u nis nga ndonjë botim shqip i mëparshëm, ashtu edhe Matrënga nuk mori për model “Mesharin” e Buzukut.

c) Rolin e pionierit në punën e shdërrimit të shqipes së folur në një gjuhë të shkruar që të dy e luajtën *me iniciativë vetjake*.

ç) Për t’iu përveshur kësaj pune kaq të përgjegjësishme njëri dhe tjetri u shtynë jo gjithaq nga bindja e plotë në aftësitë vetjake sesa shumë më tepër nga dashuria për gjuhën amtare e nga dhembshuria për bashkë-kombasit e pashkolluar.

d) Njëri dhe tjetri u përpoqnë për të krijuar nga një sistem grafik e nga një leksik ditunor sa më lehtësisht të përvetësueshëm nga mosha e njomë e nga populli i thjeshtë.

dh) Që të dy bënë githashtu përpjekje për t’u shmangur nga veçoritë ngushtësisht dialektore e për pasojë për të përdorur trajta të një shqipje sa më të përbashktë.

e) Jo vetëm Matrënga por (simbas nesh) edhe Buzuku kanë qenë shqiptarë të mërguar, bij besnikë të popullit tonë në dhe të huaj, ku ata edhe realizuan ëndrrën e jetës së tyre: shndërrimin e shqipes së folur në një gjuhë të shkurtër.

ë) Që të dy na dhanë nga një vepër të vetme e patnë nga një jehonë të vonë.

f) Gjon Buzuku dhe Lekë Matrënga janë dy figurat më të lashta e më të ndritshme në historinë jo vetëm të kulturës sonë kombëtare por njëherazi edhe të patriotizmit tonë popullor.

PJETËR BUDI (1566-1622)¹

FRAGMENTI I PARË

I. Jeta

Njoftimet që kemi mbi jetën e Gjon Buzukut, janë minimalë. Anasjelltas, nga jeta e Pjetër Budit dimë gati gjithë ç'ia vlen të dihet.

Edhe me të vërtetë, nga parthëniet e mbasthëniet shqip të vetë Budit, pastaj nga letrat e tij italisht kardinalit Gocadini, e më në fund nga shënimi i Farlatit në *Iliricum sacrum* na dalin mbi jetën e autorit tonë tërë njoftimet e mëposhtëm:

a) Budi lindi në vitin 1566 në Gur të Bardhë, fshat ky, të cilin Budi në letrën Gocadinit e ka cilësuar “fortesë e Matit”. Në të njëjtën letër autori ynë për veten tij ka thënë se ai është “nga shtëpia e Budëve të vjetër të Maqedonisë.”

b) Qysh kur u pat bërë djalë pak a shumë i rritshëm deri në moshën 21-vjeçare, Budi gati gjithnjë paska qëndruar në shërbim të disa ipeshkëvinjve të dioqezave Shqiptare, shërbim ky, të cilit ai ia detyruaka edhe njohuritë e tij.

c) Më 1587 autori ynë u dorëzua prift.

ç) Te Shqiptarët katolikë të Kosovës e të Maqedonisë Budi pa ndërprerje shërbeu plot 29 vjet, e pikërisht 12 vjet si meshtar i thjeshtë dhe 17 të tjerë si zëvendës i përgjithshëm i arqipeshkvit të Tivarit.

d) Vitet 1616-1622 Budi i kaloi kryesisht në Romë, ku pat vajtur për të shtypur libra shqip (e njëherazi për të siguruar përkrahjen e jashtme projektit të një kryengritjeje të shqipëtarëve kundër turqve).

¹ Nga punimi: Buzuku –Matrënga-Budi-Bardhi-Bogdani (*Studime kritikë e krestomaci me komente*).

dh) Kur ndodhej ende në Romë e pikërisht më 10 korrik 1621 Budi u emërua ipeshkëv i Zadrimës.

e) Ipeshkëvinë e Zadrimës Budi e drejtoi vetëm nga fillimi deri në mbarim të vitit 1622, datë, në të cilën ai gjeti vdekjen duke kaluar Drinin.

a) Jo për ndonjë mburrje *familjare* të kotë, por për të fituar në sy të kardinalit Gocadini sa më shumë kredit *personal* në të mirë të kryengritjes së projektuar, Budi prestigjin e *familjes së tij mund* me këtë rast edhe ta ketë zmadhuar diçka. Por në të njëjtën letër ai ekzistencën e këtij prestigji e ka bërë të besueshme edhe me referimin te “dy turq nga të parësisë, *far’ e-fis të mi shumë të ngushtë*, të cilët janë krenët e të gjitha atyne viseve”.

Pohimi se autori ynë rridhte nga një familje matjane jo-e-papërmendur është, pra, i dokumentuar. E për Shqipërinë feudale të atëhershme kjo prejardhje kishte rëndësinë e vet, sepse ofiqet fetarë e roli politik i autorit tonë nuk do të mund të shpjegoheshin mjaft bindshëm vetëm me dy faktorët e të talentit letrar dhe karakterit energjik.

b) c) Mungesën e çdo formimi shkollor të rregullt Budi e ka rrëfyer dy herësh. Një herë në letrën Gocadinit më 15 shtator 1621:

“... dhe, në rininë time, kam qëndrue pothuaj vazhdimisht në shërbim të disa Ipeshkvijve të vendit tonë *pranë të cilëve jam marrë me studimin e këtyne pak ditunive deri në moshën 21-vjeçare*” (Injac Zamputi, Bul. Univ. vt.1958, nr.2, f. 81).

Herën tjetër në mbasthënien e *Pasqyrës* më 24 korrik 1621:

... përse ti ndë kishnje dashunë me xanë, kushdo je, e me u fëdigunë me gjithë zemërë, për të vërtetë të thom se kishnje xanë ndëmos mbë një vend një tjetërë; posikundrëse sa tjerë shokëtë e tu, *ende u me ta, qi zotynë ma di se shkollënë e kolegjenë veçëse nda kam pām n cë lerg ē gjegjunë emënitë, ndish asndōnjë fjalë të vetëmenë ndër to xanë s’e kam as gjegjunë; mā gjā p’r ata smun’* i pronem fait. ... tue e psunë gjithëherë gjegjunë, e pam, e xanë, paetunë ndai sã upeshkepinj, e priftënë, e fratënë, e dies...” (f. 355).

Përpara këtyre pohimeve kategorikë të vetë Budit shënimi i Farlatit se autori ynë qenka edukuar në *kolegjin ilirik të Loretit* (Itali), nuk mund të shpjegohet ndryshe veçse kështu: në këtë kolegji Budi do të jetë regjistruar vetëm sa për të dhënë provimin e maturës, pa të cilët ai nuk mund të dorëzohej prift.

Pra, arsimin e vet të mesëm Budi e mori në një mënyrë jo të rregullt, në një formë josistemike. Për më tepër atij arsimi i lartë i mungoi fare.

E simbas nesh pikërisht këtu qëndron shkaku kryesor i dy anomalive të Budit si gjuhëtar dhe shkrimtar: anomalia *ortografike e bashkëshkruarjes gati të përhershme të dy a tri fjalëve të veçanta* (si pasojë e në pasqyrimi pasiv të shqiptimit të tyre të mbërthyer); dhe anomalia *stilistike e shpërdorjes gjithashtu pothuajse të vazhdueshme të periudhave të stërgjata* (si pasojë e mosdallimit teknik të një tipi oratorie me mbarë prozën publicistike).

Pastaj shkollimin e çrregullt e të mangët të Budit armiqte e tij shqiptarë, të pajosur me doktrate, do ta shfrytëzojnë si armë kryesore kundër shtypit të veprave të tij gjatë periudhës 1616-1621; kurse më 1623 në një relacion nga Raguza *italiani* Domeniko Andreasi, *ipeshkëv* i Shkodrës, autorin tonë të *porsavdekur* do ta quajë “idiot dhe injorant” (Injac Zamputi, po aty).

Më tutje, pa ndonë lidhje me këtë pikë të dobët në jetëshkrimin e Budit nuk do të kenë qenë as pashkathtësitë e tij në trajtimin (me njerëzit me pozitë ose me influencë) të çështjeve (njëherazi të mëdha e delikate), për të cilat ai kishte vajtur në Romë, pashkathtësi këto, të cilat në radhën e vet nuk mund të mos i prishnin punë autorit tonë në kryerjen e misionit të tij, siç e ka rrëfyer edhe ai vetë në letrën Gocadinit e në parthënien e *Pasëqyrës*.

“... por, mbasi unë *nuk jam shumë i praktikuar në punët e Romës...*, nuk munda në atë kohë të bënj gjë prej gjëje” (Let. Goc). “Ma nde e vonë, disa u tue qenë vetëmë, *e pavesht aqë ndjerë nd’anët, ...*, asndonjë kafshë s’u mbaruo jashtë anco Doktrine qi *me sã fëdigë e t’idhunë mbzī* bana me e shtampoum” (Par.e Pas.)

Më në fund, nga shkaku i shkollimit të çrregullt e të mangët, edhe vetë Budi nuk mund të mos provonte një ndjenjë pasigurie për daljen e tij në skenë si autor shqiptar, si dhe një bremje ndërgjegjeje se mos akuza për ambicje “të mbrazëtë” kundër atij nuk do të ishte krejt e parthemeltë.

Asgjëmangut fakti se Budi nuk përkreu studimet në dhé të huaj (praktikisht në Itali), e për pasojë fakti se ai në të ritë e tij nuk u shkëput kurrë nga ambienti shqiptar, pati për të edhe mjaft pasoja shumë pozitive.

Megjithë karakterin e çrregullt të arsimimit të mesëm dhe mungesën e plotë të të lartit (apo ndoshta për shkak pikërisht të kësaj çrregullsie dhe paplotësie të formimit të tij shkollor) Budi tërë jetën qe një studiues nga më

ngulmuesit e njëherazi një autor nga më të apasionuarit në mbarë letërsinë shqiptare:

..., të cinë urdhënë (S.R. për të ndihmuar njëri-tjetrit) e sa të tjera shinte fjalë mb'atë arrësye sã e sã herë tue i kujtuom u i pafati i përmpkatënuom, s'më ndjet se ndonjë tjetër madhëshī ō lavd i mbrazëtë i kësaj jete muji muo kurraj *me më shtërnguom aqë ndjerë nd'anët me shpenxuom pakmos gjithë motnë e të ritë tem e gjumënë e natësë aty e tashti ndë pleqënit, këto e sã tjera kafshë tue i shkruom e tue i ndërequnë mbë këte arrësye qi të jenë për ndimët tāj e t'atī kërshenimi...* (Rit.Rom f.328-329).

Prashtu desha me u thanë, të mī zot e shokë e vëllazënë, se u ndjerë mp tashti aqë sã munda s'mengova ndë këte vepërë, e këndy tutje (ndōnëse ep akë e përpara tinëzot e përpara shekullit) e rekomandonj e e poresit ndë dorët të *zotënīsë sāj, posi miqet t'dashunë për ndër, kafshënë mā të dashunë ci të keshe përmbī dhēt ...* (Pasëqyra e t'rëfyemit, parthënie, f. 5)

Pastaj formimi mendor i Budit pa shpëputje nga ambienti shqiptar pati për atë (e për ne) edhe dy rrjedhime nga më të mirëseardhurit. Po shpjegohemi:

Jo prejardhja nga krahina periferike të Shqipërisë, por shkollimi fëminor e rinor në *gjuhë të huaja e në ambiente të huaj* qe shkaku kryesor, për të cilin Buzuku e Bogdani ndjenjën e strukturës gramatikore të gjuhës amtare e patën aq të turbulluar nga ndikimi latino-italian prkt. sllav, saqë në mjaft rasje dëshmia e tyre gjuhësore duhet marrë me bajagi rezervë. Gjithashtu jo rrjedhja prej një krahine qendrore të Shqipërisë, por shkollimi fëminor e rinor në *gjuhën shqipe e në nj ambient shqiptar* qe faktori më me rëndësi, falë të cilit shqipja e Budit rezultoi në përgjithësi (jo vetëm shumë më *unidialektore*, por njëherazi edhe) pakrahasim më *konsekuentisht idiomatike* se shqipja e Buzukut e se ajo e Bogdanit.

Nga ana tjetër, shkollimi në vendlindje qe njëri nga faktorët vendimtarë që përcaktuan atë *preokupim të përhershëm e të apasionuar të Budit për ndriçimin fetar të klerit vendas në gjuhën amtare*, si dhe atë qëndrim aq sarkastik të autorit tonë kundër gjithë atyre bashkatdhetarëve, të cilët (mbas kryerjes së studimeve në dhë të huaj) ose çinteresoreshin krejt nga çdo krijimtari letrare ose veprat e veta i shkruanin (jo në gjuhën amtare, por) në këtë apo atë gjuhë të huaj:

... e aqë mā tepërë do letërorë e të mëdhenj dies, qi letërenë e të pakë frujt me tã kallëzonjënë; e (se) ndë dashshinë ashtu

gjakafshë me bām ò me kallëzuom, (e) ata herë cë keqe cë tynet s’e banjënë ndōnē mbē gjuhut të vet, ka dīnē se ashtë mā tepërē zyra e nevoja, po mbē të tjera gjuhu, ke asndōnjē nevojē s’ashtë, mb’arrësytet të ndōnjī qi të bān ujē e të shtij ndē dēt, ò të ndōnjī tjetēri qi të shpījte vobēzīnē e vet me e falē ndē kurt të t’begatēvet, ke zyrē e nevojē s’ashtë, as për ndēr s’i quhetē, e vëllazēnitē e gjenīnē e vet i lē me u vdierrē n zie e unie... (Pasëqyra e t’rrëfemit, parthēnie, f. 6-7).

Por le të vazhdojmë me shtjellimin e pikës së katërt në jetëshkrimin e autorit tonë.

d) Më së forti pasioni i tij prej misionari katolik dhe kryengritësi shqiptar do të ketë shtyrë Budin që *gjatë një periudhe afro 30-vjeçare* të parpëlqente si vend shërbimi *Kosovën dhe Maqedoninë*, krahina këto, ku katolikët shqiptarë ndodheshin më veçanërisht të rrezikuar nga ekspansioni i islamizmit turk dhe rivaliteti i ortodoksisë sllave; e në anë tjetër krahina këto, nga ku ai arriti të bashkëveprojë me udhëheqësit e katolikëve boshnjakë në projektimin e një kryengritjeje ndërballknike kundër pushtuesit të përbashkët (M. Roques, I. Zamputi).

Rreth pasojave gjuhësore e letrare të qëndrimit të Budit në Kosovë do të shpjegohemi më tutje.

dh) Qysh nga vitet e rinisë së parë Budi pat nisur të njihej për s’afërmi me njerëzit e me jetën. E kur arriti në Romë më 1616, i njëjti Bud ishte atëherëmë një burrë 50-vjeçar. Pra, përveç moshës së mirë, ai atëherëmë kishte edhe tërë përvojën e duhur për të mos u çuditur tepër me dobësitë e njerëzve, me të cilët ai pati punë në Romë, si dhe për të mos u shkurajuar përgjithënjë nga provat e jetës që atë e pritën aty. Asgjëmangut autorin tonë provat e jetës dhe dobësitë e njerëzve në “qytetin e amshue-shëm” e tronditën aq fort, saqë i shkaktuan atij një krizë shpirtërore nga më të thellat e më të gjatat:

...; e kshtu, mbas sā helmi e n c’idhuni, nde e vonë m’u desh me votë jashtë Romënē ke një frat gjuhe conē..., ke i cilli tue votē me të madh dëshīr posikūr ndōnj’i etshim mbē gurrēt të ftohotē me u nginjunē, kūr sosa me shpëresē se kā me më marrē ngrykē e me më ngushëlluom me qishdo fjalē tambla..., pa vini roe..., ke sa më pā se ju afruoshē me j folē..., jo veçēse s’desh me folē me muo ò ndē faqet me më shukuom si â zakoni i nierëzet, po ashtu ende më nkthej shpinēn faqe gjithē kuvendit fratēnvēt, mb’arrësytet të ndonjī qi t’ish skomunikuam prej Papet’...;

e kshtu nde e vonë, disa tuo kujtuom gjithaqë fëdigë qi më dukej se bana për të nkotë, disa nevojënë e madhe e të vdierrtë e ati populli, disa madhështinë e pā ndōnjë arrësye të këti fratit pāfat (mā tepërë se gjithë kundrështishit e nevojëshi cë tjera që më kishnë gjetunë) zotynë ma di se për disa dit desh qeshë vdjerrë mallënjimi e nc'idhuni;

...; e aqë mā tepërë njaj dite ke jeshë sikūr dëshpëryem e rām mbë gjunjë..., tue e lutunë atë zot të mëshëriershim, e tue i thanë se, o zoti im shum'i ambli e j mëshëriershimi..., të ciatë fjalë me aqë t'idhunë e mallënjim tue i thanë ndë vetëhe, sā mā i zoti me mbāj-tunë lottë s'jeshe, veçëse mbulova faqenë ... (Pasëqyra e t'rrefyemit, parthënie, f.2-4).

Por nga kjo krizë shpirtërore autori ynë më në fund doli edhe më i vendosur për të vazhduar me çdo kusht e me çdo therori veprimtarinë e ndriçuesit fetar-popullor:

E kshtu mb'atë ças vojta zuna fill përsëri, sā mā për të çpejtë qi munda, i shkrova e j ndëreqa mā mirë gjithë kafshëtë qi keshe shkruom e bām gātī mā mpari. Ende mā tepërë nçtova Rubrikëtë e Rituālit Romësë, megjithë sā tjera urdhënime kā ndë vetëhe, me shpërësë ende ato bashkë me tjerat me j shtampuom... (po aty, f. 5).

Kjo krizë pati, pra, një efekt madhor në formimin kulmues të vetësisë së Budit.

Për efekt të së njëjtës krizë, zeja e shkrimtarisë e të njëjtit Bud erdhi në *Pasëqyrënë e t'rrefyemit* dhe në *Ritulin roman* e u bë gjithsesi më e sigurt në vetvete e, si të thuash, më rrymëmadhe në prodhim nga ç'pati qenë në *Doktrinën e kërshenë*.

e) ë) Pasioni për të luajtur rolin e ndriçuesit fetar në gjuhën amtare qe (në qoftë se mund të thuhet kështu) e vetmja ambicje personale e Budit. Përndryshe modestia e autorit tonë qe shembullore, siç mund të shihet edhe vetëm nga shprehja e nënvizuar në citatin e mëposhtëm:

E mbasandaj, u këte tue shtampuom, veçë kūr të (me një fjalë të zotënisë ndritshim Mario Bicit, argjupeshkepit Tivarit) muorrë e me ngarkuonë ende barrënë e kësāj upeshkëpīsë Zadrimesë, *qi u askurrai dë mend s'e keshë pasunë* (po aty, f. 6)

Megjithëkëtë ne do të pohojmë lirisht se Budit emrimi ipeshkëv i Zadrimes do t'i ketë ardhur si një fat nga më të pashpresuarit. Dhe ja përse:

Pasioni prej ndriçuesi fetar-popullor bashkohej tek autori ynë me aspiratat e tij prej militanti kryengritës edhe në dy fronte të tjerë. E pikërisht në frontin *kundër* sundimit turk *për* çlirimin e popullit shqiptar e në frontin *kundër* tutelës së Vatikanit *për* autonominë organizative të kishës vendase.

Por, për faj të rrethanave politike të pafavorshme e sidomos të autoritetit personal të pamjaftë, Budi në këta dy fronte nuk kishte dhënë ende asnjë kontribut për të qenë.

Përkundrazi, tashi që prestigjit si shkrimtar e si gojëtar iu mbishtua në personin e tij edhe autoriteti i prelatit të kishës katolike, ai dy kauzave të mësipërme, të shenjta për atë, do të mund t'u kushtojë në një masë shumë më të madhe e me rezultate më largvajtës.

Ja përse Budit, me një frymë lufte në dy frontet e çlirimit kombëtar nga turqit dhe të autonomisë kishëtare nga Vatikani, ngritja në rangun ipeshkëvnor nuk mund të mos ia rriste besimin në forcat e veta e në fatin e vendit të vet.

Në fakt e para punë e autorit tonë si ipeshkëv që pikërisht kjo që ai të besatohej me klerin vendas të Zadrimës, Shkodrës dhe Lezhës për të mos pranuar në të ardhmen në këto krahina asnjë prelat të huaj (shihni I.Zamputi, poaty).

Në anë tjetër, është tepër larg mendsh që *kalimin e Drinit me trap në dimër* Budi ta ketë vendosur ta bëjë për shkaqe thjesht administrative. Përkundrazi është më se e qartë se rrezikun e këtij kalimi, i cili atij i kushtoi jetën, ai do ta ketë marrë në sy për shkaqe pa krahasim më seriozë e më të ngutshëm. E pikërisht për motive politikë të karakterit kryengritës.

Prandaj pyetja ende gjithënjë pezull, nëse ai, duke kaluar Drinin, gjeti vdekjen për efekt të ndonjë aksidenti apo përkundrazi si rezultat i një krimi, kurrsesi nuk mund të errësojë të vërtetën vetëfolëse se Pjetër Budi, më spontani, prodhori e popullori ndër të gjithë autorët e letërsisë së vjetër shqipe, ra dëshmor i një – për epokën përkatëse – kauze të lartë patriotike, duke pavdekësuar kështu emrin e vet edhe në historinë e tërë Shqipërisë.

II. VEPRAT

Veprat e Budit duhen dalluar: *në të shtypurat* (secila me ndonjë ekzemplar të ruajtur mirë ende edhe sot e kësaj dite) e, *në të dorëshkruarat* (të cilat me kalimin e kohës janë zhdukur pa gjurmë).

A. Veprat e dorëshkruara

Për ekzistencën e këtyre veprave na ka vënë në dijeni vetë autori dy herësh:

... mirë tue pām zotënīa juoj se jashtë këncosh *ende sã të tjera letëra* (S.R. letëra = libra) *me dorët të shkruome gjindenë mbë sã vise* qi dëshmonjënë se sã i madh kã qenë gjithëherë kujdesi e dëshiri i zemëresë sime për ndimët të patries e të gjuhusë sanë... (Pasëqyrë e t'rërfyemit, parthënie, f. 2) ... gjatë shtatëmbëdhietë vjetsh... kam treguar gjithë zellin e mundshëm që të ndihmonj e ngushllonj ata popuj sidhe vetë meshtarët me shembuj të përsphirtshëm, *duke shkruar gjithmonë libra fetarë në gjuhën e tyre, si për ata të Serbisë ashtu për ata të Shqipërisë, siç shihet sot në të gjitha ato krahina* (letër Gocadinit).

Pra, gjatë 17 vjetësh, e pikërisht qysh prej vitit 1599 (kur u emërua zëvendës i përgjithshëm i arqipeshkvit të Tivarit për Kosovë e Maqedoni) deri në vitin 1616 (kur vajti në Romë), Pjetër Budi veproi vijanos si ndriçues fetar katolik në gjuhën amtare shqiptare.

Por veprat e përkthyer, të përshtatura e pjesërisht edhe origjinale të kësaj periudhe ai ndër katolikët shqiptarë të Kosovës, Maqedonisë dhe Shqipërisë së Mesme mundi t'i përhapte vetëm në një numër të kufizuar kopjesh të dorëshkruara.

E kjo rrethanë materiale dyfish negative, edhe vetëm, do të mjaftonte për të shpjeguar zhdukjen e plotë të këtyre veprave brenda një kohe historikisht të shkurtër.

Veçse këtë zhdukje do ta kenë shpejtuar librat që Budi arriti të “shtampoje” gjatë viteve 1616-1621 e që domosdo trajtonin tema jo të pangjashme me ato të të “pashtampuomevet”, kështu që lexuesve të autorit

tonë atëherëmë u mungonte interesi i duhur për ruajtjen e kopjeve të dorëshkruara e aq më fort për riprodhimin e tyre të mëtejshëm.

Tani kuptohet vetiu se, gjithë duke qenë e shpjegueshme për ne, kjo zhdukje nuk është më pak e dhimbshme për historinë e letërsisë dhe gjuhësisë shqipe e më përgjithësisht për trashëgiminë kulturore të mbarë popullit shqiptar.

Asgjëmangut, mendimi se për ne të zhdukurat pa gjurmë vepra të dorëshkruara të autorit tonë paskan kaluar pa ndonjë efekt pozitiv për bashkëkohësit e Budit e për vetë Budin, do të ishte tejet i gabuar. Them i kështu, sepse, kur vajti në Romë më 1616, autori ynë atëherëmë formimin e tij si përkthyes i saktë, përshtatës i talentuar e shkrimtar origjinal e kishte përkryer në saje pikërisht të praktikës së tij dorëshkruese 17-vjeçare të mërpashme...

Vetëm kështu mund të kuptohet hopi aq i madh që proza e Pjetër Budit shënoi përtej asaj së Gjon Buzukut, *qysh në të parin libër të tij të shtypur*.

Ndërkaq në të mirë të tezës së sipërme flasin edhe dy faktet e mëposhtëm, që janë më të veçantë e për pasojë më bindës:

Me dy angaritë e tëra që, në vend të një konfesionari të përkthente tre të këtillë (nga të cilët i treti, i vërteti, kishte jo më pak se 333 faqe shtyp), Budi u pajtua me një të atillë natyrshmëri e lehtësi zemre që, për shpjegimin e tyre, studiuesi kritik duhet përveç ngulmit budjan në punë letrare të parpianojë njëherazi edhe shprehinë budjane të lëshimit revan të penës mbi kartë, shprehi kjo e fituar mbas plot 17 vjetësh prodhimi të pandërprerë.

... *për disa dit* nktheva një konfesionar gjuhe që lëtime ndë gjuhut tanë t'arbëneshë. ... e mjeshtri i pëllasit... s'desh me e përzanë, po më dha me nkthiem e me bam një të tjetërë; të cillë *mbas disa ditsh* ende atë si e mbarova... s'më pëlqei, po mora ende këtë të tretënë; të cinë *për sã dit mbasi* e mbarova... (parthënie e Pasqyrës);

Në anë tjetër, autori ynë ja si ka motivuar pakënaqësinë vetjake me përkthimin vetjak të Konfesionarit të dytë:

...; të cillë mbas disa ditsh *ende ate* si e mbarova, *tue më dukunë kafshë fort e shkurtënë e e mbërshelë për gjuhut tanë*, s'më pëlqei...

Tani kjo aftësi e autorit tonë për të bërë kritikën e një përkthimi vetjak e sidomos për të motivuar këtë kritikë *me nivelin kulturor modest të lexuesve shqiptarë të asaj kohe*, a nuk përbën një provë më shumë në të

mirë të tezës se Budi, qysh përpara vajtjes në Romë më 1616, kishte përkryer formimin e tij kulturor të përgjithshëm e profesional të veçantë?

Për më tepër ne këtu do të hedhim edhe tezën se, kur vajti në Romë më 1616, Budi atëherëm ishte qartësisht i vetëdijshëm e madje krejt i bindur për vokacionin e vet letrar. Përndryshe është tepër larg mendsh që ai në Romë të ngulmonte aq sa ngulmoi për “shtampimin” e veprave vetjake. Prandaj edhe vlerësimi entuziast (*Me frymëzim hyjnor është bërë këta, e është të mrekullueshëm në sy t’anë*) i Pasëqyrës dhe Ritualit nga ana e Simon Ngjeqit ndoshta vetë Pjetër Budit nuk do t’i ketë mësuar ndonjë gjë gjithaq të re për të...

Përse insistuam kaq fort mbi dorëshkrimet e paruarjtur të periudhës 1599-1616 (të cilëve u duhen shtuar edhe dy dorëshkrimet gjithashtu të paruarjtur të vitit 1619 – ai i konfesionarit të parë, i cili nuk i pëlqeu “mjeshtrit të pëllasit” e ai i konfesionarit të dytë, me të cilin që i pakënaqur vetë Budi)?

Vepruam kështu, sepse vetëm në dritën e këtyre dorëshkrimeve të paruarjtur të periudhës 1599-1616 e për pasojë vetëm në saje të njohjes së një praktike krijuese 17-vjeçare të mëparshme vjen e bëhet historikisht e kuptueshme “mrekullia” e nivelit tekniko-artistik që Pjetër Budi (mbasardhës praktikisht i pandërmjetshëm i Gjon Buzukut) arriti në veprat “e shtampuara” të periudhës 1616-1621.

B. Veprat e shtypura

Edhe këto duhen dalluar më tej: a) në *krijimtarinë poetike* b) në *përkthim-përshtatjet* dhe c) në *ligjëratat origjinale*

a) Krijimtaria poetike

Deri përkthimeve shqip të Doktrinës, Konfesionarit dhe Ritualit Budi shtypshkruarjen në Romë ua siguroi vetëm mbas sa e sa përpjekjesh e përluljesh nga ana e tij.

Prandaj nuk është për t’u çuditur që ai shkrimet origjinalë vetjakë të mos i botonte dot ndryshe, veçse si shtojca ose mbasthënie të këtyre përkthimeve e për pasojë veçse në një mënyrë pak a shumë të përvjedhur.

Pikërisht kështu ndodhi edhe me *vjershat* e tij *fetare*, më drejtë me *ciklin* e tij *poetik mbi momentet më madhorë të historisë së shenjtë*.

Edhe me të vërtetë, ky cikël që kishte *jo më pak* se 113 faqe, figuron vetëm si shtojcë e një Doktrine prej *jo më shumë* se 175 faqesh, ndonëse cikli për më tepër u pat hartuar mjaft kohë përpara përkthimit të Doktrinës, siç na e ka njohur vetë Budi:

...; shkrova mbë gjuhut tanë ma parë do kapituj të *Ditës gjyqit* qi i gjeta shkruom atit shumë n cë ndershim... Palit prej Hasi, të cītë *ende me do të tjera të nctueme* disa herë tuo i shkurom, kūr tue pām se ishinë për të madhe ndimë... t’ati populli e aqë mā tepërë të disa priftëne qi dëshëroinë me i pasunë, hina *për gjithë ditë kã pak tue nctuom*. Shkrova *ende sa të tjera kashë sã mujta n cë tiera gjuhush tue i nkthyem mbë gjuhut tanë*. *Ende e vonë*, mbasi... erdhshë mbë Romë... nktheva këte shinte *doktrinë* gjuhe cë lëtime mbë gjuhu t’arbëneshë... (Doktrinë, parthënie).

Në Shtojcën e *Doktrinës* kanë hyrë pra dy komponente të ndryshme: në një anë *vjershat* që autori ynë i ka përcaktuar me fjalët “*do kapituj*” të atë *Palit* prej Hasi; në anën tjetër *vjershat origjinale dhe joorigjinale* të vetë *Budit*.

Rreth komponentës së parë një tjetër studiues në një shënim të tij ka bërë këtë vërejtje:

Frat Pali prej Hasi, nuk del mirë nga teksti se a ishin apo jo shqip shkrimet e këtij frati, që, ka të ngjarë, të jetë nga Hasi i Shqipërisë (në Malësi të Madhe ose Malësi të Gjakovës). Është menduar që ky t’ish ndonjë franceskan i Bosnjës.

Teksti, sidoqoftë, të bën të mendosh, se shkrimet që pat nga Pali autori i ynë, qenë shqip e ai e kopjoi (Dh.S.Shuteriqi, *Antologji e letërsisë shqipe*, f. 18).

Pra, këtu, shqiptarsia e atë *Palit* dhe shqipësia e “*kapitujvet*” të tij në origjinalin e tyre nuk janë *pohuar si kryekëput të sigurt*; por janë *pranuar vetëm si të gjasshme* e për pasojë janë marrë me një dozë rezerve.

E këtë rezervë autori i Antologjisë e ka përpiluar në një anë me qartësinë *në vetëvete të pamjaftë* të formulimit të *Budit* e në anë tjetër me mendimin e tjetërkujt se atë Pali paska qenë “franceskan i Bosnjës”, *argo* Boshnjak.

Por Mario Roku (*Recherches* etj. f. 30) për atë Palin ka menduar se ky do të ketë qenë njëri nga “françeskanët e Bosnjës dhe të Serbisë”, që këtu do me thënë pikërisht *dhe të Kosovës*, sepse në Serbinë e vërtetë nuk kishte katolikë.

Pastaj formulimi vërte pak a shumë i paqartë në vetëvete: “... *shkrova mbë gjuhut tanë do kapituj ci i gjeta shkruom*” - në dritën e kontekstit kurrësesi nuk mund të kuptohet ndryshe veçse kështu: “.. *mora përsëri ndëpër duar do kapituj... ci i gjeta shkruom mbë gjuhut tanë*”.

Prandaj, ne do të pohojmë rrumbull katërçipërisht:

1) se atë Pali qe shqiptar prej Hasit (jo të Malësisë së Madhe as të malësisë së Gjakovës, por) të Prizrenit, d.m.th. pikërisht prej atij Hasi që do të jetë edhe vendlindja e Bogdanit.

1) se “kapitujt” e tij në origjinalin e tyre u patën shkruar *domosdo* shqip dhe

3) se këta “kapitujt” Budi i bëri objekt jo të një kopjimi të thjeshtë, por përkundrazi të një ripërkitjeje stilistike apo, më drejtë, të një ripërpunimi redaksional.

Për më shumë ripërpunimi prej Budit i “kapitujvet” të atë Palit, vajti, qoftë për nga teknika e vjershërimit, qoftë për nga koloriti nëndialektor, aq larg, saqë gurabardhasin ai tekembramja e bëri bashkautor të hasnjanit.

Zaten pa njoftimin e Budit rreth temës së tyre, “kapitujt” e atë Palit për ne do të kishin mbetur praktikisht të padallueshëm nga të tjerat vjersha të Shtojcës së Doktrinës.

Por atë Palit, përveç vjershës mbi *Ditën e gjyqit* prej 204 vargësh duhet t’i ketë takuar edhe vjersha mbi *Mortjen* prej 372 vargësh.

Edhe me të vërtetë, është tepër larg mendsh që Budi një vjershë makar mjaft të gjatë, por prapëseprapë të vetme të atë Palit, siç është pikërisht vjersha mbi *Ditën e gjyqit*, ta ketë karakterizuar si *përbërëse të disa kapitujve*.

Në të mirë të kësaj teze flasin edhe dy faktet tematiko-tipografikë të mëposhtëm:

Këto dy vjersha të njëmbasnjëshme e që zënë kryet e vendit në Shtojcën e Doktrinës, trajtojnë tema, të cilat janë edhe shumë të ngjashme midis tyre, edhe tepër të ndryshme nga temat e vjershave pasuese.

Edhe me të vërtetë, ndërsa 11 vjershat pasuese përbëjnë një cikël kryesisht narrativ mbi episodet më markantë të të dy dhiatave, përkundrazi dy vjershat e para formojnë një diptik kryesisht lirik mbi vdekjen (jo të shpirtit, por) të trupit dhe mbi ditën e gjyqit.

Në anë tjetër, pikërisht midis vjershës së dytë dhe së tretës figuron një zbulim tipografik me funksionin evident të një ndarjeje së Shtojcës në dy pjesë të veçanta.

E për të prurë bindje të plotë se Budi këtë ndarje e ka bërë për shkak (jo të temave të ndryshme, por) të autorëve të ndryshëm, do të shtojmë këtë konstatim:

Shtojca mbyllet me këto katër vjersha apologjetike dhe okazionale: “*Këtu apmë lavd tinëzot...*”, “*Oh virgjëna e vërtetë*”, “*Për ndimët të gjithë kërshenimit Arbënit*” dhe “*I madhi zot, qofsh lëvduom/.../ qi më dhë kaqë hūr/ Këte kafshë m’e mbaroum*”.

Pra, tematikisht këto katër vjersha ndryshojnë gjithashtu kryekëput nga 11 vjershat e ciklit historik.

Asgjëmangut, këta dy grupe tematikë Budi nuk ka ndier nevojën që t’i ndajë tipografikisht...

Mbetet për t’u shqyrtuar pyetja se nga vjershat e Budit cilat janë krijime origjinalë e cilat përkthime të lirë.

Në parathënien e Doktrinës autori ynë vjershat e veta i ka dalluar në krijime origjinale dhe shqipërime nga gjuhët e huaja, praktikisht nga latinishtja dhe italishtja.

Ndërkaq do të pohojmë apriori se shqipërimet poetike të Budit duhet të kenë qenë përkthime kaq të çlirë, sa në fakt kanë dalë bashkëkufitarë me krijimet origjinalë.

Në anë tjetër për t’u bindur se ky pohim vlen barbar edhe për dy vjershat e atë Palit, të ripërpunuara pikërisht nga i njëjti Bud, mjafton të lexojmë shënimin, me të cilin gurabardhasi ka paraqitur vjershën e parë të hasnjanit:

Këtu desha me vūm këtë ĩmnë qi pakmos shemēnjenetē me ate sekuenciet qi thuhetē për të vdekunitē, ndonēse ashtē pak nctuom e mēnguom si për të pajtuomit të fialēvet, ashtu ende për ndonjë fruit të mirē të shpīrtit.

Zaten njëra nga meritat kryesore të Budit si bashkëautor dhe autor i shtojcës poetike të *Doktrinës së kërshenë* qëndron pikërisht këtu që ai të gjitha vjershave të kësaj shtojce u ka dhënë një karakter tekniko-artistik plotësisht unitar, duke u vënë kështu një vulë të vetme autorësie e madje origjinaliteti.

Mbetet për të konstatuar se edhe Konfesionari e Rituali bashkëbartin gjithsejt katër vjersha, secila e një frymëzimi të rastit.

Pra, edhe vetëm pjesa e ruajtur e krijimtarisë poetike të Pjetër Budit si bashkautor dhe autor përfshin jo më pak se 23 vjersha prej jo më pak se 3092 vargësh.

Mendimin e ndonjë kritiku se Pjetër Budi paska qenë vetëm vjershërues i thjeshtë e jo njëherazi edhe vjershëtor i mirëfilltë shkruesi i këtyre radhëve e gjen të papërpiktë.

Si për nga risia e temave dhe gjinive, ashtu për nga aftësia kompozicionale, gjithashtu për nga fuqishmëria e shprehjes Pjetër Budit kurrsesi nuk mund t'i mohohet cilësia jo vetëm e të parit lavrues *frymëgjatë* të poezisë letrare shqipe, por njëherazi edhe e të parit poet shqiptar, të pajosur me një ndieshmëri fetare-kombëtare të pasionuar.

Asgjëmangut duhet rrëfyer se vetë Budi vjershat e veta nuk i hartoi me këtë qëllim që ato të *lexoheshin vetëm me zë* (e aq më pak *vetëm me sy*) prej një grushti “letërorësh e n cë mëdhenjish dies”.

Përkundrazi këto vjersha ai ua destinoi meshtarëve modestë *për t'i kënduar* pikërisht *si këngë* përpara besimtarëve të thjeshtë e madje edhe së bashku me ta.

Këte letërë e përzini,
Qi iëve kam dërguom,
Gjakafshë n co të xini,
Këte ietë tue shkuom.

N dorë e merri, e këndoni,
Ju qi dini me kënduom;
Vini veshët' e ndëgjoni,
Ju qi dini me ndëgjuom.

Këto fjalë i ligjëroni,
Si kankë tue kënduom;
E me zā t'i viershoni
Fort t'amblë e të ngushëlluom.

(Për ndimët të gjithë kërshthenimit Arbënit).

Ja përse (natyrisht jo edhe për nga niveli tekniko-artistik, por vetëm e vetëm për nga tematika dhe destinacioni) njeriu ciklin e Budit mbi ngjajet më të thekshme të historisë së shenjtë e sidomos mbi jetën e Krishtit do të mund t'a krahasonte me mevludet e mëvonshëm të autorëve myslimanë...

Këtu krijimtaria poetike e Pjetër Budit nuk mund të bëhej objekt i ndonjë shqyrtimi të detajuar dhe vlerësimi adekuat. Pak a shumë një punë e këtillë do të kryhet më tutje vetëm për fragmentin që do të hyjë në Krestomaci. Prandaj me kaq po kalojmë në shqyrtimin (më fort të jashtëm se të brendshëm) në përkthim-përshtatjeve.

b) Përkthim-përshtatjet

Në fondin e Bibliotekës Kombëtare të Tiranë veprat origjinale që Pjetër Budi shqipëroi nga italishtja dhe latinishtja, ose nuk figurojnë fare, ose figurojnë vetëm në ribotime tepër të vonë e si të këtillë sigurisht pak a shumë të tjetërsuar në tekstet e tyre nga ana e ribotuesve.

Por në një anë disa konsiderata të përgjithshme, siç është p.sh. preokupimi i përhershëm i autorit tonë për nevojat konkrete e mundësitë reale të mesh-tarëve shqiptarë e në anë tjetër disa konstatime konkrete, siç është p.sh. konstatimi i mëposhtëm:

Të pyetunitë qi banetë, disa t'parëve e zotënive, qi kanë puçtet e urdhëronjënë popullinë. Këta ndonëse për mkate tonë tashti pakka gjindenë ndë gjuhut tanë, asgjamangu... (Pasëqyra e t'rrëfyemit, f. 136)

por, themi, këto konsiderata e këta konstatime tregojnë qartë se shqipërimet e autorit tonë qenë më shumë përshtatje të lira se përkthime besnikë, kështu që mund të quhen përkthim-përshtatje.

Asgjëmangut, pa pasë ballafaquar më parë shqipërimin e autorit tonë me origjinalin përkatës, të pohosh se:

Budi quan mëkat të rëndë kamatën që ipet me 10 përqind, aka-parimin e sendeve ushqimore, marrëveshjet ndërmjet tregtarëve për të caktuar çmimet e shitjes e të blerjes së mallrave, me qëllim që të realizojë fitime sa më të mëdha (Historia e letërsisë shqipe, f. 209), hëpërhë a nuk përbën një pohim të azarduar?

Prandaj, administratës së Bibliotekës i bie që fondin, përndryshe shumë të pasur të albanologjisë, ta plotësojë edhe me fotokopjet e veprave origjinale *pikërisht në ato botime të tyre që u patën shfrytëzuar nga autori ynë në tri përkthim-përshtatjet e tij.*

1. *Doktrina e kërshenë*. Kronologjikisht e para përkthim-përshtatje e Pjetër Budit është *Doktrina e kërshenë*, që u botua në Romë më 1618 (për t'u ribotuar po aty katër herësh: më 1636, 1664, 1668 e 1868), e që ka 174 faqe formati të vogël.

Tani midis së tjerash ja se ç'ka shkruar autori ynë në parthënien e kësaj vepre:

... nktheva këte shinte Doktrinë *gjuhe cë lëtime* mbë gjuhu t'arbëneshë.

Në fakt vepra është shqipëruar nga italishtja e madje ajo deri titullin e ka vetëm italisht:

Dottrina christiana, composta... dal R.P. Roberto Bellarmino...
(Përkthyer në gjuhën shqipe nga i nderuari dom Pjetër Budi prej Guri të Bardhë).

Se Budi Doktrinën e shqipëroi jo nga latinishtja por nga italishtja, kjo punë shihet sheshit edhe nga teksti i miratimit të Simon Ngjeqit:

Ego Simon Giecius Theologus... diligenter consideravi traductionem doctrinae Christianae ex italico in Epiroticum idioma (që shqip d.m.th. Unë Simon Ngjeqi teolog... vëmendshëm vështrova përkthimin e doktrinës së krishterë nga italishtja në gjuhën epirotase).

Pra, në këtë mes mbetet pezull vetëm problemi *psikologjik*, nëse ne këtu kemi të bëjmë me një *lapsus calami* nga ana e autorit tonë, apo edhe me një shpërdorje popullore të emrit *lëtin* për atë *italian*.

Krejt ndryshe qëndron puna me kompleksin problemor, të cilin në të njëjtën parthënie e ngre pasuesi i mëvonshëm:

... nktheva këte shinte Doktrinë..., të cinë (ndōnëse me pak fëdigë) mbasi e mbarova, m'u ba kori qi disa e dërgova disa mbet këtu. E nde e vonë, kūr mā për ngē tue e vūm roe për pak fjalë qi më duknë se s'jesënë mirë, qish ndodhi këha? – Ndë një ças fienë e parë e hoqa, e ventë sāi shtampova tjetërënē mā mirë... (f.2-3).

Thamë, *me kompleksin problemor*; sepse këtu nuk del një pyetje e vetme, por dalin së pakti dy të këtilla.

Edhe me të vërtetë, kur shkroi: “*ndë një ças fien e parë e hoqa*”, ç’deshi të thoshte autori: *të njëjtin origjinal e bëra objekt të një përshtatjeje rrënjësisht të tjetërsuar?* apo (për pak fjalë që m’u duk se nuk qëndronin mirë në përkthimin tim) *vajta deri atje sa origjinalin e parë e zëvendësova me një të dytë?*

Ndërkaq për ne rëndësi praktike vendimtare ka vetëm pyetja e dytë, e cila në analizën e këtij pasusi shtrohet, posi një leitmotiv, tri herë me radhë:

“mbasi e mbarova”: edhe së shtypuri? apo përkundrazi vetëm së përkthyeri? “m’u bā kori (m’u shfaq rasti) qi disa (= ca, një pjesë) e dërgova disa mbet këtu: dërgova përkthimin e pjesshëm apo përkundrazi përkthimin e plotë? e (në hipotezën e fundit) dërgova përkthimin e plotë në disa ekzemplarë të shtypur apo përkundrazi në disa kopje të dorëshkruara”? “ventë sai (= në vend të fjalës së parë) shtampova tjetërënë mā mirë”: po përkthimi me fijen e parë atëherëmë ishte edhe i shtypur apo ende vetëm i dorëshkruar?

Tani, logjikisht, ai Bud, të cilit shtypi i veprave i kërkoi aq përpjekje e madje i kushtoi aq poshtërime a mundte vetëm për shkak të atyre pak fjalëve që iu duk se nuk qëndronin mirë, të ngrihej e të anulonte tërë një botim të shtypur? Nuk mundte! Pra, logjikisht, këjo hipotezë është për t’u përjashtuar pa tjetër.

Asgjëmangut pikërisht këtë hipotezë, në vetëvete të pabesueshme, e sugjeron qartë tërë pasusi i mësipërm.

Edhe me të vërtetë, në parthënien e një *përkthimi të shtypur* (siç ishte në fakt përkthimi i pranishëm) Budi përse të ndiente nevojën që të shfajësohej kështu botërisht për gabimet e një përkthimi *vetëm të dorëshkruar*, e për pasojë normalisht *jo përfundimtar* (sikundërqë në hipotezën e anasjelltë do të kishte qenë përkthimi i mëparshëm)?

Për më tepër hipoteza se edhe përkthimi i mëparshëm qe i shtypur e për pasojë hipoteza se vetëm për shkak të pak gabimeve që patën shpëtuar në këtë përkthim të mëparshëm Budi anuloi tërë një botim të shtypur; për më tepër, themi, se kjo hipotezë, e sugjeruar qartë nga tërë pasusi i mësipërm, imponohet pa tjetër nga fjalët e nënvizuara prej nesh në pasusin e mëposhtëm:

Prashtu mos u vinjë gjā keq p’r ata, përse *mb’atëherë* disa tue qenë puna për të ngutunë, disa u tue qenë vetëmë e jo aqë vesht ndjerë nd’anët, *disa shtampatorëtë tue mos dijtunë gjuhunë*, mos

mërekullonī aqë ndjerë nd'anët n cë mangut qi të gjëni (pritej: qi të kieni gjetunë), po se ende kaqë ku kam mundunë (pritej: ku pata mundunë) me e mbaruom (f.3).

Po me *anulimin e tërë një botimi të shtypur* njeriu konkretisht ç'duhet të kuptojë? Duhet të kuptojë në një anë zhvleftësimin moral të ekzemplarëve që u patën dërguar në Shqipërinë veriore e në Kosovë, e në anë tjetër asgjësimin fizik të ekzemplarëve që patën mbetur në Romë.

Tani ja tri arësytet kryesore, për të cilat ne insistuam kaq shumë mbi sqarimin e kësaj çështjeje:

Për historinë e letërsisë së vjetër shqipe është me interes të madh e madje me rëndësi të madhe konstatimi se Pjetër Budi, sikundërqë në vend të një konfesionari të vetëm përktheu tre të këtillë, ashtu ai edhe në vend të një doktrine të vetme përktheu dy të këtilla.

Anulimi me iniciativën e vetë autorit tonë e në rrethanat historike konkrete tashmë të njohura, i tërë një botimi të shtypur ka vlerën e madhe të një dëshmie të dyfishtë.

Edhe me të vërtetë, ky anulim tregon në një anë se autori ynë në punën e tij si përkthyes ishte i një skrupullësie shembullore e, në anë tjetër, se ai vështirësitë që ndeshi në shtypin e veprave, pjesërisht i shkaktoi edhe vetë.

Si *Konfesionari* alias *Pasëqyra e t'rrëfyemit* ashtu *Rituali roman* u miratuan në të njëjtën kohë: më 27 gusht 1620, nga i njëjti rishikues: Simon Ngjeqi.

Por Konfesionari u pat shqipëruar mjaft kohë përpara Ritualit, siç mund të shihet nga ky shënim i Budit në parthënien përkatëse (f.7).

E kështu mb'atë ças... i shkrova..., mā mirë gjithë kafshëtë qi keshe... bām gāti mā mpari: ende mā tepërë nçtova Rubrikëtë e Rituālit Romësë.

Në anë tjetër mbasthënia e Konfesionarit mban datën 24 korrik 1621, kurse data e mbasthënies së Ritualit është 28 shtator 1621.

Pra, edhe në shtyp Konfesionari u pat dhënë përpara Ritualit.

Asgjëmangut, në listën pikërisht kronologjike të veprave të Budit, Mario Roku Ritualin e ka shënuar përpara Konfesionarit; - përmbysje kjo, që u riprodhua pastaj edhe në Historinë e letërsisë së vjetër shqipe e që është për t'u shpjeguar kështu:

Konfesionari dhe Rituali vetëm në një rën pjesë të tirazhit të tyre u botuan si vëllime të veçantë: në pjesën tjetër të të njëjtit tirazh ata përkundrazi u lidhnë në nga një vëllim të përbashkët, ku *pikërisht për një gabim material të tipografëve* Rituali u vendos përpara Konfesionarit; - gabim material ky, zbulimin e të cilit ne ia detyrojmë krahasimit të fotokopjeve të dy vëllimeve të veçantë (që gjinden në Bibliotekën e Universitetit) me fotokopjen e vëllimit të përbashkët (që gjindet në Bibliotekën Kombëtare).

2. *Pasqyra e t'rrëfyemit*. Kjo vepër në botimin si vëllim i veçantë prej 333 faqesh bart në faqet e ballit titullin *latinisht*:

Specvlum confessionis, in epiroticam linguam a Pietro Budi, episcopo sapateme et sardanense translatum: sanctissimi domini nostri Gregorii XV liberalitate typis datum (që shqip d.m.th. Pasqyra e rrëfimit, përkthyer në gjuhën epirote nga Pjetër Budi, ipeshkëv i Sapës e Sardës, e dhënë në shtyp me bujarinë e shumë të shenjtëruarit zotënisë tonë Grigorit XV);

Në faqen e brendshme titullin *shqip*:

Pasëqyra e t'rrëfyemit, e atit Emerio de Bonis me sã të tjera kafshë shumë të frujtuoshime të shpirtit, për ndimët të gjuhës arbëneshë, qe aq m̃a tepërë për t'atynet q̃i s'janë të zotë me ndëgjuom gjuhu n cë tjera letërash, nkthym gjuhe cë lëtime mbë gjuhu t'arbëneshë zotit Dom Pietrë Budit prej Gurit cë Bardhë, upeshkepi ce Zadrimesë.

Diçka më përmbledhshëm, përmbajtja e titullit shqip është dhënë më poshtë edhe italisht.

Por në asnjërin nga këta tre tituj nuk na njoftohet se në ç'gjuhë ishte origjinali: në italisht apo në latinisht; - pyetje kjo, që nuk gjen përgjegje as në formulën, me të cilën Simon Ngjeqi ka miratuar botimin e veprës.

Tani vërte faqja e ballit titullin e veprës e ka latinisht e prandaj njeriu do të mund të mendonte që edhe origjinali të ketë qenë po në këtë gjuhë; në fakt i pagabueshmi Mario Rok (f.27) na mëson se origjinali ishte përkundrazi *italisht*.

Po një *pasqyrë rrëfimi*, më shkurt, një *konfesionar* ç'është vallë si brendi?

Është një *ndriçim teorik e udhëheqje praktike* në një anë mbi mënyrët se si duhet të veprojë prifti, kur *merr pikërisht në rrëfim* besimtarët që kanë shkelur këtë apo atë urdhër fetar a porosi kishtarë, më shkurt, që

kanë mëkatëruar e që luten për fjalën e mëkatëve të tyre; e në anë tjetër *mbi kriteret*, simbas të cilëve ai duhet çdo mëkatari të rrëfyer t'i caktojë *pendesën*, d.m.th. ndëshkimin përkatës.

E më së fortë është pikërisht pjesa praktike e brendisë së Konfesionarit e për pasojë shumësia e larmia e temave konkrete të trajtuara në të që këtë përkthim-përshtatje të Pjetër Budit e bën veçanërisht të interesshme për historinë leksikore të shqipes së shkruar.

Asgjëmangut edhe prej pikëpamjes letrare artistike *Pasëqyra e t'rrëfyemit* (për hir të përkujdesjes krejt të posaçme, me të cilën Budi e punoi, përpunoi e ripërpunoi, e njëherazi për hir të rrethanës se edhe vetë Budi atëherëmë kishte arritur pikë kulmore në zhvillimin e tij si shkrimtar) qëndron pa krahasim më lart se *Doktrina e kërshenë*.

Në anë tjetër, për nga vëllimësia e tekstit *shqip* e njëherazi për nga interesshmëria e tematikës së trajtuar, *Pasëqyra e t'rrëfyemit* ia kalon gjithashtu për së tepërmi *Ritualit roman*, shqipëruar praktikisht në të njëjtën kohë.

3. *Ritali roman* dhe 4) “*Shpjegimi i meshës romane*”. Ekzistencën e këtyre dy shqipërimeve na e kishte njohur vetë shqipëruesi në parthënien e *Pasqyrës* me këto fjalë:

Ende m'at tepërë nçtova Rubrikëtë e Ritualit Romësë me gjithë sa tjera urdhënime ka ndë vetëhe...

Prandaj pohimi i Mario Rokut se (deri në vitin 1932, kur ai zbuloi në Bibliotekën e Vatikanit dy palë ekzemplarët përkatës):

Këto dy vepra nuk ishin sinjaluar më parë (poaty, f.25) duhet ose ndryshuar kështu:

Këto dy palë ekzemplarë etj.

Ose plotësuar kështu:

Këto dy vepra nuk ishin sinjaluar më parë *nga tjetërkush veçse nga Budi*. Asgjëmangut merita në këtë mes e albanistit freng mbetet nga më seriozet. *Ritali* titullin e ka vetëm latinisht: RITUALE ROMANUM, in epiroticam linguam a Pietro Budi... translatum... (që shqip d.m.th. RITUAL ROMAN, përkthyer në gjuhën epirote nga Pjetër Budi).

Këtu nuk shtrohet pyetja për autorin e origjinalit, sepse origjinali është vepër kolegjiale. Edhe me të vërtetë. *Ritali* nuk qëndron në asgjë tjetër veçse në një *kodifikim ritesh, ceremonish e lutjesh fetare*. Si i këtillë,

ai është vepër e vazhduar e një forumi kishtar të përhershëm (e pikërisht e Kongregacionit të riteve pranë Vatikanit).

Këtu praktikisht nuk shtrohet as pyetja për gjuhën e origjinalit, sepse kjo gjuhë nuk mund të ishte veçse latinishtja.

Për më tepër Ritualin latinisht Budi e shqipëroi vetëm në komentet që aty bëhen e në udhëzimet që aty jepen rreth përgatitjes dhe zhvillimit të sakramenteve të ndryshëm; kurse uratat, d.m.th. lutjet fetare Budi (në kundërshtim me Buzukun) i riprodhoi *vetëm latinisht*.

Tani, nga 360 faqet e tekstit të Ritualit uratat zënë 160 faqe; kështu që, si vëllim, pjesa shqip e Ritualit nuk ka rëndësinë e Pasqyrës.

Ndërkaq edhe prej pikëpamjes gjuhësore-letrare interesi i Ritualit është nevojisht më i paktë se ai i Pasqyrës.

4) Rituali bashkëbart një shtojcë prej 16 faqesh vetëm shqip, të cilën vetë Budi e ka paraqitur me këto fjalë: “*Kush thotë meshë, këto kafshë i duhen me shërbyem*”; paraqitje kjo, të cilën M. Roku e ka shkurtuar kështu: “*Explication de la messe romaine*” (që shqip d.m.th. *Shpjegim i meshës romane*)

c) Ligjëratat origjinale.

Parthënies së doktrinės prej 3-4 faqesh dhe *parthënies së Pasqyrës* prej 10 faqesh termini *ligjëratë* ndoshta nuk u përshtatet aq sa duhet: anasjelltas për *mbasthënien e Pasqyrës* prej 69 faqesh dhe për *mbasthënien e Ritualit* prej 26 faqesh ky termin është përsosurisht i përpiktë.

E këto dy mbasthënie këtë karakter ligjëratash e kanë jo gjithaq për faktin e jashtëm se Budi aty përherë u drejtohet lexuesve dhe trajton tema që përbëjnë (mund të themi) çështje personale të të njëjtëve lexues, sa shumë më tepër për faktin e brendshëm se këto dy mbasthënie gati gjithandej i përshkon pikërisht një intonacion patetik e një frymë oratorike, - intonacion ky e frymë kjo, për të cilët dëshmojnë mjaftueshëm qoftë edhe vetëm tre pasazhet e mëposhtëm:

...; po këndy tutje ëni zāmë fill të mbarënë, e qesme mā parë vetëhej e j lāmë armëzetë, e do sqimazë e madhështī, e sã fjalë të mbrazëta, o do të pīna të pākora..., të ciatë ka puçton ligja s’kanë hie as shekullarëvet me j bām, jo se në qī quhemi se jemi jo veçese krÿpa e shekullit, e bruotë e popullit e shtraza e shpiritit tyne, po ashtu ende pasëqyra e kthjellëtë, ndë të cīt ata duhetë me u shukuom, e me marrë ndonjë ekzempie, e shem-

bëllëtyrë të mirë prej nesh (mbasthënie e Pasqyrës f. 346, 360-361).

E jo veçese këto të mprapa e të pāudha bahenë tashti ndë gjuhut tanë, po ashtu ende sã e sã të tjera të pānjefuna, qi *ũ i pafati të keshe gjuhunë e t'shëm Palit bekuom, e të shkruomitë e ndonji doktorësh i cë kishësë shint(e), e zanë e mallënjyeshim të Jeremisë profetë, s'keshe me qenë i zoti as të njëqindënë pjesë me e shkruom, e me e folë, e me e kallëzuom, e me e cām, e me e nëkuom damtë e të vdjerrëtë qi u bā mā të shumënë për të pākuidest tanë, ende po banetë sod e këte ditë;... ...; e ashtu ende aj e shiti për tridhjetë denarë, e na e shesme aty e për një sulltī të vetëminë, ò ende veçese p'r asgjā me sã rrena e të pabesā, me sã të përbëm e të ntruom e të mallëkuom, me sa dëshirë e të kujtuome, e nde e vonë me sa të panjefuna të pāudha të kësaj gjithaqë së mprapësë e së paudhësë e së pā-ndonjë-arrësyesë jetësë sanë përmbi dhët;... (mbasthënie e Ritualit f. 338, 339).*

Tani pasazhet e mësipërm ne vërte i kemi zgjedhur sa më të skajshëm në intonacionin e tyre patetik e në frymën e tyre oratorike: asgjë-mangut ata mbeten që mbeten pasqyrues besnikë të mënyrës budjane të të shkruarit shqip.

E nga analiza stilistike e këtyre pasazheve del qartë se mënyrën budjane të të shkruarit shqip e karakterizon në radhë të parë prirja e thekësuar *për t'u shprehur pikërisht me periudha sa më të gjata e sa më të rrumbulluara*; me periudha, duam të themi, ku gati çdo emër të bashkëbartë nga një, dy a tre cilësorë më fort stolisës sesa shkoqitës e ku gati çdo gjymtyrë sintaktike të ndërtohet si të thuash *në balancim sasi* me gjymtyrën gjegjëse e njëherazi në *gradacion intensiteti* kundrejt gjymtyrës prise.

Më shkurt, mënyrën budjane të të shkruarit shqip e karakterizon në radhë të parë synimi i autorit tonë për t'u shprehur pikërisht si një orator.

Madje prej mënyrës budjane të të shkruarit shqip, mënyra budjane e të ligjëruarit në të njëjtën gjuhë (e e të ligjëruarit qoftë si *predikues fetar i pasionuar*, qoftë si *tribun popullor revolucionar*) do të ketë ndryshuar kaq pakëz, saqë Budi gati përherë do të ketë shkruar si të thuash nën ndikimin e një frymëzimi pikërisht thjesht oratorik.

Vetëm kështu mund të kuptohet drejtë *karakteri esencialisht spontan i ligjëratave origjinale të Budit*.

Në radhën e vet ky karakter shpjegon tek autori i këtyre ligjëratave shfaqjet e dendura jo vetëm të *proksilitetit tipikisht budjan* (siç janë pikërisht *çiftet sinonimikë* e riformulimet e *padomosdoshëm*), por njëherazi edhe shfaqjet e një *indisipline më gjerësisht* kompozicionalo-redaksionale, shfaqje këto të fundit, të cilat ne këtu i kemi për të ilustruar vetëm me dy shembujt e mëposhtëm:

..., posikundrëse ndë Konfesionart këto ende sa tjera kafshë mā tepërë i kam shkruom e e përmendunë; e tashti konshienca e kshilli, i zemërsë tue mos më lanë ende m pushim, s'mujta me duruom me mos prekunë ende mā tej disa kafshë qi *më duketë* (nënvizoi S. R.) se atje me mbetnë pā thanë (mbasthënie e Ritualit), f. 331-332) Prāshtu, tashti mā qish të thom mā tjetërë? veçësë... (pason një e vetme periudhe-budjane prej jo më pak se **tridhjetë e pesërreshtash** formati të mesëm).

Prāshtu, tashti mā qish me thanë tjetërë? veçësë... (pasojnë **dymbëdhjetë rrjeshta**).

E tashti, tue mos mbetunë mā tjetërë për të thanë, veçësë (pasojnë **katër rreshta**) (mbarim i mbasthënies së Ritualit f. 350-352).

“Prashtu, mbarimit ‘tri herësh të parlajmëruar (sepse oh! sa të dhimbshëm) të mbasthënies së Ritualit Budi (në saje të marifetmadhes veçësë, gjithashtu tri herësh të kullandrisur) i ka mbishtuar jo më pak se $35+12+4=51$ rreshta formati të mesëm!

Atëherë autorin e *ligjëratave origjinale* njeriu si të mos e kritikojë rëndë për të gjitha këto shfaqje papërkuermërie së skajshme në redaktim e sipër?

Ndërkaq ligjëratat origjinale të Pjetër Budit objekt i një vlerësimi gjuhësor-letrar të hollësishëm do të bëhen vetëm në pjesën e tretë të punimit të pranishëm, d.m.th. në komentim e sipër të fragmenteve përkatës.

III. *Budi në një anë si zhvillues i mëtejshëm i traditës buzukjane, e në anë tjetër si lavrues letrar i gegërishtes jugore.*

Ndonëse do të ketë njohur dhe shfrytëzuar librin e Buzukut, Budi as përsërlargu nuk qe një vazhdues i thjeshtë e aq më pak një pasues besnik i Buzukut.

Përkundrazi në veprimtarinë e tij letrare gjuhësore Budi më të shumtën e herëve u tregua plotësisht i pavarur e madje fuqimisht origjinal.

Ja sepse në historinë e shqipes së shkruar pozita e Budit kundrejt Buzukut duhet parë në një mënyrë dialektike.

Konkretisht, ja sepse në këtë histori Budi duhet studiuar njëherë si zhvillues i mëtejshëm i traditës buzukjane e për pasojë si trashëgues i pandërmjetshëm i Buzukut dhe pastaj si lavrues letrar i gegërishtes jugore e për pasojë si zanafillës kryekëput i mëvetësishëm.

A. Budi si zhvillues i mëtejshëm i traditës buzukjane

Në vend të vet kemi mbrojtur tezën se librin e Buzukut e pat bërë objekt jo vetëm ndalimi por edhe përndjekjeje Kuria e Romës.

Por që Kuria e Romës librin e Buzukut *nuk arritit ta asgjësonte menjëherë në të gjithë ekzemplarët e tij*, kjo gjë nuk provohet vetëm me faktin e ekzemplarit të ruajtur.

Përkundrazi këjo gjë provohet njëherazi edhe me një fakt tjetër pa krahasim më të rëndësishëm, sepse më të përgjithshëm, e pikërisht me faktin e krijimit nga ana e Buzukut të një tradite shkrimore kombëtare shqiptare, qoftë edhe vetëm në variantin verior të gjuhës shqipe.

Në radhën e vet, krijimi i kësaj tradite provohet në një anë me faktin se sistemi grafik i Budit, makar jo pa një numër tjetërsimesh mjaft larg-vajtës, vazhdon atë të Buzukut dhe në anë tjetër me faktin se ndonjëra nga krijesat leksikore tipikisht buzukjane e njëherazi ndonjëri nga latinizmat sintaktikë gjithashtu tipikisht buzukjanë pa asnjë ndryshim riparaqiten në veprat e Budit.

Sigurisht me këtë sistem grafik e me këto veçori gjuhësore të Buzukut Budi ka mundur të njihet edhe nëpër botimet prkt., dorëshkrimet e paraardhësve të tij mbasbuzukjanë.

Ndërkaq në të mirë të tezës se përvetësimin e *pjesshëm* të trashëgimisë buzukjane Budi do t'ia ketë detyruar njohjes vetjake e për pasojë shfrytëzimit të pandërmjetshëm të librit të Buzukut, flasin arësytet e mëposhtme:

a) Budi lindi vetëm 11 vjet e u dorëzua prift vetëm 32 vjet mbas botimit të librit të Buzukut.

b) Njëherëzi si famullitar në Kosovë, pastaj si vikar i përgjithshëm i Serbisë, Budi nuk mund të mos ketë pasur marrëdhënie personale me ndonjërin nga klerikët katolikë të Bosnjës dhe Dalmacisë, në ambientin e të

cilëve është e pabesueshme që ai në ndërkohën përkatëse të mos ketë gjetur më asnjë ekzemplar të vetëm të librit të Buzukut.

c) Vërte sistemin grafik të Buzukut Budi mund ta ketë njohur edhe nëpërmjet të dorëshkrimit, p.sh. të frat Palit prej Hasi, por pasardhësit e Budit nuk do të kenë qenë në gjendje që krijesat gjuhësore të Buzukut t'i bënin objekt të një zgjedhjeje në përgjithësi mjaft të kriterishme, siç ka ndodhur me ato pikërisht në veprat e Budit.

Këtu poshtë njëherë do të shqyrtohen ndryshimet që Budi solli në sistemin grafiko-ortografik të Buzukut, pastaj do të çeket çështja e qëndrimit të Budit kundrejt krijesave gjuhësore të Buzukut.

Në veprat e Budit sistemi grafik i Buzukut paraqitet me 12 ndryshimet e mëposhtëm.

Tingujt c, gj, j, k, nj, c, sh, th, u, y, x, xh (Buzuku i pat shënuar me grafitë: *h, i, ch, gn, h, s(s), ξ, u* prkt: *g, u, ε, gε*, kurse) Budi i shënoi me grafitë: *z, g(i), y, c(h)*, prkt. *k, gn(i), ch(i), sc(i), ξξ □ □, u, g, z, g(i)*.

Siç shihet, 12 ndryshimet e sipërm karakterizohen nga prirja pozitive drejt paksimit të grafive sllave në të mirë të grafive latine-italiane e për pasojë drejt homogjeneitetit grafik.

Por, prej pikëpamjes së karakteriti *konsekuent* të ortografisë *fonetike*, ndryshimet e sipërm janë për t'u dalluar në të atillë që pak a shumë kanë keqësuar gjendjen e mëparshme, dhe në të atillë që përkundrazi kanë përbërë një përmirësim rrënjësor të kësaj gjendjeje.

Në grupin e parë hyjnë:

- 1) mosdallimi shkrimore i tingujvet *gj, xh*;
- 2) mosdallimi shkrimor i tingujvet *c, x*;
- 3) përfaqësimi i (dy-) trellojshëm i të njëjtit tingull në *varësi nga lloji i tingullit pasues*.

Në grupin e dytë hyjnë:

- 1) shfrytëzimi racional në një anë i shkronjës *u* latine vetëm për tingullin *u* e në anë tjetër i shkronjës *g* sllave gjithashtu vetëm për tingullin *y*.
- 2) shfrytëzimi i shkronjës *y* (të latinishtes në fjalë me prejardhje greke) për të dalluar tingullin *j* nga tingulli *i*;
- 3) dyfishimi i shkronjës *ξ* për të dalluar tingullin *th*, nga tingulli *dh*.

Vërejtje. Vetëm zanoreve *a,e,i,u,y* Buzuku u pat shënuar gjatësinë me anë të dyfishimit të shkronjave përkatëse: *aa* etj. Këtyre zanoreve Budi u shtoi edhe zanoren *o*, p.sh. “*ooburre oogruo, asndooognij*” etj., inovacion ky që u ndoq vetëm *deri-diku* nga Bardhi, *tepër sporadikisht* nga Bogdani (“të foorte II, 34/26;” për moort I, III,38; moortne, I, 111/44) e aspak nga Kristoforidhi; - e mospërhapje kjo, të cilën ne e shpjegojmë me faktin se shqipja si rregull nuk njeh fjalë në *-o*; për pasojë me faktin se dyfishimi i zanores *o* praktikisht nuk bashkëbartte funksionin ndihmës të shënimit të theksit.

Në çështjen (të një rëndësie praktike madhore) të *shkruarjes veçan të fjalëve të veçanta* Budi në krahasim me Buzukun ka bërë një hap të madh prapa.

Edhe me të vërtetë gati e tërë puna e Budit si “drejtëshkrues” i gegërishtes jugore më së fortë qëndroi vetëm këtu që ai në veprat e veta riprodhoi *pa tjetër* shqiptimin pikërisht fjalëmbërthyes të të folurit thjesht popullor.

Prandaj prapangjitja prkt. parangjitja e fjalëve të patheksuara të theksuarave përkatëse (e jo-përkatëse) është karakteristikë kryesore e “ortografisë” së autorit tonë.

Deri dy fjalët e theksuara të të njëjtit togfjalësh ai herë-herë i ka shkruar njësh; kështu që tek ai shkruarja njësh e dy, tri (e madje katër) fjalëve të veçanta përbën një çfaqje nga më të rëndomtë.

Pastaj nën ndikimin ortografik të italishtes, Budi dyfishimin (pa asnjë lidhje me realitetin e fonetikës së shqipes) të këtyre apo atyre bashkëtingëlloreve e ka shpërdoruar përtej çdo mase.

Anasjelltas dy *t-të* reale të fonetikës shqipe e pikërisht *t-në* fundore dhe *t-në* nistore të dy fjalëve të njëmbasnjëshme dhe të bashkëshkruara Budi paradoksalisht i ka shënuar me një shkronjë të vetme, p.sh.:

“*cameepaguom* (ka me e paguom); *ittrette* (i tretë); *atitim* (atit tim) etj.”

Nga këto tri karakteristika të ortografisë së Budit ajo më negativja është pa tjetër e para.

Edhe me të vërtetë leximin *qoftë edhe vetëm thjesht teknik* të veprave të Budit në *paraqitjen e tyre ortografike origjinale* prirja e autorit tonë drejt shkruarjes njësh të dy a më shumë fjalëve të veçanta herë-herë e ka bërë mjaft të vështirë deri për studiuesit e sotëm - mund të merret me mend se sa më të vështirë do ta ketë bërë këtë lexim për lexuesit e rëndomtë të kohës së Budit kjo prirje!

Anasjelltas te Buzuku mbizotëronte pikërisht prirja e kundërt drejt shkruarjes veçan të fjalëve të veçanta.

Prandaj këtu shtrohet pyetja:

Ai Bud, i cili makar jo pa disa tjetërsime mjaft largvajtës që prapëseprapë *vazhdues* i sistemit *grafik* të Buzukut, përse në çështjen themelore të *shkruarjes veçan të fjalëve të veçanta* i lejoi vetes që të vejë praktikisht deri në *përmbysjen* e sistemit *ortografik* të të njëjtit Buzuk?

Kësaj pyetjeje ne mendojmë se i duhet dhënë këjo përgjegje:

Në caktimin ortografik të gegërishtes veriore Buzuku jo gjithmonë u udhëhoq nga parimi fonetik. Përkundrazi ai mjaft fjalëve u caktoi një ortografi guximtarisht etimologjizuese, duke ua tjetërsuar tingujt *u* dhe *m* në tingujtë *o* dhe *n*, e madje duke ua shpifur tingujt *e* dhe *h*, p.sh.

“*en* bas *meieh* (mbas *meje*), orçene (urdhënë)”.

Pra, nuk mund të mohohet se në përfaqësimin ortografik të mjaft fjalëve të gegërishtes veriore Buzuku mori liri të tepruara me përbërjen e tyre fonetike reale në epokën përkatëse.

E ne mendojmë se do të kenë qenë më së fortë këto shfaqje ndoshta jo të shumta por të vrazhda të etimologjizmit ortografik buzukjan që do të kenë kompromentuar e madje diskredituar mbarë ortografinë buzukjane në sy të atij Budi, tek i cili me ndonjë përjashtimth të rastit mbizotëronte pikërisht prirja e kundërt drejt një përfaqësimi sa më adekuat të shqiptimit real të gegërishtes jugore në epokën përkatëse.

Kundrejt veçorive, me ç’duket, thjesht individuale të shqipes buzukjane Budi duhet të ketë mbajtur gjithashtu një qëndrim mjaft kritik.

Ndryshe nuk mund të shpjegohet fakti se në veprat e Budit figurojnë jo shumica (e aq më pak tërësia) e këtyre veçorive, por vetëm një pakicë e tyre.

Në anë tjetër, qoftë në të përjashtuarit e shumicës, qoftë në të përveçësuarit e pakicës së këtyre veçorive gjuhësore të Buzukut Budi në përgjithësi është treguar mjaft i kriterëshëm.

Veçoritë e përjashtuara

Në fonetikë: Tri veçoritë fonetike simbas nesh individuale të shqipes buzukjane, d.m.th. zëvendësimi i *u*-së së shqiptimit real me *o*-në etimologjike në huazimet latine si *oratë* etj., fryrja fonetike e pjesëzës së tanishmërisë *po* në *por*; dhe parashpifja e sidomos prapashpifja e tingullit *h* në fjalë si *perindih hi tuneh* nuk paraqiten kurrë në veprat e Budit. Me ndonjë përjashtimth krejt të rastit Budi nuk njeh as *e*-në prkt. *ë*-në nistore të trajtave buzukjane si: *endoqnë, engritinëh*. Me ndonjë përjashtim tepër të rrallë (p.sh. “janë lir e shpëtuom *en* gjithë duorshi cë carinëvet” P.Rr. 145), edhe parafjala *en* prkt. *ën* e Buzukut te Budi paraqitet kështu: *n* prkt. *m*.

Në morfologji: Në veprat e Budit nuk gjindet asnjë gjurmë qoftë e pjesoreve të plota si tema fjalëformuese, p.sh.: *dashunëmirë, pasunëkishnë*, të mos vdekunëkë etj., qoftë e lidhore së tashme si dëftore e ardhshme, p.sh.: “*nukë t’u dalmë përpara atyne*” 185b8, veçori morfologjike këto, të cilat ne i mbajmë gjithashtu si shfaqje individuale të shqipes buzukjane.

Në sintaksë: Në kalket sintaktikë latinë jo të paktë që zvetënojnë sintaksën buzukjane, një i vetëm ka kaluar në veprat e Budit.

Në fjalor: Ja këtu poshtë disa nga fjalët e reja prkt. nga kuptimet e rinj, që pat krijuar Buzuku e që nuk u përvetësuan nga Budi.

Me u *zemërëkequnë* (Budi: *me u dëshpëryem*), *i përmisheriershim* (Budi: *i mishëriershim*), *i mujtunë* (Budi: *i puçtuoshim*), *anëmiqī* (Budi: *anëmiqësī*), *miqēnī* (Budi: *miqësī*)

Veçoritë e përvetësuar:

Në sintaksë: vënien e plotësit të argumentit në rasën rrjedhore, p.sh. “*kemi ligjëruom beset, o fejet*” Budi mund t’ia detyrojë edhe ndikimit nga latinishja; por për ne ka më të ngjarë që ai këtë ndërtim ta ketë përvetësuar pikërisht nga Buzuku.

Në fjalor: nga krijesat e Buzuku Budi përvetësoi: *përzanë* (pranuar), *njëmendunë* (barazuar, krahasuar), *përkuatënuom* (Budi përkatënuom mëkatëruar), *diekeqi* (dinakëri), *çkushulluom* (dëshpëruar), *urtë* (urtëse) (në iam) zotyne, zoti yt.

B. Budi si lavrues letrar i gegërishtes jugore

Qoftë në shtresën e riprodhuar, qoftë në shtresën e lavruar shqipja e Budit është jo vetëm *strukturalisht më unidialektale*, por njëherazi edhe *idiomatikisht më e papërzier me elemente të huaj* se shqipja e Buzukut.

Tani ja dy faktorët kryesorë, të cilët simbas nesh ia siguruan Budit këtë epërsi mbi Buzukun.

a) Budi lindi në një zonë qendrore të trollit arbëror, e pikërisht në Gur të Bardhë, fshat malor i krahinës së Matit, ku ai *pa ndërprerje* do të ketë kaluar së pakti 15 vitet e para të jetës së tij e për pasojë ku ai do të jetë pajosur me një ndjenjë gjuhësore *të qartë dhe të qëndrueshme, unitre dhe tipike*, ndonëse e folmja e tij prej geqe jugperëndimor ishte kufitare me të folmet e gegërishtes juglindore.

b) Me përjashtim të *Vjershave shtojcë* e Doktrinës, Budi tri veprat e veta: *Doktrinën, Pasëqyrën* e të Rrëfyemit dhe *Ritualin*, që përbëjnë tërë trashëgiminë e tij letrare shqipe të ruajtur, i hartoi e i botoi vetëm brenda 3-4 vjetësh (1618-1621) e për më tepër pikërisht në një kohë, kur ai atëherëm kishte kapërcyer moshën 50-vjeçare e për pasojë për një kohë, kur atëherë formimi i tij si shkrimtar dhe si gjuhëtar ishte përkryer e ngulitur.

1) Shtresa e riprodhuar

Studimi i shqipes së Budit në shtresën e saj riprodhuese të gegërishtes jugore në kohën përkatëse nuk hyn në temën tonë.

Asgjëmangut po shënojmë këtu poshtë disa nga veçoritë më tipike të kësaj shtrese:

a) nën ndikimin e *u-së* së thekësuar në rrokjen prise, shndërrim i *ë-së* fundore prkt. parafundore në: *u*, p.sh.:

“ndë gjuhut tanë, n cë tiera gjuhush, gjithë gjuhusë arbëneshë (D.K. tregues i lëndës) Shndërrim paralel i *ë-së* në *o*, p.sh.: të shoho, njoho, kohonë, ndë kohot.

b) te përemrat dëftorë gjatë gjithë lakimit dhe te nyjat e parme vetëm në rasën rrjedhore shndërrim i *s-së* në *c*, p.sh.:

kenco, ancish, gjuhe cë lëtime, ame n cote,

Gjithashtu: n caje jë krijuom

c) në rrjedhore mosshënim i nyjës së prapme –*t* në ndeshje me të parmen *cë* (dalë nga së), p.sh.: Krishti *cë* mëshëriershim.

ç) shndërrim paralel i parashtesës *z*-në *x*-.

d) midis bashkëtingëllores *m* dhe një bashkëtingëlloreje të pazëshme, shndërrim i *b*-së (herë-herë të shpifur) në *p*, p.sh.:

njana *mp* tjetërët, *mpkatë* *mpsuom*, *damphtë*, *temptë* (t'emtë) *gjymptyrë* etj.

dh) te fjala *shën* shndërrim i *n*-së në *m* përpara një fjale që nis me një bashkëtingëllore buzore: *shëm* pali

e) përpara një bashkëtingëllorje shndërrim i *sh*-së në *c*, p.sh.: *nçtuom*, *puçtet*, *poçtë*, *çpejtë*.

ë) të ndryshme: *pëllangë* (pëllambë), *të përgjegjuna* (të përgjakuna), *ventë* (në vend të), *krautyre* (kreatyre).

f) çështja e parafjalës *si*

Shtresa e lavruar

Rolin e vet prej lavruesi letrar të gegërishtes jugore e më përgjithësisht të gjuhës shqipe Budi natyrisht e ka luajtur më së fortë vetëm në sferën e fjalorit.

Ndërkaq prej anës së tij objekt lavrimi letrar janë bërë edhe disa pika të fonetikës, morfologjisë e sintaksës së gjuhës së folur.

Kështu p.sh., të dhënë e gjuhës së folur: *gjithëmonë* Buzuku e ka riprodhuar besnikërisht, kurse Budi e ka objekt të një rindërtimi etimologjik: *gjithëmotnë*.

Duke u nisur nga fakti se Buzuku, Bardhi e Bogdani si dhe dialektet e sotëm të gjuhës shqipe njohin *vetëm* trajtën *zonjë*, shkruesi i këtyre radhëve mbron tezën se edhe trajta *zotnjë* (të cilën studiuesit e mëparshëm e kanë marrë si origjinare) rezulton përkundrazi nga një ndërhyrje etimologjizuese e autorit tonë...

Budi do të ketë pandehur se femërori *zonjë* rrjedhka nga mashkullori *zot* dhe nga një mbrapashtesë femërorizuese -*një*, e cila në fakt është e paqenë në shqipe.

Për ne *zonjë* do të ketë rrjedhur nga mashkullori *zot*- dhe nga mbrapashtesa femënorizuese: -*onjë* (krhs. me: *shqip-onjë*, *ulk-onjë*).

Pra: *zotonia*>*zoonia*>*zonjë*

Me sa di shkruesi i këtyre radhëve, studiuesit e mëparshëm nuk e kanë ngritur problemin *etimologjik* dhe *historik* të *prejardhjes* dhe të *përdorjes* në shqipen e shkruar të lidhorit të nyjshëm *i cili*.

Përkitazi me problemin historik të *datimit* të përdorjes së këtij lidhori është një fakt se Buzuku këtë lidhor nuk e ka njohur fare e se ky lidhor figuron për herë të parë në veprat e Budit, p.sh.:

“Të cinë kafshë tue e gjejunë, mb’ate ças u mbushshë...” (P. Rr., parthënie).

Tani mjafton të bësh vetëm një hap për të kaluar nga konstatimi i këtij fakti deri në mbrojtjen e tezës se pikërisht *Budi qe ai që pajosi shqipen e shkruar me përemrat lidhorë të trajtës së nyjshme*.

Në anë tjetër që të bindesh për saktësinë e kësaj teze, mjafton të dish vetëm kaq gjë:

Si në mjaft të folme të sotme të gegërishtes veriore, ashtu edhe te të gjithë autorët e gegërishtes së vjetër ai lloj “përemrash” pyetës që shërbejnë për të dalluar këtë ase atë përbërës të një grupi nga përbërësit e tjerë, kanë jo vetëm temën por edhe trajtën e lidhorëve të nyjshëm, p.sh.:

Buzuku: pëseh *hi silli* n iush âshtëh qi doh moh fabrikuom... (175b13); *hi silli* regj qi doh meh râm... (175b22); qish zot ashtë si ti, e *hi silli* ashtë ai... 146b13.

Pra, me këtë rast, e tërë puna krijuese e Budit qëndroi vetëm këtu, që ai pyetësit e nyjshëm *i përdori edhe si lidhorë të nyjshëm*, përdorje kjo, idenë e së cilës atij mund t’ia ketë frymëzuar qoftë italishtja me *quale*, qoftë serbishtja me *koji*.

Edhe trajtat e adjektivuara dhe (siç ndodh me mbiemrin e paravendosur të një emri kuptimisht të shquar, p.sh.: *i miri* djalë, *të mirët* djem; *e mira* vajzë, *të mirat* vajza) të prapanyjëzuara: *i kuji*..., *të kujtë*...; *e kuja*... (*të kujat(ë)*) të përemrit pyetës *kush* Budi, në imitim gjithashtu qoftë të italishtes *cui*, qoftë të serbishtes *ciji*, i ka përdorur paralelisht me trajtat e lidhorit të nyjshëm, p.sh.:

... ne të *kujat* djersë gjëllinjënë, e për të ndjerrët të të *cilavet* fort të shtrintë arësye.

Shënim. Rreth rolit të Budit si lavrues *sintaktik* i shqipes së folur jemi shpjeguar në kapitullin e mëparshëm.

Kontributi që autori ynë me krijimet e veta *leksikore* dha për pajosjen e shqipes së shkruar me fjalë të kulturës së përgjithshme, është nga më të rëndësishmit si për numër ashtu edhe për cilësi.

Këto krijesa duhen dalluar në një anë në të atilla që janë *të pjesshme* ose më mirë *njënashmërisht kuptimore*, sepse qëndrojnë në specializimin kuptimor të kësaj apo asaj fjale të dhënë e, në anë tjetër, në të atilla që janë *të plota*, sepse qëndrojnë në prodhimin e një fjale të re nga dy elemente jo të rinj.

II. Dy paralele të Budit me Buzukun dhe Bogdanin

Roli që Frang Bardhi luajti në zhvillimin e hershëm të gegërishtes letrare të variantit verior mund të thuhet se që i një karakteri gati thjesht episodik.

Prandaj në Pjetër Budin historianët dhe kritikët e gjuhës dhe të letërsisë shqipe jo pa të drejtë kanë parë, për veçse mbasardhësin e pa-ndërmjetshëm të Gjon Buzukut, edhe *paraardhësin e drejtfilltë të Pjetër Bogdanit*.

E prandaj kontributin gjuhësor letrar të Budit ata makar heshtazi e kanë përcaktuar në krahasim pikërisht me kontributet gjuhësorë-letrarë të Buzukut e Bogdanit, krahasime kta nga të cilët Budi, simbas nesh, ka dalë gjithësesi tepër i nënvlerësuar.

Për efekt, në një anë, të mbivlerësimit të Buzukut, i cili “*paska zotëruar* kulturën humanistike të kohës”, përkthimi i të cilit “në shumicën e pjesëve *nuk rënka* poshtë nga origjinali”, dhe tekstin e të cilit “*gjuha e rrjedhshme e përshkuaka fund e majë*” e, në anë tjetër, si rezultat i moskundërbalancimit të meritave të Bogdanit si mjeshtër madhor i prozës shkencore me demeritat e tij si përdhunues pothuasje programatik i specifikës strukturore të gjuhës shqipe;

Për efekt, themi, në një anë të këtij mbivlerësimi e, në anë tjetër, të këtij moskundërbalancimi, që të gjithë historianët dhe kritikët e gjuhës dhe të letërsisë shqipe në këtë krahasim, qoftë edhe të pashprehur, të Budit me Buzukun dhe Bogdanin janë prirur largvajtshëm që atë (Budin) ta nënvlerësojmë frontalisht, nënvlerësim ky, kundër të cilit ne, kemi ndier nevojën që të reagojmë në mënyrën më të vendosur.

Lindur e rritur jo në mërgim as në ndonjë krahinë pak a shumë periferike, por në njërën nga trevat qendrore të truallit arbënor, si dhe shkolluar dhe edukuar jo në dhe të huaj e në shkolla të huaja, por në vendlindje, pranë prelatësh vendas, Pjetër Budi shkroi një shqipe pa krahasim me undialektore e me idiomatike sesa Gjon Buzuku dhe Pjetër Bogdani.

Pastaj, ndërsa Bogdani, që vdiq në moshën 64-vjeçare, përpiloi një vepër të vetme makar në dy versionë të ndryshëm, përkundrazi Budi, që gjeti vdekjen 9 vjet më i ri, arriti që, përveç një *cikli poetik* prej afro 3000 vargjesh dhe *dy ligjëratash origjinale* prej afro 100 faqesh, të hartonte një varg të tërë përkthim-përshtatjesh, nga të cilat ne mjerisht kemi trashëguar vetëm tri të fundit.

Më tutje, ndërsa Buzuku pat qenë një përkthyes *më së forti* qoftë thjesht mekanik, qoftë tepër vulgarizues, përkundrazi Budi që një përshtatës nga më besnikët e një përkthyes nga më të përpiktët që ka njohur gjuha jonë deri në ditët tona.

Më në fund, duke kaluar nga Buzuku te Budi, lavrimi leksikor e sidomos sintaktiko-stilistik i gjuhës shqipe shënoi një hop kualitativ mezi të besueshëm.

Është e vërtetë se (jo edhe poezia, por vetëm) proza e Budit vuan gati vijanos nga një shpërdorim i skajshëm i stilit oratorik. Ndërkaq stili oratorik ishte një karakteristikë e përbashkët e botimeve të kohës. Për më shumë, ky stil nuk ishte gjithaq i papërshtatshëm për brendinë e veprave të Budit; brendi *e apasionuar* predikimesh fetarë e ligjëratash patriotike.

Është fakt se Budi ka shkelur rëndë parimin më elementar të *çdo* ortografie, e pikërisht *parimin e shkruarjes veçan të fjalëve të veçanta*. Por nëse me këtë shkelje Budi ka vështirësuar së tepërmi leximin e veprave vetjake, ai kurrsësi e kurrsësi nuk e ka cenuar strukturën gjuhësore të shqiptimit real.

Është e vërtetë më në fund se shqipja e Budit bashkëbart *veçori nga më të vrazhdat* të së folmes të vendlindjes së tij, Matit. Por ato janë të një numri relativisht të vogël e gjuhës së autorit tonë, ndoshta i falin dhe një si pikant koloritik lokal.

Për të gjitha këto arsye shkruesi i këtyre radhëve do të lejohet që të pohojë botërisht bindjen e më poshtme:

Kundrejt Gjon Buzukut, pionierit naiv të shqipes së shkruar në variantin jo-jugor, qëndron Pjetër Budi, zanafillësi nivellartë i letërsisë shqipe në të njëjtin variant.

FRANG BARDHI (1606-1643)

JETËSHKRIMI

Në parthënien e Fjalorit autori ynë ëshë nënshkruar kështu: *Frangu i Bardhë*. Ndërkaq këtë quajtje, e cila për nga karakteri idiomatik nuk kumbon gjithaq shqip, shumica e studiuesve kanë ndier nevojën ta shndërrojnë në: *Fran(o) Bardhi* prkt. *Frang Bardhi*.

Nga e njëjta parthënie si dhe nga Apologjia mbi origjinën e Skënderbeut del se Frang Bardhi ishte nga një familje zadrimase, e cila u pat dhënë dy ipeshkvinj e një arqipeshkëv kishës katolike, e disa oficerë madhorë e funksionarë civilë republikës së Venedikut. E duhet rrëfyer se kjo pozitë familjare qe një faktor me rëndësi në jetën e Bardhit. Edhe me të vërtetë, sikur familja e tij të kishte qenë më pak e njohur, autori ynë do ta kishte pasur shumë të vështirë që të vazhdonte studimet e lartë në Itali e sidomos që të përparonte aq shpejtë në hierarkinë kishëtare. Por, në anë tjetër, nuk mund të mohohet se te Bardhi pozita familjare e privilegjuar bashkohej me një pajosje natyrore nga më të përhiruarat. Që në vegjëli Bardhi do të jetë dalluar jo vetëm për shkathtësi të mendjes, por njëherazi edhe për fortësi të vullnetit. Për më tepër tek autori ynë mburrja e hapët me origjinën familjare të Bardhajve do të mbizotërohet kurdoherë nga krenaria e ekzaltuar për origjinën kombëtare të shqiptarëve.

Siç e ka përcaktuar Mario Roku dhe siç del nga një relacion i vetë autorit tonë, Frang Bardhi lindi në vitin 1606 në fshatin Nenshat të Zadrimës.

Është për të besuar se nga kolegji (i mesëm) i Loretos Bardhi kaloi menjëherë në kolegjin (e lartë) të Romës, ku (siç rezulton nga përmbledhjet e ruajtura të legjislatrave përkatës) ai u pranua në vitin 1633, d.m.th. kur ishte atëherëmë 27-vjeç burrë.

Prandaj në pastë qenë kolegji i Loretos 5- përkatësisht 7-vjeçar, Bardhi në këtë kolegji do të ketë hyrë në moshën 22- përkatësisht 20-vjeçare, moshë e madhe kjo, në dritë të së cilës bëhet i besueshëm ky pohim, përndryshe i papritur, në prag të Fjalorit:

“Tue pasunë... mbasi hina ndë kolegji (S. R. të Loretos) kujtuem me qish copë librë keshe me ndimuem...”

Në anë tjetër këjo moshë e madhe është me interes të madh edhe prej këtyre dy pikëpamjeve:

Gjatë fëminisë e djalërisë së tij Bardhi bashkëjetoj me t’ungjin, *Gjec Bardhin*, i cili nga zëvendës i përgjithshëm i ipeshvit të Zadrimës që kishte qenë deri më 1623, u emërua në atë vit titullar i asaj ipeshkvie, e në anë tjetër, i cili, “përveç shqipes kishte nxënë italishten, latinishten, serbishten, dalmatishten dhe turqishten” (M. Rok) e për pasojë i cili nipin e tij atëherëmë së pakti 19-vjeçar nuk mund ta ketë nisur për në kolegjin e Loretos e pa pasë pajosur atë privatisht më parë me njohjen e disave nga këto gjuhë si dhe me fillimet e diturive fetare e laike të kohës.

Para se të vinte në dhe të huaj, Bardhi ishte pra mendërisht i pjekur. Për më tepër ai ishte në atë kohë edhe ndjenjërisht i zhvilluar. Edhe me të vërtetë fetarie militante dhe patriotizmi shqiptar përbënin një traditë të dyanshme në familjen e Bardhajve. Katër vjet para se të lindte autori ynë, stërngji i tij, Nikollë Bardhi, “kishte vajtur vetë i dytë në Republikën Venedikase për të kërkuar ndihmën e saj për një kryengritje shqiptare kundër pushtuesve turq, të cilët atë do ta burgosnin disa vjet më vonë pikërisht për një veprimtari të këtillë” (M. Rok).

Gjatë studimeve në Loreto e në Romë Bardhi plotësoi e saktësoi njohuritë fetare-laike dhe gjuhësore që kishte përvetësuar në Nenshat. Madje në kolegjin e Romës që kishte rangun e fakultetit të teologjisë, autori ynë iu përvesh edhe përpilimit të një fjalori italisht-shqip, idenë e të cilit e kishte pasur që në Loreto. Për më tepër në Romë ai u njoh më s’afërmi me literaturën mbi Skënderbeun, me qëllim që të hidhte poshtë tezën antihistorike të ipeshkvit të Bosnjës Tomko-Margnaviçit mbi origjinën pretendimisht sllave të heroit tonë kombëtar.

Në arqipeshkvinë e Tivarit, e cila mbas vdekjes së Pjetër Mazrekut kishte mbetur vakante, u emërua më 1635 Gjergj Bardhi. Këtë të fundit në detyrën e ipeshkvit të Zadrimës e zëvendësoi i nipi, autori ynë Frang Bardhi, ndonëse ky atëherë gjindej ende në vitin e tretë të fakultetit të teologjisë e ndonëse i mungonin ende disa muaj nga mosha e duhur 30-vjeçare për të zënë këtë zyrë. E këtë kapërcim të këtyre dy palë pengesave do ta ketë bërë të mundshme jo vetëm rëndësia në Zadrimë e familjes së Bardhajve, por njëherazi edhe mendimi i mirë i eprorëve të Romës mbi aftësitë dhe cilësitë e autorit tonë.

Gjatë 7 vjetëve (1636-43) që qe ipeshkv i Zadrimës, Frang Bardhi zhvilloi një veprimtari gjithnjë të gjallë e herë-herë edhe të pasionuar, veprimtari njëherazi prej besimtari katolik e prej patrioti shqiptar. Asgjë-mangut duhet rrëfyer se prej kësaj veprimtarie të autorit tonë as kisha katolike, as popullësia e Zadrimës nuk patën ndonjë përfitim gjithaq të madh. Madje mund të thuhet se nëpërmjet kësaj veprimtarie autori ynë dashur pa dashur u bë pak a shumë edhe bashkëpërgjegjës për një keqësim të mëtejshëm të gjendjes së përgjithshme në Zadrimë...

Dalja i dalluar në studimet e mesëm e në të lartët, pastaj të parët hapa mjaft të lumtur në autorësinë gjuhësore e historike e më në fund ngritja e atypëratyshme në rangun e një ipeshki, të gjithë këta suksese autorin tonë (i cili atëherë ishte ende në një moshë relativisht të re) nuk mund të mos e mbushnin me një besim të pamasë në aftësitë vetjake për të riorganizuar e reformuar gati gjithçka në dioqezën e Zadrimës e madje njëherazi edhe për të luajtur një rol aktiv në kauzën (subjektivisht përherë aktuale) të çlirimit të shqiptarëve nga zgjedha turke.

Autorit tonë këto aspirata aspak të përpjesëtuara me mundësitë reale të kohës e të vendit do t'ia ketë përforcuar edhe pritja ("Fui ricevuto da questo popolo con gran carita e venerazione") që i bënë zadrimasit në cilësinë e tij jo vetëm si ipeshkv i tyre, por njëherazi edhe si pinjoll i një familjeje të shquar bashkëvendase, një tjetër pjesëtar i së cilës sapo ishte ngritur në shkallën e një arqipeshkvi.

Por shpejt autori ynë provoi pafuqishmërinë vetjake si përpara realitetit mizor të sundimit turk, ashtu përpara realitetit të hidhur të klerkëve katolikë, nga të cilët pikërisht ata më aktivët ishin herë të pabindur herë të padenjë.

Tani ja një disfatë e Frang Bardhit përpara klerikëve të pabindur:

"... prelati i ri, i porsashkolluar në Romë, kishte dashur të mbarshtojë gjithçka simbas rregullave romane e të shfuqizojë kompromiset që françeskanët kishin qenë të shtrënguar të bënin për të fituar ose ruajtur katolicizmit popullsinë shqiptare. Kështu në rast se priftërinjtë ose misionarët nuk dinin shqip, etërit pranonin rrëfimin me përkthyes, të cilin ipeshkvi i ri kërkonte ta ndalonte. Por me një gjallëri e me një logjikë, ndoshta jo të pasugjeruara nga misioni françeskan, popullësia u shfaq kundër këtij ndalimi e ipeshkvi reformator u detyrua të lëshojë pe dhe është për të besuar se si që atëherë u përkujdes të siguronte marrëdhënie të mira me misionarët ose së pakti të prodhonte një

përshtypje të këtillë” (Mario Roques, Le dictionnaire albanais de 1635, f. 30).

Dhe ja dy kapitullime të autorit tonë përpara klerikëve të padenjë:

“Kjo famulli ka dy famullitarë, njënit i thonë emënit D. Nikollë Leka, shqiptar i Shën Palit ndër malet e Dukagjinit, njeri i pa-qëndrueshëm dhe i dalun rruge, sikurse disa herë asht shkruar (për të), i cili, pa asnjë ndërgjegje, ka vumë dorë n’atë famulli me ndihmën e Muhamedanëve, dhe e mban kundra mendimit t’Ipeshkvit dhe kanuneve shenjtë... I padit besimtarët shekullarë si dhe meshtarët pranë Turqve, dhe pranë gjykatorëve të tyne... Ipeshkvi nuk mund t’i japë as gjysmën e ndëshkimit, sepse menjëherë vrapon pranë Zotnive Turq dhe i shpifet për sende që të hanë kokën.... (*Relacion italisht i Frang Bardhit Kongregacionit të Propagandës 1641*, botuar e shqipëruar nga Injac Zamputi në Bul. Për Shkenc. Shoq. Nr. 2 vt. 1956, f.183); “... asht famullitar i kësaj famullie D.Mark Lumezi, injorant, pa asnjë ndërgjegje, pa asnjë bindje ndaj Ordinarit (I.Z. dmth ipeshkvit), të cilit ia grabiti famullinë me dhunën e Turqve e shekullarëve... Kjo famulli ka qelën e vet në një pronë jo të mirë me diçka vëneshhtë e kopësht, por çdogja shkon tue ram, të gjitha për kujdesin e pakët të të thanunit... Lumezit, as nuk mundet Ipeshkvi me e ndëshkue, sepse, mbasi, asht bamë ndjekës i të thanunit Abat Nikollës, vrapon me të pranë Turqve për t’iu shpifë, dhe nga kjo, i shkreti Ipeshkv, për padina të shtrembta, trajtohet keq ...” (po aty f.188)

E për të parë çfarë ngjyrash dramatike, çfarë skajshmërisht të pabesueshme mund të arrinte ky keqtrajtim i Frang Bardhit nga ana e “Turqvet”, le t’ia japim përsëri fjalën vetë autorit tonë.

“Aty (S. R. në katundin Sporanjitë), në muejin e qershorit të vjetit që kaloi, shkoi Ipeshkvi për të kryem detyrën e vet që me vizitum popujt e Drishtit, kur ja një turk i egër, brav (I. Z. djalë mbas vedit i një feudali) i një zotnisë turk të Shkodrës, përveç fjalëve fyese dhe të këqijavet që i bani Ipeshkvit, pa asnjë faj veçse sepse i tha me ç’qëllim kishte ardhë n’atë katund, çoi dorën me shpatë të xhveshunë për t’i ramë në krah dhe për ta gjymtye Ipeshkvin. Tue e parapamë i shkreti Ipeshkv atë goditje aqë të keqe e barbare, fare i tronditur u mbrojt me një petk, megjithatë s’mbet pa u plagosë disi në dorën e majtë, dhe kur po thrriste ndihmë, hynë në mes një prift i tij dhe shumë gra e burra që i luteshin turkut të heqë dorë prej atyne goditjeve. Por ai i

egri sa ma shumë që i luteshin, aqë ma tepër merrte mëni, dhe iku prej duerve të tyne e përsëri iu lëshue në shpinë të shkretit Ipeshkv, me shpatën e xhveshun në dorë që e kish çue për ta goditë për vdekje. N'atë ndërkohë Ipeshkvi kishte qenë ndryne në një shtëpi të lifësht e të keqe, dyert e së cilës ai barbar i theu menjëherë, dhe çoi dorën për t'i ramë me shpatën shumë të mprehtë kokës së Ipeshkvit, i cili tue e pamë rrezikun shumë të madh, u mbrojt nga goditja me një stol e përsëri, menjëherë, hynë në mes gjindja që kishin mbetë shtang nga çudija... (po aty, f. 168).

Këtij përshkrimi nga vetë Frang Bardhi të pasigurisë së tij personale dhe të poshtërimit të tij moral në ushtrimin e funksioneve si ipeshkëv i Zadrimës i duhet shtuar edhe një moment i tretë jo më pak deprimues e pikërisht momenti i ngushticës financiare (për të mos thënë i mizerjes ekonomike), ku ai jetonte, ngushticë kjo nga e cila atë nuk e shpëtuan dot as lutjet e përsëritura në Romë për shtesë subsidi, as grindjet e vazhdueshme me kolegun e Lezhës për t'i shkëputur dioqezës së këtij të fundit ndonjë famulli kufitare së bashku me të ardhurat përkatëse.

Ja sa tmerrësisht të pafavorshme qenë rethanat, ku jetoi e veptoi Frang Bardhi si ipeshkëv i Zadrimës, rrethana këto të cilat natyrisht autorit tonë nuk mund të mos ia dëmtonin rëndë gjendjen shëndetësore, kushedi ndoshta tepër të tronditur edhe nga stërmundimi i tij i mëparshëm, njëherë si student në Loreto e pastaj si student e si autor në Romë.

Në fakt Frang Bardhi vdiq në vitin 1643, d.m.th. në moshën 37-vjeçare e atë kjo vdekje e parkohshme e rrëmbeu pikërisht pas një sëmundjeje që i pati zgjatur më se një vit të tërë.

Këtë njoftim të fundit, me një rëndësi të veçantë për jetëshkrimin e Frang Bardhit, ka qenë pikërisht vetë Gjergj Bardhi që na e ka dhënë në njërin nga relacionet e tij mbi gjendjen në dioqezën e Zadrimës fill mbas vdekjes së autorit tonë, - relacione këta, ku ungji mbijetues ka kritikuar pa pikë mëshire veprimtarinë baritore të nipit të porsavdekur:

“... jam mundue ta vë në rregull këtë dioqez (që ka vojtun keq) nga sëmundja e gjatë dhe nga kujdesi i pakët i bariut të tij dhe sa ishte shëndosh...”;

“... për arësye se bariu i saj (S. R. i asaj kishe) qëndroi i smudë një vjetë e katër muej dhe sidomos për shumë shqetësime e pengesa e kundërshtime që atij prelati i kishin dalë, disa për

dobësitë e tij, dhe kishte bamë shumë gabime dhe mungesa në zyrën baritore...” (po aty, f. 160).

Tani vërtet njeriu këtu mund të pyeste: ungji Gjergj Bardhi arqipeshkvi i Tivarit nipin Frang Bardhin ipeshkvin e Zadrimës në vend që ta gjykonte kështu kaq pamëshirshëm mbas vdekjes, përse nuk e qortoi e sidomos përse nuk e ndihmoi për së gjalli?

Asgjëmangut për ne shpjegimi i I. Zamputit: “Por, kur e padit ungji, nipi kishte vdekë, dhe plaku donte të siguronte t’ardhurat për vehte” është bërë i papranueshëm për këto tri arsye:

1) Duke qëndruar arqipeshkëv i Tivarit, plaku mund të siguronte së pakti aq të ardhura për vete sa edhe duke u bërë përsëri ipeshkëv i Zadrimës.

2) Si njeri me shumë kuptim praktik e me prirje konservatore që do të ketë qenë, ungji nuk mund të mos shpërmiratonte shumicën e madhe të iniciativave reformuese të nipit.

3) Në relacionin tashmë të përmendur vetë Frang Bardhi pranon se “D. Nikollë Leka... ka vumë dorë n’atë famulli me ndihmën e Muhamedanëve dhe e mban kundra mendimit t’Ipeshkvit” dhe se “D. Mark Lumezi... ia grabiti famullinë me dhunën e Turqve e shekullarëve”.

Pra, kur shkruan ungji se gabimi kryesor i nipit ka qenë “emnimi i disa famullitarëve nga presioni i Turqve” (poaty, f. 196), ungji thotë të vërtetën.

Ndërkaq njeriu kurrsesi nuk mund të pajtohet me thënien e Gjergj Bardhit se Frang Bardhi si ipeshkëv i Zadrimës “paska tregue kujdes të pakët edhe sa ishte shëndosh”.

Përkundrazi kryerjes së detyrave të tij ipeshkvnore autori ynë i kushtoi kurdoherë maksimumin e mundshëm të zellit e madje edhe të vetëmohimit.

Midis së tjerash për këtë dëshmojnë pikë së pari shqipërimet e kredos e të një lloji rituali nga Frang Bardhi, shqipërime që vërte mbetën pa u botuar e kopjet e dorëshkruara të të cilëve ndoshta shpejt edhe u zhdukën fare, por shqipërime që përbëjnë një shfaqje të qartë të vullnetit të tij për të shqiptarizuar gjuhën e kultit fetar, qoftë edhe vetëm në ndonjë pjesë të saj.

Pastaj për këtë dëshmojnë vizitat e tij baritore nëpër malësitë e dioqezës, vizita që zakonisht lidheshin jo vetëm me gjithëfarë mundimesh por edhe me rrezikim të kokës. Më në fund për këtë dëshmojnë relacionet përkatës të kongregacionit të Propagandës, - relacione në një stil ndoshta jo

fort letrar por në një italishte gati gjithmonë korrekte e për më tepër relacione jo të një karakteri monoton administrativ kishtar, por përkundrazi të një brendie të ngjeshur me sa e sa të dhëna të çmueshme veçanërisht historike e përgjithërisht kulturore e për pasojë plot gjallëri të larme.

Në anë tjetër detyrat e tij si ipeshkëv autori ynë kurdoherë i kreu (përkatësisht u përpoq që t'i kryejë) si shqiptar.

Dhe në të mirë të këtij pohimi flasin fakte si dy shqipërimet e Frang Bardhit që u përmendën më lart, beteja e tij makar e bjerrë kundër priftërinjve dhe misionarëve të huaj që *nuk* dinin shqip e që prandaj pranonin rrëfimin më përkthyes; interesimi i tij i gjallë për t'u siguruar klerikëve të rinj arësim të lartë.

Zaten për veprimtarinë e tij të ardhshme baritore dhe patriotike në Zadrinë Frang Bardhi si student e autor në Loreto e në Romë nuk u pat përgatitur dosido. Përkundrazi ai atje u pat përgatitur mendërisht në një mënyrë nga më të shkëlqyerat e shpirtërisht në një mënyrë nga më të ekzaltuarat.

Prandaj edhe psikologjikisht është tepër e pabesueshme që ai, gati fill mbas një përgatitjeje të këtillë, të ketë rënë aq poshtë sa ka pretenduar i ungji.

Por, në një plan të tretë, e pikërisht në planin vendimtar të veprimtarisë praktike, mbetet që mbetet fakti se autori ynë nga Roma në Zadrinë erdhi tepër i papërgatitur për të kryer kënaqshëm funksionet e dyfishtë të titullarit të ipeshkvisë dhe kryetarit të këshillit të pleqve.

Për më tepër, i vetëdijshëm siç ishte për aftësitë e tij mendore dhe kryelartë siç ndihej për origjinën e tij familjare (la famiglia e razza di Bianchi e nobile in Albania”, poaty, f. 170), Frang Bardhi rreziqet e mëdhenj e vështirësitë e tmerrshme që e prisnin në Zadrinë, do t'i ketë nënvlerësuar e madje shpërfillur në Romë.

Vetëm kështu mund të shpjegohen projektet tepër ambiciozë të një riorganizimi makar të pjesshëm por imediat të praktikës së kultit nga ana e ipeshkvit të ri si dhe aspiratat e tij aspak realiste të një patriotizmi shqiptar aktiv e madje militant, - projekte këta e aspirata këto që pothuajse menjëherë ngritën kundër tij shumë më tepër kundërshtarë e armiq nga ç'mund të përballonte.

Sidomos në marrëdhëniet me sunduesit turq përkatësisht me bashkëvendësit rimohues të krishtërimit, Frang Bardhi më të shumtën e herëve nuk

u tregua dot në lartësinë e duhur as të manovrimet diplomatik, as të forcës së karakterit.

Por hapat e paurtë e tërheqjet e padenja në dy-tre vitet e para të ipeshkvisë së tij Frang Bardhi do të ketë vajtur gjithnjë duke i mënjanuar më shumë nga praktika e dy-tre viteve të fundit.

Madje autorin tonë, mendjehollë, siç ishte lindur e mendjendritur, siç ishte bërë shkolla e jetës, do ta kishte aftësuar më në fund jo vetëm për të kryer kënaqshëm dy detyrat sado të rënda të ipeshkvit dhe kryetarit të këshillit të pleqve, por njëherëzi edhe për të zhvilluar më tej një veprimtari të frutsme prej historiani e prej shkrimtari.

Por për pafatësinë e tij (dhe tonën) shkolla e jetës që për të tepër e shkurtë.

E pikërisht këtu qëndron edhe ajo që do të mund të quhej e dyfishta tragjedi jetësore e Frang Bardhit.

E dyfishta, sepse Frang Bardhi as për së largu nuk arriti dot që të pohohej plotësisht si historian i Skënderbeut e si shkrimtar i gjuhës shqipe.

Në anë tjetër ne në përmbyllje do të rishfaqim mendimin e mëparshëm se, gjatë 7 vjetve (1636-43) që qe ipeshkëv i Zadrimës, Frang Bardhi jo vetëm që nuk dha dot ndonjë kontribut të qëndrueshëm në riorganizimin e projektuar të praktikës së kultit e në lehtësimin e andërruar të tiranisë turke, por dashur pa dashur u bë përkundrazi pak a shumë edhe bashkëpërgjegjës për një keqësim të mëtejshëm të gjendjes së përgjithshme në Zadrimë.

Zaten me kohë edhe vetë autori ynë do të jetë bërë i ndërgjegjshëm për rezultatet herë më se modestë e herë edhe negativë të shumicës së madhe të iniciativave të tij ipeshkvnore, - vetëdijë tepër e hidhur kjo, së cilës më në fund erdhi e iu shtua edhe parndjenja ende më e hidhur për vdekjen e parkohshme.

VEPRAT

I. Shqipërimet e dorëshkruar të kredos dhe “ritualit”.

Në mospajtim me sa është thënë në *Historinë e letërsisë shqipe* f. 220, teksti i kredos nuk përbën ndonjë vepër të tërë, por përkundrazi qëndron në një frazë të vetme.

Anasjelltas, ai lloj rituali, të cilin vetë autori në një relacion të tij italisht e ka quajtur: “l’ordine del Sinodo posto nel Pontificato Romano con vaii aggiunti”; do të ketë përbërë ndonjë vepër pak a shumë të rëndësishme edhe si vëllim.

Themi: *do të ketë përbërë*, sepse në arkivin e Kongregacionit të Propagandës ende sot e kësaj dite nuk është gjendur ndonjë kopje e dorëshkruar as e njërit, as e tjetrit shqipërim, ndonëse ka shumë të ngjarë që autori ynë Kongregacionit t’i ketë dërguar një kopje jo vetëm të kredos por edhe të “ritualit”.

II. *Relacionet italisht*. Dy vërejtjeve të mëparshme pak a shumë të përgjithshme mbi këtë pjesë përbërëse të trashëgimisë letrare të Frang Bardhit do t’u shtojmë tash këta tre shënime të veçantë.

a) Këta relacione kanë një rëndësi shumë të madhe jo vetëm për historinë e vendit, por njeherazi edhe për jetëshkrimin e autorit.

b) Ata në tërësinë e tyre duhen bërë objekt dy studimesh të veçantë prej këtyre dy pikëpamjeve të veçanta.

c) Materialet tashmë të gjetur në arkivin e Kongregacionit të Propagandës duhen plotësuar sa më parë me ata që kanë mbetur ende sot e kësaj dite të pazbuluar aty e gjetiu.

III. Apologjia latinisht mbi origjinën e Skënderbeut.

Mbishkrimi latinisht i kësaj vepre të Bardhit në një shqipërim pak a shumë të përpiktë do të kumbonte kështu: “*Gjergj Kastrioti, Epirotasi, popullorçe Skënderbeu, trimi me fletë dhe i pathyeshmi prind i Epirotasve – ridhënë të vetvet dhe atdheut*”.

Në anë tjetër në parthënie vetë autori karakterin e kësaj vepre e ka përcaktuar me terminin: “*apologji*” që do të thotë: “*ligjëratë mbrojtjeje*”, konkretisht ligjëratë mbrojtjeje e Frang Bardhit mbi origjinën shqiptare të Skënderbeut kundër tezës së Jan Tomkut mbi origjinën pretendimisht boshnjake të heroit tonë kombëtar.

Me fjalë të tjera autori ynë në këtë mes nuk ka synuar që të japë ndonjë kontribut historik pozitiv, duke zbuluar ndonjë të vërtetë të panjohur mbi origjinën e Skënderbeut. Përkundrazi ai këtu ka ndërmarrë vetëm kaq gjë të vërtetën historike të njohur mbi origjinën shqiptare të heroit tonë kombëtar ta ripohojë e përforcojë kundër errësimit e shtrembërimit të saj në tezën objektivisht të pathemeltë e subjektivisht jo të çinteresuar të Jan Tomkut.

Por kur teza errësuese e shtrembëruese është mbrojtur nga një njeri pak a shumë serioz e madje njëherazi edhe pak a shumë i përmendur (siç ndodhte pikërisht me Jan Tomkun, ipeshkëv i Bosnjës e autor jo i panjohur i disa veprave të mëparshme), atëherë edhe vetëm hedhja poshtë e një teze të këtillë mund të thuhet se përbën në vetëvete një kontribut historik.

Prandaj edhe pranimin brenda parthënies të karakterit thjesht apologjetik të veprës vetjake Bardhi pakëz më tutje e ka korrigjuar kështu: “megjithëse ne shkruajmë këtu më tepër apologji sesa histori, por edhe histori, në rast se kjo vepërzë e meriton këtë emër” (shqipëruar nga S. Prifti, f. 16).

Poaty autori ka premtuar se si do t’u përmbahet dy parimeve themelore të shkencës historike e pikërisht vërtetëdhënisë së historianit e procedimit metodik.

Ndërkaq nën procedimin metodik të historianit vërtetëdhënës Bardhi me këtë rast ka kuptuar vetëm mënyrën e mbarështimit të lëndës.

Për më tepër, me qëllim që t’ua lehtësojë lexuesve punën e ballafaqimit të të dy veprave, autori ynë edhe lëndën e veprës vetjake thotë se e ka përndejtuar pikërisht në mënyrën e kundërshtarit të tij.

Pra, të tërë pezmin e Frang Bardhit kundër Jan Tomkut e ka shkaktuar vetëm fakti se ky i fundit (në veprën latinisht: “Indicet e lashtësisë dhe fisnikërisë së familjes Marcia popullorçe Marnavicia ...” botuar në Romë më 1632) as për së largu nuk është treguar historian vërtetëdhënës.

Përkundrazi të vërtetën historike mbi origjinën e Margnaviçëve sllavë dhe të Kastriotëve shqiptarë ai e ka shpërnjohur me dashje dhe shfytëruar me qëllim.

E pikërisht me qëllimin e drejtpërdrejtë që të madhërojë jashtë çdo mase familjen e Margnaviçëve (e cila, si sundimtare e Nishit, paska rrjedhur nga vetë Konstandini i Madh dhe së cilës për më tepër i paska takuar edhe heroi ynë kombëtar) e për pasojë me qëllimin e tërthortë që të mburrë përtej çdo kufiri veten e tij si mbasardhës i pretenduar i kësaj familjeje.

Prandaj ndoshta nuk është për t'u çuditur për së tepërmi që Frang Bardhi si diplomën e rreme ashtu argumentimin e çalë të Jan Tomkut munda t'i bënte objekt të një kritike sa të shëndoshë aq të shkëlqyer.

Por Bardhi në këtë mes kreu si duhet edhe këtë punë të dytë që provoi bindshëm karakterin e mangët të formimit historiko-gjeografik dhe nivelin e ulët të kulturës së përgjithshme të Tomkut.

E në këtë punë të dytë Bardhi punën e tij kryesore (d.m.th. kritikën e tezave të Tomkut mbi origjinën e Kastriotëve) e plotësoi më së miri.

E plotësoi më së miri, sepse kritikën e veçantë të një vepre ose teze ta shkëputish nga vlerësimi i përgjithshëm i autorit përkatës, do të thotë të procedosh antidialektikisht.

Përmëtepër Bardhi (makar në orën e fundit) ndjeu nevojën që hedhjen poshtë të tezave të Tomkut mbi origjinën e Kastriotëve ta përgatiste nëpër rrëzimin e mëparshëm edhe të tezave të të njëjtit autor mbi origjinën e Margnaviçëve, duke bërë kështu mbarë veprën e kundërshtarit objekt të një kritike konsekuente, mund të thuhet, dialektike.

Por për këtë karakter dialektik të kritikës së tij vetë autori ynë as për së largu nuk do të ketë qenë qartësisht i ndërgjegjshëm.

Vetëm kështu mund të kuptohet edhe shpjegimi (sigurisht i sinqertë por asgjëmangut tepër i shkurtë) se ai me çështjen e origjinës së Margnaviçëve qenka marrë vetëm në vijim të ndërhyrjes së miqve (nënvizoi S. R.):

“Pata vendosur që të lë mënjatë gjithçka që botoi këtu e tre vjet më parë për familjen e Margnaviçëve apo Margnaviçëve Jan Tomku,..., e të merrem menjëherë me ato që po ky autor, nëpërmjet dokumentave lidhur me lashtësinë dhe fisnikërinë e familjes në fjalë, botoi për Skënderbeun apo Gjergj Kastriotin, princ i Epirit. *Por mua më mposhtën lutjet e miqve, dëshirat e të cilëve nuk është e urtë dhe e drejtë t'i marrësh nëpër këmbë. Këta më luteshin pa pushim e me ngulm që unë të shfaqnja mendimin tim për familjen e Margnaviçëve...*” (poaty, f.15.).

Zaten këtyre miqve këtë dëshirë nuk mund të mos ua këtë frymëzuar pikërisht parndjenja se përndryshe apologjia e Bardhit do të mbetej mjaft e mangët e, si e këtillë, nuk do të prodhonte dot tërë përshtypjen diskredituese të nevojshme kundër tezave të Tomkut e aq më pak tërë efektin dërmues të duhur kundër vetë Tomkut.

E se edhe vetë Bardhi ka synuar pikërisht që të prodhojë tërë efektin dërmues të mundshëm kundër vetë Tomkut, për këtë midis së tjerash dëshmon përmbyllja e apologjisë, ku autori ynë kundërshtarin e vet në megalomaninë e tij gjeneologjike e ka bërë qesharak e madje grotesk:

“...ky (S.R. Jan Tomku), megjithëqë ka lindur në Dalmaci, në mbretërinë më fisnike të të gjithë kombit ilirik, në qytetin e shquar të Dalmacisë Sicencë, por nga një familje e panjohur (sepse Tomku është larg nga familja e Margnaviçëve sa fundi i tokës nga pika më e lartë e qiellit), guxon me pacipësinë më të madhe të na shitet herë për Niseas, herë për Boshnjak, por kurrë për Dalmatas...” (poaty, f. 75).

Le të shtojmë se, në formulimin prej logjicieni të paragrafit të parë të së njëjtës përmbyllje, Bardhi ka vënë si të thuash gishtin mbi vesin themeltar të tezave të Tomkut e pikërisht mbi karakterin e tyre aspak të çinteresar.

“Nga të gjitha këto që kemi thënë, del pa tjetër ky konkluzion: nëse s’gabon Tomku, kur thotë që Skënderbeu ka qenë sllav, atëherë gabojnë kaqë shkrimtarë, princër dhe mbretër, kur pohojnë se Skënderbeu ka qenë Epirotas apo Shqiptar. Por, nëse gabojnë tërë këta..., dhe mbi të gjitha nëse gabon mendimi i përgjithshëm i kombit tonë, apo (S. R. përkundrazi nëse gabon)

Tomku, **që punon për qëllimin e vet**, këtë s’ka njeri që të mos e shohë”.

Studiues të tjerë kanë tërhequr tashmë vëmendjen e lexuesve mbi meritat e Bardhit jo vetëm si apologjet por njëherazi edhe si historian e për pasojë mbi rrethin e gjerë të autorëve të konsultuar, mbi aftësinë e veçantë për kritikët e dokumenteve, mbi ndonjë moment progresist në konceptionin historiografik etj.

Ne këtu diçka më veçanërisht do të çekim vetëm anën gjuhësore e stilistike të kësaj vepre të Bardhit.

Ishte për të pritur që Bardhi në kushtimin e shkurtë dhe parthënien e përmbledhur të synonte drejt një paraqitjeje sa më elegante të mendimeve dhe ndjenjave të tij.

Por edhe faqet jo gjithaq të pakta të vetë tekstit shquhen për disa cilësi makar modestisht letrare, siç janë në një anë një ndërtim frazash sa më të balancuara e në anë tjetër një zgjedhje cilësorësh sa më të efektshëm e për pasojë edhe ato tregojnë se për apologetin e Skënderbeut preokupatat stilistike nuk kanë qenë as të huaja as të rastit.

Në anë tjetër për preokupata të këtilla dëshmon edhe fakti se autori ynë kundërshtarin e tij më se një herë e ka qortuar pikërisht për punë gjuhe dhe stili.

Ndërkaq për preokupata të këtilla dëshmon drejtpërsëdrejti një paragraf i tërë i parathënies, ku autori ynë – jo pa koketuar ndoca me lexuesin – të ligjshmëve deziderata pikërisht artistike të këtij të fundit u ka vënë përballë në një anë rrethanat materiale tepër të pavolitshme e në anë tjetër mundësitë vetjake tepër modeste:

“E di se do të dëshironje që unë në këtë vepër të jem shpesh më i rreptë dhe më mprehtë, që herë të flas më shkurtër dhe herë më zgjatur; që herë të jem më i ashpër e herë më i butë; diku më i rrjedhshëm e më vërshues e diku më i prerë e më i kursyer në fjalët. Por, po të marrësh parasysh kohën e shkurtër, preokupimet, tronditjet dhe ngatërresat e tjera të panumërta, në të cilat unë isha mpleksur, kur po shkruaja këto radhë, atëherë do t’i durosh të gjitha me qetësi. Kujto sidomos atë thënie e famshme: “Një njeri s’është i zoti për të gjitha dhe një tokë s’prodhon çdo gjë” (poaty, f. 14).

Thamë: *jo pa koketuar ndoca me lexuesin*, sepse pikërisht përmes këtij shfajësimi kaq insistues për moskënaqjen e prezymuar të kërkesave estetike të lexuesit autori përkundrazi ka dashur të thotë se ai jo vetëm ka qenë qartësisht i ndërgjegjshëm për këto kërkesa, por edhe ka bërë të gjitha përpjekjet e mundshme për kënaqjen e tyre.

Vetëm duke u nisur nga teza që autori ynë ka qenë i bindur edhe për forcat vetjake si historian edhe për talentin vetjak si shkrimtar, njeriu mund të kuptojë kënaqshëm fjalët e fundit të parthënies.

“E quaj të tepërt të shtoj më. Ndërkaq, o lexues mirëdashës, shfrytëzoje këtë punë timen, si do që të jetë, e po të shoh se ti do ta pranosh me kënaqësi, nuk do të pushoj së ndërmarrë punë edhe më të mëdha, tërë besim nga dashamirësia jote” (poaty).

Dhe me të vërtetë, Bardhi domosdo e dinte kaq gjë se dashamirësia e lexuesve ndaj atij do të ishte një homazh pak a shumë i merituar e jo një ndjenjë krejt e pashkak.

Në fakt deri shqipërimi, brendiorërisht besnik por letrarisht medio-kër i prof. Stefan Priftit dëshmon për denjësinë stilistiko-letrare të origjinalit latin të autorit tonë.

Qe pra për faj të jetesës tepër të travajshme e sidomos të jetës tepër të shkurtë që autori ynë, njëherazi historian e letrar, nuk plotësoi dot premtimin “për të ndërmarrë punëra më të mëdha” nga ç’qe *Apologjia latinisht mbi origjinën e Skënderbeut*.

Ja sepse zhdukja e parkohshme e Frang Bardhit që për letërsinë e vjetër shqipe një humbje kaq e dhimbshme.

Dhe ja sepse veprën e tij historiko-letrare në një gjuhë të huaj na kundër profilit gjuhësor të studimit tonë u lejuam që ta analizojmë kaq hollësisht.

IV. *Fjalori latinisht-shqip*. Nga pjesa e tretë e punimit të pranishëm e pikërisht nga *riparaqitja e përmbledhur e Hyrjes së Fjalorit* do të shihet më shkoqur se në mendjen e autorit tonë ndihmimi i klerikëve shqitparë për të nxënë latinishten në një anë e në anë tjetër ndihmimi i vetë gjuhës shqipe për të mos u bdarunë e bastardhuem ma tej – patën përbërë destinacionin e dyanshëm të të njëjtit *Fjalor*.

Këtu do të shtrojmë vetëm pyetjen, nëse autori ynë ia arriti dot këtij qëllimi të dyfishtë.

Por më parë le të njihemi me veçoritë kryesore të vetë veprës:

1. Makar me mjaft rezerva, Mario Roku (poaty, f. 38-39) ka shfaqur mendimin se Frang Bardhi në krye të kohës paskesh projektuar një fjalor tri-e madje katër- gjuhësh: *latinisht, italisht, shqip e turqisht*.

Albanistit freng këtë mendim ia kanë frymëzuar në një anë fakti se në këtë apo atë shtojcë të Fjalorit Bardhi materialet latinisht-shqip i ka dhënë (ose ka pasur prirje që t’i japë) edhe italisht e turqisht e, në anë tjetër, fakti se deri brenda vetë Fjalorit hasen ngandonjëherëz shfaqje të veçanta të një fjalori katër-përkatësisht trigjuhësh, p.sh.:

“Leo, leone.	<i>Luaa, Turcicè Aslan.”</i>
“Huc quā.	<i>Cheha, turcicè buraija”.</i>
“Fulmen, saetta.	<i>Reffeia, Turcicè Ildrin” etj.</i>
“Frater.	<i>Vella, Turcicé Kardasch etj.</i>
“Fabula, favola	<i>Përralla” etj.</i>

Ndërkaq kundër këtij mendimi janë për t’u ngritur këta objeksione:

a) Veprën në shqyrtim Bardhi e hartoi më 1633-35, d.m.th. në një kohë kur ai ishte ende student vërtet i motuar, por prapëseprapë student në

Romë. Prandaj është mjaft larg mendsh që ai pikërisht në këto rrethana të ketë projektuar përpilimin e një fjalori jo vetëm latinisht-shqip, por njëherazi edhe shqip-turqisht. Në anë tjetër, neve nuk na besohet dot që edhe autori ynë (i cili p.sh. turqizmin *yoktor* që d.m.th. “nuk ka” e ka marrë për turqizmin *degildir* që d.m.th. “nuk është”) të mos ketë qenë pak a shumë i ndërgjegjshëm për karakterin tepër të mangët të njohjes së turqishtes nga ai.

b) Figurimi i italianizmave pranë latinizmave përkatës do të kishte qenë një riprodhim i gatshëm i ndonjë fjalori latinisht-italisht *atëherëmë ekzistues* e për pasojë nuk do të kishte përbërë kurrfarë punimi vereverte vetjak nga Bardhi.

c) Bardhi hartimit të fjalorit i hyri me qëllim që të ndihmonte klerikët shqiptarë për të nxënë latinishten e jo italishten e aq më pak turqishten.

Prandaj figurimi pak a shumë i rregullt i fjalëve turqisht në këtë apo atë shtojcë të Fjalorit më së miri është për t’u shpjeguar pikërisht ashtu sikundërqë në *Annotationes de lingua et litteris Epirotarum seu Albanesiorum* e ka shpjeguar vetë autori ynë:

“Meqenëse nga forma e posçame e këtyre (S.R. tri) shkronjave si dhe nga shqiptimi i fjalëve (S.R. ku hyjnë ato) ndokush mund të dyshojë se mos shqiptarët paskan të bëjnë me gjuhën e turqve, përderisa qeverisen nga perandoria e ligjet e këtyre, për këtë arësye aty nga fundi i veprës ke (S.R. për të gjetur) përveç numërorëve edhe disa fjalë (S.R. latinisht) të përkthyer shqip dhe turqisht, nga të cilat do të kuptohet lehtë ndryshimi midis njërës dhe tjetrës gjuhë” (fl.6, verso).

Sa për figurimin (në përgjithësi tepër sporadik) të fjalëve turqisht brenda vetë tekstit të Fjalorit, edhe këto, kur nuk janë të rastit, duhet t’i përgjigjen qëllimit të sipërm.

Pa braktisur *hipotezën e përgjithshme* se në projektin e parë Fjalori latinisht-shqip i Frang Bardhit paska qenë njëherazi edhe italisht-turqisht, Mario Roku ka pranuar *mundësinë e veçantë* të një shpjegimi të ndryshëm për të gjitha ato fjalë italisht që figurojnë pranë latinizmash “të çuditshëm, të rrallë ose të dykuptimshëm” e që prandaj Bardhi mund t’i ketë vënë aty pikërisht me qëllim *që të sqarojë latinizma të këtillë*.

Përkundrazi na mendojmë se kjo përligje e posaçme e albanistit frëng përbën një princip shpjegimi për t’u tejshtirë mbi fjalët italisht të *mbarë* Fjalorit.

Për pasojë ne mendojmë se edhe në projektin e parë fjalori *latinisht-shqip* i Frang Bardhit ka qenë vetëm e vetëm i këtillë e jo njëherazi edhe *italisht-turqisht*.

Në fjalorin latinisht-shqip të autorit tonë fjalët-titull latinisht, me një përafrim 10 njësisë, arrijnë numrin 4850.

Ndërkaq aty si fjalë-titull latinisht figurojnë edhe mjaft grupe dy-tri fjalësh, të cilët grupe në fakt përbëjnë vetëm nga një shembull përdorimi të kësaj apo asaj fjale-titull të mirëfilltë latinisht, kështu që aty fjalët-titull të mirëfillta latinisht nuk do të kapërcejnë numrin 4500.

Në anë tjetër në Fjalorin e Bardhit neve si albanistë numri i fjalëve *latinisht* as për së largu nuk na intereson aq sa do të na interesonte numri i fjalëve *shqip*.

Prandaj këtu shtrohet pyetja: fjalorin latinisht-shqip të Frang Bardhit sikur ta anasjellnim në një fjalor shqip-latinisht, ky fjalor i fundit prej sa fjalësh-titull shqip do të përbëhej vallë?

Po menduam, në një anë, se autori ynë një numër mjaft të madh fjalësh pak a shumë sinonime të latinishtes i ka përkthyer me një fjalë të vetme të shqipes e, në anë tjetër, po menduam se ai një numër ende më të madh fjalësh të latinishtes nuk i ka përkthyer dot me nga një fjalë të veçantë të shqipes, po përkundrazi ka qenë i shtrënguar që t'i shpjegojë shqip me anë perifrash (kështu që në Fjalorin e Bardhit po ajo fjalë e shqipes mbasi ka *figuruar diku si fjalë përkthimi, mund të rifygurojë gjetiu si komponente shpjegimi*), atëherë neve do të na bëhet i besueshëm kumtimi gojor i prof. Kolë Ashtës se Fjalori latinisht-shqip prej afro 4500 fjalësh latinisht “është i anasjellshëm në një fjalor shqip-latinisht prej më pak se 3000 fjalësh shqip”.

3. Me të drejtë Mario Roku ka konstatuar se në Fjalorin e Bardhit fjalët që fillojnë me shkronjat A-E janë përpjesëtimisht shumë më të pakta se ato që nisin me shkronjat pasuese.

Këtë shpërpjesëtim albanisti freng e ka shpjeguar kështu: mbas radhitjes tipografike të fillimit të dorëshkrimit Bardhit i qenka bërë e qartë se fjalori i tij nuk do të arrinte as 100 faqe shtypi, prandaj ai paska vendosur që dorëshkrimin ta fryjë me fjalë të reja sidomos që nga mesi e tutje.

Përkundrazi simbas nesh Bardhi për skamjen e skajshme të fjalorit të ardhshëm do të jetë bërë i ndërgjegjshëm me të arritur në dorëshkrim e sipër te fjalët filluese me shkronjë *F*, prandaj ai do të ketë vajtur pastaj duke zmadhuar vëllimin e veprës nga inicialja në iniciale.

Sidoqoftë mbetet fakti se repertorit të fjalëve, më shkurt, glosarit të këtij apo të atij fjalori qoftë vetëm latinisht, qoftë latinisht-italisht, nga i cili ai do të jetë nisur në përpilimin e fjalorit të vet, autori i ynë as për së largu nuk i ka qëndruar dot besnik në përkthim e sipër, por përkundrazi ai me këtë glosar ka marrë çdo liri të mundshme.

E simbas rrëfimit të vetë atij, autori ynë veproi kështu jo për ndonjë shkak tjetër por vetëm për këto dy pengesa të rastit (nënvizoi S.R.):

“... të më akuzoni përse s’ mujta ma mirë me e nkëthyem, *me e mbushunë*, e me e ndrequnë: disa tue kjenë gjithëherë nxanë ndë letërë e ndë studie, *e disa tue mos pasunë shumë mot me ka me razënuem e me folë mbë gjuhët tanë, posikur harruem s’ m’ er dhnë ndë mend shumë emëna e shumë fjalë me i vum arbënisht*”.

Pra, nga thesari i latinishtes Bardhi përktheu shqip *jo gjithëqish duhej*, por vetëm “gjithëqish muji”...

4. Në këto rrethana nuk është për t’u çuditur që Fjalori i Bardhit të jetë për t’u kritikuar jo vetëm për nga pamjaftësia e forcës numerike të glosarit latinisht e sidomos shqip, por njëherëzi edhe për nga papërshtatshmëria e strukturës së brendshme të këtij glosari.

Kundër pandehjes së ndokujt se në Fjalorin e Bardhit figuruakan dobaremi të gjitha fjalët kryesore të sferës fetare, Mario Roku ka vërejtur me të drejtë se aty përkundrazi mungon një numër i mirë pikërisht i fjalëve të këtilla, siç janë p.sh., këto që pasojnë:

alba, infula, stola, tiara, ciborium, favilla, navis, benedictio, anticum, communio, litama, ordo missae, psalmus, religio; congregatio, ecclesia, fidelis, limen, monumentum etj.

E kjo mungesë bie fort në sy, sepse bën kontrast me praninë e sa e sa fjalëve të një përdorjeje aq të rrallë e madje të një ekzistence aq të dyshimtë, saqë memzi figurojnë në fjalorë të latinishtes 5-6 herë më të mëdhenj nga ai i Bardhit, siç janë p.sh., fjalët që pasojnë:

Anguria, accipitrariorum praefectus, calathores, cercopithetus, expapillare, inora, inauritus, interemptio, latria, malicorium, mangonizare, morologus, panurgia, patrescere, pectorosus, peristerotropshium, panurgia, patrescere, pectorosus, peristerotrop-sium, pervignere, penitus (“bishtës”, d.m.th. i pajosur me një bisht), pitissare, primores, prognariter, schoenobates, spontalis, struthia mala, subagitare, succidus, sumptifacere, talipedare, vertabus etj.

E këto fjalë të këtilla Bardhi më së forti i ka përkthyer në mënyrë të papërcaktuar, p.sh.: “*cercopithecus: majmun*” (në të vërtetën “*majmun bishtgjatë*”); përkatësisht nuk i ka përkthyer fare, por i ka shpjeguar me perifriza, p.sh.: “*peristerotropshium*” *vendi ku rrinë pëllumbatë*” etj.

Ndërkaq është tepër larg mendsh që këto fjalë të këtilla Bardhi t’i ketë futur në Fjalor vetëm sa për të bërë numër: përkundrazi për ne është gati e sigurt se ai, kur ka vepruar kështu, ka menduar veçanërisht për tërë ata lexues, të cilët vërtet atëherëmë njihnin elementet e latinishtes, por ende nuk kuptonin dot fjalët tepër të rralla të kësaj gjuhe.

Madje ne besojmë se në mendjen e Bardhit pikërisht kjo do të ketë qenë njëra nga anët kryesore të qëllimit, për të cilin ai hartoi fjalorin latinisht-shqip.

5. Por për nga saktësia e përkthimeve apo shpjegimeve shqip të fjalëve latinisht, vallë si është për t’u vlerësuar vepra e Bardhit?

Mjaft fjalëve latinisht autori ynë nuk ua ka përcaktuar dot pikëzat dalluese, veçoritë kuptimore. Kështu fjalët: *acinaces, adamas, anilitas, grandaevitas, iecur, loquacitas, refugium, sentus* etj., të cilat në vetvete duan të thonë: *shpatëz kthyer si hark (e Pesianëve), ma i forti i gurëve të paçmuem, pleqëni (jo edhe e burrave, por vetëm e grave), pleqëni e shtyme, mushkëni e zezë, të folëtë e fjalëshumtiti, vendi ku tërhiqemi për t’u strehuar nga rreziku, me flokë të shprishumë*” etj.; kështu, themi, për autorin tonë këto fjalë kanë vetëm kuptimin: “*shpata, gur i paçmuem, pleqënia, mushkëni, të folëtë, ndima, leshëtar*” etj.

Ngandonjëherëz kuptimin e figurshëm të një fjale Bardhi e ka shënuar si të vetmin kuptim të saj. Kështu *mordere, tenebriones, profundere lapidatores* etj., që në vetëvete duan të thonë: “*me kafshuem, ecësit në t’errëtë o dashësit e t’errëtit, me përderdhunë gjuajtësit o vrasësit me gurë*” etj. përkundrazi për atë kanë vetëm kuptimin: “*me folë keq, rrenësitë, me folë nkot murmërorëtë*” (d.m.th. murmuriasit, gojëkëqijt) etj.

Edhe kuptimin etimologjik të një fjale Bardhi ngandonjëherëz e ka shënuar si të vetmin kuptim të saj. Kështu: *sympat(h)ia, secunde, orator* etj., që në vetëvete duan të thonë: *ndjenjë e natyrshme dashamirësie, me dorë të mbarë, gojëtar* etj., për autorin tonë kanë vetëm kuptimin: *të dhimbtunë ..., të dytënë, uratës* (në vështrimin e atij që thot: *uratë*) etj.

Anasjelltas më pak të rrallë janë shembujt, ku shqipërimet e Bardhit përbëjnë gabime të thjeshtë, d.m.th. të pashkaktuar nga ndonjë konsideratë etimologjike. Këtu hyjnë:

“arteria: grumasi (duhej: damari, delli), deligentia: të ditunitë (duhej: kujdesia), doctus: doktuer (duhej: i ditëshim), introducere: me thirrë mbrendë (duhej: me prim mbrendë), humatio: vorr (duhej: vorrim), indusium: këmisha (duhej: losniku, gunëza), incruentus: pa gjak, ai qi s’ka shumë gjak (duhej: i papërgjakunë, pa derdhunë gjak), immunita urbs: e pasosuna qytet (duhej: qytet e pangjeshunë ndë mure), messor: mbiells, metere: me mbjellë, me tunt illi: po mbiellënë ata (duhej: korrës, me korrë, po korrënë ata), naucterus: ai qi mba timuenë (duhej: i zoti i barkësë), naufragium: f(u)rtuna (duhej: të thyemitë e barkësë), negromantae: lugat (duhej: ai që shtie fall me shpirtënat të të dekunet), orificium: të him (duhej: të hapunë), palpebrae: vetullatë (duhej: qepallatë, kapakëtë e syve), pupilla oculi: vetulla e syut (duhej: drita e syut), renes: rruezatë e shpinësë (duhej: veshkë), repuerscere: me u përtrim porsi djalë (duhej: prej pleqënjiet së shtyme me menduem përsëriu si djalëth), redhibitio: të nkëthyemitë e gjasë huoj, (duhej: për ves të mbshefunë të nkëthyemitë e grasë bleme), saevire: me u tharëtuem (duhej: me u egërsuem), sphaera: korp i madh i fortë (duhej: korp i rrumbullë, top), scirpicula: kiza (duhej: shportëza), telonium, triesë me gjellë (duhej: pagëtyrë e satrësë, carinë), vacillare: me mos luejtunë me mend (duhej: e kundërta)” etj., etj.

Veçanërisht i interesshëm është ky gabim i Bardhit:

“oflacere, odorare” me dhanë erë, me marrë erë (d. vetëm: me marrë erë).

Ky gabim i Bardhit është veçanërisht i interesshëm, sepse mund të shpjegohet vetëm me ndërmjetësinë e italishtes, ku odorare ka njëherazi edhe kuptimin më dhanë erë, - kuptim ky që në latinishten shfaqet me: (red) olere, fragrare.

Me këtë rast vlen të përmenden edhe këta katër shqipërime të Bardhit, të cilët gjithashtu mund të shpjegohen vetëm me ndërmjetësinë e italishtes:

“muliercula, feminella: femënëza (në fakt muliercula është zvogëlim i emrit: mulier që d.m.th. grua e jo femër)”; “rheuma, catarrho: rrufa (në fakt rheuma d.m.th. përdhes e jo rrufë)”; “obstragalum, coperta: velenxa (në fakt abstragulum d.m.th. lidhëse sandalesh e jo velenxë)”; “prorsus: hiç (në fakt prorsus d.m.th. pa tjetër, kryekëput, fare; por meqë kjo fjalë e latinishtes në italishte përkthehet me del tutto, më së forti përdoret

pikërisht vetëm në fjalë *mohuese*, për këta dy shkaqe Bardhi latinishten *prorsus* e shqipëroi me turqishten: *hiç*)”.

Së këndejmi shihet sheshit se Bardhi fjalët e latinishtes i ka shqipëruar me ndërmjetësinë e korrespondencave të tyre në italishte e për pasojë se ai është nisur nga një fjalor latinisht-italisht, i cili edhe në vetëvete nuk do të ketë qenë gjithmonë i lirë nga çdo gabim interpretimi.

Le të shtojmë se, kur kjo apo ajo fjalë latinisht ka dy a tre kuptime të ndryshëm, autori ynë më së forti ka dhënë shqip vetëm njërin prej tyre.

Më përgjithësisht mund të thuhet se pasaktësitë e Bardhit në përkthim e sipër nga latinishtja në shqipen, larg së përbëri vetëm shfaqje të rastit, janë përkundrazi të një numri mjaft të madh e të një karakteri mjaft të rëndë.

6. Në përkthim e sipër nga latinishtja në shqipe autori ynë ka ndier nevojën të krijojë një sasi jo të vogël fjalësh të reja.

Ndërkaq këto krijesa leksikore hyjnë më së forti në tre tipa të vetëm fjalësh të pathjeshta, e pikërisht në tipin e *emrave të zvogëlimit*, në atë të *emrave të vepruesit* dhe diçka më pak në atë të foljeve:

emra zvogëlimi:

“*ashtëth* 80, të *bamith* (d.m.th. *vepërz* lat. *opusculum*), të *falëth* (d.m.th. *dhuratëz* lat. *munusculum*), *hellth* 182, *koshth* 119, *liepurith* 47, *mikëth*, 5, i *njomëth* 60, *shpirtëthi* 5, *shtratthi* 47, *thesth* 138, i *vogëlith* 60, *zath* 186, i *zith* 65, *zogth* 7” etj. “*buzëza* 44, *derëzë* 80, *femënëza* 62, *hieza* (d.m.th. *umbërellë*), *kartëzë* 144, *lotzë* (d.m.th. *lotth*) 44, *mikeshëza* 5, *rëza* (d.m.th. *rê* e vogël, lat. *nubecula*), *tryesëza*, me folë të *vogëlëzë* 63” etj. “*pakëzith* 86, *vajzëza* 115 përbëjnë shembuj zvogëlimi të dyfishuar.

Etimologjikisht këtu hyn edhe “*sakicëza* 146”, sepse “*sakicë*” rrjedh nga serb “*sekirica*”, zvogëlim i: “*sekira*”:

emra vepruesi:

“*bakeqës* 53 (populli: *bakeq*), *dashës* o *dues* 20, *dhanes* 17, *fëdigues* (gabim për: *fëdigës* prej: *me u fëcigunë* d.m.th. *me bam punë me mund*) 44, *granues* 62 (“ai qi fort dëshëron gratë”, nga folja *me granue*, (jo figuruese në Fjalor), *lues*, o *lëkundës* (d.m.th. *vënës në lëvizje* lat. *motor*), *rres* (prej *paskajores*, *me rrem*, lat. “*vanidicus*” = *mburrës i kotë*)” etj. “*banjëtar* 8, *bdeshëtar* (d.m.th. *zhveshës*,

plaçkitës lat. *spoliator*), *fëdigëtar* 44, *kundërtar* (lat. *Intercessor* = 1) *kundërshtar*, 2) *ndërmjetës*), *ndjekëtar* 150, *timëtar* 76 (kalk i pjesshëm nga ital. “*profumiere*” = lat. “*odorarius*”) etj. “*masëtorëtë* (lat. *mensores*, ital. *misuratori*), *satratuer* 102 (lat. *portitor*, ital. *passatore* d.m.th.. *vatuer*, *trapaxhi*; nga: *satrë* = *pagesë për të kaluar lumin me trap*), *cancatuer* 29 (nga ital. *cianciatore* = *llafazan*), *murmërorëtë* 45 (gabim shtypi për: *murmurorë* nga ital. *mormoratori* = *murmurues*) etj.

Vlen të vërehet se prapashtesën –(ë)s të emrave të vepruesit Bardhi mjaft shpesh e ka përdorur edhe për të shënuar bartësin e një cilësie, p.sh.:

“*bishtës* (lat. “*penitus*” nga *penis* = bish i një gjedhi), *rufs* (lat. *rheumaticus*), *fëtyrës* (lat. *coloratus*, nga “*fytyra* = *color*”, pra: *i ngjyrosur*, *i ngjyrshëm*), *krahënuers* (lat. “*pectorosus*” = me krahëror të nxjerrë përpara), *nevojës*, *nenjëse* dru etj.

Në fjalorin e Bardhit, si krijesa të këtij të fundit, kanë hyrë edhe mjaft folje të prejardhura.

“*me grushtuem* 89 (d.m.th. *goditur me grushte*, kurse lat. *percutere* = *goditur në përgjithësi*), *me thuprem* 181 (d.m.th. *goditur me thupër*, lat. *verberare*), *me penguem* 98 (lat. *oppignerare*, kurse foljen sinonime *pignerare* Bardhi e ka shqipëruar me perifrazën: *me e dhanë m peng*)”, *zmirueshim* 41 (nga folja jo figuruese në fjalor *me zmiruem* = “*me pasunë zmir*”), *me mbdoruem* 66 = *me reshunë bdorë*”, lat. *ningere*), *me nyem* (kalk nga lat. *nodus/nodare* = *nye/lidhur nye*)” etj. “*përvoesunë* 136 (= “*lagunë ndë voesët*”), *i përkotunë* 156 (lat. *somnifer gjumëndjellës*), *me përpluhunuem* 116, *me përplehënuem* 159, *me u përkujtuem* 124 (lat. *recogitare* = *me u menduem përsëri*), *me u përbaltunë* 51, *me u përsheptunë* 131, *me u gumëxunë* 41 (lat. *jocari*, ital. *scherzare*), *përkënaqshim* 43, 161 (nga paskajorja: *përkënaqunë*, jo figuruese në Fjalor) etj.

Një shënim i veçantë i duhet kushtuar krijesës së Bardhit *sdureshin* 40 (lat. *intoleranter* = *në një mënyrë të padurueshme*), e cila përbën një kalk strukturor nga italishtja, p.sh. *(s)fortunato* = *i(pa)lumtur*, *(s)contento*, *i (pa)kënaqur* etj.; për arsye se në shqipe pjesëza mohuese *s(ë)* nuk shërben dot si parashtesë mbiemrash apo emrash. Vërte në shqipe kemi: *skamje*, *s(ë)mundje*, por këtu i tërë grupi i aglotinuar: *s’kam*, prkt. *s(ë) mund* funksionon si morfemë bazë. (Kalke të këtillë përbëjnë edhe terminet gramatikorë të shkodranëve të mëvonshëm: *snnrroise* = e pandryshueshme, *sdepërtuer* = jo kalimtar. Simbas nesh këtu hyn edhe emri *smir*).

Një numër mbiemrash latinisht të përkatësisë, p.sh.: *laneus, ligneus, porcinius* etj. provincialis, *puteanus, ruralis* etj., *oleaginis, spiceus, virgeus*, etj. Bardhi i ka shqipëruar kështu: “*n leshi, n drui, n thiu* etj., *n regjëniet, m pusit, n katundit* etj. *ullini, ushtrësh, n thurpash* etj. – shqipërime këta që përbëjnë jo fjalë të krijuara nga Bardhi, por grupe dy fjalësh ose lokucione që përkëmbin në gjuhën shqipe e që janë shfrytëzuar edhe nga Budi.

Duke përfunduar me një përgjithësim të përkohshëm në bazë të një studimi jo të plotë, shkruesi i këtyre radhëve do të lejohet të pohojë se krijesat gjuhësore të Frang Bardhit, megjithë forcën e tyre numerike dhe interesshmërinë e pamohueshme, mbeten që mbeten të një larmie të kufizuar tipesh strukturorë. Për më tepër ndonjëra prej tyre përbën herë kalk nga italishtja, herë gatim gjuhësor në shqipe.

7. Pavarësisht nga të sipërmet krijesa gjuhësore (ndonjëra nga të cilat një studim krahasues i veçantë i leksikut të Bardhit me atë të Budit mund ta nxjerrë pikërisht si të Budit), Fjalori i Bardhit përfshin vallë ndonjë element leksikor që të mos figurojë as te Budi as te Buzuku, e për pasojë që të paraqesë për leksikologjinë historike shqipe një interes historik *absolut*?

Kësaj pyetjeje njeriu me siguri do të mund t'i përgjigjet vetëm atëherë, kur të jenë kryer glosarët e këtyre tre autorëve.

Ndërkaq edhe në mungesë të këtyre glosarëve mund të thuhet se në Fjalorin e Bardhit elementet e këtillë do të jenë fort të paktë.

Vërte në Fjalorin e Bashkimit (1908) më se 40 fjalë janë shënuar si *vetëm* të Bardhit; por shumica e tyre gjinden te Budi; kështu që simbas nesh vetëm këto që pasojnë, mund të mbahen si të Bardhit.

“*r(r)anjë* (lat. *quercus* = dushk), me hiekunë *rrumbujk* 128 (nga lat. *remulcum* = ital. *rimorchio*), të nkëthollëtisë (lat. *remissio* = pafuqishmëri), komplik (lat. *mallucium* = enë për të larë duart), masari (lat. *supëllex*=enë), si dhe ndonjë tjetër.

Përmbyllje. Na këtu sipër i lejuam vetes që veçorinë kryesore të Fjalorit latinisht-shqip të Frang Bardhit (që është e *vetmja* vepër e atij si autor i *gjuhës shqipe*) t'i vlerësojmë simbas kriteresh pak a shumë shkencorë e rrjedhimisht nuk u ndruajtëm të vëmë në dukje veset e tij themelore e papërsosuritë e tij gati të gjithanshme.

Vepruam kështu, sepse trashëgimia jonë kombëtare në fushën e kulturës së fjalës së shkruar nuk është në përgjithësi aq e pangritur kualitativisht sa të mos durojë dot që të bëhet objekt i një vlerësimi kritik në bazë kriteresh pikërisht pak a shumë shkencorë.

Por e drejta për të shqyrtuar kështu nga pozita e sotme këtë apo atë veprë të së kaluarës nuk përjashton detyrën për të theksuar njëherazi dobinë e saj praktike dhe interesin e saj historik për epokën përkatëse dhe për epokat e mëvonshme.

Tani kuptohet vetiu se përpilimi qysh në gjysmën e parë të shekullit XVII i një fjalori *gjuhë e huaj - gjuhë shqipe* nga ana e një studiuesi vendas ka përbërë jo vetëm një fakt me rëndësi për historinë e kulturës sonë kombëtare, por njëhazi edhe një faktor me vlerë për zhvillimin e saj të mëtejshëm.

Në anë tjetër dihet se deri mjaft vonë studiuesit - qoftë vendas qoftë të huaj - të zhvillimit historik të shqipes së shkruar praktikisht nuk kanë njohur as veprën e vetme të Buzukut as dy nga tri veprat e Budit e për pasojë kanë shfrytëzuar vetëm “Doktrinën” e Budit, librin e Bogdanit dhe pikërisht Fjalorin e Bardhit.

Për më tepër edhe sot e kësaj dite dëshmitarë leksikore të autorit tonë vazhdojnë të shërbejnë si mjete ndihmës për të zgjidhur sa më drejtë këtë apo atë problem leksikor e jo vetëm leksikor që shtrojnë tjerët autor të vjetër të gjuhës shqipe.

Më në fund nuk duhet harruar se Fjalori i Bardhit *bashkëbart* një parthënie 8 faqesh dhe shtatë shtojca prej 35 faqesh, që përbëjnë një kontribut gjuhësor e folkloristik nga më të çmueshmit (e që si i këtillë do të komentohet *gjatë e gjerë e madje hollë e imtë* në pjesën përkatëse të punimit të pranishëm).

Asgjëmangut ne nuk mund të mos i përgjigjemi mohueshëm pyetjes, nëse u arrit dot qëllimi që Bardhi i pat caktuar Fjalorit, - pikërisht qëllimi i dyfishtë, në një anë për t’u mësuar priftërinjve shqiptarë latinishten e teksteve të kultit katolik e, në anë tjetër, për të shpëtuar vetë gjuhën shqipe nga rreziku i “ndarjes” e bastardimi i mëtejshëm.

Kësaj pyetjeje *ne nuk mund të mos i përgjigjemi mohueshëm*, sepse njohjen e një gjuhe të një strukture gramatikore fort të pasur e fort të ndërlikuar, siç është pikërisht gjuha latine, priftërinjtë shqiptarë kurrësi nuk mund ta fitonin dot me mjetin e vetëm të një fjalori latinisht-shqip, i cili për më tepër ishte jo vetëm *krejt i pamjaftueshëm: si numër fjalësh*, por njëherazi edhe *tepër i padrejtëpeshuar si zqjedhje fjalësh*.

Në anë tjetër, megjithë shfaqjen e ndërkohësishme të veprës së madhe të Pjetër Bogdanit (1685), gegërishtja e shkruar vazhdoi të *bdaret* e të *bastardhohet* gjithnjë e më fort deri në gjysmën e dytë të shekullit XIX,

d.m.th. deri në shfaqjen e veprave të Kostandin Kristoforidhit, kryebartësit gjuhësor të Rilindjes sonë Kombëtare.

Vërtet njeriu mund të mendojë se për pasurimin leksikor të veprës vetjake Bogdani do të ketë shfrytëzuar edhe të dhënat pikërisht të fjalorit të Bardhit, por ky mendim është i pathemeltë: thesarin leksikor të gegërishtes së shkruar Bogdani kryesisht e përvetësoi nga studimi i veprave të Budit.

Me këtë rast nuk po na duket krejt pa vend të vërejmë se, sikur Bardhi të kishte pasur idenë (jo gjithaq të largmendshme) që si, bazë të fjalorit të projektuar të merrte pikërisht listën e fjalëve dhe shprejeve në shqipërimet e Budit nga veprat italisht (e nga citatet latinisht), atëherë Fjalori i Bardhit do të kishte dalë pa tjetër jo vetëm mjaft më i rëndësishëm si vëllim, por njëherazi edhe shumë më i përshtatshëm si strukturë.

Njeriu mund të mendojë gjithashtu se traditën e ndërkëputur të gegërishtes së shkruar Kristoforidhi e paska rimëkëmbur në saje të studimit jo vetëm të veprave të Budit dhe Bogdanit, por njëherazi pikërisht edhe të Fjalorit të Bardhit.

Në fakt në fjalorin shqip-greqisht Kristoforidhi, përkrah citimeve jashtëzakonisht të dendur të Budit dhe Bogdanit, nuk ka ndier nevojën që emrin e Bardhit ta përmendë qoftë edhe një herë të vetme.

Sistemi grafiko-ortografik

Meqë tipografi i Budit s-në sllave (që i mungonte) e pat zëvendësuar me shifrën 8, kurse ai i Bardhit derdhi karakterin përkatës, për këtë shkak Mario Roku (në një shënim fund faqeje 43-44) ka pohuar se Pjetër Mazreku dhe Frang Bardhi formën e kësaj shkronje nuk e paskan mësuar nga librat e Budit.

Në fakt alfabeti shqip, krijuar nga Gjon Buzuku, nuk mund të mos ketë përbërë traditë së pakti për pjesën e zgjedhur të klerikëve shqiptarë.

Prandaj, së bashku me lexuesit e tjerë, edhe Bardhi në shifrën 8 të librave të Budit do të ketë parë vetëm një ekspedient tipografik të rastit për formën e mirëfilltë të s-së sllave.

Ndërkaq duhet rrëfyer se Bardhi, për një shkak ose për një tjetër, nuk ka përvetësuar dy nga inovacionet grafike që Budit ia kishte frymëzuar nevoja për të përfaqësuar sa më dallueshëm veçoritë fonetike të shqipes:

Tingullin *th* prej tingullit *dh* Budi e kishte dalluar *me anë të një dyfishimi të shkronjës përndryshe të përbashktë*, dyfishim ky i cili te Bardhi herë mungon fare, herë paraqitet kundërkuptimshëm; kështu që ka shumë të ngjarë që Bardhi të mos e ketë kuptuar vlerën fonetike të këtij dallimi grafik të Budit. Edhe në përdorjen e shkronjës greke *k* Bardhi ka shkaktuar konfuzion: *kiel* 9, *kaalit* 213, *cus kaa* denare 214 etj.

Në anë tjetër, ndërsa në një mënyrë sistematike Budi shkronjën *y* të alfabetit latin e kishte shfrytëzuar me vlerën fonetike të shkronjës *j* të shqipes së sotme, përkundrazi te Bardhi ky inovacion i Budit paraqitet vetëm në një mënyrë sporadike e për më tepër me vlerën fonetike të të dy shkronjave: *ij*, d.m.th. të një *i*-je së gjatë, p.sh.: “ama e *stepysse munëstyr delyr, meny*, me *mberym* herët etj. (f. 96,76,62,60,56).

Veçoritë ortografike. Mund të pohohet me siguri se gega verior Frang Bardhi mjeshtrinë e të shkruarit shqip do të ketë nxënë duke studiuar veprat e gegës jugor Pjetër Budi.

Tani ndikimi i Budit mbi Bardhin më së fort shfaqet:

a) në shembujt e shpeshtë të përsëritjes sinonimike të të njëjtit kuptim (vështroni komentet), - prosede kjo që është karakteristikë pikërisht për stilin e Budit;

b) në gegëzimat jugorë makar sporadikë: “n gjuhët *cë* lëtime”, “*këndy tutje*” (parthënie +3, 4/2), “vetulla e *syrit*” 116 (për analogji të rreme: “n *dru*” 48) “njai *briu*” 186, “me *rrafunë*” 89 etj. dhe (që të kthehemi në temën tonë).

c) në përvetësimin nga Bardhi të *kësaj* apo *asaj* veçorie ortografike të Budit, siç janë grafia: - *tepër* për grafinë; - *t të*, p.sh.: “për *ndimete* fesë e të dorësë sanë” +4; grafia: - *ij* me vlerën fonetike: - *i i*, p.sh.: “*barij* njomp” 215 (kundrejt: “*i pari idheut*” 109; dyfishi i papunë *i ndonjë* bashkëtingëlloreje në *ndonjë* fjalë, p.sh. *luftëtarëvet* +3, “*të citte* janë gardhinaj” +5, fjalette janë gra, ma të *baamette burra*” 209 etj.

Siç shihet edhe nga shembujt e sipërm, Bardhi as pësërlagu nuk ka qenë imitues konsekuent i veçorive ortografike të Budit.

Përkundrazi, për prirjen makar të paqëndrueshme drejt shkuarjes ndarazi të proklitikëve, praktika ortografike e Bardhit ndryshon ndieshëm nga ajo e Budit.

Ndërkaq tipar kryesor i ortografisë së Bardhit është pikërisht lëkundshmëria e saj gati e vazhdueshme.

Gjeci i *Bardhe*: Frangi *Ibardhe* (parthënie +3/2, +5/2, fialele 209, 181: fiallete 223, miel 25: përmiellele 210, huc 51:... uccu 185, truessa 57: tr8essa 60, enalte g8etet 3: enalta gietet 4; gi8thet 12,2 michesia4: michiesist 4, uaghim: me usg8em: usghien 70 (pra: q = g, gh, ghi), gnaciaas 25, gnaciass, 11, spess 47, scpess 18, 27; spesc 158, tencelete 5: me ncelle 82, mortia 61: moortia 31, kam uu : huuia 25, delyr 62; te dellirete 115, tata gi8s 7: tata g8sc 194, me mberym 96: mberrini 96 mrecule 59 me mrraculuem 68, scpina 21: rue(-atee spinesse 129, me nxiere 129,22: me nxierre 166, nde të (-ij 166: cr8esij 7, occha 48; gimsoche 147, kaalit 214: calli 23: caalit 215 fara equallet 23, here 73 heere 76 e laarit 46: larij 46, voessa 136: me pervesune 136, i cuich 136: me u ncuchiune 136” etj. etj.

Këtyre lëkundjeve thjeshtë ortografike u duhen shtuar luhatjet, ku pasqyrohet njëherazi edhe paqëndrueshmëria e shqiptimit:

“rijste 68: tinëzist 73, tepelchyem 72: me tfunduem 107: dzot 132; l8ps 135: lutes 135 heelth 182: mikëth 5, me merraculuem 76: me mrraculuem 68, fytyra 13: fëtyrës 13, i cilli: n cë sijashit (parth. +3/2).

Në ndonjë rasje edhe vetë autori ynë ka shënuar nergut shqiptimin pjesërisht të dylllojshëm të së njëjtës fjalë: “etia, etija 166, meligna oo mliga 58”.

Nga drejtëshkrime si: *festijr* (d.m.th. vështirë) 20 dita e *diel*, e *mart*, e *mercuur*, e *scetund* 19-20, *marmurë* (kurse: *marmori*) mund të nxirret përfundimi se ndjenja gjuhësore e Bardhit për tingullin ë nuk do të ketë qenë gjithaq e sigurt.

Për më tepër ngandonjëherëz edhe autori ynë është orvatur të veprojë si normativëzues gjuhësor, duke u bërë kështu shkaktar i një laramanie gjuhësore më shumë, p.sh. ai ka në një anë: “*gna* ditionaar, *gna* libre (parth. +3) *gna* zet 183, *gna* gind 11, *gna* mye 59”; kurse në anë tjetër: “*gne* caffsce e *gne* fialle (parth + 4/2), *gne* zet 192, *igne* zeti 193, *gneghind* 191, i *gne* ghindi 193, *gne* mije 192”

Këtu hyjnë gjithashtu: “*ghiuhene* latine, *latinist* (parth +3 + 3/2), *latijsste*, *latij* 46” kundrejt: “*nghuihet* ze *lettne* (parth. +3, +4/2,+5).

Transponimi në sistemin grafiko-ortografik të sotëm i tekstit të Bardhit shtron një numër jo të vogël problemesh jo të lehtë.

Madje, kur kemi të bëjmë me të atilla të dhëna të Fjalorit, të cilat gegërishtja bashkëkohore ose nuk i njeh fare ose i ka ndryshuar mjaft thellë, atëherë domosdo shfaqet edhe rreziku i leximeve pak a shumë të gabuar.

Kështu shqipërimin nga Bardhi: “*me ghe eletuem*” të latinishtes *adulari* autorët e Fjalorit të Bashkimit (1908) e lexuan: “*me gethëletuem*” e prandaj edhe e shënuan *me gethletuem* në veprën e vet.

Së këndejmi ky lexim (që hyri pak a shumë edhe në përdorjen letrare veriore) kaloi në Fjalorin shqip-italisht të Kordinjanos; “*gethletue* (va) lusingare, blandire, adulare” e madje edhe në Fjalorin e Institutit “*gethletoj* ft. lajkatoj, mikloj”.

Në fakt një lexim i këtillë shfityronte gati krejt fjalën e Bardhit, e cila ishte për t’u lexuar ndryshe e pikërisht kështu: “*me gëdhelëtuem*”, - lexim ky i fundit, i cili (duke shpërfillur sonorizimin e *k*-së në *g* si dhe praninë e pra-pashtesës – *tuem*) këtë falë të Bardhit e identifikon me foljen e thjesht: *këdhelunë* të së pathjeshtës *përkëdhelunë*.

Meqë krestomacia e pranishme nuk do të përfshijë ndonjë pjesë thjesht leksikore nga teksti i Bardhit, për këtë shkak neve transponimi në sistemin grafiko-ortografik të sotëm i këtij autori nuk na ka dalë në përgjithësi diçka më pak problemor.

Megjithë këtë edhe transponuesit e Parthënies e të shtojcave i dalin përpara mjaft pengesa, të cilat na nuk kemi qenë gjithmonë në gjendje t’i kapërcejmë në një mënyrë të pakontestueshme.

PJETËR BOGDANI (1625 (?) – 1689)

1. JETA

Njoftimet që deri më sot kemi mbi jetën e Pjetër Bogdanit, ua detyrojmë këtyre burimeve:

- a) të dhënave autobiografike që gjinden në *parthënien* e veprës;
- b) *mbasthënies* së veprës, ku autori ka mbrojtur tezën e lashtësisë së shtëpisë së Bogdanjve;
- c) *relacioneve* që Pjetër Bogdani i ka dërguar Romës mbi veprimtarinë e tij si ipeshkëv në Shkodër dhe kryeipeshkëv në Shkup;
- ç) ndonjë *aluzioni* që autori ynë ka bërë për vetëveten gjatë tekstit të veprës;
- d) shënimeve që klerikët bashkëkohorë të autorit tonë kanë bërë rreth tij në relacionete tyre.

Në bazë të botimit të pjesshëm (nga studiues më së fortë të huaj) të relacioneve përkatës, Injac Zamputi (Buletin për Shkencat Shoqërore, vt. 1954, nr. 3, f. 39-53) pikat dhe etapat kryesore të jetës dhe veprimtarisë së Pjetër Bogdanit i ka rrethshkruar kështu:

Se vendlindja e tij ka qenë katundi Gur në Hasanin e Gurit (rreth i Prizrenit), këtë gjë na e ka njoftuar vetë autori në parthënien e veprës.

Një shënim zyrtar, i ruajtur në Romë na mëson se Mark Kryeziu u emërua kryeipeshkëv i Tivarit në vitin 1655 e se në kryerjen e formaliteteve përkatës mori pjesë edhe Pjetër Bogdani, duke shpallur me këtë rast se ai në atë kohë ishte pikërisht 30-vjeç.

Pra, nga kjo dëshmi e dytë e vetë autorit rezulton se ai do të ketë lindur aty nga viti 1625.

Njohuritë e para shkollore autori sigurisht i fitoi në vendlindje, nën mbikëqyrjen e t'ungjit, Andre Bogdanit, i cili atëherë ishte meshar i

thjeshtë, e i cili më vonë do të përkujdesej aq fort për të pajisur të nipin me arësim të lartë.

Përkundrazi vitet 1638, 1639 (të moshës 13-14-vjeçare), autori i kaloi si nxënës në Bullgari, në qytetin Ciprovac, qendër praktikisht e vetme e katolicizmit bullgar, *me një kuvend franceskanësh e me një shkollë të mesme të gjuhës* (jo bullgare, por) *serbokroate*.

Në një datë që mbetet për t'u caktuar, ai kaloi në Itali që të vazhonte mësimet e mesëm në kolegjin ilirik të Loretos, ku edhe u diplomua në vitin 1649 ose 1650.

Në fillim të vitit 1651, gati menjëherë mbasi u pat dorëzuar prift ndoshta në Romë, u kthye në dioqezën e Prizrenit, ku shërbeu si meshtar nja 3-4 vjet.

Në vitin 1654 vajti përsëri në Romë për të vazhduar arësimin e lartë në kolegjin e Propagandës, ku mbas dy vjetësh studimi fitoi njëherazi doktoratin e filozofisë dhe atë të teologjisë.

Më 6 mars 1656 u emërua ipeshkëv i Shkodrës, ku (me zell të madh, e jo pa trimëri të madhe, sepse jo pa rrezik të kokës nga zullumi i turqve) qëndroi plot 21 vjet.

Më 1677, në zëvendësim të t'ungjit, Andre Bogdanit, Pjetër Bogdani u emërua kryepeshkëv i Shkupit, ku (me të njëjtat vështirësi e me të njëjtët rrezikime, por jo pa ndonjë ndërprerje) shërbeu deri sa më 1689 vdiq në Prishtinë.

Mbetet për të thënë se gjatë shërbimit në Shkodër e në Shkup ai që gjithashtu administrator njëherë i kryepeshkvisë së Tivarit (1656-1677), pastaj i mbarë Kosovës dhe Maqedonisë Perëndimore (1677-1689).

Këtë *curriculum vitae* të autorit tonë do ta plotësojmë me të dhënat e mëposhtme rreth familjes së tij.

Se familja e Bogdanjve nuk do të ketë qenë e panjohur në Kosovë, ky përfundim mund të nxirret qoftë edhe vetëm nga pozita (si kryepeshkëv njëherë i Ohrit pastaj i Shkupit) e Andre Bogdanit.

Në anë tjetër, këtë përfundim e përforcon fakti se selinë kryepeshkvnore të Shkupit ungji Andre praktikisht ia la për së gjalli trashëgim nipit Pjetër, i cili në radhën e vet emëroi të nipin Gjon njëherë abat të shën Kollit të Tivarit, pastaj zëvendës të përgjithshëm të kishës së Shkupit.

Për më tepër Pjetri nuk që as i pari, as i vetmi Bogdani që iu kushtua erudicionit filologjik e artit letrar.

Në njërën nga arratisjet e tij të zakonshme për shkak të përndjekjeve nga ana e turqve, Pjetri humbi dorëshkrimin e një gramatike “fort të godiçime” të gjuhës latine në gjuhën shqipe, të cilën gramatikë e kishte hartuar pikërisht i ungji: Andrea.

Nga pëshëndetjet e vjershëruara në gjuhën shqipe, me të cilat si të thuash çelet teksti i veprës së autorit tonë, *ajo më e gjata e njëherazi më e bukura i takon gjithashtu pikërisht të kushëririt Llukës*.

Madje me këtë rast duhet kujtuar pa tjetër edhe fakti se në vendlindjen e *gjerë* të Bogdanëve, d.m.th. në Hasin e Prizrenit, tradita e krijimtarisë letrare në gjuhën shqipe kishte zënë fill qysh në kohën e atë Palit (bashkëautor makar i mbasmortshëm i të cilit qe, siç dihet, Pjetër Budi në shtojcën poetike të Doktrinës së krishterë).

Pra, pohimi se ajo e Bogdanëve ishte një familje jo e panjohur e madje jo e papërmendur klerikësh katolikë kosovarë, mund të merret si tashmë i provuar.

Ndërkaq këtë pohim vetë autori ynë do ta kishte gjetur tepër modest...

Edhe me të vërtetë ai (në fund të veprës, në një lloj aneksi dokumentar mbi “*Plecëninë e shtëpisë Bogdanjet*”) ka pohuar se:

Perëndori Shtjefënë, shtëpīet së Nemanjet, dau dhën’ e vet qefalivet vete mā të fëshimet e për besë e për vertyt; ate anë qi prej Hekurit (sod thanunë Samokovo) [e] çtrihetë për mjedist Shkupsë, e dha *Bogdanit*, nierī i dërejtë, posi thotë *Mariono Urbini de regno Slavo foglio 267*. E njimenda shtëpī e *Bogdanjet* ndoq ende tue urdhënuem ndjerë ndë rend të sulltan Muratit dyjtë, tue bajtunë barrën’ e qehajesë Despotit Sherbīsë, qi aso koheje rrij ndë Semendrët. *Pjetri Lukari ndë analit të Rushesë lib.3. pag 95*. Ashtu ende duketë mirëfilli letërash qi ndjekënë me të njimendë mëndyrë e faqe të flamburit Jank Vajvodësë Dunavit, afërë vjetit 1450, qi fali Bogdanit jan Vojvoda kur iku, qi e shpëtoj doret së Turkut, vëllaut m tënëzonë, i tīnaj, posi ndjek... Mbasi fort kie harruem, e rām ndë vobëzī shtëpīa e Bogdanjet, për hīrt të tinëzot, e të shintesë selī apostolike, kje përtërīm me *Andrë Bogdanë* bām argjupesepi i kishësë paqarisë (ital. patriarchale) Ohërit, o së parësë Justiniane, vjetit 1650 prej Inocentit x shintit atë papë. Ani, prej Aleksandrit VII bam argjupeshkëpi i Shkupsë, e i gjithë dheut Sherbīsë, vjetit 1656, tue marrë ngrykë ende atë pjesë dheu, qi pat Bogdani Plak falunë prej regjit Shtefënë, posi përsipëri.

Pohimi i sipërm i autorit tonë rreth prejardhjes së tij familjare – këtu as për së largu nuk mund të shqyrtohet në një mënyrë shteruese: asgjë-mangut ai edhe këtu duhet bërë objekt i ndonjë shqyrtimi.

Tani po pranuar se ky pohim iu përgjegjka së vërtetës historike, atëherë kemi pranuar se Bogdanët – shqiptarë të Kosovës - *qenkan bërë* shqiptarë në Kosovë e për pasojë se ata *nuk* paskan qenë *të këtillë edhe* përnga prejardhja e tyre. Edhe me të vërtetë Bogdanët – sundimtarë të Maqedonisë - kanë qenë pikërisht serbë.

Përkundrazi po prurë bindje se ne në këtë mes paskemi të bëjmë vetëm me *një shfaqje banale pretecoziteti gjenealogjik*, atëherë na autorit tonë, së pakti në këto çështje, i kemi mohuar çdo objektivitet prej historiani.

Pra, zgjidhni e mirrni!

Në gjendjen e sotme të studimit të kësaj çështjeje kryesisht nga Gustav Vajgandi dhe Injac Zamputi vetë shkruesi i këtyre radhëve anon për alternativën e dytë: Bogdanët e Kosovës shqiptare shqiptarë do të kenë qenë edhe për nga prejardhja e tyre.

E këtë alternativë të dytë shkruesi i këtyre radhëve e ka parpëlqyer jo për ndonjë sedër kombëtare të keqkuptuar (*të keqkuptuar*, sepse fuqia për të tërhequr dhe aftësia për të asimiluar elemente etnikisht tëhuaj në të vërtetën përbën një dëshmi më shumë të plotvlershmërisë dhe vitaliteti të një populli, në rasën konkrete të popullit shqiptar); por për tri arsye kryesore të mëposhtme:

1) Pjesët e dokumentimit, me të cilat autori ynë ka mbrojtur tezën se të parët e tij, në kohën e car Dushanit (1333-1335), paskan qenë sundimtarë të Maqedonisë, janë ose tepër të papërcaktuara ose fare fantaziste.

Edhe me të vërtetë, thëniet e autorit tonë nuk përbëjnë kurrfarë prove “për ndonjë identifikim të Bodanjve kosovarë me Bogdanin, kapitan Maqedonas” (I. Zamputi, poaty, f. 41).

Në anë tjetër, letra që Janosh Huniadi i Ungarisë i paska dërguar Dhespotit Gjergj të Serbisë (në përgjegje të kërkesës së këtij të fundit për ndihmë në luftën kundër turqve) është kaq *evidentisht e kurdisur për nevojat e kazuës*, sa që tri pikëpyetjet e mëposhtme lexuesve historianë ndoshta do t’u duken krejt të kota:

a) Këto dy letra (*të pabotuara më parë*, e kaq të rëndësishme jo vetëm për gjenealogjinë e Bogdanëve të Hasit të Prizrenit, por edhe për *historinë* të Hungarisë, Serbisë dhe Shqipërisë) kush i paska ruajtur gjatë më se 200 vjetsh për t’ia vënë më në fund në dispozicion autorit tonë?

b) Ku është parë që dy letra princore, me nga një vlerë kaq vendimtare për autorët e tyre, të dërgohen kështu pa shënim *as të vendit as të datës*?

c) Në një libër, ku figurojnë tekste në 8 gjuhë të ndryshme, siç është pikërisht libri i autorit tonë, këto dy letra përse nuk u riprodhuan edhe në gjuhën *latinisht apo serbisht të origjinalit përkatës*, por u dhanë vetëm në përkthimin italisht e shqip?

2) Dokumentimin e mësipërm e bëjnë pak a shumë të dyshimtë edhe rrethanat, në të cilat Andre Bogdani kaloi nga kryeqpeshkvia e Ohërit në atë të Shkupit:

“Më 27 shkurt 1651 Ndre Bogdani u emënue pra argjipeshkev i Ohrit..., por nuk e ushtroi aty detyrën e vet; sepse, *mbasi nuk ishte i atij kombi dhe mbasi nuk e dihte gjuhën, dronte se nuk do ta pranojshin* (Dujçev 60, cituar nga I.Zamputi, poaty, 40).

Prandaj këtu nuk mund të mos shtrohet pyetja e mëposhtme:

Sikur në vitin 1651 ungji Andre të kishte vajtur e të ishte mirëpritur në Ohër e për pasojë, sikur në vitin 1655 i njëjti ungj të mos kishte pasur leverdi që kryepeshkvinë e Ohrit ta bënte tram me atë të Shkupit, atëherë nipi Pjetër do të kishte ndier vallë nevojën që të kërkonte nga Vatikani rimëkëmbjen e kryepeshkvisë së Shkupit? E, në anë tjetër, atëherë i njëjti nip do të kishte marrë vallë përsipër përgjegjësinë e tezës së Bogdanët e Hasit të Prizrenit paskeshin rrjedhur nga Bogdanët – sundimtarë të Maqedonisë Perëndimore, e për pasojë pikërisht të Shkupit?

3) Në kullandrisjen e materialeve dokumentarë autori ynë as për së largu nuk vuante nga ndonjë skrupullësi e tepruar.

Vetëm kështu mund të kuptohet një fakt që do të shqyrtohet më tutje e pikërisht fakti se vendimin vetjak për *botimin* njëherazi shqip dhe *italisht* të veprës vetjake autori ynë pasaktësisht e madje palejimisht ia ndajshkroi (atribuoi) ndërhyrjes së Kongregacionit nëkëtë mes.

Këto janë tri arësytet kryesore, për të cilat ne, në gjendjen e sotme të studimeve përkatës, mendojmë se Bogdanët e Kosovës shqiptare shqiptarë do të kenë qenë *edhe* përnga prejardhja e tyre.

II. VEPRRA

Dy versionet e veprës

Veprën e vetme, veprën e jetës – Pjetër Bogdani e hartoi në dy versione: në një version të parë vetëm *shqip*, hartimin të të cilit ai i kushtoi dhjetë vjet punë, e në një version të dytë, në hartimin herë *shqip-italisht*, herë italisht-shqip të të cilit ai punoi të njëjtin numër vitesh.

Brendia dhe karakteri i veprës

Në që të dy tomet e (versionit të dytë të) veprës Bogdani brendinë saj e ka përndejtur në mënyrën karakteristike të një manuali mësimor.

Edhe me të vërtetë ai ka ndarë njëherë secilin tom në disa shkallë, pastaj secilën shkallë në disa ligjëratat e, më në fund, secilën ligjëratë në *disa parragrafe të numërtuar*.

Kështu në katër shkallët e tomit të parë janë zhvilluar këto I-IV tematika:

I. *Si krijoi zotynë nierinë – Mkatit e mëngjijet së tinaj*, me këto 1-7 tema:

1) Si është Hyji ndë vetëhe; 2) Si është ndër tre vetë; 3) Si e kallëzuenë profetët të shënë Tritatnë; 4) Si e krijoi zotynë qiellnë; 5) Si krijoi zotynë dhënë; 6) Si krijoi zotynë Adamnë e [] Evënë të parët tanë print; 7) Si fëjyenë Adami e [] Eva;

II. *Profetët e metaforat’ e tyne përmbi t’ardhunit të Mesisë Krishtit Shelbyesit*

shekullit, me këto 1-4 tema:

1) Qish do me thënë profetia; 2) E disa shembëlltyrave përmbi t’ardhunit të Mesisë...; 3) Së dy fije rrezeje e profetisë; 4) Shumë duer vështëria e emënavet, visevet e popullit Hyjit;

III. *Jeta e profetëvet me profetët të tyne*, me këto 1-19 tema:

1) Jeta e profetët e Moisé profetësë; 2) Jeta e Davidit profetë; 3) Profetët e Davidit profetë; 4) Jeta e Jobit profetë e profetit e tinaj; 6) Jeta e

Izaisë profetë; 7) Jeta e profetit' e Jeremisë profetë; 8) Jeta e profetit' e Exekielit profetë; 9) Jeta e profetit' e Danielit profetë; 10) Përmbl profetët' e vogjëllë e profetit e tñaj (sic) ozea; 11) Jeta e Joelit profetë; 12) - 19) Jeta e profetit' e Amos, Josë, Mikesë, Nahumit, Ababuk, Sofonisë, Asgjësë, Xaka, Malaqisë profetë; dhe

IV. *Jeta e dhjetë sibilavet e kankëtë e tyne* me këto 1-11 tema:

1) Jeta e dhjetë sibilavet e kankëtë e tyne; 2) Jeta e ndivënesëtë e siblesë Kumea; 3) - 11) sibila Libika, Délika, Persika, Eritrea, Sama, Kuman, Elespontika, Frigjia, Tiburtina.

Paralelisht me katër shkallët e tomit të dytë autori ka trajtuar këto I-IV tematika:

I. *Jeta e Jezu Krishtit* me këto 1-9 tema:

1) Jeta e së lumesë Virgjinë; 2) Të lemitë e së lumesë përherë virgjinë; 3) Cihariqi i engjëlit së lumesë virgjinë; 4) Të lemitë e Jezu Krishtit; 5) Të rrethpremit' e zotit tinë Jezu Krishtit; 6) Të ardhëruemi' e tre regjinjet; 7) Si u ndal Jezu Krishti ndë Jeruzalemt, [e] ndër dottorët, e të tretënë dit u gjet; 8) Të pagëzuemit' e Jezu Krishtit, njineset e tëndimit së tñaj ndë shkretëtët; 9) Si Jezu Krishti zgjodhi apostujt' e vet;

II. *[E] mrekullit e Jezu Krishtit zotit tinë* me këto 1-7 tema:

1) Si e kthei Jezu Krishti ujëtë ndë venë ndë Kana Galilët; 2) Ndiekënë të tjera mrekullit të Jezu Krishtit; 3) Predikimet' e Jezu Krishtit... 4) Si Jezu Krishti shumoi bukëtë e nginji shumë mijë gjindje. 5) Si Jezu Krishti vu Pjetërrë për gur temelit kishës vet; 6) Si Jezu Krishti e ngjalli Laxarinë, e si hini nde Jeruzalemt; 7) Darka e Jezu Krishtit me apostujt të vet;

III. *Pësimi e mortja e e zotit tinë Jezu Krishtit* me këto 1-4 tema:

1) Si Jezu Krishti diersi gjak ndë kopështë, e tradhtia e Judësë; 2) Si e shpunë Jezu Krishnë përpara Pilatit, e si ai e dërgoi Herodotit; 3) Si e vunë Jezu Krishnë mbë kryjt; 4) Si e hojnë Jezu Krishnë, kryqjet, e ia dhanë së lumesë virgjinë;

IV. *Së ngjallunit e së ardhunit së dyti të Krishtit shëlbyes* me këto 1-4 tema:

1) Si u ngjall Jezu Krishti të tretënë ditë; 2) Si hipi Jezu Krishti mbë qiellit ditënë e Shelbuemit; 3) Të zdripunit' e shpirtit shëjt ditënë e rrshavet; 4) Si ka me ardhunë Jezu Krishti me gjukuem shekullinë ditët së gjyqit. Jeta e Antikrishtit si kã për të kjanë.

E kjo paraqitje e dy përmbajtjeve në formën e një teksti konsultimi nuk ishte aspak diçka e rastit, por i përgjigjej plotësisht destinacionit të librit të Bogdanit.

Edhe me të vërtetë me veprën e vet, e cila në fakt përbënte një *kurs* vërte vëllimisht të shkurtuar por tematikisht gati tërësor të *teologjisë kristiane katolike*, autori ynë synonte pikërisht këtu që bashkëkombasit katolikë t'i pajoste me njohuritë themelore mbi Shkrimet e shenjtë, duke zhvilluar njëheraz tek ata edhe një të atillë aftësi interpretuese të këtyre shkrimeve, saqë ata të përballonin me sukses kritikën e polemikë të krishterëve shismatikë e sidomos të renegatëve muhamedanë.

Vlen të vërehet se vepra e Bogdanit nuk ka vetëm paraqitjen e jashtme të një manuali mësimor, por njëherazi edhe tiparet inerente të një teksti të këtillë.

Asgjëmangut lidhur me unitetin e brendisë duhet bërë një dallim midis tomit të dytë, i cili ende sot e kësaj dite mund të shërbejë si model i një trajtimi konsekuent të tematikës përkatëse e, në anë tjetër, tomit të parë, i cili përkundrazi lë mjaft për të dëshiruar prej kësaj pikëpamjeje.

Edhe me të vërtetë, në vend që të trajtonte *vetëm* profecitë e Dhiatës së vjetër që mund të interpretoheshin si paralajmërime të ardhjes së Mesisë, Bogdani në tomin e parë ka përshkruar mjaft gjerësisht edhe jetën e profetëve kryesorë: Moiseut, Davidit, Salomonit etj.

Gjithashtu shkalla e parë (prej jo më pak se 53 faqesh) e këtij tomi (prej jo më shumë se 182 faqesh) në një anë mbi *dogmën e trivehtësisë hyjnore*, e në anë tjetër mbi *krijimin e dheut, qiellit dhe njeriut*, e cila Shkallë do të kishte qenë krejt me vend si *hyrje në një kurs të përgjithshëm mbi teologjinë kristiane katolike*, duke rrëfyer se tomi i parë i veprës së Bogdanit ka në të njëjtën kohë karakterin *edhe* të kursit të përgjithshëm *edhe* të traktatit të veçantë.

Madje në këtë drejtim njeriu mund të vejë deri atje, sa të pohojë se në këtë tom të kësaj vepre karakteri i kursit të përgjithshëm **mbizotëron** mbi atë të traktatit të veçantë.

Prandaj aty përshkrimi mjaft i zgjeruar i jetës së profetëve kryesorë si dhe dy temat e Shkallës së parë në fakt përbëjnë shfaqje jo digressive por normale.

Por duhet rrëfyer se zhvillimi i temës së dytë të shkallës së parë bashkëbart një shfaqje aspak normale.

Edhe me të vërtetë, nga **ritregimi** qoftë i miturive mendore të Dhiatës së vjetër mbi krijimin e qiellit e dheut, qoftë i fantastikimeve pseudo-

racionalë të teologëve katolikë mbi vendosjen e shkallëzuar të ferrit, purgatorit dhe parajsës midis qendrës së dheut dhe “qiellit të shtatë”, edhe me të vërtetë, themi, nga **ritregimi** qoftë i këtyre miturive qoftë i këtyre fantastikimeve mbi qiellin e dheun autori ynë ka kaluar **pandermjetshtëm te përshkrimi** i të njëjtit qiell e i të njëjtit dhe si objekte pikërisht të shkencave laike përkatëse, d.m.th. të astronomisë (në sistemin gjeocentrik të Ptolemeut) dhe të gjeografisë.

Shembull i parë (nënvizoi S.R.):

§34 I dhjeti Qiell është *Primo mobile* qi do me thanë: i pari qi luen e silletë; e ky Qiell ban me u siellë gjithë të tjerët me vrap të tīnaj, posikur t’i kish ndë sēngjirë, *me vertyt të dy Engjije qi e siellënë, e thonë se mbë të siellët banjënë një kankë pakuer të ngushëllueme.*

§ 35. Të largët’ e Yjet e të Planetëvet është këta: prej Dheut ndjerë mbë Hanët janë milja 15625. Prej Hanet ndjerë mbne Merkurt janë... (pjesë 1. Faqe 260.

Shembull i dytë

§14 Të gjashtë ditë tha ende Hyji: *Le të lenjë prej dheut gjithë shpirt i gjallë.*

Aso koheje kjenë krijuem shtasëtë, e gjithë kafshë e gjallë përmbi dhët, me gjithë qish ka me ndjekunë ndë ligjëratë përfundi.

§15 Mbī dhët është elementi (i) ujit, i silli është i ftofëtë, e i njo-më, e dahetë ndë deta, lumëna, kroena, berraka, e lëqenja; nukë ka të ngjyem qi duketë syvet... (pjesë 1, faqe 35-36).

Tani vërte edhe ne besojmë se Bogdani njohuritë shkencore laike mbi qiellin e dheun do t’i ketë dhënë pikërisht në rolin e tij shumë pozitiv prej ndriçimtari popullor në gjuhën amtare.

Por në faktin se ai njohuritë shkencore laik mbi qiellin e dheun i ka dhënë *fill mbas* dogmave fetare mbi të njëjtën objekte ne nuk mund të mos shohim një pikësynim tendencioz prej anës së tij për të paraqitur shkencat si *vazhduese modeste të dogmatizmit fetar*.

Për më tepër ne do të pohojnë lirisht se, edhe vetëm nga pozitat thjesht historiko-kulturore (e për pasojë pavarësisht nga çdo qëndrim ideologjik), vënia mbi të njëjtin plan e të dhënave të dogmatizmit fetar me të shkencave laike rreth

qiellit e dheut së pakti neve të sotmëve nuk mund të mos na prodhojë përshtypjen e një prosedeje tepër naëve, për të mos thënë edhe groteske.

Na mbetet për të vërejtur se teksti themelor i tomit të parë prej 182 faqesh të numërtuara prihet nga një Hyrje prej 52 faqesh të panumërtuara, faqe të panumërtuara këto të cilat në shumicën e tyre janë shtypur me karaktere të një madhësie ekstravagante e me stolisje të një shijeje të dyshimtë; pastaj hyrje kjo pjesën kryesore të së cilës e përbëjnë disa vjersha apo vjershërime latinisht, italisht, kroatisht ose shqip; e, më në fund vjershërime këta, ku me rastin e botimit të veprës kushërinj, miq e kolegë nuk janë mjaftuar vetëm me kaq që t'i drejtojnë Pjetër Bogdanit përgëzimet e tyre entuziastë, por njeherazi e kanë bërë vetë atë objekt lëvdatash hiperbolikë.

E na do ta themi troç se edhe për atë kohë një hyrje me një paraqitje tipografike e brendi të këtillë kursesi nuk i përshtatej karakterit pavetësor të një veprë teorike e aq më pak hies së rëndë të një traktati teologjik.

Ribotimi i veprës

Me rrethanat, të favorshme përtej çdo shprese, në të cilat ai më 1685 arriti të botonte veprën e tij, vetë Bogdani na ka bërë të njohur në *“Të primitë përpara letërrarit”*, parthënie kjo që do të hyjë në *Krestomaci*, ku do të bëhet edhe objekt komentimi.

Prandaj po kalojmë menjëherë te ribotimi i librit të Bogdanit në vitin 1691, ribotim vërtet i rremë, por i interesshëm.

I rremë, sepse pjesa e pashitur e tirazhit të botuar në Padova më 1685, u riparaqit si diçka që po botohej për herë të parë në Venedik më 1691.

Por i interesshëm, sepse ribotuesi i rremë nuk u kufizua vetëm me kaq që frontespicin autentik me titullin latinisht: *Cuneus etj.* Ta zëvendësonte me titullin të sajimit vetjak *L’Infallibile verita della cattolica fede...* (= E pagabueshmja vërtetësi e fesë katolike), por pati edhe këtë ide (simbas nesh) të drejtë që të hiqte nga Hyrja të gjithë homazhet në adresë të autorit.

III. PROZATORI SHKENCOR E MJESHTRI I VJERSHËRIMIT

Prozatori shkencor

Pjetër Bogdani në radhë të parë është (jo shkrimtar artistik, por) prozator shkencor.

Edhe me të vërtetë, vepra e tij ka karakterin herë të një kursi të përgjithshëm, herë të një traktati të veçantë, me tiparet inherentë të prozës shkencore, siç janë pikërisht në një anë koncizioni i vazhdueshëm i stilit e, në anë tjetër, zhvillimi organik i temave.

Teksti i Bogdanit nuk vuan gjëkund nga fjalët e fryra dhe stolisjet e papunë, nga periudhat e stërgjata dhe konstruktet e stërngatërruara.

Mënyrën e të hartuarit të tij e karakterizon përpjesëtimi i mbarë i zhvillimeve të veçanta si dhe kalimi i përgatitur nga njëra ide te tjetra.

Edhe për ata të paktë e të shkurtë digresione që i ka lejuar vetes, ai gjithmonë ka ndier nevojën që të shfaqësohet shprehimisht.

Prandaj mund të pohojmë plotë gojën se, qoftë kur ai përdor italishten, qoftë kur shkruan shqip, proza shkencore e Pjetër Bogdanit është e rangut europian dhe e traditës klasike.

Për më tepër në disa nga kapitujt, sidomos të tomit të dytë, p.sh. në kapitullin *Jeta e të lumesë virgjinë*, si dhe në kapitullin *Si e hojnë Jezu Krishnë kryqjet, e ia dhanë së lumesë Virgjinë* proza shkencore e Pjetër Bogdanit bashkëbart shfaqje të pamohueshme shkrimtarie artistike.

Mjeshtri i vjershërimit.

Përveç përshëndetjeve të vjershëruara nga kushërinj, miq e kolegë, të cilat përbëjnë pjesën kryesore të Hyrjes, vepra e Bogdanit në dy tomet e saj përmban 14 vjersha, nga të cilat të njëmbëdhjetat e tomit të parë, e pikërisht Kankët e Sibilavet përbëjnë një cikël tematik të vetëm me një teknikë vjershërimi të vetme.

Kankëtë e Sibilavet janë përshtatje aq të lira e madje aq të largta prej tekstit latinisht, saqë mund të thuhet se ato edhe përnga brendia përbëjnë rikrijime të mirëfilltë të autorit tonë.

Në përgjithësi këto vjersha shquhen si për bagëtinë e përmbajtjes e mbarësinë e shtjellimit, ashtu edhe për shprehjen koncize e formulimet lapidarë, gjithashtu për figurat e fuqishme e krahasimet poetikë.

Ato nuk shquhen më pak për ritmin hierëndë të strofave 8-vargëshe e të vargjeve 12-rrokësh (me nga 2 thekësa mbi rrokjet 4, 5 ose 6 dhe 11 ose 12); pastaj për rimat gjithandej të plota e herëherë të papritura, si dhe për rregullësinë e larminë e vendosjes së tyre (çdo strofë fillon me 3 rima të kryqëzuara ab, mbaron me një rimë të pakëzuar cc); më në fund për një kumbim të pëlqyeshëm tingujsh e rrokjesh e njëherazi për një harmoni të përgjithshme tonaliteti burrëror.

Vlen të vërehet se njëra nga vjershat latine e pikërisht kënga: Sibila eritrea përbënte akrostish, d.m.th. ishte ndërtuar në këtë mënyrë që shkronjat e para të vargjeve të saj formonin fjalët: Jesus Christus Dei filius servator (= Jezu Krishti, biri i Zotit, shpëtimtari).

Tani, kësaj vjershe latine Bogdani këtë formë akrostishi ia ka ruajtur edhe në përkthimin shqip, duke treguar kështu se ai mjeshtërinë e vjershërimit e pat shpënë deri në kufinjtë e virtuozyetit.

Sigurisht e tërë prodhimtaria poetike e Pjetër Bogdanit në fakt është mjaft frymëshkurtë: nga 14 vjershat e tij jo më pak se 10 përbëhen nga një e vetme strofë 8- vargëshe.

Asgjëmangut njeriu edhe mund të mos pajtohet me vlerësimin që në *Historinë e letërsisë shqipe* i është bërë Bogdanit si vjershëtar:

Ky lëvroi edhe vjershë, me një farë shkëhtësie të vargut, po pa frymëzim (f. 238).

Edhe me të vërtetë përpunimi e ripërpunimi i frymëzimit të parë nuk do të thotë mungesë frymëzimi.

Në anë tjetër për të ngërthyer brenda 8-vargëshave të tij tabllore të tëra e konceptione të tërë Bogdanit nuk mund t'i ketë mjaftuar “një farë shkathtësie vargu”, por t'i jetë dashur diçka më shumë se kaq.

Në mënyrë përmbyllëse Budin do ta bëjmë objekt të një paraleli me Bogdanin.

Fragment i tretë.

Një paralel midis Budit e Bogdanit.

Vazhdues i vërtetë i Budit nuk qe Bardhi, autor me një vetësi pamjaftësisht të vijëzuar e me një rol gati epizodik në traditën letrare të gegërishtes së vjetër: në këtë traditë vazhdues i vërtetë i Budit qe Bogdani.

E është pikërisht në dritë të një ballafaqimi me Budin që Bogdani, qoftë si njeri, qoftë si autor, veçantohet më së spikatshmi...

Budi e Bogdani gati gjithandej qenë dy njerëz tepër të ndryshëm njëri nga tjetri.

Vërte, siç pat bërë Pjetër Budi, ashtu bëri edhe Pjetër Bogdani: zellin e zjarrtë fetar katolik e bashkoi me frymën e flaktë patriotike shqiptare. Por, me sa duket, këto ndjenja te Bogdani qenë diçka më pak xhelozie, më pak ekskluzive se te Budi.

Budin vetëdija se rridhte nga një familje e përmendur nuk e ndaloi që të ishte i një modestie shembullore, kurse Bogdani është mburrur përtej çdo mase me të parët e vet, realë apo imagjinarë.

Njohuritë gjimnaziale Budi i mori nga kleri vendas; kurse Bogdani kreu dy doktorata në Romë.

Budin gjallëria e temperamentit e ndaloi që të mbante në shoqëri një sjellje të stilizuar, kurse Bogdani u mësua që të reagonte në jetë me hollësitë e mënyrave dhe vetëkontrollin e një oborrtari.

Vetëm mbas shumë e shumë pengesash e poshtërimesh Budi arriti që të botonte dosido veprat e veta, kurse veprës së vet Bogdani i siguroi një shtyp nga më luksozët.

Budi gjeti vdekjen duke kaluar Drinin me trap në dimër; kurse Bogdani vdiq nga një sëmundje në Prishtinë.

Budi e Bogdani qenë jo vetëm dy njerëz të ndryshëm njëri nga tjetri, por edhe dy autorë gati të kundërt njëri me tjetrin.

Budi kishte prurë bindje se ndriçimi elementar i besimtarëve të thjeshtë dhe klerikëve vendas duhej të ishte i vetmi objektiv i autorëve shqiptarë.

Tani, këtë konception tepër të përvujtë të Budit mbi rolin e thjeshtë popullarizues të letërsisë shqipe a nuk do ta kapërcejë bujshëm Bogdani, duke u afirmuar *në të njëjtën kohë ndriçues popullor shqiptar e teolog erudit europian?*

Në hartim e sipër Budin e rrëmbente rryma patetike e shpirtit, kurse Bogdanin e frenonte qëndrimi kritik i mendjes.

Budit (jo retorika pedante e të laureuarve, por) oratoria e frymës popullore iu pat shndërruar në një natyrë të dytë. Prandaj prozën e tij le ta rëndojnë e madje le ta mbytin sa të duan të famshmit çifte sinonimikë e jo më pak se të famshmet fjali të stërgjatura; prapëseprapë, në letërsinë shqipe, Budi mbetet që mbetet përfaqësuesi më tipik i prozës periodike.

Anasjelltas Bogedanit përtypja dhe ripërtypja të lëndëve, punimi dhe ripunimi i trajtës i qenë bërë shprehi. E që pikërisht në saje të kësaj shprehie që ai më në fund arriti të pajosë letërsinë tonë të vjetër me modelin më bindës të prozës shkencore të nivelit europian.

E dyta meritë e madhe e Bogdanit qëndron këtu që ai, me aspiratën e një patrioti dhe durimin e një dijetari, iu përkushtua përvetësimit sistematik të gegërishtes letrare, e cila ndryshonte aq fort nga shqipja e folur në rrethin e Prizrenit.

Kështu Bogdani u bë konsolidues i autoritetshëm e lavrues i mëtejshëm i traditës letrare të Buzukut, Budit e Bardhit, traditë kulturore e paçmueshme kjo, të cilën vërte të mëvonshmit klerikë katolikë më së fortë joshqiptarë do ta këpusin brutalisht me shkarravitjet e tyre në shkondrançen e kohës, por të cilën më në fund do ta rimëkëmbë pjesërisht babai merituarazi famëmadh i mbarë filologjisë shqiptare: *Konstandin Kristoforidhi, Elbasanasi*.

KRESTOMACI

GJON BUZUKU

SQARIME PARAPRAKË

1. Në “veprën” e Buzukut prej 110 fletësh (nga të cilat në ekzemplar in ekzistues janë ruajtur vetëm 94 fletë) përfaqësohen tri veprat fetare të ndryshme e pikërisht:

Breviari që zinte 20 fletët e para (nga të cilat në ekzemplar in ekzistues mungojnë fletët I-VIII);

Rituali që zinte 9 fletët pasuese (nga të cilat në ekzemplar in ekzistues mungojnë fletët XXVII-XXIX); dhe

Meshari që zinte 81 fletët e fundit (nga të cilat në ekzemplar in ekzistues mungojnë fletët XXXIII-XXXVI dhe fleta bis LXIII).

Pra, në “veprën” e Buzukut, breviari dhe rituali zinin afro një të katërtën e fletëve, kurse meshari afro tri të katërtat e tyre.

Tani, ky përpjesëtim në përfaqësimin e këtyre tri veprave mund të thuhet se është ruajtur edhe në krestomacinë e pranishme, ku fragmentet nga breviari dhe rituali zënë gjithashtu afro një të katërtën, kurse ata nga meshari afro tri të katërtat.

2. Krestomacia as përsëlargu nuk pasqyron besnikërisht përpjestimin e tri komponenteve të mesharit roman, d.m.th. të lutjeve, të fragmenteve nga *Dhiata e re* dhe të fragmenteve nga *Dhiata e vjetër*.

Edhe me të vërtetë, teksti i një meshe katolike si rregull përfshin: 2-3 lutje të shkurtra, 1 fragment nga *Dhiata e re* dhe 1 fragment nga *Dhiata e vjetër*. Ndërkaq nuk janë gjithaq të pakta meshët, ku fragmentin nga *Dhiata e vjetër* e zëvendëson një fragment i dytë nga *Dhiata e re*. Për më tepër në mesharin roman fragmentet e *Dhiatës së re* janë mesatarisht më të gjatë se ata të *Dhiatës së vjetër*. Pra aty *Dhiata e re* përfaqësohet shumë më gjerësisht se *Dhiata e vjetër*.

Edhe në veprën e Buzukut nga 76 fletët e mesharit (të ruajtura në ekzemplar in ekzistues) fragmentet e *Dhiatës së vjetër* zënë afro 43 faqe, kurse ata të *Dhiatës së re* afro 92 faqe: 15 faqet mbetëse u takojnë lutjeve.

Tani në krestomaci lutjet e mesharit nuk figurojnë fare për këto dy arësye:

- a) ato në vetvete nuk paraqesin kurrëfarë interesi historiko-kulturor;
- b) në shumicën e tyre lutjet e mesharit mkatërojnë përsëteperi kundër rregullave të elementare të sintaksës së shqipes.

Në anë tjetër në Krestomaci fragmentet nga të *Dhiatës së vjetër* zënë afro pesë të nëntat e hapësirës tërësore përkatëse; kurse fragmentet nga të

Dhiatës së re zënë vetëm afro katër të nëntat. Pra, duke kaluar nga teksti i Buzukut në krestomatinë tonë, përpjesëtimi i këtyre dy palë fragmenteve është tjetërsuar rrënjësisht; e ai është tjetërsuar kështu për këto tri arsye:

a) Dhiata e vjetër përbëhet nga një numër *më i madh* veprash të ndryshme e për pasojë stilesh të ndryshëm sesa Dhiata e re. E neve na është dukur e dëshirueshme që çdo vepër nga të Dhiatës së vjetër të përfaqësohet në Krestomaci së pakti me një fragment.

b) Prej pikëpamjes së dyfishtë të interesit historiko-kulturor dhe të vlerës letrare Dhiata e vjetër qëndron pa krahasim më lart se Dhiata e re.

c) E tërë Dhiata e re është përkthyer në gjuhën tonë dy herësh (së pari nga Meksi, pastaj nga Kristoforidhi); kurse nga Dhiata e vjetër Kristoforidhi ka shqipëruar vetëm pak pjesë. Pra, edhe prej kësaj pikëpamjeje, Dhiata e vjetër duhej përfaqësuar në krestomaci diçka *më gjerësisht* se Dhiata e re (e jo anasjelltas, d.m.th. ashtu siç ndodh në mesharin roman, e për pasojë edhe në tekstin e Buzukut).

3. Në krestomaci fragmentet qoftë nga Dhiata e vjetër qoftë nga e reja nuk janë dhënë në njëmbanjesimin arbitrar të mesharit, por përkundrazi janë bërë objekt i një rivendosjeje simbas radhës së tyre në veprat origjinale.

4. Titujt prkt. nëntitujt e fragmenteve si rregull nuk janë të Buzukut.

5. Libri i Buzukut kishte 220 faqe dyshtyllëshe, të numëruara *fletë për fletë me shifra romake*. Por aty gabimisht numërtimet: LV-LXIII dhe numërtimi: LXXIX-LXXXIII figurojnë nga dy herë njëmbasnjëshëm; kështu që aty fleta e parafundit, në vend që të shënohej me shifrën CIX, është shënuar me shifrën: LXXXIX.

Ky (dy herësh i gabuar) numërtim me shifra romake fletë për fletë i librit të Buzukut është zëvendësuar në referencat e krestomacisë nga një *rinumërtim me shifra arabe faqe për faqe pa llogaritur faqet munguese në ekzemplarin egzistues*.

Në referencat e krestomacisë këtë rinumërtim të faqeve e shoqërojnë dy shënime plotësues: ai i *shtyllës së faqes* dhe ai i *rreshtit të shtyllës*.

Për çdo fragment jepet referenca e dyfishtë e fillimit dhe e mbarimit të tij. Kështu p.sh. referenca: (Buz. 8a27-8b1) do të thotë se në librin e Buzukut (të rinumërtuar si më lart) fragmenti përkatës fillon: *në rreshtin 27 të shtyllës së parë të faqes 8* dhe mbaron: *në rreshtin 1 të shtyllës së dytë të së njëjtës faqe*.

6. Referencat e sipërme shpine te veprat e Buzukut, e cila si rregull është përkthim i teksteve përkatëse në gjuhën latine, d.m.th. i breviarit, ritualit dhe mesharit.

Tani, në krestomaci, fragmenteve nga *breviari* dhe *rituali* (që janë më të paktët) u janë shënuar vetëm titujt në veprat përkatëse; kurse fragmenteve nga *meshari* (që janë më të shumtët) u janë shënuar njëherazi kapitujt dhe paragrafet në veprat përkatëse, d.m.th. në Dhiatën e re dhe në të vjetrën.

Këto referenca të fundit te Dhiata e re dhe tek e vjetra kanë një rëndësi madhore teorike dhe praktike.

Teorike, sepse krahasimi i përkthimit të Buzukut me origjinalin latin është i domosdoshëm dhe i pazëvendësueshëm për çdo studim filologjik të mvehtësishtë të tekstit të Buzukut.

Praktike, sepse mjaft shpesh përkthimi i Buzukut ose nuk do të kuptohej fare ose do të kuptohej shtremvër pa një ballafaqim të mëparshëm me

tekstin përkatës qoftë në origjinalin latin, qoftë në një gjuhë tjetër (e për pasojë edhe në gjuhën shqipe përse u takon atyre fragmenteve të dhiatës që janë shqipëruar nga Kristoforidhi).

7. Vende-vende Buzuku ka marrë lirinë që të bëjë punën jo të përkthyesit ose të përshtatësit por të komentuesit, duke shtuar kështu tekstin origjinal këtë apo atë thënie ngandonjëherë vërtë krejt të pavend e madje pak a shumë edhe komprometuese në vetëvete por asgjëmangul lartësisht të mirëseardhur për karakterin e tërthortë të personalitetit të autorit tonë.

Mësëforti me këtë funksion shtesat e këtilla i kemi dalluar tipografi-kisht nga teksti i përkthyer ose i përshtatur, duke i vënë *brenda kllapash katrore*.

Brenda kllapash katrore kemi vënë edhe ato fjalë, të cilat vërtet nuk përbëjnë komente në përkthimin e Buzukut, por të cilave nuk u përgjigjet gjë prej gjëje në origjinalin latin, e të cilat ne i kemi gjetur herë vetëm të kota, herë edhe negative në përkthimin shqip.

8. Anasjelltas brenda kllapash të *zakonshme* kemi shtuar ato fjalë, për të cilat – duke u nisur nga origjinali latin – mendojmë se në përkthimin e Buzukut përbëjnë emisione qoftë të vetë autorit, qoftë të tipografit.

9. Çështjet e riparaqitjes grafiko-ortografike. Siç dihet, praktika grafiko-ortografike e Buzukut ndryshon gati gjithandej nga e sotmja. Në anë tjetër ajo as përsëlargu nuk është e njëtrajtshme gjatë gjithë tekstit të tij. Prandaj kalimi shkencërisht i kënaqshëm nga sistemi grafiko-ortografik buzukjan më sistem grafiko-ortografik të sotëm ngre një numër problemesh. E në etapën gati zanafillëse të tekstologjisë shqiptare zgjidhja e këtyre problemeve nga ribotuesit e ndryshëm nuk mund të mos jetë pak a shumë e ndryshme. Ndërkaq ne besojmë se edhe në të ardhshmen disa prej këtyre problemeve do të zgjidhen pak a shumë ndryshe *simbas destinacionit thjesht gjuhësor* apo përkundrazi *kryesisht letrar* të ribotimeve.

Ndërsa në një ribotim thjesht gjuhësor riparaqitjen grafiko-ortografike do ta përbëjë një *transkribim* sa më besnik (për të mos thënë: një *transliterim* gati mekanik); përkundrazi në një ribotim kryesisht letrar riparaqitja grafiko-ortografike do të qëndrojë në një veprim, të cilin ne e kemi pagëzuar *transponim ortografik* ose *tejndejtim drejtëshkrimor*, e që është për t'u kuptuar kështu:

Kur, mbas një familjarizimi të mjaftueshëm me mbarë prodhimin e një autori, studiuesi të ketë arritur që, prapa praktikës grafiko-ortografike të këtij autorit, të zbulojë realitetin gjuhësor përkatës, atëherë i njëjti studiues këtë realitet gjuhësor kështu të zbuluar duhet ta riparaqesë jo vetëm me mjete grafike të sotëm, por njëherazi edhe në përputhje me konvencionet ortografike të sotme.

Prandaj, p.sh. përfaqësimi i gjatësisë së zanoreve, i praktikuar nga Buzuku, do të ishte në kundërshtim me transponimin ortografik të këtij autori; sepse pikërisht ky përfaqësim nuk hyn më në praktikën grafiko-ortografike as të variantit verior të shqipes letrare të sotme.

Madje ribotuesi letrar i një teksti të vjetër mund të shkojë edhe deri atje, sa të mënjanojë prej ribotimit të vet luhatjet *thjesht ortografike* të autorit përkatës, d.m.th. të gjitha ato luhatje ortografike, prapa të cilave ribotuesi ka prurë bindje se nuk qëndron ndonjë dualizëm shqiptimor real.

Për më tepër ribotuesi letrar mund të marrë lirinë që të mënjanojë luhatjet ortografike prej ribotimit të vet edhe atëherë, kur ai ka prurë bindje se dualizimi shqiptimor real që qëndron prapa këtyre luhatjeve, ka një karakter jo kolektiv por individual; e individual artificial, siç ndodh pikërisht mjaft shpesh në tekstin e Buzukut.

Tani ja arësyet kryesore, për të cilat ribotuesit letrar të një autori të vjetër mund t'i njihet e drejta e një ndërhyrjeje kaq largvajtëse në riparaqitjen ortografike të këtij të fundit:

- a) Vëmendja tërësore e lexuesit letrar duhet të përqendrohet mbi anët letrare të tekstit të vjetër.
- b) Nevoja e këtij përqendrimi mund të shpërfilllet vetëm për shkak të veçorive *brendësisht gjuhësore*, por jo njëherazi edhe për shkak të veçorive thjesht ortografike, e aq më pak të aksidenteve thjesht ortografike.
- c) Pasqyrimi pasiv i luhatjeve ortografike nuk cenon vetëm denjësinë e jashtme të tekstit të vjetër, por njëherazi vështirëson shijimin e tij letrar, e madje edhe kuptimin e tij gjuhësor.
- ç) Luhatjet ortografike në tekstet e vjetër të gjuhës sonë kanë pasur shkaqet e vet historik, siç do të kenë qenë në një anë: paqartësitë ortografike të vetë autorëve (të cilët në mungesë të një tradite pak a shumë të hershme kanë bërë punën kush të pionierit, kush të inovuesit) e në anë tjetër: papërshtatësitë e mangësitë të alfabeve të huaj dhe shtypshkronjave të huaja për një përfaqësim ortografik adekuat të gjuhës sonë; - shkaqe historikë këta, të cilët nuk veprojnë më në gjendjen e sotme të shqipes së shkruar.
- d) Megjithëse në krestomacinë kryesisht letrare fragmentet nga pesë autorët më të vjetër të gjuhës sonë do të bëhen objekt të një transponimi ortografik, siç u përcaktua më lart, e megjithëse materialet kështu të transponuar nuk mund të shërbejnë për studime ngushtësisht gjuhësorë, rreptësisht filologjikë; prapëseprapë ata mund të shfrytëzohen fare mirë për t'u njohur me vijat dhe pikat e pëgjithshme të zhvillimit gjuhësor në epokën përkatëse.

Përmetepër, si pasojë e mosmiratimit të tezave tona mbi transponimin ortografik nga kolegët e Sektorit të gramatikës, ne në këtë botim të *parë* të krestomacisë kemi pranuar që të mos vëmë dorë në përfaqësimin e zanoreve të gjata nga autorët e vjetër, as në luhatjet e tyre ortografike.

10. Për problemet që shtrën zbatimi i transportimit ortografik të Buzukut si dhe të katër autorëve të tjerë jemi shpjeguar në *Hyrjen e krestomacisë thjesht gjuhësore*, tashmë të botuar si dispensë. Asgjëmangu këtu do të prekim pikën e mëposhtme.

Në sistemin grafik të Buzukut shkronja *i* përmbush katër funksione:

- a) shënon zanoren *i* të shkurtër, p.sh. *missenasit* = mishënashit;
- b) shënon gjatësinë e zanores *i*, p.sh. *hiir* = hir;
- c) shënon zanoren *i* si element kryesor të një diftongu, p.sh. *“hiel(l)”* = qiell;
- ç) shënon një tingull, i cili *historikisht* është *jokryesor* i një diftongu, p.sh. *“miestre, dereite; i dini, chuituom”* etj.

Shtrohet pyetja:

Në sistemin grafik të Buzukut shkronja *i* në funksionin e katërt ka vlerën konservuese të elementit jokryesor të një diftongu e për pasojë vlerën e zanores *i*: *“mieshtërë, dëreitë, iu dini, kuituom”* etj.; apo përkundrazi vlerën inovuese të

bashkëtingëllores *j*: “mjeshtrë, dërejtë, ju dini, kujtuom” etj.; apo në njërat fjalë vlerën e zanores *i*, kurse në të tjerat atë të bashkëtingëllores *j*?

Vërte nga fakti se në tekstin e Buzukut shkronja tipikisht buzukjane *h* nuk figuron kurrë mbas një bashkëtingëlloreje, si dhe nga fakti se në të njëjtin tekst nuk janë të rralla grafitë si “*deih* (shumës i emrit: *dell*), *vaih*, *preih*, *aih*, *enheihteh*”, etj., njeriu mund të nxjerrë me siguri përfundimin se këtu Buzuku me shkronjë *i* ka shënuar zanoren *i*, e jo bashkëtingëlloren *j*.

Por është gjithashtu një fakt se, në mjaft rasje, Buzuku drejtë-shkrimin e fjalëve e përcaktoi në bazë jo gjithaq të shqiptimit kolektiv në epokën përkatëse, sa shumë më tepër në bazë të shqiptimit të tij individual artificialisht të spikatur e enfatizisht të intensifikuar.

Vetëm kështu mund të shpjegohen grafitë si: “*mordiiett*, en *mendiiet*”, ku bashkëtingëlloren *j*: “*mordjet*, en *mendjet*” të shqiptimit kolektiv Buzuku e ka fryrë në një *i* të gjatë: “*mordiet*, en *mendiet*” përkatësisht në grupin vokalo-konsonantik *ij*: “*mordijet*, en *mendijet*” të shqiptimit të tij individual.

Tani, nga transponimi ortografik i tekstit të Buzukut ne kemi mënjanoar të gjitha ato shfaqje, të cilat simbas nesh pasqyrojnë të dhënat reale të shqiptimit kolektiv në epokën përkatëse.

Prandaj ne shkronjën buzukjane *i* në funksionin e katërt nuk mund ta transpononim *gjithandej* me zanoren *i*.

Në anë tjetër ne atë nuk mund ta bënim objekt të një transponimi të ndryshëm simbas fjalëve të ndryshme; sepse neve për këtë dallim na mungonte çdo kriter i sigurt.

Vërte Budi ka bërë dallimin grafik të zanores *i*, të cilën e ka shënuar me shkronjën *i*, nga bashkëtingëlloja *j*, të cilën e ka shënuar me shkronjën *y*.

Por tingullin në shqyrtim ai në të njëjtat fjalë e ka shënuar herë si zanore *i*, p.sh. ndiere ndë P.Rr. f. 42 r.1, dialli 52/6, psctielle 28/20, nieeri 43/24 (ndoogmie) viem (meyrref8em) 18/21, cuidesi 45/12 pjesë 27/9, cuurte ieetemas, 51/20, ai 62/16 tetiera kanke 48/4, Pietre 22/26 etj.

herë përkundrazi si bashkëtingëllore *j*: ndyere temos sosgnie 28/7, dyaallit 33/9, psctyelle 20/4, nyeerij 41/4, vyen ndore 61/19, cuydes 67/15 pyese 27/9, temosyeete 51/28, askush tyeter 60/24, Pyetre 35/4 etj.

Për këto arësye shkronjën buzukjane *i* në funksionin e katërt ne në pajtim me shqiptimin e gegërishtes së sotme e kemi transponuar gjithandej me bashkëtingëlloren *j*.

11) Kuptimet e fjalëve dhe shprehjeve si *rregull* do të shpjegohen vetëm në fragmentin, ku paraqiten për herë të parë.

Breviari

I

Ofici i virgjërës Mëri (Buzuku 8a27-8b1);

Tÿ të nfaleti, o uilli¹ i detit, [e] amë e denjë e tinëzot, tue mbetunë përherë virgjënë, dera felice² e [regjinisë]³ qiellsë. Tue pasunë ata të nfalet⁴ n gojet së Gabrielit, ti neve na shtjerë ndë paq tue nderunë emënitë e Jevësë⁵. [E] zgjidh të nlihdunatë e këqia të t'bakëqivet⁶, tue dhanë dritë d verbënet, e neve tue na hjekunë të këqiatë, e tue na dhanë t (miratë). [E] ti neve na u dëfto p'r amë, e oratëtë tonë i përzanët aj qi për në ashtë lenë, e yt bir zgodh me klenë⁷. Një e vetëmeja virgjënë, e ndër gjithë to ma e përvuta⁸, neve ndë kastitat⁹ na ep gjellën të pā ndonjë diekeqi. [E] neve na ep udhënë seure¹⁰ me Jezunë birrë tand [qi me sisat të tu ushqeve] përherë na ndaj të më klen...

II

Ofici i virgjërës Mëri (Buzuku 10b9-10b20):

Zotynë t'u nfaltë¹¹, o regjina e mishëriersë, gjellë, ç'të amblë, e shpënesa jonë¹², zotynë t'u nfalt. M ty thërrasmë n të bandizuom¹³ të bihtë e

¹ uilli (sot në Gjakovë: uvilli) = ylli;

² felice (ital.) = e lumtur;

³ regjinisë (ital.) = mbretërisë;

⁴ ata të nfalet = atë përshëndetje;

⁵ tue nderunë emënitë e Jevësë = duke nderuar emrin e Evës (përkundrazi origjinali latin kumbon: *mutans Hevae nomen* = duke ndërruar Evës emrin, d.m.th. duke u bërë ti për ne nënë e mirë në vend të Evës që qe e ligë);

⁶ Zgjidh të lidhunatë e këqia të t'bakëqivet (lat. *Solve vincla reis* = zgjidh fajtorëvet prangat); Të t'bakëqivet: gabim gjuhësor për: të bakëqivet;

⁷ E yt bir zgodh me klenë (lat. *Tulit esse tuus* = duroi të jetë yti, pranoi të lindë prej teje);

⁸ Një e vetëmeja virgjënë, e ndër gjithë to ma e përvuta (lat. *Virgo singularis, inter omnes mitis* = virgjër e pashoqe, ndër të gjitha më e buta, d.m.th. më mëshirëplota);

⁹ Ndë kastitat = në dëlirësi nga epushet;

¹⁰ Segure (venec.) = të sigurt, pa rrezikë.

¹¹ zotynë t'u nfaltë: Në origjinalin latin: "*salve, regjina*", kryefjalë e nënkuptuar e foljes: *salveo* (falem, përshëndes) nuk është vetë perëndia, por ai që shqipton (prkt. ata që shqiptojnë) këtë

Jevësë. M ty fshanjëmë tue gj(ë)muom e tue klanë mbë këte shekullë plot lot. O gojëtareja jonë, ata sytë e tu të përmishëriershim rrutollo prej nesh¹⁴. E jezunë frujtinë e barkut tit të bekuominë, mbasi të shkojmë këte jetë¹⁵, neve na dëfto. O e përvutë¹⁶, o e përmishëriershime, o e ëmbla virgjër Mëri.

III

Ofiqi i virgjërës Mëri (Buzuku 14b42-15a2).

Hinje se virgjëna kā me u bām me barrë e kā me lēm birrë¹⁷, e kā me u grishunë emënitë e tī Emanuel. Aj kā me ngranë tëlyen e mjaltë, përse [aj] të die me zgjedhunë n sē keqit të mirë¹⁸.

IV

Lutje të vendosura te psalmet e pendesës (Buzuku 21b43-22b14):

O Jezu Krisht, shëlbuesi i gjithë shekullit e shpërble si i shpërblet, zot, regji i pāmort, u tÿ të lus, dom Gjoni, sherbëtori yt, të madhenë zotën tande¹⁹ të

lutje; prandaj p.sh. italisht thuhet: “(io) vi saluto, regjine”, kurse shqip: “(ne të) falemi, regjina”. Pra, Buzuku gabimisht do të jetë nisur nga shprehja popullore: “zoti të faltë”. *Gabimisht*, sepse në këtë shprehje folja *veprorë*: “e faltë” do të thotë: *perëndia të ndjeftë gabimet*, fajet e për pasojë ka një kuptim krejt tjetër nga kuptimi i së njëjtës; foljes në diatezën *pësore*: “t’u faltë” = të përshëndettë;

¹² *O regjina e mishëriersë, gjellë [e] të amblë e shpënesa* (në thirroren e parë dhe në të katërtën, emrat janë të shquar; sepse bashkëbartin nga një plotës. Në thirroren e dytë dhe në të tretën emrat janë të pashquar; sepse nuk shoqërohen nga ndonjë plotës) = o mbretëresha e mëshirës, jetë, ëmbëlsi e shpresa jonë (Matrënga ka: *Falemi, perëndeshë ëma e eleimosinit, gjella e ëmblë, e pandohia jonë*);

¹³ *Na të bandizuom* (it. bandire) = na të mërguarit;

¹⁴ *Rrotullo prej nesh* = kthe drejt nesh;

¹⁵ *Mbasi të shkojmë këtë jetë* (lat. *post hoc exilium* = mbas këtij mërgimi);

¹⁶ *E përvutë* (lat. *clemens* = fajfalëse, ndjesëplotë).

¹⁷ *të birrë* (= të birnë, të birin) ital. *Un figliuolo* = një bir, një djalë;

¹⁸ *të die me zgjedhunë n sē keqit të mirë* (lat. *ut sciat resrobare malum, et sligere bonum*: të dijë të prapësojë të keqen e të zgjedhë të mirën).

¹⁹ *të madhenë zotën tande*; për t’u vënë re stilistikisht parandejtimi i mbiemrit: *të madhenë*, morfologjisht mosshquarja e emrit; *zotën*, ndonëse bashkëbart pronorin e prapandejtuar: *tande*;

pāfine²⁰ për këta të kënduom të këtyne psalme qi û i padenji këndova, ti të më liberoins shpirtinë tem n kuatit, e ti vëliz²¹ zemërënë teme përhapëtë n duorshit s'atyne qi për të keq ecnjënë. E n së kujtuomeshit së pādëreja e të paligje²² ti libero korpnë tem, aj përndënë sherbëtyrë n kuati me mos klenë. E ti bdo n meje të dëshëruomitë e kuatit gruosë.²³ E n meje hiq gjithë të pāligje qish i pāmëni mundë shtjerë ndë mend: ansish qish dukenë e ansish qi z dukenë, qi ata hypnjënë shpirtinë tem me mbajtunë me mos ecunë p'r udhë të tinëzot. O zot, bāsi i gjithë shekullit, tÿ të klofsha truom qi me atët e me shpirtinë shenjhtë gjellin e jet²⁴ për gjithë jetë të jetësë.

Zot, ti qi bane qiellë e dhenë, afërë veti venë oratetë e mī, e për të madhet mishërier tande e për të kënduomit qi û tÿ këndonj këta psalma sod. Û i padenji, tue t'u lutunë, u tÿ të lus muo shërbëtorit tit mbë këte jetë ti të denjonesh muo me më dhanë²⁵ shëndet n mendjet e n korpit, e mot; u me bām pendesënë e dërejhtë përpara mortisë sime. E me ban hir, zot, me pasunë të liruomi e kuatet mive²⁶, përse u mbë tjetërët jetë me gjithë shenjhtë të tu u të mundinj me pasunë patrienë²⁷ e jetësë amëshueme.

O zot i gjallëvet e i vdekunet²⁸, shëlbuousi i gjithëve, qi ti z do²⁹ mortnë e t përkuatënuomit, ma aj të konvertonetë³⁰ e të gjellinjë, ndijemë, u tÿ të lus, e m'ÿ

²⁰ *të pāfine*; trajta *maskullore* do të kumbonte: *të pafi* (nga ital. *Fine* = mbarim; *û ty të lus*, dom Gjoni, sherbëtori yt, *të madhenë zotën tande të pāfine*; folja *lus* rregullisht nuk mund të merrete dy kundrina *të pabashkërenditura*; prandaj fjalia duhej ndërtuar ndryshe, p.sh. kështu: *û dom Gjoni, sherbëtori yt, lus të msohenë*, etj.;

²¹ *lëviz* = *lëviz*;

²² *së pādëreja e të paligje*: në fakt që të dy mbiemrat kanë po atë kuptim; e për pasojë përbëjnë një shfaqje retorike dyfishimi sinonimik;

²³ *E ti bdo n meje të dëshëruomitë e kuatit gruosë*: ky detal *intim* tregon se Buzuku, kur hartoi këtë lutje *personale* nuk do të ketë qenë gjithaq i shkuar nga mosha;

²⁴ *Gjellin e jet* = jeton e qëndron;

²⁵ “*û i padenji...*, *u tÿ të lus muo sherbëtorit tit...* *muo me më dha*”, “përse *u mbë tjetërët jetë me gjithë shenjhtë të tu u të mundinj*”, kur një gjymtyrë përemërore mund të vendoset në dy vende të ndryshëm të një fjalie pak a shumë të gjatë, atëherë (duke shkelur rregullat më elementare të sintaksës) Buzuku këtë gjymtyrë mund ta shfaqë edhe në njërin edhe në tjetrin vend: - siç ndodh këtu me përemerrat e nënvizuar;

²⁶ “*të liruomitë e kuatet mive*”: te Buzuku përkimi *në rasë* i mbiemrit pronor me emrin përkatës përbën një shfaqje të papërgjithësuar.

²⁷ *Patrienë* (lat., ital.) = atdhenë;

²⁸ *O zot i gjallëvet e i vdekunet*: mungesa e nyjës së parme të përbën pa tjetër një gabim gjuhësor që mund të shpjegohet me idiotizmin: “ata janë *gjallë*”, “ata i gjeta *vdekur*”. – Gjinorja shumë “i (të) vdekunet” tregon se e-ja fundore e trajtës “të vdekunë” nuk ka qenë e plotvlershme për veshin e Buzukut, përndryshe si do të shkruante: “i (të) vdekunëvet”;

²⁹ “... qi ti z do: për të qenë në rregull me sintaksën, Buzuku duhej të shkruante: “...; ti qi z do”;

³⁰ *të konvertonetë*: të këmbejë (bindje);

afër³¹ muo dom Gjonit. E muo shkatërro të shkruomitë e gjithë kuartet mive. E tÿ tue t'ÿ pëlqyem, përze oratëtë e mī, qī u m tÿ përdā³², zot, për mue e për gjithë nierëzit të mī n gjakut sim, e për miq të mī e p'r anëmiqt të mī, për të gjallëtë porsi për të vdekunitë³³.

O zot, ti qī ordhënove na me nderunë atënë e amënë, kī mishërrier, tÿ tue t'ÿ pëlqyem, n shpirtit³⁴ sē tatēsë tim e të mamēsë sime; e atyne u ndije kuartetë e tyne; e mue e atyne na ban neve na me pasunë gazëmendnë e dritēsë jetēsë glatë³⁵.

V

Ofiqi i të vdekurvet (Buzuku 24b41-25a5)

O zot, bāsi i gjithë shekullit e aj qī shelbove³⁶ gjithë ata qī m tÿ besonjënë me zemërë të mirë, ep shpirtënave sherbëtorëvet tuve e sherbëtoravet³⁷ tuve³⁸ epu³⁹ të ndijy(e)mitë e gjithë kuatetv tyne; përse të liruomitë e ndijesënë qī ata

³¹ “ndijenë,..., e m’i afërë”: nga këto dy urdhërore *pohore* të njëmbasnjëshme e dyta (*m’i = më ji*) kundrinën përemërore e ka marrë sē përparmi (çka përbën një variacion sinaktik për t’u vlerësuar pozitivisht);

³² “qī u m tÿ përdā”; mjaft folje që sot zgjedhohen simbas tipit “unë *qa(n)*”, Buzuku i ka të tipit: “unë ha”;

³³ “p’r anëmiqt të mī, për të gjallëtë porsi për të vdekunitë”: këtu të ashtuquajturën vendore Buzuku e ka *bashkërenditur* me kallëzoren;

³⁴ “kī mishërrier... n shpirtit”: nën ndikimin e latinishtes (misereri *alicujus rei*) Buzuku ka përdorur rrjedhoren në vend të kallëzore me parafjalën përkatëse (... *për shpirtinë*);

³⁵ “dritēsë jetēsë glatë” = “dritēsë sē jetēsë sē gjatë”: tek autorët e vjetër të gegërishtes, mbas një emri të shquar në *gjinore-dhanore* dëftorthe i emrit në *gjinore* prkt. nyja e parme e mbiemrit si rregull mungojnë.

³⁶ e aj qī shelbove: gabim i dyfishtë, sepse vetori *aj* nuk ka thirrore e, më anë, tjetër sepse veta e dytë e foljes nuk mund të përkohë me të tretën e përemrit (prandaj duhej thënë: e ti qī shelbove);

³⁷ sherbëtorëvet tuve e sherbëtoreset: për pamundësi dallimi grafik të dy tingujve: ë, e, Buzukut do t’i ishte dashur që dy emrat: “sherbëtorëvet e shërbetoret” t’i shkruante njëlloj: *serbetoret*; prandaj ai shumësin ekzistues “shërbetoret” e zëvendësoi me joekzistuesin: “sherbëtoravet”;

³⁸ Sherbëtoravet tuve: si në parandejtimin e sotëm: “të tu vëllazën, të tu motra”, ashtu në *prapandejtimin* buzukjan, pronorët shumësin kanë të njëjtën trajtë për të dy *gjininë* (sot do të thuhej: “shërbetoret të tu e shërbetoret të tua”);

³⁹ Ep...epu: rishfaqje *anormale* e kallëzuesit të fjalisë në dy vende të ndryshëm të kësaj të fundit;

përherë dëshëruenë, [ata të dëshëruom] atyne t'u jetë dhanë për të përvutët të lutunë qi na m tÿ bajmë⁴⁰...

VI

Litanitë e shenjtorevet (Buzuku 20b21-20b42, 21a28-21a37)

Na të përkuatënuomitë tÿ të lusmë, zot, gjegj oratëtë tonë zot...

Ti të denjonesh klishtë shenjtë me ndërequnë e me e governuom⁴¹, tÿ të lusmë [neve gjegj].

Ti të denjonesh zotnë papë e apostoj të⁴² me gjithë ordënit⁴³ të shenjtësë klishtë ndë shenjte religjion⁴⁴ me ruojtunë e me konservuom⁴⁵, tÿ të lusmë [neve na ndiglo].

Ti regjenjet e zotënitëv kërshena⁴⁶ paq e të mbetunë bashkë⁴⁷ u ep, tÿ të lusmë [neve na ndiglo]...

Gjithë popullinë e kërshenë ndë Arbanit ata n mortajet largo, tÿ të lusmë, zot...

O ati ynë qi mbë qiellt je, kloftë festuom emënitë tat⁴⁸, artë regjënja jote, vollëndetja⁴⁹ jote kloftë porsi mbë qiellt ashtu edhe mbë dhët. Bukënë

⁴⁰ Vlen të vërehet se këtë lutje Buzuku më fort e ka parafrazuar sesa përkthyer nga origjinali latin:

“... = Zot, i të gjithë besimtarëve krijues e shpërblyes, shpirtërave të shërbëtorëve e shërbëtorëve të tua jepu faljen e të gjithë mkateve: që ndjesën, përherë të dëshiruar, ata me lutje të përkushtuara ta fitojnë”.

⁴¹ *me ndërequnë e me e governuom*: të drejtosh e ta qeverisish;

⁴² *zotnë papë e apostoitë*: origjinali *domnum apostolicum* nuk donte të thoshte: “zotnë papë” e aq më pak: “zotnë papë e apostujt”; por donte të thoshte: *zotne aapostolik*; - quajtje kjo që shërbente për të shënuar pikërisht *papën* pa tjetër;

⁴³ *Ordënë* = urdhën (në vështrimin e një korporate fetarësh rregulltarë);

⁴⁴ *Religjion* = fe;

⁴⁵ *Me ruoitunë e me konservuom*: pleonazëm;

⁴⁶ *Regjenjet e zotënitëv kërshenave* (edhe në kuptimin e individëve konkretë Buzuku emrin *zotëni* e ka përdorur si të gjinisë *femërore*): mbretërve e princërve të krishterë;

⁴⁷ *Të mbetunë bashkë* (lat. *Concordis* = mirëkuptim reciprok, pajtim pikëpamjesh, mirëshkuarje);

⁴⁸ *Emënitë tat* (mjaft emra të gjinisë *asnjanëse* – ndërkohësisht janë bërë *mashkullorë*): *emri (i) yt*;

⁴⁹ *Vollëndetja* (o-ja rezulton nga një rindërtim etimologjizues buzukjan: lat: “voluntatem”, gjinia femërore e këtij emri si dhe e disa të tjerëve gjithashtu të huazuar nga latinishtja, p.sh. *qytet, virtyt, pushtet* etj., pasqyron gjendjen në gjuhën origjinare): vullneti.

tanë neve përherë dhanë epna neve sod, e neve na liro kuartetë tonë, porsì edhe na lirojmë gjithë ata qì neve na kanë bām keq. E mos na lësho neve nde e tentuom të shpirtit, ma ti neve liro n gjithë së këqiashtit.

ELEMENTE TË KATEKIZMIT

I

***Decem Praecepta dei*⁵⁰ (Buzuku 25a16-27a5P):**

Këto janë dhjetë ordhëna qì neve na shkrou vetë zotynë me dorë të vet. E këto janë ordhënuom n sinëzot me u mbajtunë n gjithëkuj, qì ashtë pagëzuom; përse ashtë pagëzuom, aj i kërshenë grëshitetë⁵¹. E *christianus* do me thashunë nierì qì ndjek vepëratë e Krishtit. E i pari ordhënë kÿ ashtë:

Unum cole deum: një tenëzonë adoro⁵². E kondra këtë ordhëni fëjenjënë⁵³ ata qì [mbë tenëzonë] nukë besonjënë se mām mundën⁵⁴ zotynë se një nierì o një shtrigë a një qì ban mëngjì. Beso klisë së shenj të ta qish⁵⁵ të të ordhënonjë, ungjillit *shenjt* e mām vien një ungjill [o i vobeg] qì ashtë fjala e tinëzot se gjithë magjitë e mëngjìtë e tu. E ta qish ep atì shtriganit, epja klisë së; e klisa tÿ të të shtjerë ndë oratë, e tÿ të të kthenetë shëndetja me fuqì të Krishtit. E aj qì beson dreqit, e qì beson gjithë atyne magjive e sherrëgjive⁵⁶, aj qì beson mbë shtrigët, aj qì bān bār o kun tjetërë kafshë me vetëhenë tue thanë se aj kām gjā shpënësë për te, e (bān) ato festë qì n klisët ordhënuom s janë, e kush mbahetë me mos bām shërbes këtë ditë⁵⁷, e shumë të tjera kafshë qì ngae nukë kam me shkruom: gjithë këto kafshë janë

⁵⁰ *Decem praecepta dei, unum cole deum* etj. Buzuku dhjetë urdhëratë (që perëndia ia paska kushtuar Moiseut) njëherë i ka dhënë latinisht, pastaj i ka përkthyer dhe komentuar shqip;

⁵¹ “aj i kërshenë grëshitetë”: “ai quhet i krishterë” (pra, kuptimi themelor i foljes: *grishur* është *thirrur*, e jo: *ftuar*);

⁵² *Adoro*: adhuro;

⁵³ *Fëjenjënë*: bëjnë faj, mkatërojnë;

⁵⁴ *Mām mundën*: ka më shumë në dorë, është më i fuqishëm;

⁵⁵ *Ta qish*: ata çka, atë gjë që;

⁵⁶ *Sherrëgjive*: djallëzive;

⁵⁷ *Mbahet me mos shërbes këtë ditë*: (?) ndalon vehtes punën edhe në ato ditë, të cilat në të vërtetë nuk janë për t’u kremtuar;

kondra këtī ordhëni qi neve na ordhënon zotynë. I sill⁵⁸ idota n këso kafshësh fëjen, aj i tinëzot⁵⁹ me thanë se i kërshenë ashtë, kuat ashtë, aj tue mos bām vepëratë e tī; e p’r emënë të tī (të mos) greshitetë, por le të grëshitetë i dreqit, se mā do me klenë prej dreqit se prej Krishtit. E (aj) kur të vinjë i madh zot me gjykuom shekullinë me zjarm, aj kām me u vutë⁶⁰ mb’anë të shtëmanktë.

Nec iures per ipsum, qi do me thashunë: ti bē për tenëzonë të mos bainsh, mos rrëshim⁶¹ mos⁶² tue u qellunë me shokë, mos për t’amët, mos p’r apostojtë, mos (për) të munduomitë shenjtë, mos për konfesorët, mos për virgjënat, mos (për) gjaknë, mos (për) korpnë, mos (për) shpirtinë e tī. E kush një n kësosh bē ban, aj kondra kēti (të) dytët ordhënë tinëzot vete.

Sabbata sanctifices. Do me thashunë: ti të dieltë⁶³ të mos punoinsh⁶⁴. E gjithë festë qi tÿ ordhënuom të jetë n klisjet shenjtë, ate ditë punë n dorë mos zāsh aspak; por ajo ditë tÿ të duhetë shkuom nde e dashunë tenëzonë, tue votë me pām meshë, tue votë shtatë herë m klishë me u nfalë; e mbë këte mëndyrë dahetë⁶⁵ ajo ditë nde e dashunë të tinëzot. E kondra këtī ordhëni vete aj qi punon, (e qi) bie ndë kuat ditë festë; përse ditënë festë dÿ kuate janë nierī me u përkuatënuom: njani ashtë se kondra ordhënit tinëzot vete, e i dyti kuati qi për te bām vjen, mirëse⁶⁶ ligjja nukë duoj⁶⁷ qi të hinjë ndë kuat as për të diel as për festë, mos ditë punëtore; ma këta e thom se ditë festë ashtë dupio⁶⁸ kuati.

⁵⁸ *I sillidota* (ne mendojmë se ne rrokjen e fundit: -ta qëndron dëftori i thjeshtë i gjinisë asnjansë. Në këte hipotezë përemri: *i sillidota* do të rezultonte nga cungimi i shprehjes *pleonastike* “i sillido ta qish” = “cildo ata çka”. Këtë mendim na e ka sugjeruar shprehja e Budit: “*ancish ta qish*” mos prenë e vduorrë..., i robiti” R.R. f.341 rr.14): cildo;

⁵⁹ Aj i tinëzot me thanë se i kërshenë ashtë...”: i tinëzot dhe i kërshenë këtu janë e njëjta gjë. Pra të njëjtin nocion brenda së njëjtës fjali Buzuku e ka shfaqur me dy fjale sinonime, të cilat ai i ka ndejtuar në dy vende të ndryshëm të kësaj fjalie;

⁶⁰ “Kām me u vutë” (tek Buzuku paskajore-përsjellore-pjesorja e mjaft foljeve mund me një dënduri të pabarabartë të paraqesë tri mbaresat e ndryshme: -m, -në, -të p.sh., *lem, len, letë* = lindur): “ka me u vum” = do të vihet;

⁶¹ *Rrëshim*: në mënyrë të rreme, duke gënjer;

⁶² “Mos rrëshim, mos...”: “as rrëshim, as rrëshim, as...”: *konfesor*; rrëfyes, *nun*;

⁶³ *Të dieltë* (nuk merr mbaresë shumësi, sepse është femëror në bashkëtingëllore): të dielat;

⁶⁴ ..., = do të shenjëtrësh, do të kremtosh;

⁶⁵ *Dahetë*: dallohet;

⁶⁶ *Mirëse* (kalk strukturor nga italishtja: *benche*): *ndonëse*;

⁶⁷ “nuk duoj”: “nuk do të donte”;

⁶⁸ *Dupio* (ital.): dyfish;

In honore parentes. E kÿ i katërti ordhënë do me thashunë se ti të nderish të tū përrind⁶⁹, e si me u bām ndër jo me kësulët marrë, përse atyne ashtë mëjaftë aqë⁷⁰; por si ata u fëdignë e tÿ të rritnë, ashtu ti atyne me fëdignë tande ndë nevojë të tyne me u ndimuum. Përse thotë nde e shkruomit shenjt se kush ashtë mallëkuom n s’et e n s’amet, aj mort të mirë nukë mundë banjë, përse edhe sinëzot aj ashtë mallëkuom. E gjithë ata qi mbë këtë mëndyrë fëjnjënë, gjithë kondra t katërti ordhënë fëjnjënë.

Non occisor eris. Do me thashunë se qish mos do⁷¹ të jetë bām tÿ, ti mos e bajnsh kujnaj: kana mos nvra⁷², kana mos shaj, kana mos padit; kujnaj për të keq mos hi, mos kujto keq kujnaj. Esillidota një n kësō kafshësh të ban, aj kondra t parët ordhërënë⁷³ vete.

(Ne) fureris. E këjo do me thashunë përappë se qish tÿ mos kandā⁷⁴, ti mos e ban: mos vidh, mos grabit, kanë⁷⁵ me mos ngënjyem as për ndonjë udhë: mos tue tregëtuem, mos tue blenë, mos tue shitunë, e mā fort kon⁷⁶ një të vobeg, mirëse ligjja thotë: mos të vobeg, mos të begatë. E kush një n kësō sa këqiashtë të ban, aj kondra këtë ordhëni vete, qi ashtë i gjashti ordhënë qi neve na ordhënoi zotynë...

Testis iniquus. E këta do me thashunë: mos del dëshmi⁷⁷ rrëshim askuinaj, as mos padit, as mos merr nderë kujnaj. E gjithë qishdo dam aj shoq kish në teje, mbajtunë je⁷⁸ gjithë me ia kthiem. N’ashtë nderja e kësaj jete si të thom se ti thae keq për një gruo o vajzë se kështu bani, e ajo vërtet s’ashtë, aty je mbajtunë asaj me i kthiem nderë për te, atyne prapë me thanë

⁶⁹ *Të tū përrind*: për t’u vënë re fakti sintaktit i parandejtimit të pronorit sidhe fakti leksikor që emri *përrind* këtu shënon njëherazi *atënë e amënë* (kurse gjetiu vetëm: *atënë*);

⁷⁰ “përse atyne ashtë mëjaft aqë”:... *qenka*...;

⁷¹ *qish mos do*: kombinim i pjesshëm i thënies: “qish nukë do”, me thënien “qish (të) mos duosh”;

⁷² “*kāna* mos nvra”: të mos vrasish njeri (fonetikiisht: *kāna* është e gegërishtes *verilindore*: shkondranisht: *kand*);

⁷³ *kondra të parët ordhënë*: gabim material për:... *të pestit*;

⁷⁴ Qish tÿ mos kandā: çka ty nuk të ka ënda;

⁷⁵ *Kāna kânë*: variante fonetike të përemrit kush në kallëzore;

⁷⁶ *Kon*: kund, gjëkund;

⁷⁷ *Dëshmi*: dëshmitar (kurse: *dëshminjëni* = dëshmi);

⁷⁸ *Mbajtune je*: je i detyruar;

se: u rrena për fyti⁷⁹; ta ç thashë nukë ashtë e vërtetë. E kush mbë këtë mbëndyrë të fëjen, t tetit ordhënë fëjeu...⁸⁰

Nec rem cupies alienam. Qi do me thashunë se ti mos dëshiroish gjanë e huoj, mos pasënë, mos bashtinënë⁸¹, mos kualtë, mos lopëtë, mos arënë, mos kopështitë, mos ndonjë të mirë qish shoqi ka e tÿ të ndotë⁸² kaq se (aj) ka e ti s'ke, e me këtë dëshir ia dëshiron. Ti me mujtunë me ia marrë ndo për kusëri ndo për forcë, nuk kursenishje⁸³. E kështu mbë këtë mëndyrë tue fëjyem, ti fëjen këtë dhjeti ordhëni qi ka ordhënuom zotynë.

II

Shtatë mkatet mortarë (Buzuku 27a13-28a30):

I pari kuat mortār ashtë superbis⁸⁴, qi madhështonetë nierī, e aj qi do me u bukuruom⁸⁵. Kush madhështonetë n sē vobequt e n sē vofënit⁸⁶, e nukë flet me shojt as me fqinjët, as nuk ecën me një shoq; përse shoqi nukë kã⁸⁷, e kã si dhunë⁸⁸ me të me ecunë. E kush do me u bām mām i bukurë se nuk e kã bām zotynë. E kush nukë le me shkuom fjala e njaj plaku për të dërejtë ndaj të, kinëse aj kã e aj s'kã⁸⁹. E aj qi lypën lavd, e aj qi do me klenë vutë n krye fryesësë, e aj qi këqyretë ndë pasqyrë; e aj qi për plak as për mām të mirë nierī se ashtë vetë s kã qyrë⁹⁰. E kush mbë këtë mëndyrë fëien, aj fëjen ndë të parët kuat mortār.

⁷⁹ *Rrena për fyti*: thashë një gënjeshtër të fjeshtë: *ta c* (relikt i çmueshëm i përdorjes së mëvetësishme, d.m.th. pa parafjalë, të dëftorit të thjeshtë të gjinisë asnjansë): ata çka;

⁸⁰ *T tatit ordhënë fëjeu* (më lart: *kondratt* katërti ordhënë *vete*): sintaksë e lëkundshme nën ndikimin e latinishtes;

⁸¹ *Bashtinë* (sllav.): pronë tokash;

⁸² *Të ndotë* = të duket;

⁸³ *Kursenishje*: do të kurseheshe.

⁸⁴ *superbia* (lat.): mendjemadhësia;

⁸⁵ *do me u bukuruom*: do që të zbukurohet;

⁸⁶ *madhështonet n sē vobequt e n sē vofënit*: mburret me këtë gjë që është i varfër e (?) i paprind;

⁸⁷ *pëse shoqi nuk ka*: ngaqë tjetri është skamës;

⁸⁸ *si dhunë*: për turp;

⁸⁹ “*kinse aj ka e aj s ka*” (autori, edhe sikur të kishte dashur, nuk do të mund të shprehej me një mënyrë më të pashkathët): “me pretekstin se *ai vetë si i gjykuar qenka i pasur, kurse gjykuesi* – i varfër”;

⁹⁰ *qyrë*: përfillje;

I dyti kuar mortār kŷ ashtë: mēnia⁹¹ qi nierī nukē mundē shyfrenjē⁹² as një grimzē, por e kā të mjerēnē shpirt ndē fyt. Aty s kā qyrē qish aj flet; e [flet] sā çudi e dhunī e vinjēnē ndē mend, aqē i thotē. E aty në ditētē kun një kshill⁹³ të njëj shoqi, aj p'r ate mēnī ia qet jashtë. Aj për mēnī mvret, aj kujton keq. Aj qish mundē, por keq; se nukē mundēn, mā prashtu nukē kursene⁹⁴. E për shumë mot, aj në u mēniftē, aj mā me shoq s foli as nukē pajtoi⁹⁵. E kētu kush të fējen, fējen ndē të dytēt kuar mortar.

I treti kuar mortār kŷ ashtë, tue prituom nierī ndē arrēsye të shpirtit⁹⁶, as ndonjë punē të mirē aj nukē bani mos⁹⁷ mbē meshē, mos kryq; mos me ndigluom ungjillē shenjt, mos me u rrēfyem, mos me u konguom mbē herē⁹⁸, mos për shpirtit të parēvet bani mirē, mos për shpirtit t'atyne qē atī mirē kanë bām. Mā mirē me desh me ndenjunē se *pater noster e ave Mēri* mē thanē; mā mirē desh me folē dhunī⁹⁹ se me lutunē tenēzonē. E aj bie ndē kēte kuar qi parē se punēnē e shpirtit sheh punēnē e kēsaj jete. E kēshtu kush fējen mbē kēte mēndyrē, fējen ndē të tretēt kuar mōrtar.

I katērti kuar mortār ashtë kŷ qi i thomi na envidheja¹⁰⁰. E kētu fējen nēri, ku shoqnē e fqinjēnē nukē e do nierī porsi vetēvetēhenē. Aj qē bān mēnī, aj qē kujtoi keq shoqit e fqinjēsīsē. Kur shoqi kā mirē, ati i ndotē keq e atī mirē nukē i ndotē mirē: mos për shēndet, mos për të mirēt, mos për gazēmend, mos për të pasunit. Kur ata patnē keq, ti u gēzove; kur ata patnē mort, ti nukē i anēkove; kur ata klenē sēmutē, ti nukē i vizitove; e mā të pēlqyem pate, kur gjegje keq për ta se mirē. E kush mbē kēte mēndyrē fējen, aj fējen ndē të katērt kuar mortār.

I pesti kuar mortār kŷ ashtë: kush ashtë i shtrenjtē,¹⁰¹ e mā do me pasunē arē e vistār e gjā mbē kēte jetē se jetēnē e amēshuome. E parē lij¹⁰² shpirtinē me i votē keq se me dhanē një bagētī për shpirtit të tī; e atī qi ashtë

⁹¹ mēnia: (jo mēria, urrejtja, por): zemērimi, inatosja;

⁹² Shyfrenje (lat.ital.): të durojë;

⁹³ Kshill: fshehtësi;

⁹⁴ Se nukē mundēn, mā prashtu nukē kursene: sikur të mundte, nuk do të kursehej (qē t'ia bēnte tjetrit të keqen);

⁹⁵ S foli as nuk pajtoi: (e pat ajo punē) nuk do të flasē as nuk do të pajtohet;

⁹⁶ Ndē arrēsye të shpirtit: në çēshtje shpirtērore;

⁹⁷ Mos: as; mbē herē: mbē kohē (tē vet);

⁹⁸ Mbē herē: mbē kohē (tē ve);

⁹⁹ Me folē dhunī: të thotē fjalē turpi;

¹⁰⁰ Envidheja: zmiri (qi i thomi na: në të vërtetēn envidheja rrjedh nga lat.ital. *invidia*);

¹⁰¹ I shtrenjtē: dorështrēnguar (nē kētē kuptim pērdoret p.sh. në Gjakovē);

¹⁰² E parē lij: e mē parē do të linte;

eçim e unëtë, parë e lij me iu kalbunë copa bukë se me e dhanë atī qi ka nevojë, mirëse ata qish të kalbetë përzanë nukë ashtë, në mos dafsh kapshatënë¹⁰³ n gojet sote. E shumë të mirë mbë këte shekullë mundë banje ti, e nukë ban. E mbë këte mëndyrë kush fëjen, aj fëjen nde e pesët kuat mortār.

I gjashti kuat mortār kÿ ashtë: kur ba nierī e pi tepërë, e i ban keq. E këtī kuati fëjen aj qi kurrajtë kuarto temporatë¹⁰⁴ nukë ngjënon¹⁰⁵. Kërshmetë nukë ngjënon: vengjillë¹⁰⁶ qi ordhënuom ashtë, nukë ngjënon. Gjashtë herë në i piqë¹⁰⁷ me ngranë, haj¹⁰⁸. Mbasi kã drekunë¹⁰⁹ e të i vin¹¹⁰ përhapë u, aj, tue klenë ginë, por ha. Aj kã pītë e ngranë; e për lakēmī të fytit djerje mos i vjell aj me ata të ginë nukë (ashtë) kondend¹¹¹. E kÿ tue fëjyem mbë këte mëndyrë, fëjyem kã nde e gjashtë kuat mortār...

III

Duodecim articui fidei (=12 nenet e besimit, **Buzuku 29a17 – 29a27**)

Kÿ ashtë i pari kuat¹¹²; aj qi nukë jet fort mbë fët të Krishtit; (e qi) porsã e vgjen¹¹³ kun pak të keq, as tu thotë: vet, banem turk. E në besove mbë ndonjë kafshë qi frynjënë; ti në beso mbë korbt se kraku, e ashtë keq; ti në besobve mbë grishëzet; o mbë qishdo kafshë nierī beson jashtë ordhënit tinzot, aj kã fëjyem ndë dymbëdhjetë artikuj të fesë.

¹⁰³ *Kapshatënë: kafshatënë;*

¹⁰⁴ *Kuarto temporatë* (ital. Fjalë për fjalë: *të katër kohët*): agjërimet prej tri ditësh në secilën nga *katër stinët* e vitit;

¹⁰⁵ *Ngjënom*: agjëron;

¹⁰⁶ *Vengjilë*: (it. *Vigilia*): dita para festës;

¹⁰⁷ *Në i piqë*: në i takonte;

¹⁰⁸ *Haj*: do të hante;

¹⁰⁹ *Drekunë*: ngrënë drekë;

¹¹⁰ “mbasi *ka* drekunë e të i vin: “Mbasi *të ketë* drekunë e të i vijë”;

¹¹¹ kondend (ital.): i kënaqur.

¹¹² *i pari kuat*: titullit të fragmentit nuk i përgjigjet teksti, sepse në tekst nuk thuhet gjë për *vetë nenet*, por flitet vetëm për *mkatërimet* kundër tyre; - *mkatërimet* këta, nga të cilët autori ka përmendur vetëm dy: atë të *paqëndrueshmërisë së besimit* dhe atë të *bestytisë*. I pari (“*porsa e vgjan kun pak të kad*, ashtu thotë: vete *banem turk*”) është me rëndësi historike si për lehtësinë, me të cilën mjaft shqiptarë braktisën krishtërimin ashtu për agjitacionin e haptë të Buzukut kundër kësaj braktisjeje;

¹¹³ *Vgjan* (=gjen): v-ja do të jetë *protezë* (krahasoni *vgjollë=gjollë*): a-ja hundore i takon gegërishtes së verilindjes.

IV

Shtatë vepërat e mëshirësë (Buzuku 29a28 – 29a45)

*Tash flasmë për të shtatë vepëratë mishëriersë*¹¹⁴

Këjo ashtë e para: të vobegunë me mos e nginjunë¹¹⁵, as me pītē s'i dhae; të x(h)veshuninë nukë e mveshe, mā tuqeq i dha fjalënë e mirë; udhëtarrë tue mos e lanë mbë stan; aj qi ashtë i nevojshim¹¹⁶, bduom n deret sote kle me të madh të shanë pā ndonjë mishërier; të sëmune nukë vojte me e pātē, as për te nuk të rā ndë mend; të vdekuninë nukë përcolle: parë bane një elm¹¹⁷ më shtëpī se atje vojte; as *pater noster* as *ave Mëri* për te nukë thae; e qishdo mujte me bām për nder të tinëzot ti nukë e bane.

ELEMENTE TË RITUALIT

I

Exorcista cathecuminorum¹¹⁸ (Buz.29b3 – 29b29)

Këjo ashtë mëndyrë si pagëzonenë djelmtë: mā parë, sā vjen djali e vajza me u pagëzuom, pyetë ti prift si t'i vesh emënë (*e*) djalit o vjazës(së); në kloftë fjetunë, ban ta nqonjënë, e thuo: Gjon o Mëri, qish pyetën¹¹⁹ prej klisjet shenjte? – Fenë. E prifti përhapë të thoetë: e feja qish ndimë kā me të dhanë¹²⁰? E i përgjegjën: jetënë e amëshuome.

¹¹⁴ *Vepëratë mishëriersë*: pritej: “vepëratë e mishëriersë”;

¹¹⁵ *Këjo ashtë e para* (S.R. *vepërë e mishëriersë*): *të vobegunë me mos e nginjunë*: pra, në kundërshtim me titullin e fragmentit, Buzuku edhe këtu ka folur (jo për vetë vepërat e mëshirës, por) për *shkeljen e porosivet* që të kryhen vepra mëshire;

¹¹⁶ *evojshim*: nevojtar;

¹¹⁷ *Elm*: (?) helm: pije alkoolike.

¹¹⁸ *Exorcista cathecuminorum*: ai prift, i cili shpirttrave të nxënësve të katekizmit ua nxjerr jashtë frymën e djallit;

¹¹⁹ *Qish pyetën* (kalk kuptimor nga italishtja *domandare* = a) *pyetur*, b) *kërkuar*: ç‘kërkon?;

¹²⁰ *E feja qish ndinë kā me të dhanë*: latinishten: *quid* (Fides *quid* tibi praestat? = Feja ç‘do të japë?). Buzuku e ka dobësuar. Buzuku së pari do të ketë shqipëruar nga latinishtja. - Te Budi R.N. 30 gjejmë: “Fejet qish të mirë prej me pasunë”;

Këjo ashtë jeta e amëshuome: ndiglo, Izrael, tët zot zotnë tand¹²¹. Ti të duosh tët zot zotnë tand me gjithë zemërë tande e me gjithë shpirtit tand, e me gjithë të ditunë tand¹²² e me gjithë fuqī tande¹²³; e shoqnë e fqinjënë tande porsi vetëvetëhenë. E qish mos do tÿ të jetë bām, sa ti tjerëvet mos e bainsh.

E ashtu prift fryi ndë faqe: daju n si, shpirti i mallëkuom, e [ti] ep vend shpirtit shenjtë.

E mbasandaj, ti prift, bani kryq m ballë e mbë zemërë: merr Gjon, shenjtë e kryqsë si m ballë ashtu mbë zemërë, e merr shqytnë e fesë të ordhënit qiellsë¹²⁴, e ashtu ban të jësh n sē bāmeshit qi ti të mundnjësh me klenë klisha e tinëzot¹²⁵.

II

***Benedictio salis*¹²⁶ (Buzuku 30a25 – 30b21)**

I madhi zot, tÿ të lusmë me gjithë fuqī tande të madhe¹²⁷. O ati shenjtë e i mujtunë¹²⁸ i jetësë glatë, ti mā të vogëlënë mishërier u denjove me dhanë krypënë qi n soje gjithë kafshëtë të mundë banenë t’ambła¹²⁹, qi ajo ashtë dhanë nierëzet për t ngranë, ata me amblëtuom gjithë gjellënë e korpit me te. E birit tit ti atī ordhënove këta me klenë ordhënuom n si. E prashtu tÿ, zot, lutemi përvutë qi këjo krypë kle kondend ajo me klenë bekuom qi n faqejet sē madhe sote ajo n fuqiet sote me marrë ashtu me klenë kondra

¹²¹ *Tët zotnë tand*: këtu Buzuku dallimin midis *zotënisë* dhe *perëndisë* e ka bërë në saje të *dy sintaksave të ndryshme* të pronorëve të shqipes (lat. *Dominum Deum tuum* = zotëninë Perëndinë tënde);

¹²² *E me gjithë të ditunë tand*: gabim gjuhësor për: “...të ditunë tat”;

¹²³ *E me gjithë të ditunë tand e me gjithë fuqinë tande*: edhe këtu Buzuku është shmangur nga origjinali latin (*et ex tota mente tua* = *e me gjithë mendnë tande*); - shmangie kjo, që rivërteton tezën tonë mbi prejardhjen buzukjane të kësaj formule në gjuhën tone;

¹²⁴ *Merr shqytnë e fesë të ordhënit qiellsë*: “lat.*sume fidem coelestium praeceptorum* => merr besimin e porositë qiellore.

¹²⁵ *Ban të jësh n sē bāmeshit qi ti të mundnjësh me klenë klisha e tinëzot*: (lat. *Talis esto moribus, un templum Dei jam esce possis* =>) ji për nga shprehitë i atillë që të mund të jesh qysh tash falëtoe e Perëndisë.

¹²⁶ *Benedictio salis*: bekim i kripës;

¹²⁷ *Tÿ të lusmë me gjithë fuqī tande të madhe: në vend të parafjalës: me pritej parafjala: për;*

¹²⁸ *I mujtunë*: i pushtetshëm;

¹²⁹ *T’ambła*: të shijshme;

gjithë shpirti qi pā ligj ashtë, e ajo ta bdenjë n kësi së riu frujti lenë¹³⁰. E aj n'ashtë kun gjakafshë pegām n si o sēmunë tȳ tē lusmē, i mujtuni zot, ti atī me ī dhanē shēndetnē e jetēsē glatē; e kējo krypē shkatërroftē gjithë tē kujtuom qi aj i paligji¹³¹ kujtuom kā pērmbī kēte tē rī frujt...

Merr pakēzē krypē e shtjere ndē gojë djalēt tue thashunē: N.mer krypēnē e urtēsē¹³², pērse tȳ tē tē jetē i pērmishēriershim i mujtuni zot mbē jetēt tē glatē.

III

... (Buzuku33b19 – 33b45)

Mbasandaj thuo prift *Pater noster* qi vjen me thashunē¹³³ shqip¹³⁴.

Ati ynē qi je mbē qiell u festoftē emenitē tat, artē rēgjēnia jote, kloftē vollundetje jote si mbē qiellt ashtu edhe mbē dhēt; bukēnē tanē qē neve pērherē na ashtë dhanē, epna neve sod; e neve na liro detyrēnē tanē, porsi edhe na lirojmē gjithë ata qi neve na janë detuor¹³⁵; e mos na sjellē neve ndē tē tentuom, por neve na liro n sē keqi.

E tash prifti ka me thashunē kredinē¹³⁶ pērmbī djalēt:

Besoj m një tenēzonē, ati i mujtunē qi bani qiellē e dhenē; e mbē Jezu Krishtnē birrē e tī, një i vetēmē zoti unē qi kle zanē n shpirtit shenj, lenē¹³⁷ n shēnē Mēriet virgjenē, munduom pērndēnē ordhēnē tē Pilatit, vum mbē kryqt: e vdiq, e u shtī ndē botē¹³⁸, e u dorgj ndē ferrēt¹³⁹; e tē tretēnē ditē u ngjall n mordjet, e vote mbē qiellt, e rri mbē tē djathēt tē tinēzot, atēt mujtunē; e mbasandaj kā me ardhunē me gjykuom tē gjallē e tē vdekunē. Besonj mbē

¹³⁰ *N kësi së riu frujti lenē*: prej këtij tē porsalinduri;

¹³¹ *Aj i paligj*: djalli;

¹³² *Urtēsē*: urt(ēs)isē;

¹³³ *Qi vjen me thashunē*: (ndikim nga italishtja);

¹³⁴ *Te Buzuku*, kundrejt quajtjes së vendit tonē: “ndē *Arbanīt*” qëndron quajtja e gjuhës sonē: *shqip*”;

¹³⁵ *Qi neve na janë detuor* (lat. *Debitorem* = borxhli): qē kanë detyrime ndaj nesh (në vend tē trajtēs njëjtēs: *detuor* pritej trajta shumë: *detorē*, e cila *nuk* njihet nga mbasardhēsit e Buzukut);

¹³⁶ *Kredinë*: kredonē (*kredi*: kredoja);

¹³⁷ *Lenē* (kle lenē): qe lindur, lindi;

¹³⁸ *Ndē botē*: në dhe;

¹³⁹ *Ndē ferrēt*: në ferr (në kuptimin jo kristian por *pagan* tē fjalēs).

shpirtit shenjt e mbë shenjtet klishtë katolike të gjithë shenjtet për të liroun të kuartit; edhe se gjithë korp kã me u ngjallunë, e jeta e amëshuome kã me ardhunë.

IV

...(Buzuku 34a9 – 34b9).

E aty le të hinjë ndë klishtë ndrikulla tue pasunë marrë n dorë stolënë.

Hinë ndë klishtë shenjte, e [ti] të adoroish të birrë e shënë Mërisë virgjënë, qi aj tÿ të ktheu me klenë lanë¹⁴⁰ n gjithë kuartit së lenë¹⁴¹.

Hinë ndë klishtë të tinëzot, e të njoftsh se je shpëtuom n doret së pãmënit¹⁴² e n mordjet së jetësë glatë; trembu n idolashit së dreqit; pështyj e shaj gjithë të glanatë¹⁴³ e dreqit, ashtu qi kurrajtë atÿ mos i nfalësh.

E tash përndënë të mujtuninë Zot je e ndënë Jezu Krishtnë, birrë e tÿ, me shpirtinë shenjt qi aj ka me ardhunë me gjukuom të gjallë e të vdekunë e gjithë shekullinë me zjarm.

E aty prifti vete tek pagëzonetë¹⁴⁴ me gjithë djalë, e aty pyetën komëtritë¹⁴⁵ si e kluonjënë¹⁴⁶ ate djalë.

N.Gjon, a renegon[j]¹⁴⁷ dreqnë? – E renegonj.

E gjithë vepëratë e ti? – I renegonj.

E gjithë madhështinë e ti? – E renegonj.

E û tÿ të lyenj me vojt, tÿ me të klenë për të shëlbuom mbë parmëzat¹⁴⁸ e ndër të dÿ krahët¹⁴⁹ m tenëzonë Jezu Krishtnë zotnë tanë¹⁵⁰, përse ti të kësh jetënë e amëshuome e ti të gjellinsh për jete të jetësë¹⁵¹.

¹⁴⁰ *Me klenë lanë*: që të jesh larë;

¹⁴¹ *N gjithë kuartit së lenë*: nga i tërë mkati origjinar;

¹⁴² *Së pãmënit*: gabim gjuhësor për: “së t pãmënit”;

¹⁴³ *Të glanatë e dreqit*: gjërat që u ngjajnë atyre të dreqit, punët që shëmbëlajnë me ato të djallit;

¹⁴⁴ *Tek pagëzonetë*: lat. *Ad. Baptisterium* (Budi R.R. 35: *mbë vent ka e pagëzon*);

¹⁴⁵ *Komëtritë*: Budi R.R. 36: *kumëtritë* sot geg. kumbaretë;

¹⁴⁶ *Kluonjënë*: quajnë;

¹⁴⁷ *Renegon* (lat.): mohon (Budi R.R. 36: *a dahë* - Satanet);

¹⁴⁸ *Mbë parmëzat*: lat. *In pectore*, Budi 36: *mbë krahanuor*;

¹⁴⁹ *Ndër dÿ krahët*: lat. *Inter scapulas*, Budi: *mbas qafe ndërmjet dÿ shpatullave*. Në këtë paragraf *shënimin e rubrikës* (d.m.th. udhëzimet dhënë priftit për kryerjen e ritit fetar): lat. *Deinde*

N.Gjon¹⁵², a beson m tenëzonë (*zotnë*) atë(në) e mujtunë, qi bani qiellë e dhenë? – Besonj.

A beson m Jezu Krishtnë birrë e tī, një i vetëmë zotynë lenë e munduom? – Besonj.

A beson mbë shpirtinë shenjtë e mbë shenjtet klishtë katolike, të gjithë shenjtët, për të liruom n kuateshit, e se gjithë korp kã me u ngjallë, e jeta e amëshuome kã me klenë? – Besonj.

[Qish lypën? – Bagminë.]

A do të pagëzonest? Duo.

N.Gjon, û tÿ të pagëzonj p'r emënë të atit, e birit, e shpirtit shenjt.

V

***Ordo desponsandi*¹⁵³ (Buzuku 35a4 – 35a22; 35a34 – 35b2; 36a17 – 36a19; 36a45 – 36b7);**

Këtu u mbaruo bagmi, e tash zanë nfill të vumitë¹⁵⁴ e kunorësë.

Sacerdos intingit pollicem in oleo catechumenorum, et infantem ungit in pestore, et interscapulas in modum Crucis dicens (= Budi R.R. 36: E mbas këncō, Prifti mb'atë ças të përkasë pulqerrë e djathtë ndë vojt shint qi ashtë Catechumenorum, e n kryq ta lyenjë foshnjënë, m̃a parë mbë krahënuor, ani mbas qafe ndërmjet shpatullavet, tue thanë).

Buzuku njëherë e ka reduktuar vetëm në kaq gjë: “mbë parmëzat e ndër të dÿkrahët”, pastaj pa asnjë dieferencim tipografik ai shënimin kështu të reduktuar të rubrikës e ka përzier me tekstin e lutjes përkatëse: - Çka atë e ka shpënë te bashkërenditja *iracionale* e togfjalëshit: *mbë parmëzat e ndër të dÿkrahët* me togfjalëshin: *m tenëzonë Jezu Krishtnë zotnë tanë*.

Tani ky reduktim i skajshëm i shënimit të rubrikës dhe kjo përzierje tipografike e të dy teksteve janë vetëm njëra nga shfaqjet e shumta që tregojnë se sa tmerrësisht të pavolitshme qenë rrethanat materiale, në të cilat Buzuku arriti të shtypte veprën e vet.

¹⁵⁰ Shprehjen e thjeshtë të tekstit origjinal: “m Christo Jesu *Domino nostro*” (= në Krishtin Jezu *zotninë tonë*) Buzuku e ka shqipëruar dyfish: “*m tenëzonë Jezu Krishtnë zotnë tanë*”;

¹⁵¹ Latinisht: *ut habens vitam aeternam* Buzuku në vend që ta shqipëronte qoftë kështu: *përse ti të kesh jetënë e amëshuome*, qoftë kështu: *përse ti të gjëllinsh për jetë të jetësë*, e ka shqipëruar njëherazi në që të dy mënyrat: *përse... e ti...*;

¹⁵² Në tekstin latin sigla N (që është shkronja nisjore e fjalës nomen = *emër*) figuron në vend të emrit të djalit apo vajzës që do të pagëzohet. Tani, në vend që të shënonte qoftë vetëm siglën qoftë vetëm emrin e *rastit*, Buzuku ka shënuar njëherazi njerën dhe tjetrin.

¹⁵³ *Ordo desponsandi*: ri ti fejesës;

Paqi¹⁵⁵ i tinëzot kloftë mib këte stan¹⁵⁶ e atyne¹⁵⁷ qi mbrenda jesënë.

Zgiedhmë nde e shkruomit shenjtë të ligjsë plakë¹⁵⁸ se, tui klenë i mujtuni e basi i gjithë shekullit zot¹⁵⁹, bani të parënë atë tanë Adamnë, e foli atëherë i mujtuni zot: nukë ashtë mirë me klenë nierī vetëmë; e prashtu atī të i bajmë (një) ndimë (që) të shembëllenjë mbë nierīt. E aj i mujtuni zot bani me nfjetunë Adamnë E Adami tue nfjetunë, basi i gjithë shekullit nxuorr një brinjë n Adamit pā ndonjë të dhimtunë. E anso birnje i mujtuni zot bani të parënë amë tanë Evenë...

... ky trim i rī, tue dashunë me votë p'r arrësye të tinëzot, si kã ordhënuom zotynë, aj i mujtuni zot i gjithë kafshëvet, gjithëkuj qi i denjë e me arrësye ashtë me lypunë, e lypën këte të re⁰ rī¹⁶⁰ N. për fat vetī, tue u kujtom anso besedësh qi flet shpirti i shenjt për gojë të Salamonit urtë: mjerë i vetëmi; përse, kur aj të bjerë n dhē¹⁶¹, të mos ketë kush ta ngrenë. E përhapë këte fjalë flet mbë tjetërë vend: flet, e anëkonetë e kla i sëmuni, kur ndaj te s'ashtë gruo...

N. a do këte të rī trim, o vashë N., me e marrë për fat vetī si ordhënon shenjteja klishtë katolike? – Duo.

Beko, zot, këte unazë qi na p'r emënë tat bekojmë që ajo qi ta banjë, ndë paq tat¹⁶² kloftë me mbetunë, e ndë vollundet tande të jetë e fortë me mbetunë, e nde e dashunë tat të ketë me gjellë¹⁶³, e të mplaketë e të shumonetë, ndë të mirë gjellë vjetëtë e tyne paçin.

¹⁵⁴ “Zanë nfill të vumitë”: asnjansit njëjës të pjesores së substantivuar rregullisht i shërbeu si shumës femërori përkatës, p.sh. “të vumitë: të vumetë”: kurse këtu çrregullisht trajta e asnjansit njëjës shërben edhe si trajtë e shumës përkatës, - çrregullësi kjo që shfaqet edhe te Budi.

¹⁵⁵ Paqi: trajtë mashkullore inovuese kundrejt femërores së zakonshme: *paqja*;

¹⁵⁶ Stan: pritej: *shtëpī*;

¹⁵⁷ Mbi këtë stan e atyne: pritej ose: mbi këtë stan e mbi ata ose: *kētī stani e atyne*;

¹⁵⁸ Të ligjsë plakë: të dhiatës së vjetër;

¹⁵⁹ Tue klenë i mujtuni e basi i gjithë shekullit zot: i mujtuni zot e basi i gjithë shekullit tue klenë... (... *qish kafshë?* - Pra, këtu mungon pjesë emërore e kallëzuesit emëror);

¹⁶⁰ Këto të rē o rī: mungesën e nyjës të përpara trupit rī të mbiemrit të rī ne e mbajnë *gabim gjuhësor* edhe për kohën e Buzukut;

¹⁶¹ “Të bjerë n dhē”: pritej: “të bjerë për dhē”;

¹⁶² “Ndë paq tat”; femërorët në bashkëtingëllore qysh në kohët të Buzukut kishin nisur të përdorëshin edhe si *mashkullorë*, por jo njëherazi edhe si *asnjanës*. Pra *tat* për *tande* prkt. *Tand përbën gabim gjuhësor*;

¹⁶³ Beko, zot, këtë unazë qi ajo qi ta banjë, ndë pactat kloftë me mbetunë, e ndë vollundet tande të jetë e dashunë tat të ketë me gjallë... (lat. Benedic, Domine, annulum, quem nos in tuo nomune benedicimus, ut quae eum gostaverit, fidelitatem integram suo sponso tenens, in paca et voluntate tua permaneant, atque in mutua charitate semper vivat =) Beko, Perëndi, këte unazë, të cilën na në emër tënd po e bekojmë, që ajo, e cila do ta

MESHARI: FRAGMENTE NGA DHIATA E RE

Ungjilli simbas Mateut II. 1-12. (Buzuku 43a28-43b18)

Tue klenë lētē¹⁶⁴ Jezu ndë Betlemt të Judësë ndë dit të regjit Rod, hinje magëritē¹⁶⁵ erdhnë prej së dalët së diellët ndë Jeruzalemt, tue thashunë: ku ashtë aj qi leu, regji i Xhudhivet? Përse na pām uillinë e tī nde e dalët të diellët, e na vijmë ate me e adoruom. [E] ue patë këte regji Erod u turbuo, e em atë gjithë Jerozalima. E tue mbëljedhunë gjithë krenëtë e priftënet e shkruositë e popullit, pyeti ata ku Krishti të lindë¹⁶⁶. E ata i thanë: ndë Betlemt të Judësë, përse ashtu ashtë shkruom për profetënë¹⁶⁷; e ti Betlem, qytyetja e Judësë, nuk je mǎ e vogëla ndër zotënīt të Judësë; përse n teje të dalë aj qi të gobrrnonjë popullinë tem [Ashtu] atëherë Herodi grishi mb’anë magërit, mǎ mirë muor fjalë n sish n së dukunit së uillit¹⁶⁸. E u tha: ecëni ndë Betlemt, e kërkoni mirë për djalët; e kur ju ta kini gjetunë, ju më bani me ditunë, përse edhe u të vinj me e adoruom. E ata si panë fjalënë e regjit, u danë; e hinje uilli qi patnë pātē nde e dalët të diellët, u duol përpara, djerje kur erdh përmbī djalët. E si panë uillinë se mbet, ashtu me të madh gazëmend u gëzuonë. E (si) hinë patnë ndë kësollët, gjetnë djalëtë me Mërinë t’amënë; e u vunë mbë glunjë, e adoruonë, e nçilnë vistarrë e tyne, i nfaalnë dhunëtīe: ār, kjem e mirrë. E panë nd’andërrë ata me mos u kthyem tek Erodi, e për tjetërë udhë kthyenë ndë dhēt të tyne.

Ungjilli simbas Mateut IX. 1-8. (Buzuku 14a20 – 14a41):

...tue pasunë hipunë Jezu mbë një barkë, shkoi detinë¹⁶⁹, e erdh ndë qytet të tī. E hinje se i përune përpara një të sëmune si për dergje¹⁷⁰ ndë një

bartë të përmbetet në paqen dhe vullnetin tënd, duke i qëndruar burrit të vet plotësisht besnike e duke jetuar gjithmonë në dashuri me të. Pra pikat brendiore më tipike të lutjes mbi unazën Buzuku ose i ka *kaluar në heshtje*, ose i ka shfytëruar.

¹⁶⁴ *Tue klanë lētē*: due pasë lindur;

¹⁶⁵ *pagëritē*: dijetarët, t’urtit (mbaresa e shumësit: -ër - përbën problem);

¹⁶⁶ *të lindë*: kishte për të lindur;

¹⁶⁷ *për profetënë* (kalk nga latinishtja: *për probbetam* = me ndërmjetësinë e profetit);

¹⁶⁸ *n së dukunit së uillit*: rreth kohës në të cilën u çfaq ylli.

¹⁶⁹ *Shkoi detinë*: nga njëri breg i detit kaloi në tjetrin;

¹⁷⁰ “Qì por dergjē”: që po dergjej”;

shtrat. E tue pām Jezu besënë e madhe të tynenë, tha t sëmunt: kī besë, bīr: kuatetë e t̄y të janë liruom. E hinje zhdo n shkruosëshit thoshnë ndë vetëhenë: ky por biastemon. E tue pām Jezu, të kujtuometë e tyne, tha përse ju kujtoni keq ndë zemërat tuoj? Qish ma udob vjen me thashunë: të jenë liruom kuatetë e tū; o me thanë: ngreu e ecë? E pur¹⁷¹ ju të dini se i biri i nieriut k̄a të mujtunë mbë dhēt me liruom kuatetë, [e] tha t sëmunt: ngreu e merr shtrattë tat, e ecë më shtëpī të tande. E u ngriti e vo më shtëpī të tī. E shumica që shihnë, çuditishnë e përlëvdonjinë tenëzonë, se aj kish dhanë kaq të mujtunë nierëzet.

Ungjilli simbas Mateut XX. 1-16.(Buzuku 48a29 – 48a27):

...mbë këtë shembëlltyrë ashtë regjënja e qiellit: një nieri ati i fëmijësë qī të del jashtë nd’aksan të dritësë¹⁷² me shpūtë¹⁷³ punëtorë ndë vëneshtë të tī. E u godit me ta k̄a një denār¹⁷⁴ n ditët, e i dërgoi ndë vëneshtët të tī. E përhapë duol mbë herë të tërcësë¹⁷⁵, pā zhdo¹⁷⁶ të tjerë tek jesënë ndë trekt pā punë. E u tha atyne: ecëni edhe ju ndë vëneshtë teme, e u juve t’u ap qish për të dërejtë të jetë. E ata vonëte. E përhapë duol mbë herët të sestësë e të nonësë¹⁷⁷, e bani porsi t parëvet. E mbë herët të njëmbëdhjetë orësh¹⁷⁸ duol edhe gjet të tjerë, e u thotë: përse ini pā punë këtu sod gjithë ditënë. E ata i thanë: përse kush nukë na muor ndë punë. E u tha atyne: ecëni edhe ju ndë vëneshtë teme, e të kin ta qish të jetë p’r arësye. E si u bā natë, thotë i zoti i vëneshtësë prokuratorit tī: grish punëtorët, e u ep fëdigënë e tyne, [e] tue zanë n fill mbë të mbrapëmitë¹⁷⁹ djerje mbë të parët. E ata qī vonëte [mbë] të njëmbëdhjetët orë ndë vëneshtë, patnë (k̄a) një denār (porsi të parët). E të parët kujtonishnë me pasunë mā shumë. Ma edhe ata patnë k̄a një denār. E murmuronjinë kondra atit fëmijësë tue thashunë: këta të

¹⁷¹ *Pur* (në italishte: *pure* do të thotë: *e me gjithë këte*: kurse këtu është (sh)përdorur në kuptimin e *me qëllim që*).

¹⁷² “Nd’aksan të dritësë”: “në *ag* të dritës”;

¹⁷³ *Me shpūtë*: që të shpinte;

¹⁷⁴ *Denār*: monedhë e kohës;

¹⁷⁵ “Mbë herë të *tercesë*”: “në kohë të *së tretës*” d.m.th. në orën e tretë, në orën tre (duke barazuar kohën e agimit me orën zero);

¹⁷⁶ *Zhdo* e disa, do; *mbë herët të*;

¹⁷⁷ *Sestësë e të nonësë*: në orën *gjashtë* e në orën nëntë;

¹⁷⁸ *E mbë herët të njëmbëdhjetë orësh*: gabim gjuhësor i dyfishtë, sepse në vend të rrjedhoes *orësh* nevojitetj gjinorja: *orëve*; e sepse këtu mendohet jo për kohën e *njëmbëdhjetë orëve*, por për kohën, kur *ora* ishte (*e*) *njëmbëdhjetë(të)*;

¹⁷⁹ “Tue zanë n fill mbë të mbrapënitë”: pritej ose paraqjala *me*: *me të mbrapëmit*, ose rrjedhorja: *n së mbrapëmishit*;

mbrapëmitë punuonë k̄a një orë, e i bani p̄ar pors̄i na¹⁸⁰, q̄i na bartim¹⁸¹ t̄ë randët̄e e gjith̄ë dit̄ës̄e e t̄ë vap̄ës̄e. E aj u p̄ërgjegj njanit n sish e tha: mik, u t̄y ndonj̄ë t̄ë shtremb̄ën̄ë s t̄ë banj: s' u konvenove¹⁸² me muo p̄ër një den̄ar? Merr qish tatt̄ë asth̄ë, e eci udh̄ës̄ë: [e] û duo t' ap k̄eti m̄a d brap̄ëmit pors̄i t̄y. A s mund̄ë banj qish t̄ë duo gjan̄ë teme? Syt̄ë tat asht̄ë t̄ë keq tash, p̄ërse û jam i mir̄ë. [E] asthu t̄ë mbrap̄ëmit̄ë t̄ë jen̄ë t̄ë par̄ë, e t̄ë par̄ët̄ë t̄ë mbrap̄ëm; p̄ërse shumë janë grishun̄ë, e pak janë t̄ë zgiedhun̄ë.

Ungjilli simbas Mateut XXIV. 15 – 35 (Buzuku 151b39 – 15b8):

...kur ju t̄ë shihni t̄ë këqiat̄ë e t̄ë çkushulluomit̄ë¹⁸³ q̄i asht̄ë than̄ë n Danielit profet̄ë, aj tue mbetun̄ë mb̄ë vend shenjt̄ë, - kush zgiedh t̄ë ndiglonj̄ë¹⁸⁴ -: at̄ëher̄ë ata q̄i t̄ë jen̄ë nd̄ë Jud̄ët, t̄ë hiknj̄ën̄ë mb̄ë malet¹⁸⁵; e aj q̄i t̄ë jet̄ë maje sht̄ëp̄is̄ë, mos zdripnj̄ë me marr̄ë asndonj̄ë kafsh̄ë n sht̄ëpiet s̄ë t̄i; e aj q̄i t̄ë jet̄ë n' ar̄ë, mos kthnj̄ë me marr̄ë pet̄ëkut̄ë¹⁸⁶ e t̄i. E mjer̄ë grat̄ë e ngarkuome, e ato q̄i t̄ë ken̄ë djelm p̄ër gjiu¹⁸⁷ nd' ate mot. Uroni p̄ërse mos banet̄ë¹⁸⁸ t' ikunit̄ë taj nd̄ë mot t̄ë dim̄ënit o t̄ë sh̄ëtund̄ën̄ë; p̄ërse at̄ëher̄ë t̄ë jet̄ë t̄ë madh t' idhun̄ë¹⁸⁹, q̄i kurrajt̄ë s' asht̄ë klen̄ë qysh s̄ë zen̄ët s̄ë shekullit djerje tash, as t̄ë jet̄ë kurrajt̄ë¹⁹⁰. E në mos shkurtonishn̄ë ato dit, nuk̄ë t̄ë shelbone gjith̄ë mish¹⁹¹, por p̄ër t̄ë zgiedhunit̄ë t̄ë shkurtonen̄ë ato dit. At̄ëher̄ë në u thasht̄ë kush hinje Krishti asht̄ë k̄etu o atje, mos besoni; p̄ërse

¹⁸⁰ “I bani p̄ar pors̄i na”: në vend q̄ë t̄ë thoshte qoft̄ë: “i bani par (= i barazoi) me ne”, qoft̄ë: “i bam pors̄i na”, ka kombinuar t̄ër̄ë mund̄ësin̄ë e dyt̄ë me një pjes̄ë t̄ë s̄ë par̄ës;

¹⁸¹ “Pors̄i na, q̄i na bartin”: p̄ës̄ëritja e vehtjorit p̄ërb̄ën gabim;

¹⁸² *U konvenene* (ital.): u pajtove, b̄ërë marr̄ëveshje.

¹⁸³ *T̄ë këqiat̄ë e t̄ë çkushulluomit̄ë* (lat. *Abominationam desolationis* = mynxyr̄ën e shkretimit): paralelisht në një an̄ë me lat. “*Consolatio, desolatio*” e në an̄ë tjet̄ër me shqipen, p.sh. “ngall̄ëmin çkall̄ëmin”, Buzuku nga “ngush̄ëllim” nd̄ërtoi: “çkushullim”;

¹⁸⁴ *Kush zgjedh, t̄ë ndiglonj̄ë*: kush lexon, (le) t̄ë kuptoj̄ë;

¹⁸⁵ *Mb̄ë malet*: në mos qoft̄ë gabim shtypi, - a-ja p̄ërb̄ën mbares̄ën anormale t̄ë shum̄ësit si tek: *syna*;

¹⁸⁶ *Pet̄ëkut̄ë*: njëj̄ës asnj̄an̄ës, me zanoren e shpifur- u-;

¹⁸⁷ *Djelm p̄ër gjiu*: foshnje në sis̄ë;

¹⁸⁸ “Uroni p̄ërse mos banet̄ë”: k̄etu p̄ërse është lidh̄ëz jo shkaku po qëllimi;

¹⁸⁹ *T̄ë madh t' idhun̄ë*: (lat. *Tribulation magna*: p̄ërndjekje e madhe);

¹⁹⁰ “*T̄ë jet̄ë kurrajt̄ë*”: “as nuk do t̄ë jet̄ë kurr̄ë”;

¹⁹¹ *E në mos shkurtonishn̄ë ato dit, nuk̄ë t̄ë shelbone gjith̄ë mish*: e po t̄ë mos shkurtoheshin ato dit̄ë, nuk do t̄ë shp̄ëtonte asnj̄eri;

kanë me u ngritunë krishtëna të rrëshim e profetë të falsa¹⁹², e t'u apënë shenje të mëdha e mrekulli, më mëndyrë qi shumë kanë me u gënjye – në mundë ish – edhe të zgjedhunitë. Hinje se u juve thom; ata në u thashinë: hinje se ashtë ndë pyll të shkretë, mos deli; hinje se ashtë ndë kamëre¹⁹³, mos besoni, përse [aj] porsi flaka kã me dalë nde e dalë të diellit, e të duketë djerje mbë e ndenjunit¹⁹⁴, ashtu kã me klenë t'ardhunitë e d birit nieriut. [Përse] tuk të jetë korpi¹⁹⁵, aty të mbëlidhenë edhe shqypetë. Mbas anso së këqish s'atyne dite, dielli ka me u errunë e hane të mos spë dritënë e saj, e uillitë të bienë n qiellët, e fuqitë e qiellët të lëkukndenë. [Ashtu] atëherë të dukenë shenjetë e d birt nieriut mbë qiellit; e atëherë gjithë opqinëtë¹⁹⁶ e dheut të çkushullonenë, [se] (e) të shohënë të birrë e nieriut se aj të vinjë ndë *rët* të qiellët me të madh të mujtunë e me të madh lavd. E të dërgonjë engjejtë e tî me të madh zã n trombetësh e të mbëliedhënë të zgjedhunitë n së katërë erëshit¹⁹⁷ [e] n së naltashit vise së qiellët djerje mbe e mbajtunit të tyne¹⁹⁸. N lisit së fikut bani të xini¹⁹⁹: [përse] kur ju shihni se glembi i tî merr me u njomunë, ze me qitunë gjethët, ju dini atëherë se prendëvera ashtë afërë. Ashtu edhe ju kur të shihni gjithë këto kafshë, ju të dini se mã ashtë afërë mbë dyert. [E] u për të vërtetë juve thom se të mos shkonjë këjo fazë²⁰⁰ djerje kur këto kafshë mos banenë. Qiellja e dheu të shkonjë; e fjalëtë e mî të mos shkonjë.

¹⁹² Krishtëna të rrëshime profetë të falsa”: për analogji me nyjshmërinë e mbiemrit shqip të rreshim, autori edhe mbiemrin lat. Ital. *Fals* e ka bërë të nyjshëm (lat. *Pseudochristi et pseudoproubetae* = krishtër të rrem, e profetë të rrem);

¹⁹³ Ndë kamërë: ndë dhomë;

¹⁹⁴ “Ai porsi flaka ka me dalë ndë të dalë të diellit, e të duketë djerje mbe e ndenjunit, ashtu...” (latinishten: *fulgur* që do të thotë: *vetëtimë, shkrepëtimë* e që në tekstin origjinal është kryefjalë, Buzuku e ka përkthyer me shqipen *flakë* dhe e ka marrë si *plotës krahasimi*; prandaj autori ynë si kryefjalë të shprehur ka vënë përemrin *aj*, d.m.th. *Krishti*; - një keqkuptim ky nga më të vrazhdët): “siç del shkrepëtimë në lindje e duket në perëndim, ashtu...”;

¹⁹⁵ Korpi: (këtu) *trupi pa jetë*;

¹⁹⁶ Opqinëtë (sllav.): bashkësitë fisnore, fiset;

¹⁹⁷ N së katërë erëshit (përkthim fjalë për fjalë nga latinishtja: *a quatuor ventis* =) nga të katër anët;

¹⁹⁸ N së naltashit vise së qiellët djerje mbe e mbajtunit të tyne: nga njëri skaj i qiejve deri tek tjetri;

¹⁹⁹ Bani të kini: urdhëroren e foljeve (këtu të foljes: *nxënë*) autori jo rrallë e shpreh me urdhëroren e foljes: *bërë* plus *lidhorsa* e foljes përkatëse;

²⁰⁰ Këjo farë: ky brez (njerëzish).

Ungjilli simbas Markut VII, 31-37 (Buzuku 140a25 – 140a44).

...tue u dām Jezu n konfinëshit²⁰¹ së Tirit e të Sidonësë, erdh mbë detit të Galilësë djerje përviedmis²⁰² konfinjet të (De)kapolesë. E i suollë një të shurdhënë e të pāgojë, e lusnjinë aj t'i vij dorënë përmbi te. E aj tue (e) dām n shumicat i vu gishtatë e tī ndë veshë të tī²⁰³, e me pështymë preku gluhënë e tī; e tue pasunë qyrë mbë qiellt, fshani e tha: *efet-ha* qi do me thashunë: *kloftë ncelë*. E ate trat²⁰⁴ klenë ncelë veshtë e tī, e kle zgidhunë të nlidhunitë e gluhësë tī, e flit fort mirë. E ordhënoi atyne të mos thoshnë kujnaj. E sã mã fort aj u tho²⁰⁵, ata aqë mã fort u(i)njinë²⁰⁶ tue predikuom; e çuditishnë tue thashunë: gjithë kafshëtë i bani fort të mira: e bani me gjegjunë të shurdhënitë, e të pagojëtë me folë.

Ungjilli simbas Markut VIII, 1-4. (Buzuku 137a8 – 137a50):

Nd'ato dit tue klenë e madhe turmë, (e) ata tua mos pasunë qish me ngranë, Jezu grishi n vetëhenë dishipujtë, e u tha: muo më dhimbetë n këso turme²⁰⁷, përse qysh tri dit janë me muo, e s kanë qish hanë; e u në i laça me votë esëllë më shtëpī të tyne, ata të jesënë p'r udhë; përse disa n sish janë ardhunë për së largu.

E dishipujtë e tī iu përgjegjnë: e kush mundë nginjë këta n bukë²⁰⁸ këtu ndë këte shkretëtī/ E (aj) i pyeti: sã bukë kini? E ata i thanë: shtatë. E ordhënoi turmësë të reeditishnë²⁰⁹ përmbi dhët²¹⁰. E muor të shtatë bukëtë, aj tue pasunë dhanë hīr, i ntheu, e i dha dishipujet tī, përse t'i danjinë përpara turmësë²¹¹. E kishnë edhe pak peshk; e aj tue i pasunë bekuom, ordhënoi ata t'ishnë vum

²⁰¹ *N konfinëshit*: prej kufijvet;

²⁰² *Përvjedmis*: përmjedis;

²⁰³ “Vu gishtatë e tī ndë veshë të tī”: gishtatë e vet ndë veshë të shurdhërit;

²⁰⁴ “Ate trat (ital.): aty për aty, menjëherë;

²⁰⁵ *U tho*: u thosh;

²⁰⁶ *U (i)njinë* venin, shkonin;

²⁰⁷ “Më dhimbetë n lëso turme (ndikim nga sintaksa latine-italiane):... Kjo turmë;

²⁰⁸ “Nginjë këta n buke” (sintaksë lat.ital.): “... me bukë”;

²⁰⁹ *Të reeditishnë* (sllav. red - rend): të radhiteshin, të uleshin radhë;

²¹⁰ “Përmbi dhët” (: përkth. fj. për fj. Nga lat. “Super terram”: “për dhe”;

²¹¹ T'i danjinë përpara turmësë”: (lat.ut. *apponerest*... =) t'i vinin...;

përpara tyne. E hangërë e u ngijnë; e ngritinë shtatë shporta n copëshit qi mbetunë ishnjinë. E ishnë ata qi ngranë kishnë, përqark katërmijë [shpirtëna]²¹².

Ungjilli simbas Markut XIII, 33-37 (Buzuku 182b38 – 183a4):

...shihni, e bdini²¹³ e uroni²¹⁴, përse nukë dini herënë. Porsi nierī qi ve për shtek, e le shtëpinë e vet, e ep fuqi sherbëtorëvet tī përmbī gjithë kafshëtē tī, aj të ordhënonjë atī qi ruon derënë [e] të bدينjë. E prashtu bdini, përse nukë dini kur i zoti i shtëpisë të vinjë: o mbramanet, o n njesënatë, o mbë herët të kënduosit²¹⁵, o ndë natanet²¹⁶; përse si të vinjë [aj], mos iu vgjanjë tue fjetunë. E ta qish juve thom, gjithëve e thom.

Ungjilli sambas Llukës IV, 38-44 (Buzuku 132a15-132a37):

...tue u ngritunë Jezu n sinagoget, hini ndë shtëpī të Simonit Pjetrë. E vjehra e Simonit ish zanë n etheshit së mëdhāsh²¹⁷; e lutë Jezut²¹⁸ për te. E Jezu skonxhuori²¹⁹ ethetë, ashtu e lëshuonë. E ata trat si u ngriti, por u sherben atyne. E tue votë dielli mbë të ndenjunë, gjithë ata qi kishnë të sëmuni n shumë sëmundësh, i sillninë tek aj. E aj tue vum duortë mbë të silltdota, shëndoshishnë. E dahishnë dreqënitë n shumë n sish²²⁰ tue thirrë e tue thashunë: ti je Krishti biri i tinëzot; e , tue u thirrë Jezu, nukë i lij me folë, e ata e dinjinë se aj ashtë Krishti.

E si u ba dritë, vote Jezu mbë vend të shkretë; e shumica²²¹ por e lypninë, e erdhnë djerje tek aj; e (e) mbanjinë, përse mos dahë n sish. E aj atyne tha: e ndë të tjera qytet më duhetë me predikuom regjëninë e tinëzot,

²¹² Katërë mijë *shpirtëna*”: “rreth katërmijë *shpirt* (në shqipe ky emër, kur do të thotë: vetë, nuk merr mbaresë shumësi).

²¹³ *Bdini* (sllav.): rrini zgjuar, përgjoni;

²¹⁴ *Uroni*: lutuni;

²¹⁵ *Mbë herët të kënduosit*: kur këndojnë gjelat;

²¹⁶ *Ndë natanet* (Gjakovë: *n'natje* heret): në mëngjes;

²¹⁷ “*Ish zanë n etheshit së mëdhāsh* (kopjim i sintakës latine: *tenebar magnis febribus*): e kishnë zanë edhe të mëdha;

²¹⁸ “*E lutë Jezut*”: kryefjalë e nënkuptuar: *Simoni*, origjinali latin ka: *rogavarunt* = (i)u lutnë;

²¹⁹ *Skonxhuori* (ital.): me anë përbetimesh bëri të shporren (lat. *Et stans supet illam, imperavit febris* = e duke u prirur mbi të, urdhëroi etheve);

²²⁰ *N shumë n sish*: nga shumë prej tyre;

²²¹ *Shumica*: turma;

përse u prashtu jam klenë dërguom. E por predikon²²² ndë sinagogët të Galilësë.

Ungjilli simbas Llukës X, 38-42. (Buzuku 164b27 – 164b44):

...hini Jezu ndë një kështjell²²³, e një gruo qi greshitë Marta, e përzu²²⁴ ndë shtëpi të saj. e (këjo) kish një motërë qi greshitë Mëri Madalena, (e) qi por rrij³ ndaj kambët te Jezut tue ndigluom fjalët e tî.

E Marta ish nxanë ndë shumë rangje²²⁵, e mbet e tha: zot, ti nukë kē kujdes se eme motrë muo më lëshoi vetëmë mbë këto rangje me shërbyem? Thuoni, ajo të më ndimonjë.

E tuo iu përgjegjunë Jezu i tha: Marta, Marta, ti mundë i mbaroinsh gjithë ato rangje, ti kē kujdes n shumë kafshësh²²⁶. [E] por mā ashtë rangje n ngjaje²²⁷. Mëria zgodh ate qi ashtë mā e mirë pjesë, qi asaj të mos i jetë hjekunë.

Ungjilli simbas Llukës XVIII, 9-14 (Buzuku 139b8 – 139b30)

...tha Jezu zhdo nierëze qi mbë vetëvetëhenë kishnë shpënesë, ata tue u mbajutunë nierëz të dërejtë, e dëshpëlqenjinë²²⁸ të tjerëtë, [tho] këte shembëlltyrë:

Dy nierëz vonëte ndë klisë me u lutunë: një ish Farizell²²⁹, e jetëri²³⁰ i publikuom. Farizelli, tue mbetunë mbë kambë, këto kafshë tho ndë vetëhenë: zot, u tÿ t'ap hîr, përse u nukë jam porsî të tjerëtë nierëz: grabitës,

²²² *E por predikon: e por predikon:* e po predikonte, e po shkonte duke predikuar.

²²³ *Kështjell* (lat. *Castellum*): këtu do të thotë: katund, fshat;

²²⁴ *Përzu:* qasi, pranoi; *por rrij:* po rrinte;

²²⁵ *Nxanë ndë shumë rangje:* zënë në shumë punë;

²²⁶ *Kē kujdes n shumë kafshësh* (sintaksë jo shqipe): "... për shumë gjëra";

²²⁷ *N ngjaje:* (pritej: në njëanë) për njerën.

²²⁸ *Dëshpëlqyer:* (e kundërta e foljes: *pëlqyer:* e njohin italo-arbëreshët; rrjedh nga lat. *Displicere*; origjinali latin ka *aspernabantur* =) përbuznin bënin në asgjë;

²²⁹ *Farizell:* simbas tipit të pluralizmit: *diell, bej* Buzuku për njëjës latinisht *Phariseus* (Farizé) të emrit etnik: *Pharisej* (Farizej) trilloi njëjës shqip: *Farizell*; - trillim ky që kompromenton keqas nivelin e tij qoftë kulturor të përgjithshëm, qoftë gjuhësor të veçantë;

²³⁰ *Jetëri:* për gegërishten relik e çmueshëm i gjendjes gjuhësore kur kjo fjalë ishte ende e paaglutinuar me nyjën: *t-*;

[e] të pādërejhtë, kurvarë; e porsi ky [qi ashtë nieri]) i publikuom²³¹. U ngjenonj²³² dÿ herë ndë javët, [e u] ap të dhjetatë n gjithësej kam.

E i publikuomi, tue mbetunë mb'anë, [e] as sytë nukë duoj me ngritunë mbë qiellt, por rrih krahënuorrë e tî tue thashunë: zotynë kloftë afërë muo t përkuatënuomit.

U juve thom se kÿ vote i dërejhtë më shtëpî të vet mǎ fort se aj jetëri: përse gjithëkush madhështonetë, të jetë përvutë²³³; e kush përvihetë, të jetë madhështuom.

Ungjilli simbas Gjonit II, 13-25 (Buzuku 80b30 – 81a18):

Nd'ate mot ish afërë pashka e xhudhivet, e vote Jezu m Jeruzalem. E gjet ndë klisëh ata qi shisnë qētë, e dhentë, e pollumbatë²³⁴. E bani një bisk n kordësh²³⁵, e i qiti gjithë jashtë n klisët, (e) dhentë bashkë me qēt; e përuor²³⁶ tryesëtë e atyne qi ndërronjinë denarë. E tha atyne qi shisnjinë pollumbatë: ngrini këto kafshë kënde, e mos bani shtëpînë e atit tim shtëpî n tregu. E u rǎ ndë mend dishipujt tî se ashtë shkruom: të ruojtunitë e shtëpisë sate muo më hangrë.

E iu përgjegjnë xhudhītë e i thanë: qish shenja na dëfton ti, e për qish punë ti këto kafshë i ban? E u përgjegj Jezu tue thashunë atyne: rrëzonie iu këte klisëh, e u për trî dit ta trajtonj. E i thanë xhudhītë: këjo klisëh u bǎ për katërdhjetë e gjashtë vjetë, e ti për trî dit do me e përtrîm?

E aj tho n klisët së korpit tî²³⁷. E si u ngjall n mordjet, u rǎ ndë mend dishipujt tî se aj këta ua kish thashunë atyne, e besuonë mbë të shkruomit e

²³¹ *I publukuom*: (lat. *Publicanus* =) blerës i pagesave *publike*, dhjetor (Buzuku ka pasur prirje që pjesoret e adjektivuara t'i shpërdorë duke u dhënë një kuptim qoftë aktiv, p.sh. *i shelbuos*, qoftë pa asnjë lidhje me foljen, siç ndodh pikërisht me krijesën: *i publikuom* për *publican*;

²³² *Ngjenoj*: agjëronj;

²³³ *Të jetë përvutë*: do të përulet.

²³⁴ *Qētë, e dhentë, e pollumbatë*: konteksti kërkonte që këta emra të viheshin në trajtat e pashquara: *qe, e gdhend, e pollumba*; *Pollumbatë* (rindërtim etimologjik i gabuar, sepse lat. "Palumbes") pullumbatë;

²³⁵ *Një bisk n kordësh*: (Kristoforidhi:) një frushkullë tërkuzash;

²³⁶ *Përuor* (lat. *Subvertit* =) përmbysi;

²³⁷ *Tho n klisët së korpit tî*: thosh për kishën e trupit të tij;

fjalësë²³⁸ qi kish thashunë Jezu. E kur ish m Jeruzalem n pashkët n ditet së festësë²³⁹, shumë besuonë emënit tī, tue patë shenj(e)të qai aj ban⁸. E Jezu nukë u kish bersë për vetëhenë, përse aj i njih⁸ gjithë, e përse atī nukë i duhe as ndonjë n sish të dëshmon²⁴⁰ n birit së nierit²⁴¹, përse aj dij⁸ qish ndë nierit ish.

Ungjilli simbas Gjonit X, 11-16. (Buzuku 121b23 – 121b37):

...u jam barī²⁴² i mirë. [E] bari i mirë ep shpirtinë e vet për dhent. E rrogëtari qi s’ashtë barī, e qi nukë janë dhentë e tī, [aj] në patë ulknë se vjen, le dhentë, e ikën; e ulku i grabitën e i përda: e rrogëtari ikën përse ashtë rrogëtār, e nukë i matetë n dhencit²⁴³.

U jam bari i mirë, e njoh dhentë e mī, e u jam njohunë n së mīshit²⁴⁴. Si muo më njeh ati, ashtu u njoh atënë; e u vë shpirtinë tem për dhent të mī. E kam të tjera dhend qi nuk janë n këso gringje; e ato më duhetë me ndjekunë; e të gjegjenë zanë tem, e të banetë një grigj e një barī.

Ungjilli simbas Gjonit XI, 47-54 (Buzuku 93b24 – 93b45):

...u mbëlodhnë upeshkupeintë²⁴⁵ e farizejtë me bām kshill, e thoshnë: qish bajmë, përse kŷ nierī ban shumë shenjë²⁴⁶? E na në e lashim kështu, gjithë të besonjënë mbë te; e të vinjënë romaintë²⁴⁷, e të na marrënë vendnë tanë e gjindnë tanë.

²³⁸ “Besuonë mbë të shkruomit e fjalësë: duhej qoftë: “besuonë mbë të shkruomit e (mbë) fjalët”, qoftë: “besuonë të shkruomit e fjalësë”;

²³⁹ N ditet së festësë: ditën e festësë;

²⁴⁰ Ban, njih, të dëshmon, dij: bante, njihite, të dëshmonte, dinte;

²⁴¹ “Të dëshmon n birit së nierit”: “... për birin e njeriut”.

²⁴² Barī (me gjithë gjatësinë e ī-së, na mendojmë se duhet theksuar mbi a-në: barī. Krhs. nierit 81a17): bari-u;

²⁴³ “E nukë i matetë n dhencit”: nuk i bëhet vonë për dhentë, (Kristof.: s’ka gaile për dhentë);

²⁴⁴ U jam njohunë së mīshit”: “... nga dhentë e mia”.

²⁴⁵ Upeshkupeinte: (nga pozitat e strukturës morfologjike të gjuhës shqipe edhe në kohë të Buzukut, grafia buzukjane; - in- do të duhej lexuar: -inj-) ipeshkvijtë;

²⁴⁶ Shenje: mrekulli

²⁴⁷ Romaintë: romakët.

E një n sish qi ish grishunë Kaifa, aj tue klanë upeshkup ata vjetë, tha atyne: ju nukë dini asgjākafshë, as nukë kujtoni²⁴⁸ se duhetë nje me vdekunë për popullit, e të mos bdirretë gjithë gjindja. E këta aj nuk e tho n vetëhenë, por, aj tue klenë upeshkup ata vjetë, profetixoi se Jezu kish me vdekunë për gjint, e jo [se] (vetëmë) pë gjint, por përse bijtë e tinëzot qi ishinë përdatë, të mbëlidhishnë gjithë bashkë.

E anso dite u bā kshilli ndër ta aj me klenë mvrat. E Jezu nukë uij²⁴⁹ ashtu mā ndër xhudhīt, por [andej] vote ndë dhēt të shkretëtīsē²⁵⁰, afërë shkretëtīsē ish një qytet qi i thonë Efrasin, e aty it²⁵¹ me dishipuj të tī.

Ungjilli simbas Gjonit XXI, 15-19 (Buzuku 160a3 – 160a22):

...tha Jezu Simon Pjetrēt: Simoni i Jonësē²⁵², a më do mā mirē²⁵³ se këta? E i tha atī Pjetri: zot, shtu²⁵⁴, [e] ti e di se u të duo. E i tha atī Jezu: kullot qengjatë emī. E i tha të dytënë herë: Simoni i Jonësē, a më do mirē? E i tha atī: shtu, zot, [e] ti e di se u t̄y të duo. E i tha atī: kullot dhentë e mī. E i tha të tretënë herë: Simoni i Jonësē: a më do mirē? E i tha: zot, ti njeh gjithë kafshëtë, e ti di se u t̄y të duo. E i tha atī Jezu: kullot dhentë e mī.

Për të vërtetë, për të vërtetë u t̄y thom: kur ti ishnje mā i rī, ti ngjishjē²⁵⁵ e u(i)njē tek donje: e kur të jësh mplakunë, ti të ndenjësh duortë e tū, e një tjetërë të të ngjeshnjē, e të të shpjerë tek ti të mos duosh.

E këta e tha n qish mordje kish me zditunē²⁵⁶ tenëzonë.

²⁴⁸ *As nukë kujtoni*: as nuk mendoni;

²⁴⁹ *Uij*: shkonte;

²⁵⁰ *Vote ndë dhēt të shkretëtīsē, afërë shkretëtīsē ish një qytet*: (lat. Abiit in regionem juxta desertum, in civitatem =) vajti në një krahinë afër shkretëtirës, në një qytet.

²⁵¹ *It*: mbetej rrinte;

²⁵² Simoni i Jonësē: Simoni i biri i Gjonit;

²⁵³ “A më do mirē”: (kalk idiomatik nga italishtja: *voler bene*: pra në përkthimin shqip fjala *mirë* e tepërt) *a më do mā mirē*; a më do mā fort;

²⁵⁴ Shtu: po;

²⁵⁵ *Ti ngjishnjē*: ti ngjishje brezin;

²⁵⁶ *Kish me zditunē*: do të përlëvdonte.

Punët e apostujvet II, 1-11 (Buzuku 127a8 – 127a39):

...mbe e mbaruomit të ditësë errshajëvet²⁵⁷ ishnë gjithë dishipujtë njëj zemëre mb'ate vend të vetëmë²⁵⁸. E u bā ndë një ças një bombullimë²⁵⁹ n qiellshit pors i njaj ere q i të vin me të madhe forcë, mbushi plot shtëpinë tuk ishnë mbëljedhunë dishipujtë. E u dëftuonë gluhë të dame pors i n zjarmi, e ndenj përmbi t silltdota. E gjithë klenë mbushunë në shpirtit shenjt; e zunë me folë n shumë gluhësh, pors i shpirti shenjt atyne ep të flisnë. E [nd'ate mot] ishnë xhudhī q i ishnjinë m Jeruzalem, nierëz të devotë prej [Jeruzalemi] n gjithë farësh q i përndënë qiellt ishnë. E u mbëlodhnë e madhe shumicë, ata tue gjegjunë apostojtë me folë n shumë gluhësh. E gjithë çuditishnë e maravejonishnë²⁶⁰ ndër vetëhenë e thoshnë: a s janë gjithë këta q i kështu flasënë prej Galileet? E si i sillidota n nesh gjegjetë gluhënë e vet, q i ashtë lën ndë te²⁶¹? [E gjegjemi si thonë] n Partiet, e n mediet, e n'Elamitit²⁶² me ata q i jesënë ndë Mezopotamiet, e ndë Judët, e ndë Kepodociet, e m Pontë, e n Aziët, n Frigjet, n Pomfilet e n Egjiptit, e n dheut së Libiesë, q i ashtë afërë Cirenësë, e shtekëtarë romanj e xhudhī e n proselitit²⁶³, e n Kretet, e n Arapiet: na i gjegjemi se flasënë n gluheshit sonësh kafshë të mëdhā n sinëzot.

Punët e apostujvet V, 12-16 (Buzuku 169b3 – 169b20):

...për duort të apostojet banishnë shumë shenja e mërekullë ndë popullit. E ishin gjithë njëj zemëre ndë portekut²⁶⁴ të Salamonit. E sandonjë së tjetërëshit s kish zemërë me u afëruom tek ta; e popullia²⁶⁵ u bajnë²⁶⁶ ndër. E por shumone shumica e nierëzet (e) e gravet²⁶⁷, ata tue besuom m tenëzonë²⁶⁸, aqë sa vinjinë të sëmuntë ndë piacat, e i vinjinë ndë shtretëna e

²⁵⁷ *Errshajëvet*: rrëshajëvet;

²⁵⁸ *Mb'atë vend të vetëmë*: (lat. *In eodem loco* =) po n'atë vend, në të njëjtin vend;

²⁵⁹ *Bombullimë*: bumbullimë;

²⁶⁰ *Maravejonishnë*: mrekuolloheshin;

²⁶¹ *Q i ashtë lën ndë te*: në të cilën ka lindur;

²⁶² *N'Elamitit*: këtë emër *banorësh* Buzuku e ka marrë si emër vendi;

²⁶³ *E shtekëtarë romanj e xhudhī e n proselitit*: edhe këtu emrin e përgjithshëm *prozelit* (njeri që sapo ka përqafuar një fe të re) Buzuku e ka "kuptuar" si term gjeografik.

²⁶⁴ *Portek*: portik (treme rrethuar në shtyllënajë);

²⁶⁵ *Popullia* (krijesë e Buzukut): turma e popullit;

²⁶⁶ *Bainë*: bënin;

²⁶⁷ *"E nierëzet (e) e gravet"*: "e burravet (e) e gravet";

²⁶⁸ *Ata tue besuom m tenëzonë*: që besonin në perëndinë;

ndë qerrza, përse, kur të vin Pjetri, tekë hieja e tī ata të mbëlon e të vin përmbī kana²⁶⁹, e ata t'ishnë shëndoshunë n sëmundëshit së tynesh. E shumica e qytetsë qi ishnë afërë Jeruzalemit rridhnë bashkë²⁷⁰ tue përūm të sēmunë e ata qi ishnë spirituom²⁷¹: e gjithë shëndoshnjishnë.

Punët e apostujvet XIX, 1-8 (Buzuku 126a38 – 126b14).

...tue klenë Apolo²⁷² ndë Korintit, [e] Pali, tue vizituom dhenë përsipëri t'atī dheu²⁷³, erdhe m Efezo; e, tue gjetunë disa dishipuj, tha atyne: a përzutë²⁷⁴ shpirtinë shenjtë, ju tue besuom. E ata i thanë: na nukë kemi gjegjunë ku ashtë shpirti shenjt. E u tha atyne: por ndë se²⁷⁵ ini pagëzuom? (E ata thanë:) ndë bagmit të Gjonit. E u tha Pali: Gjoni për të vërtetë pagëzou me bagmit të pendesësë tue thashunë popullit [e tue i mpsuom ata] të besonjinë atī qi kish me ardhunë mbas si, qi duoj me thashunë, mbë Krishtnë Jezu. E tue pasunë gjegjunë këto kafshë, u pagëzuonë p'r emënë të zotit tinë, Jezut. E Pali tue vum duortë përmbī ta, ordh shpirti shenjt përmbī ta, e flisnë n shumë gluhësh, e profetixonjinë. E ishnë gjithëqish²⁷⁶ dymbëdhjetë nierëz. E hini Pali ndë Sinagogët për tre muoj me besë²⁷⁷ tue desputuom²⁷⁸ e tue i ngushulluon n regjëniet së qiellit²⁷⁹.

²⁶⁹ “Përmbī kana”; “përmbi ndokend, ndonjërin”;

²⁷⁰ *E sumica e gjytetsë që ishin afërë Jerusalemit rridhnë bashkë*: (lat. *Concurrebat autem et multitudo vicinarum civitatum Jerusalem* =) Edhe prej qyteteve të afërtë derdheshin turma në Jeruzalem;

²⁷¹ *Spirituom*: djemnuem, xhindosur.

²⁷² *Tue klenë Apolo*, etj.: shumicën e periudhave të Buzukut e karakterizon shpërdorimi i fjalëve *përcjellore*. Edhe me të vërtetë me mënyrën përcjellore të shqipes ai, përveç a) gjerundit latin, ka përkthyer b) *pjesoren e tashme*, c) *rrjedhoren absolute* e herëherë edhe d) *mënyrën lidhore* të latinishtes: - siç ndodh pikërisht në periudhën: *tue klenë Apolo* etj., e cila në latinishte kumbon kështu: “cum Apollo esset corinthi...” =” ... kur ish Apolo në Korint...;

²⁷³ *Tue vizituom dhenë përsipër t'atī dheu*: latinishten: “*pregatis tis superioribus partibus*” që do të thotë: “duke pasë përshkuar krahinat e epërme” Buzuku e ka përkthyer në një mënyrë që nuk mund të bëhej më e pamirë;

²⁷⁴ *Përzutë*: morët;

²⁷⁵ *Ndë se*: në çka;

²⁷⁶ *Gjithëqish*: gjithsejt;

²⁷⁷ *Me besë*: (lat. *Cum fiducia* =) me besim, pa druajtje, lirisht;

²⁷⁸ *Tue desputuom* (ital.lat.) = duke bërë dispute, debate;

²⁷⁹ “*Tue i ngushulluom n regjëniet së qiellit*” (lat. *Suadens de regno Dei* =) duke ua mbushur mendjen për mbretërinë e qiejvet).

Pali romanëvet XIII, 8-10 (Buzuku 46b32 – 46b45):

Vëllazënë, mos inmi detorës kujnaj as për ndonjë kafshë mā sa me u dashunë njani tjetërinë²⁸⁰; përse aj qi do shoqnë, mbaron liginë. Mos ban adulterio [qi do me thashunë; mos veshte p'r udhë të keqe me gruot të shoqit], mos vra, mo vidh, mos dëshmo rrëshim, mos dëshëro gjanë e tjerëvet, e në ashtë tjetërë ordhënë mā i madh se kÿ, ashtë me dashunë shoqnë e fqinjënë tande porsi vetëvetëhenë. [E] të dashunitë nuke ban të keqenë shoqit e fqinjësë. E prashtu të mbaruomitë²⁸¹ e ligjsë ashtë të dashunitë.

Pali romanëvet VIII, 11-14. (Buzuku 37a15 – 37a26).

Vëllazënë, u banj me ditunë se mā ashte hera na n gjumit me u ngritunë, përse tash u afëro të shëlbuiltë tanë mā se atëherë kur besuom. Nata shkoi, dita u afëruo. [E] prashtu qemë mb'anë vepëratë e errëta, e mvishemi ndë amë të dritësë. Ashtu t'ecnjëmë me ndër porsi ditënë²⁸²: [e] mos nde e ngranë e nde e pinë të tepërm, as tue dhanë të pëlqyem korpit ndë shtrat, mos ndë qartë e ndë lakēmī, ma mvishemi m tenëzonë.

E para letër e Palit korintianëvet VII, 25-34 (Buzuku 183a35 – 183b26):

Vëllazënë, n virgjënashit²⁸³ nukë kam ordhënë n sinëzot: e pur u juve kshillonj porsi paçë n mishërieriet së tinëzot u tue klenë i besësë. U këte kujtoni se ashtë mirë mbë këte të mjerë gjellë se mirë ashtë nierī [ashtu pā martuom] (kështu me klenë). Ti në je nlidhunë gruosë²⁸⁴, mos hypë me u zgidhunë; ti në je zgidhunë, mos hypë gruo. E në marrsh gruo, nuk bie ndë kuat. E vajza virgjënë²⁸⁵ në martonetë, nukë bie ndë kuat; (por) [për të vërtetë] këta të kenë mundim mishit; a u t'ua ndijenj. E kështu u thom, vëllazënë: moti ashtë i shkrutënë (aqë sã e) ata qi kanë grã, porsi [në] (të)

²⁸⁰ *T'ecnjëmë me ndër porsi ditënë*: të veprojmë (jo poshtërsisht, siç mund të veprohe fshehurazi natën, por) ndeshmërisht (siç veprohet haptazi) ditën.

²⁸¹ *Të mbaruomitë*:...

²⁸² *Me u dashunë njani tjetërinë* (sintaksë e kalkuar nga italishtja: *amarsi l'un l'atro*): “me u dashunë njani me tjetërinë” ose “*me dashunë* njani tjetërinë”;

²⁸³ *N virgjënashit*: përsa u takon virgjërshave;

²⁸⁴ *Nlidhunë gruosë*: (lat. *Alligatua es uxori*): “lidhur me grua”;

²⁸⁵ *Vajza virgjënë*: (përdorje pleonastike e shqipes: vajzë me “latinishten”: *virgjënë*;

mos i kishnë; e ata qi klanë, porsì të mos klanjinë; e ata qi gëzonenë, porsì të mos gëzonishnë; e ata qi kanë, porsì [në] (të) mos kishnë; (e) ata qi kanë të pëlqyem mbë këte shekullë, porsì [në] (të) mos e kishnë: përse faqeja e kësaj jete shkon shpjert²⁸⁶. E u doe²⁸⁷ ju të mos kishnjitë as ndonjë kujdes [n kësì shekulli]. Aj qi ashtë pā gruò, kā kujdes p’r ato kafshë qi janë [nde e pëlqyem] (të) tinëzot, si atī mundë hinjë ndë hīr. E aj qi ka marrë gruò, kā kujdes p’ër ato kafshë (qi janë) të kēti shekulli, si mundë pëlqenjē gruosë. Ashtë të madh të dātē në virgjënet e ansojë qi ashtë martuom²⁸⁸. Ajo qi ashtë pā burrë, kā kujdes atyne kafshëve qi janë të tinëzot, përse [ajo] të shenjtonetë n korpit edhe n shpirtit.

Pali galatianëvet VI, 14-18 (Buzuku 167b3 – 167b16):

Vëllazënë, n meje u hjektë gjithë lavd,²⁸⁹ māsē²⁹⁰ mbë kryqt të tinëzot Jezu Krishtit qi muò m’u vu mbë kryqt për shekullit, e u për të mbë shekullit²⁹¹. M Krishtnë Jezu për të vërtetë të përenëtë asgjā nukë vīn, as me mos u përenë, por të përtërimitë e rī të nierit. Paqi e mishërierja kloftë përmbī gjithë ata qi këte ligj ndjekënë, edhe përmbī Izraelit të tinëzot. E mā paret askush [ma] mos më trazojë: për të vërtetë u varrëtë e tinëzot ndë zemërë teme bānj. E hiri e tinëzot Jezu Krishtit me shpirtit taj, vëllazënë, kloftë.

Letra e Jakobit I, 22-27 (Buzuku 123b12 – 123b35):

Vëllazënë e të dashunë, ini bāsa n sē bāmeshit, e jo n fjalëshit tue gjegjunë²⁹², [ju] tue majshtuom²⁹³ vetëvetëhenë. Përse n’ashtë kush qi të gjegjetë fjalënë e të bametë nukë i ban, kŷ banetë mbë shembëlltyrë të

²⁸⁶ *Shpjert*: shpejt;

²⁸⁷ *E u doa*: e unë do të donja;

²⁸⁸ *Ashtë të madh të dātē n virgjënet e ansoje qi ashtë martuom*: ka një ndryshim të madh midis virgjërshës e gruas së martuar. (Këtu Buzuku ka ndjekur tekstin *jo latin*, por *sllav*).

²⁸⁹ *Gjithë lavd*: o mburrje;

²⁹⁰ *Mase*: përveçse;

²⁹¹ *Qi muò m’u vu mbë kryqt për shekullit, e u për të mbë shekullit*: Buzuku as përsëlargu nuk ka kuptuar origjinalin latin: “*per quem mihi mundus crucifixus est, et ego mundo*” = “me anë të cilit bota është kryqëzuar (ka vdekur) për mua, dhe unë për botën”.

²⁹² *Basa n sē bameshin e jo n fjalëshit tue gjegjunë*: (lat. *Factores verbi; et non auditores tantum* =) bërës të fjalës e jo dëgjues (të saj);

²⁹³ *Tue majshtuom*: duke mashtruar;

nieriut qi këqyrën faqenë e tī ndë pasëqyrë qysh së lenët së tī²⁹⁴ me pam si ashtë: pā vetëvetëhenë e vote e u harruo n vetëvetëhej²⁹⁵. E kush kâ qyrë mbë ligjt të së dërejtesë e të libertatit²⁹⁶, ky nukë bānetë me harruom ta qish²⁹⁷ gjegj, por bāsi i vepëravet banetë, e kŷ kâ me klenë i lum nde e vepëruom të tī. E në duketë kujnaj n jush me klenë i kërshtenë, e nukë shtrëngon e ndishkon gluhënë e tī, por ndjek ta qish zemëra i lypën, atī ashtë për të mitunë²⁹⁸ sherbëtyra e religjiona e tī Religjone [do me klenë] e pā ndonjë diekeqe ndaj tenëzonë e ndaj stët (këjo ashtë) [ai]: me vizituom të vorfënitë e të vejatë ndë nevojtë të tyne, e me u mbajtunë i dëlirë n së pāglanashit²⁹⁹ (së këtī) shekulli.

E para letër e Pjetrit V, 6-11 (Buzuku 134b13 – 134b32):

Të dashunë, përvih³⁰⁰ përndënë të mujtunënë dorë të tinëzot, përse t’u madhështonjē n ditet së (të) vizituomit; e gjithë kujdes taj linie mbë te, përse aj kâ kujdes për ju. Itëni esellë, e bdini, përse aj i paligji qi ju e kini kondra veti³⁰¹, vete tue britunë ndë mēnī porsi luanī përqark tue lypunë ke të mundë përpie: [qi] ju atī t’i qëndroni tue u forcuom ndë fēt: ju tue ditunë se këto mundime janë dhanë edhe vëllazënisë saj³⁰² qi janë mbë këte shekullë. E por përmbī gjithë këto zotynë i gjithë hirevet qi nē na grishi, ende pak tue klenë munduom, ndë të madht lavde të tī për Krishtnë Jezu përapë t’u jetë hjekunë, e t’u konfirmonjē e t’u forconjē. [Për të mbetunë qi] atī kloftë lavdi e të zotënuom (itë) mbë shekullë të shekullit...

²⁹⁴ Qi këqyrën faqenë e ti ndë pasëqyrë *qysh së lenët së tī*” (Buzuku ka pasur prirje që *gjijnoren latine* ta përkthejë me *rrjedhoren shqipe*. Origjinali latin kumbon kështu: “consideranti vultum *nativitatis suae*” =) që shikon fytyrën *e lindjes* (d.m.th. fytyrën e lindur, fytyrën *fizike*);

²⁹⁵ *U harruo n vetëvetëhej*: (kalk sintaktik nga latinishtja) harroi vetëveten;

²⁹⁶ *Të libërtatit* (lat.): të lirisë;

²⁹⁷ *Ta qish*: atë çka;

²⁹⁸ *I asht për të mitunë*: (Budi: për të nkotë): i vete kot, i shkon dëm;

²⁹⁹ *N së paglanashit*: prej punëve të pagjashme.

³⁰⁰ *Përvih*: nënshtruhuni;

³⁰¹ *Aj i paligji qi ju e kini kondra veti* (lat. “*Adversarius vester diabolus* =) kundërshtari i juaj djalli;

³⁰² *Vëllazënisë saj*: vëllezërvet t’uaj.

E dyta letër e Pjetrit 16-21 (Buzuku 163b7 – 163b32):

Vëllazënë, [na] tue mos pasunë ndjekunë përrallë shumë, na u bajmë me ditunë virtytnë e madhe të tinëzot Jezu Krishtit e t'ardhunitë, na qi me sýt tanë pām të madhtë e faqesë tî³⁰³. Aj tue pasunë përzanë n sinëzot atët ndër e lavd, kÿ zā iu dorgj përmbi te n atët atî tue thashunë: kÿ ashtë biri em i dashuni, qi u n si jam nde e pëlqyem³⁰⁴, ata ndiglioni. E na e gjegjm këte zā ardhunë n qiellshit, na tue klenë bashkë me te mbë malt shenj. E na kemi³⁰⁵ mā të madh të profetixuom n si tue folë qi ju tue gjegjunë bani zemëratë tuoj të lëshonjëne dritë porsi e lëshon luqera ndë t'arrëtit, ju tue vepëruom për të dërejtë djerje të dalë ajo ditë qi uilli i dritësë të lindetë me zdritunë ndë zemërat tuoj, ju këta tue gjegjunë se gjithë të profetixuom qi nde e shkruomit shenjt gjindetë, nukë ashtë dhanë kujnaj me e profetixuom n vetëhej; por ata janë ngām n shpirtit shenjt me folë dhanë kle nierëzet shenjtë të tinëzot.

³⁰³ *Vëllazënë, ... të madhtë e faqesë tî*: (lat. Charissimi, Non doctas fabulas secuti notam fecimus vobis Domini nostri Jesu Christi virtutem, et praesentiam: sed speculatori factis illius magnitudinis =) të dashur, fuqinë dhe praninë (ardhjen) e zotënisë sonë Jezu Krishtit ne juve jua bëmë të njohur, jo duke pasë ndjekur përralla “dijetarësh”, por duke qenë dëshmitarë të madhërisë së tij;

³⁰⁴ *N si jam nde e pëlqyem*: (lat. In quo mihi complacui =) në të cilin gjeta pëlqim;

³⁰⁵ *E na kemi...:* (Buzukut tërë këjo periudhë e stërgjatë i ka dalë jo vetëm tepër e shpëlarë si parafrazim, por njëherazi edhe tepër e çalë si sintaksë. Prandaj ne, në vend të çdo komenti, po e gjejmë më të thjeshtë për vete e më të dobishme për lexuesin që origjinalin: “*Et habemus firmiorem propheticum sermohem: cui benefacitis attendentes quasi lucernae lucenti in caliginoso loco donec dies elucescat, et lucifer oriatur in cordibus vestris: hoc primum intelligentes quod omnis prophetis scripturae propria interpretatione non fit. Non enim voluntate humana allata est aliquando, prophetia: sed Spiritu sancto inspirati, locuti sunt sancti Dei homines*” ta rishqipërojmë:)

Ne kemi edhe fjalën profetike më të sigurt, së cilës ju bëni mirë që i kushtoni vëmendjen tuaj, porsi një kandili ndriçues në një vend të errët, deri sa të agojë dita e të lindë ylli i dritës në zemrat tuaja; duke ditur para së gjithash se profecitë e Shkrimeve të shenjtë nuk janë çështje të shtjellimit vetjak. Edhe me të vërtetë asnjë profeci nuk është bërë ndonjë herë me dashje njerëzore: por kur folnë njerëzit e shenjtë të Perëndisë, ata u frymëzuan nga Fryma e Shenjtë.

E para letër e Gjonit V, 4-10 (Buzuku 120b12-120b33):

Të dashunë, gjithëqish, n sinëzot ashtë lenë, ngadhënjën³⁰⁶ shekullinë; e këta ashtë të ngadhënyemitë e shekullit: feja jonë. E kush ashtë aj qi ngadhënjën shekullinë, mase aj qi beson se Jezu ashtë biri i tinëzot. E ky ashtë aj qi erdh nd' ujë e ndë gjak. Jezu Krishti jo ndënjë të vetëmë, por ndë ujë e ndë gjak. E shpirti ashtë aj qi dëshmon, përse shpirti ashtë kafshë e vërtetë³⁰⁷. Përse janë tri³⁰⁸ qi dëshmonjënë mbë qiell: ati, fjala e shpirti shenjt; e këta të tre janë një. E tre janë qi dëshmonjënë mbë dhët: shpirti, ujëtë e gjaku; e këta të tre janë një. E na në marrmë të dëshmuomitë e nierëzet, mā të madh ashtë të dëshmuomitë e tinëzot; përse këta ashtë të dëshmuomitë e tinëzot qi dëshmoi n birit së vet³⁰⁹. [E] aj qi beson mbë birit të tinëzot, kā të dëshmuom n sinëzot ndë vetëhenë.

Apokalipsi i Gjonit V, 6-12 (Buzuku 167b22-168a5):

...hinje u Gjoni pae³¹⁰ përvjedmis shkëmbit³¹¹ [e] të katërave shtanseve e ndë vjetdmis të mā pleqet³¹² me mbetunë qengji porsì vdekunë; e kish shtatë brienë³¹³ e shtatë syna³¹⁴, qi janë shtatë shpirtëna të tinëzot,

³⁰⁶ *Ngadhënjën*: këtu në kuptimin e ngushtuer të *mposhtjes së një kundërshtari* (kurse gjetiu në kuptimin e gjerë të *përvetësimit të një vlere së tregtueshme*, nga ital. *Guadagnara*);

³⁰⁷ “përse *shpirti* ashtë kafshë e vërtetë” (këtu Buzuku ka ndjekur interpretimin ortodoks të tekstit sllavisht, e për pasojë greqisht; sepse në vend të emrit *spiritus* origjinali latin ka emrin *Christus* ky përkthim është dyfish i papërpiktë: a) sepse *shpirti* nuk është një kafshë ose një *gjë*; b) sepse në origjinalin përkatës shpirti nuk është vetëm i vërtetë, por është (*vetë*) e vërteta;

³⁰⁸ “Janë tri...”: duhet nënkuptuar emri femëror *kafshë*;

³⁰⁹ “Dëshmoi n birit së vet” (kalk sintaktik nga latinishtja: “*testificatus est de filio suo*”): “që dëshmoi për birin e vet”.

³¹⁰ *Pae*: pash

³¹¹ *Përvjedmis shkëmbit*: në mes të fronit; të katërave shtansëve; në fragmentin e pranishëm ky emër përmendet për herë të parë, kurse në librin përkatës për herë të dytë; prandaj këtu numrori *katër* ka marrë njëjën e parme të dhe mbaresën e shumësit -a. Edhe sot do të thuhet p.sh. të *dyja motrat*; por sot numërori në rasat e zhdrejta do të përdorej i pabashkëlakuar, p.sh. “fëmijët e të *dyja* motrave(t)”, e jo “fëmijët e *dyjave* motrave”;

³¹² *Të mā pleqet*: në origjinalin latin *seniores* është *ëmër pa tjetër*, e do të thotë: të parët, pleqtë; kurse Buzuku këte emër e ka keqkuptuar si *mbiemër në shkallën krahasore*;

³¹³ *Brienë*: ky shumësi i emrit *bri-ri* është për t'u krahasuar me trajtën: *burjena* që përdoret p.sh. në Gjakovë;

³¹⁴ *Syna*: për t'u braktisur me shumësin nëndialektor: *kro(j)na*;

dërguom ndë gjithë dhët. E erdh e muor letërën³¹⁵ mb'anë³¹⁶ të djathë³¹⁷ t'atī qī rrij mbë shkamt; e si pat nçelë letërënë të katërë shtansëtë e njëzet e katërë mā pleqtë rānë përpara qengjit. E gjithë kishnë citëratë e gastaretë e ergjanda³¹⁸ plot n kafshësh qī lëshonjinë të madhe erë, qī janë oratëtë e shenjtet; e këndonjinë kankënë e rē³¹⁹, tue thashunë: i denjë je, zot, me përzanë letërënë e me çpërthiem të mbërthymetë e saj; përse ti je dalë³²⁰ e ti na shpërbleve, ynëzot, me gjakt tand n gjithë farëshit e n gluhëshit e n popujshit; e neve na bane tinëzot dhunëtë përmbī dhët³²¹. E gjegjshëzā n shumë engjejs përqark shkambit e përqark shtansëvet e përqark mā pleqet; e ish të njehunitë³²² e tyne njëmijë mijëra³²³; e thoshnë gjithë me të madh zā: i denjë ashtë qengji qī ashtë mvrām me përzanë vërtyt, e të madh, e të ditunë, e forcë, e nder, e lavd të madh e të bekuom për jetë të jetësë.

MESHARI: FRAGMENTE NGA DHIATA E VJETËR

Gjeneza I, 1-31; II, 1-3 (Buzuku 108a20-109a20)

Nde e zanët të shekullit³²⁴ bani zotynë qiellë e dhenë. E dheu ish i pafrujt e i shprazëtë, e t'errëtitë ish përmbī faqet të fondit³²⁵ ujit: e shpirti i tinzot vëlizë³²⁶ përmbī ujënat. E tha zotynë: kloftë bamë drita. E u bā drita. E pā zotynë se drita

³¹⁵ Letërënë: librin;

³¹⁶ “Mb'anë të djathë”: origjinali: *de dextera* do të thotë: *nga e djathta* (duke nënkuptuar jo anën, por dorën);

³¹⁷ Të djathë: e sotmja: *të djathtë* bashkëbart pra prapashetësën - të (kështu ndodh edhe me të sotmen: *i le(h)të*, sepse Buzuku ka: *i lë*);

³¹⁸ Cilëratë e gastaretë e ergjanda (të dy emrat duheshin përdorur në trajtën e *pashquar*): kitarë e kupat (simbas origjinalit, jo të argjendta, por të arta);

³¹⁹ Kankënë e re (emri duhej vënë në trajtën e *pashquar*): një këngë të re;

³²⁰ Je dalë: (origjinali kumbon: *occisus es* =) je vvarë;

³²¹ E neve na bane tinëzot dhunëtë përmbī dhët: ky është njeri nga pasuset e origjinalit latin, të cilët Buzuku (më së fortë për moszotërim të latinishtes) i ka përkthyer në një mënyrë krejt arbitrare prkt. i ka bërë objekt të një vulgarizimi të vrazhdë: *et fecisti nos Deo nostro regnum et sacerdotes, et regnabimus super terram* = e na bërë për perëndinë mbretëri (= mbretër) e priftër: e do të mbretësojmë mbi dhët;

³²² Të njehunitë: numri;

³²³ Njëmijë mijëra: po nuk qe r-ja gabim shtypi, mijëra është toskizëm për gegizmin: *mijëna*.

³²⁴ “Nde e zanët të shekullit”: në fillim të botës;

³²⁵ Fondit: fundit;

³²⁶ Vëlizë: lëvizje;

ish e mirë e dau zotynë dritënë n s'errëtit. E grishi³²⁷ zotynë dritënë ditë e t'errëtitë natë. E u bā natë³²⁸ e duol drita (qi ashtë e para ditë).

E tha zotynë: kloftë bām të firmuomitë³²⁹ përvjedmis ujënavet, e ata të firmuom të dae ujënatë n ujënashit. E ban zotynë të firmuomitë, e dau ujënatë qi ishnjinë përndënë të firmuomitë e ato qi ishnë përmbi të firmuomitë. E ashtu u bā. E grishi zotynë të firmuomitë qiell. E u bā natë e duol drita, qi ashtë e dyta ditë.

E tha zotynë: u mbëljedhshinë ujënatë përndënë qiellt mbë një vend, e u duktë të thatë(të)³³⁰. E ashtu kle. E grishi zotynë të thatëtë dhë e të mbëljedhunitë e ujënave grishi dët. E pā zotynë se ish fort mirë. E tha frujtoftë dheu bār qi të banjë farënë, e lis(a)të qi të banjë(në) pemë pors i ashtë lisi qi të ketë pemënë, e pema të ketë farënë e saj ndë vetëhenë përmbi dhët. E ashtu kle. E dheu frujtou bārë, si i sillido bar³³¹ farënë pors i ish bari; e lisatë pors i sillido lis me farët të vet. E pā zotynë se ish mirë. E u bā natë e duol drita, qi ashtë e treta ditë.

E tha zotynë: kloftë bām dritë qi ndrittë qielltë, e ajo dritë daftë ditënë n natet: e klofshin me shenjë e ndë motëna, ndë ditë e ndë vjetë³³². E ata klofshinë për dritë nde e formuomit të qiellit, me bām dritë përmbi dhët. E ashtu kle. E bani zotynë dÿ drita të mëdhā: drita e madhe qi ashtë dielli me zotënuom ditënë, e drita e vogëlë qi ashtë hana me zotënuom natënë. E uillitë vu zotynë mbe e³³³ firmuomit të qiellit me bām dritë përmbi dhët, e me zotënuom natënë e ditënë, e me dām dritënë n s'errëtit. E pā zotynë se ish mirë. E u bā natë e duol dritë, e ditë e katërta.

³²⁷ Grishi: quajti;

³²⁸ "A u bānatë": tekstet latinisht e sllavisht kanë "e u bē mbrēmje";

³²⁹ Të firmuomitë: "huazim teme e kalkim sufiksi nga lat. *Firmamentum* =) fortesë e qiejvet kupë e qiellit;

³³⁰ E u duktë të thatë(të): e u shfaqhtë toka, terra, stereja;

³³¹ I sillido bar: cilido bar;

³³² Kloftë bām dritë qi zdrittë qielltë, e ajo dritë daftë ditënë n natet, e klofshinë me shenje e ndë motëna ndë dit e ndë vjetë: Buzukut i ka qenë i paqartë origjinali latin, të cilin ai prandaj e ka cenuar tri herësh: a) emri dritë ishte për t'u vënë vetëm në shumës, kurse ai e ka përdorur edhe në njëjës, b) origjinalin: "fiant luminaria in firmamento voeli" u bëfshin dritat në kupën e qiellit, Buzuku e ka parafrazuar arbitrarisht): "klofta bām dritë qi zdrittë qielltë (arbitrarisht, sepse këto drita kanë tjetër destinacion), c) këto drita nuk janë të pajosura me shenje, por përkundrazi pikërisht vetë përbëjnë shenje (pjesëtimi të kohës);

³³³ "Mbe e firmuomit": trillesë e Buzukut për analogji me "nde e firmuomit";

E tha zotynë: bafshinë ujënatë shpirtëna të gjalla³³⁴ e shtanzë qi të fluturonjënë për qiell, p'r ajërit nde e firmuomit të qiellët. E bani zotynë balena të mëdhā e n gjithë farësh pishq qi vëliznjënë qi ujënatë dhanë n vetëhe, si e siado farë ashtë, e gjithë zog qi fluturon si qishdo farë. E pā zotynë se ish mirë. E ata bekoi zotynë tue thashunë: frujtoni e shumoni³³⁵, e mbushni ujënatë e detit; e shtansëtë qi fluturonjënë, u shumofshinë përmbi dhët. E u bā natë e duol drita: e pesta ditë.

E tha zotynë: baftë dheu shtansë të gjalla si qishdo farë goveda³³⁶ e n gjithë farësh n shtansësh n dheut porsi ashtë fara e tyne. E ashtu u bā. E bani zotynë shtansëtë n dheut porsi e siado farë: govadatë porsi ashtë fara e tyne, e gjithë shtansë të dheut porsi e siado farë farënë e vet. E pā zotynë se ish mirë.

E tha zotynë: bajmë nierinë mbë shëmbëlltyrë tanë, e aj të zotënonjë pishqitë e dheut e zojtë e qiellët e gjithë shtansë n katër kambësi, e gjithë farë e shtansëvet dheut. E bani zotynë nierinë mbë shëmbëlltyrë të vet, mbë shëmbëlltyrë të tī bani zotynë mashkullinë, femënenë. E i bekoi e u tha atyne: frujtoni e shumoni e mbushëni dhenë, e të zotënoni pishqet detit, e zogjet qiellsë, e gjithë shtansë³³⁷ qi të jetë përmbi dhët. E tha zotynë: hinje se u u kam dhanë gjithë bār qi ban farë përmbi gjithë dhet, e githë pemë qi farë kā, porsi e siada farë, juve me u klenë për gjellë³³⁸. E gjithë shtansë dheut, e gjithëqish fluturon për qiell, e gjithë shtansë qi ashtë përmbi dhët, qi shpirt i gjallë ashtë ndë të, përse juve t'u jenë për gjellë³³⁹. E ashtu u bā. E pa zotynë gjithë ata [ta] qish³⁴⁰ kish bām se ish fort mirë. E u bā natë e duol drita, e gjashta ditë.

E klenë mbaruom qielltë e dheu me gjithëqish mbrenda ashtë. E mbaroi zotynë të shtatënë ditë vepëratë e tī, qi ai bām kish, e pushoi të shtatënë ditën gjithë vepërashit së tīsh qi bām kish.

³³⁴ *Shpirtëna të gjalla*: lat. "*Reptile animae viventis*" = "*rrëshqanës me shpirt të gjallë*"; pra, për mungesë të terminit përkatës, Buzuku *trupat* vërte të gjallë por *lëndorë* të rrëshqanësve i ka shndërruar në shpirtëra *pa tjetër*;

³³⁵ *Frujtoni e shumoni*: (lat. *Crescite, et multiplicamini* =) rrituni e shumëzohuni;

³³⁶ *Goveda*: (sllav.) gjedha, bagëti e trashë;

³³⁷ "Të zotënoni *pishqet* detit, e *zogjet* qiellsë, e gjithë *shtanse*": emrat janë vënë në *dha-nore* e për pasojë folja është shpërdorur si tranzitive nën ndikimin e konstruktit përkatës në latinishte: "*et praesit piscibus...*";

³³⁸ *Juve ma u klenë për gjellë*: që të ju shërbejnë si ushqim;

³³⁹ *E gjithë shtansë të dheut..., përse juve t'u jenë për gjellë*; aty ku teksti origjinal ka caktuar bimët prkt. barërat si ushqim për shtazët, Buzuku përkundrazi ka caktuar vetë shtazët si ushqim për njerëzit;

³⁴⁰ *Ata ta qish*: (kryqëzim i njërit element të shprehjes së re: ata qish me tërë shprehjen e vjetër: *ta qish*) *ata çka*.

Egzoda XXIV, 12-18 (Buzuku 58a20-58a41)

... tha zotynë Moisiut: hipë tek u mbë malt, e atje të jeç e u të t'ap dÿ rrasa n guri, e ligjñë e ardhëninë, që u kam shkruom, ti me i mpsuom d bijet³⁴¹ Izraelit. E u ngriti³⁴² Moiseu e jezuon shërbëtori i tÿ; e hipi Moiseu mbë malt të tinëzot, e tha pleqet popullisë³⁴³: këtu itëni³⁴⁴ djerje u të kthenj tek ju, e hinje Aroni e Uri janë me ju; e i sillido të ketë gjyq ē gjā qartë, tek ta³⁴⁵ të venë.

E hipi Moisiu mbë malt, e malnë e mbëloi negulla, e erdh me mbetunë lavdi i madh i tinëzot përmbi malt Sinai, e atë mbëloi negulla për gjashtë dit, e të shtatënë ditë grishi Moisenë ndë vjedmis negullësë. E të panëtë e lavdit madh(tinë) zot ish pors i zjarrm qi digje ndë majët të malit përpara syvet d bijët Izraelit. E hini Moiseu ndë vjedmis negullësë, e hipi mbë malt, e mbet mbë malt katërdhjetë (dit e katërdhjetë) net

Levisiku XXIII, 39-43 (Buzuku 146a30-146b5)

... të pestëmbëdhjetë³⁴⁶ ditë të muoit shtatë, kur ju të mbëlidhni frujtë e dheut, ju të festoni festënë e tinëzot për shtatë dit [E] të parënë ditë ju ta kini për të pushuom e të tetënë ditë³⁴⁷ juve t'u jetë për të poshuom. E të merri të parënë ditë pemë n njëj lisi së bukurë, e gamba n palmësh, e gamba n dëlline qi të ketë gjethhtë e shpesha, e n shëlgjëjet qi të jetë për breg ujit; e gëzon i përpara tinëzot, zotit tij³⁴⁸. Për shtatë dit për gjithë vjetë ju të bani festënë e tinëzot; e juve t'u jetë ndë farë të farëvet³⁴⁹, ndë të shtatët muoj. E ju të itëni ndë klisat për shtatë dit. Gjithëkush të jesë ndë Izraelit, të jesë ndë tabernakulat, përse të dinë farëtë tuoj se

³⁴¹ *D bijet*: të vijvet;

³⁴² *U ngriti*: (shembull sporadik i ruajtjes së mbaresës -i në aoristin e diatezës jo-veprore) u ngrit urdhërore e foljes *mbetunë*): rrini qëndroni;

³⁴³ *Pleqet popullisë*: pleqvet të popullit (neologjizmin: *popullia* Buzuku do ta ketë ndërtuar pak a shumë në kuptimin e neologjizmit të mëvonshëm; *popullësia*, *popullata*);

³⁴⁴ *Itëni*: (trajtë udhërore e foljes: *mbetunë*) rrini, qëndroni;

³⁴⁵ Tek ta (sot dëftori i thjeshtë *ta* nuk ndërtohet dot me parafjalën *tek*): tek ata.

³⁴⁶ “Të pestëmbëdhjetë ditë”; (në latinishte komponentët e një numërori rreshtor ruajnë pavarësinë morfologjike, kështu që p.sh. të *pesëmbëdhjetënë* nuk thuhet: *quindecimam*, por: “*quintam* *decimam* = të pestën të dhjetën”; - strukturë latine kjo e numërorëve rreshtorë, të cilën autori ynë e ka bërë objekt të kopjimi mekanik gjysmak) “të pesëmbëdhjetënë ditë”;

³⁴⁷ *E të tetënë ditë juve t'u jetë*: lapsus calami për: e e teta ditë...”;

³⁴⁸ “Zotit tij: zotit t'uaj”;

³⁴⁹ *Ndë farë të farëvet*: brez mbas brezi;

u [juve u] bana me mbetunë ndë tabernakulat bijtë e Izraelit, kur u ata nxorra n dheut së Egjiptit, u yj zot³⁵⁰.

Numërat XX, 2-3, 6-13 (Buzuku 75a11-75b5)

...u mbëlodhnë bijtë e Izraelit m Moisenë e m Aronë, e kondra atyne flisnjinë: epina³⁵¹ neve ujë të pīmë. E Moiseu e Aroni, këta tue gjegjunë, lanë shumicënë e popullit, e vonëtë përpara derës shatorrit të t [së] mbëlje (e) dhunit, e rānë për dhë mbë glunjë, e thirrë m tenëzonë tue thashunë: zot, ynëzot, ti gjegj të thirrëtë tanë e zanë e këtī populli, e nçil vistarre, gurrënë e gjallë [e nçil lavdinë e madh tand përmbī ta], përse a të pushon³⁵² të mormuruomitë e tyne.

Ashtu atëherë foli zotynë Moiseut tue thashunë: merr portekënë tande e Aronë tēt vëllā, e ban të mbëlidhenë të mbëlj(e)dhunitë, e folë me gurët³⁵³ e t'apë ujëtë e tī n faqe tyne; e të nxjerrsh ujë n gurit, e t'apsh me pīm popullit e bagëtisë tyne.

E muor Moiseu portekënë përpara faqesë tinëzot, si i ordhënoi; e bani Moiseu e Aroni me u mbëljedhunë të mbëljedhunitë përpara gurit, e u thanë atyne: a ndiglōni ju të pāqandrë³⁵⁴ e të pābesë: a nukë mundë besoni ju se n kēsi guri na t'u nxjerrmë ujë. E ngriti Moiseu dorënë e vet, e rā gurit me portekët të vet dy herë, e duolë shumë ujëna, e pinë të mbëljedhunitë e bagëtia e tyne.

E tha zotynë Moiseut e Aronit: përse ju nukë besuatë mbë muo me më shenjtënuom përpara faqesë d bijet Izraelit, [e] prashtu ju të mos shpiri³⁵⁵ këta të mbëljedhunë ndë dhët qi u t'ap atyne. Këto janë ujënatë e qartëvet qi murmuronjënë³⁵⁶ të bijtë e Izraelit kondra tinëzot, e shenjë dha atyne për të shenjtënuom³⁵⁷.

³⁵⁰ “U yj zot”: “unë zoti i juaj”.

³⁵¹ *Epina*: epnani;

³⁵² “Përse a të pushon”: (ndoshta origjinarisht në kuptimin: “për të parë nëse do të pushojë”) që të pushojë;

³⁵³ *Me gurët*: mashkullori *guri* është përdorur në vend të femërorit: *gurra*;

³⁵⁴ *Të paqandrë*: të pambështetje (origjinali latin ka: *rebelles* = kryengritës);

³⁵⁵ “Të mos shpiri”: “të mos shpierni”;

³⁵⁶ *Qi murmuronjënë*: (simbas origjinalit duhej:) *ku murmuruonë*;

³⁵⁷ *E shenjë dha atyne për të shenjtënuom*: (kuptimi i origjinalit është ky:) *e u shenjtërua midis tyre*.

Deuteronomi XXXI, 22-30 (Buzuku 114b23-114b45)

... shkrou Moiseu një kankë, e psoi d bijet Izraelit. E odhënoi zotynë Iezueut d birit Nunit, e i tha: ban të jësh³⁵⁸ trim, e ban të jësh i fortë; përse ti të hinjësh me këtë popullë ndë dhët qi u atyne premetova³⁵⁹, e u të jëm³⁶⁰ me ty.

E si pat shkruom Moiseu fjalëtë e kësaj ligje ndë librit, ordhënoi xhekonet qi banjinë arkënë e tinëzot, tue thashunë merri³⁶¹ letërënë³⁶² e kësaj ligje, e vini nd'anë të arkësë të testamentit tinëzot zotit tij³⁶³, përse t'u jetë, popullë, kondra juve për dëshmi; përse u e njoha të pābesënë³⁶⁴ taj, e qafënë tande të fortënë. [E] hinje se edhe u tue klenë gjall, ju u rebeluotë n sinëzot³⁶⁵, [e] sã mã fort [t'ini] mbas mordijes sime. Mbëlidhi tek u, gjithë ju pleqtë n gjithë farëshit suoish, e ju qi ini vum për të parë; e u të flas, e ata të më ndiglonjënë këto fjalë, e u të grëshes kondra tyne qiellnë e dhenë për dëshminj...

I dyti libëri mbretërvet XXIV, 15-19,25. (Buzuku 186b42-187a22).

... dërgoi zotynë mortajënë ndë Izraelit ndënatatet djerje mbë herë qi ardhënuom kle n sinëzot;³⁶⁶ e vdiqnë n popullit n Danit djerje n Bersabe shtatdhjetë [e katër] mijë njerëz. Engjëlli i tinëzot tue ndëm dorënë me qitunë n fare Jeruzalemnë, [e] zotynë pat mishërier n mundimit qi lëshou përmbi popullit të tī e tha engjëllit qi shiten: mëjaft, mba dorënë n vetëhej. E ish engjëlli i tinëzot afërë fushësë Areumnesë se Jebuzëvet.

E Davidi tha tinëzot, kur pā engjëllinë se por shiton³⁶⁷ popullinë: u jam aj qi rae ndë kuat, e aj qi bani³⁶⁸ shumë të keq; [e] këta qi janë pors

³⁵⁸ *Ban të jesh*: ji;

³⁵⁹ *Prometove*: premtove;

³⁶⁰ *Të jem*: do të jem;

³⁶¹ *Merri*: merrni;

³⁶² *Letërënë*: librin;

³⁶³ *Tij..., taj..., tande...;* Moiseu herë u drejtohet xhakonjve (në shumë), herë popullit Izrael (në njëjës);

³⁶⁴ *Të pābesënë*: (në vend të gjinisë femërore, pritej asnjansja) të pābesëtë;

³⁶⁵ U rebeluotë n sinëzot: ngrintë krye kundër perëndisë.

³⁶⁶ *Ndënatatet djerje mbë herë qi ordhënuom kle n sinëzot*: (de mane usque ad tempus constitutum =) që nga mëngjesi deri në kohën e caktuar;

³⁶⁷ *Se por shiton*: se po shitonte;

³⁶⁸ “U jam aj qi rae ndë kuat e aj qi bani: autori foljen e parë ia ka përshtatur vetorit, të dytën - lidhorit.

dhend, qish kuat kanë bām? U të lus, zot, kthe mëninë tande prej meje e kondra shtëpisë përrindit tim.

E erdh Gad profeta tek Davidi atë ditë e i tha: eja e fabrika elterë tinëzot ndë fushët të Areumnësë jebuzëvet. E votë Davidi porsi i foli Gad profeta qi atë kish ardhënuom zotynë.

E zotynë pat mishërier n dheut së vet, e mortaja kle hjekunë n Izraelit.

I treti libër i mbretërvet XIX, 3-8 (Buzuku 58a44-58b18)

... erdh Elia ndë Bersabe të Judësë, e aty la shërbëtuorë e vet, e aj vote ndë dezertit një ditë t'ecunë³⁶⁹. E erdh e ndenj përndënë një lis gjinipero³⁷⁰. E aty dëshëroi shpirti me i dalë, e tha: mëjaft mā zōt, merr shpirtin tem, përse nukë jam mā i mirë se të mī përrind. E u nde, e aty u muor gjumi përndënë gjiniperit.

E hinje engjëlli e preku e i tha: ngrehu e ha. E pat qurë³⁷¹ e pā mbë krye të ti³⁷² një fogaçe pjekunë përndënë thëngjij³⁷³, e një butac me ujë; e angrë, e piu, e përappë rā me fjetunë.

E përappë ktheu engjëlli i tinëzot të dytënë her, e preku, e i tha: ngreu e ha, përse ke të largë udh³⁷⁴. E aj u ngriti, e angrë e piu, e vote me atë fuqī t'asaj gjellë katërdhjetë dit e katërdhjetë net, djerje mbë malt Oreb të tinëzot.

I katërti libër i mbretërvet V, 1-15 (Buzuku 71a24-72a4)

... Neaman kapetanja i kalerëvet³⁷⁵ regjit Siriesë ish nierī³⁷⁶ i madh përpara d zot, e nierī i ndershim; e p'r atë dha zotynë të shëlbuom Siriesë³⁷⁷; e ish nierī i mujtunë³⁷⁸, ma ish fëlliquinë³⁷⁹.

³⁶⁹ *Vote ndë dezertit një ditë t'ecunë*; u shty brenda shkretëtirës një ditë udhë;

³⁷⁰ *Gjinipero* (ital.): dëllinjë;

³⁷¹ *Pat qyrë*: lëqyri, shikoi;

³⁷² *“Mbë krye të tij”*: “te kryet e tij”;

³⁷³ *Fogaçe pjekunë përndënë thëngjij*: me fjalët shqipe Buzuku ka përkufizuar italishten: *focaccia* që do thotë: *pogaçe*, e për pasojë pikërisht: “bukë e pjekunë përndënë thëngjij”;

³⁷⁴ *Të largë udhë*: gjatësinë e pazakonshme të udhëtimit përkthyesi në pajtim me origjinalin (*grandis enim tibi restat via*) e ka shprehur me parandejtimin e cilësorit;

E n Siriet ishnë dalë harum³⁸⁰, e ishnë vetë n Izrael, e kishnë sjellë robinjë³⁸¹ një vajzë të vogëlë, e ate patnë dhanë shërbëtore së shoqesë Neamësë. E tha së zonjësë saj: zotynë të duoj se ynë zot t'ish përpara profetësë qi ashtë ndë Samariet, përse aj të shëndoshë n së fëlliqunit së tī. E ajo tha këto fjalë burrit saj e aj e tha d zot tī, tue i thashunë: kështu e kështu³⁸² tha vajza qi ashtë n dheut së Izraelit.

E i tha regji i Siriesë: ecë, e u të dërgonj një letër regjit Izraelit. E vote e muor dhjetë copë ergjend e gjashtëmijë dukatë t'artë³⁸³ e dhjetë pâr petëka, e dërgoi letërë regjit Izraelit tue i thashunë: kur këjo letërë të mbërinjë ndë duor të tū, ban të dīsh se u dërgonj tek ti Neama shërbëtuorë tem, e ate ba të shëndoshnjësh n së fëlliqunit së tī.

E si pat zgjedhunë³⁸⁴ regji i Izraelit letërënë, rregëzimi³⁸⁵ petëkatë e tī, e tha: e qish se u jam zotynë qi mundë mvras e përhapë me e ngjallë³⁸⁶; qi kÿ dërgon tek u këte nierī, përse u ta shëndoshinj n fëlliqëniet së tī? Ju të dini se kÿ lypën kun ndonjë znj të më vgjān, përse a të më vin kondra.

E si gjegj Elizen nierī i tinëzot se regji i Izraelit kish rregëzīm petëkat e tī, dërgoi tek regji tue thashunë: përse ti rregëzinë petëkatë e tū? Të vinje aj tek u, e të die qish profetë ashtë ndë Izraelit³⁸⁷. E erdh Neama me kalorët të tī e me qerrt të tī, e qëndroi përpara derësë shtëpisë Elizeut. E dërgoi tek aj Elizeu një të lajm tue i thashunë: ecë e u laj shtatë herë ndë Jordan, e të të kthenetë mishtë tat shëndoshë.

³⁷⁵ *Kapitanja i kalorëvet*: fjalëpërfjalë: *kapiteni i kalorësve*. Ndërkaq teksti latin ka: *princeps militiae = pris i ushtrisë*; ai sllav: *vojskovođa = pris i ushtrisë*. Pra përcaktimi i Buzukut se kjo ushtëri qenka përbërë pikërisht prej kalorësish, është arbitrar;

³⁷⁶ *I ndershim*: (lat. *Honoratus* =) i nderuar;

³⁷⁷ *E p'r ata dha zotynë të shëlbom Siriesë*: me ndërmjetësinë e atij perëndia shpëtoi Sirinë;

³⁷⁸ *I mujtunë*: (krijesë kuptimore e Buzukut) i pushtetshëm;

³⁷⁹ Ma ish fëlliqunë: por i kish rënë sëmundja e *leprës*;

³⁸⁰ *Haramī*: (orientalizëm huazuar nga sllavishtja) cuba;

³⁸¹ *Robinjë* (sllav.): e zënë në luftë, robëreshë;

³⁸² *Kështu e kështu*: kjo shprehje popullore gjindet edhe në tekstin latin: *sic et sic*.

³⁸³ *Dhjetë copë ergjand e gjashtëmijë dukatë t'artë*: (lat. *Decem talenta argenti, et sex millia aureus* =) dhjetë monedha (të mëdha) argjendi e gjashtëmijë (më të vogla) ari;

³⁸⁴ *Zgjedhunë*: lexuar;

³⁸⁵ *Rregëzimi*: grisi (në Kosovë: *rregëzina* quhen ato copëza bezi të prera gjatazi, me të cilat mbështillen këmbët para se të mbathen opingat);

³⁸⁶ *E qish se u jam zotynë etj.*: e mos jam unë perëndi etj. (Shërbimi i një leprozi barazohet me ringjalljen e një të vdekuri);

³⁸⁷ “E të die qish profetë është ndë Izraelit”: mburrjen e Elizeut Buzuku e ka theksuar në krahasim me tekstin origjinal; *et scist esse prophetem in Israel* = e të die se ka një profet në Izrael;

E u mëni Neama, e u da tue thashunë: u kujtova se aj të vinjë tek u, e se aj të greshit emënitë e d zot zotit tī³⁸⁸ [përmbi muo], e se aj të prëkasë me dorë të tī vendnë e fëlliqënisë, e ashtu të më shëndoshën. A s'janë mā të mira lumëna Amana e Farfari i Damaskut se gjithë ujënat e Izraelit, e a s të lahem ndë to e të shëndoshem?

E tue u kthjem, uji përmëni³⁸⁹. E iu afëruonë trimatë e tī, e i folnë atī, e i thanë: o ati ynë e ynë zot, tī profeta në të thanëke kafshë të mëdha, a s'i kishnjë si bām, e sā mā fort aj tue të pasunë thanë: uite e u laj, e të jësh dëlrinë.

E për këto fjalë zdripi, e u lā shtatë herë ndë Jordant, porsi i kish thanë fjalënë nieri i tinëzot. E u kthye mishtë e tī porsi mishtë e një djali d vogëlë e kle shëndoshënë. E u kthye tek nieri i tinëzot aj e gjithë shoqënia e tī, e it shtuom³⁹⁰ përpara tī, e tha: hinje se u tash dī se nukë ashtë tjetërë zot ndëpër gjithë dhët mā se³⁹¹ Izraeli.

I dyti libër i Ezdrës VIII, 1-10 (Buzuku 144b5-145a2)

... u mbëlodhnë gjithë popullia m Jeruzalem porsi në klenëke një nieri³⁹² [tue klenë gjithë njëj volundetje] n piacet qi ashtë përpara derësë ujit; e thanë Ezdrësë shkruos, aj të bij³⁹³ librinë e ligjsë Moiseut qi ordhënoi zotynë Moiseut.

E përu prifti Ezdrë librinë e ligjsë përpara shumicësë ashtu burrët porsi gruosë si i sillidota mundë ndiglon, përse të gjegjishnë ditënë e parë të muoit shtatë. E zgodh ndë të³⁹⁴ përpara piacësë qi ish përpara derësë ujit n sē dalit sē dirësë³⁹⁵ djerje mjesë ditë përpara nierëzet e përpara gravet³⁹⁶ e të gjithë atyne qi ndiglonin; e gjithë veshëtë e popullit u banë për të ndigluom mbë librit të ligjsë. E mbet Ezdra përmbi një pergullë³⁹⁷ n drui³⁹⁸ qi ata banë m postafa³⁹⁹; e mbetnë

³⁸⁸ *Të greshit emënitë e d zot zotit tī*: të gërshasë (thërrasë) emërinë e zotnisë perëndisë së tij;

³⁸⁹ *E tue u kthjem uij përmëni* do të jetë krijesë e Buzukut; *uij* = vente, shkonte;

³⁹⁰ *It shtuom*: qëndronte në këmbë (krhs. *Shtuara*);

³⁹¹ *Mā se*: përveçse; *Izraeli* (origjinali ka: *in Izrael* = në...).

³⁹² *Porsi në klenëke një nieri*: sikur të ish një njeri (i vetëm);

³⁹³ *Të bij*: të binte, të sillte;

³⁹⁴ *E zgodh ndë te*: e lexoi pjesë të këtij libri;

³⁹⁵ *N sē dalit sē dritësë* qysh prej mëngjesit;

³⁹⁶ “Përpara nierëzet e përpara gravet”: emrin *nierëz* në vend të emrit *burra* Buzuku e ka shpërdoruar nën ndikimin (jo të latinishtes që ka në një anë *homines* = *nierëz* e në anë tjetër *viri* = *burra*, por) të sllavishtes (ku *ljudi* a) *nierëz* b) *burra*);

³⁹⁷ *Pergullë*: këtu fjala do marrë në kuptimin (jo të lëndës së rrushit, por) të një *froni të ngritur* ose lloji tribune;

priftënitë e zhakontë ndaj te. E nëli Ezdra letërënë përpara gjithë popullisë qi ish përquark tî; si e nëli u ngritinë mbë kambë gjithë populli. E bekou Ezdra zot zotnë e madh, e u përgjegj gjithë populli: amen, amen, tue ngritunë duortë e tyne naltë, e u përvunë⁴⁰⁰ e adoruonë me faqe për dhë.

Priftënitë për banjinë me heshtunë popullinë përse ata të gjegjishnë ligjetë, (e) populli it mbë vend të vet. E zgodhnë ndë librit të ligjsë tinëzot fill për fill⁴⁰¹, përse të munda ndiglonjinë. E tha Nemia [e Atirsani], e Ezdra prift e shkruos, e priftënitë e gjithë popullisë tue desqaruom: këjo ashtë dita shenjtë e tinëzot, zotit tinë; mos zemërkeqî, as mos klanî. Përse klanjinë gjithë popullia, kur gjegjishnë fjalëtë e ligjsë. E u tha atyne: ecëni, e hani të maja, e pini t'ambëlë, e dërgoni pjesënë atyne qi nukë kanë proveduom⁴⁰² për vetëhenë; përse ashtë kafshë shenjte përpara tinëzot. E mos zemërkeqî, përse gazëmendi i tinëzot ashtë fuqia juoj.

Libri i Esterit XIII, 9-11, 15-17 (Buzuku 64b25-65a2)

... u lut Ester tinëzot tue thashunë: zot ynë zot, regji i mujtuni i gjithë kafshëvet⁴⁰³, ende e mujtunit tat, janë vutë gjithë kafshëtë, e s'ashtë kush të mundën vollundetsë sate⁴⁰⁴: deliberou me na shëlbuom⁴⁰⁵ në, e atë trat na jemi shëlbuom; porse ti zot bane qiellë e dhenë me gjithë të agjëruom qish ashtë të qiellsë⁴⁰⁶. Ti je i zoti i gjithë kafshëvet e s'ashtë kush mundë mundnjë d madhit faqesë sate⁴⁰⁷. E tash, zot, regji i regjet, i zoti i Abraamit⁴⁰⁸, kî mishërier popullit tit, përse anëmiqtë tanë duonë me na

³⁹⁸ “N *dru*” “prej *dru*”;

³⁹⁹ *M postafa*: (nga ital. *A posta fatto*=) bërë me qëllim;

⁴⁰⁰ *U përvunë*: u përulën;

⁴⁰¹ *Fill për fill*: (lat. *Distincte* =) dallueshëm;

⁴⁰² *Proveduom* (ital.): siguruar që më parë.

⁴⁰³ *I mujtuni i gjithë kafshëvet*: (lat. *Omnipotens* =) i gjithpushtetshëm, i plotfqishëm;

⁴⁰⁴ “*Të mundën vollundetsë sate*”: lat. “*Possit tuae resistere voluntati*” = *të mundë të kundërqëndrojnë vullnetit tit, të përballojnë vullnetin tënd*. Praktikisht Buzuku ka lënë pa shqipëruar latinishten: *resistere*: Ndërkaq ai shqipes *të mundën*, që kërkonte kundrinë të drejtë, i ka dhënë kundrinë e zhdrejtë të latinishtes: *resistere*;

⁴⁰⁵ *Deliberou me na shëlbuom*: Buzuku arbitrarisht ka zëvendësuar një mënyrë foljore me një tjetër: *si decreveris salvare Izrael* = në paç vendosur që të shpëtosh Izraelin;

⁴⁰⁶ *Me gjithë të ngjeruom qish ashtë të qiellsë*: me gjithë ç’përfshin rrethi i qiellit;

⁴⁰⁷ *S’ashtë kush mundnjë d madhit faqesë sate*: (lat. *Non est qui possit tuae resistere voluntati* =) nuk ka njeri që të mund t’i kundërqëndrojnë madhërisë sate;

⁴⁰⁸ “*I zoti i Abraamit*”: këtu përdorja e *nyjë-pronorit* përbën kundërkuptim, sepse këtu nuk është fjala për “*të zotin e Abraamit*”, por për “*perëndinë e tij*” (lat. *Deus Abraham*);

faruom, e me e qitunë n fare ereditatnë⁴⁰⁹ tand. Mos dëshpëlqe pjesënë tande qi tī shpërbleve (n Egjiptit). Ma përse oratëtë tonë, e ji afërë shortsë e të mbetunit(ë) e ereditatit tit⁴¹⁰, e kthe vajnë tanë ndë gazëmend, përse na tue mbetunë gjall, mundë lëvdojmë emënitë tat, e mos mbërshil gojëne e atyne qi ty këndonjëne, o zot ynë zot.

Libri i Jobit I, 6-11 29 (Buzuku 187a25-188b16)

U bā se një ditë⁴¹¹ erdhnë bijtë e tinëzot, ata me iu dëftuom përpara tī; erdh ndër ta edhe Satani. E i tha zotynë: kaha vjen tī? E iu përgjegj Satani (e) tha: u kleshë me ngjëruiom dhenë, e atë me patë⁴¹². E i tha atī zotynë: a pae Jebnë sherbëtuorë tem qi tjetërë mbë dhët s’ashtë atī me glām për të mirë, e i dërejtë qi dro tënëzonë⁴¹³, e qi të keqtë nukë i pëlqeu, por ikën së keqi?

E iu përgjegj Satani tinëzot e i tha: për të mitunë⁴¹⁴ shërben Jobi tinëzot? Në mos e kishnjë ngjëruiom⁴¹⁵ gjithë ndë gardh për të përuom shtëpinë e tī e gjithë pasënë e tī n gjithë onshit [atë për e n ruen]? Ti i bekove gjithë punëtë e tī, e bashtina e tī por ve përditë tue u shumoum përmbi dhët. E pa ndej dorënë tande, e mora ndë gjithë pasët të tī qi atī gjindetë, e ti të shofsh se ndë faqe aj të të mallëkonjë.

⁴⁰⁹ *Ereditatnë*: trashëgiminë; *mos dëshpëlqe*: (lat. *Non despicias* =) mos përbuz;

⁴¹⁰ *E ji afërë shortsë e të mbetunit [e] e ereditatit tit*; lat. *Et propitius esto sorti e funiculo tuo* = e ji i mirëpritur ndaj shortit e litarit tënd (d.m.th. ndaj *Izraelit*; sepse Izraelin Perëndia e paskësh caktuar popull të zgjedhur në saje pikërisht të të qiturit short, e sepse të njëjtit Izrael i njëjti Perëndi truellin trashëgimor ia paskësh *matur* gjithashtu pikërisht me *ltar*. - Ndërkaq Buzukut këto të dhëna të “historisë” fetare, të cilat shkruesi i këtyre radhëve ia detyron - mirësisë komentuese të Antonio Martinut 1848, do t’i kenë qenë kryekëput të panjohura. Prandaj si edhe do të ketë ndier nevojën që metaforën *ltar* ta zëvendësojë me dy emrat: të *mbetunit(ë)* dhe *ereditatit*; - zëvendësim ky që kontraston me *moszëvendësimin* e metaforës binjake: *shortsë*).

⁴¹¹ *U bā se një ditë*: një ditë ndodhi që;

⁴¹² “U kleshë me ngjëruiom dhenë, e atë me patë”: (lat. “Circuivi terram, et perambulavi eam”=) “dheut i rashë rreth, e atë përshkova”;

⁴¹³ “Dro tënëzonë”: kur folësi është vetë perëndia, siç ndodh pikërisht këtu, atëherë komponentja ynë - e emrit ynëzot vjen e bëhet kuptimisht tepër e pavolitshme;

⁴¹⁴ *Për të mitunë* shërben Jobi tinëzot?: “(pse) Jobi kot shërbyeka tinëzot?”;

⁴¹⁵ *Në mos e kishnjë ngjëruiom*: lat. *Nonne tu vallasti eum = a nuk ke rrethuar* etj. Pra, në përkthimin e Buzukut, lidhëza nënrenditëse në dhe pjesëza mohuese *mos* qëndrojnë gabimisht për pjesëzën pyetëse: a dhe për pjesëzën mohuese: *nuk*;

E tha zotynë Satanasit: hinje se u tÿ të shtie ndër duor të tÿ gjithëqish aj kã, nde e ardhënuom tat gjithë të jetë: por tekë⁴¹⁶ mos e ndej dorënë tande përmbi shtat të tÿ. E u dã Satani n faqejt së tinëzot.

E tue klenë një ditë dijtë e Jobit e të bijat me ngranë bashkë ndë shtëpitë vëllaut tyne t parët lenë⁴¹⁷, i lajmi⁴¹⁸ erdh tek Jobi e i tha: qëtë por lëvronjinë, e garëtë⁴¹⁹ por kullosnjinë ndaj ta, e runë⁴²⁰. Sabejtë e grabitnë gjithëqish kle' e trimatë⁴²¹ gjithë i lëshuonë për fillt të shpatësë, e u qyqe vetëmë shpëtova.

Edhe kÿ tue folë, erdh një tjetërë e tha: zjarmi prej qiellshit n dorgj, e dogj dhentë me gjithë bëruo⁴²², e u qyqe shpëtova.

E kÿ edhe tue folë, hinje një tjetërë tue thashunë: Kaldejtë vunë tri kapetanja⁴²³ me gjindt të tyne e muorrë gjithë ganilatë, e mvrinë gjithë trimatë për fill të shpatësë, e u qyqe vetëmë shpëtova.

E kÿ edhe tue folë, erdh një tjetërë e tha: bijëtë e tÿ e bijat e tÿ por hanjinë ndë shtëpi të birit tit parit lenë, erdh një e madhe erë prej malshit së shkreta, e rrëzon të katërë shtyllët e shtëpisë, e i zÿ gjithë ndënë te, e i la gjithë vdekunë, e veçse u qyqe vetëmë shpëtova.

E u ngriti përimal⁴²⁴ Jobi, e rregëzini petëkatë e tÿ, e rrou kryetë e tÿ, e u lëshuo për dhë; e tue adruem tha: garuc⁴²⁵ u dola n barkut së mamësë sime, e garue përhapë u të kthenem tek ajo. Tu qish zotynë më pat dhanë, përhapë ma muor: lëvdum kloftë emënitë e tinëzot. E për gjithë këta qi gjetunë e kish, nukë rã ndë kuat Jobi, as kafshë të këmbiyema nukë foli kondra tinëzot.

E një tjetërë ditë tue ardhunë bijtë e tinëzot, erdh edhe ndër ta Satan(as)i. E tha zotynë Satan(as)it: kaha vjen ti? E aj iu përgjegjë tue thashunë: u kleshë me ngjëruom dhenë (e) atë tue pam. E i tha zotynë: a (s) nukë kërkove sherbëtuorrë tem Jobinë, qi s'ashtë tjetërë nierë mbë

⁴¹⁶ *Tekë*: (sllav.) vetëm;

⁴¹⁷ *T parët lenë*: (kalk nga latinishtja: *primogeniti* =) të lindurit i pari, d.m.th. (më) të madhit;

⁴¹⁸ *I lajmi*: (emër i një paraqitjeje nyjore enigmatike) lajmësi, lajmtari;

⁴¹⁹ *Garëtë*: gomarëtë;

⁴²⁰ *Runë*: (lat. *Irruerunt* =) vrulluan brenda;

⁴²¹ *Trimatë* (lat. *Pueri* =) sherbëtorët;

⁴²² *Bëruo*: barinj;

⁴²³ “*Tri kapetanja*”: në një fragment të mëparshëm kemi hasur: “kapetanja i kalorëvet”; kurse këtu të njëjtin emër *mashkujsh* i njëjti Buzuk e ka përshtatur si *femëror*: - ndjenjë gjuhësore nga më të zhdrejtëpeshuarat, për të mos thënë: nga më tekanjozet, ajo e autorit tonë;

⁴²⁴ *Përimal*: tërmal;

⁴²⁵ *Garuc*: lakuriq;

shembëllesë të tī përmbi dhēt, i mirë e i dërejtë, e qi të droe tenëzonë, e qi ikën së keqi. E mirëse u atë preveva, e atë mvrava, aj për shpënesënë e të mirëtë por e mba ndë vetëhenë. E iu përgjegj Satanasi tinëzot e tha: Lëkurënë e tjerëvet për lëkurë të vet, e gjithë të tjeratë kafshë për gjellë të vet ep nierī. E pa ndej tash dorënë tande e mora nd'ashtët e ndë misht të tī, e të shofsh se aj ndë faqe kâ me të mallëkuom.

E tha zotynë Satanasi: hinje se u ta truen për ndënë të mujtunit tat, por ruoju n gjellët se tī. E u dâ Satanasi n faqejet së tinëzot, e mvrâu Jobnë n njëj plage fort t'idhunë tue zanë n fill fond kambëvet djerje majë kresë. E (Jobi) muor një copë n unëshit me hjekunë qelbësinënë n shtatit së vet, e rrij ndë hīt e ndë pluhënit. E i tha gruoja e tī: a edhe atë shpënesë por e mba ndë vetëhenë⁴²⁶? Lëvdo tenëzonë, lëvdo; se por kē me vdekunë tukeq. E iu përgjegj asaj Jobi: ti flet për të vërtetë porsī grue e këmbyme. Na pësuom të miratë e tinëzot, e përse edhe të mos banjëmë të keqtë qi neve na dërgon? E për gjithë kaqë të keq nukë rā Jobi ndë kuat më buzë të tī.

Libri i psalmevet VI, 1-10 (Buzuku 15b33-16a14)

Zot, mos më ndishko⁴²⁷ ndë furiet⁴²⁸ tande, as mos më kastigo⁴²⁹ ndë vrët⁴ tande. Zot kī mishërier n meje⁴³⁰, përse u jam sëmuni: shëndoshmë, përse eshtënatë e mī lëngonjënë, e shpirti em ashtë turbuom⁴³¹ fort: ma ti, zot, djerje kur të ma apsh ndimë⁴³²? Ktheu prej meje, zot, e libero shpirtinë tem, e muo më i shelbe për mishërier tande. Përse ndë mort s'ashtë kush të bjerë ndë mend për ty⁴³³, as ndë ferrët kush të të rrëfyenjë. U punova ndë fshamë teme⁴³⁴, e për gjithë

⁴²⁶ “A edhe atë *shpënesë* por e mba ndë vetëhenë”: (lat. “Adhuc tu permanes in *simplicitate tua*”) = “ti ende po qëndron ndë *thjeshtësinë* tënde”. Pra, në origjinal flitet jo për shpresën e Jobit, por për thjeshtësinë e tij *mendore*, prkt. për *miturinë* e mendjes së tij.

⁴²⁷ *Ndishko*: qërto;

⁴²⁸ *Furie*: furi;

⁴²⁹ *Kastigo*: ndëshko *irë*: lat.) zemërim, inatosje;

⁴³⁰ “Ki mishërier n *meie*”: ndonëse në latinishte përdoret jo rredhorja por gjinorja: “*miserere mei*”, praseprapë edhe këtu kemi ndikim nga sintaksa latine) “ki mëshirë për *mud*”;

⁴³¹ *Turbuom*: (jo tërbuar por) turbulluar, tronditur;

⁴³² *Ma ti, zot, djerje kur...*: fjalinë eliptike të origjinalit latin: “*sed tu domine, usquequo...*” = por ti, zot, *deri kur...*” Buzuku e ka plotësuar me fjalë “... të më *epsh ndimë*”, të cilat përbëjnë një kundërkuptim, sepse në latinishte nënkuptohen pikërisht fjalët: “do të *presish që të më ndihmoh*”;

⁴³³ “Ndë mort s'ashtë kush të *bjerë* ndë mend për ty”: “... *qi t'i bjerë...*” (kuptimi është ky: të vdekurit nuk të kujtojnë);

natë (u), shtrattë tem me lot të mī u ta la⁴³⁵. U turbuo sytë tem⁴³⁶ në mëniet, e u mplakshë ndër anemiqt të mī. Dahī n meje ju gjithë bākëqī, përse zotynë gjegj zanë e vajit tim. Zotynë e gjegj të lutunitë tem, e zotynë përzū oratënë teme. Klofshinë me mbarrë e me të madhe mbarrë⁴³⁷ anëmiqtë e mī; u kthefshinë përhapëtë me mend të tyne⁴³⁸, e klofshinë me mbare fort shpjert.

Libri i psalmevet L, 1-20 (Buzuku 17a23 – 17b29)

Ki mishërie n meje, zot, posi ashtë e mëdheja mishërierja jote; e porsi të madhtë e mishëriersë nate⁴³⁹ nhqi të kejtë⁴⁴⁰ tem n meje. E mā fort muo më laj n sē këqiashit sē mish, e më dëlir n kuatit sim. Përse u i njoh të këqiatë e mī, e kondra muo ashtë për herë kuati im. Ty vetëmë rae ndë kuat, e përpara t̄y bana keq; përse u të jēm gjykuom ndë fjalët të tū, e ti të gadhëniensh muo kur të më gjykoinsh⁴⁴¹. Hinje me për të vërtetë u n kuatit e n sē keqi jam zanë, e ndë kuat muo më zū eme amë. Hinje se për të vërtetë ti të dërejtnë desh; e muo më kallëzove vertyttë, e tēnfshehunatë e urtësë sate si muo m'i dhae m'e ditunë. Ti mue të më bekoinsh me izept⁴⁴², e u të dëlirem; e ti të më lāsh, e u mā fort se bdora të jēm zbardhunë. E d gjegjunit

⁴³⁴ “U punova ndë fshamë teme”: (nga dy kuptimet: a) *punuar* b) *vuajtur* të latinishtes” *laborare* Buzuku ka marrë pikërisht atë që nuk duhej): unë u dertova sē fshami, u legendisa sē psherëtitori (ital. *Mi sono consumato nel gemere*);

⁴³⁵ *U ta la*: unë do të lanj; *gjegj*: gjegji, dëgjoi”;

⁴³⁶ “U turbuo sytë tem”: është për t’u vënë re gjinia asnjëse riliktore e emrit: sy;

⁴³⁷ “Klofshinë me mbarre e me të madhe mbarre”: (lat. *Erubescant et conturbentur vehementer* =) u turpërofshin e e hutofshin me të madhe;

⁴³⁸ U kthefshinë përhapëtë me mend të tyne”: (lat. *Convertantur* =) marrshin t’ikurit, u shpartallofshin (kurse Buzuku ka pandeshur se qenka fjala për ndonjë kthesë mendore a përmbysje bindjesh).

⁴³⁹ Të madhtë e mishëriersë sate: (lat. *Multi tundinem miserationum tuarum* =) shumësinë e mëshiravet të tua;

⁴⁴⁰ “Të kejtë: të keqtë (lat. *Iniquitatem* = padrejtësinë);

⁴⁴¹ Përse u të jem gjykuom ndë fjalët e tu, e ti të gadhëneish muo kur të më gjykoinsh; brendai e origjinalit latin: *ut justificeris in sermonibus tuis, et vincas cum judicaris* = që (ti) të përligjesh në fjalët e tua (prkt. që fjalët e tua të vërtetohen), dhe që (ti) të fitosh kur të gjykoresh, Buzukut i është dukur *racionalisht e papranueshme*, sepse si qenka e mundur që vetë zoti të bëhet objekt gjykimi; prandaj zotin të gjykuar nga - mosbesuesit Buzuku e ka përmbysur në gjykues - të Davidit, autor i psalmeve;

⁴⁴² *Izop*: (ital. *Isopo* =) bimë e merme;

tim ti t'i apsh gazëmend e ngushullim⁴⁴³, e kanë me u gëzuom e eshtënatë e përvuta. N kuateshit së *mish kthe* faqenë tande, e hiq gjithë të *këqiatë* e mī. Zemërë të përtërime të *e të dëlirë* ban ndë muo, zot; *e ndë për* brendësar të mī përtëri shpirt të *dërejtë*. Mos më bdo n faqet sate, e shpirtinë shenjtë n meje mos e hiq. Muo m'ep gazëmendnë e t shelbuomit⁴⁴⁴ tit, e n shpirtit së mā t paret (ndë) muo konfirmo⁴⁴⁵. U të mpronj mponj t këqi[a]vet, udhëtë e tū, e bākëqitë m tū të kthenenë, zot. Liberomë n kuateshit së luksuriesë, zot, o zot i të shelbuomit tim; e të madhështonjë gluha eme të dërejtatë e tū. Zot, ti të nçilnjësh busëtë e mī, e goja eme të thoetë lavdetë e tū. Përse ti në dashkishnjë sakrificiatë, u t'i kesha dhanë; ma nukë u dele tove⁴⁴⁶ n olokaustit. Sakrifici tinëzot ashtë zemërdhimshimi e penduosi:⁴⁴⁷ zemërënë e penduome e të përvutë zotynë nukë e dëshshpëlqen. Ban, zot, zemërënë e përhirshme ndë vollundet të mira⁴⁴⁸ Sienit tit, përse të jenë fabrikuom muretë e Jerusalem. E atëherë të përzash ndë hīr sakrificatë e së dërejtësë, olokaustatë e lëmoshënatë: ashtu atëherë t'i venë përmbi eltert tand vjetatë.

Libri i proverbevet XXXI, 10-31 (Buzuku 162a32-162b25)

Kush të vgjanjë gruo m vertytje⁴⁴⁹: Njëmend me keqet të margalitarit⁴⁵⁰ ashtë të vëgjyemitë e saj. Të ketë shpenësë zemra e burrit të saj⁴⁵¹, e aj të mos rangëtonetë⁴⁵² për ndonjë kafshë të këti shekulli. T'i apë

⁴⁴³ *E d gjegjunit tim ti t'i apsh gazëmend e ngushëllim*: përkthim fjalëpërfjalë i origjinalit latin: *Audit i meo dabis gaudium et laetitiam*; kurse italisht: *Mi farai sentir parole di letizia e di gaudio* = do të më bësh të dëgjoj fjalë hareje e gëzimi;

⁴⁴⁴ *T'shelbuomit*: të shelbuosit, të shpëtimtarit;

⁴⁴⁵ *Konfirmo*: përforco;

⁴⁴⁶ *U delectove*: (lat. *Delectaberis* =) do të përkënaqesh;

⁴⁴⁷ *Zemërdhimshimi e penduosi*: (lat. *Spiritus contribularitus* =) shpirti i përvuajtur;

⁴⁴⁸ *Ndë vullnet të mira*: në latinisht emri përkatës është në njëjës, prandaj *e-ja* e mbiemrit mund të jetë gabim shtypi për *e* (= ë).

⁴⁴⁹ "*Gruo n vertytje*": (lat. "*Mulierem fortem*" =) "*grua të fortë*"; por Buzukut cilësori: *i fortë* do t'i jetë dukur tepër lëndor, pamjaftësisht fisnik;

⁴⁵⁰ *Njëmend me koqet të margalitarit ashtë të vëgjyemitë e saj*: (origjinalin latin: *procul, et ultimis finibus pretium ejus*, të cilin A. Martini italisht e ka dhënë; kështu: *il pregio di lei è come delle cose portate di lontano, e dall'estremità della terra: çmimi i saj është si i gjërave të sjella së largu, e nga skajet e dheut*, Buzuku me të drejtë do ta ketë gjetur tepër të errët; prandaj ai këtu ka ndjekur - jo pa e dobësuar diçka - tekstin sllavisht: "jer vrijedi vise nego biser" = "sepse vlen më shumë nga margaritari) *baras* me kokrrat e margatirtarit është vlera e saj;

⁴⁵¹ *Të ketë shpenësë zemëra e burrit të saj*: (lat. *Confidit in ea cor viri sui* =) mbi të mbështetet zemra e burrit të saj;

⁴⁵² *Të mos rangëtonetë*: nuk do të ketë nevojë;

asaj⁴⁵³ të mirëtë, e jo të kejtë për gjithë mot [të glatë] të gjellësë saj. Ajo lypjesh e lī, e [ajo] vepëroi porsi ish dëshiri i duoret saj. Porsi nava e tregëtarit qi bie për së largu bukënë e saj. E ngrihetë edhe tue klenë natë, e ep gjellënë fëmijësë sajë, e zempia të mira të reavet saj⁴⁵⁴. Kujtoi ndë vetëhenë arënë, e atë bleu; n frujtit së duoret saj mbuoll vëneshtënë, shtrëngoi n fiquie pishqitë e saj⁴⁵⁵; e forcoi [n fuqie] krahëtë e saj. E kërkoi tregëtinë⁴⁵⁶ e saj si ashtë e mirë: e natënë të mos i shuhetë luqera e saj. Shtiu duortë e saj kafshëvet forta⁴⁵⁷, e gishtatë e saj muorrë boshtnë [e fesë] Shëplakët⁴⁵⁸ e saj ndeni vebëzisë, e duortë e saj i ndeni atī qi pat nevojë. [E] ajo të mos droe kur të jetë dimëni i ftoftë; as bdora nukë bie fëmiesë së saj; përse gjithë fëmīa e saj kanë dŷ pārpētēka. Ajo bani vetī petēka të holla të bardha e n skarlatit së kuq. Ashtë njohunë ndë dyert të qytetevet [e ndë panagjyrat⁴⁵⁹] burri i saj, aj tue ndenjunë me pleqt të dheut. Ajo bani një petēk të hollë n lini, e shiti; e të ngjeshunitë⁴⁶⁰ e saj e dha tregëtarit. Të mveshunitë e saj e dha ndë fuqī të madhe e nde e bardhë⁴⁶¹, e ajo të qeshëtë n ditët së madhe. Gojënë e saj e nçeli fort urt, ndë ligjet të dhimshime ashtë gluha e saj⁴⁶². Ajo kujton udhëtë e shtëpisë saj⁴⁶³, nukë hangrë bukënë e t prituomit. U ngritinë përmał bijtë e saj, e i thonë: e bekuome; e burri i saj e lëvdoi. Shumë bija banë begati: [e] ti u ngrite përmbī gjithë to. Të rrëshim ashtë të pamëtë [e kësaj jete] e për të

⁴⁵³ “T’i apë *asaj*...”: “T’i apë *atij*...” (këtë kundërkuptim të Buzukut do ta ketë shkaktuar në një anë dykuptimshmëria në latinishte e trajtës përemërore: *ei* = a) *atij*, b) *asaj* e, në anë tjetër, mosthëllimi i përkthyesit në brendinë e origjinalit;

⁴⁵⁴ *Zempis* (nga ital. *Esempio* = shembull) të mira të reavet saj: (lat. *Praedam domesticis suis* =) punën shërbëtorëve të saj;

⁴⁵⁵ *Shtrëngoi n fuqie pishqitë e saj*: (lat. *Accinxit fortitudine lumbos suos* =) ajo, posi me një brez, lidhi mesin e saj me fuqishmërinë;

⁴⁵⁶ “E kërkoi tregëtinë”: “ia ndjeu shijën, ia provoi dobinë;

⁴⁵⁷ *Shtiu duortë e sai kafshëvet forta: u muar edhe me punë të rënda*;

⁴⁵⁸ *Shëplakëtë*: në panagjiret, në panaiiret;

⁴⁵⁹ *Ndë panagjyrat*: në panagjiret, në panaiiret;

⁴⁶⁰ *Të ngjeshunitë*: brezin;

⁴⁶¹ *Të nveshunitë e saj e dhe ndë fuqī të madhe e nde e bardhë*: (lat. “*Fortifudo et decor indumentum ejus* =) fuqishmëria dhe hieshia *janë* veshja e saj”. Pra përkthyesi nuk ka kuptuar drejtë as karakterin *eliptik* të fjalisë së origjinalit, as vlerën leksikore të fjalës *decor*;

⁴⁶² *Ndë ligjet të dhimshme ashtë gluha e saj*: (lat. *Et lex clementiae in ejus lingue* = ligji i ndjesës është në gjuhën e saj”. Pra, dy gjymtyrëvet të fjalisë eliptike të origjinalit Buzuku arbitrarisht ua ka përmbysur pozicionet e për pasojë funksionet;

⁴⁶³ “Ajo kujtou udhëtë e shtëpisë saj”: nga dy kuptimet: a) *vëzhgoi*, b) *mendoj* që ka latinishtja; “*consideravit semitas domus suae*” Buzuku ka marrë atë që nuk duhej; sepse këtu *udhëtë e shtëpisë* ka kuptimin metaforik *sjelljet e shtëpiarëve*: - sjellje këto, të cilat amvisa shembullore nuk i kujton por i vëzhgon, nuk i mendon por i mbikqyr;

mitunë bukuria: gruoja qi dre tenëzonë, ajo të jetë lëvduom. Epëni n frujtit së duoret saj, e ajo të jetë lëvduom përpara dyeret⁴⁶⁴ n vepërashit të saj.

Kënga e këngëvet e Salomonit II, 8-14 (Buzuku 161a33-161b8)

Hinje se kÿ vjen tue shkuep përmbi malt, e tue kërcyem përmbi sukat. Mbë këtë mëndyrë ashtë i dashuni em pors i kaprolli⁴⁶⁵ o mangu i sutësë⁴⁶⁶. Hinje se jet mbas murit tue pasunë qyrë n feniellrashit⁴⁶⁷, tue pasunë qyrë n birashit së sëmurit. E muo më foli i dashuni em tue më thashunë: ngreu mama eme⁴⁶⁸ e bukura, e eja. Hinje se dimëni shkoi, e shiu vote. E hinje se luletë zunë me u dukunë përmbi dhëtë, era me kjem⁴⁶⁹ u afëruo, e zani i turtullit u gjegj ndë dhët tanë. Fiku zū me lëshuom të titë⁴⁷⁰, e erdhitë zunë me bām grestënë e lëshuonë erënë e endet tyne⁴⁷¹. Ngreu e eja, e dashuna eme, e e bukura eme: uitë⁴⁷², ti pollumbi em, ndë plasët të gurit, nde e fshehunat të gjirdhevet dëftomë të klenëtë tat, banmë u tÿ të të gjegjem zanë tand, përse zani yt ashtë i amblë, e të panëtë tat⁴⁷³ ashtë të dëshëruom.

Libri i urtësisë V, 16-20, 22 (Buzuku 176b10-176b26)

Të dërejtëtë të gjellinjënë për jetë të jetësë, e ndaj tënëzonë ashtë pagëtyra e tyne, e të kujtuomëtë e tyne të jetë afërë d maltët. Përse ata të përzënë regjënë

⁴⁶⁴ *Përpara dyeret*: botërisht.

⁴⁶⁵ “Mbë këtë mëndyrë ashtë i dashuni em pors i kaprolli” nga dy mjetet e krahasimit: a) “i dashuni em ashtë pors i kaprolli”, b) “i dashuni em ashtë mbë mëndyrët të kaprollit” Buzuku rregullisht duhej të përdorte qoftë njërin qoftë tjetrin; kurse ai çrregullisht i ka përdorur njëherazi që të dy;

⁴⁶⁶ *O mangu i sutësë*: (lat. Jinnulaque cervourm =) o i vogli i kaprojeve;

⁴⁶⁷ *Tue pasunë qyrë n feniellrashit*: duke këqyrur nëpër dritare;

⁴⁶⁸ “Mama eme... e dashuna eme”: të njëjtin origjinal latin: *amica mea* (= mikesha ime) Buzuku, për “arësyet” e veta, e ka shqipëruar në këto dy mënyra kaq të ndryshme;

⁴⁶⁹ “Hera me kiem” = koha për të kim (= të harruar bardhitë);

⁴⁷⁰ “Fiku zu me lëshuom të titë” (lat. “Ficus protulit grossos suos” =) “fiku lëshoi pistraket e tij”;

⁴⁷¹ “Erënë e endet tyne”: “erën e lulevet të tyre”;

⁴⁷² *Uitë*: urdhërore e foljes: me votë;

⁴⁷³ *Të klenëtë tat*: (lat. *Faciem tuam* = sllav. *Lice tvoje* =) faqe, fytyrë. - Edhe më poshtë Buzuku latinishten: *facia tua* e ka përkthyer me fjalën: të panëtë tat, të një kuptimi ndoshta qëllimisht të papërcaktuar.

e bukurisë, (e) kunorënë e shpëresës⁴⁷⁴ n doret së tinëzot, e aj t'i mbëlonjë me dorë të djathtë të tī, e me krahët shenjhtë të tī t'i përonjë. Të përzënë armëtë e të dashunit tinëzot⁴⁷⁵, e të armatisnjë kreatyrënë për vendetë⁴⁷⁶ të anëmiqet. Aj të mveshnjë për koracë⁴⁷⁷ të dërejtënë e për gal(e)atë⁴⁷⁸ gjyq të vërtetë, të marrënë shqytnë e ngadhënjimit të së padërejtësë⁴⁷⁹. E të promëtuometë të venë dëreq, e mbë një vend ata të shpjerë zot ynëzot⁴⁸⁰.

Libri i Urtësisë VII, 7-15 (Buzuku 180a36-180b19)

U lypa, e muo m'u dhanë shqisetë; e u grisha, e muo m'erdh shpirti i urtësë⁴⁸¹, e u ate dava regjenjet, e shqembet regjenjet⁴⁸² e u bana asgjā të pasunitë për të njëmendunë me të⁴⁸³. E mbë të nukë gjeta shëmbëllesë as n gurëshit të paçmuom⁴⁸⁴; përse gjithë ari e ergjëndi për të njëmendunë ashtë gjithë zall e pështymë. U desha ate përmbi shëndet e përmbi bukurit, e u ate shtiva ndë zemërë për dritë, përse drita e saj nukë kâ kurraj të sosunë. Muo me gjithë te m'ardhnë gjithë të miratë, e për dorët të saj e pāçmuomeja

⁴⁷⁴ *Regjēninē* e bukurisë, (e) kunorënë e shpëresës: (lat. Regnum dzcoris, et diadema speciei = ital. Un regni illustre e un bel diadema =) një mbretëri të ndritshme, e një kurorë të bukur;

⁴⁷⁵ *Të përzunë armëtë e të dashunit tinëzot*; përkthyesi ka keqkuptuar origjinalin latin që kumbon kështu: *accipist armaturam zelus illius* = do të marrë armët dashuria e tij d.m.th. e zotit;

⁴⁷⁶ *Vendetë*: (ital.) hakmarrje;

⁴⁷⁷ *Koracë*: përkrenare;

⁴⁷⁸ *Gal(e)atë*: përkrenare;

⁴⁷⁹ *Të marrënë shqytnë e ngadhënjimit të së padërejtësë*: (lat. *Sumet scutum inexpugnabile, aequitatem* =) do të marrë (zoti) shqytnë e pangadhnyeshëm, drejtësinë;

⁴⁸⁰ *E të promëtuometë të venë dëraq, e mbë një vend ata të shpjerë zot ynëzot*: ky përkthim i Buzukut që është tepër i paqartë në vetvete (midis së tjerash, përemri mashkullor *ata* nuk përkton me emrin femëror: *të promëtuometë*, nuk ka gati kurrfarë lidhjeje me origjinalin latin: *Ibunt directe emissiones fulgurum, ..., et ad certum locum insilient* = shigjetat e rrufeve do të venë e do të fluturojnë fill e në vendin e shënuar.

⁴⁸¹ “Shpirti i urtësë”: (lat. *Spiritus sapientis*) = fryma e urtësisë;

⁴⁸² *E u ate dava regjenjet e shqembet regjenjet*: në vetvete këto fjalë mund të kenë vetëm këte kuptim: *e unë ate d.m.th. urtësinë ua ndava mbretërve e froneve të mbretërve*; por ky kuptim është tepër larg nga origjinali latin: “*et praeponui illam regnis et sedibus* = e unë ate e vura më lart, e çmova më shumë se mbretëritë e fronet”. Pra, latinishten *praeponere*, e cila në kontekst do të thotë: *parapëlqyer, preferuar*, Buzuku gabimisht e ka marrë në kuptimin: *afruar, d.m.th. nxjerrë tjetrit diçka përpara që ai ta marrë atë*;

⁴⁸³ “Për të njëmendunë me të”: në barabijë, në krahasim me te;

⁴⁸⁴ *E mbë te nukë gjeta shëmbëllesë as n gurëshit se pāçmuom*: pritej: *as ndë gurët të pāçmuom nukë gjeta shëmbëllesë mbë te*);

urtë⁴⁸⁵. E ndë gjithë kafshëtë u gëzuoshë, përse këta të ditunë⁴⁸⁶ vete përpara muo, e u nukë dita se ajo ashtë e ama e gjithë kafshëve qi u zuna⁴⁸⁷. E pā të najshtruom e pā lakēmī u e pērzā e nukë nfshehinj urtënë e saj⁴⁸⁸. E për të vërtetë ajo ashtë nierëzet një ār i pāçmuom, e ata qi e dëshëruonë⁴⁸⁹ u banë pjesëtarët e miqënīsē⁴⁹⁰ tinëzot, e ata janë lëvduom n dhunëtiet sē dishiplinēsē. E muo mē dha zotynē me thashunē e me pērzānē kafshëtë e denja qi për te muo mē janë dhanē, përse aj ashtë kryetë e urtēsē e të ndishkuomitē e t'urtëvet⁴⁹¹.

Libri i Ekleziastikut XXXI, 8-11 (Buzuku 173a24-173a37)

Bekuom nieriu qi gjindetë pā ndonjë maganjē⁴⁹², e qi nukë ndoq as ār as ergjand, e qi nukë pat shpēnsē mbē riznicēt⁴⁹³ të denarēvet. [E tash] kush ashtë kŷ, e ta lëvdojmē? Përse aj bani mērekullē ndē gjellët të vet qi ndē të u provuo⁴⁹⁴, e u gjet i dērejtē [ndē gjithë të mirat]; e atī t'i jetē lavdi i jetēsē, qi mujti me fējyem⁴⁹⁵ e nukë fējëu, mujti me bām të keq e nukë bani; e prashtu të miratē e tī janë të mbetuna⁴⁹⁶ për jetē me tēnëzonē, e gjithë klishtë e shenjetet të kallëzonjēnē lēmoshēnēnē e tī.

⁴⁸⁵ *Muo mē gjithë te* (d.m.th. *me gjithë urtënë*) *mē erdhën gjithë të miratē, e për dorët tëisaj* (d.m.th. *të urtēsē*) *e pāçmuomeje urtē*: vende-vende përkthimi i Buzukut vuan jo vetëm nga një pabesnikëri e skajmshme ndaj origjinalit, por njëherazi edhe nga një mosthëllim i skajshëm në këtë origjinal. Pikërisht kështu ka ndodhur edhe me këtë rast, sepse me dy fjalët e fundit “e pāçmuomeje urtē” Buzuku ka “përkthyer” latinishten: *innumerabilis hunestas* që në të vërtetë do të thotë: *begati e pallogaritshme*;

⁴⁸⁶ “Këta të ditunē”: duhej përkthyer: “këjo urtē”;

⁴⁸⁷ *E u nukë dita se ajo* (d.m.th.) *ashtë e ama e gjithë kafshëve qi u zuna*: idenë e origjinalit se urtësia (d.m.th. dituria e vërtetë) është ëma e të gjitha këtyre të mirave materiale) Buzuku e ka shfityruar në thënien se *urtësia qenka ëma - e diturisē* së përvetësuar nga Salomoni;

⁴⁸⁸ “*Nukë nfshehinj urtënë e saj*: (lat. *Et honestatem illius non abscondo*) = e begatinë e saj unë nuk kontestoj; përemri *illius* = e saj zëvendëson pikërisht emrin *sapientise* = e urtësisē, ky keqkuptim Buzukun e shpuri tek pakuptimësia: “nuk fshehinj urtënë e urtēsē”;

⁴⁸⁹ “E ata që e dëshëruonē”: lat. “*Quo qui usi sunt*”) “të cilën ata qi e kanë praktikuar”;

⁴⁹⁰ *Miqënīsē*: “do të jetë krijesë e Buzukut: miqësinë;

⁴⁹¹ *Kryetë e urtēsē e të ndishkuomitē e t'urtëvet*: (lat. *Sapientiae dux, et sapientium amendator* =) drejtuesi i urtësisē, qërtuesi i të urtëve.

⁴⁹² *Maganjē*: (lat. *Macula* =) njollë, faj;

⁴⁹³ *Riznicē* (sllav): thesar;

⁴⁹⁴ *Qi ndē te u provuo*: që u provua me anë të pasurisē;

⁴⁹⁵ *Fējyem*: mëkatuar, bërë faj;

⁴⁹⁶ *Të mbetuna*: të qëndrueshme.

Libri i Ekleziastikut XXXIX, 1-5 (Buzuku 177b36-178a8)

I urti të lypnjë urtënë e t parëvet⁴⁹⁷, e të studionjë të thashunatë e profetëvet. [E] ajo të mbae fjalëtë e fola të njerëzet qi kanë emënë⁴⁹⁸: e mbe e kthyenët të fjalëvet për të ndigluom⁴⁹⁹ [qi ata thashunë kanë] aj të hinjë. [E] aj të lypnjë kafshëtë e mfshehuna [e] n proverbeshit; e [aj] të mun marrë të shkuom n kafshëshit qi thanë janë përshembëllesë⁵⁰⁰. [E] ndë vjedmis d mëdhenjat aj të shërbenjë, e përpara atī qi ka të mujtunë, të dëftonetë⁵⁰¹. [E] ndë dhët të uoj të tjerëve të shkonjë⁵⁰², për të vërtetë kafshetë e mira e të këqiatë të tentonjë⁵⁰³?

Libri i Izaisë XI, 1-5 (Buzuku 40a16-40a34)

... të dalë⁵⁰⁴ një portekë⁵⁰⁵ n faret⁵⁰⁶ së Jesësë, e një n end⁵⁰⁷ n rranzëshit së tish të rritetë. E të vihetë përmbi të shpirti i tinëzot, shpirt[i] i ditunë e i ndigluom⁵⁰⁸, shpirt n kshilli e n fuqie, shpirt plot të ditunë⁵⁰⁹ me nmner të tinëzot; e aj të jetë me të madhe erë të bukurë ndë nmner të tinëzot⁵¹⁰. [E] aj të mos gjykonjë si të shohë me sÿ, as si të gjegjetë me

⁴⁹⁷ “Urtënë e të parëvet”: (lat. Sapientiam omnium antiquorum =) urtësinë e të gjithë të lashtëve);

⁴⁹⁸ Të mbae fjalëtë e fola të njerëzet që kanë emënë (lat. Narrationem virorum nominatorum conservabit =) do të ruajë të thënat e njerëzve të përmendur;

⁴⁹⁹ Mbe e kthyenët të fjalëvet për të ndigluom (lat. In versutias paraboliarum =) në hollësitë e ndërlikuara të shembëlltyrave;

⁵⁰⁰ E [ej] të marrë të shkuom në kafshëshit qi thanë janë për shembëllesë: (lat. Et in absconditis paraboliarum conversabitur =) e do të mirret me fshehtësinë e shembëlltyreve;

⁵⁰¹ E përpara atī qi ka të mujtunë, të dëftonetë: (lat. Et in conspectu praesidis apparebit =) e do të duket përpara kryesuesit;

⁵⁰² Ndë dhët të uoj të tjerëve të shkonjë: (lat. In terram alienigenarum gentium pertransiet =) do të shtektojë nëpër visete popujve të huaj;

⁵⁰³ Të tentojë: (lat. Tentabit =) do të sprovojë, do të vëzhgojë.

⁵⁰⁴ Të dalë: do të dale;

⁵⁰⁵ Portekë: portekë;

⁵⁰⁶ N faret: (lat. De radice =) nga rrënja;

⁵⁰⁷ End: lule;

⁵⁰⁸ Shpirt [i] i ditunë e i ndigluom: (lat. Spiritus sapientiae et intellectus =) frymë e urtësisë dhe e mençurisë;

⁵⁰⁹ Shpirt plot të ditunë: (lat. Spiritus scientiae et pietatis =) frymë e shkencës dhe e decovionit;

⁵¹⁰ E aj të jetë me të madhe erë të bukurë ndë mnërt të tinëzot: (këtë fjali nuk e ka teksti latinisht, por ajo figuron në tekstin sllavisht: I mirisanje će mu biti u strahu gospodinova =) ai frikën e zotit do ta ketë deri në nuhatje;

veshë të ndishkonjë: [e] aj të gjykonjë të vobegjitë nde e dërejtë, e të ndishkonjë nde e dërejtë të përvutëtë e dheut; e aj të mvrasë dhe në me portekët të gojësë tī, e me shpirtit të buzëvet⁵¹¹ tī aj të mvrasë bākeqnë. E gjyqitë⁵¹² të jetë të ngjeshunitë e peshqet tī, e reja të jetë brezi përmbi pishqit të tī.

Libri i Izraisë XXXVIII, 1-6 (Buzuku 32a33-32b8)

... u sēmū Exekia djerje për mort, e erdh tek aj Izaia, biri i Amonit, profetë, e i tha: kështu thotë zotynë, ban trajt(ë) shtëpisë sate, e ban fjalë për kafshë të tū⁵¹³, përse ti kē me vdekunë e s kē mā me klenë gjall. E ktheu Exekia paqenë e tī prej murit, e bani oratë me tenëzonë, e tha: u të lue, zot, kujton përse u përpara faqesë sate [u] eca nde e dërejtë e me zemërë fort të mirë e u bana qish për të mirë kle përpara faqesë sate. E klan Exekia u njëj va(j)i së madh⁵¹⁴. E u bā fjala e tinëzot ndë Izeinë⁵¹⁵ tue thashunë: uitë e thuō Exekīsë: kështu thotë zotynë, zoti i Davidit përrindit tit: Ë u gjegjshë emtënë tande e pae lottë e syvet, e hinje se u shtonj përmbi dit të tū pesëmbëdhjetë vjetë; e u të të shpëtonj n duorshit së regjit në Siriesë, e këte qytet⁵¹⁶, e u t'i jēm shqyt përsipëri, tha i mujtuni zot.

Libri i Izaisë LV, 6-11 (Buzuku 57a58-57b18)

... lypëni⁵¹⁷ sā ashtë nga afërë. [E] le të lanë bākeqi udhënë e tī, e gjithëkush të kujtuomitë e keq të zemërësë tī e të kthenetë m tenëzonë, e [aj] t'i ketë mishërier, përse [aj] ashtë fort i përmishëriershim më ndëiyem. Përse [porsi aj thotë:] të kujtuometë e mī nukë janë të kujtometë tuoj, as udhtë tuoj si të mītë, thotë zotynë. Përse si janë sā të nalta qielltë se dheu,

⁵¹¹ “E me shpirtit të buzëvet”: (lat. *Et spiritu labiorum* =) e me frymën e buzët” d.m.th. me fjalëtë e gojës;

⁵¹² Gjyqitë (njëjës asnjanes, pritej: gjyqtë): drejtësia; pishq: kryqe.

⁵¹³ Ban trajtë shtëpisë sate, e ban fjalë për kafshët e tu: (lat. *Dispone domui tuae* =) rregullo punët e shtëpisë sate, lëri porositë tua të fundit;

⁵¹⁴ “Klau... n njëj vaji së madh”: (ndikim nga sintaksa latine: “flevit... fletu magno =”) qau ... me një vaj të madh;

⁵¹⁵ E u bā fjala e tinëzot ndë Izainë: (përkthim fjalë për fjalë nga latinishtja: *et factum est verbum Domini ad Issaiam*); e fjala e zotit erdhi tek Izaia;

⁵¹⁶ “E u të shpëtonj n duorshit në regjit të Siriesë, e këte qytet”: (lat. *Et de manu regis Assyriorum eruam, te, et civitatem istam* =) “e u n duorshit së regjit në Siriesë të të shpëtonj ty e këte qytet”.

⁵¹⁷ Thërritnii: thërritni atij, thirrni ate;

ashtu mā të nalta janë udhëtë e mī se tuojtë. E porsì bie shiu e bdora n qiellshit, e mā përhapëtë nukë kthen, por e pi dheu, e atë ban me frujtuom⁵¹⁸, e ep farënë atī qi e mbjell, e bukënë atī qi e ha; ashtu të banjë fjala eme qi të dalë n gojet sime: [qi] përhapë ajo tek u shprazëtë të mos kthenjë, sa ajo të banjë ata qish u të duo, e ajo të mbaronjë për qish kafshë⁵¹⁹ u ta kem thashunë, [ata] thotë i mujtuni zot.

Libri i Jeremisë I, 4-10 (Buzuku 158a35-158b11)

... u bā fjala e tinëzot ndë mue tue më thashunë: para se u tÿ zuna ndë bark⁵²⁰, u tÿ të njoha; e parë se ti dole n sat ame, u tÿ të shënjtova⁵²¹; e tÿ të dhae me proxebixuom ndër gjinde. E u thashë: ah ah ah, zotënuesi zot, hinje se u nukë dī me folë, u tue klenë i rī⁵²². E mue më tha zotynë: mos më thue se je i rī; përse kudo të të dërgonj, ti të veshtë⁵²³; e gjithë qish të të ordhënonj ti me vetë më fole, ti të veshtë e të flaç. [E] gja mos druo n faqet sē tyne; përse u jam me tÿ me të shpëtuo, thotë zotynë. E dërgoi zotynë dorrënë e vet, e preku gojënë teme; e më tha zotynë muo: hinje se u i dhae fjalëtë e mī ndë gojë tande, hinje se u tÿ [ndë këta] të vuna përmbī gjindt e përmbī regjënīt, përse ti të këputnjësh, e ti të përfaroinsh e të qesh n fare, e ti të hjeksh⁵²⁴: thotë i mujtuni zot.

⁵¹⁸ *E si dheu, e ate ban me frujtuom*: emri i nënkuptuar *shiu* çregullisht është njëherazi kundrinë e foljes *pi*, dhe kryefjalë e foljeve ban: “*shinë* e pi dheu, e *shiu* ban dhenë me frujtuom” (lat. “*Imber infundit terram, et garminare cam facit* = shiu i derdhet dheut brenda, e e bën të mugullojë”);

⁵¹⁹ *Të mbaronjë për qish kafshë...*; për të cilat...

⁵²⁰ *Në bark* (lat. *In utero* =) në an;

⁵²¹ *Shenjtova*: (gjetiu ka: *shenjtën*) shenjtërova;

⁵²² *I ri*: (lat. *Puer*=) fëmijë;

⁵²³ *Të veshtë*: propashtesën -te e marrin edhe trajta të tjera të foljes: *votë* = vojtur;

⁵²⁴ *Përse ti të këputnjësh, e ti të përfaroinash, et aedifices, et plantas: dicit...* =) që ti të çrrënjosis, e të shkatrosh e të shpartallosh, e të përdedhish, e të ndërtosh e të mbjellish; thotë... Pra, duke iu dukur joracionale që i njëjti profet në të njëjtën kohë të bëjë edhe të mirë edhe të liga, Buzuku dy foljet e fundit i ka lënë pa përkthyer. - Përse u takon foljeve të përkthyer vlen të vërehet se: të preferoinsh dhe të qesh n fare kanë kryekëput po atë vlerë leksikore.

Libri i Jeremisë XI, 18-20 (Buzuku 101b38-1027)

... zot, ti më dhae me ditunë, e dita: e atëherë ti më bane me pām vepëratë e tyne. E u jeshë pors i një qengj, e pors i kau q i vjen shpātē⁵²⁵ me u ntherunë; e u nukë munde njohe⁵²⁶ qish të kujtuom kujtonjinë kondra muō, tue thashunë: eni e i shtimë drutë edhunë ndë bukët të tī, (e) hjękmë u dheut sē (të) gjallëvet, e emënitë e tī mā mos premendetē⁵²⁷. Por ti, zot i ushtërivet, ti q i gjykon për të dërejtë, e ti q i provon gjithë përbrendësatë e zemëratë, tū lus: ban të nginjetë zemëra eme n sish⁵²⁸, përse u gjyqitë tem tū e kam këllazuom, zot em zot.

Profecia e Barukut III, 9-38 (Buzuku 112a43-113b22)

Gjegj, o Izrael, ordhëninë e gjellësë; [e] gjegj, përse ti të dīsh urtënë. Si ashtë, o Izrael, (q i) ndë dhēt të anëmiqet tuve ti [jē]? [Ti] u mplakē ndë dhētē uoj⁵²⁹; [e ti] u bane e je vum me të vdekunitë, [e ti] je njohunë me ata q i ven ndë ferrët. Ti lae gurrënë e urtësë. [E ti] në ecnjë p’r udhë të tinëzot, ti të kishnjë të mbetunitë tat m baq⁵³⁰ përmbi dhēt. Xe⁵³¹ ku ashtë urta, ku ashtë vertydja, ku ashtë të ditunitë përse ti dīsh ku ashtë gjella e glatë, e ku ashtë gjella jote, e ku ashtë drita e syvet tuve, e paqi⁵³². Kuish gjet vendnë e vet, e kush hini ndë besë tīt⁵³³? Ku janë të parëtë e gjindsë⁵³⁴, ata q i

⁵²⁵ *Vjen shputë*: (italianizëm *strukturor*, sepse në italishte diateza pësore mund të ndërtohet me ndihmën e foljes ardhur: *viene portato* =): shpihet, e shpien;

⁵²⁶ “E u nukë munde njohe”: “e unë nuk mundja të njihja”;

⁵²⁷ *Promendetë*: përmendet;

⁵²⁸ *Ban të nginjetë zemëra eme n sish*: (lat. *Videam ultionem tuam ex eis* =) të pafsha duke marrë shpagë prej tyre.

⁵²⁹ *Të uoj*: të huaj;

⁵³⁰ *M baq*: (një transkriptim rreptësisht shkencor do të jepte *mbaq*, sepse përndryshe nuk do të shpjegohej shndërrimi i *p*-së në *b*) *m paq*: në paqë;

⁵³¹ *Xe* (trajtë e shkrodranishtes) nxe;

⁵³² *Përse ti të dīsh ku është gjella e glatë e ku ashtë gjella jote, e ku ashtë drita e syvet tuve, e paqi*: (lat. *Ut scias simul ubi sit longiturnitas vitae et victus, ubi sit lumen oculorum, et pax*=) që të dish njëherazi ku është jetëgjatësia dhe ushqimi, ku është drita e syve, dhe paqja. - Pra, këtu shmangiet e përkthyesit nga origjinali dëshmojnë qartë për orvatjet e tij stilizuese në përkthim e sipër;

⁵³³ *Kush gjet vendnë e vet, e kush hini ndë begati të tīt*: (lat. *Quis invenit locum ejus et quis intravit in thesauros ejus?* =) ... vendin e saj, ... në thesarët e saj: edhe këtë gabim në një anë e ka shkaktuar dykuptimshmëria e latinishtes: *ejus* = a) e tij, b) e saj, e, në anë tjetër, paqartësia e përkthyesit mbi rrjedhjen e mendimeve;

zotënonjënë përmbi shtansëtë qi përmbi dhët janë? Ata qi gllumitenë⁵³⁵ me zojt të dheut, e qi janë të begatë n argjandi e ari, qi mbë te kanë shpënesë nierëzitë, e të sosunë nukë ka ngadhnjimi aj⁵³⁶? Ata qi fabrikonjënë ergjandnë e fëdigënë nde e gjetunit të vepëravet tyneve⁵³⁷? – Janë bduom e votë ndë ferrët, e të tjerë mbë vend t'atye u nçonë. Të rītë pranë dritënë, e patnë të mbetunë përmbi dhët; e udhënë e të mvrانيت e njohne e gjegjnë udhëtë e saj, e përmbi fëmiet të tyne ata nukë e pësuen⁵³⁸, n faqejt së tyne u largue nukë u gjegj ndë dhët të Kehanit, as nukë e pā ndë Themet. E bijtë e Agar hypnë urtënë e dheut, e Thema e përrallësitë, e ata qi lypnjënë urtënë e të ditunit, e udhënë e t'ditunit [e] nukë e ditinë⁵³⁹ as u rā ndë mend n udhëshit së tish⁵⁴⁰. O Izrael, zā e madhe ashtë shëpia e tinëzot, e (sā) i madh ashtë vendi i bashtinës saj! E madhe ashtë e pā fi⁵⁴¹, e naltë për jetë të jetësë. Aty klenë paladinjtë⁵⁴² me emënë, ata qi n së zanët së shekullit klenë n shtati të mëdhenj, e qi dinjinë luftënë.

⁵³⁴ *Të parëtë e gjindsë*: (lat. *Principes gentium* =) princat e popujve;

⁵³⁵ *Gllumitenë* (sllav.) luajnë, zbaviten;

⁵³⁶ *E të sosunë nukë ka ngadhnjimi ai*: (lat. *Et non est finis acquisitionis eorum* =) e fitimi i tyre nuk merr fund;

⁵³⁷ *E fëdigënë ndë të gjetunit të vepëravet tyneve*: (lat. *Nec est inventio operum illorum* = ital. *Et non hanno termine le opere loro* =) e punimeve të tyne nuk u gjindet fundi;

⁵³⁸ *E udhënë e t mvrانيت e njohne, e gjegjnë udhëtë e saj* (S.R. meqë flitet për udhët e t mvrانيت, duhej thënë: “*udhëtë e tī*”) e *përmbi fëmiet të tyne ata nuk e pësuen*: (lat. *viam autem disciplinae ignoraverunt neque intellexerunt semitas ejus, neque filli eorum susceperunt eam* =) por ata nuk njohën udhën e disiplinës (që këtu do të thotë: të urtësisë) e nuk e kuptuan shtigjet e saj, e bijtë e tyre nuk përqaftuan atë. Pra, këtu Buzuku, i çorientuar nga mosnjohja e kuptimit të latinishtes *ignoraverunt*, dy mohimet e origjinalit i ka përmbysur në pohime, kurse mospërqaftimin e urtësisë e ka paraqitur si mospësim të ndonjë së lige;

⁵³⁹ *E bijtë e Agar lypnë urtënë e dheut, e Thema e përrallësitë, e ata qi lypnjënë urtënë e të ditunë, a udhënë e t'ditunit [e] nukë e ditinë*: përkthyesi nuk ka dalluar *prudentiam* = urtësi tokësore nga *sapientiam* = urtësi qiellore; në anë tjetër, dy fjalët *intelligentiam* dhe *sapientiam*, të cilat në periudhën e dhënë janë pikërisht antitetike, ai anasjelltas i ka përkthyer me të njëjtën fjalë barabar të papërshtatshme: të ditunë. Prandaj atij edhe përkthimi i ka dalë i pakuptimtë prkt. i kundërkuptimtë. - Ja teksti origjinal: *filii quoque Agar, qui exquirunt prudentiam, quae de terra est, negatiatores Merhae, et Theman, et fabulatores et exquisitores prudenties et intelligentiae: viam autem sapientiae nescierunt* =) Ende bijtë e Agarit, që gjurmuan urtësinë tokësore, tregëtarët e Merhës e Themanit, e përrallëtarët, e ata që kërkojnë urtësinë tokësore e mençurinë - urtësinë qiellore nuk e ditnë;

⁵⁴⁰ *As u rā ndë mend n udhëshit në tish*: duhej: as u ranë ndë mend udhëtë e saj d.m.th. të urtësisë qiellore;

⁵⁴¹ *Pā fi* (ital. Fine): pa mbarim;

⁵⁴² *Paladinjtë*: (lat. *Gigantes* =) viganët;

Nukë pat këta zotynë mb'udhë të dishiplinës⁵⁴³, e [ata] prashtu u bduorrë. E përse nukë gjegjnë, e përse nuk patnë të ditunë⁵⁴⁴, [e] prashtu vdiqnë për të këmbymetit të tyne. Kush hipi mbë qiellt, e atë muor, e atë nxuor n niegullashit? Kush shkoi detinë, e ate gjet, e ate shpū përmbi art të zgjedhunë⁵⁴⁵? S'ashtë kush qi mundë die udhëtë e tī⁵⁴⁶, as kush të mundë lypnjë udhëtë e tī: por aj qi ban gjithë kafshëtë⁵⁴⁷, aj ato njeh e di, e ato gjet me të ditunit të paçmuem të tī: (aj) qi trajtoi dhenë n motit së jetësë shkuome⁵⁴⁸, e atë mbushi n shtansëshit [së] dŷ kambësh e n katër kambësh: aj qi dërgon dritënë, e ajo vete; e ate grëshet, e ajo i gjegjetë me të madh të drith-tunë. E uillitë apënë dritënë nde e ruejtunë e të tyne⁵⁴⁹, e u gëzuomë; janë grishunë, e ato [I] përgjegjanë: këtu jemi; e atī dritë banjënë me të madh gazmend, përse aj i bani. [E] ky ashtë zot ynëzot; e të mos mbahetë kurraj tjetërë me klenë si ashtë aj. Aj gjet gjithë udhë për të kastiguom⁵⁵⁰, e atë dha Jakobit shërbëtorit tī, Izraelit (d) dashunit tī. [E] mbas kësō kafshësh u duk përmbi dhët, e me njerëzit protekoi me të shkuom⁵⁵¹.

Protfecia e Ezekielit XXXIV, 11-16 (Buzuku 56a27-56b7)

Këto kafshë thotë zotynë: hinje se u të lypinj dhentë e mī, e të i lypinj⁵⁵². Porsi lypën barī⁵⁵³ grigjnë e tī kur ashtë ndë viedmis dhendet tī, kur janë

⁵⁴³ *Nukë pat këta zotynë mb'udhë të dishiplinës*: (lat. Non hos elegit Dominus, neque viam discipline invenerunt =) Këtu nuk i zgjodhi perëndia, e këta nuk gjetën udhën e discipline;

⁵⁴⁴ *E përse nukë gjegjnë* (d.m.th. *nuk kuptuan*), *e përse nukë patnë të ditunë*: (lat. *Et quoniam non habierunt sapientiam* =) E prejse nuk patën urtësinë qiellore. - Pra, këtu Buzuku një fjali të vetme të origjinalit e ka përkthyer me dy variante barbar të papërpiktë;

⁵⁴⁵ *E atë shpū përmbi art të zgjedhunë*: përkthim fjalë për fjalë nga latinishtja: *et attulit, illam super aurum electum* = e atë (d.m.th. urtësinë qiellore) vuri më lart se arin e kulluar;

⁵⁴⁶ “Udhëtë e tī”: duhej:... e saj;

⁵⁴⁷ “Aj qi ban gjithë kafshëtë”: (lat. *Qui scit universa* =) ai që di të gjithësisht;

⁵⁴⁸ *N motit së jetyësë shkuome*: (lat. *In aeterno tempore* =) në përjetësi, për gjithmonë. - Pra, përkthimi përbën kundërkuptim;

⁵⁴⁹ *Nde e ruojtunë të tyne*: (lat. *In custodiis suis* =) në vendet e rojes;

⁵⁵⁰ “Gjithë udhë për të kastiguom”: (lat. *Omnem viam discipline* =) çdo udhë të disiplinës, në kuptimin origjinal të të mësuarit, e për pasojë të urtësisë qiellore; kurse Buzuku këte fjalë e ka marrë në kuptimin modern të normave të veprimit e të sjelljes sidhe të masave ndëshkuese kundër shkelësve të tyre;

⁵⁵¹ *Praktëkoi me të shkuom*: ital. *Praticare* do të thotë: *pasur marrëdhënie, hyrë e dalë; vajtur e ardhur*. Prandaj shprehje: *me të shkuom*, do të plotësohej me shprehjen: *e me të ardhunë*, do të përbënte shpjegimin shqip të italianizmit: *pratëkoi*.

⁵⁵² *Hinje se u të lypinj dhentë e mī, e të i lypinj*: (lat. *Ecce ego ipse requiram oves meas, et visitabo eas* =) ja ku unë vetë do të kërkoj dhentë e mia, e do t'i shikoj;

përdatë⁵⁵⁴; ashtu u të lypinj dhentë e mī, e ato të i shpëtonj n gjithë viseshit qi ato klenë përdatë e bdjerrë n ditët së niegullësë e n ditët së (të) mvranëtit. E ato të i sjell n popujshit, e t'i mbëljedh n dhenëshit⁵⁵⁵, e [u] t'i shpie ndë dhët të tyne, e [u] t'i kullos ndë malet të Izraelit, mbë rivat, e mbë gjithë të abituom⁵⁵⁶ të dheut? Mbë kullosa të mira [u] t'i kullos, e mbë malet të nalta të Izraelit të jetë kullosa e tyne: [e] aty të pushonjënë mbë kullosa të mira, e të kullosënë kullosë të majme përmbi malt të Izraelit. U të kullos dhentë e mī, e t'i banj të pushonjënë, thotë zoti qi zotënon. U të lypinj ate qi kle bdjerrë, e [u] t'i sjell zemërënë mbë vend⁵⁵⁷, e të mvranëtë⁵⁵⁸ të ia nldhinj, e u t'ap krypë asaj qi ashtë e ligë⁵⁵⁹, e të majmenë e të fortënë ta ruonj; e u t'i kullos nde e dërejtë n gjyqi⁵⁶⁰...

Profecia e Danielit III, 49,50/1,47,48,50/2,51,52 (Buzuku 42a6-42a19):

Engjëlli i tinëzor u dorgj me axarinë e me shokët të tī ndë furrët, e përdau flakënë e zjarmit n furrit, e bani ndë vjedmis furrit porsi një erë n voese tue frým⁵⁶¹. E flaka u përdā përmbi furrët katërdhjetë e nandë pasha⁵⁶²; e dogj Kaldejtë shërbëtorët e regjit qi e ndheznjinë. E zjarmi nukë preku Axorinë as shokëtë e tī, as nukë u bani gjā të keq⁵⁶³. Ashtu atëherë të

⁵⁵³ *Barī*: bariu;

⁵⁵⁴ *Përdatë*: shpërndanë;

⁵⁵⁵ *N dhenëshit*: prej dherave;

⁵⁵⁶ *Mbë rivat (ital) e mbë gjithë të abituom (ital)*: pranë përronjve e në gjithë viset e banimit;

⁵⁵⁷ *T'i sjell zemërënë mbë vend*: (lat. *Et quod objectum erat, reducam* =) e atë që ishte dëbuar, do ta kthenj prapë;

⁵⁵⁸ *Të mvranëtë*: plagën;

⁵⁵⁹ *E u t'ap krypë asaj qi ashtë e ligë*: i tërë ky fragment është një translat i vazhduar ose alegori: dhentë e shpërndara janë izraelitët e përndjekur; kurse bariu që do t'i ribashkojë, është vetë perëndia. Prandaj në përkthimin që Buzuku i ka bërë origjinalit latin (*et quod infirmum fuerat, con elidabo* = e se do të jenë të dobta prkt. të sëmura, unë do t'i rimëkëmb), detali tepër i përcaktuar i rimëkëmbjes *pikërisht nëpërmjet të kripës* cenon karakterin alegorik të tekstit, e për pasojë përbën një kundërkuptim artistik. - Edhe në fjalinë e mësipërme; *t'i sjell zemërënë kundërkuptim artistik*, makar në drejtim të anasjelltë;

⁵⁶⁰ *Nde e dërejtë n gjyqi*: (lat. *In iudicio* =) me drejtësi.

⁵⁶¹ “Porsi një erë n voese *tye frým*”; “porsi një erë që frynte me freskinë e vesës (pjesoren e tashme të latinishtes: “quasi ventum roris *flantem*” përkthyesi nuk e ka dalluar nga gjerundi, d.m.th. nga mënyra përcjellore);

⁵⁶² *Pasha*: p.sh.;

⁵⁶³ *Gja të keq*: fjalën *gja* si përemër të pakufishëm Buzuku e ka të gjinisë asnjansë;

tre porsì për një gojë lëvdonjinë e glorifikonjinë⁵⁶⁴ tenëzonë, e bekonjinë ndë furrët tue thashunë: bekuom je ti, zot i përindet tinëve⁵⁶⁵...

Profecia e Danielit IX, 15-19 (Buzuku 63a5-63a32)

O zot ynëzot, qi [ti] nxorre popullinë tand n dheut së Egjiptit n duorshit së forta⁵⁶⁶, e vune emënë veti porsì këtë ditë⁵⁶⁷, na rām ndë kuat e fort dhimshim fëjyem⁵⁶⁸. Zot, ndë gjithë ligje të tū [ti] kthe, të lus, mëninë⁵⁶⁹ tande e furienë⁵⁷⁰ tande n qytetjet sote Jeruzalemit, mali i shenjtënisë sate; përse për kuatet tonë e për të paligjet të përindet tinëve, Jeruzalemi e populli janë nde e madhe mbarre ndër për gjithë të ngjeruomit të ti⁵⁷¹. E tash, o zot ynëzot, (gjegj) oratetë e shkretëtisë sate, e të lutunatë e ti⁵⁷², zdit paqenë tande përmbi shenjtuar⁵⁷³ tand qi faruom ashtë n teje⁵⁷⁴. Përvenë⁵⁷⁵, zot em zot, veshëtë e tū e ndiglo⁵⁷⁶; nçil sytë e tū, e shih të faruomitë tanë⁵⁷⁷, e qytetnë qi përmbi të ashtë grishunë emënitë tat, [qi] (përse) jo për të dërejtatë tonë na bam me [na] rām të butunatë [tonë] përpara faqesë sate, ma për të mëdhāt mëshërrier të tū. Zot, përse

⁵⁶⁴ *Glorifikonjinë* (lat.ital.); madhështonin;

⁵⁶⁵ *I përindet tinëve*; i prindërve tanë.

⁵⁶⁶ *N duorshit së forta*: në shqipe rrjedhorja nuk ka kuptimin *instrumental* që ka në latinisht; prandaj latinishtja: *in manu forte* duhej përkthyer: *me një dorë të fortë*;

⁵⁶⁷ *si këtë ditë*: (lat. *Secundum diem hanc* = ital. *Qual tu l'hai adesso* = kroatisht *kako je danas* =) siç e ke tash, siç është sot;

⁵⁶⁸ *ort dhimshin fëjyem*: lat: *iniquitatem fecimus* = bëmë padrejtësinë, kroat. *Zgrinjësismo, bezbizni bismo* = mëkatëruom, u bëmë të patenëzonë;

⁵⁶⁹ *gjithë ligje të tū [ti] kthe, të lus, mëninë*: (lat. *In omnem justitiam tuam: avertatur, obsecro, iram*) për tërë drejtësinë tënde, të lus, kthe mërinë;

⁵⁷⁰ *Furie*: furi;

⁵⁷¹ Ndërpër gjithë të ngjeruomit të ti: (lat. *Omnibus për circuitum nostrum* =) të gjithëve në rrethin tone;

⁵⁷² “Orëtë e shkretëtisë sate, e të lutunatë e ti”: këtu përkthyesit i ka ndodhur një *distraksion* (d.m.th. një shkëmbim i *jashtëvullnetshëm* në objektin e *vëmendjes*), siç del jo vetëm nga origjinali latin: “*orationem servi tui, et preces ejus*” = uratën e *sherbëtorit t’ënd*, e lutjet e tij”, por njëherazi edhe nga vetë përkthimi shqip, ku përndryshe do të thuhej; “të lutunatë e saj” d.m.th. “të shkretëtisë”;

⁵⁷³ *Shenjtuar*: latinishten *sanctuarium* (hierore, shenjtore) Buzuku e ka shqipëruar në pjesën: *sanct-*, kurse e ka riprodhuar në pjesën: - uar-;

⁵⁷⁴ Zdit faqenë tande përmbi shenjtuar tand qi faruom ashtë n teje: lat. *Ostente faciem tuam super sanctuarium tuum, quod desertum est propter temetipsum* = (jo për merita tona, por) për hir të vetes sate trego (ndritshëm) faqen tënde mbi sanktuarin tënd, që ka mbetur shkret;

⁵⁷⁵ *Përvenë*: prir;

⁵⁷⁶ *Ndiglo*: (këtu nuk do të thotë: *kupto*, por) dëgjo;

⁵⁷⁷ *Të faruomitë tanë*: (lat. *Desolationem nostram* =) shkretimin tone;

oratetë zot, ndīe⁵⁷⁸; zot, solicitou⁵⁷⁹ e ban: mos vono n vetëvetëhej⁵⁸⁰ përse emënitë tat ashtë grishunë përmbī qytet tande e përmbī popullinë tand.

Profecia e Ozesë, VI, 1-6 (Buzuku 104b20-104b43)

Ndë nevojët të tyne ndë natanet herejet të ngrihenë tek u [e të thoenë njani tjetërit]: eni, e kthenemi me të zonë përse aj (na) zū e të na shëlbjonjë; e aj në na mvrastë, aj të na shëndoshnjë. Aj të na apë shpirt mbas dy diç, e të tretënë të na ngjallnje⁵⁸¹, e na të gjellimë përpara faqesë tī. E të dīe se na ndjekmë me e njohunë tenë zonë⁵⁸²; përse të dalëtë e tī të jetë posi aksandi⁵⁸³ i dritësë që ngrihetë ndë natanet, e të vinjë tek na porsī shiu i mpsuom përherë e qī ep gjithë të parë frujt dheut⁵⁸⁴. Qish të të banj tŷ. Efraim? [E] qish të të banj tŷ, o dheu i Judësë? Mishërierja juoj të jetë porsī niegulla e ndënatës⁵⁸⁵ e porsī voesa qī bie për ndënatamet. [E] prashtu muo m’u dhimti n profetëshit, e ata mvrava me fjalë të gojësë sime⁵⁸⁶: e gjyqitë tat të dalë n dritë. Përse duo mishërier, e jo sakrificatë, përse të ditunitë e tinëzot ashtë mā se sakrifici.

⁵⁷⁸ *Ndīe*: (lat. *Placare* = qetësohu, kroat. *Aprosti*=) ndje, fal;

⁵⁷⁹ *Solicitou* (ital.): përkujdesu;

⁵⁸⁰ *N vetëvetëhej*: (lat. *Propter temetipsum* =) për hir të vetes sate.

⁵⁸¹ *Të na ngjallnje*: (lat. *Suscitabis nos* =) do të na ngrejë;

⁵⁸² E të die se na ndjekme me e njohunë tenëzonë: (lat. *Sciemus, sequemuroeu, ut cognoscamus Dominum* =) do të dimë perëndinë e do të vazhdojmë që ta njohim (gjithnjë më mirë);

⁵⁸³ *Aksandi i dritës*: (lat. *Dilueulum* =) agim;

⁵⁸⁴ E të vinjë tek na porsī shiu i mpsuom përherë e qī ep gjithë të parë frujt dheut: (lat. *Et veniet quasi imber nobis temporaneus, et serotinus terrae* = ital. *Ed egli verra a noi, come la pioggia d’autunno e quella di primavera* =) e ai do të vijë te ne si shiu i vjeshtës e si ai i pranverës;

⁵⁸⁵ “Mishërieria juoj të jetë porsī niegulla e ndënatës”: në latinishtë *Misericordia vestra quasi nubes matutina* (= Mëshira juaj porsī një re mëngjesi) folja e nënkuptuar i takon kohës së tashme est (= është), e jo së ardhmes *erit* (= të jetë = do të jetë);

⁵⁸⁶ *M’u dhimti n profetëshit, e ata mvrava me fjalë të gojësë sime*: (lat. *Dolavi in prophetis, occidi cos in verbis oris mei* =) i (- ata të Efraimit e të Judës) *preva me profetët e mi, e i vrava me fjalët e gojës sime*. Pra, foljes *dolara* = *prerë* Buzuku e ka ngatërruar me foljen *dolere* = *ardhur keq*. Në anë tjetër, përkritazi me konstruktin “*m’u dhimti n profetëshit*” vlen të vërehet se shqip do të thuhet: *m’u dhimnë profetët*.

Profecia e Joelit II, 23-27 (Buzuku 130a2-130a20)

Bijtë e Sionit, gëzonī e ngushullonī⁵⁸⁷ m tenëzonë zotnë taj, qi u dha doktuorrë e së dërejtësë⁵⁸⁸, e u bani me rām shī i pari e i voni, porsi (në) të zanë⁵⁸⁹. E aj të mbushnjë arëtë me grunë, e të trokullinjënp tjesaqitë me musht e n voji⁵⁹⁰. E t'u kthenjë vjetëtë qi u hangërë kacadrenjtë e kandëri, ushtëri eme e madheja⁵⁹¹. Ju të hani e tënginjī⁵⁹², e të lëvdoni emënitë e tinëzot zotit tij⁵⁹³ qi bani ndër ju kafshë të maravejuome, e të mos jetë trembunë⁵⁹⁴ populli em për jetë të jetësë. E [ju] të dini se u [zotynë] jam përvedmis popullit tim të Izraelit, e se u jam zot yj zot⁵⁹⁵, e s'ashtë tjetërë: e [këta tue mbajtunë] populli em e mos jetë trembunë për jetë të jetësë.

⁵⁸⁷ *Gëzonī e ngushëllonī*: gëzoniu e ngushëlloniu, gëzohuni e ngushlohuni;

⁵⁸⁸ *Doktuorrë e së dërejtësë*: mësuesin e drejtësisë;

⁵⁸⁹ *E u bani me ram shī i pari e i voni, porsi (në) të zanë* (lat. *Et descendere faciet ad vos imbrem matutinum et serotinum, sicut in principio* =) e do të bëjë që ndër ju të bjerë shiu i mëngjesit i mbrëmjes, si në fillim;

⁵⁹⁰ *E aj të mbushnjë arëtë me grunë, e të trokullinjënp tjesaqitë me musht e n voji*: (lat. *Et implebuntur arese frumeto, et redundabunt torcularis vino et oleo* =) e do të mbushen lëmenjtë me grurë, e do të mbushullohen trakuajt me verë e me vaj;

⁵⁹¹ “E t'u kthenjë vjetëtë qi u hangërë kacadrejtë e kandëri ushtëria eme e madheja”: kryefjala e nënkuptuar ai (d.m.th. zoti) është në vetën e tretë, kurse përëmiri pronor eme në vetën e parë; anomali kjo që nuk ka të bëjë me origjinalin latin: “Et reffam volis annos, quos comedit locusta, bruch, et rubigo, et rubigo, et eruca: fortitudo mea magna, quam misi in vos (= e unë do t'ju kthej vitet, ngrënë nga karkalecët, vemjet e vrugu: ushtëria ime e madhja që dërgova kundër jush)” e që në përkthimin e Buzukut mund të shpjegohet vetëm kështu: foljen pësore: “implebuntur” (= do të mbushen) të periudhës prise Buzuku arbitrarisht e pat zëvendësuar me foljen vepore “të mbushnje”, së cilës si kryefjalë i njëjti Buzuk i pat caktuar përëmirin ai me referim pikërisht tek: zoti.

Tani, meqë kryefjala e nënkuptuar: *ego* (= unë) në fjalinë *pasuese* të origjinalit referonte gjithashtu pikërisht tek *zoti* për këtë shkak Buzuku edhe foljen e kësaj fjalie, e cila folje në vetën e parë do të bënte: “t'u kthej”, e vuri në vetën e tretë “t'u kthejë”, duke shndërruar kështu ligjëratën e drejtë në të zhdrejtë. Ndërkaq brenda së njëjtës fjali i njëjti Buzuk ra në këtë gabim të rëndë që ai përëmirin pronor nuk e bëri objekt të shndërrimit *përkatës* nga *eme* në - *e ti*.

Nga ky shembull, e nga sa e sa të tjerë analogë, nuk mund të mos nxirret përfundimi se Buzukun si përkthyes nuk e kompromentojnë gjithaq liritë e tepruara e madje arbitraritetet e padëgjuar në letërsinë përkthimore të përbotshme, sa e çkualifikon karakteri *miturisht inkosekuent* i këtyre lirive dhe arbitrariteteve.

⁵⁹² *Të nginjī*: të ngrihem;

⁵⁹³ “Zotit tij”: ... *t'uaq*;

⁵⁹⁴ “Të mos jetë trembunë”: (lat. “Non cōfundetur”) =) “nuk do të turpërohet”;

⁵⁹⁵ “Yj zot”: “zoti i juaj”.

Profecia e Joelit II, 28-32 (Buzuku 130b16-130b29)

U të shtie shpirtinë tem përmbi gjithë mish⁵⁹⁶ e të profetixonjënë bijtë taj e bijatë tuoj, e pleqtë taj të shohënë andërë, e të rītë taj të shohënë të pana⁵⁹⁷. Edhe përmbi sherbëtorët e përmbi sherbëtoreset⁵⁹⁸ nd'ato dit [u] të shtie shpirtinë tem. E [u] t'ap shenja mbë qiellit e mbë dhët, gjak e zjarm e tim qi të vë n dëreq pjeti përma⁵⁹⁹; [e] dielli të kthenetë ndë t'errët, e (h)ana ndë gjak, parë se të vinjë dita e madhe (e e) m nanërshime e tinëzot. E të jetë seisillidota⁶⁰⁰ të t grëshesë emënitë e tinëzot, të jetë shelbuom.

Profecia e Amosit IX, 13-15 (Buzuku 144a35-144b2)

Hinje se të vinjënë dittë qi të afëronetë bulku me korrësit⁶⁰¹, e aj qi shtypën rrushtë, me ate qi mbjell: [e] maltë të kullonjënë venë t'ambël, e gjithë sukatë të tretenë⁶⁰². E [u] të kthenj të zanëtë⁶⁰³ e popullit tim Izraelit e të fabrikonjënë qytettë e rrëzuome e të jesënë⁶⁰⁴; e të mbjellënë vëneshtë e të marrënë venë n sosh, e të banjënë kopështëna e të hanë frujtinë e tyne. E ata të mbjellënë përmbi dhëttë të tyne⁶⁰⁵, e ata mǎ mos jeni ngritunë n dheut së tyne, qi u atyne dhac⁶⁰⁶.

⁵⁹⁶ “Përmbi gjithë mish”: (lat. *Super omnem carnem*): këtu fjala *carnem* (= *mish*) përbën metaforë, sepse këtu mendohet për: *hominem* (= *njeri*);

⁵⁹⁷ *Të pana*: të pame, vegime;

⁵⁹⁸ *Përmbi sherbëtorët e përmbi sherbëtoreset*: (Në sistemin grafik të Buzukut vendorja mashkullore *sherbëtorët* dhe femërorja *sherbëtoreset* do të shkruheshin njëllë, e pikërisht kështu: *sherbëtoreset*. Në anë tjetër, Buzukut dallimi grafik i këtyre dy trajtave si *gjymtyrë të bashkërenditurra të së njëjtës fjali* i dukej i domosdoshëm. Prandaj ai këtu kallëzoren *sherbëtoreset* e bashkërendoi me vendoren:.... *sherbëtorët*: gjetiu me të njëjtin qëllim ai, në vend të trajtë ekzistuese: *sherbëtoreset*, trilloi trajtën: *sherbëtoratë*;

⁵⁹⁹ *Tim qi të ve dëreq pjeti përma*: (lat. *Vaporem fumi* =) *avull tymi*, e për pasojë tym që të çohet lart;

⁶⁰⁰ *E të jetë seisillidota*: e do të ndodhë (këjo gjë) që kushdo.

⁶⁰¹ *Të afëronetë bulku me korrësit*: (lat. *Comprehendet arator messorum* =) *lëvruesi do të arrijë korrësin*. Shprehje hiperbolike e një pjellorie të atillë që *gati menjëherë* lëvrimi të vijë mbas korjes, e korja mbas lëvrimit. Pra, përkthimi i Buzukut është dyfish i papërpiktë: a) sepse tjetër është *t'afëruarit* e tjetër t'arriturit, b) sepse edhe *korësi* është *bujk*;

⁶⁰² *Sukatë të tretënë*: lat. *Colles culti erunt* = do të punohen kodrat; kurse kroat. *Humovi ce se rastapati* = kodrat do të shkrihen;

⁶⁰³ *Të zanëtë*: robërinë;

⁶⁰⁴ “Të fabrikonjënë qytettë e rrëzuome, e të jesënë”: (lat. “*Aedificabunt civitates desertas, et inhabitabunt*”) = “do të ndërtojnë qytetet e shkretuar, e do të mbeten aty, do të banojnë në to;

⁶⁰⁵ *E ata të mbjellënë përmbi dhët të tyne*: (lat. *Et plantabo eos super humum suam* =) *e unë do t'i mbjell ata përmbi dhe të tyre*. = Siç shihet, folja *mbjellë* në tekstin origjinal është përdorur

Profecia e Jonësë III, 1-10 (Buzuku 89a15-89b3):

Nd'ato dit u bā fjala e tinëzot ndë Jonënë të dytënë herë, tue thashunë: ngreu e ecë ndë qytet të Ninivësë madhe e thirr ndë te predikimnë qi u tÿ thom. E u ngriti Jona, e vete ndë Ninivë, pors i ish bām fjala e tinëzot ndë te: e Ninivë ish qytet e madhe trī dit t'ecuna⁶⁰⁷. E zū Jona me hīm ndë qytet një ditë t'ecunë, e thirri, e tha: djerje për katërdhjetë ditë Ninivë të vë n fond⁶⁰⁸. E besuonë ata të Ninivësë tinëzot e ordhënuonë ngjënimnë, e u mveshnë ndë thasë n sē madhit [sē tyne] djerje mbë të vegjëlit⁶⁰⁹. E vote fjala regjit Ninivësë; e (aj) u ngriti n shkambit sē tī, e qiti për dhē petëkatë e tī, e u mbëlue ndë thes, e ndenj ndë hīt. E bani me thirrë e me thanë ndë Ninivë p'r ardhënë të regjit e të t parëvet tyneve tue thashunë: nierëz e bagëtī, qē e dhend asndonjë kafshë mos kërkonjë⁶¹⁰, të mos kullosënë as ujë të mos pīnë. E nierëzitë të mvisheni ndë thes, e bagëtia të thërresënë m tēnëzonë⁶¹¹ fort; e gjithëkush të kthenetë n udhet sē keqe sē tīet, e n sē keqi qi ndër duor të tī ashtë. Kush e di se zotynë të mos pendonetë⁶¹², e të kthenetë n furiet sē mēnisë tī, e të mos bdiremi. E pā zotynë vepëratë e tyne se u penduonë n udhet sē keqe sē tune; e u penduo zotynë n sē keqi qi kish folë atyne me bām.

metaforikisht në vend të foljes: *përngulur, vendosur*. Por foljen *mbjellë* të tekstit origjinal Buzuku e mori përkundrazi në kuptimin e mirëfilltë të të *hedhurit farën*. E meqë në këtë kuptim njerëzit nuk *mbillen* dot, për këtë shkak israelitët nga *objekt* mbjelljeje që patën qenë në tekstin origjinal, u bënë *subjekt* i të njëjtit veprim në “përkthimin” e Buzukut;

⁶⁰⁶ *Dhae: dhashë*.

⁶⁰⁷ “Tri dit t'ecuna”: “tri dit udhë”, e për pasojë “tri dit t'ecunë” për ta përshkruar nga njëri skaj te tjetri;

⁶⁰⁸ *Të ve n fond*: (lat. *Subvertetur* =) do të rrënohet;

⁶⁰⁹ *N sē madhit [sē tyne] djerje mbë të vogjëlit*: (lat. *E majore usque ad minorem* =) të mëdhenj e të vegjël;

⁶¹⁰ *Mos kërkonjë*: të mos shijojnë;

⁶¹¹ *E nierëzitë të mvishenë ndë thes, e bagëtia të thërresnë m tēnëzonë*: (lat. *Et operiantur saccis homines, et jumenta, et clament ad dominum* = *E të mbështillen në thasë njerëzit e bagëtia, e të thërrasin zotin*): Kush do të thërrasë zotin? - Njerëzit, ndoshta me bagëtinë; por jo bagëtia pa njerëzit, siç ndodh pikërisht në përkthimin e Buzukut;

⁶¹² *Kush e di se zotynë të mos pendonetë*: Kush e di? Zoti mund të pendohet (d.m.th. të këmbëjë ide, të tërhiqet nga vendimi i vet).

Profecia e Bikesë VII, 14-16, 18-20 (Buzuku 146b7-146b24):

Zot ynëzot, me të governuomit tat ushqe popullinë tand, grigj⁶¹³ (e) ereditatit⁶¹⁴ (tit), qi përmbi dhët jesënë porsi mbë vend n shtansësh porsi n moti plak⁶¹⁵. [E] të shohënë gjindja, e të trembenë përmbi gjithë të mujtunë të tyne⁶¹⁶. [Përse] qish zot ashtë si je ti, e i silli ashtë aj qi të ndienjë së keqesë⁶¹⁷, e qi le me shkuom⁶¹⁸ kuatnë e të mbetunitë⁶¹⁹ të ereditatit tit⁶²⁰, e nukë dërgon jashtë furinë e vet, përse aj do mishërier. Të kthenetë e të ketë mishërier n nesh⁸; [e] të qesë mb'anë të këqiatë tonë, e të i qesë nde e nthellët të detit gjithë kumatë tonë. Ti t'apsh të vërtetënë Jakobit e mishërierë Abraamit, qi⁶²¹ ti pate bām bē përindet tinëve⁶²² n motëshit plaka, zot ynëzot.

⁶¹³ *Me të governuomit* (d.m.th. me të qeverisurit) *tat ushqe popullin tand*, grigj... (lat. *Pasce populum tuum in virga tua*, gregem...=) *me kërrabën tënde kullot popullin tënd*, grigjën... Pra, nga tri metaforat e origjinalit: *pasce*, *virga*, *gregem* Buzuku me një inkosekuencë nga më antiartistiket) ka flijuar dy të parat: *ushqe*, të *governuomit*, por ka kursyer të tretën: *grigj*;

⁶¹⁴ *Ereditatit* (lat.): trashëgimit;

⁶¹⁵ *Qi përmbi dhët jesënë porsi mbë vend shtansësh porsi n moti plak*: (lat. *Habitantes solos in saltu = që banojnë vetëmitarë në pyll*. Pra, edhe këtë metaforë të fuqishme të origjinalit, Buzuku e flijoi në të mirë dy krahasimesh - të shplarë e njëherëzi të papërpiktë!;

⁶¹⁶ Të shphënë gjindja, e të trembënë përmbi gjithë të mujtunë të tyne: (lat. *Videbunt gentes, et confundetur super omni fortitudine sua* =) do të shohin popujt e patenzonëm e do t'u vijë turp për gjithë forcën e tyre;

⁶¹⁷ *Qi të ndienjë së keqesë* (pritje... të keqenë);

⁶¹⁸ *Le të shkuom*: le të kalojë (pa e dënuar);

⁶¹⁹ *T mbetunit*: të mbeturve;

⁶²⁰ “Ai... qi le... të ereditatit tit” (në shqipen, kur vetori ti shërben si paravajtës i lidhorit që, atëherë edhe folja e fjalisë lidhore vihet në vetën e dytë. Kështu ndodh edhe në latinishten: “*Quois Deus similis tui, qui aufers iniquitatem, et transis peccatum reliquarum haereditatis tuae*”=“Cili perëndi është si ti, që heq padrejtësinë, e lë të kalojë mëkatit e të mbeturve të trashëgimit tënd”. -Por Buzuku ky ndërtim i latinishtes do t'i jetë dukur i pazakonshëm në shqipen. Prandaj Buzuku ka shtuar në përkthim fjalët: *e i silli ashtë ai*, e për pasojë vetën e dytë të origjinalit e ka zëvendësuar me të tretën. Ndërkaq, me ikonsequencën e zakonshme, Buzuku këtë zëvendësim e ka kryer vetëm për foljet *aufers*, *transais*, e jo njëherazi edhe për pronorin *tuae*, të cilin ai përkundrazi e ka përkthyer me vetën e dytë: *tit*. Së këndajmi në përkthimin e Buzukut është shkaktuar kundërkuptimi i një perëndie, i cili *pa qenë ajo e Izraelit* do të mëshironte pikërisht izraelitët!);

⁶²¹ *Të ketë mishërier n nesh* (kalk nga sintaksa latin: *miserabitur nostri* =) të na mëshirojë, të ketë mëshirë për ne;

⁶²² *Qi ti pate bam be përinet tinëvet*: (lat. *Quae jurasti patribus nostris* =) të cilat (d.m.th. të vërtetën dhe mëshirën) ti ua pate *premtuar me betim* prindërve tanë. - Pra, nën ndikimin e përdorjes tranzitivisht të foljes latine *jurare* në kuptimin: *premtuar me betim*, Buzuku edhe lukucionin foljor shqip *bām bē* e përdori në të njëjtën mënyrë e me të njëjtin kuptim.

Profecia e Zakarisë VIII, 14-19 (Buzuku 146b26-147a5):

Nd'ato dit u bā fjala e tinëzot tue thashunë: si u kujtuoshë me bām keq juve, kur më banë me u mēnīm përintë taj, thotë zoti i mujtunë i ushtërivet, e nukë u penduoshe⁶²³, [e] hinje se u kujtuoshë ndë këto dit me bām mirë Jeruzalemit e shtëpisë Judësë: mos droni. [E] këto kafshë ju kini me bām: gjithëkush të flasë të dërejtënë me fqinjët të vet; të vërtetënë e të dërejtënë e paqit qygjoni ndë dyert tuoj. E mos kujtoni keq kush n fqinjet së vet⁶²⁴ ndë zemërë të tī, e mos ndiqënië bënë e rrëshime përse këto kafshë janë gjithë ato qi u ndë mēnī kam, thotë zotynë. E u bā fjala e d zot ushtërivet muo tue më thashunë: kështu thotë i zoti i ushtërivet: ngjenimi i (të) katrët, e ngjenimi i (të) pestët, e ngjenimi i së shtatësë, e ngjenimi i së dhjetësë⁶²⁵ të jetë shtëpisë Judësë për gazëmend, e për të ngushlluom, e për festë të mirë: doni të vërtetënë e paqnë, thotë i zoti i ushtërivet.

Profecia e Malakisë III, 1-4 (Buzuku 155b18-155b37):

Hinje se u dërgonj engjëllinë tem, e (aj) të trajtonjë udhënë përpara faqesë sime. E ate ças të vinjë mbë klishtë shenjte⁶²⁶ të tī i zoti⁶²⁷ qi ju ate por lypëni⁶²⁸, e engjëlli i konvenesësë⁶²⁹ qi ju doni. Hinje se por vjen, thotë zotynë i ushtërivet. E kush mundë qëndronjë ditësë kur aj të vinjë⁶³⁰? E kush mundë qëndronjë me e pām? Përse aj ashtë porsi zjarmi që purgon⁶³¹, e porsi boriti⁶³². E aj të rrie tue

⁶²³ *E nukë u penduoshe*: (lat. *Et non sum misertus* =) e nuk tregova mëshirë e nuk u zbuta; kurse (kroat. *I ne raskajah se* =) e nuk u pendova;

⁶²⁴ “E mos kujtoni keq kush n fqinjet së vet ndë zemërë të tī”: pritej ose “e ndë zemërë të tī”: pritej ose “e ndë zemërë të tī asnjani n jush të mos i kuitojë keq për fqinjët të vet” ose “e ndë zemërë tuaj mos kujtoni keq asnjani për tjetërit”;

⁶²⁵ *Ngjenimi i (të) katrët, e ngjenimi i (të pestët), e ngjenimi i së shtatësë, e ngjenimi i së dhjetësë*: që të katër numërorët rreshtorë duhej të ishin të gjinisë mashkullore, sepse vetëm të kësaj gjinie janë të katër rreshtorët: *quarti, quinti, septimi, decimi* të origjinalit latin, ku *nënkuptohet* emri: *mensis*, i cili në gjuhën latine është i gjinisë mashkullore, siç është i gjinisë mashkullore edhe emri përkatës *muaj* i gjuhës shqipe. Ndërkaq përkthyesi dy rreshtorët e parë i ka lënë të gjinisë mashkullore; kurse dy të fundit i ka bërë femërorë, mbase për hir të variacionit - stilistik (!?).

⁶²⁶ *Mbë klishtë shenjte*: (lat. *Ad templum* =) në falëtores;

⁶²⁷ I zoti: (lat. *Dominator* =) zotëruesi;

⁶²⁸ “Qi iu ate por lypëni”: “... po...”;

⁶²⁹ *Konvenesësë*: (lat. *Testamenti* =) i testamntit, d.m.th. i besëlidhjes;

⁶³⁰ *E kush mundë qëndronjë ditësë kur aj të vinjë...*: (lat. *Et quis poterit cogitare diem adventus ejus, et quis stabit ad videm dum eum*=) e kush mund të mendojë ditën e ardhjes së tij, e kush do t'i bëjë ballë pamjes së tij; kurse (kroat. *Ali ko će pednijeti dan dolaska njegova* =) kush dotë mund të durojë ditën e ardhjes së tij...;

⁶³¹ *Purgon* (lat.Ital.): dëlir;

dëllirunë e tue purguom ergjandnë, e të dëllimjë e të purgonjë bijtë e Levit, e ata të purgonjë porsit ergjendnë; e ata të nfallnjënë dhunëtiënë tinëzot, me të dërejtë. E të ambëltonetë tinëzot sakrifici i Judësë e i Jeruzalemit porsit n së zanet së shekullit e porsit vjetëtë e shkuom qysh moti.

Mbasthënie

Vërejtje letrare

Mbasthënia (e cila në tekstin origjinal paraqitet e pandarë në paragrafe) është e shkurtë, por e ngjeshur: ajo përfshin të dhëna me interes të madh si për historinë e shqipes së shkruar, ashtu për jetëshkrimin e autorit tonë, gjithashtu për mënyrën e të hartuarit të tij.

Na këtu do të cekim vetëm pikën e tretë.

Kompozicioni. Në paragrafin e parë buzuku inicativën e tij e motivon në një anë objektivisht me mungesën e librave të shenjtë në gjuhën shqipe e, në anë tjetër, subjektivisht me dëshirën për të luajtur kundrejt bashkëkombasve të tij rolin e ndriçimtarit popullor.

Ndonëse jo pa lidhje logjike me paragrafin e parë (tashi që meshët i keni për të dëgjuar *në gjuhën t'uej*, duhet të shkoni në kishë *më shpesh*), paragrafi i dytë përbën një lloj digresioni; sepse aty zhvillohet tema e *përgjithshme e dashurisë ndaj zotit dhe e drejtësisë ndaj njerëzve*; - temë predikimi kjo, të cilën Buzuku e ka përmbyllur me një citat nga Levitiku XXVI, 5; “(Tek ju) të korrat do t’arrijnë të vjelat, e të vjelat do t’arrijnë të mjellat”.

Mbas digresionit të sipërm, pa ndonjë tranzicion Buzuku kthehet në paragrafin e tretë te tema e veçantë e mbasthënies, d.m.th. te referimi mbi realizimin e veprës.

Në paragrafin e katërt autori ynë pranon mundësinë e pasaktësive në përkthimin e tij, të cilat ai i shpjegon në një anë me vështirësitë e origjinalit latin e, në anë tjetër, me moslavrimin letrar të shqipes. - Ndërkaq (rezultat vetëm i një pashkathët, apo edhe një i mendimi të paqartë) Buzuku pasaktësisht e përkthimit i ka arësytuar edhe me një shkak të tretë e pikërisht me pengesat të hasura në një anë nga rradhitësit e dorëshkrimit e, në anë tjetër, nga ai vetë si korrektor i bocave. Ndërkaq me këto pengesa mund të shpjegoheshin vetëm *gabimet e shtypit* e jo njëherazi edhe *pasaktësitë e përkthimit*.

Mbasthënia merr fund me kërkesën tradicionale që lexuesit t’i luten perëndisë edhe për autorin.

Karakteri i sintaksës. I tërë paragrafi i parë përbëhet nga një periudhë e vetme (me jo më pak se 9 fjali të varura), e cila (ndryshe nga ç’ndodh zakonisht me periudhat e Buzukut si përkthyes) është ndërtuar në një mënyrë jo vetëm mjaft të rregullt por njëherazi edhe mjaft të shkathtë”:

⁶³² Borit (las. *Herba fullonum* =) bar pastrimi lëvërësh.

Periudha fillon me fjalinë kryesore e fjalja kryesore me kryefjalën përkatëse (*U doni Gjoni, biri i Bdek Buzukut*): para së gjithash autori ka ndier nevojën që t'u bëhet i njohur lexuesve.

Rrjedhën e fjalisë kryesore e ka pezulluar e varura e shkakut (*tue e kujtuom shumë herë*), ndjekur nga kundrinorja përkatëse (*se gluha jonë nukë kish gja të ndigluom n së shkruomit shenjtë*) - pezullim ky, që është i shpjgueshëm edhe logjikisht.

Rrjedha e fjalisë kryesore vazhdon jo me foljen përkatëse (*desha*), por me plotësim përsëri të shkakut (*n së dashunit së botësë sanë*).

Edhe rrjedhën e së varurës kundrinore (*me u fëdigunë*) e ka pezulluar fjalja ndërmjetëse e kufizimit (*përse mujta me ditunë*).

Ndonëse ndryshojnë përngja paraqitja formale, të varurat pasuese: (1) *me zditunë pak mendetë e atyne*, 2) *qi të ndigloninë*, 3) *përse ata të mundë merrnë*) përngja brenda janë qëllimore; me këtë dallim që e para shfaq një qëllim të përgjithshëm, kurse dy të fundit nga një qëllim të veçantë e mjerisht të njëjtin qëllim të veçantë. Edhe me të vërtetë, e varura: *qi të ndigloninë* dhe e varura: *përse ata të mundë merrnë* janë... e për pasojë njëra prej tyre është e tepërt.

Në mbarim e sipër (me të varurën qëllimore, me kundrinoren përkatëse dhe me caktuesoren e kësaj të fundit: *...përse ata të mundë merrnë sa i naltë, e i mujtunë, e i përmishëriershim ashtë zotynë atyne qi të duonë m gjithë zemërë*) periudha ka marrë një ecuri vijëdrejtë e hierëndë.

Sintaksën e paragrafit të dytë e karakterizon në një anë bashkërenditja (thjesht popullore e tepër monotone) e periudhave me të njëjtën lidhëz (*E atë në mbarofshi... e ata qi u mendojnë... E iu t'ini... e përherë zotynë... E këta ju tue bam...*); e, në anë tjetër, prirja latinizuese drejt shpërdorimit të fjalive përcjellore absolute, d.m.th. me kryefjalë të ndryshme nga ajo e fjalisë kryesore (*... ju tue ndjekunë të dërejtenë e tue lanë shtrembënë. E këta ju tue bām...*).

Paragrafi pasues, brendinë e të cilit e përbën një njoftim i thjeshtë, nuk paraqet ndonjë veçori sintakse, si të thuash me zigzage, e mjerisht jo pa ndonjë çalim.

Edhe me të vërtetë, duke përmbysur rendin e fjalëve pa ndonjë nevojë reale, pastaj duke u përsëritur pleonastikisht, e më në fund duke lënë pezull foljen (ndërkohësisht të harruar) të fjalisë kryesore, Buzuku shkruan: "... u duo, tuk të jetë fajtë, aj qi të jetë mā i ditëshim se u, ata faj e lus ta trajtonjë nde e mirë..."; Çrregullime sintaktikë të vrazhdë këta, që mund të ishin mënjeluar p.sh. kështu: "...u duo (e) lus, tuk të jetë fajtë, ta trajtojmë nde e mirë aj qi të jetë mā i ditëshim se u...".

Ndërkaq po menduam se Buzuku *si përkthyes nga latinishtja* jo gjithaq rrallë ka gabuar rëndë deri në sitaksën e fjalivet të thjeshta, atëherë sintaksën e stilit periodik të Buzukut... *hartues i mbasthënies* nuk mundim në përgjithësi të mos e vlerësojmë mjaft pozitivisht; - kontrast ky, i cili simbas nesh duhet shpjeguar me rrethanën se Buzukut gjatë përkthimit pjesën më të madhe të vëmendjes së disponueshme do t'ia kenë gllabëruar vështirësitë thjeshtë tenike pikërisht të përkthimit...

Zgjedhja e mjeteve të shprehjes

Në radhë të parë bie në sy pastërtia e fjalorit: në mbarë mbasthënien si fjalë e huaj gjindet vetëm termi teknik: *stamponjinë*.

Në anë tjetër, vlen të vërehet se fjalët e fjalorit dhe trajtat e gramatikës Buzuku në përgjithësi i ka përdorur me mjaft kriter e jo pa ndonjë efekt.

Si shembuj të një thekësimi oratorik mund të shërbejnë dy shprehjet sinonime: *tue ndjekunë të dërejtënë e tue lanë të shtrëmbënë*; pastaj përdorja e lidhëzës *e* para gjymtyrës së dytë të bashkërenditjes tripalëshe: “sa i naltë, e i mujtunë, e i përmishëriershim...”; më në fund vendosja e pazakonshme e këtyre fjalëve: “*tinëzot* tue pëlqyem”; “*mbas sodi mā shpesh* të u (i) ni m klishtë”; “*mā* mos u mendonjëne”; “e u *mā* duo të mbaronjë”.

Këta shënime pak a shumë pozitivë do t’i plotësojmë me këto vërejtje më së fort negative:

Tue u kujtuom: përcjellorja e kaluar (*tue u pasunë kujtuom*) do t’i përshtatej më saktësisht raportit kohor.

Në vend që të thoshte: “u fëdiga”, Buzuku për modesti ka thënë: “*desha* me u fëdigunë”; por së këndejmi është shkaktuar përsëritja leksikore gati e pandërmjeshme: “n *së dashunit* më botësë sanë *desha*...”

Gjithashtu në vend që të thoshte, p.sh. “e nukë mundë *ia* qëllonjinë aqë sa të mos banjinë faj”, Buzuku ka thënë: “e aqë nukë mundë qëllonjinë se faj të mos banjinë”; - periudhë kjo (jo vetëm sintaktikisht por edhe) idiomatikisht e dyshimtë.

Në Mbasthënie gjinden mjaft shprehje që dëshmojnë për modestinë e Buzukut (*desha* me i fëdigunë, *për sa mujta me ditune*, me zditunë *pak* mendetë, aj qi të jetë *ma i ditëshim se u*); - shprehje këto, me të cilat kontraston cilësimi si vepër vetjake i një përkthimi të thjeshtë (e u ma duo të mbaronj *vepërënë teme*).

Ndërkaq po menduam të gjitha përpjekjet e madje të gjithë stërmundimet e Buzukut, në një anë, si përkthyes e, në anë tjetër, si botues, atëherë edhe pasaktësia e cilësimit të sipërm do të na bëhet plotësisht e kuptueshme.

U doni Gjoni⁶³³, biri Bdek Buzukut, tue u kujuom shumë herë se gluha jonë⁶³⁴ nukë kish gjā të ndigluom⁶³⁵ n së shkruomit shenjtë, n së dashunit së botësë sanë⁶³⁶ desha me u fëdigunë, për sã mujta me ditunë, m zditunë pak

⁶³³ “Doni Gjoni”: përkundrazi Budi vetveten e ka titulluar kështu: “dom Pietrë Budi”. Edhe shkod-ranët e sotëm shqiptojnë: “dom...” Pra, Buzuku trajtën “don-” e ka riprodhuar nga italishtja. Në anë tjetër vlen të vërehet se titulli i shquar: “doni...” përpara emrit gjithashtu të shquar: “Gjoni” përbën gabim gjuhësor. Zaten brenda tekstit 21b45-22a1 vetë Buzuku shkruan: “n...dom Gjoni”. Pra, edhe në titullin vetjak autori ynë ka qenë i paqëndrueshëm: “u doni Gjoni; u... dom Gjoni”;

⁶³⁴ “Gluha jonë”: “populli ynë” (kalk *kuptimor* nga sllavishtja, ku fjala përkatëse *jazik*, përveç *kuptimit gjuhë*, ka edhe *kuptimin popull, komb*);

⁶³⁵ *Gjā të ndigluom*: (gja të kuptueme) mosvënia e mbiemrit në trajtën femërore tregon se këtu *gja* qëndron për *asgja* që është *përemër i pakufishëm*;

⁶³⁶ *N së dashunit së botësë sanë*: nga dashuria për botën tonë, për njerëzit tanë;

mendetë e atyne qi të ndigloninë përse ata të mundë merrnë⁶³⁷ sã i naltë, e i mujtunë, e i përmishëriershim ashtë zotynë qi ta duonë m gjithë zemërë.

U lus mbas sodi mā shpesh të u(i)ni m klishë; përse ju keni me gjegjunë urdhëninë e tinëzot. E ate në mbarofshi zotynë të ketë mishërier mbi jū; e ata qi u monduonë⁶³⁸ djerje tash mā mos u mondonjënë. E ju t'ini të zgiedhunitë e tinëzot, e përherë zotynë kã me klenë me jū, ju tue ndjekunë të dërejtënë e tue lanë të shrambënë. E këta ju tue bãm, zotynë ka me shtuom ndër jū se të korretë taj të nglatetë djerje n së vjelash⁶³⁹, e të vjelëtë djerje n së mbjellash.

E u mā duo të mbaronj vepërënë teme, tinëzot tu pëlqyem: ndë vjetët 1554 njëzet dit ndë mars zuna nfill, e mbarova ndë vjetët një 1555 ndë kallënduor 5 dit.

E se për fat në keshe kun mbë ndonjë vend fëjyem⁶⁴⁰, u due, tuk të jetë fajtë, ai qi të jetë mā i ditëshim se u, ata faj e lus ta trajtonjë nde e mirë; përse nukë çuditem se në paça fëjyem, këjo tue klenë mā e para vepërë e fort e fështirë për të vepëruom mbë gluhët tanë. Përse ata qi shtamponjinë kishnë të madhe fëdige, e aqë nukë mundë qëllonjinë se faj të mos banjinë; përse përherë ndaj ta nukë mundë jese, u tue mbajtunë një klishë, mbë të dý anët më duhë me sherbyem.

E tash u jam nfjalë gjithëve; e lutëni tenëzonë ende për mue.

⁶³⁷ *Përse ata të mundë merrnë*: me qëllim që ata të mundë të kuptonin (në dmth.: “marr vesh, kup-toj” folja: “marr” pa tjetër - përbën simbas nesh një kalk kuptimor nga sllavishtja: *s-hvatiti*);

⁶³⁸ “Menduoënë”: *munduoënë* (*u-në* e shqiptimit real Buzuku e rindërtoi “etimologjikisht” në *o*, duke pandehur se shqipja “*munduom*” paska të bëjë me latinishten: “*monere*” = 1) parlatmëruar, 2) qortuar, ndëshkuar);

⁶³⁹ *Djerje n së vjelash, ... djerje n së mbjellash: deri në të vjelat... Deri në të mbjelljat* (ndërtimi i kësaj parafjale me rrjedhoren nuk është i shqipes por i italishtes; ndërkaq në italishte; *sino dal, fino dal* nuk do të thotë: *deri në*; por do të thotë: *që nga, qysh prej*. Pra, këtë huazim strukturor nga italishtja Buzuku e ka përdorur kundërkuptimshëm në shqipen);

⁶⁴⁰ “*E se për fat të keshe kun mbë ndonjë vend fëjyem*: e (lidhëza: *se* është e tepërt) për fat (të keq) në paça gabuar ndokund më ndonjë vend.

LEKË MATRËNGA

KOMENTE

Shënim. Për lehtësi konsultimi po japim këtu poshtë simbas rendit abecor listën shteruese të greqizmave të Matrëngës, duke përfshirë brenda kësaj liste edhe ndonjë greqizëm që figuron në Fjalorin e Institutit, por që është i panjohur jashtë kufijve të toskërishtes.

Disa prej këtyre greqizmave autori ynë i ka përdorur në kuptime pak a shumë të ndryshëm nga kuptimet e tyre në katekizmin italisht simbas dorëshkrimit A.

Adha: it.dunque shq. Pra.

Aformi: it.causa shq. Shkaku.

Anastisurë (të): it. Risurrezione, shq. ringjallje.

Apolips: it. Discrezione, shq. aftësi dallimi, moshë gjykimi.

Apomoni: it. pazienza, shq. durim.

Dhekatī: it. Decima, shq.e dhjeta (e prodhimeve që i paguhej kishës).

Dhidhaksurë: it. predicare, shq. predikuar.

Dhiafuar: it. utilita (interesse), shq.dobi (interes).

Dhoksiasur: it. lodare (glorificare), shq. lëvduar (përlëvduar).

Dhurëfiljē: it. Dono, shq. dhuruatë, dhanti.

Eleimosin: it. misericordia, shq. Mëshirë.

Eksiisis: (it. esegesi), shq. shpjegim, sqarim, interpretim.

Elpidhē: it. speranze, shq. shpresë.

Fanerosur: it. manifestare, shq. Shfaqur.

Tharistisur: it. ringraziare, shq. falur nderit.

Fillakosm (i): it. incarcerato, shq. i burgosur.

Ftesur: it. offendere, shq. fyer.

Heredhespinē: it. Salveregina, shq. falemi regjinë.

Hrī (ishtē): it. bisogna (e mecessario), shq. duhet, nevojitet.

Isus: it. Gesu, shq. Jezu.

Jatrī: it. rimedio, shq. ilaç (mjekim).

Kathartir: it. purgatorio, shq. burgator.

Konismē: it. ritratto, imagine (santa), shq. ikonë, korë (figurë e një shenjti).

Kosm: it. corpo, shq. trup.

Ksemolloisur: it. confessare, shq. rrëfyer (te prifti).

Kurm: it. corpo, shq. trup.

Leftherosur: it. liberare, shq. Çliruar.

Lihudhī: it. gola (ghiottoneria), shq. Grykësi.

Lipēsī: it. pieta, misericordia, shq. Mëshirë.

Lloismo: it. Intelletto, shq. mendje.
Llojasur: it. meditare, shq. Menduar.
Llojē: it. sorte, shq. lloj.
Metanī: it. riverenza, shq. përulje për të çfaqur një nderim të thellë.
Metanoisur: it. pentirsi, shq. u penduar.
Meqem (bërë): it. fornicare, shq. bërë fëlligështi, shkelur kurorën.
Mirosurë: it. cresimare, shq. marrë vajin e shenjtë.
Mistirie: it. mistero, shq. Mister.
Nom: it. legge, shq. ligj.
Ofqeli: it. estrema unzione, shq. vojim.
Pandohī: it. speranza, shq. shpresa.
Parakalesī: it. orazione, shq. lutje (fetare).
Paraponesi: it. consolazione, shq. ngushëllim.
Paterimonē: it. padrenostro, shq. ati-ynë.
Perifanī: it. orgoglio, shq. krenari, madhështi.
Pirasmō: it. tentazione, shq. tundim.
Pisë: it. ferro, shq. skëterrë, ferr.
Pistepsur: it. credere, shq. besuar.
Pistévo: it. credo, shq. kredo, besonjë.
Pnevmatiko: it. confessere, shq. prifti, tek i cili rrëfyhet besimtari.
Pornī: it. lussuria, shq. shtënis mbas epsheve.
Prepsur: 1. it. occorrera, shq. nevojitur; 2. it. meritare, shq. merituar.
3. it. concernere, shq. takuar
qëro: it. tempo, shq. kohë.
qerdhesur: it. acquistare, shq. fituar (mall).
(r)rah: it. monte, shq. mal.
sarkosurë (të): it. incarnazione, shq. të mishëruar.
sinedhepsur: it. visitare (accompagnare), shq. vizituar (shoqëruar).
shkëf: it. ventre, shq. bark.
taksurë: it. prometterer, shq. premtuar.
tiposur: it. creare, shq. krijuar.
tiranism(i): it. afflito, shq. i dëshpëruar.
triadhë: it. trinita, shq. trejësi (trinitet).
thellimë: it. volonta, shq. vullnet.
throtoqenë: it. Avemaria, shq. falemi Mari.
vanegjelj: it. vanglelo, shq. ungjill.
vlavie: it. devozione, shq. përshpirtshmëri, kushtuarësi fetare.
vlemë: it. volonta, shq. vullnet.
vuli: it. proposito, shq. qëllim, pasje ndërmend.
zilepsur: it. desiderare, shq. dëshiruar.
zilipsur: variant fonetik i foljes: *zilepsur*.

“CANZONA SPIRITUALE”

Titulli. Në italishten nuk thuhet: "canzona", por "canzone". Prandaj nuk përjashtohet mundësia që në *canzona* (për t'u shqiptuar: *kancona*) a-ja fundore të jetë nyja e shqipes; e për pasojë që në mendjen e Matrëngës titulli i vjershës së tij të ketë qenë jo italishte *shqeto*, por italishte *e shqipëzuar*.

Këtu *spirituale* nuk do të thotë: *shpirtërore*, por *e përsheptshme, fetare*.

Teknika e vjershërimit. Kundër pikëpamje se tetë vargjet e Matrëngës përbëkan "një strofë tetëshe" nuk mund të mos ngrihet objeksioni se një vjershëz të tërë (*të tërë*, sepse të një brendie të vetëmjaftueshme) nuk e përbën dot një strofë e vetme.

Në të vërtetë vjershëza e Matrëngës është për t'u ndarë në katër grupe dy vargësh, e për pasojë në katër *distiqe*: - distiqe që lidhen midis tyre me anë të dy rimave të vetme të kryqëzuara: - *esë*; -*a*, -*esë*; -*a* etj.

Vargun nr.3 me vargjet përkatëse e lidh asonanca: - *ashë*.

Në vargun nr.4 dhe në atë nr.6 trajta foljore *kā* rimon me vetveten.

Megjithë praninë e elementit të rimës, i cili i takon metrikës moderne, njeriu nga pozitat e metrikës greko-latine do të mundtë thoshte se çdo distik i vjershës së Matrëngës përbën nga një varg gjashtë këmbësh ose heksametër dhe nga një varg pesë këmbësh, ose pentametër, siç ndodh pikërisht me distiqet e përthimit latinisht të së njëjtës vjershë:

O qui culparum veniem tibi pasicis ab alto
Huc ades, obtentam crede, puella, puer
Te divina vocant; ecquis peccasse negabit?
Hccedens ad heac, mortuus ibis ovans.
As folix, cuius tue mens coniaments tomenti,
Nam tua magna tibi portio Christus ecrit.
O te quanta maneut, quantis cumulabere donis.
In fratrem, in, atum suscipiere suum.

Anasjelltas, nga pozitat e metrikës moderne, vargjet e origjinalit shqip paraqesin njëmbëdhjetërrokësh (duke numëruar dy herë rrokjen e thekësuar në fund të një vargu).

Nga këto pozita vargu nr.3 dhe ai nr.6 dalin dymbëdhjetë prkt. trembëdhjetërrokësh.

Nga të njëjtat pozita është për t'u vështruar dhe çështja e të parit theks ritmik në çdo varg - theks ritmik ky që duhet të përputhet me theksin ritmik të fjalës përkatëse, e që në vargjet nr.1,2,4,5,7 dhe 8 bie mbi rrokjen e gjashtë; kurse në vargun nr.3 ai bie mbi rrokjen e shtatë: sa për vargun 6 këtij mund të thuhet se i pari theks ritmik i mungon fare.

Pra, edhe nga pozitat e metrikës moderne, rasjet e çalimit janë gjithsej shumë më të pakta se shfaqjet e rregullësisë në këtë vjershë të Matrëngës, e cila për më tepër përbën të parën sprovë vjershërimi në letërsinë e shkruar të gjuhës sonë.

Tema dhe zhvillimi i saj. Tema e vjershës mund të formulohet kështu: *thirrje për të praktikuar kultin fetar.*

Në të mirë të ndarjes së tetë vargjeve në katër distiqe flet edhe fakti se brendinë e vjershës e përbëjnë gjithashtu katër ide që shgfaqen pikërisht nga një distik:

Distik I: thirrje drejtuar gjithë të krishterëve të mirë, burra e gra, që dëshirojnë ndjesë;

Distik II: përligje e nevojës për të parë meshë - me mëkatësinë e mbarë njerëzimit;

Distik III: premtim i lumturisë mbas vdekjes atyre që mendojnë për vdekjen; dhe

Distik IV: tregim i asaj në çka do të qëndruaka lumturia mbas vdekjes.

- I. Gjithëve¹ u² thërres, kush do ndjëljesë,
Të mirë të krështë³ burra e grā,
- II. mbë fjalët të tinëzot të shihi meshë⁴;
Se⁵ s'ishtë njeri nesh⁶ që mkatë si s'kā.
- III. E lum kush e kujton se kā të vdesë,
e mentë bashkë mbë⁷ tēnëzonë i kā;
- IV. se Krishti ndë pardisit i bën pjesë,
e bën për bir të tī e për vëllā.

E MBESUAME⁸ E KRËSHTERË ÇË PREPSN TE DIE GJITHË I PISTEPSM I KRËSHTË

I

Mjeshtë⁹: Jē i krështē¹⁰?

¹ *Gjithëve*: në funksion substantival ky përemër i pakufishëm sot përdoret më së fort i paranyjëzuar: *të gjithëve*;

² *U*: vehtjor shumës i vehtjes *së dytë*;

³ *Të mirë të krështë*: përmbyssa e rendit sintaktik rrit fuqinë shprehëse të mbiemrit;

⁴ *Mbë fjalët të tinëzot të shihi meshë*: meqë *mesha* është pikërisht simbolizimi fetar i kryqëzimit të Krishtit, plotësi i rrethanës: *mbë fjalët të tinëzot* duket këtu i tepërt;

⁵ *Se*: në vargjet nr.4, nr.7 këjo lidhëz ka kuptim shkaku, kurse në vargun nr.5 ajo luan vetëm rolin e nënrenditjes së fjalisë së varur kundrinore: "... *ka të vdesë*" kundrejt fjalisë kryesore: "kush e kujton...". Në funksionin e fundit toskërishtja e sotme përdor më fort lidhëzën *që*.

⁶ *S'ishtë njeri nesh*: në këtë fjali *mohuese*, fjala *njeri* është jo emër, por përemër i pakufishëm, me të cilin rrjedhorja *nesh* e përmrit vetor bashkohet pa ndihmën e ndonjë parafjale;

⁷ *Bashkë mbë*: *bashkë me*;

⁸ *E mbësuaame*: doctrine;

I mbsuam: Ēj¹¹, për hīr të Krishtit, zotit tinë.

M.: çë shërbes¹² ishtë i krështë?

Im.: Ishtë¹³ i mbsuam i Krishtit, pse tue klënë pakzuarë, pistepsn e bën gjithë atë çë thot nomi i tī.

M.: Çë ndlëglon¹⁴ ti se ishtë Krishti?

Im.: Ishtë i vërtetë inëzot, e i vërtetë njeri¹⁵.

M.: Cili ishtë shengji i të Krështerit?

Im.: Ishtë shengji¹⁶ i krisqë shejtë, çë bënë tue vënë dorënë ndë ballët, ndë barkut, prā ndë krahët të djathëtë e të shtëmënkëtë e thotë: emëritë¹⁷ e t'et¹⁸ e të birit e të shpirtit shejt. Amin.

M. Pse bënë mbë këtë llojë?

Im: Pse të shkluhenë¹⁹ di të mbëdhenj mistīrie, njeri i shejtsë triadhë e jetëri i të sarkosurit të Krishtit zotit tinë, çë vdiq për nē për ndë kriqt.

II

M.: Për çë shërbes u tipos njeriu?

Im.: Pse të dē²⁰ e të shërbenjë tēnëzonë ndë këtë gjellë²¹, prā t'e shohë e t'e trashëgonjë ndë tjetërët.

⁹ *Mshtrë, i mbsuam*: simbas italishtes: *Maestro, Discepolo* (Budi ka: *Prifti, Xhakoni*; kurse Filja: *Mjeshtri, Djalji*);

¹⁰ *I krështë*: etimologjia *cristianum* dhe trajtat të *krështerit e krështerë* tregojnë se në: *i krështë e*-ja fundore ka qenë hundore (si p.sh. në *pe-ri*), e se trajta mashkullore e mëvonshme: *i krështerë* është riformim analogjik simbas trajtës femërore: *e krishterë*: - çka vlen plotësisht edhe për gegëzimin: *i k(ër)shtenë*.

Për më tepër edhe pak vetë Matrënga, në vend që njëjësi i *krështe* të bënte në shumë: *të krështenj*, (si *pe:penj*), përkundrazi, ai qëndron i pandryshuar: *të krështë*, siç bën p.sh. edhe te Variboba: "Ci ti ban tij *ti chrishtet*"; - çka dëshmon për një fillim pasigurie të ndjenjës gjuhësore (Vlen të vërehet se N.Filja 1691-1769 ka: *i krishteu*);

¹¹ *Ēj*: *po* (pjesëz pohimi) orgjinarisht ndoshta pasthirmë (sillni ndërmendë: *ēhēē, ēhēē*);

¹² *Shërbes*: origjinarisht *vegël, mjet*, pastaj *gjë, send*;

¹³ *Ishtë*: është (trajta e Matrëngës paraqitet edhe në Alb. Texte të H.Pedersenit);

¹⁴ *Ndlëgon*: tek Matrënga ka vetëm vështrimin: *kupton*, kurse në gegërishten e vjetër ka nisur me të madhe të marrë *ende* domethënien: *dëgjon*;

¹⁵ *Njeri*: kurse kolegët gegë kanë: *nieri*;

¹⁶ *Shengji*: për J. Rrotën metatezë e latinishtes: *signum*. Por si mund u pranua këtu një lidhje e pandërmjetshme me latinishten? Në anë tjetër, p.sh. Santori ka: *nengj* për *nenj* (lat. *Nodum*). Prandaj në këtu shohim *anasjelljen* e rastit të fenomenit të njohur: *-nhj, -një*.

¹⁷ *E thotë emëritë*: it. "Dicendo: In nome..." = duke thënë: Në emër të...;

¹⁸ *E t'et*: (gabim kuptimor, sepse duhej *t'atit*);

¹⁹ *Të shkluhenë*: të shquhen, dallohen, shënohen (Rishikuesi i Matrëngës e ka zëvendësuar me foljen e thjeshtë përkatëse: *kluhenë*, e cila përbën një kundërkuptim prej anës së tij).

²⁰ *Pse të dē*: që të dojë. Simbas J.Rr. - ē nga -oe (sikundërqë "të thetë" nga "të thoetë");

²¹ *Gjellë*: *jetë*. Aty ku Matrënga ka: "të pasosmenë *gjellë*", Buzuku dhe Budi kanë: *jeta e amëshuome*"

M.: Çë shërbise janë hrī të krështerit se të vinjë ndë të sosurit të tī e të leftherosetë?

Im.: Katër: besa, pandohī, të dashurë e të bëm të mirë.

M.: Çë pistepsn ti për besët²²?

Im.: Gjithë ata çë pistepsn e mbā klisha shejtë katolikë²³ e Romësë, e mā parë atë çë mbahetë ndë pistevet.

M.: Thuaj pistëvonë.

Im.: Kam besë²⁴ mbë tēnēzonë, atë të fuqīshim²⁵, çë tiposi qiellë e dhēnë, e mbë Isus Krishnë, të birrë e tī të vetēmë²⁶, zot tēnē²⁷, çë kle zēnë shpirtit shejt, leu shēn Mērīa Virgjērë, psoi ndēnē Pont Pīlanë, kle vēnē n kriq, vdekurë e kálltur²⁸ ndë botë, u zdorq ndë pisët, të tretēnē ditë u ngre sē vdekurëshit²⁹, hipi ndrë qiellt, ndej ndë të djathëtë të tinēzot, atit fuqīshēmī, andej³⁰ kā të vinjë të gjukonjë të gjallëtë e të vdekuritë. Kam besë mbë shpirtinē shejt, mbë klishtë shejtë katolikë, mbë të mbëljedhurit të shejtvet, mbë ndëljesët të mkatëve mbë të anastisurit të kurmit, e të pāsosmesë gjellë³¹.

M.: çë kemi thënë?

Im.: Pistëvonë.

M.: Kush e bëri?

Im.: Të, dimbëdhjetë apóstoljītë, kur duajnë³² të prīnē³³ të dhidhaksnē van-gjelljē për ndë gjithë Kosmit.

M.: Pse e bënë?

Im.: Pse të nē³⁴ mbësajnē ndë besët.

²² *çë pistepsn ti për besët*: ç'beson ti si fe?

²³ *Katolikë*: thekësim simbas italishtes, e prandaj edhe tingull fundor: - e në vend të mbaresës femënorizuese: -e;

²⁴ *Kam besë*: Buzuku dhe Budi kanë: “(m)besonj”, që, po u krahasua edhe me shprehjen lashtësisht popullore: “zanë (zēnē) besë”, duket një formim letrar. Edhe Bardhi në Fjalor ka: “credere = me besuem”, kurse në parthënie: “e zinima besë”;

²⁵ *I fuqīshēm*: Buz. *I mujtun*, Budi: *i pushtuoshim*, Bardhi: *i pushtetshim*;

²⁶ *Birrë e tī të vetēmë* (më tutje: me një të vetēmë vlemë): mbiemri i tipit dymbarësor: *i vetēm, e vetēme* ka kaluar në njëmbaresorin: *i(e) vetēmë*;

²⁷ *Zot tēnē*: pritej zotnē tēnē;

²⁸ *Kálltur ndë botë*: Buz. *U shtī ndë botë*, Budi: vorruom (it. sepolto);

²⁹ *U ngre sē vdekurëshit*: Buz. *U ngjall n mordjeti*, Budi: *u ngjall n cē vdekuni*

³⁰ *Andej*: s'andajmi (kurse: andaj = prandaj);

³¹ *E të pasosmenē gjellë*: vendoren e pritur: *e (mbë) të pasosmet gjellë* Matrēnga gabimisht e ka vënë në gjinore, duke e bashkërenditur kështu me emrin pris: *të kurmit*, që është plotës i vendores: *mbë të anastisurit*;

³² *Duajnë*: për dojnë (e pakryeme e foljes: dashur);

³³ *Të prīnē*: qëndron kundrejt italishtes: *andare*=*vajtur*. E ka edhe Variboba: “E si të prini e t'i thërrini”, (sidoqë fjalën e nënvizuar Librandi f. 171 e ka përkthyer me italishten: *aspettiate* = *të prisni*). - Ne mendojmë se (makar me një zgjërëm kuptimor) *të prini* i përgjigjet gegërishtes: “*pri(n)j* = vete përpara si udhëheqës”;

M.: Çë mbahetë ndë pistèvet?

Im.: Dimbëdhjetë pjesë të para të besësë sanë.

III

M.: Mbë çë pistepsn ti?

Im.: U pistepsnj mbë tënëzonë.

M.: Ç'ishtë inëzot?

Im.: Ishtë ai çë bëri e qeverisn dhënë e qiellë e gjithë zotëron.

M.: Pse thuhetë inëzot i fuqīshim?

Im.: Pse me një të vetëmë vlemë të tī e fuqī të pāsosme mëndë³⁵ bënë e të zbënë gjithëqish³⁶.

M.: Çë pistepsn ti se ishtë shejtë triadhë?

Im.: Ishtë inëzot, ati i biri³⁷, shpīrti shejt, trī faqe, një i vetmë inëzot.

M.: Ati ishtë inëzot?

Im.: Ēj, zot.

M.: i biri ishtë inëzot?

Im.: Ēj, zot.

M.: Shpirti shejt ishtë inëzot?

Im.: Ēj, zot.

M.: Janë tre tënëzotëra³⁸

Im.: Jo, zot, se sādo të jënë trī faqe, një i vetëmë inëzot.

M.: Çë shembull më jep ti kaha shejta Triadhë?

Im.: Si na çë jemi bërë mbë shembullit e të glārë të tī, kemi një të vetëmë shpirt e trī fuqī: kujtim³⁹, vlemë e lloismō.

M.: Pistepsn ti mbë Isūs Krishnë?

Im.: Ēj, zot.

M.: Çë ndlagon ti se ishtë Krishti?

³⁴ Nē: dorëshkrimet B,C kanë: *na*.

³⁵ Mëndë për mundë (shembull tjetër: i nëkë për nukë);

³⁶ Gjithëqish: kështu edhe në gegërishten e vjetër, kurse në të sotmen: *gjithçka*;

³⁷ *Ati, i biri, shpīrti shejt*: emri i dytë duhej të figuronte pa një-pronarin: *i*, siç del nga krahasimi p.sh. me italishten “Padre, *figlio*, spirito santo”;

³⁸ *Tre tënëzotëra*: shembull krijimtarie gjuhësore për t’u shpjeguar kështu: njëjës inëzot Matrënga njëherë e ka analizuar në pronarin inë dhe në emrin zot, pastaj njërin dhe tjetrin e ka vënë në shumës veç e veç: *tënë-zotëra*. Përkundrazi Filja shumësin *zotra* të emrit *zot* e ka përdorur edhe si shumës të emrit inëzot: “a shpirti shejt ishtë in zot? - Ej zot. - Janë tre *zotra*?”; - përdorje e papërshtatshme kjo, sepse, këtu emri *zot* figuron edhe me kuptimin *zotni*. Në anën e vet Variboba njëjës in *zotīn* (geg. *Zotynë*) e ka përdorur edhe si shumës: “Jan tre vet me njo *zotin*/ Ke ti thuash, jo: tre *zotin*”;

³⁹ *Kujtim*: jo akt i njëhershëm i të kujtuarit, por aftësi e përhershme e të sjellit ndërmend; it. Memoria = kujtesë;

Im: Ishtë i biri i tinëzot, atit, aqë i fuqishim, aqë i urti, aqë i miri sã i ati; e ai i biri i tinëzot u bë njeri për në ndë barkut të së lëvduamësë virgjërë shën Mëri për të bëmt të shpirtit shejt.

M.: Çë më bëri Krishti për ne?

Im.: Ishtë lër asaj virgjërësë shën Mëri, tue mbeturë ajo virgjërë përpara të zdjergurit, ndë të zdjergurit e pas të zdjergurit.

M.: E çë më?

Im.: Kle vënë n griq⁴⁰, vdekur e kálltur ndë botë, u zdorq ndë pisët, të tretënë ditë e u anastis mortjet, hipi ndë qiellt, ndenj ndë të djathëtë të tinëzot, atit fuqishim, si bir i tĩ, e andej kã të vinjë të gjukonj të gjallëtë e të vdekuritë, se të japë gjithë njeriu si të bëmetë e tĩ.

M.: Kë besë ti mbë Krishtit shejt?

Im: Ej, zot, se ishtë i vërtetë inëzot, e treta faqe e shejtsë triadhë, që jep hirrë e dhurëfiljetë e tĩ klishtësë shejtë katholikë.

M.: Çë shërbes ishtë klishta shenjtë katholikë?

Im.: Ishtë gjithë të mbeljedhuritë të pistepsmvet krështeve çë kanë e ksenolloisnjënë besënë të Isùs Krishtit, krietë e asaj ishtë⁴¹ vetë Krishti, e papa ndë kambë të tĩ⁴² ndë dhët.

M.: Çë të mirë kemi ndë klishtë?

Im.: Këtë se kemi pjesë gjithë misirevet shejt e të bëmevet të mirë çë bënenë ndë të, e kemi ndëljesënë e mkatëvet me shumë të tjerë hire e dherëtilljë të tinëzot.

M.: Çë shërbes ishtë të anastisurit të kurmit e e pāsosmeja gjellë?

Im.: Ishtë se ditënë e gjiqit kemi të anastisemi gjithë me shpirtit e me kurmit, e kanë të venë të mirëtë të shohënë e të trashëgonjënë tënëzonë e të kãqietë⁴³ ndë pisët me diãljashit.

⁴⁰ *N griq*: *n*-ja (variant fonetik i parafjalës: *ndë*), si bashkëtingëllore e zëshme që është, ka bërë gjithashtu të zëshme nistoren e pazëshme të emrit: *kriq*. Transponimi *ngriq* do të kishte qenë më i drejtë, sepse vetë Matrënga parafjalën *n* dhe emrin *kriq*, po t'i kishte *shkruar veç e veç*, do t'i kishte *shqiptuar* gjithashtu *veç e veç*; e atëherë nistorja *k*-e emrit nuk do t'ishite shndërruar në *g*- për efekt të parafjalës *n*, e cila për më tepër atëherë edhe vetë mund të figuronte si: *ndë* e jo si: *n*;

⁴¹ Çë kanë... besënë të Isus Krishtit, krietë e asaj ishtë...: it. "Che hano.. la fede di Jesu Christo, il capo della quale e...". Pra, për mungesë të përemrit lidhor të nyjzuar, Matrënga fjalinë e varur: "..., krietë e së cilës ishtë..." e ka zëvendësuar me një fjali të bashkërenditur. "..., e krietë e asaj ishtë...";

⁴² *Ndë kambë të tĩ*: këtu La Piana ka parë italishten: *in cambio*, që shqip d.m.th. *në (ç)këmbim, në (sh)ndërrim*. Në të vërtetë (siç e ka interpretuar drejtë Kolë Kamsi në Fjalorin e tij të pabotyar) në këtu kemi të bëjmë me një çfaqje edhe në toskërishte të gegizmit: *në këmbë të = në vend të, në përfaqësim te*. Tek Matrënga (sidhe p.sh. tek Variboba) zanorja ë herëherë, paraqitet edhe si a;

⁴³ *Keqietë*: dorëshkrimet B,C kanë: *këqitë*;

M.: Kush vete ndë të dhëmburat të kathartirit?

Im.: Ata shpirtra që vdesënë ndë hirt të tinëzot e s kanë shpërblierë gjithëqish për mkatët të tire, e pastaj që paguatëshinë të dhëmburatë dëtire⁴⁴ venë ndë paraisit, amin, ashtu kloftë.

IV

M.: Çë pret të kësh për elpidhët të tinëzot?

Im.: Gjellënë e pāsosme që më parë qërdhesetë për hirt të tinëzot, e pastaj për të prepsurat që me të kaha na vinjënë⁴⁵.

M.: Se të kemi atë që presëmë, që na ishtë Ivia hrī?

Im.: Ndë të tjerat shërbise, parakalesītë.

M.: Çë parakalesī na mbëson klisha?

Im.: Paterimonë, theotoqenë, heredhespinënë e të tjera parakalesī.

M.: Thuaj paterimonë.

Im.: Ati inë, që jë ndrë qiellt, shejtëruatë⁴⁶ emër it, arthë⁴⁷ perëndia⁴⁸ jote, kloftë bërë thellima jote. Ashtu ndrë qiellt si ndë dhë, bukënë tënë të përditsmenë⁴⁹ emëna⁵⁰ sot, e ndëljenja mkatëtë tona si ndëlejme na atire që na ftesnjënë, e mos na qellë, ndë pirasmo, njish lirona gjithë së këqīashit, amin.

V

M.: Çë kemi thënë?

Im.: Paterimonë.

⁴⁴ *Pastaj që paguatëshinë të dhëmburatë dëtira*: mbasi të kenë vuajtur dënimet e mundimshëm.

⁴⁵ *Kaha na vinjënë*: (it. da noi procedono =) prej nesh rrjedhim. - Vetën e tretë të vetorit shumë në emërore Matrënga gjithandej e ka: na;

⁴⁶ *Shejtëruatë*: dorëshkrimi B ka: *u shejtëruatë*. - Në dëshirore mbaresë - *uatë* në vend të mbaresës -*oftë* të kujton trajtën: të (*r*)*ruatë* për: të *rroftë*. - Gjithashtu: “pastaj që *paguatëshinë*” për “...pagofshinë”;

⁴⁷ *Arthë*: libri i shtypur simbas dorëshkrimit C ka: *artë*. - Na në: *arthë* shohim një lajthim lapsi për: *arthë*;

⁴⁸ *Perëndia*: mbretëria;

⁴⁹ *Të përditshene*: ndoshta për analogji me pjesoren e adjektivuar të një foljeje në: ... *s-ur* p.sh. *sprapsmenë*;

⁵⁰ 6. *Emëna*: këtu janë kombinuar dy trajtat: 1) *emë* nga *ep-më* dhe 2) *ëna* nga *ep-na*; - trajta këto, që do të kenë qenë të përbashkëta në shqipen e hershme, siç shihet nga trajtat përkatëse në gegërishten e sotme: (ti) *am* (edhe mue, p.sh. pak ujë); kurse (ti) *ama* (mue ate); (ti) *ana* (edhe neve pak ujë prkt.ate). Me një kryefjalë në numrin shumë trajtat dalin si pason: (ju) *amni* (edhe mue pak ujë); kurse: (ju) *amani* (mue ate); (ju) *anani* (edhe neve pak ujë prkt.ate). - Vlen të vërehet se në lutjen *atijnë* autorët e tjerë në vend të shkurtimit popullor prkt. tkurrjes popullorë: *ë-*, *a-*, kanë përdorur trajtën e plotë të foljes përkatëse: *epna* neve (Buz); *epna* (Budi), *epnë* navet (Grigori): Ndërkaq, përveç Matrëngës, edhe Variboba ka: “*Ana* buk sa na bastar” (f. 198).

M.: Kush e bëri?

Im.: Ynëzot Isus Krishti, e bëri me goljë shejtë të tī, e ia dha dishipuljet tī, e andaj ishtë m’e mirë e gjith parakalesīvet.

M.: Çë lipënjëmë ndë këtë parakalesī?

Im.: Përpara lipënjëmë lëfđinë⁵¹ e tinëzot, e pastaj të mirëtë tënë për shpirtit e për kurmit, e çë të na leftherosnjë gjithë së këqiashit.

M.: Me kë flitetë nd’atë?

Im.: Me tënëzonë.

M.: Ku ishtë inëzot?

Im.: Ishte ndrë qiellt, tek fanerosetë shejtëvet⁵² e ngāvend⁵³.

VI

M.: Thuaj theotoqenë.

Im.: Falemi, o shën Mērī, e hīruame, zoti inë me tī, e bekuorë ti ndrë gjithë grāt, e bēkuom pema⁵⁴ e shkëfīt tit Isui. Shën Mērī, ëma e tinëzot, parakalēs për nē të mkatëruamit⁵⁵, nani e nd’orët të morsë sanë, amin.

M.: Çë kemi thënë?

Im.: Theotoqenë.

M. Kush e bëri?

Im.: Engjël Gavriili, kūr erth t’i falej së shën Mërisë, e i shtomenë çade⁵⁶ fjalë të shejtsë Elisabetë e të klishtësë.

M.: Me kë flitetë ndë theotoqet?

Im.: Me të shën Mērīt.

M.: Çë pistepsn ti se ishtë e shën Mëria?

Im.: Ishtë ëma e tinëzot, virgjëra e hīruame e urtë, perëndeshë e qiellsë e dheut, e që parakalesn për nē.

M.: Ku ishtë e shën Mëria?

Im.: Ishtë ndrë qiellt.

M.: E ajo ç’ishtë ndë klishtë?

Im.: ishtë konismë e asaj çë ishtë ndrë qiellt, se të kujtonemi për të; e se ishtë konismë e saj i bëjmë metanī për ndër të saj.

⁵¹ *Lëfđinë* (emërore: *lëfđia*): me interes të veçantë si formim vërtedukshëmërisht jo-popullor (sot: *lavdia*);

⁵² *Shejtevet*: Matrënga në një anë shumësin të pandryshuar nga njëjësi (“ndë të tjerë *shejt*”, it. Ad altri *santi*), kurse në anë tjetër ai ka shumësin me mbaresën: -e (“mbi gjithë engjeljit e *shejtet*”, it. sopra tutti gli angeli et *beati*); - shumës ky i fundit, të cilit i takon dhanorja *shejtevet*;

⁵³ *Ngāvend*: në çdo vend, kudo (për t’u krahasuar me të sotmen *ngahera*: çdo herë, gjithnjë).

⁵⁴ *E bekuam pema*: libri i shtypur simbas dorëshkrimit e ka: “e baecuame ipema”;

⁵⁵ *Për nē të mkatëruamit*: i njëjti Matrëngë gjetiu ka: *mka(të)torë*;

⁵⁶ *Cado fjalë*: dorëshkimi B ka: *cëdo fjalë* (it.alcune parole = do, disa fjalë); kështu edhe Variboba “*cëdo raciona e divuciona*” (në transkribimin e pabotuar të Shaban Demirat);

M.: Si janë shumë konismë të shën Mërīs, janë shumë shën Mērī?

Im.: Jo, zot, por një vetëmë që ishtë ndrë qiellt e fanerosnjënë konismëtë që janë ndë dhë.

M.: Prā pse kluamë⁵⁷ e shën Mëria e lipësīvet, e jatrīvet, e paraponesīvet e mbë të tjera llojē?

Im.: Për të shumët të mira e hirë që na bën.

M.: Çë i thuhetë ndë theotoqet?

Im.: I falemi e dheksiaznjëmë tue u truarë asaj⁵⁸.

VII

M.: Thuaj heredhespinënë.

Im.: Falemi⁵⁹, perëndeshë⁶⁰, ëma e eleisosinit, gjella e së ëmblë e pandohīa jonë, të falem¹. T'i të thrresëmë na të dbuamitë bilj të Evësë, tī sherëtinjëmë tue gjumuarë e tue klārë ndë këtë gropë të lotet. Shpejto adha ti që parakalesn për nē, e pīr neve sitë e tu të eleimosinit, e pas këtë të zbuami dēftona Isūs Krishtnē, pemënë e bekuame të shkëfit tit, o e paraponesme, o e ëmblë virgjërë shën Mērī, parakalës për nē, shejta ëmë e tinēzot, se të bënemi prepsatorë për të taksurat të Krishtit, Amin.

M.: Çë kemi thënë?

Im.: Heredhespinënë.

M.: Kush n'e⁶¹ mbësoi?

Im.: Klīsha shejtë.

M.: Me kë flitetë?

Im.: Me atë Virgjërët shën Mērī.

M.: Çë thuhet nd'atë?

Im.: Të tjera lēfdī t'asaj virgjërë, tue i lipur edhe hīrrë e ndihmënë⁶² e asaj.

VIII

M.: Pas virgjerësë shën Mērīs, kē ti vlavie ndë të tjerë shejt⁶³?

Im.: Ēj, zot, gjithëve si miq të tinēzot, e që parakalesnjënë për nē ndrë qiellt, ma më parë engjēlit tim, që më kā gujdës, e mbë shejt që i kam emërinë.

⁵⁷ *Kluamë*: (it. Chiamiamo) është në tashmen, prandaj për këtë trajtë të shumësit hyn në zgjedhimin e foljeve vokaliqe pa zgjatim teme si p.sh. *na mbamë*;

⁵⁸ *Tue u truarë asaj*: kundrina e zhdrejtë *asaj* nuk përsëritet pleonastikisht me anë të vetorit: *i*;

⁵⁹ *Falemi...*, të *falem*: trajta e dytë përbën një variacion (të gabuar) të së pares;

⁶⁰ *Perëndeshë, ëma e eleimosinit*: si thirrore shërben trajta e *pashquar* e emrit *pa* plotës, kurse trajta e *shquar* e emrit *me* plotës;

⁶¹ *Kush n'e mbësoi*: ... na e..., për analogji me: kush *m'e* mbësoi, kush *t'e* mbësoi;

⁶² *Ndihmënë*: kolegët gegë kanë: *ndimnë* (pa-h-).

⁶³ *Ndë të tjerë shejt*: për të tjerë shejt;

M.: E eshtravet tireve⁶⁴?

Im.: Ju bënj edhe ndër, se kanë klënë klishë të shpirtit shejt, e se kanë të jënë mbëljedhur me shpirtit të shejtevet.

M.: Çë parakalesi bën ti?

Im.: Ato çë na mbëson klisha, edhe të tjera për ndër të tī, e ne të parakalesnjëmë për mua thom paterimonë e theotoqenë.

M.: Çë bën ti kūr vete mbë shtrat?

Im.: Dī shërbise; të parënë, bërë shengji i kriqsë shejtë. Bënj të llojasurit të shpirtit⁶⁵, të ditënë thom të ksemolloisurit të gjithë mkatëvet, paterimonë, theotoqenë, pistevonë, heredhespinënë, e të tjera parakalasī të mia.

M.: Si bën të llojasurit e shpirtit?

Im.: Të parënë fharistisnj tënëzonë për të pasurat të mira⁶⁶; prā llojasnj mkatëtë e mia, e më parë asaj ditë tue dhëmburë⁶⁷ për te me vuli të metainosm⁶⁸ e të ksemolloisem; të tretënë lipënj ndëljesë, tinëzot, e bënj një të fortë vuli të mos mkatërroj më.

M.: E menatet çë bën ti?

Im.: Trī shërbisë; të parënë fharistisnj tënëzonë, çë më ruajti atë natë, e për të tjerët hire; të ditënë i truanj kurminë e shpirtinë; të tretënë i lipënj se gjithë atë çë të bënj, të jetë mb'urdhërit shejt të tī, edhe thom të tjerë parakalesī të mia, me llosmo e me fjalë.

IX

M.: Cili ishtë i treti shërbes çë ishtë hrī të krështerit?

Im.: Të dashuritë.

M.: Çë na ishtë hrī të duamë mirë me të dashurit?

Im.: Tënëzonë mbī gjithë shërbiset, e fqinjënë ashtu si nëve⁶⁹.

M.: Si mbī gjithë shërbiset?

Im.: Se më njisē⁷⁰ duamë të vdesëmë se t'i ftesnjëmë.

⁶⁴ *E eshtravet tireve*: shembull i veçuar, ku mbiemri pronor, duke marrë mbaresën - ve të dhanores shumë, bashkëlakohet me emrin përkatës; - bashkëlakim ky, për të cilin gjinden mjaft shembuj te kolegët gegë, p.sh. Buz. "Kambëvet mive";

⁶⁵ *Të llojasurit të shpirtit*: it.l'esame della coscoenza = shqyrtimin e ndërgjegjes;

⁶⁶ *Për të pasurat të mira*: (it.dei benefici ricevuti =) për mirësitë e marrura: me këtë përmbysje sintaktike Matrënga do të ketë dashur të mënjanojë kuptimin: i begatshëm të pjesores së adjektivuar: i pasur. Për të provuar se nuk ia ka arritur qëllimit, po citoj interpretimin e gabuar të Kolë Kamsit: "pasur-a(e): ef. Dobi, hir". - Në të vërtetë, pjesorja: ricevuti e italishtes mund të shqipërohet vetëm me një fjali të varur lidhore: "(për të mirat) që kemi pasur";

⁶⁷ *Tue dhëmbur*: duke u hidhëruar, duke më ardhur keq (kalk nga italishtja: dolersi; prandaj pritej diateza joveprore: "tue u dhëmbur", për të cilën në Fjalorin e Kolë Kamsit gjindet ky shembull: "dhëmbem, po, se n'qafë e mora vehten t'ime";

⁶⁸ *Të metanoism*: do të jetë lajthim lapsi për: të metanoisem.

⁶⁹ *Nëve*: vetëhenë;

M.: Si do të duash⁷¹ mirë fqinjënë ashtu si vetëhenë?

Im.: Të zilipsnjësh për të, e t'i bëjsh gjithë atë që duamë për në, ashtu si ligja e nomi i tinëzot.

X

M.: Cilī ishtë i katërti shërbes ç'ishtë hrī të krështerit?

Im.: Të bëmetë e mira, pse pastaj që kloftë ardhurë⁷² ndë vjet të apolipsit, nëkë sosn⁷³ besa pa të bëmet të mira.

M.: Cilëtë⁷⁴ janë këto të bëme të mira?

Im.: Ato që⁷⁵ na janë daftuarë ndë të dhjetë urdhërit të tinëzot, e ndë të tjerët të klisë, me të bëmet të eleimosinit e të tjerave të mira.

M.: Thuaj të dhjetë urdharit e tinëzot.

Im.: 1) U jam inëzot it; të mos kësh tjetër tënëzonë përpara meje. 2) Mos kujto emërinë e d tinëzot me lodrë. 3) Kujton⁷⁶ të shejtërojshtë krëmtetë⁷⁷. 4) Ndër tët atë e tët ëmë. 5) Mos vrau⁷⁸ 6)....; 7) Mos vjedhsh. 8) Mos bëjsh bē rrerë⁷⁹. 9) mos zilepsnjësh gruanë e fqinjësë. 10) mos zilepsnjësh petkatë e të tjerëvet.

XI

M.: Ku i dha inëzot këta të dhjetë urdhër?

Im.: Përpara ndë nomt të vjetër e pastaj Krishti inëzot i mbajti ndë të rīt.

M.: Çë mbahetë nd'ata?

Im.: Të tre të parëtë (t'i falesh një të vetëmi tinëzot, mos kujtojsh emërin e tinëzot me lodrë, të shejtërojsh të krëmtetë) që presnjënë mbë ndërt të tinëzot, pse kã të jetë ndërturë përpara me zëmëret, prã me gluhët; të tjeratë shtatë presnjënë mbë diafuart të fqinjësë.

M.: Këta të dhjetë urdhër mbë sã mbahenë?

Im.: Ndë të di urdhërit të t dashurit, se të duash tënëzonë mbī gjithë shërbise, e fqinjënë si vetëhenë.

⁷⁰ *Mē njise*: (ita. Piu presto=) më parë, më fort;

⁷¹ *Do të duash*: (ital. *Come amerete*) me këtë përjashtim të vetëm, Matrënga të ardhmen e ndërton me foljen ndihmëse: *pasur*.

⁷² *Kloftë ardhur*: ndihmësen: *qenë* do ta ketë sjellë ndikimi nga italishtja: “dopo esser venuto”;

⁷³ *Nëkë sosn*: nuk mjafton;

⁷⁴ *Cilëtë*: pritej *cilatë*;

⁷⁵ *U jam inëzotiit*: për: “u jam inëzot zoti it” (= “unë jam *perëndia* zotnia yt);

⁷⁶ *Kujtuo*: si në gegërishte, pa *h* përkatësisht pa *j* antihiatizues midis *o*-së dhe *u*-së;

⁷⁷ *Të shejtërojsh të kremtetë*: kalk nga italishtja: “*santificare le feste*” = “*kremtuar të kremtet*” ose “*festuar festat*”;

⁷⁸ *Mos vrau*: libri i shtypur simbas dorëshkrimit C ka: “mos *vrac*”;

⁷⁹ *Mos bëjsh bē rrerë*: Buz. *Mos del dëshmi rrëshim*, Budi: *mos dëshmo rreshim*;

M.: Pse gjithë nomi i tinëzot mbahetë mbë këtë urdhër të ëmblë të të dashurit, që na dhafte⁸⁰ inëzot për të pasosmet të mirë të t⁸¹. Amin.

XII

M.: Thuaj të pesë urdhëritë e klisë së:

Im.: Të gjegjesh meshën⁸² ndë të krëmtet të urdhëruame. Të agjërojsh kreshmëtë e të tjeratë dit⁸³, të ruhesh mishit të mërkurrë e të prëmtënë. Të ksemolloisesh më të pakënë një herë ndë vit. Të kungojsh më të pakënë ndë pashkët të anastisurit. Të paguanjesh dhekatinë.

XIII

M.: Keni thënë të të bëmevet⁸⁴ të mira që kanë të bënenë; thuaj nani të të këqia vet që kur kemi të ikënjëmë, e përpara të të shtatë mkatëvet që kluhenë se vrasënë⁸⁵.

Im.: E para⁸⁶: të mathtëtë⁸⁷ të shtrejtëtë, pornia, të tharëtitë, lihudhia, zilia, përtesa. Këta janë⁸⁸ afro aformia e krietë e të tjeravet, e andaj kluhenë të para e pse shumë herë mëndë janë të les.

⁸⁰ *Dhafte*: (trajtë analogjike simbas foljeve me temë në zanore, p.sh. *lafsha, lafsh, laftë* për *dhëntë* (geg. *Dhashtë*);

⁸¹ *Për të pasosmet të mirë të t*: rasë “vendore” me përmbysje sintaktike, sot do të thuhej: “për mirësinë e tij të pasosur ose të pambarim”.

⁸² *Të gjegjesh meshën*: (të dëgjosh...) për t’u vërejtur anomalia e marrjes së kundrinës së drejtë nga një folje në diatëzën joveprore (e njëjta vërejtje vlen si për Buzukun ashtu për Budin. Ky i fundit ka p.sh. “m’i kallëzo... të t’i gjegjem” D.K. 73);

⁸³ *Dit*: shumës i rregullt i njëjësit *ditë* (në përdorjen e sotme ky i fundit përbën: njëjës të pluralizuar).

⁸⁴ *Të të bëmevet*: në mospajtim me pikëpamjen e La Pianës se “këtu si dhe në rasje të tjera Matrënga sforcon vlerën e nyjës shqipe, duke e shtrënguar të figurojë, kundër natyrës së saj, si parafjalë e nyjësuar e italishtes *delle*”, ne mendojmë se këtu të-ja e parë nuk përbën një të parme por përemër dëftor në zëvendësim të një emri për t’u nënkuptuar si: *fjalët gjërat, porositë* etj. Në të mirë të këtij mendimi flet midis së tjerash edhe fakti se më poshtë i njëjti konstrukt i shqipes: “thuaj nani të të këqia vet” nuk qëndron kundrejt parafjalës së nyjësuar *delle* në gjinore, por kundrejt nyjës *le* në kallëzore: “ditte adesso le male” (= thuani tani të këqiat);

⁸⁵ *që kluhenë se vrasënë*: (të cilat janë nga ato ose t’atilla që vrasin) me këtë të varur lidhore të një sintakse së pashkathët e madje së dyshimtë, Matrënga ka shqipëruar mbiemrin italisht: *mortale*, të cilin te Buzuku e gjejmë të shqipëzuar pjesërisht, d.m.th. kështu: “mortar”;

⁸⁶ *E para (mkatë), këta (mkatë)*; gjininë mashkullore të shumës do ta ketë sjellë ndikimi i italishtes: *i quail*;

⁸⁷ *Të mathtëtë*: për analogji të rreme me asnjansin e shquar: *të shtrenjtëtë*, ku të-ja e fundit është një e prapme, kurse të-ja e parafundit është pjesë përbërëse e temës, Matrënga edhe mbiemrin e substantivuar: *të math* e ka pajisur njëherë me një të tematike, e pastaj me të-në nyjore;

M.: Çë shërbes është mkata?

Im.: ishtë gjithë ata çë thuhetë, llojasnjëmë e bëjmë⁸⁹ kundër nomit e thellimësë tinëzot.

M.: Çë të keq i bën mkata çë vret, mkatorit?

Im.: I bën e zbier tënëzonë e hirrë e tī e parāisnë çë i ish taksurë, e bën dëtirë të t dhëmburavet të pāsosme të pisësë.

M.: Pse kluhetë se vret?

Im.: Pse vret shpirtinë e i bën e zbier gjellënë e paraisit.

M.: Çë bën mkata e lē⁹⁰?

Im.: Nukë bën e zbiretë hiri, as prapsn pisënë; njish bën e ftohetë njeriu ndë të dashurit e shërbëtirat⁹¹ të tinëzot, e prepsn të dhëmbura të kosmit⁹²; e edhe mëndë bëntë mkatë çë vret.

XIV

M.: Çë jetër shërbes na prepsm të bënëjmë?

Im.: Prepsm të dimë mistirietë shejt, e t'i marrëmë ndë qëmo të tī⁹³, kūr na urdhëron e n'e fanerosn klisha shejtë.

M.: Pse?

Im.: pse të arësenjë⁹⁴ mkatëtë e të ketë hīrrë e tinëzot e ndihmënë se të bënëjë të bëmet e mira.

M.: Thuaj mistirietë e klishësë shejtë.

Im.: Paksimi të mirosuritë, kunkimi, të ksemolloisuritë, ofqeli, priftëria⁹⁵, kurora.

XV

M.: Kush i urdhëroi këta shejt mistirie?

Im.: Isùs Krishti, zoti inë⁹⁶

M.: Pse?

⁸⁸ *Këta janë...*: Këtu Matrënga të varurën lidhore të italishtes: *i quali sono...* e ka zëvendësuar me një fjali të mvetësime;

⁸⁹ *çë thuhetë, llojasnjëmë o bëjmë*: Matrënga ka përzier njërin ndërtim: *çë thuhetë, llojasetë o bëntë* (it.si pensa dice o fa) me tjetrin: *çë themi, llojasnjëmë o bëjmë*;

⁹⁰ *(Mkata) e lē*: ky mbiemër (që paraqitet po kështu edhe te Buzuku) do të marrë në mbarë shqipen e mëvonshme prapashtesën -të: *e le(-h)të, i le(-h-)të*;

⁹¹ *Shërbëtirë*: (it.servitio) Buz.; shërbëtyrë;

⁹² *Të kosmit*: vetëm "të kësaj bote", e për pasojë vetëm të përkohshme (it. *temporale*).

⁹³ *Ndë qero të tī*: në kohë të vet;

⁹⁴ *Të arësenjë*: (it.per scancellar =) për të shlyer;

⁹⁵ *Priftëria*: (it.ordine) urdhëri i shenjtë, dorëzimi prift.

⁹⁶ *Isus Krishti, zoti inë*: simbas tekstit italisht, këtu edhe gjetiu, emri *zoti* do të thotë jo *perëndia*, por *zotnia*;

Im.: Se të na ndëljenjë mkatëtë, e të kungonjëmhë hīrrë e tī⁹⁷, e të prepsuratë të t psuarit tī; e ngā nji⁹⁸ i jep hīr për gjë të bëme të mirë të tī, njish prepsn t'i marrëmë pastruara⁹⁹

M.: Për çë vëljen mistiri i pakzimit?

Im.: Se të nbënjë njerīnë të krështë e bīr të tinëzot.

M.: Si bēntë kī¹⁰⁰?

Im.: Pse lehemī me të parēt mkat¹⁰¹, e ajo me të tjerat na ishtë nxjerrë për paksimit, e na ishtë dhënë hiri e të tjera dhuratiljē, e ashtu jemi bërë bilj të tinëzot, e se të trashëgonjëmhë gjellēnë e pāsosme¹⁰².

M.: Për çë vëljen misterī i të ksemolloisurit?

Im.: Se inëzot të na ndëljenjë mkatëtë çë kemi bërë pas pakzimit.

M.: Si kā të dërtonetë ai çë do të ksemolloisetë?

Im.: Ka të bēnjë trī shërbise: të parēnë të kujtonetë me urtë¹⁰³ për mkat çë kā bër; të dītēnë të kētë të dhëmburē e të arësierē¹⁰⁴, me kshill të mos thenetē¹⁰⁵ të mkatëronjë më; të tretēnë të ksemolloisnjë gjithë çruarē, e pastaj të bēnjë të metanoisurit të pnevmatikoit.

M.: Për çë vëljen misterī shejt i autarit¹⁰⁶?

Im.: Se shpīrti inë të jetë qeverisurē e ushqierē koha hiri i tinëzot, e përzierē me të; të dītēnë se të mos bjerē njīse¹⁰⁷ ndë mkat; të tretēnë se të kētë gjithë të klenētē.

M.: Kush ishtë ndë mistirt të shejt të kunkimit?

Im.: Isūs Krishti, zoti inë me kurmit e me shpirtit ashtu si ishtë ndrē qiellt, ashtu ndë bukēt si ndë verēt, pas bekimit çë bēn prifti ndë meshēt.

⁹⁷ *Se të na ndëljenjë mkatëtë e të kungonjëmhë hīrrë e tī*: (it. "Per perdonarci i peccati e comunicare la sua grafia" =) për të ndier mkatet e për të na dhënë hirin e tij (këtu italishtja: *comunicare* nuk ka të bëjë me *kungimin* ose *kungatën*, por do të thotë: *bërë bashkëpjesëtar në, tejdhënë*. - Pra, shqipërimi i Matrëngës është i pasaktë);

⁹⁸ *Ngānjī*: (emërore: *ngānjë*, dhanore: *ngānjī*) secilit (për t'u krahasuar me: *ngavend*, e për të nënkuptuar fjalët: prej *nesh*);

⁹⁹ *Pastruara*: për t'u krahasuar me *fshehura* kundrejt *fshehurazi*;

¹⁰⁰ *Si bēntë kī*: Buz. Do të kishte: *Kēta*, sot themi: *kjo gjë*, ose *kjo*;

¹⁰¹ *Pse lehemī me ta parēt mkatē*, e ajo...: it. *Perche nasciamo in peccato originale, il quale...* Pra edhe këtu Matrënga të varurën lidhore të italishtes e ka zëvendësuar në shqipen me një të mvehtësishme të bashkërenditur;

¹⁰² *E ashtu jemi bërë bilj të tinëzot, e se të trashëgonjëmhë gjellēnë e pāsosme*: (it. *E cosi siamo fatti figlioli di Dio et heredi della vita eterna* = e kështu jemi bërë bij të perëndisë e *trashëgimtarë* të jetës së pasosme) fjalja e varur, me të cilën Matrënga ka zëvendësuar emrin italisht *heredi* (Buzuku ka: *red*) është e një sintakse fare të shthurur;

¹⁰³ *Me urtë*: it. *con diligenza* = me kujdes të përpiktë;

¹⁰⁴ *Të arësierē*: (it. *pentimento* =) të penduar;

¹⁰⁵ *Të mos thenetē*: të mos k(ë)thenetë;

¹⁰⁶ *Autar*: simbas La Pianës nga dialekti sicilian *autari* = altar;

¹⁰⁷ *Njīse*: (ital. *Facilmente* =) lehtë;

M.: Çë shërbes ishtë mesha?

Im.: Ishtë një kujtim e të dukurë të vërtetë të gjallësë, të t'psuarit e morsë të Krishtit, zotit tinë; e ishtë bashkë kurmi i tinëzot, tue dhënë vetë Krishnë për të gjallëtë e për të vdekurit, e andaj prepsn të jesëmë¹⁰⁸ me shumë vlavie e kujtes.

M.: Si kã të gatuhetë një se të marrë me vivia vlavie kurminë shejt të Krishtit?

Im.: Tue vatur pã të mbëshuarë të shpirtit e mkatje¹⁰⁹ çë vret, tue u ksemolloisurë përpara.

M.: Për çë vëlenjënë të tjerëtë mistirie shejt?

Im.: Pse të kënë shumë llojësh hire¹¹⁰ sinëzot, pr atë të sosurë¹¹¹, për çë janë gatuarë¹¹²?

XVI

M.: Thuaj të tjerat shërbiese çë mbahenë mbë të bërët të mirë¹¹³ e mbë të mbsuamet të krështerë.

Im.: Të tri urtëtë¹¹⁴ e fjalëvet tinëzot¹¹⁵: besë, pandohi, e të dashurë. Të katër urtëtë të fuqishëmë¹¹⁶ të ndëgluashim¹¹⁷, fuqi, ligj, lefteri.

¹⁰⁸ Të jesëmë: variant i trajtës mbesëmë në kuptimin: qëndruar (it.stare);

¹⁰⁹ Pã të mbëshuarë të shpirtit e mkatje: (it.senza carico di coscienza e di peccato) duhej ose: "pã të mbëshuar të shpirtit e të mkatësë", ose "pã të mbëshuar shpirti e mkatje" (për: mkate);

¹¹⁰ Shumë llojësh hire: përmbysje sintaktike për: hire shumë llojësh; - përmbysje që është e zakonshme në greqishte e të cilën këtu mund ta ketë sjellë edhe shembulli i italishtes: varie gratie = të llojlojshëm hire;

¹¹¹ Pr atë të sosurë...: pritej "pr ata të sosurë";

¹¹² ... për çë anë gatuarë: përemri pyetës-lidhor çë është përdorur këtu si i thekësuar, sepse bashkëbart parafjalën për.

¹¹³ çë mbahenë mbë të bërëtë të mirë: it. Che appartengono al ben operare - që i takojnë bamirësisë;

¹¹⁴ Të tri urtëtë: (it. Le tre virtù) të tre virtytet (Budi: "këto vertyt" D.K. 94);

¹¹⁵ E fjalëvet tinëzot: perifrazë etimologjizuese e mbiemrit italisht; "theologali" prejardhur nga greqizmi: theologia = dituria mbi perëndinë - Budi ka: "tri të paratë janë quojtunë teologales" D.K. 94;

¹¹⁶ Të fuqishme: me këtë mbiemër Matrënga ka përkthyer italishten: cardinali që përkundrazi do të thotë: themelore. - Edhe këtu Budi ka përdorur latinishten: cardinales D.K. 94;

¹¹⁷ Të ndëgluashim: duke pasë përkthyer me greqishten lloismo italishten intelletto që do të thotë aftësi e të kuptuarit, e që prandaj Budi D.K. 99 e ka shqipëruar: të ndëgluomitë. Matrënga me të njëjtën shqipe: të ndëgluashim ka përkthyer italishten prudenza, që përkundrazi do të thotë: kujdesi në gjykim dhe në sjellje, urtësi (gjerm.Umsicht=rrethqyrësi).

XVII

Te shtata dhuratiljetë të shpirtit shejt: dhuratiljë urteje¹¹⁸, lloismoi, kshilli, vërtite¹¹⁹, të dīturi, lipēsī¹²⁰ dhurētiljē e drēsē tinēzot.

XVIII

Të tetë të lumetë:

Lumtē¹²¹ ata që janë vabëk shpirti, pse e tireja ishtë perëndia e qiellvet.

Lumtē ata që janë të butë, se ata janë të trashgonjënē¹²² dhēnē.

Lumtē ata që klānē¹²³, pse kanë të jēnē fēqerē¹²⁴.

Lumtē ata që kanë ū¹²⁵ e et për ligjt, pse ata kanë të jēnē glirē.

Lumtē ata që kanë lipēsī, pse ata kanë të jēnē lipisurē.

Lumtē ata që janë qēruarē zēmēre, pse ata kanë të shohēnē tēnēzonē.

Lumtē mbaqēruamitē, pse kanë të kluhenē bilj të tinēzot.

Lumtē ata që psonjēnē të pērzēna për ligjt¹²⁶, pse e tireja ishtë perëndia e qiellvet.

XIX

Të dimbēdhjetë pemētē të shpirtit shejt: të dashurē, gēzim, paq, apomonī, të butē, të mirē, të glatē shpirti, të madh shpirti, besē, apolips, të shpejtē¹²⁷, pastrim.

¹¹⁸ *Urteje*: (it. di sapienza = të urtësisë, d.m.th. të mençurisë të thelluar, të peshës në gjykim. Budi D.K. 99 e ka shqipëruar kështu: *urta e madhe*): rrjedhore hiperkorrekte, sepse me mbaresë të dyfishuar: -e, -je;

¹¹⁹ *Vërtite*: (it. di forteza = fortësie: nga latinishtja: *virtutem* në kuptimin etimologjik të një fortësie prej burri (lat. Vir = burrë). Në fjalinë prise M., kundrejt së njëjtës italishte: *forteza* e ka përdorur shqipen: *fuaq*. Përkritazi me trajtën: *vërtite* vlen të vërehet se te veriorët emri femërore: *vertyt* merr në rrjedhore mbaresën: -ja, e cila simbas La pianës f.47 u përdorka ende sot e kësaj dite ndër arbëreshët e Italisë;

¹²⁰ *Të dīturi, lipēsī*: pritej rrjedhorja: ... *lipēsie*, plotës i emërores *dhuratiljē*.

¹²¹ *Lumtē*: pritej: *lum*;

¹²² *Janē të trashëgonjēnē*: libri i shtypur simbas dorëshkrimit C ka: “*kanē të trashëgonjēnē*”;

¹²³ *Klanē*: pa zgjatim të temës, krahasoni me: (ai)mba

¹²⁴ *Feqerē*: këtë fjalë që qëndron kundrejt italishtes: *consolati* = *ngushëlluar*, La Piana (jo pa rezervë) e ka lidhur me foljen e ndarjes XXI: *të ofiqiesh* që ka të njëjtin kuptim;

¹²⁵ *ū*: trajta *uri* e toskërishtes së sotme përbën inovacion, siç shihet nga tema *ur*-në toskërishten *i urëtē*, dhe nga tema: *un* - në gegërishten: “*vdēs unit(t)*” (Fj.i Inst. Emëroret: *u*, *uni* të gegërishtes së vjetër i ka shënuar si të gegërishtes së re, e cila përkundrazi njeh vetëm emërohet: *ū*, *ūja*);

¹²⁶ *Të pērzēna për ligjt*: përndjekje për drejtësinë (e tyre).

¹²⁷ *Të shpejtē*: it.continenza = *të pērkuermit* (e ka Bardhi për lat. *Temperantia*), d.m.th. *të qenët i përmbajtur në të ngrënë e të pirë*. - Në Fj.e K.K kjo fjalë nuk figuron me këtë kuptim, i cili do të rrëfejme se neve na mbetet i pashpjegueshëm ndryshe veçse kështu: *cilësi e atij që nuk e zgjat në të ngrënë e të pirë*, por mbaron punë shpejt me të.

XX

Të shtatë të bëmetë të eleimosinit:
 Të japsh të hănë të vabëgjet¹²⁸ të urëtë.
 Të japsh të pînë atire që kanë et.
 Të veshnjësh të xheshuritë¹²⁹.
 Të mbëljedhsh piligrintë¹³⁰.
 Të sinodhepsnjësh të sëmuretë.
 Të sinodhepsnjësh të fillakosmitë.
 Të këllaç ndë botë të vdekuritë.

XXI

Të shtatë të bëmetë të eleimosinit të shpirtit.
 Të japsh kshill të mirë të tjerëvet.
 Të mbësojsh të pāndlëguashëmitë¹³¹.
 Të mudojsh¹³² të mkatëtorëtë.
 Të ofiqesh¹³³ njerësitë e tiranizm e të helmuam.
 Të ndëllesh të psuarëtë e të shārëtë që kē pasurë.
 Të durojsh me durim pirasmotë dhënë së tjerësh.
 Të parakalesnjësh tēnëzonë për të gjallët e për të vdekurit.

¹²⁸ *Të vabëgjet*: (të varfërvet) mbiemri: *i vabëk* (me thekës mbi rrokjen e parë si sllavimi *ubog*, nga i cili simbas Fj. të Majerit rrjedh ky mbiemër) nuk ka mbijetuar në toskërishten e Shqipërisë (atij në gegërishte do t'i jetë përgjegjur njëherë trajta: *i vobek* pastaj trajta: *i vobek*, siç e ka Fj. i B., kurse në Fj. e Inst. figuron vetëm trajta e sufiksuar: *i vobektë*);

¹²⁹ *Të xheshuritë*: nga *të xhveshuritë*;

¹³⁰ *Piligrintë*: emrat e porsahuazuar zakonisht nuk marrin ndonjë mbaresë pluralizimi: një *piligrin*: di *piligrin*.

¹³¹ *të pandlëguashëmitë*: këtë krijesë gjuhësore vetjake Matrënga këtu e ka përdorur jo në domethënie: *të paaftët për të kuptuar*, por në domethënie: *të paditurit* it. *ignoranti*. - Prej pikëpamjes së trajtës vlen të vërehet se M. ka, në një anë: *të pandlëguashim*, *të fuqishim*; kurse, në anë tjetër: "*të pandlëguashëmitë*, *të fuqishëme*". Pra, dualizmit të sotëm: *i fuqishëm*, *i fuqishëm*, *e fuqishme* (ku zanorja *Ē* e prapashtesës *-shëm* zhduket fare në prani të nyjës së prapme përkatësisht të mbaresës femënorizuese) i përgjigjet përsosorisht dualizmi matrëngian: *të ndlëguashim*: *të pandlëguashëmitë*, *të fuqishim*: *të fuqishëme* (ku në të njëjtën kushte zanorja *I* e prapashtesës *-shim* dobësohet në zanoren *Ē*);

¹³² *Të mudojsh*: (nuk ka të bëjë me shqipen *munduar*, sepse në tekst qëndron kundrejt italishtes: *amonir* (*ammonire*) = *parlajmëruar me qortim*;

¹³³ *Të ofiqesh*: qëndron kundrejt italishtes: *consolare* = ngushëlluar. Simbas La pianës matrëngizmi "tae ofichiex" (të cilin J. Rrota e ka transkribuar: *t'ofiqesh* kurse K. Kamsi: *të ofiqesh*) rrjedh nga it. "Officiare (far buon ufficion consolare)". - Për ne përbën problem mbaresa, sepse *officiare* duhej të jipje: *ofiquarë* e jo *ofiqierë*.

XXII

Të pesëmbëdhjetë mistirietë të tinëzot Isùs Krishtit se të llojasnjë e të thōtë¹³⁴ kurorënë¹³⁵ e shën Mërisë.

Të pesë të gësimit:

Të faluritë, kūr kle zënë i biri i tinëzot.

Të sinodhepsurit të shejtsë Elizabetë.

Të lërëtë të Krishtit, zotit tinë.

Të dukuaritë¹³⁶ të Krishtit, zotit tinë ndë klishtë.

Kūr kle gjetur ndë klishtë ndë mest të urtavet¹³⁷.

XXIII

Të pesë të dhëmburit¹³⁸:

Parakalesia e tinëzot ndë kopështit.

Të rrahurit ndë kullonët.

Të vënë të kurrorësë me kurorët glëmbash.

Të kajturitë¹³⁹ e kriqsë mbë rraht të Kalvarit.

Të ngriqësuarit e të vdekuritë ndë kriot.

XXIV

Të pesë të lëvduruametë:

Të anastesuritë të tinëzot.

Të hipuritë e tī ndë qiell.

Të ardhuritë të shpirtit shejt.

¹³⁴ *Se të llojasnjë e të thetë:* pritej: *se të llojasnjëmë e të themi;*

¹³⁵ *Kurorë:* këtu në kuptimin rruzare;

¹³⁶ *Të dukuritë:* “Na u duk ma e arsyeshme të të hetojm këtu një emën të nxjerrum prej verbit latinisht *ducere*, se sa prej shqypes *dukem*” J.Rrota 26. - Përkundrazi ne mendojmë se Matrënga foljen *dukurë* do ta ketë përforcuar kështu në *dukuarë*, siç i ka ndodhur pak a shumë edhe me pjesoren e adjektivuar: *të lëvduometë*, të cilën ai e ka zmadhuar në: *të lëvduruametë* (trajtë kjo e fundit, të cilën rishikuesi në dorëshkrimin B e ka zëvendësuar me të zakonshmen: *të lëfduametë*);

¹³⁷ *Urtavet:* qëndron kundrejt italishtes: *dot(t)ori*. - Në grafikën e Matrëngës: *urtavet* J.Rr. ka parë një lajthitje lapsi për: *uratavet* në vështrimin e veçantë: *prift*. Por kundër këtij leximi dëshmojnë dorëshkrimi B, ku fjala figuron kështu: *urtëvet*, dhe dorëshkrimi C, ku ajo figuron kështu: *urevet*. Për më tepër tjetër është *doktori* (në teologji) e tjetër është *prifti* (i thjeshtë). Pra, është e qartë se këtu kemi të bëjmë me *shparanyjzimin* nga Matrënga të mbiemrit: *i urtë* në kuptimin *i ditur, dijetar*. Përkundra në titullin e veprës, siç figuron në dorëshkrimin B, i njëjti mbiemër me të njëjtin kuptim është përdorur me një të parme: “E mbsuame e krështerë bërë për *të urtënë* atë Ladesmë...”; - titull ky, i cili në librin e shtypur simbas dorëshkrimit C kumbon italisht kështu: “Composta dal Reverendo P. Dottor Ledesma”.

¹³⁸ *Të pesë të dhëmburit:* pritej:... të të dhëmburit;

¹³⁹ *Të kajturite:* grafisë: *tae caaituritae* të dorëshkrimit A (siç e ka riprodhuar La Piana) i përgjigjet në librin e shtypur simbas dorëshkrimit C grafia: *tae baaituritae*.

Të hipuritë të shën Mërisë.

E kurora që i kle vënë mbi gjithë engjëljt e shejtet. Amin.

Shtojcë

Për interesin e tyre gjuhësor, riprodhohen këtu poshtë ata pareagrafë të dorëshkrimit *B*, të cilët ose nuk figurojnë fare në dorëshkrimin *A* ose janë mbishtuar aty nga një dorë tjetër.

Riprodhimi kryhet në bazë të shënimevet të La Pianës si dhe (brenda kllapash) në bazë të fotokopjes së librit të shtypur simbas dorëshkrimit *C*, i cili praktikisht riprodhon dorëshkrimin (fotokopja ndodhet në Bibl. Komb. Tiranë).

TITULLI

“E mbësua me e krështerë, bërë për (per) të urtënë atë Landesmo¹⁴⁰; shoqëritë Jesuit¹⁴¹; e prierë¹⁴² lëtitëjet mbë gluhë të arbëreshë¹⁴³ për Lekë Matrëngnë¹⁴⁴, i mbsuam i Kulagjit grëk të Romësë”.

¹⁴⁰ *Për të urtënë atë Ladesmë*: shikoni më poshtë: *për Lekë Matrëngnë*;

¹⁴¹ *Jesuit(it)*: grafi simbas shqiptimit *latin*, kurse në dorëshkrimin *A* figuron vetëm grafia simbas shqiptimit grek: *Jisus*;

¹⁴² *Prierë lëtitëjet*: përkthyer (jo nga latinishtja, por) nga italishtja (kujtoni vargun e Varibobës: “Ju thom arbërisht, të dheu lëtitisht”).

¹⁴³ Me këtë rast, le të vërejmë se katekizmin italisht, siç figuron në dorëshkrimin *A*, La Piana ka parë një ripërkthim italisht të përkthimit shqip, e një ripërkthim gati përherë e të fjalëpërfjalshëm. Por shkruarit të këtyre radhëve origjinali italisht i Ladesmës i ka mbetur i panjohur.

¹⁴⁴ *Për Lekë Matrëngnë*: tek autori ynë punën e parafjalës inovuese *prej* e kryen qoftë parafjala *kaha* (me emrin në emërore), qoftë rrjedhorja përkatësisht dhanorja *pa tjetër*, qoftë parafjala *për* (me emrin në kallëzore); - mundësi e fundit kjo, që është shfrytëzuar edhe nga rishikuesi i Matrëngës në dy shembujt: *për të urtënë atë Ladesmë, për Lekë Matrëngnë* = nga doktor atë Ladesma, nga Lekë Matrënga, ose prej doktor atë Ladesmës, prej Lekë Matrëngës.

Ndërkaq këtu shtrohet pyetja nëse *ky kuptim* i parafjalës *për* në bashkëvajtje me *kallëzoren* përbën një shfaqje të shqipes apo përkundrazi një kalk nga italishtja.

Ne mendojmë se këtu kemi të bëjmë me një kalk nga italishtja; sepse, ai në shqipen e sotme ashtu në gegërishten e vjetër, parafjala *për* me kallëzoren nuk shfaq raportin e *vepruesit*, të cilin përkundrazi në italishten mund ta shfaqë pikërisht parafjala *për* me të njëjtën rasë; siç shihet nga libri i shtypur simbas dorëshkrimit *C*, ku titulli italisht kumbon kështu: “...Tradotta di lingua Italiana nell’ Albanese per Luca Matranga...”.

Mbishkrimet e ndarjevet:

- I (mungon edhe në dorëshkrimet B.C).
- II “Mbë të (Të të) sosurit e shërbise¹ shërbise që bënë në hrī të krështerit”.
- III “Të dhidhaksurit (Të dhidhaksurë) të dica shërbise (shërbiset) të psitevesë”.
- IV “I diti shërbes², që bënë hrī të krështerit, që ishte pandehia”.
- V “I paterimonit²”.
- VI “Të faluritë të shën Mërisë”.
- VII “I heredhespinesë”.
- VIII “E të tjeravet parakalesi², ndë të thërresënë shejtevët”
- IX “I treti (i tretit) shërbes që ishte e hrī të krështerit: të dashurit (të dasharitë)”.
- X “I të katërti² (I të katërtit) shërbes që bënë hrī të krështerit, që ishte të bëmët (të bëmëtë) të mira (të mirë)” – “6) Mos bëm meçem”⁴.
- XI “Eksusis të² (të t) dhjetë urdhërimevet (urdherimevet)”
- XII “(shtuar në A nga dorë tjetër). Të urdhëret të klisë (Urdhëritë të klisë).
- XIII “(shtuar në A nga dorë tjetër) të të shtatë mkatët të parë që kluhenë se vrasënë (së vrasunë)”
- XIV “(shtuar në A nga dorë tjetër) të t’ te t) shtatë mistirevet shejt të klisë (të kleshesë)”.
- XV “Eksusis e² dica mistireve”.
- XVI “(shtuar në A nga dorë tjetër) e të tjeravet shërbise që prepsnjënë së mbësuaimesë e të bënë mire (mirë)³”.

Përkritaza me çështjen e kumbimit të përpiktë të mbiemrit të autorit tonë: *Matranga* apo *Matrënga*, do të bëjmë këtë vërejtje:

Në letër - kushtesën *italisht* autori ynë është nënshkruar: *Luca Matranga*. Gjithashtu në titullin *italisht* të librit të shtypur rishikuesi i autorit tonë këtë të fundit e ka quajtur “për *Luca Matranga*”. Anasjelltas në titullin shqip të librit të shtypur rishikuesi i autorit tonë këtë të fundit e ka quajtur shqip: “Për *Lekë Matragnë*”.

Më në fund faktin se në titullin shqip-italisht të dorëshkrimit A nuk figurojnë as emri i Matrëngës as ai i Ladesmës na e shpjegojmë kështu:

Duke pasë menduar se letër-kushtesa, *e nënshkruar prej tij*, do të botohej së bashku me Katekizmin, autori ynë nuk e gjeti me vend të ripërmendte emrin *e vet* në prag të Katekizmit.

Në të mirë të këtij shpjegimi flet edhe fakti se emri i Matrëngës dhe ai i Ladesmës kanë mbetur gjithashtu të papërmendur në autorizimin latinisht për botimin e veprës:

"Hanc doctrinam a viro quodam pio et docto compositam et ab alio in albanensem linguam translatam,..." = Këtë doktrinë hartuar nga një njeri i përshtirshëm e i ditur, dhe përkthyer në gjuhën shqipe nga një tjetër".

XVII-XXIV: i tërë ndryshimi midis dorëshkrimit A dhe dorëshkrimit B qëndron vetëm këtu që këto apo ato fjalë të dorëshkrimit A kanë marrë në dorëshkrimin B dispozicionin *grafik* të mbishkrimevet.

Në dorëshkrimin A kalimi nga njëra temë në tjetrën kuptohet qartë nga *vetë brendia e pyetjes së re* që *mjeshtri* i bën të *mbsuamit* gjatë një bashkëbisede, të cilën Matrënga do ta ketë menduar *reale*.

Duke bërë 28 faqet e pandërprera të katekizmit të Matrëngës objekt të një ridisponimi *grafik* në 24 ndarje, rishikuesi i autorit tonë do të ketë pasur përkundrazi parasysh *volinë e lexuesve të mvetësishëm* të tekstit.

Ndërkaq për t'u bindur se ai e ka tepruar në këtë mes (si dhe në mese të tjerë), mjafton të konstatojmë se 174 faqet e katekizmit të Budit njohin gjithsej vetëm 16 ndarje.

Në të mirë të tezës sonë se rishikuesi i Matrëngës do të ketë qenë një arbëresh me një ndjenjë shumë të pasigurt e madje me një njohje shumë të pasaktë të *gjuhës shqipe*, flasin edhe gabimet gjuhësorë që ai ka bërë në mbishkrimet e ndarjeve, e nga të cilët po përmenden këtu vetëm ata më të rëndët:

1. “Mbë të sosurit e shërbise...”: mbas një emri në vendore ishte e drejtë vetëm trajta nyjore: *të*;

2. *I diti sherbes*: emri i parë i mbishkrimit pa asnjë kriter është vënë herë në emërore, p.sh., “I diti shërbes...”, herë në gjinore. Në variantin e fundit, *nyja e parme*, në vend që të jetë përherë gjithashtu në gjinore, më së fortë është përkundrazi në emërore, qoftë mashkullore, p.sh. “*I paterimonit*”, qoftë femërore, p.sh. “*E të tjeravet parakalesi...*” (kundrejt: “*Të urdhëret të klishësë*”);

Në mos përbëft lajthim lapsi, gjinorja “*I të katërti shërbes*” është e një çrregullësie prej të huaji.

Kur është i shqipes, emri i parë i çdo mbishkrimi paraqitet i *shquar*: përkundrazi greqizmi *eksiisis* është përdorur pa një të prapme e për pasojë *shqeto* greqisht. Do shtuar se mbas këtij greqizmi rishikuesi ka përdorur njëherë nyjën e *parme të* (XI), pastaj nyjën e *parme e* (XV);

3. *Tekstin e Matrëngës* “Thuj të tjera shërbime që mbahen *mbë të bërët të mirë o mbë të mbsuamet të krështerë*” rishikuesi në mbishkrimin XVI e ka ndryshuar kështu: “e të tjeravet shërbise që... snjënë *së mbësuaimesë o të bë-njëmë mirë*”; - ndryshim ky, në të cilin një *fjali e varur është bashkërenditur me një emër në dhanore*, e për pasojë ndryshim ky, që dëshmon për një mosnjohje të pabesueshme të gramatikës së shqipes nga ana e rishikuesit;

4. Ndoshta për delikatesë, Matrënga (X,6) kishte lënë pa shqipëruar urdhrin e gjashtë (it. *Non fornicare*, lat. *Non mecaberis*), të cilin rishikuesi e ka shqipëruar kështu: “mos bëm meqem”. - Fjalën e fundit La Piana e ka identifikuar me greqishten *moiches*. - Të njëjtin urdhër Budi e ka dhënë shqip kështu: “Mos bani *kurvëni* as mbë ndonjë arësye”; kurse Variboba kështu: “mos ban turp”.

Angelus Domini (shtuar në A nga dorë tjetër).

“Engjëlj (Engjëlj-I tinëzot përshëndeti (përsundeti) Mërinë, e Krishti u zū ndë barkut të saj për shpirtit shejt¹.

Thuhetë: të falemi Mëri-(Thuaj: falemi).

Mbë të dītët të rarë:

Rënjë (ënje) vasha e tinëzot, i kloftë bërë mua porsi (porsi) fjala jote.
Falemi Marī, hīrplota.

E mbë të tretët:

“E fjala u bē mish e mbet me nē”

Ky fragment as që bën pjesë fare në përmbajtjen tradicionale të katekizmit, ku rishikuesi do ta ketë futur për ndonjë qëllim të tijin.

Se ky fragment nuk ka të bëjë aspak me tekstin e vetë Matrëngës, këte pohim e provojnë:

1. Mosfigurimi i fragmentit në pjesën italisht të dorëshkrimit A;
2. Veçoritë e sistemit grafik: grafitë *x*, *cgh(i)* (në të cilën Matrënga shënon tingujt *sh*, *gj*) këtu janë zëvendësuar me grafitë *s(s)*, *gi* p.sh. “Christi, vasse; aengiaelj; dhe
3. Tjetërsimi i një së dhëne gjuhësore të një rëndësie të madhe:

Italishtja: “(Maria) *piena di grazia*” në tekstin e Matrëngës është shqipëruar: “(Mëri) *e hiruame*”, kurse në fragmentin e rishikuesit: “(Mëri) *hirolota*”, d.m.th. pikërisht ashtu si te Buzuku: “(o e zhënë Mëri) *hirolota*” 9/la (lat.*Gratia plena*).

Ndjesa (shtuar në A nga dorë tjetër).

Shejti atë papa Piu i pesëti dha katërzet dit ndëljesë gjithë atirëve që të t’e mbësônjënë, e atireve që e zënë ndër mentë e mīrë të mbsuame të krishterë, për gjithë dit që të bënjënë; e ajo gjegjetë pr ata që t’e e huanjënë ndihnjënë ndë gjithë atireve që huanje atireve që bën hrī.

Gregori papa i trembëdhjeti lëfdoi e shtoi edhe të tjera njëqind dit’.

Në librin, shtypur simbas dorëshkrimit c, i njëjti paragraf figuron kështu:

Shejti atë papa Pio i pesëti dha katërzet dit ndeljesë gjithë atireve që e mbsonjënë e atireve që e zënë ndër mentë të mbsuame të krështerë për gjith dit që të bënjënë për gjithë ati gjegjenë pr ata që t’e huanjënë e që të ndihmnë e atireve që bën hrī. E Gregori papa i trembëdhjetiti lëfdoi e shtoi edhe të tjera njëqind dit’.

Për tekstin e kësaj ndjese La Piana ka vërejtur me të drejtë se “ai çalon për së tepërmi për nga gjuha” “Il testo e quanto masi scorretto”); - çka përbën një dëshmi më shumë se edhe për këtë fragment duhet përjashtuar pa tjetër autorësia e Matrëngës.

Vende-vende teksti është edhe i errët.

Grafina *chuagnae(nae)* e lexuam jo *quanjë(në)* por *huanjënë*, sepse jo vetëm në tekstin e Matrëngës por edhe në veprat e t’arbëreshëve të mëvonshëm

folja *quajtur* kumbon *kluajtur*. Por kuadrimi kuptimor i foljes *huajtur* me kontekstin përbën problem; - çka vlen edhe për fjalën: *lefdoi* (*lēfdoi*), e cila ndoshta do të thotë: *miratoi* ose *u denjuan*.

Me interes historik janë fjalët: *katërzet* për *tetëdhjetë* dhe *gjegjetë* për kuptohet.

PJETËR BUDI

DOKTRINA E KËRSHTERË

I. Të rekomenduom nd'uratë gjith'atyne qi ta marrënë me e xgiedhunë¹

Riparaqitje e përmbledhur. Në paragrafin e parë një herë shpjegohen shakqet (prapavajtje e katolicizmit në Shqipëri në fort se kudo gjetiu, shkujdesje e dijetarëve shqiptarë për të shkruar në gjuhën amtare), për të cilët shkaqe u hartuan *Vjershat e përshpirtsime* (që do të shtypen si shtojcë e *Doktrinës*); pastaj bëhet historiku i këtij hartimi (ripërkitje nga Budi e poemës së atë Palit prej Hasi mbi *Ditën e gjyqit*, dhe shumëfishim i saj me vjershërime nga vetë Budi e me përkthime të tij në vargje nga gjuhë të huaja).

Nga paragrafi i dytë nxëmë se Budi (më 1616) arriti në Romë, ku (më ? 1617) përktheu e shtypi Doktrinën e kërshenë (? të Bellarminit), me të cilin përkthim e shtyp ai më vonë qe kaq i pakënaqur, saqë të njëjtën vepër e ripërktheu e rishtypi më 1618, duke anuluar kështu përkthimin e shtypin e parë, ndonëse një pjesë e tirazhit përkatës atëherë më ndodhej në duart e lexuesve vendas. Pikërisht për këtë rrethanë Budi ka ndier nevojën që të shpjegohet mjaft hollësisht mbi një veprim kaq të pazakonshëm e madje kaq koprometues (së pakti në sy të dashaligëve).

Titulli i parthënies: *Të rekomenduom nd'uratë gjith'atyne ai ta marrënë me e xgiedhunë* në të vërtetën i përshtatet vetëm paragrafit të tretë. Ndërkaq nga të mveshurit me petkun fetar që do t'i lexojnë *Doktrinën*, Budi ka kërkuar me forcë që ata lutjet e veta të *mos ia përkushtojnë vetëm atij*, por njëherazi edhe bashkëbesimtarëve *nga radhët e popullit të thjeshtë*.

Vërejtje letrare.

Nuk është nevoja të përmendim modestinë stilistike të trashëgimisë buzukiane për të vlerësuar pozitivisht prozën e Budit; sepse edhe në vetvete proza e Budit është e denjë për një vlerësim pozitiv.

¹ *zgiedhunë*: lexuar;

Karakteristikë kryesore e kësaj proze është stili gati vazhdimisht periodik, për çka dëshmon edhe parthënia e Doktrinës. Edhe me të vërtetë, në tranaponimin tonë, tërë parthënen prej më se 500 fjalësh e përbëjnë gjithësejt vetëm 8 periudha, nga të cilat 4 janë relativisht të shkurta, kurse 4 të stërgjata.

Megjithë këtë karakter të theksuar të stilit periodik, proza e Budit nuk prodhon përshtypjen e ndonjë panatyrshmërie. Në anë tjetër ky karakter i kësaj proze nuk ndalon parthënen e Doktrinës që të ketë një brendi të ngjeshur.

Por është një fakt se, në disa pika, periudhat e stërgjata çalojnë pak a shumë për nga teknika e ndërtimit thjesht sintaktik.

Kështu në të stërgjatën e parë, aty ku thuhet: *...disa herë tue i shkruom, kūr tue pām...*, lidhëza nënrenditëse: *kūr* qëndron gabimisht për lidhëzën bashkërenditëse: *o*

Në të stërgjatën e dytë *“Tue pām se gjuha jonë etj.”* aty ku thuhet: *...të cīnē ndonëse me ppk fēdigē mbasi e mbarova...*, fjala *ndonëse* përbën një trup sintaktikisht të huaj; kurse fjalët: *me pak fēdisē* duheshin vendosur pranë foljes: *mbarova*.

Në të stërgjatën e tretë: *“Prashtu mos u vinjë gjē keq etj.”*, lidhëze përse që parlamëronte një të varur shkaku, mbas përcjellores së trefishtë: *“mb’ate herē disa... disa... disa...”* është harruar nga autori e për pasojë ka mbetur pezull.

Në të stërgjatën e fundit: *“E tashti tue mos dashunē etj.”* fjalëvet: *... jo tjetërē veçese...* u mungon lidhja sintaktike si me fjalët prise ashtu me ato pasuese; - lidhje sintaktike kjo që nuk do të mund të sigurohej pa hequr fjalët *...jo t’tërē veçese...*, e pa vënë në vend të tyre, p.sh. fjalët: *...veçē sa me thanē se...*

Në të njëjtën periudhë lidhëze *e* midis fjalëve: *nd’r ato shinte uratē* dhe fjalëvet: *qi jemi detuor* do të kishte qenë e rregullt vetëm sikur cilësori *shinte* të ishte vendosur prapa emrit përkatës: *“...nd’r ato uratē (qi janë) shinte e qi jemi detuor...”*.

Pra, parregullësitë sintaktike të periudhave të stërgjata janë mjaft të vrazhda në parthënen e Doktrinës: anasjelltas parthënia e *Pasëqyrës* dhe *Ritualit* do të vuajnë gjithnjë më pak nga të meta të këtilla thjesht teknike.

Vërejtjeve të sipërme u janë për të shtuar këto që pasojnë.

Vendosjen e cilësorëve përpara emrave përkatës me qëllim nënvizimin emocional Budi qysh në parthënen e Doktrinës ka zënë ta praktikojë mjaft gjerësisht:

të fëshimitë bijtë e Krishtit; *gjithkaq të madh* dam; *të shintesë* fē; *për të madhe* ndimë; *këte shinte* doktrinë; *për të madhet* mëshërier; *shintinë* emënitë e tī; *i prunjëti* vëllai i zotënisë sái. Formulimi: *këta diesitë e letërorëtë e hollë* mendojnë se bashkëbart një dozë ironie.

Anasjelltas me fjalët: *bina, mbarë e mprapë sido munda* Budi ka dashur të shfaqë modestinë e tij si autor.

Prirje e Budit drejt “duplikateve” gjysmë sqaruese gjysmë retorikë shfaqet edhe në parthënien e Doktrinë:

e lanë shkret e gjā mā s’po ndimonjënë; për të madhe ndimë e fruit; asndōnjë letërë e të mpsuom; u rekumendonj e u porësit; qi keni marrë përpara veti e nzotunë; për të nzyrmit fëdigët e kudes faj; për të prunjëtit e obedientiet; ndë parrisit e regjënīt të qiellet.

Vëllaznitë e dashunë e të fëshimitë² bijtë e Krishtit, - disa herë tue kuituom të vdierretë e gjithaqë të madh dam të shintesë fë, qi u bā ende po bahetë për gjithë ditë ndë gjuhut tanë³ mā keq me dhūnë se ndonjī tjetër dore gjindie përmbī dhēt; e tue pām ashtu ende se këta diesitë e letërorëtë e hollë qi u vien n dore ashtu gjākafshë me ndimuom, e lanë shkret e gjā mā s’po ndimonjënë, - mā s’keshe tietër qish me bām veçësë hina, mbarë e mprapë sido munda, shkrova mbë gjuhut tanë mā panë do kapituj të *Ditësë gjyqit* qi i gjeta shkruom atit shumë n cë ndërshim⁴ e n cë devotshim frat Pālit⁵ prei Hasi; të cītë ende me do të tjera të nçtuome disa herë tue i shkruom, (*fillon faqja 2*) kūr tue pām se ishnë për të madhe ndimë e fruit të shpīrtit t’atī populli e aqë mā tapërë të disa priftëne qi dëshëroin⁶ me i pasunë, hina për gjithë ditë kā pak tue nçtuom. Shkrova ende sā të tjera kafshë sā mujta n cë tiera gjuhush tue i nkthyem mb gjuhu tanë.

E nde e vonë, mbasi andei u dāshë, erdhshë mbë Romë, ke ashtë gurra e gjallë e gjithë herëvet⁷. Tue Pām se gjuha jonë as ndōnjë letërë e të mpsuom s’e kā, me të cīt të mundej ndër ta me u ndimuom fëja e Krishtit, zuna fill, mund⁸ aqë sā munda, nktheva këte shinte *doktrinë* gjuhe cë lëtime mbë gjuhu t’arbëneshë, - si për ndimët të atī populli, ashtu ende me nxierë pakëzë gjumënë e disave qi pakmos gjithë të rītë e jetënë e vet e shkuonë ndë të mbrazëtë, pā mos lanë ndōnjë të përmendunë të mirë mbas vetëhei: të cīnë (ndonëse me pak fëdigë) mbasi e mbarova, m’u bā kori⁹ qi disa e dërgova disa mbet këtu. E nde e vonë,

² të fëshimitë: besnikët (kalk nga latinishtja: *fidelis*);

³ “ndë gjuhut tanë”: “në popullin t’onë”;

⁴ atit shumë n cë ndërshim: mospërdorja e parafjalës *n* (*prej*) me emrin atit dhe përdorja e saj me mbiemrin cë ndërshim provojnë se për ndjenjën gjuhësore të Budit këjo parafjalë ishte zbrazur nga çdo brendi leksikore;

⁵ “atit... fret Pālit”: ku ishtë njëherasi *rregultar* (frat) e *meshtar* (atë);

⁶ dëshëroin: dëshironjin;

⁷ “e gjithë herëvet”: “e gjithë kohevet”;

⁸ mund: mun, mu, pikërisht;

⁹ “m’u bā kori”: “m’u çfaq rasti”;

kūr mā për ngē tue e vūm roe për pak fjalë qi më duknë¹⁰ se s'jesenë mirë, qish ndodhi këha? - Ndë një ças fienë e parë e hoqa, e ventë (*fillon faqja 3*) sāi shtampova tjetërënē mā mirë. Prashtu mos u vinjë gjā keq p'r ata, përse mb'atë herë disa tue qenë puna për të ngutunē, disa u tue qenë vetēmē e jo aqē vesht¹¹ ndjerē nd'anēt¹², disa shtampatorētē tue mos ditunē gjuhunē, mos mērekullonī aqē ndjerē nd'anēt n cē mangut qi të gjēni, po se ende kaqē ku kam mundunē me e mbaruom.

E tashti tue mos dashtunē mā tei me ngjatunē, jo tjetërē veçesē, mbasi u jam porēsitunē¹³ nd'r ato shintē uratē e qi jemi detuor njani për tjetërīt, u rekumendonj e u porēsīt ashtu ende gjith'atē popullē e kērshtenim qi kini ndai vetēhenē, e aqē mā tepērē ata qi kini marrē përpara vetī e nzotun¹⁴, posikūr bariu griginē, me i ruoitunē ndër gjithē sā janë kafshēt të shpīrtit; ashtu qi, nde e vonē, u p'r uratē tuoj e për të madhet mēshērier të tinēzot, e iu për të nzŷrmit¹⁵ e fēdigēt e kuides(t) tāj, e ata për të prunjētīt e hobedienciet¹⁶ e ndimēt të korpit qi t'u banjēnē, gjithē n cē bashku e ta kishnjīmē atē fat me u pām njani me tjetērīt ndē parīsīt e regiēnītē të qiellit, ke ndai engjīt e (*fillon faqja 4*) ndai shintēnīt të lēvdioimē shintinē emēnītē e tī për gjithē jetē të jetēsē. Amen, ashtu qoftē.

Prei Rome të 7. ditē ndē kallēnduor ndē vietēt të Krishtit 1618.

Gatī ndē gjithē sherbētyrē i prunjēti vėllai i zotēnisē sāi¹⁷.

Dom Pietrē Budi prei Guri cē Bardhē, vikari gjenerāl i Shurbīs¹⁸

II. Doktrinē tashti mbē kēte arrēsye¹⁹ vūm e ndērequnē²⁰ për ndimēt e të mpsuomit të t'kērshtenēvet.

... *prifti*...: A jē ti i kērshtenē...?

E xhakoni...: jam për hīrt të Krishtit zotit tynē.

P. Qish kafshē do me thanē i *kērshtenē*?

¹⁰ *duknē*: u duknē;

¹¹ *vesht* (sllav.): në rrymē të punēve, ekspert i çeshtjeve;

¹² *ndjerē nd'anēt*: deri në skanj, plotēsisht;

¹³ *u jam porositunē*: rekomandoj veten time te ju;

¹⁴ *kini marrē... e* (S.R.jeni) *nzotunē*: ...zotuar;

¹⁵ *për të nzŷrmit*: për të kujdesunit;

¹⁶ *hobedientie* (ital.): bindje, ndēgjesē;

¹⁷ "i zotēnisē sāi": "i zotērisē *suaj*";

¹⁸ *Shurbisē*: Serbisē.

¹⁹ *mbē kēte arrēsye*: kēshtu, në kētē mēnyrē;

²⁰ *ndērequnē*: drejtuar, disponuar;

Xh. I kërshitenë tjetër s'do me thanë veçese një qi me gjithë zemërë e shpëresë mbeson mbë shintet fët të Krishtit mëshëriershim zotit tynë. (*Fillon faqja 6*).

P. A muna²¹ dīsh ti se ndë se mbahetë fēja e Krishtit?

Xh. Mbahetë ndër dý të tinëzshime²² qi janë mbuluom ndënë të bāmit të shintesë kryq, së n ciashit²³ njana kallëzon se zotýnë i mëshëriershimi, tue qenë ndë tre vetë, ashtë nja i vetëmi.

E tjetra ashtë t'ardhunitë mbë këte jetë, e të lēmitë, e mundinë, e mortnë²⁴ e Krishtit mëshëriershim zotit tynë.

P. Pa më thuo se mbë qish arrësye ndëgjonetë këjo fjalë: ndë tre një i vetëmë zotýnë.

Xh. Përse ndë tenëzotnë është një e vetëme zotēnī e njaj natyre i pādām²⁵, mā ashtë ndë tre vetë qi quhenë ati e biri i shpīrti shint... (*fillon faqja 9 radha 15*)

P. ... pa më thuo se mp sa²⁶ ò për qish arrësye janë tre vetë ndë tenëzotnë e jo tepërë ò mangu²⁷?

Xh. Pse ati kâ qenë e ashtë i pā të zanë fill e j pāmēnguom²⁸ kūrāj për gjithë jetë të jetësë, e s'vien tjetër anë... (*fillon faqja 10, radha 3*), mā biri vjen prei atit... e shpīrti shint vjen atit e birit...

P. Pa më thuo se mp sa e për qish arrësye këta të tre vetë²⁹ janë një i vetëmë zotýnë.

Xh. Posikundrëse të thashë përsipëri se janë të tre njaj natyre të pādām ... e kanë n cē bashku një të qenë e të mbetunë e puçtet e zotēnī e një të

²¹ *a mua*: a mund ta;

²² *të tinëzehime*: mistere;

²³ *së n ciashit*: prej të cilave;

²⁴ *E tjetra ashtë t'ardhunitë...*, e të lemitë, e mundinë, e mortnë: që të katër emrat janë në kallëzore, sepse do të kenë qenë kundrina të foljes: *kallëzon*, të cilën Budi në një redaktim të dytë do ta ketë zëvendësuar me foljen: *ashtë*, pa bërë ndryshimet e duhur në trajtat e emrave;

²⁵ *një e vetëme zotēnī...* i *padam*: një e vetme hujni... e pandarë (*hyjninë* Budi e ka menduar si qenie njëherë *femërore* pastaj *mashkullore*);

²⁶ *mp sa*: parafjalës *mbë* njëherë i është ngrënë ë-ja fundore, pastaj i është shurdhëzuar *b-ja* si rezultat asimilimi me *s-n* e fjalës pasuese;

²⁷ *e jo tepërë o mangu*: e jo më shumë e më pak;

²⁸ *i pā të zanë fill e j pamenguom*: i pafillim e i pambarim;

²⁹ *këta të tre vetë*: këta tre persona, këto tri veta;

dashunë e të mirë³⁰ aqë të madh e të lëvduom sã askũrrãj kandi s'i dihetë, ashtu as gjuhe cë n-jerit s'munë kallëzonetë.

P. Pa më thuo se qish kafshë shëmenjen e do me thanë³¹ këta të zdripunë të Krishtit, e të marrëtë korp, e të përziemitë e tĩ me këte natyrë tanë, e gjithë aqë mund, e mortnë e tĩ përmbi dhët.

Xh. Këjo, kush kã pak ò shumë mend e shqise ndë vetëhe, tjetër (*fillon faqja 11*) s'do me thanë veçëse na kallëzon në se nj' i vetëmi i biri i tinëzot për ndimët e të shëlbuomit tanë zdripi n qiellshit e u bã n-jërĩ ... (*fillon faqja 12, radha 22*)

P. ... pa më thuo se si ò mbë qish arrësye janë mbuluom këto të dý të tinëzshime ndë të bãmĩt të shintesë kryq?

Xh. Përse të shinjifikuomitë³² (*fillon faqja 13*) shintesë kryq banetë mbë këte arrësye tue vũm mã parë m ballë dorënë e djathtë, e tue thanë [se]: *p'r emënit të atit*, ani mbë zemërë tue thanë: *e birit*, e nde e vonë përnjëherë tue prekunë buzënë e krahit shtëmangtë e mbë të djathët e tue thanë: *e shpĩrtit*.

P. Pa më thuo se me qish arrësye këjo fjalë e shemënjën të shëndritatnë³³?

Xh. Përse këjo fjala e parë qi thotë: *p'r emënit*, këjo shemënjën një të vetëminë zot, e bashkë me këto të dý të tjerat qi thotë³⁴: *e birit e shpĩrtit shint*, shemënjënënë të shëndrĩtatnë.

P. Pa më thuo gjãkafshë ende kënci kshilli cë dýjtë.

Xh. Posi të thashë ende përsipër se ký kshĩll e kafshë e tinëzshime³⁵ s'ashtë tjetër veçëse shemëllëtyra e shintesë kryq, e cia tjetër nukë shemënjën mã tepërë veçëse mundinë e mortnë e Krishtit mëshëriershim zotit tynë; i cili - qish bani ende mbasi qe vorruom? Të tretënë ditë (*fillon faqja 14*) u ngjall n cë vdekuni, posikundrëse dëshmon ungjilli shint e të shkruomitë, e aqë mã tepërë të mbesuomitë qi quhetë credo.

P. ... pa ze fĩll e thuo të mbesuomitë ndjerë nde unë të ta gjegjem³⁶.

³⁰ *një të qenë e të mbetunë e puctet e zotëni*: një esencë e substancë e pushtet e hyjni;

³¹ *shënime* (itla. *significare* = pasur këte apo ate kuptim) e *do me thanë*: përsëritje oratorike me variante sinonimike;

³² *të shinjifikuomitë*: në kuptimin origjinar të *të bërit shenj(in)*;

³³ *të shëndrĩtatnë* (lat. *sanctam trinitatem*): tritininë e shenjtë;

³⁴ *qi thotë* : (duhej:) qi thonë;

³⁵ *ky kshill e kafshë e tinëzshime*: këjo fshehtësi e ky mister;

³⁶ *ndjer nde unë të ta gjegjem*: deri se ende unë të ta dëgjoj;

Xh. ... 1. Mbesonj mbë tenëzotnë, atënë e puçtuoshim³⁷, krijuosinë e qiellsë e të dheut;

2. E mbë Jesu Krishtnë birrë e tī një të vetëminë zotnë tanë;

3. I cili u zū për shpirtit shint³⁸, e leu virgjënet Mëri;

4. Pësuom³⁹ mundimetë ndënë Pontī Pilatnë, vūm mbë kryq vdekunë e vorruom;

5. Zdripi mpshtjerë⁴⁰, e të tretënë ditë u ngjall n cë vdekuni;

6. Hipi mbë qiellt e ndenj mbë të djathët të atit puçtushim;

7. Andei ka me ardhunë me gjukuom të gjallët e të vdeknitë;

8. Mbesonj mbë shpīrtinë shint, e mbë shintenë kishë katolike, (fillon f. 15).

9. Shoqërinë e shintënet⁴¹

10. Të ndëjyemitë e mpkatevet,

11. T'ngjallmitë (e) korpit.

12. Jetenë e amëshuome...

P. ... a munë dīsh se kush i kã zanë fīll e folë mã parë këto shinte fialë qi ashtë të mbesuomitë?

Xh. Të dymbëdhjetë apostujtë mb'atëherë kūr mbas mundimit (fillon faqja 16), e mortje cë Krishtit qenë mbushunë me rrezët e dritët të shpīrtit shint, e u dānë ndëpër gjithë rretht të shekullit me mpsuom e me predikuom shintinë ungjīll e fēnë e Krishtit; prāshtu janë quojtunë dymbëdhjetë nenjë ō gjymptyrë, përse i sīcili n cish⁴² jo veçesë foli e tha të vetnë mpose⁴³, po ashtu ende me të madh kujdes e të nzyrūnë⁴⁴ i shkruonë ndë letërë e j forcuonë mb'ate arrësye qi askurrāj mã nde e von të mos vdārenë... (fillon faqja 17 radha 3)

³⁷ *i puctueshim*: i pushtetshëm;

³⁸ *për shpirtit shint*: prej frymës së shenjtë;

³⁹ *pëson*: (pritej: pësoi);

⁴⁰ *moshtjerë*: poshtë (në ferr);

⁴¹ *shoqërinë shintënet*: tërë shenjtoret së bashku;

⁴² *i sīcilli n cish*: cilido prej tyre (trajte; *i sīcilli* na mendojmë se nga ana e Budit përbën gabim gjuhësor për trajtën; *si-i-cilli* = *si-kush*);

⁴³ *mpose* (sllav. *napose*): veçan. “*ījalë n krye*”: ... kryesore;

⁴⁴ *të nzyrūnë*: krijesë e Budit në kuptimin e të shikuarit si zyrë, si nevojë e detyrë;

P. Pa më thuo se qish fjalë n krye mbahenë ndër këta artikuj e shinte kafshë qi përmendmë përsipëri?

Xh. Jo tjetër mā tepër veçëse na qesënë nē përpara sÿvet e bukur na e nçel-njënë se të ciatë kafshë na duhetë me mbesuom e me qenë të tanë e të plotë⁴⁵ ndë fët të Krishtit; përse këta të tetë artikuitë e parë përkasënë ndërsë tinëzot, e katër të mbrapënitë shintesë kishë katolike...

P. U fort dëshëronj të më thoshnje gjākafshë kenci artikulli cë parë qi të munë marr vesht se si e mbā e e kie forcuom ndë zemërë tande?

Xh. ... u ... mbesonj e mirë dī se ashtë mirëfilli e për të vërtetë një i vetëmë zotÿnë, i cili me të dërejte e të vërtetë arrësye ashtë ati i njai t'vetëmit birit (*fillon faqja 18*) vet Krishtit mëshëriershim zotit tynë... (*fillon faqja 23, radha 2*)

P. ... pa më thuoj gjākafshë ende kenci artikulli cë dÿjtë.

Xh. Mbesonj ashtu ende mbë Krishtnë e mëshëriershim, e mirë e dī se ai mirëfilli, e për të vërtetë ashtë një i vetëmi i biri i tinëzot, atit qiullet...

P. Pa më thuo ashtu ende gjākafshë kenci artikulli cë tretë.

Xh. U ashtu ende mbesonj e mīrë e dī se Krishti i mëshëriershim jo veçëse ashtë i vërteti zotÿnë po, sikundrëse thashë përsipëri, po ashtu (*fillon faqja 24*) ende i vërteti n-jëri, qi mbasi zdripi n qiellshit e erdh e muor korp mbë vetëhe kenco natyre cë n-jerëzve, e jo qishdo tjetër vendi ò gjenie, po anci parrīsi cë vgjinikuom⁴⁶, barkun n cë dëlirë n cë zot-njëse⁴⁷ bēkuome, qi qe fare e gjeniet cë Abrahamit, kaha munë thomi se qenë ende gjithë patriarkëtë e profetëtë e tjerë; e jo me qishdo dëshīr ò shqise mpkati mbë këte jetë, po me vepërat e vertyt(të) të shpīrtit shint; aqë sā posikundrëse leu mbë qiellt ati cë vet pā amë, ashtu ende leu mbë dhēt ame cë vet pā atë, e pā ndōnjë shqise mpkati cë n-jerëzet mbëvetëhe.

P. Pa më thuo gjākafshë ende kenci artikulli cë katërtë.

Xh. U ashtu ende mbesonj me gjithë zemërë e mend e shqise se Krishti i mëshëriershim, tue dashunë me i bā mëngjī e me e shëndoshunë ate

⁴⁵ “me qenë të tanë e të plotë”: përdorja e përemrit të pakufishëm: *të tanë* si mbiemër cilësie në kuptimin: *tërësorë* përbën një inovacion strukture nga ana e Budit;

⁴⁶ *i vgjinikuom*; (?) i mirëkrijuar (nga perëndia);

⁴⁷ *zotnjë*: simbas nesh, jo trajtë gjuhësore historike, por rindërtim etimologjik i gabuar; sepse *zonjë* do të ketë rrjedhur nga *zotnjë*;

gjithaqë të randënë⁴⁸ e të madhnë mpkatnë e prinde parë qi bënë ndë parrisit, e me ç'përblëm shekullinë me të pāçmumit gjak të vet, e me na e lām nē e me na delīrunē (*fillon faqja 2*) en gjithë feijeshit⁴⁹ e mkateshit conë, pësoi gjithaqë mundime e t'idhuna sā gjuhe cē n-jëriu tash kūrāi s'munë kallëzonenē... (*fillon faqja 26, radha 5*)

P. Pa më thuo gjākafshë ende kenci artikulli cē pestë.

Xh. Unë ashtu ende mbesonj me gjithë zemërë e mend e shqise se Krishti i mëshëriershim mb'atë ças qi vdiq mbë drūt të kryqsë, me vertyt të shpīrtit e të zotēnīsē⁵⁰ vet zdripi mpshtierë përmbi viset të ferrit e vota mbë një vend fort t'errëtë e të pshtimētē⁵¹ e të mbuluom me një niegullë të zezë e të shēmtuome qi quhetë Limb; atie ke ishnë zanë e rām gjithë atēnitë shintēnē të jetēsë parë qi qenë përpara tī qysh ndë të zanët fill të shekullit. E kshtu mbasi i ndriti gjithë me një të madhe rrezē e me dritët të qiellit, gjithë sā qenë, i lëshoj anci vendi cē helmuom; e të tretēnē ditë u ngjall, qi ish dita e diel, me aq lavd e ngushëllim⁵² e (*fillon faqja 27*) dobī⁵³ të madhe sā askūrāj kandi s'i dihetë.

P. Pa më dishqāro e më thuo gjākafshë ende për këtë artikullit të gjashtë.

Xh. Unë ashtu ende mbesonj e mirë e zā besë me gjithë zemërë e mend e shqise se Krishti i mëshëriershim, mbasi u ngjall mortiet, mbet bashkë me apos-tujt për katërdhietē⁵⁴ dit ashtu qi mirë ta njohonē⁵⁵ e të mbesonjēnē plot me gjithë zemërë se aj ashtë një i vetēmi e i dērejti e j denji i biri i tinēzot, qi mbas gjithaqi mundimesh e mortiet u ngjall të tretēnē ditē; e nde e vonë mbas katërdhietē ditsh hipi përmbi gjithë qiellit e koret të engīvet, e ndenj mbë të diathët të atit vet posi nja i vetēmi biri i tī, andej kaha⁵⁶ pat ardhunē.

P. Pa më dishqāro⁵⁷ e më thuo gjākafshë për këtë artikullit të shtatë.

Xh. Unë ashtu ende mīrë e dī e mbesonj... (*fillon faqja 28*) se Krishti i më-shëriershim, ndë të sosmit të shekullit, pērsērī kā me zdripunē n

⁴⁸ *tē randënë*: (sot) të randinë;

⁴⁹ *en gjithë faljeshit*: prej gjithë fajeve. – Parafjalën buzukjane *en* Budi *sporadikisht* e ka riprodhuar së bashku me =-në nistore;

⁵⁰ *zotēnīsē*; *hyjnīsē*, natyrës hyjnore, perëndishmërisë;

⁵¹ *i pshtinē*: (nga kosovarizmi: *pshtimē*) i zi si bloza;

⁵² *ngushëllim* lavdi;

⁵³ *dobī*: fitore;

⁵⁴ *katërdhietē*: veigagizēm për suggegizmin: *dyzet*.

⁵⁵ *ta njohonē*: (lokalizēm fonetik), ta njohēnē.

⁵⁶ *andej kaha*: andej prej nga;

⁵⁷ *dishqaro* (ital.): sqaro shpjego;

qiellshit me të madh lavd e zotën⁵⁸ me gjukuom gjithë gjenitë e shekullit⁵⁹, e me dhanë gjithëkujnāj pagëtyrënë⁶⁰ e plotë e të dëreitë ò të ferrit ò të parrisit, jo mā tepërë ò ma mangu po ashtu sikundrëse kush ta meritonjë me vepërat e të bāmet të vet.

P. Pa më dishqāro e më thuo gjākafshë ende për këte artikullit të tetë.

Xh. Unë ashtu ende mbesonj mbë shpīrtinē shint qi vien atit e birit e ashtë i treti vetë⁶¹ n cē shēndrītātīt, e ndër gjithë kafshët i muitunē⁶² e j puçtuoshim posi ati e biri e zotynē i vërteti e j dërejti...

P. Pa më dishqāro e më thuo ndōnjë kafshë kenci artikulli cē nandë.

Xh. Unë (*fillon faqja 29*) ashtu ende mīr e dī e e mbesonj ... se ashtë një e vetēmeia shinteia kishë katolike, e cia ashtë të mbēliedhunitë e gjithë fēsë kērshtenē qi ianē pagēzuom e krezmuom, e mbesonjēnē mbē Krishtnē e mēshēriershim, e njohonē shintinē atē papē për të parē, se aj është bariu i xgiedhunē prei sinēzot, e j pari i gjithë fēsë kērshtenē, e aj nja i vetēmi e kā puçtetnē e plotē, dhanē prei sinēzot mbē këte shekullē me lidhunē e me zgidhunē ventē⁶³ Krishtit mēshēriershim qi ashtë mbē qiellt ... (*fillon faqja 31, radha 11*)

P. Pa më dishqāro e më thuo gjākafshë për këte artikullit të dhietë.

Xh. Unë ashtu ende mir'e dī e e mbesonj... se shinteja kishë katolike kā ndē dorët të vet dryenetē⁶⁴ e parrisit ende të ferrit, e puçtet me lidhunē e me xgidhunē, e gjithë shintetē sakramente të sajte janë mīrēfilli të vërteta e të dërejta e të plota... (*fillon faqja 32, radha 13*)

P. Pa më dishqāro e më thuo gjākafshë për këte artikullit të njëmbëdhietë.

Xh. Unë ashtu mīrē e dī e e zā besē... se n dite cē gjyqit kanë me u ngjallunē e përsērī me ardhunē mbē këte jetē gjithë të vdekunitē *proprie*⁶⁵ i cicili⁶⁶ me atē korp⁶⁷ e shpīrt qi pat ecunē përmbī dhēt... (*fillon faqja 33, radha 6*)

⁵⁸ *me... zotën*: me një të shkëlqyer zotërisht;

⁵⁹ *gjenitë e shekullit*: popujt i bites;

⁶⁰ *pagëtyrënë*: pagënë, shpërblimin;

⁶¹ i treti vetë: personi i tretë, veta e tretë;

⁶² i muitunë: (përvehtësuar nga Buzuku) i fuqishëm;

⁶³ *ventë*: në vend të;

⁶⁴ *dryenetë*: drynjtë;

⁶⁵ *proprie* (lat.): posaçërisht;

⁶⁶ i *cicilli*: sicilido;

⁶⁷ *korp*. Trup;

P. Pa më dishqāro e më thuo ndōnjë kafshë ende kenci artikulli cē 12.

Xh. Unē ashtu ende mirē e mbesonj e mā bukur e njof e e dī se p'r ata qi janë të mīrē e të fëshim të kērshtenē ashtë bām gati e trajtuom prei sinēzot parrīsi e regjēnia e qiellat plot me gjithē gazimendet⁶⁸ e ngushëllimet e kēnaqet të pasosuna të jetēs amēshuome e për të kēqīt e të pāfēt ashtë parekiuom⁶⁹ e bām gati mortia e jetēsē amēshuome e t'idhunatē mundimetē e ferit për gjithē jetē të jetēsē.

CIKLI POETIK MBI NGJARJET KRYESORE TË HISTORISË SË SHENJTË.

Sā të mēdhā janë të miratē e tinēzot, qi nē fajtoret na kā bām, e sā e madhe ashtë madhēshtia, e të pādijtunitē tanē (fletē 200-207, prkt. f. 225-239).

Riparaqitje e përmbledhur e brendisë.

Me periudhën habitore: *Sa të mēdha janë mirēsitē qē perëndia na ka bërē neve fajtorēvet, e sa e madhe është krenaria dhe padituria jonē*, autori ka formuluar lajmotivin (idenē udhëheqēse) të poemēs së vet.

Me një frymë (jo ironike antifetare, por) mendimi kritik, ne këtë ide do ta bëjmë objekt të një formulimi diçka më të përcaktuar e njëherëzi më të esullt: *Kotësia e ndërhyrjeve të perëndisë për “të ndrequr” njerëzimin “e pandreqshëm”*.

Si të hiqet *hyrja* qē zē vargjet 1-20, poema mund të ndahet në dy pjesë të një rëndësie së pabarabartë. Në *të parën* qē zē vargjet 21-100, përshkruhen ndërhyrjet e *tërthorta* të perëndisë; në *të dytën* qē zē vargjet 101-428, përshkruhet ndërhyrja e tij e drejtëpërdrejtë.

Në *hyrje* poeti madhëron durimin qē në një kohë të parë perëndia paska treguar ndaj kundërshtarëve të tij, e pikërisht ndaj banorëve të Sodomisë e të Gomorrës; - durim, të cilin poeti e shpjegon me dëshirën e perëndisë qē të kursejë këta të pabindur, e me shpresën e saj qē t'i shohë të penduar...

Pjesë e parë. Pikërisht për të siguruar pendimin e sodomitëve e të gomorrasve nga veset e tyre, perëndia u dërgon si predikues profitin Lot. Profeti Lot sodomitëve e gomorrasve u rikujton përmytjen, me të cilën

⁶⁸ *gazimend*: gazmend;

⁶⁹ *parekiuom* (ital.) i përgatitur.

perëndia në kohën e Nocut pat ndëshkuar njerëzimin e patenzonë; e i parlamjeron se edhe ata i pret i njëjti fat, në qoftë se nuk “kthejn mbarë”. Por sado mitët e, gomorrasit bëjnë veshin shurdhër, e madje venë deri atje sa të përqeshin të dërguarit e perëndisë. Atëherë (e vetëm atëherë) kaq i duruari perëndi zbaton edhe kundër tyre kërcënimin mizor të shfarosjes tërësore (vargjet 21-68).

Si përjashtim nga rregulla, perëndia më tutje (vargjet 69-84) tregohet i kënaqur me “pleqtë patriarkë”, i çliron nga robëria farsonike, e ua shton “farënë e fisnë”.

Por rregulla rihyn në fuqi, njerëzimi ribëhet i patenzonë, dhe perëndia ridërgon profetë të tjerë, e pikërisht profetët Eva, që e pësojnë më keq se profeti Lot... (vargjet 89-100). Me kaq merr fund pjesa e parë.

Pjesa e dytë. Mbasi kuptoi kotësinë e ndërhyrjeve të tërthorte për të shpëtuar njerëzimin e patenzonë, perëndia vendosi që për të njëjtin qëllim të zbresë vetë nga qielli mbi dhe.

Tani, ja në çka paska qëndruar këta të zbritur të vetë perëndisë nga qielli mbi dhe.

Zotnjënë të shënë Mëri
E ndrite me një rrezë.
Ani leva si nierī...

Pra, këtu kemi të bëjmë në një emër me fiksionin se perëndia *atë*, perëndia *frymë e shenjtë* dhe perëndia *bir* qenkan një perëndi *i vetëm*, e në anë tjetër me fiksionin e natyrës njëherazi hyjnore dhe njerëzore të perëndisë bir, d.m.th. të Jezu Krishtit.

Zaten tërë pjesën e dytë të poemës e përbën ritregimi i *lindjes së Krishtit* (vargjet 109-163), i *jetës mrrekullbërëse* (vargjet 164-180), i *darkës së fundit me spostujt* (vargjet 181-208) i *trathtisë së Judës* (209-248) i *gjy-kimit* (249-340) i *keqtrajtimeve* i (341-368), i *shpënies në vendin e kryqëzimit* (vargjet 369-392), i *kryqëzimit* (vargjet 393-412), i përshtypjes mbi shikuesit (vargjet 413-428).

Vërtje letrare Megjithatë karakterin e saj *narativ*, poemën e përshkon një *notë lirke*: gati vazhdimisht autori i sillet perëndisë drejtëpërsëdrejti, ndërhyr në përshkrimin e ngjarjeve duke shfaqur adhurim ndaj Krishtit e urrejtje kundër xhudhinjve.

Metrika. Poema ndahet në 107 strofa katër vargjesh; të gjithë vargjet janë tetërrokësh, dhe të gjitha rimat të alternuara: *abat, adcd, efef* e kështu e tutje.

Jo të gjitha strofat përbëjnë nga një njësi kuptimore të vetëmjaftueshme: ka rasje ku foljes së vargut të katërt të një strofe plotësi i rrethanës ose kundrine i gjindet në vargun e parë të strofës pasuese. Por edhe në fund të strofave *kuptimisht të papërfunduara* autori në tekstin vet ka shënuar gjithmonë një pike, p. sh.

Kam’e duor ia gozhdoi (pikë)
Mb’ate kryq të madhe, sã

Nga kjo përdorje kaq e pavend e kësaj shenje të pikësimit shihet dëshira e autorit që mvetësisë së strofës si njësi metrike t'i përgjigjej mvetësia e saj si njësi kuptimore. Këtë dëshirë autorit do t'ia ketë frymëzuar qëllimi më i përgjithshëm për t'i bërë lexuesit sa më të lehtë nxënien përmendësh të poemës.

Të njëjtit qëllim i shërben edhe përpjekja e dukshme e autorit në një anë për t'u siguruar strofave të njëmbasnjëshme një ndërlidhje kompozicionale sa më të kënaqshme e, në anë tjetër, për të ndërtuar këto strofa simbas një metrike sa më të rregullt; - metrikë që përfshin a) *masën* ose numrin e rrokjeve të çdo vargu, b) *ritmin* ose intervalet e qëndrueshëm midis rrokjeve të mbitheksuara, dhe c) *rimën* ose barazinë e dy vargjeve në tingujt fundorë të dy fjalëve fundore.

Tani përkritazi me masën duhet thënë se Budit nuk i ka ndodhur gjithaq rrallë që zanoret e gjata t'i barazojë *edhe brenda vargjeve* me nga dy rrokje; kështuqë mjaft tetërrokësh të autorit tonë për ne të sotmit do të ishin përkudrazi shtatërrokësh prkt. Gjashtërrokësh, p.sh.

Sī të mund, i pāfati/
Qi nē na kie bām/
Gjithë vrām me rrufē/ etj.

Sā jē i duruom/
E zotynē gātī
U bā liqē i zī/ etj.

Nga dy theksat ritmikë të çdo vargu; vetëm i dyti është i qëndrueshëm mbi rrokjen e shtatë; kurse i pari luhatet, sepse bie herë mbi rrokjen e dytë, herë mbi të tretën herë mbi të katërtën, p.sh.

Qi *deshe* me i duruom/
Sikundrēse meritoinē/
qish bashi ndē mo të para/ etj.

Tē mos janë dēnuom/
Si të *shkruomitë* thotē/
Aio *gjind* e pāfē / etj.

Ndonjë të *keq* s'ua dhē/
Mosni *ashtu* gjithëmotnē/
E Sodimitēvet u thē/ etj.

Pra, nuk mund të mohohet se Budi ka marrë liri jo të pakta si me masën ashtu edhe me ritmin.

Gjithashtu shumicën e vështirësive të rimës Budi i ka kapërkyer vetëm me çmimin e këtyre dy palë lirive poetike (për të mos thënë: ekspedienteve teknikë).

Në radhë të parë vjen numri relativisht i madh i asonancave të mirëfillta e të pamirëfillta, siç janë këto që pasojnë:

*i nalti; i pafāti; dave; ngjalle;
darkë; ngratë; pshtinë; të ginë;
rrifnë; qëndisnë; tenëzotnë; shokë;
i fortë; motnë etj.
përgëzime; mixyrë; dritë; grykë;
priti; lypi; ushtërt; sÿ; me qenë: anë e p'r
anë; me folë; me një fjalë etj.*

Pastaj vjen shpërdorimi i trajtave foljore si fjalë rimuese: në poemë nga 428 fjalët që rimojnë njëra me tjetrën, jo më pak se 240 janë pikërisht folje. Për më tepër në 33 strofa (të një poeme që ka vetëm 107 të këtilla) të katra fjalët rimuese janë trajta foljore, p.sh.

*Qi deshe me i duruom
Disa qi të kundërshtojnë;
E s' deshe me i ffunduom,
Sikundrëse meritoinë etj.*

Përse kështu? – Sepse rimat foljore gjinden pa krahasim më lehtë se rimat jo-foljore. Edhe me të vërtetë, foljet rimojnë në *mbaresat e tyre të përbashkta*; për pasojë rimën foljore e përbën ky apo si *element merfematik që rimon pikërisht me vetveten*.

Për të mposhtur pengesat e rimës Budi shumë më rrallë ka cenuar përbërjen fonetike të kësaj apo asaj fjale, p.sh. të përemrit *teje*:

*Ndonjë të keq s'ua dhë
A të nktheinë prei tee*

Autorit tonë idenë e këtij cenimi do t'ia ketë sugjeruar indentiteti mashtrues i paraqitjes grafike: *dhes: tee*.

Për pasojë papërsouritë në metrikën e Budit nuk janë as të pakta, as të parëndësishme. Asgjëmangu meritat e Budit edhe si teknik i vjershërimit mbeten që mbeten të pamohueshme për këto tri arësye:

Në mbarë letërsinë shqipe të vjetër Budi është i pari vjershërues i një fryme të gjatë: ciklin poetik, botuar si shtojcë e Doktrinës së krishterë, e përbëjnë 14 poema prej gjithesejt jo më pak se 1844 vargjeshe;

Në tërë këtë cikl Budi ka praktikuar të njëjtën metrikë e për pasojë i është përmbajtur një skene së vetme;

Me gjithë vështirësitë e një praktike të këtillë ai nuk ka rënë në vesin e laramanisë leksikore, në shentimin e pabarazisë stilistike: përkudrazi tërë ciklin e karakterizon përshtatshmëria e mjeteve të shprehjes dhe qëndrueshmëria e nivelit artistik.

Një tjetër meritë artistike e ciklit poetik të Budit është sintaksa e thjeshtë, e lehtë, sitili i shkurtë e i shkathët; kurse prozën origjinale të autorit tone e karakterizon stili periodik, e madje fryrje retorike.

Prandaj edhe dubletet sinonimikë, që hasen gati në çdo hap te Budi prozator, janë relativisht të rrallë në ciklin e tij poetik.

- Oh zoti im fort i nalti,
 Sā jē i duruom!
 Si të mund, i pāfati,
 4 Gjithë me i kallëzuom?
- Mëshërrier aqë sā,
 Zoti im, qi⁷⁰ kemi pām,
 E të mira të mëdhā,
 8 Qi nē na kie bām;
- Qi deshe me i duruom
 Disa qi të kundrështoinë;
 E s' deshe me i tfunduom,
 12 Sikundrëse meritoinë;
- Po prite tue vonuom,
 Ndōnjë të keq⁷¹ s'ua dhē,
 O zoti im i ngushëlluom⁷²,
 16 A të nktheinë prei tee⁷³;
- Të mos jenë dēnuom,
 Gjithë vrām me rrufē,
 E ndë zjarm të amëshuom,
 20 Dām e larguom n tee.
- Prāshtu e dërgove Lotnë;
 E Sodomitëvet u thē:
 “Mosni ashtu gjithë motnë,
 24 O Sodomī e Gomorē.

⁷⁰ ... që..., ... qi...: këto dy fjalë (e sidomos e para) si të thuash nuk kuadrojnë me ndërtimin e fjalisë (Ndoshta vargjet 5-6 do të mund të ndreqeshin kështu: *Mëshërrier sā e sā/ Zoti im, na kemi pam*);

⁷¹ *ndōnjë të keq*: mbiemri i substantivuar është i *gjinisë asnjane* (ne të sotmit do të thoshin: *ndonjë të keq*);

⁷² *i ngushëlluom*: i lum, i lavdishëm (si tek Buzuku);

⁷³ *prei tee*: drejt teje, tek ti; 26 *mot*: kohë: 32 *ndë jetët*: në botë;

Si të shkruomitë thotë,
 Lini mkatnë e nktheni mbarë!
 A s'ë dini tenëzotnë,
 28 Qish bani ndë mot të parë;

Kūr e patnë harruom
 Ajo gjind e pāfē,
 Qi qenë ndë mot të shkuom
 32 Ndë jetët përpara nē?

Mb'atëherë kūr mā
 N cē madhit mkati cē tyne
 Gjithë dheu u pēgā⁷⁴,
 36 E u çart⁷⁵ përpara tyne;

S'i ndëjeu as i priti,
 As faqenë ua dëftoj;
 Po mēnīnē e nxiti⁷⁶,
 40 Kēnso jete i faroi⁷⁷.

Ashtu ende një mēnī
 Ashtë, e keqeja, trajtuom;
 E zotynë gatī
 43 Gjithëve me u faruom.

P'r atë mkat të mallëkuom
 Qi bani ndë Sodomī,
 Kini me qenë tfunduom
 48 E bām liqē i zī".

Të cīnē⁷⁸ veç e qeshnë,
 E s'doinë me i mbesuom;
 As me nkthyem nukë deshnë,
 52 As mkatit me u pēnduom.

⁷⁴ *n cē madhit mkatit cē tyne/ Gjithë dheu u pēgā*: këtu folja (*u pēgā = u ndy*) përbën figurë;

⁷⁵ *u çart* (gegizëm verior): u prish;

⁷⁶ *nxiti*: shfrenoi;

⁷⁷ *Kēnso jete i faroi*: i shfarosi nga kjo botë;

⁷⁸ *Të cīnē*: të cilin (nisja e një fjalie së *pavarur* me përemrin *lidhor të nyjshëm* është një shfaqje jo e pazakontë në sintaksën e italishtes);

Prāshtu si e mērzite⁷⁹
 Atē mkat tē mallēkuom,
 S'i ndējeve as i prite,
 56 As mā me i duruom⁸⁰.

Po n qiellshit urdhēnove
 Mēnīnē pēr gjith'ane;
 I dogje, i pērvēlove,
 60 Hī e pluhunē i bane.

Qytettē ua rrēzove
 Me një tē madhe mēnī,
 Atē vend e mallēkove:
 64 U bā liqē i zī.

Tē madh gjyq⁸¹ e mēnī,
 Zoti im, qī kallēzove;
 Qī një frymē pēr mēngjī⁸²
 68 Anco gjindje s'e lēshove.

Nde e vonē ata pleqtē
 Patriarkē i bēkove,
 Se i gjete tē dērejtē;
 72 Sā kafshē u pērmetove⁸³,

E ua dhē pēr tē çpeijtē;
 Farēnē e fisnē ua nçtove,
 E u largove tē keqtē;
 76 Anēmiqshit i lēshove;

Ke qenē kaq ndē robī
 (E tē lirē⁸⁴ dëshëroinë

⁷⁹ *mērzia*: kētu folja *mērzitur* është përdorur në kuptimin që ajo ka në sllavishten, nga e kemi huazuar, dmth. në kuptimin: *urrryer*;

⁸⁰ *As mā me i duruom*: as mā nuk i durove;

⁸¹ *gjyq*: denim;

⁸² një frymë pēr mēngjī: pēr t'u krahasuar me shprehjen: *një thërrimë pēr ilaç*;

⁸³ *u pērmetove* = u premtove;

⁸⁴ *tē lirē*: liri; 80 magjypëtē: Egjiptianët;

- Ndër të tierë regjënī)
 80 Ke Magjypëtë puçtoinë⁸⁵,

 Ke s'ish kafshë mbë të ginë⁸⁶,
 As kishnë të ngushlluom;
 Veçë n tee prisnë ndimë,
 84 O zoti im fort i lëvudom.

 Prāshtu more nde e vonë
 Profetëtë Eva dërgove,
 Si të shkruometë thonë,
 88 Sā kafshë u ligjërove.

 Të cītë s'i mbesojnë,
 As doijnë me i ndëgjuom;
 Po i shāinë e i çmoin⁸⁷,
 92 Ata tue i belbëzuom.

 Disa tue i munduom,
 Me gurë tue i vrām;
 Disa tue i sharruom;
 93 E përgjymsë tu i dām.

 Ndier' atje u shumuo,
 Zoti im, mkati i tyne;
 E mbë qiellt t'u dëftuo,
 100 Plot t'idhunë e plot nëkime.

 Prāshtu mā s'vonove,
 Këto kafshë tu i pām;
 As tietërë s'u dërgove,
 104 Si tierëtë me i vrām.

 Po u çkule⁸⁸, perëndī⁸⁹,

⁸⁵ *puçtoinë*: kishin pushtetin, sundonin;

⁸⁶ *mbë të ginë*: sa për t'u nginjur, në sasi të mjaftueshme;

⁸⁷ *çmoinë*: përçmonin;

⁸⁸ *u çkule*: u shkëpute;

⁸⁹ *perëndī*: Budi këtë fjalë e ka përdorur jo në kuptimin e sotëm (sepse në kuptimin e sotëm Buzuku e Budi njohin vetëm fjalët: *ynëzot*, *zotynë*, *zot*; kurse Bogdani edhe fjalën: *hyj*),

- N qiellshit atie ke jë;
 Zotnjënë të shënë Mëri
 108 E ndrite me një rrezë.
- Ani leve si nierë
 Për në të pāfatë
 Me të madhe shintëni
 112 Virgjine n cë pāmkate⁹⁰.
- E s' deshe me u përziem
 Ncë sqimë e ndë madhështi,
 Po vendi të qe pëlqyem
 116 Me lēm ndë vobëzi⁹¹.
- Se të vobegjitë deshe,
 Madhështia s'të pëlqej
 Ndë një hūr qi i veshe,
 120 Si dielli u shkëlqej.
- Sikundrëse kush e priti⁹²,
 Drita iote kūr leu,
 Gjithë qiellte i ndriti,
 124 Gjithë shekulli shkëlqeu.
- Engjītë këndoinë,
 Qiellshit vijnë përdhë,
 Lavdinë tand kallëzoinë:
 128 Se ndrite shintenë fë.
- E dielli bani dritë,
 Gjithë dhënë e pëlqej⁹³;
 Si e kish zakon përditë,
 132 Mā tepërë shkëlqej⁹⁴.

por në kuptimin: *perandor, mbret*; kurse nga Matrënga e njëjta fjalë është përdorur në kuptimin: *mbretëri*;

⁹⁰ *Virgjinë n cë pāamakte*: rregullisht pritej: *N virgjinë qe pāmkate*;

⁹¹ *Po vendi të qe pëlqyem/ Me lēm ndë vobëzi*; kallëzuesi (të qe pëlqyem) ka dy kryefjalë (vendi, Me lēm ndë vobëzi) që janë lëshi *me lēm ndë vobëzi* nuk mund të interpretohet si ndajshim i fjalës *vendi*; pra kjo fjali është e një sintakse të çalë;

⁹² *Sikundërse kush e priti* (?) për gjithë ata që e prisnin;

⁹³ *Gjithë dhënë e pëlqej*:... e bëri të pëlqyeshëm;

E regjinjtë vijnë tÿ,
 Zoti im, me t'adhëruom;
 Me ndër me dhunët
 136 Dheu cë ve ishnë nçuom.

E tiera mërekullë,
 Qi s'kanë të numuruom,
 Ke del dielli e rr⁹⁵,
 140 Sā qenë kallëzuom.

Mb'atë ditë kūr leve,
 Zoti im, mbë këte dhë,
 E nëve na çpërbleve,
 144 Na ndrite shintenë fë.

Anco virgjëne lëvduom
 Posi luleia zbërtheij,
 Faqia iote ngushëlluom
 148 Gjithë dhënë e shkëlqej.

E cia për gjithë herë
 Nëve na bëkoij,
 E me lavd e shumë ndere
 152 Engj^{it}ë i ngushëlloij.

Nde e vonë sā të vduom⁹⁶,
 Zoti im, ti qi pësove;
 Këte ijetë tue shkuom,
 156 Sā t'idhunë ngjënove.

Me gjak tand të pāçmuom
 Shekullinë e shelbove;
 Mkatit ka qenë rrëzuom
 160 E sēnxhirit⁹⁷ i lëshove.

⁹⁴ Si e kish zakon përditë/ *kā tepërë shkëlqej*: (?) shkëlqeu më tepër nga ç'e kish zakon përditë;

⁹⁵ *Ke del dielli e rr^{it}*: prej nga lind deri ku perëndon dielli;

⁹⁶ *të vduom*: dëbime, përndjekje;

⁹⁷ *sēnxhirit*: prej zinxhirit, nga vargonjtë;

Aqë sã nde e vonë
Të njofti gjithë nierī
Se erdhe për mkatet tonë,
164 Me sã mërekullī.

Ke nginje një ushtērī⁹⁸
Me pak bukë qi u dave;
T'verbënet u dhë sý,
168 E të vdekunit' i ngjalle.

T'pāgojëvet me folë,
E t'shurdhënet me ndëgjuom
T'i ua dhë⁹⁹ me një fjalë¹⁰⁰,
172 E gjithë qenë shënuom¹⁰¹.

Të fëlliqmit' i dëlire,
Ungjillë e predikove;
Me sã shpëresë e hire,
176 Nëve na ngushëllove

'Nde sã mërekullī
Qi bane mbë këte jetë,
S mun i shkruonjë nierī,
180 As mun i kuitonj u vetë.

Nde e vonë mb'atë darkë,
Ma të mbrapënet¹⁰², u dave
Me apostuit të ngratë,
184 Kūr kambëtë ua lave.

N'ate predikim të gjatë
Sa kafsh' u kallëzove;

⁹⁸ *një ushtarī*: një mizëri, një turmë;

⁹⁹ *T'pagojëvet me folë./ E t'shurdhënet me ndëgjuem/ Ti ua dhe*: elementi –a në grupin përemëror *ua* është i çregullt; sepse ky element përfaqëson përemrin *e (atë)*, me të cilin nuk mund të përsëritet pleonastikisht një paskajore: *me folë, me ndëgjuem*;

¹⁰⁰ *me një fjalë*: (jo në kuptimin: *shkurt*, por në kuptimin) vetëm me një fjalë goje, pa ndonjë ndërhyrje tjetër përveç shqiptimit të një fjale;

¹⁰¹ *shënuom* (gegizëm ndërkohësisht i zhdukur kundrejt toskizmit) shënuar;

¹⁰² *Ma të mbrapënet*: më të fundit;

Me t'ambla fialë si mialtë
188 Ndë zemër'i ngushëllove.

Ndë të prunjëtë i mësove,
I mbushe plot besë e fë;
Ndë bukët qi bëkove,
192 Korpnë tand aty ua dhë;

Me të cīturdhënove
Një shinj¹⁰³ me qenë ndër nē,
E për jetët na forcove,
196 Të mos jemi dām n tee.

Nde e vonë i kungove,
Gjithë tue t'adhëruom;
E ndë fët i forcove,
200 O zoti im i ngushëlluom.

As Judesë s'ia mengove,
Traditorit¹⁰⁴ mallëkuom;
Po me shokët e kungove,
204 E i qe për të dënuom¹⁰⁵.

Se dialli ia kish msuom
E ndë ment të tī shtīm
Fënë me reneguom¹⁰⁶,
208 Ndë të madh të keq me hīm.

Prāshtu tryeset u nçuo,
Tinëz vote ligjëroi,
e xhudhīt u paituo;
212 Zoti im, të traditoij.

Sa e madhe lakēmī
*Temerene ekverbuom*¹⁰⁷,

¹⁰³ *shinj*: shenj;

¹⁰⁴ *Traditorit*: tradhtarit;

¹⁰⁵ *E i qe për të dënuom*: e ky kungim qe për të një dënim;

¹⁰⁶ *reneguom* (itla.): mohuar;

¹⁰⁷ *temrene ekverbuom*: ndoshta duhet lexuar kështu: *të marrënë ka verbuom*.

Ke po rrīj, errë e zī,
216 Ndë vetëhe tu kuituom

Denarëtë¹⁰⁸ me i nxirrë,
i i kishnë përmetuom,
Mā desh me qenë vdierrë
220 Se n doret me i lëshuom.

S'e kuitoij tenëzotnë,
Vo¹⁰⁹ i muor mirëfilli;
E xhudhītë për shokë,
224 Me të cīt e mbërrini.

Gjithë nd'armë e ndë pecirë,
Qirītë u bainë dritë;
Gjind e keqe për mixyrë,
228 Me i pām kishnje frikë;

Ke vijnë me një furī,
Si gjerpinj të farmakuom¹¹⁰,
Ō si një zogorī
232 Gjithë uqshi cē turbuom

E Juda përpara tyne,
Traditori tu i msuom,
Këte shinj ua dha atyne
236 Tÿ me të kallëzuom;

Tu¹¹¹ u thanë: bani dritë,
E fort mirë të qëlloni,
Të cīn' u të marr n grykë,
240 Aij ashtë, mos e lëshoni.

Ashtu erdh, e mb'atë horë¹¹²
Si qeni të përgëzoij;

¹⁰⁸ *Danarëtë*: të hollatë; 222 *Vo*: vajti;

¹⁰⁹ e mbërrini: ia mbërrini, arriti në vendin për ku ishte nisur;

¹¹⁰ *të farmakuom*: (me kuptimin veprues) që farmakos, helmatis;

¹¹¹ *Tu*: tue, duke;

¹¹² *horë*: orë;

Si me gojë ashtu me dorë,
244 Të puthi: të kallëzoij.

E Xhudhītē gatī,
Zoti im, tue përgjuom,
Të mshīnē me mēnī,
248 S'tē lanē as me ligjēruom.

Po të qellē¹¹³ ke Ana
E Kaifa me të munduom,
Keq idhunē¹¹⁴ e për të zanē¹¹⁵,
252 O zoti im i ngushëlluom;

Ndë të cīt kurt të shkretë
Gjithë plot me madhështī
Sā fialē si shigjetē
256 I lëshojnē për mēnī;

Zoti im, me të gjukuom,
Kēncō jete me të dām,
Aqē idhunē e helmuom
262 M shēplakē tue të rām

Gjith'idhunē e plot mēnī,
Zoti im, të shkoinē pranē;
E shtrembēnē dëshminjēnī¹¹⁶
264 Kundra t̃y tue thanē.

As kuitoijnē tenēzotnē,
As udhēnē të dërejītē,
Tue folē për të nkotē
268 Si të rītē ashtu pleqtē

Të cītē s'i ndishkove,
As ua more mbē mēnī;
Po amblēth u ligjērove.

¹¹³ *Po të qellē: po të suallnē;*

¹¹⁴ *keq idhunē: egërsisht, plot urrejtje;*

¹¹⁵ *me të munduom: ..., e për të zēnē: me të munduom, ..., e me të zanē;*

¹¹⁶ *deshmirnjēnī: dëshmi (tek të vjetrit: dëshmi = dëshmitar);*

272 Prunjëtë e plot shintënī.

Ma ata s't'i mbesoinë,
As n tēie kishnë frikë;
Po shāijnë e të mundoīnë

276 Mb'atë natë aty e n dritë¹¹⁷

Ani nesëret ke ndodhnë
Sā gjind e trimënī¹¹⁸,
Gjithë bashkë u mbëlodhnë,

280 Tue folë kundrë tÿ.

Aty Kaifa urdhënoij,
Shtrembënë tue shukuom,
Këq lidhunë e të dërgoij

284 Pilatit me të gjukuom.

Të cītë si të nisë,
Aqë gjind e trimënī,
Gjithë dhambëtë kërësisnë,

288 Gjithë shtijnë kundrështī.

Gjith' udhësë tue shkuom,
Sā t'idhunë të dhanë;
Shtrembënë tue dëshmuom,

292 Pilatit aty i thanë:

O gjukatësi i fortë,
Ban-e këtë ligj ndër nē,
Si e pate gjithë motnë,

296 Një zakon të mirë n tee.

Kūr të thërresmë m zā
Kaqë gjind e trimënī,
E me gjā e pā gjā¹¹⁹

300 Vdīrr-e këtë nierī

¹¹⁷ *aty e n dritë*: nga ai çast deri në mëngjes;

¹¹⁸ *gjind e trimënī*: popull dhe ushtarë;

¹¹⁹ *E me gjā e pā gjā* : qoftë me faj, qoftë pa faj;

Se kÿ, sa për të lanë,
 Na baijmë dëshminjënī,
 Qi¹²⁰ çprishi zakonë tanë
 304 E na nxuor zakon të rī.

E Pilati i helmuom,
 Posi qeni i pëganë,
 i e kish zakonë msuom¹²¹
 308 Gjākafshë me ij dhanë¹²².

S'e kuitoi tenëzotnë,
 As udhënë të dëreijtë,
 si ish msuom gjithëmotnë
 312 Me bām gjithë të keqtë¹²³.

Po u foli me të mirë
 Sā fialë e përgëzime,
 E idhunë për mixyrë¹²⁴
 316 Ua dha vullëndetsë tyne¹²⁵.

Qi ata me e munduom
 Pā faij pā detyrë¹²⁶,
 Aqë idhunë e helmuom
 320 Atyne u dha të lirë.

Nde e vonë pak qi priti¹²⁷,
 Plot të keq tue kuijtuom,
 Uijë duoret u lypi¹²⁸,
 324 Me ta tue ligjëruom.

¹²⁰ *Se ky, sa për të lanë, Na baijmë dëshminjënī, Qi çprishi...*; Sa për të të larë ty (me qëllim që të shkarkosh ti nga përgjegjësia), na bëjnë dëshmi se ky... – Pra, lidhëza *qi* është e tepërt;

¹²¹ *Se e kisha zakonë mësuum*: rezultat kombinimi i dy shprehjeve: “si e kish zakonë” dhe “si isha mësuum”;

¹²² *Gjākafshë me ij dhanë*: që t’i jipnin ndonjë mitë;

¹²³ *gjithë të keqtë*: të gjitha të këqiat;

¹²⁴ *për mixyrë* (ital.miseria): për mynxyrë;

¹²⁵ *Ua dha vullëndetsë tyne*: e la në mëshirë të tyre;

¹²⁶ *detyrë*: borxh;

¹²⁷ *pak qi priti*: pas si priti, mbasi priti pak;

¹²⁸ *Uijë duoret u lypi*: u tha t’i qitnin ujë duorvet, u kërkoi ujë për t’u larë duarsh;

Se unë jam i dëlirë
 Gjaku çë dërejtë e lām,
 Pā faij pā detyrë
 328 Ju qi doni me e vrām.

Të cītë përnjëherë
 M zā thirrñë tue thanë:
 Gjaku i tī le të bierë
 332 Mbë nē e mbë bijzit tanë.

Po na vetë ta mundojmë,
 Të i apmë uthullë e pshtimë¹²⁹,
 Zemërënë t'amblētojmë.
 336 Të na ndienjë të ginë.

Nde e vonë përnjëherë
 Një më nja¹³⁰ thërrisnë mb zā:
 Pa qish itni, o të mierë,
 340 Õ qish i pritni mā.

Ashtu gjithë u mbëlodhnë,
 Kūr ndienë të lirë,
 Kaha qenë e kedo ndodhnë
 344 Të këqī për mixyrë.

Disa idhunë e rrifnë,
 Ke ish lidhunë e shtërnguom,
 Gjithë ndë gjak ia qendisnë
 348 Atë shtat të ngushëlluom.

Disa tu e belbëzuom¹³¹,
 Ndë faqet tue e pshtëm,
 Shtrembënë tue shukuom,
 352 Si uqtë me e përpīm.

Disa nde shumë n cë tierash
 Mundime i kishnë siellë,

¹²⁹ *pshtinë* (gegizëm verilindor); blozë, thirr, çagjë;

¹³⁰ *Një me nja* : (gegizëm verilindor) njëri mbi tjetrin, njëri mbas tjetrit;

¹³¹ *tu'e belbëzuom*: (gegizëm verilindor) duke ia përqeshur mënyrën e të folurit;

Disa një kunorë ferrash
 356 Për krye ia kishnë pshtuellë.

Gjithë ndë të keq forcuom,
 Gjithë n cë mirashit dām,
 Gjithë doinë m'e munduom,
 360 Gjithë doinë me i rām.

Ndë zemërë t'idhënuom,
 Të këqia fialë i flisnë;
 E me gojët farmakuom
 364 Mbë te dhambëtë kërshisnë.

Nde e vonë si pānë
 Se fialë e tyne shkoij,
 Gjithëqish deshnë e bānë,
 368 Posi mendia u kujtoij,

Aty mā nuk'e lanë
 As një orë me pushuom,
 Po një kryq të rand'e dhanë,
 372 Aqë idhunë e helmuom.

Gjithë tue e forcuom¹³²
 Mbë kraha të vet ta shpierë;
 Gjithë rrafunë e munduom,
 376 Keq e nisë me e vdierrë.

Të cinë ngrykë e muor,
 Me të dashunë e mbërthei;
 Mbë kraha të vet e prur¹³³,
 380 Me ta duol e po vej.

Gjithë bashkë tue shkuom,
 Përmiedis gjithë pazarit,
 Ndërmiet e kishnë rrethuom,

¹³² *tue e forcuom*: (kalk kuptimor nga italishtja) duke e shtrënguar;

¹³³ *prur*: (kohë e kryer e një foljeje *veprorë*, e cila në të tashmen do të ketë bërë *prier*: së këndejmi gegizmi i sotëm *pjerr*, *pora*, *pir*, *pjerrë*; kështu shpjegohet edhe trajta *joveprorë* e toskërishtes: *prirem*): përkuli, anoi;

384 Keq e hiqnë për litari.

Ndier' e qëllë me frikë
Mbë ventë pādëlrirë,
Aty ke për gjithë ditë

388 Gjak banëij e mixyrë.

I cili si e mbërrini,
Gjithë dirsunë e munduom,
Thirrënjë gjithë: mos e lini

392 As një orë me pushuom;

Po mbë kryqt të naltë e vini,
Me gozhdë tu e gozhduom;
Kambë e duor të ia zini,

396 Mos iknjë me shpëtuom.

Nde e vonë nja i rā,
E përdhë e rrëzoj;
E ndë gjak të tī u lā,

400 Kamb'e duor ia gozhdoi

Mb'atë kryq të madhe, sā
Gjithë shtatnë ia shëmtoij
Gjithë populli e pā,

404 Xhudhītë i ngushëlloij.

Ani gjithë me një zā,
Shoqi shoqnë po ndimoinë;
Naltë e ngrijtinë, sā

408 Gjithë gjindia e shukoinë.

Aqë idhunë e helmuom,
Sā qish me thanë s'di,
Disa tue e belbëzuom,

412 Disa bijnë n grusht veti.

Tue pām aqë kafshë
E mundime për mēnī,
Si përsipëri i thashë

416 E përfundit përsērī.

Sā s'mund me kallëzuom;
 Se shumë të flit nierī,
 Sā qenë kallëzuom
 420 Shinje e mërekullī

Mb'atë ditë tu munduom
 Zotnë tanë për mēnī,
 Gjithë gjindia tu shukuom,
 424 Tu rā n grusht vetī.

PASQYRA E T'RRËFYERIT

I. Të rekomenduom e të porësitunë upeshkepinjet e vikarinjet¹³⁴ e gjithë sã tjerë prelat¹³⁵ gjindenë ndë gjuhut tanë t'arbëneshë.

Riparaqitja e përmbledhur. Kundër gjithë atyre qi nuk kursyen orvatjet e veta për të pamundësuar botimin të *Pasqyrës* dhe *Ritualit*, Budi do të ankohet botërisht (për shkak se parshikon vazhdimin e fushatës së tyre armiqësore *edhe* kundër veprave të botuara, e) jo me ndonjë qëllim vetëmburrjeje të tërthortë: edhe me të vërtetë Budin deri veprat e mëparshmë, makar të përhapura vetëm prej ndriçimtari fetar popullor të mburrej drejtë për së drejti.

Keqësimi i vazhdueshëm i gjendjes së katolikëve shqiptarë dhe i klerikëve të tyre detyroi Budin që të vejë në Romë për të kërkuar ndihmë. Papa dhe kardinalët prematuan se do të shqyrtonin kërkesat e tij; por, për shkakun kryesor të pengesave të ngritura nga “qishmos kundrështarë e shtiekëq”, ai arriti të shtypë vetëm Doktrinën.

Në pamundësi për të shtypur vepra të tjera, autori ynë ndërmoi një udhëtim pelegrinazhi deri në Shën-jakob të Galisisë (Spanjë). Mbas 18 muajsh ai u kthye në Romë, ku e priste një letër e upeshkopit të Arbënit me një vlerësim pozitiv për Doktrinën. I trimëruar nga kjo letër, Budi me iniciativën e vet shqipëron një konfesionari papnor, kompetent për lejimin e shtypit, origjinalin e shqipëruar e gjen të përpërshtatshëm; kështu që Budi detyrohet të shqipërojë një origjinal të dytë, të caktuar nga ky funksionar. Por shqipërimi i këtij origjinali nuk e kënaq vetë Budin, i cili prandaj i përvishet shqipërimin të një origjinali të tretë.

¹³⁴ *vikarinjet*: zevendës-ipeshkvet;

¹³⁵ *prelate*: klerikëve të mëdhenj;

Për shtypin e veprës nevojitej një vërtetim mbi njësinë e përkthimit me origjinalin nga ana e ndonjë shqiptari me doktorat; - shqiptar, të cilin Budi mezi e gjeti më në fund jashtë Romës, por i cili autorin tonë e priti me një mënyrë të panjerëzishme, e madje çnjerëzore.

Mbas kaq pengesash e poshtërimesh Budin nuk mund të mos e push-tonte një krizë dëshprimi. Por mbas kapërcimit të kësaj krize autori ynë u bë ende më i vendosur për të vazhduar më tej veprimtarinë e tij prej ndriçimtari fetar popullor. Vetëm kështu mund të shpjegohet fakti se ai, ende pa pasë siguruar shtypin e *konfesionarit*, iu përvesh shqipërimin të *ritualit roman*.

Më në fund me arritjen e Simon Ngjeqit në Romë e tërë pozita e Budit u përmirësua përtej çdo shprese. Te ky bashkatdhetar, të cilin funksionarët papnorë e njihnin për “njeri të dijtëshim e plot me letërë”, autori ynë gjeti një vlerësues entuziazt të shqipërimeve të tij, e një përkrahës të vendosur të botimit të tyre.

Vërte ky botim u shty nga vdekja e papritur si e Simon Ngjeqit ashtu e papës Palit V; por kjo shtyrje qe e parëndësishme.

Për më tepër mbasardhës i Simon Ngjeqit në selinë e ipeshkvisë së Zadrimes u emërua pikërisht autori ynë.

Në përmbyllje Budi u bën thirrje jo vetëm lexuesve për ta mbrojtur nga kundërshtarët, por edhe vetë kundërshtarëvet për të rishikuar qëndrimin e tyre të padrejtë ndaj veprave të tij.

Vërejtje letrare. Si rezultat i rritjes së besimit në vetvete e njëherazi i mposhtjes së pengesave të shtypit, autori tonë parthënia e pranishme i ka dalë pesë- a gjashtëfish më e gjatë se ajo e Doktrinës.

Themi; “i ka *dalë*”, sepse kundrejt karakterit idiomatik të shqipes së Budit si përkthyes qëndron karakteri spontan i stilit të tij si shkrimtar. Ndër-kaq mospreokupimi i Budit për teknikën redaksionale të punës së shkrimtarit, e për pasojë prirja e tij për të shkruar si të thuash nën diktimin e frymëzimit të parë bie në sy më fort në parthënie e pranishme se në atë të Doktrinës.

Vija kompozicionale është bërë më e padallueshme, shpërdorimi i stilit periodik më i pakufizuar, dubletet oratorikë prkt. çiftet sinonimike më të dëndur (p.sh. ndër të *t'pëganëvet* e të *t'pāfëvet* tue *i vūm roe* e bukur tue *i konsideruem*, me *avizuem* e *me bām me dijtunē*, *mengjī*, e *remdie hir e gracie*, me *invidient* e *resēt* etj.

Gjithashtu tranzicionet nga njëra ide te tjetra paraqiten tepër të pashkathët dhe monofonë (*E nde e vonë*) prkt. *E kështu nde e vonë: Të cinë kafshë; E cia kafshë; Të ciatë kafshë; I cilli; Të citë, Të cinë*).

Asgjëmangu stili gati vazhdimisht periodik asgjëkundi nuk të bën për-shtypjen e ndonjë artificialiteti. Përkundrazi ndonjëra nga periudhat e stërgja-ta të rrëmben jo vetëm me karakterin pasional të brendisë, por njëherazi edhe me artin e pamohueshëm të shprehjes.

Në parthënien e pranishme gjinden gjithashtu ata dy shembujt e njohur të ironisë së helmatisur të Budit kundër gjithë atyre të diturve shqiptarë, të cilët ose mbeten fare shterpë, ose shkruajnë në gjuhë të huaja.

Të ndritshime e shumë të ndërshtime zotën¹³⁶ e shokë e vëllazënë, tue dashunë me u nëkuom sã tentacionesh¹³⁷ e fëdigësh qi më kanë gjetunë mbë këte udhë, druo se ka me dukunë kūjnāj se duo me u lëvduam.

E kūr të doe¹³⁸ ashtu ende gjākafshë me u lëvduom, kūr të thom të vërtetënë, posi mb'atëherë i shën Pāli i bēkuom Korintianëvet, thom se s'di a ka me qenë gjā p'r ata i pādjtunë, mirë tue pām zotënia juaj se jashtë këncesh ende sã të tjera letëra me dorët të shkruome¹³⁹ gjindenë mbë sã qi dëshmojnë se sã i madh kã qenë gjithëherë kujdesi e dëshiri i zemëresë sime për ndimët të patriesë¹⁴⁰ e të gjuhuse sanë, qi u vduorrë ende pa vdärenë mã të shumënë vaçese për letërë e për të mpsuom¹⁴¹.

E nde e vonë, kūr mã tue pām se dita qi vjen po më kaq shinteja fë ndër ta vjen tue menguom, e sherbëtyra e kishësë tinëzot, me gjithë sã janë tjerat vepëra të mira, mã tue u shqimbu në e tue u barruom, e mba mortje cë pleqet të rītë mã i lanë gjurmëtë e Krishtit e të apostujet, (fillon faqja 2/b) e vepërat e t'kërshtenëvet, e u veshnë ndër të t'pëganëvet e të t'pārëvet, e priftënitë qi duhëj me qenë drita e pasëqyra e tyne, disa lakëmia disa të pākujdestë e të pādjtunitë e tyne mbë disa vise i ba me qenë për më të madh e skandullxim e të vdierrë të tyne se për qishdo ndimë ò frujt të mirë të shpirtit; e ashtu ende sã tjera të pānjefuna tue i vūm roe e bukur tue i konsideruom ndë vetëhe, më dukëj se jam detuor e mbajtunë gjithëherë ndo me një arrësye ndo me një tjetërë kësaj kafshe me j pruojtunë¹⁴²; e tue kujtuom se për qish udhë ò me qish arrësye, s'më dukëj se munë banetë për ta tjetër ma e afër mengjise/ me avizuom e me bām me dītunë kishënë e tinëzot e të parëtë e sāj, ke ashtë mpshtetunë e ndimonetë gjithë rrethi i shekullit.

Të cīnë kafshë ende sã tjera plagë të shpirtit tue i kujtuom, kūr të i mplase vikarī e famullī, e sã ashtu tjera kafshë qi për shumë mot mbājta ndë Shurbīt; e u dāshë andej, ardhshë mbë Romë, ka me fjalë e me të shkruome

¹³⁶ të ndritshime... zotënī: përkim (jo simbas kuptimit mashkullor, por) simbas trajës femërore;

¹³⁷ tendacionesh: tundimesh, vëniesh në prova të forta;

¹³⁸ die, të doe: dija, të doja;

¹³⁹ letëra me dorët të shkruome: libra të pashtypur, vepra të dorëshkuara;

¹⁴⁰ të patriesë: të atdheut;

¹⁴¹ për letërë e për të mpsuom: për mungesë literature dhe arësimi;

¹⁴² kësaj kafshë me j pruojtunë: të përballoja këtë gjë;

aqë sã munda s'mengova me avizuom e me bãm me dËjtunë shintinë atë papë Pãlinë V e gjithë të ndritshimënë kolegjënë e gardinajet, të cËtë, mbasi e ndëgjuonë mirë kafshënë, përmetuonë me vËm roe pakëzë se pa qish mengjË e remedie munë banetë.

Mã nde e vonë disa u tue qenë vetëmë e pãvesht¹⁴³ aqë ndjerë nd'anët¹⁴⁴, disa tue mos qenë kush ndimë, qishmos kundrështarë e shtiekëqË, asndönjë kafshë s'u mbarue jashtë anco doktrinë qi me sã fëdigë e t'idhunë mbzË bana me u shtampuom.

Të cËnë mbasi e dërgova, kËr mã tue pãm se esndönjë tjetër ndimë (*fillon faqja 3*) s'jeshë i zoti me bãm, i mplasa gjithë kafshëtë, e, veshunë si pelegri¹⁴⁵ vojta kaha munda me mbërrËm, vizitova visetë e devotshime të shintënet, e mbusha kushtimetë¹⁴⁶ e bãmë aty e ndjerë mp Shën-jakob të Galiciesë.

E andej mbas 18 muejsh përsëri mbë Romë tue nkthym gjeta letërë atit shumë n cë ndërshim fra Gjoni Kolëshit upeshkepi cë Arbënit se doktrina ajo, ndönëse me pak faj tem e të shtampatarëvet, asgjãmangu kã me qenë ndönë gjãkafshë për ndimët të atË kërshitenimi.

Të cËnë kafshë tue e gjejunë, mb'atë çast u mbushshë ende mã tepërë plot me dëshËr qi ende mã me ashtu qishdo copë letërë me j ndimuom, e aqë mã tepërë gjãkafshë për të rrëfyemit qi die se mbë disa vise mã u harruo, e ke s'u harruo ende po pak e rrall shërbenetë si do ligje.

Të cËnë kafshë tue e kujtuom, mora për dËsa dit nktheva një konfessionar gjuhe cë lëtime mbë gjuhut tanë t'arbëneshë. E mbasi e mbarova, suplikova¹⁴⁷ e u lutshë shintit atë Pãlit V qi përsipëri a të bante aqë hËr si doktrinënë me e shtampuom me spenxë të vet.

I cili mËrë tue e ndëgjuom kafshënë, ja dërgoj ndë dorët të mjeshtrit pëllasit; e mjeshtri e pëllasit, tue e vËm roe, i shtiu shkak¹⁴⁸ se qenëkã kafshë plakë e jo aqi mirë, s'desh me e përzanë¹⁴⁹, po më dha me nkthym e me bãm një tjetërër, të cËlë mban disa ditsh ende atë si e mbarova, tue më dukunë kafshë fort e shkurtënë e e mbërshelë për gjuhut tanë, s'më pëlqei,

¹⁴³ *pãvesht*: (verbËisht *vesht* = i shkathët mendërisht) i paformuar, i papraktikuar;

¹⁴⁴ *aqë ndjerë nd'anët* : aqë fort, deri në skaj;

¹⁴⁵ *pelegri* (itla.pelegrino): shtektar për në vendet e shenjtëruara;

¹⁴⁶ *mbusha kushtimet*: plotësova premtimet bërë perëndisë ose shenjtëvet të tij;

¹⁴⁷ *suplikova*: (ital.) u luta përulësisht. – *që përsipëri* ndoshta për t'u kuptua kështu: emri i të cilit figuron më lart, në faqen e titullit;

¹⁴⁸ *i shtiu shkak se qenëkã kafshë plakë*: i gjeti këtë pretekst se qenka gjë e vjetëruar;

¹⁴⁹ *përzanë* : (buzukizëm kuptimor) pranuar;

po mora ende këta të tretënë; të cīnë për sã dit mbasi e mbarova herë cë keqe nde e vonë n'gjindej asndōnjë dokuor këtu gjuhë conë qi të kish me e pām e me e provuom si a zakoni.

E kshtu mbas sã helmi (fillon faqja 3/b), e n c' idhuni m'u desh me votë jashtë Romënë ke një frat gjuhe conë andei Rantosietë¹⁵⁰ ane cë Krūsë, ke i cili tue votë me të madh dëshir posikūr ndonj' i etshim mbë gurrët të ftohotë me u nginjunë, kūr sosa me shpëresë se kã me më marrë ngrykë e me më ngushëlluom me qishdo fjalë t'ambla, sikundrëse ashtë zakoni i fratënet e j priftënet, e aqë mã tepërë kūr mpiqenë kund ashtu si na aty ndë dhët të huoj, mīrë tue më njoftunë se kush jam e kaba jam e për qish zyrë kam ardhunë, pa vini roe a janë këto fantasitë e tentacionetë e anēmikut, ke sã më pã se ju afruoshë me j folë, mbasi kishnë dalë vesperi¹⁵¹, jo veçëse s'desh me folë me muo, ò ndë faqet me më shukuom, si a zakoni, i n-jerëzet, po ashtu ende më nkthej shpinënë faqe gjithë kuvendit fratënet mb'arrësye të ndonjī qi t'ish skomunikuom¹⁵² prej paqet, sē ciet madhështi¹⁵³ thoshnje¹⁵⁴ se ende mã tepërë u skandullixuonë fratënitë shokëtë e tī qi pānë se end' u, e sã fjalë të pāgjāna¹⁵⁵.

E kshtu nde e vonë, disa¹⁵⁶ tue kujtuom gjithaqë fëdigë qi më dukēj se bana për të nkotë, disa nevojnë e madhe e të vdierrëtë e atī populli, disa madhështinë e pã ndōnjë arrësye të këtī fratit pāfat mã tepërë se gjithë kundrështishit¹⁵⁷ e nevojëshi cë tjera qi më kishnë gjetunë, zotynë me di se për di se për disa dit desh qesh vdierrë mallëngjimi¹⁵⁸ e n c'idhuni ndjerë qe pëlqyem atī zotit mëshëriershim me më ngushëlluom ende muo si shumë tjerë të përmakatënuom; e aqë mã tepërë njaj dite ka jeshë sikūr dëshpëryem qitunë e rām mbë gjunjē (fillon faqja 4) përpara shintit sakrament e ilterit zotnjësë bēkome, ndë Minervët¹⁵⁹, me sã lot e gjamë e fshanëtimë të zemërësë, tue e lutunë ate zot të mëshëriershim e tue i thanë se: o zoti im shum'i ambli e i mëshëriershimi, gazimendi i t'idhënuomet e shpres e t'përmakatënuomet e ndima e forca e gjith'atyne qi me shpë-

¹⁵⁰ *Rantesietë*: do të jetë fjala për bajrakun e *Ranzës* në kufi midis Matit dhe Mirditës (ideja e këtij intepretimi më ka ardhur duke lexuar skicën dialektologjike të Bahri Becit: *Vezhgime gjuhësore në Mat*;

¹⁵¹ *vesperi*: nga lutjet e mbrëmjes;

¹⁵² *m'barrësye të ndonji qi t'ish skomunikuom*: me atë lloj trajtimi që do t'i rezervonte nëj të shkishëruari;

¹⁵³ *së ciet madhështi*: prej së cilës madhështi;

¹⁵⁴ *thoshnje*: do të thosha;

¹⁵⁵ *të pāgjāna*: të pagjashme;

¹⁵⁶ *disa*: (jo përemër i pakufishëm, por) ndajfolje sasie;

¹⁵⁷ *kundrështishit*: (itla. *contrarieta*) pengesah jo gjithaq të rëndësishme, por prapëseprapë pezmatuese;

¹⁵⁸ *mallëngjimi*: tronditjeje, dëshprimi;

¹⁵⁹ *ndë Minervat* (emër i një kishe në Romë);

resë mpshtetenë prej tee¹⁶⁰; ti qi, ende parë se janë bam, mir'i di e j njef gjithë kafshëtë, e aqë mā tepërë gjithë të kujtuometë e përmbrendshime e dëshiretë e mendsë e të zemërësë sanë, të lus qi, nd'as të këjo vepërë për ndōnjë ndimë ō frujt të mirë të shpīrtit temptë e t'atī populli¹⁶¹ ndōnëse u i pādenjë, mos e harro e mos e shtie poçtë të këte fēdigēnē teme, ashtu as mos e venë roe aqë ndjerë nd'anēt të mangutë¹⁶² e të pādonjë¹⁶³ tem, po të madhenë mēshērierē tande, e m'ep aqë hīr e gracie qi ndo ta mbaronj për ndimēt të atī populli si e kam nisunē, ndo të lirë ndē mēnt e zemerēt teme me shkuom e me u lanë; - të ciatē fjalē me aqë t'idhunē e mallēnjim tue i thanē ndē vetēhe, sā mā i zoti me mbājtunē lottē s'jeshē, veçesē mbulova faqenē mos banem me ndōnjē arrēsye skandulliximi i shumë tierëve.

E kshtu nde e vonë, kūr mā tue kujtuom me e mplsunē gjithë kafshēnē e me shkuom, zotynē ma di e m'ashtë për dēshmī, zotēnī e shokē e vëllazēnē, se ndaqē veçē kūr tē¹⁶⁴ gjejshtë¹⁶⁵ mb'anēt të djathē një kshtu¹⁶⁶ qi mē the: sā mā të fēdigēsh , aqē mā mirē kie me j mbaruom gjithë kafshëtē; të cīnē zā ō kshīll aqē bukur nçelē qi e gjejshtë e e ndēgjove sā mb'atē ças pērnjēherē tue mpshīm lottē e tue dhanē lavd tinēzot e zotnjēsē bēkuome, u mbushshē gjithë plot me (*fillon faqja 4b*) gazimend e me ngushëllim e me shpēresē me j mbaruom gjithë kafshatē.

E kēshtu mb'atē ças vojta zuna fill pērsērī, sā mā për të çpejtē qi munda, i shkrova e j ndēreqa mā mirē gjithë kafshëtē qi keshē shkurom e bām gāti mā mpari Ende mā tepërë nçtova Rubrikētē e Ritualit Romēsē me gjithë sā tjetra urdhēnime kā ndē vetēhe me shpēresē ende ato bashkē me tjerat me j shtam-puom, sikundrēsē thashē pērsipēri.

Të ciatē, posikundrēsē ashtu ish vullēndetja e tinēzot, posā pērnjēherē tue i mbaruom, veçē kūr tē e mbērrini i ndējyemi Dom Simone Ngjeqi prej Lezhē me lypunē upeshkēpīnē e Zadrīmēsē, të cīnē kētu mirē tue e njofunē n-jerī të dījtēshim e plot me letērē¹⁶⁷, mb'atē ças ja dhanē e s'ja menguonē, e jo veçesē upeshkēpī qi lypi, po ashtu ende gjithë këto letēra e të shkruometē e mī, me të cilat i keshē mā shurdhuom e mērzitunē, atī ja

¹⁶⁰ *mpshtetenë prej tee*: mbēshtetenē në ty;

¹⁶¹ “tē shpīrtit *temptē* t'atī popullit”: ... temit...”;

¹⁶² *tē mangutē* (u-ja është anaptika); të mangtē, mangtēsitē, të metat;

¹⁶³ *tē padenjetē*: padenjësinē, pameritshmērinē;

¹⁶⁴ *kūr tē*: (tē: pasthirmē) kur ja;

¹⁶⁵ *gjejshtë*: gjeja, dēgjova;

¹⁶⁶ *kshīll*: zē sugjerues;

¹⁶⁷ *n-jerī... plot me letērsi*; njeri fort të kënduar;

dhanë e ja rekomenduonë me j pām e bukur me j provuom se pa si jesënë ò për qish ndimë kanë me qenë t’atī populli.

I cili, kā pak për gjithë ditë bukur tue i vūm roe fjalë për fjalë e puntë për puntë¹⁶⁸, përnjëherë tue i mbaruom mbet e tha se: *A domino factum est istud, et est mirabile in oculis nostris*¹⁶⁹. Ani mb’atë ças muor pendënë e kalamārrë, e jo veçëse me dorët të vet shkroj e j bani këtë dëshminjēnī qi e vūmpërsipëri po ahstu ende vetë hini ke mjeshtri e pëllasit e mbë sā vise të tjera ke qē zyra tue i lutunë qi për gjithë arrësye të shtampohetë se kā me qenë përtë madhe ndimë e të nçelët sētë shumëve.

E kështu ūr tue qenë mā kafshë gāti mbë të zanët fill, gjukata veçë kūr të goditi sikundrëse mortja e kēti t’ndëjyemit upeshkepit (*fillon faqja 5*) Simon ashtu ende e papësë Pālit V. E ndjer’u bā tjetëri qi a tashti shinti atë papa Gregorio XV, u desh me shkuom disa mot¹⁷⁰, t’cīlt zotynë i ngjattë jetënë e ja pagoftë me shumë të mirë¹⁷¹ të kēsāj jete ende të tjetërësë; përse me të parët fjalë, mbasi e ndëgjoi bukur kafshënë, mā s’desh me e vonuom as me e përciellë ditë mbë ditë, po mb’atë ças urdhënoi të zihetë fill, sā mā çpejt të mbaronetë.

E mbasandaj u kēte tue shtampuom, veçë kūr të, me një fjalë të zotēnīsë ndritshim Marino Bicit argjupeshkepit Tivarit, muorrë e më ngarkuonë ende barrënë e kēsāj upeshkēpīsë Zadrimēsë qi u askurrai dē mēnd s’e keshe pasunë.

Prashtu desha me u thanë, të mī zot¹⁷² e shokë e vëllazënë, se u ndjerë mp tashti aqë sā munde s’mengova ndë kēte vepë; e kēndy tutje ndōnëse e pakë e përpara tinëzot e përpara shekullit, e rekomendonj e e porësit ndë dorët të zotēnīsë sāj¹⁷³, posi miqet t’dashunë për ndër, kafshënë mā të dashunë qi të keshë përmbī dhēt, ashtu qi, ndōnëse me pak fëdigë mbasi ta kini bukurë ndëgjuom, t’īni të zottë jo veçëse me e porësitunë e me rekomenduom mbë gjithë kishët e viset tuoj të shërbenetë e të jetë ligjja mbë vent si ashtë urdhënuom, po ashtu ende me sā të denja e të dëreja arrësyenjë me e ndimuom e me j pruojtunë fjalëshit¹⁷⁴ e shigjetësh i cē ndōnjī qi të duoij ahstu me ngatërruom e me folë gjākafshë nede kundrë sē dërejtēsë.

¹⁶⁸ *puntë për punë*: (ital.) pikë për pike;

¹⁶⁹ *A domino* etj. : prej zotit është bërë kjo, e është e mrekullueshme në sy tanë;

¹⁷⁰ *disa mot*: ca kohë;

¹⁷¹ *shumë të mirë* (njëjës asnjnës, sot do të përdorej shumësi femëror): shumë të mira;

¹⁷² *të mī zot*: zotërinjtë e mi;

¹⁷³ “të zotēnīsë sāj”: “të zotērisë s’uaj”;

¹⁷⁴ *me j pruojtunë fjalëshit*: ta mbroni nga fjalët;

Mirë tue dījtunë posi përsipëri se anëmiku aj plaku e dashëkeqi i gjithë t'miravet¹⁷⁵ qi ndjerë mp tashti i shtiu gjithaqë kundrështī e të penguomo (*fillon faqja 5/b*) të mos banetë, tashti kūr e bā e u mbaruo ende kundra vullëndetsē tī, as këndy tutje për qish të mundnjë s'kā me menguom me j shtīm kundrë e me j vdierrë frujtinë qi të kesh me bām, ndëmos me tjetër e aj ndōnë me invidiet e rosët të disave qi, vetë tue mundunë ende mā mīrrë, s'kanë dashm¹⁷⁶ me u fëdigunë e n dore cë tjerëve s'kanë më mundunë me e pām.

Të cītë ende ata i lus për pjesët të¹⁷⁷ tinëzot të mos e vënë roe aqë ndjerë nd'anët të mangutë tem ndë këte vepërë qi mā mirë s'qesh'i zoti me e ndëraqunë, pō të randëtë e damit qi u bā ende po banetë e të ndjerrëtë e gjith'aqi shpīrte¹⁷⁸ qi u vduorrë ende po vdārënë veçese aqi n cë mituni¹⁷⁹ e n cë pādījtuni, e ligjnë e tinëzot e të shintesë kishë e vepëratë e t'kërshtenëvet qi mā ndë të shumët pjesët n cish u vduorrë ende po vdāarenë; e nde e vonë me dorët mbë zemërë të venë roe pakëzë se motnë e të rītë e vet ndjerë mp sot ndë se e kanë spenxuom ende po e spenxonjënë, mirë tue mundunë ashtu gjākafshë me ndimuom ende sā të tjerë qi mb'atë arrësye duonë e dëshëronjënë, të mjerëtë, me u ndimuom, e pā ndimë kenco letërash mbë gjuhut të tynë s'janë të zottë me u ndimuom se me mbushunë oficienë e vet e sherbetyrënë e kishësë shinte, skundrëse do ligja e janë detuor e të mēnguometë e tjera të gjuhuse sanë ndjerë mp sod e këte ditë mbë sā vise mā tepërë me dhënë sa askūrrāj.

Të ciatë kafshë, tue mundunë ndo me një arrësye ndo me i tjetër me u ndimuom, s'dī a ish arrësye aqë ndjerë nd'anët me u shtīm mbas (*fillon faqja 6*) shpinë e sikūr ndë të harruom, për kūr kshtu tue vūm roe gjithëkush vetë nde vetëhe e ndë konshiençiet të vet, thom se pak kā me (më) mbajtunë muo fajëtuor qi mā tej s'qesh'i zoti me e mbërrīm, po mā tepërë vetëvetëhenë qi, tue mundunë ende mā mirë, s'kā dashunë me u fëdigunë.

E cia kafshë, ndōnëse e pakë, të kish qenë bām ndë kohot, s'më ndjetë¹⁸⁰ se ish bām gjithaqi i madh dam e të vdjerrë mbë sā vise sā askërrai kandi s'i dihetë. E tashti ende sot e këte ditë kūr të duoj¹⁸¹ ndōnjë me u fëdigunë me nkëthyem katekizminë ndo jetënë e shintënet, ndëmos gjithë

¹⁷⁵ *anëmiku aj plaku e dashëkeqi i gjithë të miravet*: armiku, si i moçmi, e zmirziu i të gjitha vlerave;

¹⁷⁶ *dashm*: dashunë;

¹⁷⁷ *për pjesët të*: nga ana e...;

¹⁷⁸ *shpīrte*: shpirtërave;

¹⁷⁹ *n cë mituni*: nga shkaku i pazhvillimit (mendor) i miturisë (mendore);

¹⁸⁰ *ndjetë*: duket;

¹⁸¹ *kūr të duoj*: po të donte;

ndōnē atoqi di se janë për ndimët të atī dheu ndo *Sermones discipuli*, ò qishdo ashtu tjetër copë letërë mb'atë arrësye të frujtuoshime, sã e madhe ndimë e dritë e gazimend e ngushëllim kish me qenë i atī populli qi m̃a të shumënë u vduorrë ende po vdārenë, të mjerëtë, veçëseaqi n cē mituni e n cē pādijtuni, tue mos qenë kush t'i ndimon e të pron për ta¹⁸² me gjithë zemërë, sikundrëse e kanë gjithë rrethi i shekullit; / po qish banetë thuose ma e shumë pjesë banetë veçëse sikūr për zakoni e për faqet të shekullit,/ ndish¹⁸³ asndōnjë kafshë me të madh zëll e dëshir sikundrëse do ligjja e janë detuor e mbājtunë; e aqë m̃a tepërë do letërorë e të mëdhenj dies qi letërënë e dīnë e pak frujt me ta kallëzonjënë; e se ndë dashnë ashtu gjakafshë me bām ò me kallëzuom, e ata herë cē keqe cē tynet s'e banjënë ndōnjī qi të bān një e të shtij ndë dēt ò të ndonjī (*fillon faqja 6/b*) tjetëri qi të shpījite vobëzīnë e vet me e falë ndë kurt të t'begatëvet, ke zyrë e nevojë s'ashtë as për ndër s'i quhetë, e vëllazënitë e gjeninë e vet i lë me u vdierrë n zie e unie¹⁸⁴ e n gjithë duorshi cē nevojëvet.

Prāshtu, o zotēnī e shokë e vëllazënë, tashti ende sã ashtë moti e koha, ēni nqonemi e nçelnjëmë sýtë pakëzë vetë ndë vetëhe mos na gjenjē mortja me sýt mbërshelë e tue fjetunë ndë gjumët të t'pākujdesit me vdierrë regjēnīnë e qiellët, përse *non intrabit in Regnum caelorum, qui dicit mihi Domine Domine etc.*, vetë shinteja goja e Krishtit tue t hanë se asdōnjë s'ka me hīm ndë regjēnīt të qiellët ancish¹⁸⁵ qi veçëse më thërresënë zot zot¹⁸⁶ pā ndōnjë tjetër vepërë të mīrë, po kush të banjē vullëndetnë e atit tim qi ashtë mbë qiellt, *ipse intrabit in Regnum caelorum*, aj k̃a me hīm nd Regjēnīt të qiellët. E përsērī *qui fecerit et docuerit ipse magnus vocabitur in regno caelorum*, sikūr të duoj me thanë se kush e mpsoj e e predikoj e nde e vonë ende me vepëra e kallëzoj, *ipse magnus vocabitur in Regno caelorum*, aj i madh e j lum k̃a me u quojtunë ndë regjēnīt të qiellët.

Të cīnë lavd e regjēnī për të madhet mëshërier të vet gjithë n cē bashku nē dhashtë ati e biri e shpirti shint, ke të lëvdojmë e të përlëvdojmë shintinë emënitë e tī për gjithë jetë të jetësë. Amen, ashtu qoftë.

¹⁸² *tē pron për ta*: të dalë mbrojtësi i tyre;

¹⁸³ *ndish*: por;

¹⁸⁴ *n zie e unie*: prej zisë e urisë;

¹⁸⁵ *ascish*: asish;

¹⁸⁶ *zot, zot*: zotni, zotni.

III. Të ciatë kafshë prifti duhetë me vëm roe mb'atëher kūr ndōnjë vien me ju rrëfyem, ò burrë ò gruo të jëtë. (F. 18-28)

Mb'atëherë, kūr ndonje¹⁸⁷ të jëtë ardhunë¹⁸⁸ me u rrëfyem, aty rrëfyesit i duhetë mǎ parë mirë të venë roe se pa qish kondicione e dorë nieri¹⁸⁹ ashtë aj qi kǎ ardhunë² me ju rrëfyem.

A mos ish kund ndōnjë sot qi kǎ puçtet, ò sherbëtuor, ò kund ndonjë doktor e letëruor¹⁹⁰, ò simplic¹⁹¹ e j pǎletërë¹⁹², ò kund ndonjë mjek (*fillon faqja* 19) e veshëtari i plagëvet e j mengjive ò tregëtār qi shet e ble, ò mjeshtërë, ò punëtuor e fëdigëtār¹⁹³, ò kund ndonjë tavernār¹⁹⁴, ò barī, ò burrë plak i martuom, ò dial'i rī e j pamartuom, ò gruo m burri¹⁹⁵, ò gruo e vejë, ò vajzë e pǎmartuome, ò nd'urdhënit shint¹⁹⁶, ò jashtë urdhëninë, ò qishdo tjetër arrësye niëriu¹⁹⁷ jëtë, duhetë mirë me e njofunë e me e dǎjtunë.

Përse tjetër të pyetunë banetë njaj zoti, e tjetër njaj sherbëtori; tjetër njaj tregëtari, e tjetër njaj punëtori; tjetër njaj letërori e diesi, e tjetër njaj qi s'di as me bām kryq mbë vetëhe¹⁹⁸; tjetër njaj t'riu, e tjetër plakut; tjetër njaj gruaje qi kǎ të shoqnë, e tjetër njaj qi s'kǎ; tjetër njaj vajzë së pǎmartuome, e tjetër njaj plakë së mbetunë; tjetër ndonjī qi ashtë nd'urdhënit shint, e tjetër tjerëve.

E kshtu ende munë thomi për sǎ arrësenjë të tjera, se sikundrëme qish dorë nieri të jëtë, ashtu ende t'i banje të pyetunitë, bukur tue vëm roe e tue e peshuom ndë mend të vet të keqtë e të randëtë e mkatit gjithëkūjnāj, e se pa qish arrëseu¹⁹⁹ ashtë: e ashtë kundra tinëzot e ndërsë tī, ò kundra shoqit e fqinjësë; a ashtë i tinëzshim²⁰⁰ e j mbuluom qi askush s'e di, ò nçelë

¹⁸⁷ *Ndonja*, ndonjë: (jo lëkundje e ndjenjës gjuhësore, por) rezultat i karakterit inkonsekuent të ndërhyrjes normativizuese;

¹⁸⁸ *të jetë ardhunë, ka ardhunë*: lëkundje në përdorjen e foljes ndihmëse nën ndikimin qoftë të kosovarishtes, qoftë të italishtes, qoftë të Buzukut;

¹⁸⁹ *cish kondicione e dorë nieri ashtë*: cilës gjendje shoqërore i takon, e ç'lloj nieri është;

¹⁹⁰ *letëruor*: njeri i kënduar;

¹⁹¹ *simplic*: (lat. ital): njeri mendjethjeshtë, njeri i patëkeq;

¹⁹² *e j pǎletërë*: e analfabet. *veshtëtar*: specialist, zanatçi;

¹⁹³ *fëdigëtār*: mundqar;

¹⁹⁴ *tavernār*: (lat.ital.) pijeshitës;

¹⁹⁵ *gruo m burri*: grua me burrë, grua e martuar;

¹⁹⁶ *nd'urdhënit shint*: mis i një urdhri fetar;

¹⁹⁷ *qishdo tjetër arrësye nieri*: çdo tjetër lloj nieri;

¹⁹⁸ *me bām kryq mbë vetëhe*: të bëje vetë shenjën e kryqit;

¹⁹⁹ *qish arrëseu*: ç'lloji, i cilit lloj;

²⁰⁰ *i tinzshim*: tinëzak, fsheharak;

e kallëzuom gjithëkūjnāj; e ashtë me damt e dhunët të kūjnāj, ò veçëse me të shpīrtit atī qi e bani; e a mos ish kundrë natyrësë, ò me natyrë. E kshtu ende munë thomi për sã arrësenjë të tjea, ashtu qi mbasi t'i kietë mirë njoftunë e tfilluom gjithë kafshënë si do ligja, të mundnjë gjithkūjnāj, sikundrësë kush e meriton, me i dhanë pëndesënë.

Përse thotë²⁰¹ (*fillon faqja 20*) se mb'atëherë kūr mjëku i korpit s'asht'i zoti asndonjë mengjī me ja bām t'sēmūnit pā mos i njoftunë mā parë plagëtë e përmortshime, òse qish dore lëngimi ashtë, ashtë me j pshtjellë ende mengjītë²⁰²; aqë mā tepërë rrëfyesi qi ashtë miëku i shpirtit, s'asht'i zoti as ndonjë mengjī me ja bām t'përmkatënuomit pā mos i njoftunë mā parë e mirë shtīm ndë mend gjithë fajetë, e mkatetë, e të randetë, e të keqtë, e farmekunë²⁰³ e tyne: ani nde e vonë me ja shëndoshunë me të xgīdhunit²⁰⁴ të plotë, e me mengjīt të shintesë pëndesë; e me e bām të jëtë përsērī (i) denji i lavdit tinëzot e j regjēnisë qiellët, posikundrësë qe mā mpari.

E ashtu ende thotë se aty mirë të venë roe ati i shpīrtit²⁰⁵ se mbë qish vend, ò ndë qish mot e koho, ò mbë qish ditë ashtë bām mkati e e keqeja. A mos ish bām kund mbë ndonjë vend të shekruom²⁰⁶, ò ndë kreshmë, ò kund mbë ndonjë ditë feste; përse ashtë shumë ma j randë e j madh se t'ish bām mbë qishdo ditë ò vise të tjera.

Ashtu ende me dījtunë e mirë me e njoftunë se apo vetëmë e bani mkatnë e të keqenë, ò me shokë; e a e bani vetë me vullëndet të vet, ò për të mpsuomit e të nxitunit të tjerëve, mirë tue vūm roe se me qish arrësye²⁰⁷ ashtë bām mkati, ò me qish dëshīr e të kujtuom, për mēnī e xmirit²⁰⁸ e resë së keqe, ò aqī n cë mituni e u cë pādījtuni; për denarë e për pagëtyrë, ò vepëse për sqimë e për madhështī; e për nevojë e neçesita²⁰⁹, ò veçëse n cë mājmi e n cë lezënuomi²¹⁰.

E ashtë ende aty mirë me vūm roe e me dījtunë mumurinë, se sã e sã herë ashtë bām e përtrīm²¹¹ mkati; ò a kã qenë (*fillon faqja 21*) ndonjëherë

²⁰¹ *përse thotë*: ... thotë libri, thotë autori, thonë kompententët;

²⁰² *qish dore lëngimi ashtë, me j pshtjellë ende mengjītë*: çfarë sëmundjeje të ketë, me të atillë mjekime t'ia lidhësh edhe plagët;

²⁰³ *farmakunë*: farmakun, efektin e tyre si hilmatisës të shpirtit;

²⁰⁴ *me të xgiedhunit*: me të zgjidhurit, me të çliruarit;

²⁰⁵ *ati i shpīrtit*: babai shpirtëror, d.m.th. prifti rrëfyet;

²⁰⁶ *të shekruom*: të shenjtëruar;

²⁰⁷ *me qish arrësye*: për ç'shak;

²⁰⁸ *për mēnī e cmirit*: pritej, mēniet e cmirit;

²⁰⁹ *neçesita*: (ital.) detyrim i domosdoshëjm, shtrëngesë e pashmangshme;

²¹⁰ *n cë mājmi e n cë lazenuomi*: nga dhjami e nga azdisj;

²¹¹ *përtrīm*: përsëritur, bërë përsëri;

pēnduom e dēlirunē n ci, e pērsērī nkthyem mbē ta, posikūr qeni mbē të vjellēt²¹², tue vūm roe ashtu ende se pa e ashtë famullie cē tī, ō j; pērse aty, pā urdhēnit të upeshkepit, ō të vikarit tī ō të nunit famullīsē, askūjnāj tjetēri²¹³ s'munē banjē ligj²¹⁴ jashtë famullie cē vet, veçēse nd'ashtë aqē e madhe nevojë, ku s'gjindetē tjetēr prift kush t'u ban ligj e të pronpta²¹⁵.

E nde e vonē tue e pyeunē, mirē të venē roe se a mos kish rām kund ndē ndōnjē skomunikē²¹⁶, ō bām ndōnjē gjakēsi të vullëndetshime,... , ō a mos mbāj gjānē e huoj, zanē me kamatē²¹⁷, ō viedhunē e grabitunē, ō mbē qishdo tjetēr arrēsye, mirē tue e çkyrētim²¹⁸ se pa a munē jēt'i zoti me e nkthyem ō jo, ndo a mos mbāj kūjnāj mēnī, tue dēshēruom e tue e pērgjuom me nkthyem të keq për të keq, ō dhnē për dhūnē.

E kush të gjindetē ndër këto kafshē, e të mos doe me rām mb'udhē, sikur thuose..., ō me pajtuom me anēmiqt, ō (nd'asht'i zoti) me paguom gjānē e huoj, t'atillt asndonjē ligj s'duhetē me ja bām; veçēse ati i shpīrtit aty mbasi ta kietē fort ndishkuom e thērrm mjet²¹⁹ mbē zemērē me dy a trī fjalē t'arrēsyesime qi t'i thoetē, ta vdonjē²²⁰ e ta pērciellē ashtu mbrazētē, aty e ndjerē²²¹ të mos bierē mb'udhē. Aqē sā e se ndōnē pērmetoftē²²² se j banj e j mbaronj gjithē kafshētē, si të m'urdhēnoni, veçse tashti mē bani ligj, aspak t'atillt s'duhetē me j zanē besē; pse aj (*fillon faqja 22*) ashtë ashtu verbuom e zanē mkatit, sā të majshtron²²³ ende tū, posikundrēse ende shumë të tjerē²²⁴ ua kā bām mā mpari. Po le të..., e të paguonjē gjānē e huoj, e të pajtonjē me anēmiqt të vet, e ashtu qish tjetēr satisfacione²²⁵ qi të kietē për të bām; ani i ban ligj, ashtu qi t'i jētē atī ende tū për të madh frujt e dobīt të shpīrtit, e jo për dam e të dēnuom.

E kshtu aj qi të jetē për të rrēfyem, mā parē ta banj të bierē bukur dērejt mbē të dū gjunjēt përpara tī (e jo veçēse mbē njanēt, si e kanë zakon

²¹² *posikūr qeni mbē të vjellēt*: posikur ai qen, i cili do të rihante të vjellēt e vet;

²¹³ *askujnaj tjetēri*: asnjē njeriu tjetēr;

²¹⁴ *s'munē banjē ligja*: nuk mund të marrē në rrēfim;

²¹⁵ *tē proapta*: veprime të ngutshēm;

²¹⁶ *skomunikē*: shkishhērim;

²¹⁷ *mos mbajē gjānē e huoj, zanē me kamatē*: të mos pērvetēsōjē pengun;

²¹⁸ *tue çkyrētim*: duke shqyrtuar;

²¹⁹ *therrm mjet mbē*: therrur deri në;

²²⁰ *ta vdonjē*: ta dēbojē;

²²¹ *aty e ndjerē*: qē nga ajo kohē e deri sa;

²²² *e se ndōnē pērmetoftē*: sado qē të premtōjē;

²²³ *majshtron*: mashtron;

²²⁴ *tē tjerē*: të tjerëve;

²²⁵ *satisfacione*: (ital.): zhdēmtim moral;

disa), e të banjë kryqë n faqe si do ligjja hieshin e me arrësye, e jo tue prekunë, këtu e aty për të nkotë, posikūr ndōnj'i pëganë e j pāfë, qi askūrrāj s'e kā; bām mbë vetëhe. E kūr t'ish aqë të madh të verbënë²²⁶ e të padijtunë, qi aj vetë të mis e dīj, aty ati e shpīrtiy sendōnjë tjetër ligj çerimonie të mos i banjë, ndjerë të mos ia mpsōnjë e bukur të ja shtjerë ndë mend qi ta die gjithëherë, e jo veçese aty mb'atë ças, e ani me j nkthyem shpinënë. E mbasi të ja kietë mirë mpsuom, me duort mpjekunë²²⁷ përpara kraharorit, e me të madh të prunjëtë, ndë mos dijtitë²²⁸ vetë ta banjë të thoetë se: rrëfyhem tinëzot mbë qiellt, zotnjësë shënë Mērī virgjënësë, zotit shë Mēhīll, arkangjelit, zotit shën Gjon baptistësë, zotit shënt Pietrë e zotit shënt Pāl se qeshë e jam fajëtori o fajëtoresa e tinëzot, qysh kūr erdhshëm bē mend e mbë shqise, ndër as faje e mkate janë; qish mos kam bām²²⁹, i kam kujtuom e dëshëruom, e aqë mā tepërë (*fillon faqja 23*) se tashti s'kam ardhunë ndë ketë shinte konfesionie me aqë të madh të dhimtunë e të pënduom e prunjëtë, sikundrëse do ligja e jam detuor e mbājtunë, me rrëfyem fajetë e mkatetë e mī, me të ciat kam fëjyem tinëzot e trazuom mbë mēnī, e kundra shoqit e fqinjësë sime, tu e dashunë keq e tue e venuom ndër gjithë ato kafshë qi desh ligjja me e dashunë e me e ndimuom; ashtu ende as me një zemërë fort të plotë e të dëlirë qish këndy tutje askūrrāj mā ndër t'atiat kafshë me mos u përziem. Prāshtu tashti mirë tue e njofunë mkatnë e të keqenë teme, mā tjetër qish me bām s'kam, veçese pëndonem e thom se: o zot, banmë mēshërier, o zot, banmë mēshërier muo fajëtorit.

Ani këtu duhetë ta pyesë se sā moti²³⁰ s'ashtë rrëfyem as kunguom, e a mos kish me vullëndet të vet shtëmengunë e lanë pā rrëfyem ndōnjë mkat murtār nd'ata të rrëfyemit të parë; e pēndesënë qi i pat dhënë ati i shpīrtit vollë²³¹ a e kā mbaruom e bām si desh ligjja e sikundrëse i qe urdhënuom.

Nde e vonë fort bukur, hieshim e me të madh të dashunë me j thanë se: biri im o bija ime (si të jëtë) ban²³² të dīsh se gjithë kush do me u rrëfyem dërejt e mirë me arrësye si do ligjja, me e dëlīm²³³ konshiençënë e shpīrtinë e vet en gjithë palavīshi cē mkatevet, i duhetë mā parë të kietë tri kafshë ndë vetëhe qi janë këto: të rrëfyemitë e gojënë, të dhimtunitë e

²²⁶ *kūr t'ish aqë të madh të verbënë e të padijtunë*; kur (tek si) të vërehej aq e madhe verbëri e padituri;

²²⁷ *mpjekunë*: puqunë;

²²⁸ *ndë mos dijtitë*: në mos ditë, në qoftë se nuk di;

²²⁹ *qish mos kam bām*: ç'nuk kam bërë;

²³⁰ *sāa moti*: qysh prej sa kohe;

²³¹ *vollë*; (o- ja mund të jetë gabim shtypi) vallë (pjesëz pyetëse);

²³² *ban*: duhet;

²³³ *dëlīm*: dëlirunë;

zemëresë e pëndese. Të rrëfyemitë e gojësë ashtë se ti tashti, tue rrëfyem dërejt gjithë fajetë e mkatetë e tū, përsëri nkthen mbë vetëhe hīrrë e tinëzot qi mā mpari me mkat e pata (*fillon faqja 24*) vdjerrë e lëshuom; përse thotë se posā nierī me vullëndet të vet bie ndë ndōnjë mkat murtār, aj mb'atë ças vdjerr hīrrë e tinëzot qi pat mbë vetëhe; e, tue qenë i denj'i parrīnit e j lavdit tinëzot, banetë detorësi i mundimevet ferrit e j zjazmit amëshuom. Prāshtu, biri im i dashuni, ashtu të bēkoftë zotynë, tashti bukur līr mendie e zemëre²³⁴, e gojë-plot pā ndōnjë frikë ō tmēr zë fill e rrëfyej fajetë e mkatetë e tū, e për gjithë to thuoj të vërtetënë, ashtu posikundrëse i kie bām, pā ndōnjë turp ō mbarre, posikundrëse i shën Jakob apostulli i bēkuom mbet e tha se: *confitemini alterutrum peccata vestra*, rrëfyeniju njani tjetërit mkatetë tuoj; e ashtu ende mbë sā vise shinti ungjill e apostujtë e gjithë shintënitë e tjerë këte shint të rrëfyem²³⁵ e kanë lëvduom e urdhënuom e ndërequnë²³⁶ për të madhe ndimë e dobī të shpīrtit. Prāshtu tashti motnë e kohonë e kie me u rrëfyem e me u dëlīrunë e ma qenë nde e vonë līr e shpëtuom en gjithë n cosh; e aspak mos e kujto se këtu ja rrëfyen e ja thuo njaj njeriu t'përmketënuom, po Krishtit mëshëriershim zotit tynë, qi i kie fëjyem²³⁷, e me to sā e sā herë lënduom e trazuom mbë mēni²³⁸. E unë i padenji qi rrī këtu ventë tī e t'i ndëgjonj, jo veçëse t'i mpshef e t'i mbulonj mb'atë arrësye qi askūrrāj n goje cire të mos dalënë, po ashtu ende me ndimët të atī nalt e me atë puçtet qi më kā dhanë shinteja ama kishë katolike, ashtu të xgidhënj e të lironj e të dëlīr en githë n cosh, sā nde e vonë askūrrāj mā s'kanë me t'u përmendunë; veçëse mos jētë fajtë n teje qi²³⁹ (*fillon faqja 25*) me vullëndet të lāsh gjākafshë pā rrëfyem e pa kallëzuom të vërtetënë, ndo mos kishnje vullëndet përsëri me nkthym mbë to e me j përtërim; përse mb'atë arrësye veçëse kishnje me vdjerrë mot për të nkotë, ti ende u, mirë tue dītunë me pā të nkthyemit e të pānduomit me gjithë zemërë e pā të rrëfyemit, të dërejtë, askūrrāj s'ashtë shpëresë për të shëlbuom. Prāshtu zë fill tashti e u rrëfyej en gjith' ancosh qi di se kie fëjyem, e të bie ndë mend se me to kie lënduom tēnezotnë e trazuom mbë mēni; e, tue i rrëfyem me të madh të dhimtunë, jo veçëse e shtje e e forco mirë ndë ment e zemërë tande qi nde e vonë mā prej n cosh askūrrāj me mos nkthym²⁴⁰, po ahstu ende me një të madh dëshīr me bām një të denjë e të plotë pëndesë për

²³⁴ *līr mendie e zemëre*: çliruar mendërisht e shpirtërisht;

²³⁵ *këte shint të rrëfyem*: (po nuk qe gabim shtypi, ëshë gabim gjuhësor) këta...;

²³⁶ *ndërequnë* i disponuar, rregulluar;

²³⁷ *i kie fëjyem*: ka bërë faje, je bërë fajtor ndaj tij;

²³⁸ *trazuom mbë mēni*: bërë që të zemërohet;

²³⁹ *veçëse mos jētë fajtë n teje* qi...: mjaft që të mos biesh në këtë faj tjetër që...;

²⁴⁰ *prej n cosh askurraj me mos nkthym*: drejt tyre, në to...;

gjithë to. Përse thotë se të rrëfyemitë e plotë e të dërejtë qi banetë me të madh të dhimtonë, bashkë mpjekunë e shoqënuom me shintet pāndesë, jo veçesë e nxjerr e e liberon²⁴¹ shpīrtinë tanë mortje c'amëshuome qi me sã mkate e të pādrejta na ka zanë e rrethuom për gjith'anëshit, po ashtu ende për të çpejtë e ndë ças e ban të denjënë e parrisit²⁴² e të lavdit të tinëzot për gjithë jetë të jetësë; posikundrësë vetë Krishti i mëshëriershim ndë shintit ungjillt të vet mbet e tha se: *bani pēndesēnē, se u afēruo regjēnia e qiellit*; e pērsērī: *i madh gazimend e ngushēllim banetë mbē qiellt pērm bī një të pērmkatēnuom qi nkthenetë mbē pēndesēt*; e pērsērī, mb'atēheē kūr po murmurojnë xhudhītë e mallëkuom kundra tī, tue thanë se: qish niēri ashtë kŷ qi po rrī, e ha, (*fillon faqja* 26) e pi, e kuvēnen²⁴³ me të pērmkatēnuomit? E aj mbet e u the ne: *s' duhetē mjēku t' shēndoshēvet po t' sēmūnet*; prāshtu u *s' ardhshē me grishunē të dērejtētē, po të pērmkatēnuomit mbē pēndesēt*. E ashtu ende profeta David ndër mpsalmit të vet mbet e tha se: *cor contritum et humiliatum Deus uon despiciens*: zemërsë e prunjëtë e të pēnduoshime zotynë aspak s'e qet n vetēhej²⁴⁴. E j shēn Pjetri i bēkuom ndë pistulët të vet mbet e tha se: nkthenī e pēndonī, bijzitë e mī, qi t'u jēnē ndējyem e çkruom²⁴⁵ mkatetë tuoj.

E nde e vonë posikundrësë thonë doktorët se kush do mirë me e mbushunë këta shint të rrëfyem e me e bam si do ligjja, këto të 15 kafshë i duhet me vūm roe e me i shërbyem. Mā parë:

1. Të rrëfyehetë bukur, dëlīr e dērejt, me arrēsye, pā shumë të tjera dredhe e fjalë të mbrazëta.

2. Me u rrëfyem me të madh të prunjëtë e të pēvētë, e jo madhështuoshim²⁴⁶ e me fjalë të nalta e të pāhieshime.

3. Me u rrëfyem bukur pēlqyeshim²⁴⁷ e me të mirë zemërë e vullëndet, e jo sikūr për forcë e kundra vullëndetsë.

4. Me thanë të vërtetënë pērgjithë to, e jo rrenë.

5. Me u rrëfyem shpesh e shumë herë ndë vëjetët²⁴⁸, e jo me e pērciellë aty e t'enjëttënë ō të shëtunë e madhe²⁴⁹.

²⁴¹ *liberon*: (lat. ital.) çliron;

²⁴² *të denjënë e parrisit*: të merituarin për parajsë;

²⁴³ *kuvēnen*: kuvendon;

²⁴⁴ *s'e qet n vetēhej*: (lat. non despiciens =) nuk e pērbuz;

²⁴⁵ *çkruom* (për: *çshkruom*) shlyer (të shkruarën);

²⁴⁶ *madhështuoshim*: më madhështi;

²⁴⁷ *pērlqyeshim* në mënyrë të pēlqyer;

²⁴⁸ *ndë vëjetët*: (mund të jetë gabim shtypi për: ... *vjetët*) në vit;

6. Me mos i thanë aty fjalëtë aq të mbërshele e të ngrysëta²⁵⁰ qi të mos unë ndëgjohenë²⁵¹, ashtu as aqë të bukura e të hieshime qi të mos unë njifetë të keqtë e të randëtë e mkatit po të dërejtënë për gjithë to (*fillon f.27*).

7. Me j mbajtunë e me j njofunë ato fajetë e mkatetë e vet për kafshë fort të randa e të mëdhā qi me to kā lënduom e trazuom mbë mēnī tenëzotnë, e jo sikūr ndë përrallë e p'r asgjā.

8. Me u rrëfyem me devocione²⁵² e të madh të dhimtunë, e jo tue qeshunë e tue u përrallunë.

9. Me j rrëfyem gjithë tungjina²⁵³ të tana, e me mos lanë asnjë të vetëminë, e jo me j dām këtu e aty pjesë pjesë, si s' do ligjja.

10. Me j rrëfyem fort tinëz e ndë kahill e ndë sekrete²⁵⁴, e jo nçelë e mballpfaqe me skandulizuom shekullinë, e me ua mpsuom ende atyne qi s' i dīnë.

11. Me j rrëfyem me vāj e me lot e me të madh të dhimtunë ndë zemërë, e jo tue qeshunë.

12. Me u rrëfyem me të mirë zemërë e vullëndet, tue dëshëruem me gjellm²⁵⁵ pa mkat e ndë hīrt të tinëzot, e jo veçëse tmëria cē mortës mb'atëherë, kur sheh se mā s'kē si e ban, se të kā zanë e rrethuom për gjith'anëshit.

13. Me u rrëfyem bukur līr e gojëplot, e jo sikūr mbërshele, turpje²⁵⁶ e mbarreje.

14. Me paditunë vetëvetëhenë përpara tinëzot e atit shpīrtit, e me j rām nd dhē mkatit²⁵⁷, e jo me mbajtunë pajë veti tue folë keq e tue shīm dhunenë mbë të tjerë.

15. Me qenë bukur parekiuom²⁵⁸ e bām gatī me bām pēndesënë e plotë me gjithë zemërë e vullëndet, posikundrëse t'i jētë urdhënuom prej atij cē shpīrtit, e jo sikūr kundra vullëndetsë tue i dukunë randë, e tue

²⁴⁹ *aty e t'enjëtenë... e madhe*: qysh nga koha kur e bëri e deri në t'enjten e madhe;

²⁵⁰ *të ngrysëta*: të errta;

²⁵¹ *që të mos unë dëgjohenë*: (këtu unë për *munë* përbën gabim gjuhësor) që të mos mund të kuptohen;

²⁵² *devocione*: (ital.) përkushtim;

²⁵³ *tungjina*: të plota, tërësore;

²⁵⁴ *ndë kshill e ndë sekrete*; në konsultim konfidencial, në kumtim të fshehtë;

²⁵⁵ *gjellm*: gjelunë, jetuar;

²⁵⁶ *turpje*: prej turpit;

²⁵⁷ *me j' rām nd' dhē mkatit*: (?) të biesh mkatit e, ta rrëzosh përdhe;

²⁵⁸ *parakiuom* (ital.); përgatitur.

murmuruom kundra tī, sikūr (*fillon faqja 28*) t'i kish bām kund ndōnjē të paligje, kundra arrëseut.

III. Letëre e dërguome me të madh dëshir e të dashunë²⁵⁹ gjith'atyne ndë gjuhut tanë qi të marrënë me e zgiedhunë (f. 333-342)

Në këtë letër të hapët, më drejtë, në këtë mbasthënie prej afro 70 faqesh Budi ka përshkruar gjendjen gjithnjë më të vajtueshme të katolicizmit në Shqipërinë e kohës së tij; dhe u ka drejtuar një thirrje të zjarrtë prelatëve dhe priftërinjeve për rimëkëmbjen e mbarëvajtjes së dikurshme.

Në fragmentin e pranishëm që përbën si një hyrje të kësaj mbasthënie, Budi niset nga teza idealiste se kotolicizmin në Shqipërinë e kohës së tij e paska komprometuar më së fortë (jo faktori politik i muhamedanizmit – fe shtetërore dhe privilegjuese e sundimitarit të huaj turk, por) faktori moral i padenjësisë klerit katolik.

Themi: *tezën idealiste*: sepse edhe vetë faktorin moral e ka sjellë, nuk mund të mos e ketë sjellë pikërisht faktori politik, me pasojat e veta ekonomike dhe shoqërore.

Gjithë duke datuar demoralizimin e klerit katolik në Shqipërinë otomane qysh nga bazat e mëparshëm të prelatëve dhe priftërinjeve, Budi insiston mbi përgjegjësinë fetare të tmerrshme të klerikëve të padenjë të kohës së tij, të cilët ai i stigmatizon me fjalët e profetit Brekiel.

Këtyre klerikëve Budi në të njëjtën kohë u rikujton detyrët që ata kanë kundrejt besimtarëve e i nxit përsëriturazi që paskëtaj të tregohen në lartësinë e misionit të tyre.

Budi rikthehet te teza se, në këtë apo atë famulli, qëndrimi dhe sjellja e besimtarëve katolikë u përcaktuakan nga qëndrimi dhe sjellja e priftit të tyre; tezë kjo, të cilën ai e mbron jo vetëm me një citat nga shën Augustini, por edhe me konstatime vetjakë.

Pikërisht këtu zë fill vargu i gjatë i përvajttimeve të thekshëm të autorit tonë mbi shthurret “fetare” të besimtarëve katolikë në Shqipërinë otomane, më të shumtët nga të cilët fenë katolike e paskan braktisur (qoftë haptazi duke përqaftuar muhadanizmin, qoftë) heshtazi duke u zhveshur krejt nga vetitë e Krishtit e nga veprat e mëshirës, e duke u çnjerëzuar me veset e djallit e me kënaqjen e epsheve...

²⁵⁹ *me të madh dëshir e të dashunë*: me shumë mall e dashuri;

Vërejtje letrare

Shënimet tanë mbi stilin e Budit në parthënien e *Pasqyrës* vlejné edhe për mbasthënien e së njëjtës vepër, me këtë ndryshim që këtu oratoria e oratorit tonë, gjithë duke mbetur barabar spontane, është tërë mundësisht ende më e zgjuar, për të mos thënë edhe më e fryrë.

Të dashunitë e Krishtit e shumë të ndërshime zotënī e atënë e shokë e vëllazënë, sã herë tue kujtuom damphtë²⁶⁰ e shintesë fē e të mēnguomitē²⁶¹ pakmos²⁶² të gjithë vepëravet mira tashti ndē gjuhut tanē²⁶³ mã keq se kūrāj ō se ndōnjī (*fillon faqja 334*) tjetër dore gjindje²⁶⁴ përmbī dhēt, deshe me dījtunē arrēsienē se pa qish ane ō qish n cē mēnguomi cē tyne²⁶⁵ vjen kējo kafshē; e, aqē sã mundēnj u me ndēgjuom²⁶⁶, s'muna gjēnj se vjen mã të shumēnē tjetër ane veçese nēsh qi prje shintejet kishē jemi urdhēnuom me qenē bruotē²⁶⁷ e shtrazha²⁶⁸ e shpīrtit tyne e me pruojtunē për ta²⁶⁹ gjithēherē tue i ndimuum me shemēllētyrēt të prunjētē e të mirē të jetēsē sanē e me ndimēt të fjalēsē tinēzot; e mã parē ancish duo të thom qi qenē përpara nē ndē kēte oficie e shinte shērbētyre e s'i patnē kujdes kafshēsē²⁷⁰ ndē kohot me pruojtunē parē se kishnē zanē fill mb'atē arrēsye me u farmakuom e me u mpsuom dhunēsē²⁷¹ me sã të pāudha e zakone të kēqia qi të njehunē s'kanē, e qe mã udob me j mbājtunē; mã nde e vonē mbasi e farmakuonē mb'atē arēsye e u danē e shuma pjesē pakmos gjithē zakoneshi cē mira, fēshtīr ashtë me j ndērequnē.

Prāshtu duo të thom se at qenē mã parē të zanētē fill e kauza e kēti dami, e nde e vonē na qi jemi sod e kēte ditē bashkē me ta e pakmos e shuma pjesē përziem e pēshtjellē e ngatērruom ndër të pāmet e vepërat të tyne.

²⁶⁰ *damotē*: dēmin;

²⁶¹ *tē mēnguomitē*: mungesēn;

²⁶² *pakmos*: gati, pothuajse;

²⁶³ *ndē gjuhut tanē*: tek populli ynē;

²⁶⁴ *se ndonjī tjetër dore gjindje*: pritej: *se ndē ndonjē tjetër dorē gjindje*;

²⁶⁵ *se pa qish ane ōqish n cē mēnguomi cē tyne*: se pa (pjesēs zakonisht e fjalisë urdhërore, kētu e pyetjes së zhdrejtē) prej ç'ane o prej ç'mungese të tyre (pronori shumë referon tek emri përmbledhēs: *gjuha jonē* = populli (ynē));

²⁶⁶ *aqē sã mundēnj u me ndēgjuem*: aq sa mund unē të kuptoj;

²⁶⁷ *bruotē*: barinjtē;

²⁶⁸ *shtrazha*: (sllav.) roja;

²⁶⁹ *me pruojtunē për ta*: me dalē mbrojtēs të tyre;

²⁷⁰ *kafshēsē*: punēs;

²⁷¹ *me u mosuom dhunēsē*: t'u bëhej turpi zakon;

Të cinë kafshë tue e kujtuom për të vërtetë druose mbe atë arrësye dami e të vdjerrët e tyne nësh kâ me qenë lypunë e kërkuom, posikundrëse thotë ndë ligjt plakë mb'atëherë kûr zotynë i mëshëriershimi për damt e të vdjerrët të grigsjë vet u lavduruo²⁷² bruvovet përgojët të Exekielit profetë tue thanë se *vash pastoribus Israel, qui pascebant semetipsos, et non gregem* etc., e ashtu ende me sâ tjera të rënda fjalë e (*fillon faqja 335*) besedī, tre thanë se vāj e vāj bruoshi cē Izraelit²⁷³ qī tjetër kujdesi e të nzÿrmitë e tyne s'ashtë mǎ të shumënë veçëse me ruojtunë e me ushqyem vetëvetëhenë, e jo me pasunë kujdes ashtu ende përmbī gri të vet qī u janë porësitunë²⁷⁴ e kanë marrë mb'atë arrësye përpara veti e nzotunë²⁷⁵ me j ruojtunë.

E këte fjalë muo po më ndjetë se më parë ua përket²⁷⁶ t'parëvet e atyne qī kanë puçtet e janë ngrījtunë ndë mǎ të madhe dignitat²⁷⁷ e nde e vonë nē qī mbas encish jemi bruotë e shtrazha e popullit, tue thanë se me qumështit të tyne ushqenenë e me lesht të tyne vishenë, e nde e vonë u nkthenjënë shpinënë, të pakë kujdes tue pasunë për to me j ruojtunë e mǎ të pakë me pruojtunë për to e me j mengjisinë en gjithë duorshi cē lëngimevet, sikÿrse thuo ato qī janë të liga e të moritme²⁷⁸ e të sēmūna e të plaguome e të therrma e të zana n gjarpënit me sâ duor mengjīsh me u pruojtunë²⁷⁹ e m j mengjisinë; e ato qī janë të thyeme e të shqipuome²⁸⁰ me j lidhunë e m j forcuom, e ato qī janë dām e larguom me j mbēliedhunë e me j afuom; e ato qī janë vdierrë, s'kërkonjënë për to me j gjetunë e përsērī ndër shoqet me j përziem; prāshtu tashti grigija ime ashtë dām e përdām e marrë këtu e aty jerm²⁸¹ çër të nkotë male²⁸² e shkretëtīvet e mbytunë uqshit e luajshit e n gjithë duorshi cē bishëvet; e përsērī dÿ e trī herë posikÿr mēnīshim e tue e lëvduom²⁸³ kundra tyne e tue thanë se *propteres, pastores, audite verbum Domini etc.*, prāshtu, ju bruo, pa itni²⁸⁴ tashti e ndëgjoni fjalënë e tinëzot se

²⁷² *u lavduruo bruvovet për gojët të Exekielit*: u kërcënua barinjve me ndërmjetësinë e profetit Ezekiel (kapitull XXXV);

²⁷³ *vaj e vaj bruoshi cē Izraelit*: mjerë e mjerë barinjtë e Izraelit;

²⁷⁴ *qī u janë porësitunë*: qē u janë mbesuar;

²⁷⁵ *qī kanë marrë... e nzotunë*: qē kanë marrë... janë nzotunë (zotuar);

²⁷⁶ *na përket* :(Exekieli) ua drejton, ua referon;

²⁷⁷ *ndë mǎ të madhe dignitat*: (në përputhje me gjininë femërore qē ermir dignitas, dignitatem ka në latinishte) në pozitë më të lartë;

²⁷⁸ *të maritme*: të mekuna;

²⁷⁹ *me u pruojtunë*: tek Budi folja mbrojtur është tranzitive indirekte;

²⁸⁰ *të shqipuome*; të shqepueme, të çala;

²⁸¹ *jerm*: (turqizëm) si të hutuara, si të marrosura, si të mos ishin mirë në vete;

²⁸² *male*: (pritej: malet=) maleve;

²⁸³ *tue u lëvduem*: duke u kërcënuar;

²⁸⁴ *pa itni*: pa rrini;

mb'at herë kūr të vinjë moti e koha e gjyqit, arrësyenë e damtë e grigjsë po n duorshi cuoj ka (*fillon faqja 336*) me e lypunë e me e kërkuom, e gjaknë e të vdjerrëtë e tyne mbë ju ka me u paguom.

E ashtu ende mbë sã tjera vise e me sã të randa e të dërejta arrësenjë sikundrëse ndë ligjt plakë ashtu ende ndë të rët këto kafshë tue na j pasunë sã herë nçelë kallëzuom, s'ish arrësye na tashti aqë ndjerë nd'anët me j qitunë mbas shpine e sikūr ndë të haruom, tue nçelë sūtë gjithëherë mã të shumënë veçëse vetë mbë vetëheënë e mbë kafshët të këtī shekulli, e jo ashtu ende me u nxÿrunë e me pasunë ende kujdesnë e popullit me sã arrësenjë e ndimë të shpÿrtit tue lëftuom mb gjithë zemërë për ta qi të mos vdärenë; e aqë mã tepërë se gjellimë me lëmoshënat e djerët të tyne, e qish a mã keq ende se disa pesh askūrāj të mbushunë e të ginë n cesh s'ndiemë mã se dëti ujë²⁸⁵ tue hapunë gjithëherë sÿtë për mã, e nde e vonë ashtu tue nkthyem shpinënë e tue i shÿm sikÿr ndë të haruom, të pakë kujdes tue pasunë me lut(unë) tenëzotnë përta e për të parët të tyne, e mã të pakë mb gjithë zemërë me lëftum për ta, me sã predikime e ndimë të fjalësë tinëzot me j vÿm mb'udhë të mirë e të shelbuome.

Për të cÿt kafshë druo se mb'atëherë kūr të vinjë moti e koha e gjyqit tinëzot, e gjithëkush ashtu ende me lypunë arrësyenë e lëmoshënavet qi na kanë dhanë e të gjith'atyne ndereve, e ndime, e shërbëtyrë²⁸⁶ qi na kanë bãm (së paku ashtë ata të prometuomitë tanë²⁸⁷) ò ndë se i kemi ndimuom e me qish të mirë na atyne ato ua kemi nkthyom e paguom: për të vërtetë mbë këtë arrësye druo se aty mpkati e e keqeja e tyne mbë nē kã me mpshuom, e ventë shpÿrtit tyne yni (*fillon faqja 337*) me qenë dënuom.

Prãshtu fort i nçil sÿtë e mendet²⁸⁸, i pãfat kushdo jë, e mos flÿj aqë ndjerë nd'anët ndë gjumët të përtësësë e të t'pakujdesit, po pa venë roe ndëmos tjetër ndōnë se me sã e të ciat arrësenjë aty kie me qenë zanë e shtërnguom për gjith'anëshit, ke damtë e të vdjerrëtë e popullit e të grigjsë sate qi ke marrë përpara vetë me j ruojtunë, n tēje kã me qenë lypunë e kërkuom, e ventë të shpÿrtit atyne qi të jënë vdjerrë e dënuom për të paruojtunit e të pãkujdest tat, yti me qenë vÿm aty mbë terezit gjyqit tinëzot; përse thotë se këmbenjënia²⁸⁹ e të pãarësyetë (e) famullÿvet e të popullit mã

²⁸⁵ *uje*: rrjedhore e femërorit *uja* për asnjësin *ujëtë*;

²⁸⁶ *gjith' atyne ndereve e ndime e shërbëtyrë*: prite ndimëve, e shërbëtyrëve.

²⁸⁷ *së paku ashtë ata të prometuomitë tanë*; (?) edhe sikur vetë ata të mos na kërkojnë llogari, së pakti ky është zotimi ynë;

²⁸⁸ *e mendet*: (= *e mendvet*) e mendjes;

²⁸⁹ *këmbanjënia*: marrëzia;

të shumënë tjetër ane s'ndëgjonetë n cë pānzÿrmit e n cë pākujdesit cë priftënet e ancish qi janë bruatë e të parëtë e tyne.

E cia kafshë mirë munë njifetë ende sod e këte ditë se ke gjindetë kund ndōnjë prift i mirë e j tinëzot qi sherben ligjë, shesh ashtu ende ke thuose gjithë famullia po i gjasënë e me sã të prunjëtë e të përvutë e tjera arrësenjë e vepëa të mira qi u dukenë; e ke sheh se herë cë keqe²⁹⁰ ashtë ashtu kund ndōnjë madhështuor i pādijtunë, kryekëcyem jashtë friket e tmërje cë tinëzot, sheh ashtu ende ke thuose gjithë famullia po j gjasënë e j shemenjenjënë²⁹¹ me gjithë punët, madhështorë kryekëcyem të pāgjejshim²⁹² e të pā ndōnjë shkëndi friket e tmërje cë tinëzot ndë vetëhe, të pakë kujdes tue pasunë me shërbyem ligjë e mǎ të pakë për të shëlbuilt të vet.

E këjo kshtu ashtë mirëfilli e për të vërtetë mbë sã vise njofunë aty e sod²⁹³ e këte ditë, kush kǎ pak ō shumë (*fillon faqja 338*) sÿtë nçelë me shukuom, posikundrëse mbet e tha i shën Augustini i bēkuom se *ubi videritis populum indisciplinatum, ibi est sacerdotium infirmum* sikūr të duoj me thanë se ke të shifi²⁹⁴ popullinë e keq e të pāarrësye e të pāudhë jashtë friket e tmërje cë tinëzot, *ibi est sacerdotium infirmum*, aty ashtu priftërnia e sēmūnë, sikūr thuose fort të pākujdes e të panzÿrunë e të pāzëllshim sikurse për ta shëlbuilt të vet ashtu ende për të famullisë.

Oh vāj e vājme²⁹⁵, e kush munë jëtë gjithaqi verbënë mendje e shqiseje me mos pām e me mos njofunë se këjo kshtu ashtë mīrëfilli, sod e këte ditë; pse pa venë roe se ku munë gjindetë tashti ndë ndonjë tjetërë dorë gjindje qyetë²⁹⁶ të mitunë e të pādijtunë e jashtë frikat e tmërje cë tinëzot²⁹⁷ se tashti ndë këte të helmuomet gjuha tane²⁹⁸, e tashti ndë këte koho tanë mǎ keq shemptuom se askurrāj; ō ku munë gjindetë qyetë dam e të vdjerrë të shintesë fë e të lanë e të mēnguom sikūr thuose të gjithë vepëravet mira se tashti ndër ta, mirë tue pām mballëfaqe se disa n cish e sikūr e shumë pjesë mbë; sã vise jo veçëse renegunë bakminë e krezminë²⁹⁹ e shintenë fënë e

²⁹⁰ *here cë keqe*: për fat të keq;

²⁹¹ *e j shemēnjenjënë*: e i shēmbëllenjē;

²⁹² *të pagjeshēm* (të pagjegjshem) të padëgjueshēm, të pabindshēm;

²⁹³ *aty e sot*: qysh nga ajo kohë e deri më sot;

²⁹⁴ *të shifi*: të shihni;

²⁹⁵ *vajme*: vajme, vajtime;

²⁹⁶ *qyetë*: (për t'u krahasuar me rumanishten: *cit*) kaq;

²⁹⁷ *e jashtë friket e tmërje cë tinëzot*: që të dalë dalë ndërtimi i rregullt, këto fjalë duhen plotësuar p.sh. kështu: "e të qenë jashtë friket...";

²⁹⁸ *ndë këte të halmuomet gjuhe tanë*: tek ky i mjeruari popull ynë;

²⁹⁹ *bakminë e krezminë*: (çift sinonimik) vajin e bekuar;

Krishtit, ndë të cīt qenë lēm e rritunë, poashtu ende bashkë me ta gjithë sã janë vepëratë e mira e të mëshëriershime.

E aqi n cē mituni e n cē pādītjuni e n cē pānjofuni se qish banjēnē³⁰⁰ u dānē shintejet kishē e sinēzot e sherbētyre cē tī, e vonētē³⁰¹ hīnē ndēnē xgiedhēt të djāllit mallēkuom, aqē sã tashti ndër ta shintetē sakramente e ligjja (*fillon faqja 339*) e tinēzot mā ashtë shām e belbēzuom e qell dhunē³⁰² se ruojtunē e ndērunē e sherbyem. Ndër ta të prunjētītē e obediencia e Krishtit qi përket t'kērshtenēvet me pasunē, tashti thuose ashtë mā haruom e qitunē ndēnē kambē, e marrē mbē vetēhe ata të pāgjegjshim e madhēshtī, për të cīt luciferi megjithē shokēt të vet u rrēzuo n qiellshit; e lanē³⁰³ e qitunē n vetēhej³⁰⁴ tashti mā ajo vullēndet e amblē e të butētē³⁰⁵ e Krishtit e t'apostujet, e të gjithē shintēnet tjerē; e marrē mbē vetēhe mēnīnē e lakēmīnē e zmīrrē e resēnē e keqe e sã ashtu tjera sherrēgjī³⁰⁶ të djāllit; u lanē tashti e haruom mā aj dēshīr gjithaqi i madh i lavdit tinēzot e j regjēnisē qiellat qi kishnē për zakoni moti të kērshtenētē me pasunē, e u dhanē me gjithē mish me gjithē shpīrt mbē sã dēshire të pāudha e të pā ndonjē frujte *proprie* të vullēndetsē vet³⁰⁷ e dām e larguom e shumë pjesē n cish urdhēnit e ligjje cē tīnēzot e n gjithē sã janë n cē dērejtashi f'atī; o marrē sã kusērī e grabētī³⁰⁸, sã rrena e çpiha³⁰⁹ e dēshminjēnī e bē të rrēshime e sã ashtu padī e shtiekeqī të tjera, me të cīt lēndonetē zotynē e damētonetē shoqi e fqinja e mbushetē vullēndetja e djallit.

E lanē e qitunē e larguom vetēhej mā shintetē kreshmē e angjēni-metē e atē fort të mpastērrē jetēnē e Krishtit³¹⁰ e t'apostujet e të gjithē shintēnet tjerē qi i ndoqnē nde e vonē; e marrē mbē vetēhe e madhe pjesē ventē dēlirit³¹¹ gjithē sã kurvenī e pēganēsī, e vent të kreshmēsē e t'angjēnimit tryesētē e plota e të mājme e të ngranētē e të pīnetē e pākōrē, për të cīt e me

³⁰⁰ *e n cē panjofuni se qish banjēnē*: e ngaqē nuk dinē se ç'bējnē;

³⁰¹ *vonēte*: vajtnē;

³⁰² *belbēzuom e qell dhunē*: (çift sinonimik): përqeshur;

³⁰³ *e lanē*: e është lēnē;

³⁰⁴ *e qitunē n vetēhej*: shkēputur nga vetja (e kundërta *marrē mbē vetēhe*);

³⁰⁵ *mā ajo vullēndet e amblē e të butētē*: për si vullnet i ëmbël e butësia;

³⁰⁶ *sherrēgjī*: sherri, dinakēri;

³⁰⁷ *proprie* (lat.) *të vullēndetsē vet*: posaçērisht të mirakandjes vetjake; *për vullēndetje ce vet*. për mirakandje të vet, përse kēshtu u pëlqeu;

³⁰⁸ *Grabētī*: grabitje;

³⁰⁹ *çpihe*; *shpifje*; *dēshminjēnī e bē të rrēshime*: mbiemri u takon njëherazi që të dy emrave;

³¹⁰ *e lanē... atē fort të mpastērrē jetēn e Krishtit*. këtu duhet nënkuptuar folja ndihmēsē *kanē*, dhe kryefjala: *e madhe pjesē*;

³¹¹ *ventē dēlirit*: në vend të të dēlirit, dmth. të dēlirēsīsē;

të cītkafshë tashti ende mā tepërë (*fillon faqja 340*) e shumë pjesë n cish vduorrë shintenë fë e bashkë me ta regjënī e qiellët.

E kshtu munë thomi ende për sã të mēnguome e kafshë të tjera, me të ciat gjendja e pāfate janë mb'ate arrësye farmakuom e ashtu dalë ligjje cē tinēzot e kori³¹² cē n-jerēzet e mbushunë me të keq e me frymë të djallit mallëkuom, sã mā kafshë qish i vë³¹³ shintit ungjill ndë zemërēt të tyne vend s'gjën, e ke mbahetë s'kã mā se mbë marmurit³¹⁴ të gjallë ò mb'akullit të ngrītë; përse pa venë roe, kush do jë, se ku munë gjindetë tashti ndë një dorë gjindje qyetë djallī e majshtrī e tradimente³¹⁵ e të pābesī³¹⁶ e mēnī e gjakēsī e të ntruom e të mallëkuom e tregētī të rrëshime e të pādërejta me gjithë duorshi cē kamatēvet e sã dëshminjēnī e bē të rreshime padī e nxi-tëkēqi, zmīr e resë njani mbë tjetërit; aqë sã disa n cish për të vërtetë thuose mirëfilli natyre cē djallit mallëkuom të randë e të ngurētë e fort të plogë e të përtuoshim e të pāgjejsim ndë shërbëtyrēt të tinēzot e ndër gjithë sã janë vepëra të mira e të shelbuome³¹⁷, e të çpejtë e të xgathëtë³¹⁸ ndër sã janë të këqia e të dēnuome. E mā duonë e u ka antë³¹⁹ disave fort me u fëdigunë ende me dampit të gjāsë e të ndërsë vet me ngīm mēllānë e me bām ndonjë të keqe ò dhunë kūjnāj për qishdo mēnī qi të jetë mbushunë vullëndetja e djallit mallëkuom, sa me pak fëdigë ende pā ndōnjë dam të vet me qishdo vepërë të mīrë në mbushunë vullëndetnë e tinēzot e të shintēnet. E disave ashtu ende mā t'amblē e të shījshim u vjen ndr'ato të farmakuomet (*fillon faqja 341*) gojēt të tyne emēnitë e anēmikut djall me sã të ntruome e të mallëkuome se të tinēzot mbë qiellt e të zotnjēsë bēkuome e të engjīvet e të shintēnet; e mā u ka anta me gjejunë kankë e përrallë e dhunī³²⁰ e sã kafshë të mbrazëta qi janë për dampit të shpīrtit, se mē bām uratë e me gjejj meshë e fjalēnë e tinēzot qi u janë për të shelbuom; e mā me të madh dëshīr e të plotë shpëresë zanë besë e ndëgjōnjēnë fjalēnë e shortëtarēvet e të devēnatēsēt³²¹ e të magjīsnikēvet³²² qi janë me frymë të djallit e për të madh dam e

³¹² kori: (i pashquar: *kuor*, në geg. e sotme; *kuer*); mase, të përmbajturit nga tepritë, frenimi i vetvetes; përkatësisht; radha, rrethi;

³¹³ *sa mā kafshë qish i ve mb'udhë s'ashtë*: sa zë nuk është punë (e mundur) që t'i vesh në udhë;

³¹⁴ *mbë marmurit*: në mermerin;

³¹⁵ *tradimente*: (ital.) tradhti;

³¹⁶ *të pabesī*: rezultat kryqëzimi i dy trajtave: *të pabesëtë*, *pabesia*;

³¹⁷ *të shelbuone*: shpëtimtare (të shpīrtit);

³¹⁸ *të xgathëtë*: të shkathët;

³¹⁹ u ka anta: ... anda, u pëlqen;

³²⁰ *dhunī*: dunë, fjalë turpi.

³²¹ *devēnatēs*: (ital. *indovinatore*) falltar.

³²² *magjīsnik*: magjistar (Budi prapashtesën –tar e ka zevendësuar me prapashtesën: *nik*);

të vdjerrë të shpirtit se urdhëninë e shintesë Kishë Katolike e fjalëtë e shintit ungjill qi u janë predikuom, qi s'i bā folë e ligjëruom kush tjetër mā parë veçësë vetë shinteja goja e tinëzot; e dittë e diel e të festëvet mā me të madh zëll e shpëresë venë trigjevet³²³ e pasarëvet³²⁴ e këtu e aty kuvendevet e kodravet, ke u shkon dita nd'asgjā e ndë të mbrazëtë, se me bām p'r emë-nit të tinëzot e me votë n kishë e me gjegj(unë) meshë e ligjnë e tinëzot; e mā tepërë lëftonjënë me shtim e me nxitunë keq ndër shokët e ndër fqinjët e me çprishunë goditë e paqetë e bāme se me pruojtunë e me lëftuom si do ligjja me j pajtuom, të mos vritenë e të mos çartenë, tue pasunë thanë vetë shinteja goja e Krishtit se *Besti pacifici, cuoniam ipsi filii Dei vocabuntur*: lum gjith'ata qi kanë kujdes e nzÿrenë me hīm ndërmjet e me pajtuom ata qi janë qërtuoshim e ndë mēnī, përse ata kanë me qenë quojtunë të bijtë e tinëzot.

Të cīnë shinte fjalë kush e kujton, me arrësye munë thoetë se t'idhunitë e të mēnīshimitë qi askūrraj s'duonë me pajtuom (*fillon faqja* 342) e me ndëjyem njani tjetërinë, e gjith'ata ende qi nxitnjënë e shtienë keq ndër n-jerëzit ò lëftonjënë me thyem paqetë e bāme ò tue mundunë s'lëftonjënë mb gjithë zemërë si të mirë e të fëshim të kërshtenë me j goditunë e me j pajtuom, të këtītë mbë këte arrësye mā parë munë quhenë shërbëtorëtë e nevojsim³²⁵ e bijtë e djallit mallëkuom se të tinëzot mbë qieft.

RITUALI ROMAN

I

1. Sā moti³²⁶ e ndë qish koho duhetë foshnja me u pagëzuom.

(f. 19) Duhetë prifti bukur t'i msonjë popullinë e famullinë e vet qi foshnja posā lēn, mā të parënë kafshë, aqë sā mā çpejt të mundnjënë, ta shpienë n kishët shinte ta pagëzonjënë, sikundrëse do ligjJa e Krishtit, e jo me vūm rē aqë

³²³ *trigjevet*: tregjeve;

³²⁴ *pasarëvet*: (shkronja s për shkronjën z do të jetë ndikim nga drejtëshkrimi i italishtes) pazarëve;

³²⁵ *e nevojsime*: nevojtarë, të robëruar.

³²⁶ *Sā moti*: (foshnja u dashka pagëzuar sakaqherë mbas lindjes, prandaj autori ka thënë jo: sa vjetësh, por sa moti) në ç'moshë;

ndierë nd'anët do zakone qi kanë mbë disa vise, tue e përciellë ditë mbë ditë ndierë gjën kuorrë³²⁷ (f. 20) e kohonë, e kumëtrinë e ndrikullatë, e ndierë ban gatë gostinë, e disa ashtu të tjera madhështi e kafshë të mbrazëta; aqë sa disa herë godit gjukata e keqe e tyne, e ashtu venë pā pagëzuom, mkat aqi i madh e j randë sã gjuhe ecë nieriut askūrraj s'mundetë me u kallëzuom, asdhtu as munë njëmendetë³²⁸ me ndōnjë tjetër mbë këte jetë.

Prāshtu nçil sytë gjithëkush³²⁹, e, sã mā çpejt qi të mundnjësh, t'i pagëzojsh pā vūm m perikullë³³⁰ të shëlbuiltë³³¹ e tyne ende të vetëvetëhesë. E mb'atëherë, kūr godit kafsha për neçesita³³² e pagëzonjën ndōnjë ndë shtëpī për të çpejto, veçësë³³³ me formët³³⁴ e me të qitunit të ujit, posikundrësë kemi thanë përsipëri, t'atīnë³³⁵ ndë qoftë gjallë nde e vonë ta shpienë n kishë ke prifti, e t'i banjë gjithë çerimoniatë e tjera, jashtë formet e n cë qituni cë ujit qi i qenë bām mā mpari; ō ndë qoftë ashtu ndonjë dubitacione³³⁶ e të menduom për të pādijtunit e të pāvesht³³⁷ t'atyne qi e pagëzuonë, përsērī tue i qitunë ujëtë, formënë të ja thoetë me atë kondicione³³⁸ qi thamë përsipëri: Si non es baptizatus, ego te baptizoin nomine Patris etc.³³⁹ ...

2. Shintit sakramenti cë t'kunguomit³⁴⁰.

(f. 66) Gjithë sã janë sakramentetë e shintesë kishë katolike me të madh të denjë e të dëlirë zemërë³⁴¹, e mā me të madh të prunjëtë e shintēnī duhenë me qenë shërbyem³⁴² e ndërunë e pasunë kuides e të nzyrunë përmbi

³²⁷ *kuorrë* (kuormë): rendin, rastin, rrethanat e përshtatshme;

³²⁸ *njëmendetë*: barazohet, krahasohet;

³²⁹ *ncil sytë gjithëkunsh*: rezultat kryqëzimi i dy ndërtimeve: "nçil sytë, ti", le të çelë sytë gjithëkush";

³³⁰ *perikullë*: (lat. ital.) rrezik;

³³¹ *të shëlbuiltë*: shpëtimi shpirtëror, mosbierrja e...;

³³² *necesità*: (ital.) shtrëngesë e pashmangshme;

³³³ *veçësë*: vetëm;

³³⁴ *me formët*: me formulën;

³³⁵ *t'atīnë*: t'atillin;

³³⁶ *dubitacione*: (ital.) dyshim;

³³⁷ *për të pavesht*: për paaftësi në veprim, për peshkathtësi në zbatim;

³³⁸ *kondicione*: (ital.) kusht;

³³⁹ *si non es baptizatus, ego te baptizo in nomine Patris etc.* në mos qofsh pagëzuar, unë të pagëzoj në emër të Atit etj.

³⁴⁰ *Shintit sakramenti cë t'kunguomit*: (kalk nga sintaksa latine, ku plotësi i argumentit vihet në rrjedhore) mbi sakramentin e shenjtë të kungimit;

³⁴¹ *me të madh të denjë e të dëlirë zemërë*: me denjësi e dëlirësi të madhe ndjenjash;

³⁴² *duhenë me qenë shërbyem*: (nënë ndikimin e italishtes; *deveno essere serviti*) duhetë...;

shtrazhët e të ruojtunit³⁴³ të tyne³⁴⁴. E aqë mā tepërë përmbī gjithë të tjerat ndë sherbëtyrët e të marrët të këtī shintit sakramentit ilterit qi quhetë eukaristia³⁴⁵, sikūrthuose korpi e gjaku i Krishtit mëshëriershim, qi asndōnjë tjetër kafshë mā të denjë e gjithë plot me shintēnī e mā të madhe të mërekulluoshime s'e kā ndë vetëhe kisha e tinëzot, as mā të denjë për të lëvduom e për të ndërunë se këte shint sakrament, i cili posikūr gurra e gjallë e fort e bukurë e e kulluome, të zanëtë fill e të rriedhunitë e vet tjetër ane s'e kā veçëse krahanori cë lëvduom e n cë debertuomit me shtijët³⁴⁶ të Longinit³⁴⁷, e shintejet goje cë Krishtit mëshëriershim...

(f. 71) Mā disa të përkatēnuom fort të tinëzshim e të mbuluom, qi askush s'ua di zemërēnē e tyne veçëse aj nalt, nd'ardhshinē me e lypunē këtë shint sakrament ashtu tinëz e mbuluom, nd'i duktē³⁴⁸ aty priftit se ata s'janē (e)nde mirë e me gjithë zemërē nkthym e pēnduom e lanē mkatnē³⁴⁹, aspak mos ua apē, po ashtu t'i vdonjë mbrazëtë, ndierë mos bienē mb'udhë. Mā ndë qoftë puna qi ata të vinjēnē mballëfaqe me e lypunē e me kunguom posikundrēse a zakoni ndë shoqēnīt të shumëve, atay duhetë me ua dhanē e me j kunguom bashkë me të tjerët; përse, ndryshej tue bām, kish me qenē kauza e ndonjī shkanduluximi e të zbuluomitë e atī mkatit tī, qi askush s'e dījtī.

E thotë se as atyne qi janē të këmbyem e të pāmend, s'duhetë me ua dhanē këte shint sakrament, veçë ndë pātē se disa herë u vinjēnē mentë e bukura³⁵⁰, e vinjēnē me të madhe shpëresë e devocione me e lypunē. T'atitē³⁵¹, sā të jēnē ashtu me mend, mun'i kungonjë, veçëse të mos ish ku(nd) ndōnjë skandulixim e të pādevocione të shintit sakrament.

Ashtu ende as atyne qi ende s'e kanë mbërrīm mbë mot e kohot qi t'ishnē të zot(t)ë me e mbërrīm me mend ndë të njofunit të këtī shinti sakramenti, s'duhetë me ua dhanē ndierë mos rrëfyhenē dý e trī herë mā mpari, e të vinjēnē mirë mbë mend e mbë shqise si do ligja, ani t'i kungonjēnē.

³⁴³ shtrazhë e të ruojtunē, kudes e të nzyrēunē, të zanëtë fill e të rriedhunitë: çifte sinonimikë;

³⁴⁴ sakramentetē... duhenë me qenē... përmbī të ruojtunit të tyne: (sintaksë e një çrregullësie të vrazhdë prej më se një pikpamjeje); duhetë pasunē kujdes përmbī të ruojturit të sakramentevet;

³⁴⁵ sakramenti i ilterit (alterit) = eukaristeka: sakramenti i kungimit;

³⁴⁶ kraharori cë lëvduom e n cë debertuomit me shtijët: prej krahërorit të lëvruar e prej të depërtuarit em heshtën;

³⁴⁷ të Longinit: emër i një ushtari romak;

³⁴⁸ nd'i duktë: në iu duktë, në qoftë se i duket;

³⁴⁹ s'janē... pēnduom e lanē mkatnē: s'janē...;

³⁵⁰ u vinjēnē mentë e bukura: vijnë në vete, u kthehet arsyeja;

³⁵¹ t'atitē: (t'atijtë) t'atillët.

3. Qish duhetë me bām mb’atëherë kūr duketë se njëmend po i del shpirti.

(f.150) Mb’atëherë, kūr duketë se mā ashtë tue shkuom, aty gjithëkush të ndodhetë, i madhi e j vogëli, të bienë mbë gjunjë³⁵² të lusënë tënëzotnë për ta...

(f.152) E mbas gjithë këncō kafshësh desha ashtu ende me vūm këtu disa të tiera qi tashti bahenë ndë këte gjuhut tanë mā keq shemptuom se as ndë ndōnjë tjetër dorë gjindie përmbī dhēt.

E këjo s’ashtë tjetër veçesë vaj(i) e gjama e vajtimi e të gërvishtunitë e të rāmītē n grusht qi banetë, jo veçesë përmbī të vdekunit e ndë kishët të tinëzot, ke ashtë vendi i uratëvet e j lavdit tī, po ashtu ende përmbī disa qi gjindenë ndë fit të mortēs³⁵³ e tue vdekunë; mb’atëherë duo të thom, kūr aj i vobegu disa lëngimit e fëdige cē madhe qi ndien ndë vetëhe, disa furie cē mortēs e gjith’aqī anëmiqsh qi e kanë zanë e rrethuom për gjith’anëshit, posikūr gjarpinjtë e farmakuom ō kulshedratë e përvnërshime³⁵⁴, me e përpim, e kā mā të madhenë nevojë për të ndimuom, ata mb’ate arrësye me ate vāj, jo veçesë vetë ndōnjë ndīmē s’ja banjënë, po ashtu ende as të tierë qi të dojnë³⁵⁵ me e ndimuom s’lanë; ashtu as atë të vobegunë përmbī gjithë lëngimet e të këqīt³⁵⁶ qi kā, s’e lānë me vdekunë ndë paq.

E këjo, kush di me kujtuom, s’ashtë tjetër veçesë fryma e të mpsuomitē³⁵⁷ e diāllit mallëkuom; ashtuqi, ndë mos mundi ndryshej me j dobitunē³⁵⁸ ndë gjithë jetet të tyne, t’i dobitnjë e t’i ngadhënjënë mb’atë arrësye; disa me magjīt, e të lidhunat, e të frymet, e shortëtīt³⁵⁹ (f.153) qi u siell ndë mend m’i bām, qi janë për të madh dam e të vdierrë të gjith’atyne qi t’u mbesonjënë; e disa mā nde e vonë me ate vāj e gjamë qi i nxit me bām mb’atëherë ndë fit të mortēs tyne, i ban me u dëshpëryem e me vdierrë jetënë e amshuome.

Përse mb’ate herë të mortēs aj i sēmūni, ndë qe tue kundrështuom me anēmiknē³⁶⁰ me të plotët të shintesë fē e me shpëresë mbë të madhet mëshëriert të tinëzot, ō tue kujtuom ate udhë të largë qi po do me bām, e

³⁵² mbë gjunjë: pritej: mbë gjumi;

³⁵³ ndë fit të mortēs: në fill të mortjes, në çast të vdekjes;

³⁵⁴ të përvnërshime: të vrerosura, helmatisëse;

³⁵⁵ qi të dojmë: që do të donin;

³⁵⁶ përmbī... të të këqīt: përmbī.... të këqiat;

³⁵⁷ fryma e të mpsuomitē: të frymëzuarit dhe të mësuarit;

³⁵⁸ dobitune (sllav.) mposhtur në luftë;

³⁵⁹ me shortëtīt: (jo me të hedhur short, por) me të bërë magjira;

³⁶⁰ tue kundrështuom: me anēmiknē: duke luftuar kundër armikut;

lavdinë e tinëzot e të engjivet e të shintënet tī, ò ndë qe tue u pënduom e tue e porësitunë shpīrtinë e vet ndë dorët të tinëzot e të zotnjësë bēkuome, ò qishdo tjetër arrësye tue dhanë i vobegu aty ndë fit të morsë vet, me ate vāj e gjamë qi banjënë, mb'ate ças je nkthenjënë mendnë e shqisenë e tī mbë nevojët e mallënjimet të kësāj jete së helmuome ende mos e pat ndë mend me u dëshpëryem, i vobegu, tue gjegjunë vājnë: ò të gruosë e të fëmīsë vet, ò të prindet e të vellazënet e të miqet dashunë, e banjënë qi dëshpërenetë³⁶¹ e vdier regjenīnë e qiellët.

E ashtu ende mb'ate arrësye mb'ate herë, kūr aj kā ma të madhënë nevojë, e priftënitë e sherbëtorëtë e tinëzot kanë mā të madh kujdes e të nzyrunë e lëftonjënë mā mb gjithë zemërë për të shelbuomit të tī, ata me atë vāj i shurdhonjënë e j ngatërronjënë mb'ate arrsye qi as fjala s'u ndëgjonetë se qish thonë; ashtu as ndōnjë ndimë mā s'janë të zot(t)ë me ja bām.

Me të cilat kafshë mbë disa vise jo veçëse babanë kauza e të vdierrëtë e ati t'vobegu qi a tue vdekunë e ndë fit mortësë, po ashtu ende (f. 154) vetëvetëhenë edhe shpīrtinë e vet e vënë m perikullit të mortësë amëshuome për gjithë jetët të jetësë.

Prāshtu kësāj kafshe fort t'i kienë kujdes priftënitë me e shqimbunë e me e nxirrë rranjësh mā tepërë se gjithë zakonetë e mrapa e të këqia t'atī populli; e jo veçëse aty mb'atë herë kūr ndonja asht tue vdekunë, po ashtu ende as ndë kishët të tinëzot, aty ke do ligjja me mbetunë gjithëherë ndë kshill³⁶² e pā fjalë e mbë gjunjë me të madh të prunjëtë e friket e tmërje cë tinëzot ndë vetëhe tue lutunë shintinë emënitë³⁶³ e tī sikundrëse vetë për vetëhenë e për gjithë fët të kërshenë e bāmīrēt të vet, ashtu ende mā tepërë p'r ate qi aty po dergjetë vdekunë³⁶⁴, e pret ndōnjë ndimë e shpīrtit shinte-shit meshë e uratëshi cë tyne, e jo vāj e gjamë e të gërvishtunë e të rām n grusht, sikūr mirë të dijnë se e kanë përciellë e dërguom mjet³⁶⁵ ndë funtë³⁶⁶ ferrit, e jo ndë regjēnīt të qiellët ndai ēngjīt e ndaj shintēnit; ò disa vajtime e të viershuome³⁶⁷ qi s'janë tjetër veçëse sherbëtyra e idolatriesë e të mpsuomitë e diallit mallëkuom, qi janë jo veçëse për të madh dam a të vdierrët të gjith'atyne qi t'i ndiekēnë ò t'u banjënë ndōnjë ndimë nd'ate kafshë, po

³⁶¹ *dëshpërenetë*: dëshpërohet;

³⁶² *ndë kshill*; në heshtje e përqendrimit mendor;

³⁶³ *shintinë emënitë*: mbiemri *maskullor*, emri *asnjanës* (ku mospërkim gjinor tregon dobësimin e ndjenjës gjuhësore për gjininë asnjënëse);

³⁶⁴ *po dergjetë vdekunë*: e kanë shtrirë të vdekur, po pushon i vdekur;

³⁶⁵ *mjet*: deri;

³⁶⁶ *ndë funtë*: ndë fund të;

³⁶⁷ *të viershuome*: të vjershëruara, vargje vaji, ligje;

ashtu ende për të gjith'atyne qi tue mundunë s'kanë me lëftuom mb gjithë zemërë ato idolatrie e zakone të mallëkuome me j shqimbunë e me i vduom jashtë kishë cë tinëzot, posikur farmekunë e diallit mallëkuom qi ashtë për të madh dam e të vdierrët të shumëve. Përse këto kafshë aspak s'do ligjja e Krishtit me u bām përmbi një të kërshenë qi vdes rrëfyem e kunguom e ndë hirt të tinëzot, (f.155) armatisunë e parekiuom me gjithë shintet sakramente të tjera; po këto kafshë ish arrësye t'i banjënë përmbi ndonja renegat o të pëganë qi shohonë se vdes pā shintet fe mbë vetëhe o përmbi nonja qi të vdis³⁶⁸ mallëkuom e skomunikuom e ndë mkat murtār pā ndōnjë tjetër pēndesë e shpëresë për të shelbuom.

E nde e vonë mbas këncō uratëshit mā cë mbrapēnashit qi thashë përsipëri, përsëri të banjënë shinj me këmbonët të madhe, ke gjindet, ashtu qi gjithëkush mirë ta die se shkoj, e të lusënë tenëzotnë për të shelbuomit të tī.

Ani nde e vonë kropnë e tī ta vënë , psodikundrëse ashtë zakoni, aty kund mbë ndonjë ventë arrësyeshim, ka të dergjetë, me duort nkryq mbë zemërë, e me një kryqzë të vogëlë n dorë, e me qërīt të ndezunë ndai vetëhe; e, disa herë tue i shtīm ujët të bēkuom, ta ruonjënë aty e të banetë koha³⁶⁹ me e shpūm n kishë. E aty posikundrëse priftënitë ashtu ende shtrazha qi e ruonjënë, të banjënë uratë e të lusënë tenëzotnë për ta; e jo me ndenjunë e me u përrallunë, posikundrëse kanë zakonë e helmuom mbë disa vise, qi ndōnë as aty s'u bie ndë mend se kanë me vdekunë, mirë tue e pām përpara sÿvet.

II. Priftënet e sherbëtorëvet kishësë tinëzot qi të gjindenë ndë gjuhut të arbëneshë (f.327-333)

Mbasthënia e Ritualit shtrihet gjatë faqevet 327-352. Këtu janë riprodhuar faqet 327-333, 336-343, dhe 350-352.

Në fragmentin e parë janë zhvilluar këto tema:

Jo dëshira e ndonjë lavdie, por ndjenja e detyrës ka shtyrë Budin që t'u predikojë tjerëve frikën nga perëndia dhe dashurinë midis tyre. Tashi që *Ritualin* e kanë në gjuhën shqipe, priftërinjtë shqiptarë çdo shërbim të kultit duhet ta kryejnë me zell të madh e me përpiktësi të plotë. Disa nga klerikët që si të thuash po lundrojnë në të mirat e kësaj bote, por që kanë harruar se ata po jetojnë kështu në saje pikërisht të djersës së popullit, do ta pësojnë në jetën tjetër si Epuloni në fund të ferrit. Mbi martesën e disa priftërinjve autori

³⁶⁸ që të vdis: që do të vdiste;

³⁶⁹ aty e të banetë koha: qysh nga ai çast e deri sa të bëhet koha.

ynë ka insistuar në një mënyrë të veçantë jo vetëm sepse ajo është rreptësisht e ndaluar nga kisha katolike, por edhe sepse prifërinjtë e martuar kanë marrë pak nga pak pronat e kishës e ua kanë dhënë fëmijëve të tyre.

Në fragmentin e dytë autori vazhdon me përshkrimin e gjendjes materiale të mjerueshme të xhakonjve e të sherbëtorëve të kishës, si dhe me tërheqjen e vemendjes mbi paditurinë e skajshme të disa priftërinjve, e njëherazi mbi përgjegjësinë e ipeshkëvinjve që kanë emëruar ose mbajnë prifërinj të këtillë.

Tablonë e sipërme të degradimit të kultit e të demoralizimi të Klerit në kishën katolike shqiptare bashkëkohore për të, autori ynë e përmbyll me një komentim aktualizues të një pasusi të gjërë nga profeti Jeremi.

Në frangmentin e tretë ng mbasthënia e Ritualit, Budi përsëri u drejtohet lexuesve, duke u bërë thirrje për rimëkëmbjen e disiplinës kishtarë e për rishfaqjen e zellit fetar, e duke u kërkuar ndjesë për të metat që ata do të gjejnë në librin e tij.

*Venite filij audite me, timorem Domini doceno vos, profeta David mbet e tha se, ëni bijzitë e mī, ndëgjoni muo, t’u mponj frikënë e tmërrë e tinëzot. Gustate, et videte quoniam suavis est Dominus: beatua vir qui sperat in so: pa kërkonj e ngjënoni n ci*³⁷⁰, e bukur e provoni se sã e sã j amblë e j përkënaqëshim³⁷¹ ashtë zotynë. Präshtu veçësë lum gjithë kush të shpërenjë³⁷² mbë ta... *Hoc est preceptum meum, (fillon faqja 328) ut diligatis invicem eicut dilexi vos: sikūr të duoj me thanë se, hinje kŷ ashtë urdhëni im qi të duhī ju njani me tjetërit, posikundrësë desha u jū. Maiorem charitatem nemo habet, ut animam, suam ponat euis oro amicis suis: pësë mǎ të madh të dashunë askush s’munë kietë se me vūm e me dhanë n-jeri vetëvetëhenë e shpirtinë e vet për të dashunit miq të vet... të cīnë urdhënë e sã të tjera shinte fjalë mb’atë arrësye sã e sã herë tue i kujtuom u i pǎfati i përmakatënuom, s’më ndjetë se ndonjë tjetër madhështī ō lavd i mbrazëtë i kësaj jete mujti muo kŷrraj me më shtrënguom aqë ndjerë nd’anët (fillon faqja 329) me spenxuom pakmos gjithëmotnë e të rītë tem e gjumënë e natësë aty e tashti mǎ ndë pleqënīt, këto e sã tjera kafshë tue i shkruom e tue i ndërequnë mbë këte arrësye qi të jënë për ndimët tǎj e t’atī kërshitenimi,... , e aqë mǎ tepërë posi kam thanë me u gjithaqi moti*³⁷³ ndë të shumë pjesë jush bukur tue e pasunë pām, njofunë e provuom të mangutë tǎj ende t’atī populli, s’mujta me duruom me mos trazuom këtu ndōnë pak ō shumë të

³⁷⁰ *pa kërkonj e ngjënoni n ci* (çift sinonimik): pa shijoni atë;

³⁷¹ *e j përkunaqshim* : (krijesë e Budit) e ëndjeplotë;

³⁷² *të shpërenjë*: të shpresojë;

³⁷³ *gjithaqi moti*: prej aq shumë kohësh;

mangutë tāj qi ini bruotë e tyne, e jo t'atyne qi³⁷⁴ janë ngjitunë mbas pjese jush posikūr të vërbënitë mbas n cë verbënishit³⁷⁵ m perikullë për të vërtetë me votë shkambit njana lagje ende tjetra, e me vdjerrë regiëninë e qiellit.

Prashtu u lus e u përbënj për pjesët të³⁷⁶ tinëzot, vëllazënitë e mī, qi këndy tutje aqë sã të mundni e t'u vinjë n dore, mos mengoni e mos randi³⁷⁷ aqë ndjerë nd'anët ndë sherbëtyrët⁸ të tinëzot e ndër gjith'ato kafshë qi përkasën asāj ofiçiesë³⁷⁸ e ndërsë sāj³⁷⁹ për ndimët e të shelbuomit të atī kërshenimi qi vetë Krishti i mshëriershim zdripi n'qiellshit e derdhi gjaknë e vet të pāçmuominë për të shelbuomit të tyne, po nxirrie³⁸⁰ mã këndy tutje gjumënë e përtësësë e të t'pākujdesit, e zini të mbarënë fill ndë sherbëtyrët të kishësë tinëzot, sikundërse ini lidhunë e detuor e mbājtunë³⁸¹; ashtu qi shintetë sakramente me ligj, e ligjja mbë vend të jëtë shërbyem e mbājtunë, posikundërse bukur ndë (*fillon faqja 330*) këte copëzë letërë³⁸² shinteja ama kishë katolike i ka xgiedhunë e përgiedhunë³⁸³ e tfilluom e ndërequnë, qi gjithë kafsha bukur me ndër e përhieshim³⁸⁴ e ciacia³⁸⁵ mbë ventë vet të jëtë shërbyem.

Përse e [se] nd'u shtirrë³⁸⁶ disa ndjerë mp sod se, s'dīmë e s'jemi të zottë me e ndëgjuom, s'dī këndy tutje me t'atīat³⁸⁷ fjalë a kanë mã me mundunë me u pruojtunë, tue i pasunë tashti këtu bukur ndërequnë e vūm mbë gjuhut tyne...

Prashtu duo të thom, shokë e vëllazënitë e mī, se kūr shinteja Ama Kishë nē me gjithë kaqë lavde e ndere na kã gjithë kaqë bukur ndërunë e

³⁷⁴ *të mangutë tāj qi ini bruotë e tyne, e jo t'atyne qi...* të metat e juve *priftërvet* që jeni barinj të tyre, e jo (të metat) të vetë atyre (d.m.th. të besimtarëve) që...;

³⁷⁵ mbas n cë *verbënishit*: në ndërtim siç është ky, parafjale *n* tek Budi, ka humbur gjithçka nga vlera kuptimore e parafjalës *prej*. Edhe me të vërtetë, kush do të mund të thoshte: "*mbas prej* së verbënishit";

³⁷⁶ *për pjesët të* (kalk nga italishtja: *për parte di*) nga ana e;

³⁷⁷ *mos randi...* ndë *sherbëtyrët*: të mos ju rëndet shërbimi, të mos ju rëndohet detyra;

³⁷⁸ ofiçie: (ital): detyrë zyrëtare;

³⁷⁹ *nderësë sāj*: nderit tuaj;

³⁸⁰ *nxirre*: nxerrnie, nxirreni;

³⁸¹ *lidhunë e detuor e mbajtunë*: (trash sinonimik) të detyruar;

³⁸² *ndë këte copëzë letërë*: në këte libërth (e ka fjalën për *Ritualin roman*);

³⁸³ *xgiedhunë e përgiedhunë*; (këjo e fundit krijesë e Budit, simbas let. *perlegare*) shqyr-tuar, e rishqyr-tuar;

³⁸⁴ *përhieshim*. (krijesë e Budit) sa më hieshëm;

³⁸⁵ *e ciacia*: sicilado;

³⁸⁶ *nd'u shtirrë*: më t'atillat;

³⁸⁷ *me t'atīat* me t'atillat;

lulëzuom e dhanë me gjellunë³⁸⁸ ashtu (*fillon faqja 331*) ende pā ndōnjë gjithaqë të madhe fëdigë, veçese me fëdihët e djersët të tjerëve, ndër të ciat ende sod e këte ditë po lundrojmë disa nesh pakmos si aj Epuloni i begatë qi thotë nd'ungtillt shint se mā e kish harruom tenëzotnë e sherbëtyrënë e tī, e ish dhanë me gjithë mish me gjithë shpirt ndër sā madhështī e të ngranë e të pīnë e delicie³⁸⁹ të kësaj jete; e, mbas mortje ndë funtë ferrit, dëshëronte veçese një çikëzë ujë të vetëmenë me ftofunë majënë e gjuhuse, e s'ishte i zoti me e pasunë, ashtu ende pjesë nesh³⁹⁰ sod e këte ditë të pāfattë përmbī dhēt.

Prashtu desha me u thanë se, kur gjithë këto kafshë me dritët të shpīrtit shint shinteja Ama Kishë i kā ndërequnë e urdhënuom për ndimët të shintesë fē e për të shelduomit të shekullit, s'më ndjetë se pā të randa, të mëdhā e të denja arrësenjē e kā bām *improjbit*³⁹¹ e dhanë me të mallëkuom e me të mbājtunë qi priftënitë e ata qi janë lidhunë ndë shintit urdhënë me shpërbyem shintetë sakramente, as me ndōnjë arrësye të mos kienë të lirë³⁹² me u martuom as me lulëzuom³⁹³ e me dashunë ata tjetër nuse e bij e bija, e motra e vëllazënë jashtë kishe cē tinëzot e n cē vobegjisht e n cē vorfënisht, e jashtë vistari cē pāçmuom gjithaqi shpīrtish³⁹⁴ qi kanë marrë (posikūr bariu grigjnë) përpara vet me j ruojtunë, me të kūjat djersë³⁹⁵ gjëllinjënë e për të vdjerrët të ciavet fort të shtrintë arrësye³⁹⁶ kanë me dhanë tinëzot; posikundrëse ndë konfesionārt këto ende sā tjera kafshë mā tepërë i kam shkruom e përmendunë; e tashti konshienca e kshilli i zemërësë³⁹⁷ tue mos më lanë ende m pushim, s'mujta me duruom me mos prekunë ende mā tej disa kafshë qi (*fillon faqja 332*) me duketë se atje më mbetnë pā thanë.

Zotynë ma dfi a m'ashtë për dëshmi³⁹⁸ se jo për ndōnjë madhështī teme se s'munë shof u tranë ndër sūt të mī, ashtu as për ndōnjë mēni ō vullëndet të keqe, veçese qi mbë këte arrësye të mundënj pak ō shumë ndōnë me nxjerrë gjumënë e disave qi sā moti mā thuo se u plaknë të pāfattë tue

³⁸⁸ *dhëna me gjellunë*: lejuar që të jetojmë;

³⁸⁹ *delicie*: (lat. ital.) endira, ëndje;

³⁹⁰ *pjesë nesh*: disa prej nesh;

³⁹¹ *improjbit*: (lat.) ndaluar;

³⁹² *të lirë*: liri;

³⁹³ *me lulëzuom*: ndoshta në kuptimin e italishtes *prosperare*: pasur mbarësi materiale, gëzuar bekim lëndor;

³⁹⁴ *shpirtish*: pritej: *shpirtënash*;

³⁹⁵ *me të kujat djerës*: me djersët të vetë e besimtarëve (e jo... të *shpirtëravet* të besimtarëve);

³⁹⁶ *të shtrintëe arrësye*: llogari të shtrënguar;

³⁹⁷ *konshienca e kshilli i zemërësë*: (çift sinonimik) ndërgjegjja e zëri i zemrës;

³⁹⁸ *për dëshmi*: dëshmitar;

fjetunë me sýt nçelë ndë mpkat e ndë të keq e ndë mënīt të tinëzot, pā mos vūm roe se qish banjënē ō sā ende kā me ngjatunē këjo gjithë kaqē e qelbēta e e mprapa jeta e tyne përmbī dhēt.

E qish të thom, posi thashë përsipëri, se le të jesënē³⁹⁹ kafshëtē e popullit e të gjindsē mitunē, qi janë sikūr me sýt mbërshelē e siqish⁴⁰⁰ dīnē: e banjënē të mjerëtē e s'dīnē se si kanë me u dalē ō se mbē qish të shtrintē e të mërekullueshim vē kanë me rām, po pa vini roe pjesē priftēnish e ancish qi janë lidhunē nd'urdhēnit shint me shërbyem e me bām ndēr e sakërfcie tinëzot, si qe zakoni gjithēmotnē mbē shintit⁴⁰¹ iltērt të tī, ke s'u mbastoi mējaft⁴⁰² të qitunitē e ligjsē ndēnē kambē e të thyemitē e gjithaqi bēve e kushtimve qi patnē bām përpara upeshkepit, e vonēt u martuonē kundra ligjsē; po qish qe mā keq ende se pak sod e pak nesër muorrē të miratē e, bashtinētē e kishēvet e ua lanē n dorē t'bijet e fēmīsē; e s'dīnē të pāfattē se sikundrēse aj qi i lē mb'ate arrēsye, ashtu ende gjithē të tjerētē qi të zānē fill me j gēzuom nde e vonē, posikūr urgjisunē e lēshuom n dore⁴⁰³ cē tinëzot, njeni mbas tjetērit ndēr mundime të ferrit kanë me u rrēzuom e me rām, ndē mos u kthefshinē ndē kohot me bām pēndesēnē, e me paguom damtē e kishēsē... (*fillon faqja 336, radha 21*).

Le të jetē shinteja meshē e ofiçia e uratē të tjera qi mē ndietē se askūrrāj ndē gjithē jetēt të vet njëherē mirē si duhetē e pa mpkat murtār mbē vetēhe thanē s'i kanë, po pa vini roe ashtu ende ke here ce keqe⁴⁰⁴ n cē tyne disa n cish xhakontē e dielmtē qi u shërbenjēnē, jo me marrē⁴⁰⁵ një të madh kujdes përmbī ta me j mpsuom e me i ndērequnē mb'udhē e me j mbājtnē mirē e për ndēr posikūr bijtē e shpīrtit e sherbētorētē e kishēsē tinëzot, si-kundrēse qe zakoni gjithēmotnē e jenē detuor e mbājtnē, pa dvathunē⁴⁰⁶ (*f. 337*) e dveshunē mbē hiet të keqe, e unëshim e etshim, ditē e natē tue shërbyem e tue bartunē drū, mbē disa vise për të vërtetē mā tepērē e mā me të madhe fēdigē e t'idhunē se robtē e shitunē ndēr duart të t'pëganēvet. E mbasi kanë grisunē ato të mjera petēkazē qi kanë prūm prei shtëpie, nde e vonē i qisēnē jashtë pā mos pasunē as letērēnē as pagētyrēnē⁴⁰⁷; kafshē për

³⁹⁹ *le të jesënē*: le të mbeten pa u përmendur, le të kalohen në heshtje;

⁴⁰⁰ *diqish*: diçka;

⁴⁰¹ *iltēr*: lter, altar;

⁴⁰² *s'u mbastoi mējaft*: (pleonazēm) nuk u mastaoj, nuk u mjaftoi;

⁴⁰³ *urgjisunē e lēshuom n dore*: (çift sinonimik) fjalën *urgjisunē* Budi mund ta ketē krijuar duke u nisur nga lat. urgereshtyrē;

⁴⁰⁴ *here cē keqe*: prej orēs sē keqe, prej fatit të keq;

⁴⁰⁵ *jo me marrē*: në vend që të merrnin;

⁴⁰⁶ *po dvathunē*: por (i lënë) zbathur;

⁴⁰⁷ *as letērēnē as pagētyrēnē*: as arësimin si xhakonj as pagën si sherbētorē;

të vërtetë thom se as të pëganëtë e të pāfētë s'e banjēnē mb'ata qi u sher-benjēnē, qi kam pām se banetē mbē disa vise; veçēse ndē qoftē kund ndōnj'i nipi ō gjenie cē tī, qi e madheja lakēmi ta shtērngonjē gjakafshē (me i) mpsuom, përse qi⁴⁰⁸ as mbas mortje të mos i shpētonjē n dore famullia e lēmoshēna.

Posi kējo kafshē mbē sā vise munē njifetē, e aqē mā tepër mbē do të pāfat qi kanë bām priftēnē aqē të pāletērē e të pāmpsuom sā s'janē të zottē mirē si do ligjja as ofiçienē me urdhēnuom, jo se me të denja arrēsenjē e plot si duhetē⁴⁰⁹ ata me shērbyem shintetē sakramente e me bām sakērfiçie tinēzot mbē shintit iltērt të tī; ō me dhanē arrēsye e me mbājtunē ndēnē urdhēnē gjithaqē kērshtenim, tue mos qenē mbē një arrēsye⁴¹⁰ as të zottē e vetēvetēhesē përse mjēku qi s'asht'i zoti me njofunē e me mēngjisunē plagētē e vet, aq(ē) mā pak kā me mundunē me mēngjisunē të tjerēve.

Prāшту thotē se gjithē dam e të mangu⁴¹¹ qi të vinjē n cē pēveshtit⁴¹² e n cē pādijtuni cē tī, shpīrti i atyne përpara tinēzot kā me i dhanē arrēsye, qi tue mujtunē s'patnē kujdes me e mpsuom, sā patnē motnē e kohonē, e nde e vonē i ngarkuonē t'atīnē barri qi (f. 338) s'asht'i zoti me e bārtunē; e ashtu ende i atī upeshkepi⁴¹³ qi s'i nçel mirē sūtē ndër t'atiat kafshē mos gjindet mejshtruom⁴¹⁴.

E jo veçēse kēto të mprapa e të pāudha bahenē tashti ndē gjuhut tanē⁴¹⁵, po, ashtu ende sā e sā të tjera të pānjefuna qi u i pāfati të keshē gjuhunē e t'shēm Pālit bēkuom e të shkruomitē e ndōnji doktorēshi cē⁴¹⁶ kishēsē shint(e) e zānē e mallēnjyeshim të Jeremīsē profetē, s'keshe me qe-nē i zoti as të njëqindēnē pjesē me e shkruom, e me e folē, e me e kallē-zuom, e me e qām, e me e nēkuom damtē e të vdjerrētē qi u bā mā të shu-mēnē për të pākuidest tanē, ende po banetē sod e kētē ditē pakmos mb'ate arrēsye⁴¹⁷ qi profeta mbet e tha se *non est qui faciat bonum, non est quisque ad unum*: sikūr thuo se s'gjindetē sod kēte ditē mā kush mē bān mirē e mē shērben ligjnē e tinēzot asnj'i vetēmi.

⁴⁰⁸ *përse qi*: karakterin qëllimor të fjalisë së varur autori e ka shfaqur pleonastikisht me dy lidhëza sinonime;

⁴⁰⁹ *e plot si duhetē*: e *plotësisht* si duhet;

⁴¹⁰ *mbē nëj arrēsye*: (?) prej një pikëpamjeje;

⁴¹¹ *gjithē... të mangu*: çdo mungesë;

⁴¹² *n cē pāveshtit*: nga pazotësia në ushtrimin praktik të detyrës;

⁴¹³ *i atī upeshkopi*: (shpirti) i atij ipeshkvi;

⁴¹⁴ *majshtruom*: mashtruar;

⁴¹⁵ *ndē gjuhut tanē*: ndër të krishterët shqiptarë;

⁴¹⁶ *e ndonji doktorēshi cē* e (të) ndonjërit prej doktorëve të;

⁴¹⁷ *pakmos mb'ate arrēsye*: gati në ate mënyrë;

E këjo tashti mā tepërë se kŭrraj kshtu ashtë mirëfilli për të vërtetë: u thom se po mërekullonenë gjindja gjithaqi n cë pabesie cë Judë Skariotit se me sã sÿ e faqe aj vote e e shite⁴¹⁸ Krishtnë për tridhjetë denarë, e n xhudhÿshiti qi i bãnë gjithaqë mundime të pãnjefuna pã ndõnjë faj të bãm veçësë mpse i ndishkon⁴¹⁹ për mpkatet të tyne e u mpsonte liginë të mos vdärenë; e s'mërekullonenë pjesë nesh qi aty e sod⁴²⁰ e këte ditë ende po e mundojmë e e vëmë mbë kryq me sã madhështi e kurvënī, me sã kusërī e lakēmī e mënī e zmīr e resë të keqe, me sã grykësī të pīm e të përpīm e përtesë e të pãgjejshim, për gjithë ditë tue i lënduom e tue i përterīm gjithë sã janë mundimetë e plagëtë e tī, qi ata i dhanë të premtënë e madhe mb'atëherë kŭr tue pãm aqī mallënjimi aty e (f. 339) dielli rã ndë të zī e vduor ate gjithaqë të bukurënë e të levduomenë dritënë e vet, e dridhti e u trishtuo gjithë rrethi i shekullit; e ashtu ende aj e shiti për tridhjetë denarë⁴²¹, e na e shesmë aty e për një sullti⁴²² të vetëminë, ò ende veçësë p'r asgjã me sã rrena e të pabesī, ma sã të përbëm e të ntruom e të mallëkuom, me sã dëshire e të kujtuome, e nde e vonë me sã të pãnjefuna të pãudha të kësaj gjithaqë së mprapësë e së pãudhësë e së pandonjë-arësyesë jetësë sanë përmbī dhët; aqë sã për të vërtetë u po mërekullonem ke ende po na duron zotÿnë i mëshëriershim, e s'na e ban si mb'atëherë Sodomitëvet e asaj gjindsë mallëkuome, qi pakmos disa nësh ende sod e këte ditë po u shemënjejmë me vepëra e me të bãmë aqë sã mbë disa vise thuo se mā u xbuluonë e muorrë për fushë, e po qelbënë përpara tinëzot ende përpara shekullit.

Mã s'ashtë tjetër për të vërtetë (qi na mba) veçësë ajo gjithaqë e madheja mëshëriersja e tī, e të lutunatë e zotënjësë bëkuome me të gjithë shintënitë tjerë qi po a të nkthenishmë⁴²³ mbë pëndesët e të mos vdārishmë posikundrësë mb'atëherë ndë mot plak popullinë e Xhudhÿvet⁴²⁴, kŭr tue i qërtuom e tue i ndiskuom për gojë të sã profetëve, e ata zemëremarmuruomitë⁴²⁵, posi pjesë nësh sod e këte ditë, aspak s'donjīnë me j ndëgjuom, po gjithëkush mbë kryet të vet, pak tue bãm stimë fjalëshī cë⁴²⁶ profetëvet e mā pak shintit urdhënë e ligje cë tī; e mā nde e vonë, posikŭr një të lãjm, muor e u dërgoj Jeremīnë profetë, ndë kapitulli të 32 tue i thanë se: merr një letërë të bardhë e të pashkruome, e hīn e shkruoj ndë të gjith'ato fjalë qi kie gjegjunë se kanë (f.340) dalë n

⁴¹⁸ *shite*: (tërheqja nga trajta *vote* ose gabim shtypi) shiti;

⁴¹⁹ *mpse i ndishkon*: përse i qërtonte;

⁴²⁰ *aty e sod*: qysh prej kohës kur Izraelitët munduan Krishtin, e deri sod;

⁴²¹ *denar*: (ital.) njësi monetare;

⁴²² *sulltī*. (ital. *soldo*): njësi monetare e një vlere më të madhe se denari;

⁴²³ *qi po e ta nkëthenishmë*: se (kushedi ndoshta) do të ktheheshim;

⁴²⁴ *popullinë e Xhudhÿvet*: ndoshta janë për t'u nënkuptuar fjalët: *pat mbajtunë*;

⁴²⁵ *zemërmarmuruomitë*: zemërftohtët posi mermeri;

⁴²⁶ *pak tue bãm stimë fjalësh cë*: duke mos çmuar sa duhej fjalët e;

goje cime qysh mb'atë ditë qi mā të parënë herë zuna fill me folë me tÿ; e mbasi t'i kiesh mbaruom, venë roe një ditë feste, kūr gjithë populli të jëtë mbëljedhunë, e ze fill ua thua ashtu bukur nçelë e gojëplot, sã të mundnjë gjithëkush mirë me e ndëgjuom e t'u bjerë ndë mend e ta dñë se sã e të ciatë nevojë e kundrështi⁴²⁷ kam ndë mend me u dërguom e kanë me ardhunë kundra tyne; ashtu qi kështu tue gjegjunë ajo e helmuome dorë gjindje gjithaqë e ngurëtë e e forcumeja ndë mpkat me godi⁴²⁸ kanë me u nkthym e me u pënduom në cë bāmeshit cë vet, e të mos vdärenë.

Të cìnë kafshë tue e ndëgjuom Jeremia mb'ate çast zū fill, sã mā për të çpejtë qi mundi, bukur i shkroj e j mbaroj e i vūni mb'udhë gjithë kafshëtë ashtu, posikundrëse shintejet gojë cë tinëzot i kish gjegjunë.

Të ciatë mbasi qenë mbaruom, një ditë feste ke ish mbëlledhunë gjithë populli ndë kishët të tinëzot, me t'atit fjalë të nçela e zã të mallënjyeshim zū fill e hini me j thanë përpara gjithë popullit, sã disa anci nëkimi e zani cë mallënjyeshim disa n cë randi cë⁴²⁹ fjalëvet e mēnie cë tinëzot qi aty po gjegjishnë se mā u afruo e ashtë gāt me j përfarunë, tue u mērekulluom gjithë sã qenë u zbënë e u çartnë faqeje e fityre; e posikūr turbulluom e përziem mendie e shqiseje tue dredhunë kryetë tei e këndej me të mëdhā gjamë e fshanëtimë⁴³⁰ të zemërësë zūnë me thanë njani me tjetërit se, jo tjetër mā veçë vāj e vājnesh, kūr gjithë kaqë të keq kã me ardhunë kundra nē e kemi me e pām me syt tanë.

E kshtu gjindja e keqe e zemërë-marmuruome (*f.341*), posikundrëse pjesë nësh, ndōnëse ndëzunë aty pakëzë mb'atëherë me u pënduom e me pas(unë) të dhimptunë, asgjāmangu ndë pak dit nde e vonë gjith'i harruonë e zūnë fill me bām mā keq se mpari. Për të cīt kafshë aj zot i mëshëriershim mā s'desh me j duruom as me j pritunë as mā të tjerë të lājme me u dërguom e me j lutunë; po muor e u dërgoj anēmiknë e vet Nabukodonosornë të pëganë e shumë të mēnëshiminë regjnë e Babiloniesë, i cili posikūr kulshedra e përvënërshime me të mëdhā furī si e mbërrini me gjithë ushtërīt të vet, mb'atë arrësye i proj⁴³¹ e j prishi e j rrëzoj e j dogj e j përvloj e j bani hī e pluhunë, sã gurr'e poshtërë e nkthyenë t'epërinë, e anchish ta qish⁴³² mos prënë e vduerrë nd'atë furī të parë, gjithë sã qenë të mëdhenj e të vogjëllë, i

⁴²⁷ *nevojë e kundërshti*: mjerime e pengesa;

⁴²⁸ *me godi?* në mënyrë të pëlqyer;

⁴²⁹ *disa anci nëkimi...*, *disa n cë randi cë*: diçka prej rëndësirës së;

⁴³⁰ *fshanëtimë*: psherëtimë;

⁴³¹ *i proj*: u ra pre, i pretoj;

⁴³² *e ancish ta qish mos prënë e vduorë...*, *i robiti*; e prej atyre ata, të cilët ushtërërit e tij nuk i prenë e nuk i zhdukunë, (ai vetë) i bëri skllevër;

robīti e j qelli zanë e lidhunë ndë qytet të Babiloniesë; aqë sa përmbi dhët mā kund kafshë s'u mbet e s'u shpëtoj me puçtuom⁴³³ ò me zotënuom jashtë ziet e vobëziet e vajt e nëkimit, dvathunë e dveshunë⁴³⁴ e unëshim e etshim për dyert të shekullit⁴³⁵, e me sã tjera nevojë ndë dhët të huoj e ndë sherbëtyrët e robīti⁴³⁶ të anëmiqet tyne sã moti e jete⁴³⁷ qi damtë e të keqtë e tyne qi i gjet nd'atë koho për fajt të tyne, askurraj s'munë kallëzonetë.

Prashtu bukur i nçili sytë qish bani e qish vepëroni, o vëllazënitë, e mī, mos e mbërrinjë ende përmbi pjesë jush mb'ate arrësye mënīa e tinëzot, si përmbi ata mb'atëherë, me vdjerrë ndë një ças jo veçësë gjithë sã ndere e të mira kini përmbi dhët po ashtu ende bashkë me to lavdinë e tinëzot e regjëninë e qiellit; përse u gjithë qish u kam shkruom (f. 342) e folë e ligjëruom ndër këto e sã tjera letëra të mī, s'më ndietë se kam thanë gjākafshë mendje cime qish mos kā ndërequnë e urdhënuom shinteja Ama Kishë me dritët të shpīrtit shint e për gojët të sã doktorëve shintëne.

Nd'u gjettë ashtu kund gjākafshë mā tepërë, s'më ndietë se kini me gjetunë se aqë ndierë nd'anët [se] kam folë nkot pā mos pasunë sã të denja e të dërejta arrësenjë qi ndōnë mbë këte arrësye me u nxierrë disave gjumënë e t'pākuidesit, t'u jëtë për ndimë e për të shelbuom, e jo për ndōnjë skandullixim ò damp të shpīrtit, e aqë mā tepërë bashkë me profetënë tue thanë se; *Decliqet a malo, et facit bonum etc.* Shtëmangī e dahī njëherë mpkateshit e n cë këqishit⁴³⁸, e zini fill me bam mirë me ndiekunë ligjënë e udhënë e tinëzot: *Quis oculi Domini super iustos, et aures ejus iu preces eorum*: përse sýtë e tinëzot gjithëherë bukur dërejt vënë roe përmbi të dërejtët, e veshëtë e tī gātī nçelë e prunjunë mb'uratët të tyne: *Vultus autem Domini super facientes mala, ut perdat memoriam eorum*: mā fityra e faqeja e tinëzot gjithëherë sikūr shtrembënë e mënīshim vū roe përmbi bākëqīt me vdierë e me çprishunë këncō jete gjithë të kujtuometë e vepëratë e tyne.

Prashtu me këto e sã tjera, si kam thanë ende po u thom se: vini roe, nçili sýtë e bini mb'udhë ende sã kini motnë e kohonë e pëndesësë; përse vepëratë e të bāmetë tuoi mb'atë arrësye aspak mirë s'jesënë, po fort keq shemptuom e kundra ligjsë tinëzot; aqë sã për të vërtetë druo se e atia⁴³⁹ kulçedrë e gjarpënë i farmakuom (f. 343) qi u kā zanë poshtë e pshtiehtë për

⁴³³ *puctuom*: (jo zaptuar, por) sunduar, ushtruar pushtet mbi;

⁴³⁴ *dvathunë e dveshunë*: zbatuar e zhveshur;

⁴³⁵ *për dyert të shekullit*: dyerve të botës;

⁴³⁶ *robī*: robëri;

⁴³⁷ *të anëmicat tyne sã moti e jete* : të armiqvet të tyre (?) të gjithmon' e jetës;

⁴³⁸ *n cë këqishit*: prej të këqiaive;

⁴³⁹ *e atia*; e atilla;

qafët tēj⁴⁴⁰, s'më ndjetë se kurrāj kini me e çporrunë vetëhei e me i shpëtuom pā mos nkthym ju mā parë me gjithë zemëri prei sinëzot⁴⁴¹, tue e lutunë me të madh të prunjëtë qi, sikundrë se ua kã dërguom e pshtillë rreth qafësë për sã të pãudha e faje e mpkate tuoj, ashtu ende për të madhet mëshërier të vet e të lutunat të zotnjësë bëkuome e të gjithë shintënet tjerë u apë aqë forcë e fuqī e mend e shqise të mundni me e çporrunë vetëhei e me shpëtuom pā ndonjë dam të korpit e të shpirtit... (*fillon faqja 350, radha 25*)

Prashtu, tashti veçëse më ndëjeni shumë, e ndërshimeja zotënia juoj, për gjithë të mangu qi të gjëni këncu vepërë, për se kado⁴⁴² e sido të jëtë, kundra vullëndetsë sime ka me qenë, jo ndryshej.

Prashtu, tashti qish të thom mā tjetërë? Veçëse, tue e lutunë e p'r emënit të tinëzot tue e përbëm shumë të ndërshimenë zotëninë tāj, e lus qi këndy (*f. 351*) tutje pjesë jush mā të mos randī aqë ndjerë nd'anët ndë sherbëtyrët të kishësë tinëzot si ndjerë mp sod me vūm gjithaqë m perikullë shpīrtinë tāj ende të sã tjerëve, po t'īni të çpejtë e të mbërrishim⁴⁴³ e gāti me të madh kujdes si printë e shpīrtit, me këto shinte sakramente, nd'orët të ditësë e të natësë, ke të shifi se ashtë zyra, e jo me pritunë ndjerë të vinjënë me u grishunë; se ashtu ini ende gjithherë detuor e mbajtunë posikundrëse tinëzot i kini përmetuom përpara upeshkepit kūr t'atīnë xgiedhë e barrë të randë kini marrë mbë vetëhenë; përse (*këjo*) ndōnë mā s'munë thoetë kush se këto janë fjalëtë e mī ō të qishdo tjetëri mb'atë arrësye, po shinti urdhënë e Krishtit mëshëriershim, qysh moti ndë ligjt plakë mā parë shemënjyem e folë⁴⁴⁴ për gojët të sã profetëve, e nde e vonë me të shintënuomet gojë të vet e me sã të panjefuna shinja e mërekullī 33 vjet sã eci mbë shekullit, e mbas mundimit e mortjet e n cë ngjallmit e n cë hipuni cë tī mbë qiellt apostuitë me dritët të shpīrtit shint e me të madh të dashunë vonëte tue e mspuom e tue e predikuom e tue e çtrīm ndëpër gjithë rretht të shekullit, me sã të tjera ashtu ende shinje e mërekullī qi askurrāj kandi s'u dihetë; e mbas n cish nde e vonë shinteja Ama Kishë Katolike me gjithë sã janë doktorët e letërorët e shintënitë tjerë qi kanë qenë qysh anco jete⁴⁴⁵ aty e ndjerë mbë këte ditë sod, këto kafshë mbasi i kã fort bukur tfilluom e krefunë e dëlrinë më teperë se ndōnjë ār ō gūr të paçmuom, e kã dhanë ashtu ende me të mbajtnë⁴⁴⁶ qi

⁴⁴⁰ për qafët tāj: ...tuaj;

⁴⁴¹ prei sinëzot: drejt perëndisë;

⁴⁴² kedo: kudo;

⁴⁴³ të mbërrishim. të arritshëm (nga nevojarët);

⁴⁴⁴ shemënjyem e folë: parajlmëruar me anë të shembëlltyrash;

⁴⁴⁵ qysh anco jeta: qysh prej aso koha së moçme;

⁴⁴⁶ e ka dhanë me të mbajtnë: e ka caktuar me detyrim;

gjithëkush të kietë bukur dëlir (f. 352) e fëshim me i shërbyem, sikundrëse ndë këte copëzë letërë janë afruom e mpjekunë⁴⁴⁷ njana mp tjetërët.

Prashtu, tashti mā qish me thanë tjetërë? Veçese: lum sikundrëse⁴⁴⁸ gjith'ata qi mb'atë arrësye t'i shërbenjë sikundrëse janë ndërequnë e vūm përsipëri, ashtu ende ata qi mb'atë arrësye me të madh të prunjëtë e reverencie⁴⁴⁹, posikūr n duorshi cē Krishtit, t i përzanë e t'i marrëne⁴⁵⁰ n duroshi cē tyne; përse me to e për to⁴⁵¹ mirëfilli e për të vërtetë pā ndōnjë tjetër të mendum banenë të denjë të hirit tinëzot ende sā janë gjall përmbi dhēt , e mbas mortje bashkë me të shoqënuom pjesëtarët e parrīsit e të regjënīsë qiellët me ngëzuom ndaj ēngjīt e ndaj shintēnit pā të mēnguom kūrrāj për gjithë jetët të jetësë.

E tashti, tue mos mbetunë mā tjetër për të thanë, veçese mbas n cē falit me shëndet u jam ashtu ende rekumendum e porësitunë ndër shintët uratë, bashkë ende me gjith'ata qi më kanë bām ndōnjë ndimë mā të vogëlënë ndë këte vepërë prej Rome 28 dit ndë mojt të setembrit⁴⁵² ndë vietët të Krishtit 1621.

Gāti ndë gjithë sherbëtyrë, i prunjëti vëllai i gjithë zotēnīsë sāj⁴⁵³ Dom Pjetrë Budi prej Guri cē Bardhë ndōnëse i pādenjë tashti rīsht upeshkepi i Zadrimësë.

⁴⁴⁷ *afruom e pjekunë*: bashkuar e lidhur;

⁴⁴⁸ *sikundrëse*: si;

⁴⁴⁹ *reverencie* (ital.). përlje e thellë;

⁴⁵⁰ *t'i përzanë e t'i marrënë*: praktikisht e tërë puna e foljes së dytë qëndron vetëm këtu që të tregojë se folje e parë nuk ka kuptimin popullor: *ndjekur, dëbuar*, por përkundrazi ka kuptimin buzukjan: pranuar;

⁴⁵¹ *për to*: për efekt të tyre;

⁴⁵² *ndë mojt të setembrit*: në muaj të shtatorit;

⁴⁵³ *i gjithë zotēnīsë sāj*: i gjithë zotērisë suaj; i gjithë juve, zotërijntë e mi.

FRANG BARDHI

Riparaqitje (e përmbledhur) e brendisë. Bardhit idenë për të hartuar një fjalor latinisht-shqip ia paskan frymëzuar në një anë:

Dëshira patriotike për të prerë hovin vobekësimit të mëtejshëm (si rezultat i moslavrimin letrar) dhe prishjes së mëtejshme (si rezultat i përvetësimit të papunë të fjalëve të huaja) të gjuhës shqipe e, në anë tjetër:

Zelli fetar për t'u ardhur në ndihmë gjithë atyre priftërinjve vendas, të cilëve gjuha latine u ishte e panjohur e të cilët prandaj edhe tekstet latinisht të liturgjisë katolike i lexonin pa i kuptuar, i recitonin papagallçe.

Më tutje autori këtyre dy motiveve të parë të përgjithshëm do t'u shtojë këtë motiv të tretë të veçantë “me shtim beleg gjithë atyne qi mund-njënë me nkëthyem ndōnja copë librë për ndimët të fësë e të dorësë sanë”; - synim i tretë ky, që është për t'u krahasuar me sfidën analoge të Budit në parthënie e “Pasqyrës së të rrëfyemit”.

Idenë për të hartuar një fjalor latinisht-shqip Bardhi e paska pasur që në kolegjin (e mesëm) të Zonjës në Loreto; por ai këtë ide e paska realizuar vetëm gjatë qëndrimit të tij në kolegjin (e lartë) të Propagandës në Romë.

Autorit fjalori i hartuar i qenka dukur i një vëllimi tepër të vogël. Kështu u shpjeguakan edhe 7 shtojcat mbi: 1) numërorët, 2) emrat e prin-dërve (e të far'e-fisit), 3) emrat e qyteteve dhe kështjellave, 4) ndajfoljet, 5) parafjalët, 6) pasthirmat dhe 7) disa proverba ose fjalë të urta, sentenca ose thënie gjykimplota dhe “të falunazë” ose përshëndetje; - nga të cilat shtojca vetë autori këtu ka përmendur me emër vetëm të shtatën dhe të katërtën.

Bardhi rikthehet mbi kundërkuptimin e të lexuarit pa kuptuar, ngulmon mbi detyrën e priftërinjve shqiptarë për të nxënë elementet e latinishtes, pohon se për këta të fundit fjalori latinisht-shqip bëka punën e një udhërrëfyesi.

Autori vazhdon me historikun e dhënies së dorëshkrimit në shtyp (duke përmendur me këtë rast edhe letrën që ai u ka drejtuar kardinalëve për t'u porositur “të nevojshiminë dhënë e Arbënit”); dhe përfundon me një autoktrinë e njëherazi me një vetëmbrojtje për dobësitë dhe të metat e fjalorit (duke ripohuar me forcë dëshirën e flaktë “me ndihmuem së pafatesë dorësë arbëneshë”).

Vërejtje “letrare”. Prej pikëpamjes, në një anë, të zhvillimit të përpjestuar të temave të veçanta e, në anë tjetër, të thurjes së tyre të mbarë në një tërësi të vetme, më shkurt, prej pikëpamjes së kompozicionit, letra me të cilën autori u është drejtuar lexuesve shqiptarë, kurrsesi nuk mund të thuhet se qenka plotësisht e paqartueshme.

Sidomos motivet, për të cilën Bardhi ndërmori hartimin e Fjalorit, janë paraqitur prej tij në një mënyrë tepër të paqëndruar e madje njëherazi pjesërisht edhe kontradiktore: në riparaqitjen e zgjëruar të këtyre motiveve, motivit mëparshëm “me ndimuem... giuhënë tanë” i ka zënë vendin motivi i ri “me shtëm beleg gjithë atyne qi...”.

Kështu shpjegohet edhe përdorja vrazhdësisht e papërshtatshme e lidhëzës: “Përse...” midis paragrafit të tretë dhe të katërtit; e për pasojë mungesa e çdo tranzicioni të mirëfilltë midis këtyre dy paragrafëve.

(Në fakt ndarja e kësaj letre apo, siç do të thoshim ne të sotmit, e kësaj *parthënieje* në paragrafë figuron vetëm në transponimin tonë ortografik: vetë botimi origjinal nuk njeh ndonjë dispozicion të këtillë tipografik).

Edhe vetëm brenda paragrafit të parë, autori idenë “*më ndy j jo pak mirê* me marrë e me nkëthyem n giuhet cë lëtime mbë giuhet t’arbëneshë nja dicionâr” ka ndër nevojën ta zhvillojë për së dyti: “i silli librë më pëlqei e m’u duka se kishte me u kenë për ndonja ndimë ndonëse të pakë e të moritunë”.

Vërejtjet e sipërme mbi paraqitjen kompozicionale të tekstit do t’i pasojmë me këto të poshtmet mbi strukturën e tij sintaktike.

Në *parthënie* mbizotëron prirja drejt të kështuquajturit *stil periodic*, d.m.th. prirja drejt një ndërtimi sa më të ndërlikuar fjalish sa më të gjata.

Ndërkaq periodik stili i Bardhit është shumë më tepër për nga shtrirja lienare e njësive sintaktike sesa për nga karakteri i ndërlikuar i ndërtimit të tyre.

Edhe me të vërtetë Bardhit shumica e njësive sintaktike i kanë dalë të një gjatësie prej periudhash në saje sidomos të barrosjes së tyre me përkufizime fjalësh (*dicionâr, shkollarë, rubrikë*) përkatësisht me ndonjë ndajshim të zhvilluar “tim ungjë,..., i cilli...”, “... zotënitë kuvendit shint, të cilët janë gardhinaj”).

Më së forti së këndejmi duhet të ketë rrjedhur edhe përdorja e tepruar e fjalive të varura të tipit lidhor: 23 të varura lidhore në gjithsej 18 periudha.

Për më tepër, pesë nga këto të varura lidhore janë të një sintakse së çalë, sepse midis përemrit lidhor dhe emrit përkatës kanë ndërhyrë trupa sintaktikisht të huaj:

“... *Gjeqi i Bardhë*, fisit sinë e n doret sonë, shumë i urtë e i vëjjeshim, *i cilli...*”;

“... të paditunitë e *gjithë atyne* (posi preka ndë të zanët fillë të kësaj letre) *qi sherbenjënë...*”;

“... ato fjalëtë e kuqe, qi janë shkruem e shtampuem mbë misalt, brevialt e ritualt, të *cijatë...*”;

“... e shpuna *këshilltarit të Kuvendit shint* e iu lutshë qi të flitte zotënitë Kuvendit shint, të citë janë gardhinaj, *i cilli...*”;

“...u shkrova *këte letërë* qi ashtë përpara kësaj mbë giuhët latinë, *mbë të cijët...*”.

Ja edhe katër shembuj të tjerë të një ndërtimi të kritikueshëm:

Në periudhën “Prashtu përzinima me këte fëdigëzë...”, parafjala: *me* do të jetë e tepërt.

Në periudhën “S’desha me lanë pā u bām me dītunë, sikundrësë...”, lidhëza e përbërë: *sikundrësë* qëndron gabimisht për të thjeshtën: *se*.

Në periudhën: “... *ata* qi të fëdiganë... mā udob t’u vinjë” autori rasën emërore të lidhorit *qi* e ka tejshtirë mbi dëftorin: *ata*, të cilin rregullisht duhej ta vinte në dhanore: *atyne* (në këtë ndërtim të çalë gramatika tradicionale sheh përkundrazi një figurë sintaktike e pikërisht të kështuquajturin: *anakolut*).

Në periudhën: “... jini skuzuem... me të pādītunë të trashë *se s’patmë* ndimë...”, autori ka filluar me ligjëratën e zhdrejtë: “*se...*” dhe ka mbaruar (jo me të njëjtën ligjëratë: “*sçpattë...*, por përkundrazi) me ligjëratën e drejtë: “*s’patmë...*”.

Prej pikëpamjes më veçanërisht stilistike dhe letrare vlen të çeken pikat që pasojnë.

Nga tri shprehjet: “*më ndy jo pak mirë*”, “*hina tue kujtuem e shkrova*”, “*u shkrova këte letërë që ashtë përpara kësaj*”, së parës dhe së dytës u mungon natyrshmëria, kurse e treta është e një pashkathtësie të skajshme.

Në fjalinë e varur: “...giuhënë latine, *pā të sijët askush s’mund të shërbonjë si duhetë, pā të marr error e faj, hesāpetë...*”, dy shprehjet: “*si duhetë*” dhe “*pā të madh error e faj*” janë logjikisht të papajtueshme midis tyre. Edhe me të vërtetë, nuk mjafton të shërbes “*pā të madh error e faj*” për të shërbyer “*si duhetë*”. Prandaj njëra nga këto dy shprehje e pikërisht e para, si më e dobta, duhej hequr së këndejmī. Atëherë teksti do të kishte kumbuar kështu: “...giuhënë latine, *pā të sijët askush s’mund të shërbenjë pā të madh error e faj hesapetë...*”.

Kur i njëjti emër me të njëjtin kuptim përdoret për së dyti brenda një fjalie të vetme (në vend që ai herën e dytë të zëvendësohet me përemrin përkatës), atëherë këjo gjë, siç dihet, mund të ndodhë qoftë për shkak të një formimi kulturor të pamjaftueshëm e për pasojë pa ndonjë qëllim të caktuar, qoftë përkundrazi me qëllimin e caktuar ose të një qartësie më të madhe (si shembull mund të shërbejë emri *kuptim* në periudhën pasuese të tekstit të pranishëm) ose të një thekësimi stilistik, p.sh. “*Duaje atdhenë, sepse ti pikërisht atdheut i detyrohesh për gjithçka*”.

Anasjelltas, kur një emër brenda një fjalie të vetme përdoret për së dyti *me një kuptim të ndryshëm nga kuptimi i përdorjes së parë*; atëherë kemi të bëjmë me një ves në mos edhe gjuhësor së pakti stilistik të shprehjes.

Tani Bardhit i ka shpëtuar pikërisht një gabim i këtillë në fjalinë: “... me dhanë *dorenë* (= *përkrahjen*) e me ndihmuem së pafatesë *dorësë* (*faresë*) arbëneshë...”.

Dy herësh Bardhi foljen ndihmëse e ka shkëputur nga pjesorja përkatëse: “*tue pasunë* ditë e për ditë, të dashunitë e mī, mbasi hina ndë kolegje,

kujtuem...”; “...ashtë tash krijuem e bām...”; - shkëputje kjo e një karakteri thjeshtë letrar e madje pak a shumë artificial.

Me qëllim nënvizimi emocional apo (siç thuhet ndryshe) aktiv, autori mbiemrin e cilësisë e ka ndërtuar para emrit përkatës këto katër rasje: “*pā të madh error e faj*”, “*të nevojshiminë dhënë e Arbënit*”, “*së pāfatesë dorësë arbëneshë*”, “*shintenë e të vërtetënë fënë tanë*”.

Nën ndikimin e Budit, Bardhi ka shfrytëzuar gjërësisht prosedenë e dyfishimit sinonimik të shprehjes; - prosede *herë* thjeshtë retorike, d.m.th. oratorike në vështtrimin e keq kësaj fjale, *herë* jo krejt e kotë, sepse shoqëruese *qoftë* e termimit të huaj (më të saktë por më të panjohur) me fjalën vendase (më të pasaktë por më të njohur) *qoftë* të një fjale vendase më të zgjedhur e njëherazi më të rrallë ose arkaicizante me një tjetër më të zakonshme:

Janë e gjindenë, u bana e u shkrova, fisit sinë e n doret sonë, më shtynë e më nxitnë, me dhanë dorënë e më ndimuem, kryetë e mentë; vëjem e kushton shumë; ndë letërë e ndë studie;

Krijuem e bām, u dedikova e u fala, me razënuem e me fole; ç’udhë me marrë e direksinë, të më ndjeni e të më skuzoni, shkruem e shtampuem, me e pām e me e provuem;

As nukë ndëgjonjënë as nukë marrënë vesht.

Siç shihet, i tërë marifeti i kësaj prosedeje qëndron vetëm këtu që dy fjalët sinonimike, d.m.th. dy fjalët që (jo pa ndonjë variacion stilistik) shfaqin dy gjëra fare të ndryshme.

Zaten në dy rasje edhe vetë Bardhi në vend të lidhëzës kopulative *e* ka përdorur alternativën *o* e për pasojë i është shmangur shfaqjes stilistike të fryrë në të mirë të shpjegimit thjesht leksikor: mos ndëgio *o* mos merr vesht”, “minestrojnë *o* sherbenjënë”.

Pra, kurrsesi nuk mund të mohohen përpjekjet e Bardhit për t’u shprehur në një mënyrë sa më letrare duke ndërtuar gati të gjitha fjalitë (në mos edhe të një ndërlíkimi së pakti) të një gjatësie prej periudhash, duke përmbysur (me qëllim nënvizimi emocional) ndonjë mbiemër cilësie, duke paraqitur dy variantet stilistikë të leksemës së vetme të një koncepti të vetëm si dy leksema të ndryshme dy konceptesh të ndryshëm, e për pasojë duke zëvendësuar prosedenë e thjeshtë didaktike të shpjegimit leksikor me prosedenë artificialisht oratorike të dyfishimit verbal të një realiteti të njëfishtë.

Por, megjithë të tëra këto përpjekje të tij, Bardhi (në këte parthënie që është fragmenti kryesor i prozës së tij origjinale në gjuhën shqipe) nuk arriti dot që të ngrihet (e aq më pak që të qëndrojë) në ndonjë lartësi të lakmueshme të të shkruarit letrarisht.

Asgjamangu ky dështim i Bardhit në përpjekjet e tij për t’u shkëputur gjithandej nga tipi i palavruar i gjuhës së folur, nuk duhet motivuar vetëm me përvojën e tij të pamjaftë përkatësisht vetëm me talentin e tij modest.

Përkundrazi në këtë mes duhet pasur parasysh edhe roli i Bardhit si ndriçimtar popullor e për pasojë edhe synimi i tij që të shpjegohej sa më shtruar që të ishte e mundshme me lexuesit bashkëvendas; - lexues të cilëve ai e dinte mirëfilli se u ishin ende tepër të huaja e të paavitshme shkathtësitë e hollësitë e të shprehurit artistikisht.

Në të mirë të këtij interpretimi flet pikërisht proza e tij latine si në letrën drejtuar kardinalëve ashtu në veprën mbi Skënderbenë; - prozë, së cilës kurrsesi nuk mund të thuhet se i munguaka denjësia letrare.

Ndërkaq këtë shfaqje të papritur që një shqipfolës i lindur të shkruajë në letrarisht një gjuhë të huaj se gjuhën amtare e shpjegon edhe një shkak tjetër; e pikërisht shkak i dyfishtë se latinishten, lartësisht të lavruar, Bardhi arriti ta zotërojë në majë të një studimi të gjatë e sistematik; kurse shqipen, atëherë shumë më pak të përpunuar, ai e nxori vetëm nga goja e prindërvet dhe nga pena e Budit.

Shënim: Shprehjet: *këndy tutje, me goditunë gjukata e keqe*. Bardhi i ka përvetësuar nga Budi.

I

GJITHË ATYNE T'ARBËNESHËVE QI TA MARRËNË ME E XGIEDHUNË E ME E XANË.

Tue pasunë ditë e për ditë, të dashunitë e mī, mbasi hina ndë kolegje, kujtuem¹ me qish copë librë keshë me ndimuem² mbë nja anë giuhënë tanë, qi po bdaretë e po bastardhohetë sã mā parë të ve; e mā fort me ndimuem gjithë atyne qi janë nd'urdhënit të tinëzot e të shintesë kishë katolike, e s'dinë giuhënë latine pã të sijët askush s'mund të shërbenjë si duhetë, pã të madh error e faj; hesāpetë³ zakonetë⁴ e çeremoniatë e shintesë kishësë Romësë, - më ndy⁵ jo pak mirë me marrë e me nkëthyem n giuhet së lëtime

¹ *Kujtuem*: (jo sjellë ndër mend as pandehur, por) menduar, vrarë mendjen;

² *Keshë me ndimuem*: do të ndihmoja;

³ *Hesāpetë*: brenda Fjalorit f.148 Bardhi këtë turqizëm e ka shënuar si të njëkuptimtë me fjalën: *arësye*, të cilën fjalë të fundit si më së forti e përdor pikërisht për të shfaqur mënyrën e veprimit ose formën e sjelljes, kur kryhet një funksion i kultit fetar;

⁴ *Zakonetë*: ritet;

⁵ *Më ndy*: m'u duk, më ndietë: më duketë (mungesa e çdo mbarese në të kryerën dëshmon për diatezën veprorë, kurse prania e mbaresës: - *etë* në të tashmen flet për diatezën joveprorë; krahasoni me foljen e sotme: ai *mbetet*, ai *mbeti*;

mbë giuhët t'arbëneshë nja dicionar, qi tjetrë s'ashtë veçësë nja libër qi kã ndë vetëhe sã fjalë e sã emëna janë e gjindenë ndë këte pjesë shekulli, posikûr me thanë: të nierëzet e të shtasëvet, e të ujënavet, e të malevet, e të fushavet, e të sã tjera kafshëve qi gjindenë ndënë qiellt ende mbë qiellt, posikûr të tinëzot, të engjijet e të shintënet etj.: - i silli librë më pëlqei e m'u duk se (*fillon faqja 3/b*) kishte me u kjenë për ndonja ndimë, ndonësë të pakë e të moritunë⁶.

Prashtu, mbasi u dëshë kolegjet së Zonjësë ndë Lurīt, e ershë mbë Romë, p'r urdhënit të Kuvendit shint e të ndriçimit ndërshimit⁷ zot⁸ upeshkepit Zadrimësë, tim ungjë, p'r emënë Gjeqi i Bardhë, fisit sinë e n doret sonë, shumë i urtë e i vëjyeshim, i cilli prej së dashunit së tinëzot e së shintit atë papë Urbanit VIII ashtë tash krijuem e bãm argjupeshkepi i Tivarit, e hina ndë kolegjë, te janë shkollarëtë ò ata qi xanë me votë mbasandaj ndër të pãfët me çtuem shintenë e të vërtetënë fënë tanë, zuna fill tue këthyem këte dicionar mbë giuhët tanë, e këtheva n si gjithëqish mujta.

E mbasi e sosa, m'u duk i pakë e i vogëlë, prashtu hina tue kujtuem, e shkrova mbë giuhët tanë mã parë do të Falunazë⁹ qi kanë zakon e banjënë t'arbëneshëtë kûr së largu ò shtekëtie mb'udhë mbpiqenë, tue vum përngiat tyne edhe mbë giuhët të Latinjet; ashtu edhe do proverbia ò të thana, n cë sijashit disa kanë zakon e i thonë Latinjtë, e disa Taljantë; do adverbia ende, e gjithë sã kafshëzë janë ndë këta copë librë i vûna fjalë për fjalë, e mã parë mbë disa vise vuna latinisht, ani përngiat ò përfundit vuna arbënisht; e mbë të tjera vûna mã parë fjalënë e rrjeshtnë arbënisht, ani përfundit latinisht, ashtu qi ata qi të fëdigenë e të duenë (*fillon faqja 4*) me xanë giuhënë latine, mã mirë e mã udob t'u vinjë.

Pësë veçë dý kafshë (të dashunitë e mĩ) më shtynë e më nxitnë me u fëdigunë e me nkëthyem këte librëzë: e para kjo me shtĩm beleg¹⁰ gjithë atyne qi mundnjënë me nkëthyem ndonjë copë librë për ndimët të fësë e të dorësë sanë; e dýta, e ma e zëllshime kjo të pãdītunitë e gjithë atyne (posi

⁶ *E moritunë*: që ka lënguar, që është i ligshhtë (simbas Fj.të Ba);

⁷ *Të ndriçimit ndërshimit*: kuptimisht këta dy mbiemra janë të bashkërenditur; prandaj mosfigurimi i nyjës përpara *ndërshimit* përbën gabim gjuhësor;

⁸ “Të ndriçimit... zot upeshkepit”: më tutje: “*zotënvit* Kuvendit”, “*zotënvit* gardhinajet”: në këtë kuptim (d.m.th. në kuptimin e mbiquajtjes, me të cilën në shenjë nderimi i drejtohem i një më të madhi) fjala *zot* përdoret ende sot e kësaj dite në toskërishten; kurse ajo qysh në tekstet e vjetër të gegërishtes ka nisur të zëvendësohet nga neologjizmi kuptimor: *zotëni*;

⁹ *Të falunazë*: shprehje të shkurtra përsëndetjeje (do të jetë një krijim i Bardhit);

¹⁰ *Me shtim beleg*: brenda tekstit të Fjalorit Bardhi me këtë shprehje ka shqipëruar lat. *Provocare* që do të thotë: *sfiduar, fituar në dyluftim, shpallur garë*;

preka ndë të zanët fill të kësaj letëre) qi shërbenjënë kishësë shinte, popullit e famullīsë, e thonë shintenë meshë, e këndonjënë shintetë ofiçia mbë giuhët e mbë hesapit të Latinjet, e të shintesë amë kishësë Romësë, e as nukë ndëgionjënë as nukë marrënë vesht qish thonë e qish xgiedhënë, e cia kafshë ashtë të pādītunë, posi thotë Katoni: *legere et non intelligere, negligare est*, posikūr me thanë: xgidh e mos ndëgo ō mos merr vesh qish xgiedh, të pādītunë ashtë.

Prashtu u lus të dashunitë e të vertytshimitë e mī, për të mirët tāj, qi t'i vini krÿetë e mentë me gjithë zemërë e fuqī kētī dicionari, e të mos e lëshoni n doret e mendjet, ke due ta merrni vesht e të xini qish thotë e qish mbson. E unë e përmetonj qi për të vërtetë, ndë dashi pakëzë me u fëdigunë, kini më xanë kēsi libri ndëmoz tjetrë me ndëgiuem qish urdhënon kalendari o ordinari, e gjithë rubrikënë.

Ribrikë s'do me thanë tjetrë veçësë ato fjalëtë e kuqe (*fillon faqja 4/b*) qi janë shkruem e shtampuem ndë misālt, brevialt, e ritualt, të cijatë dëftonjënë e mbsonjënë qish duhetë me thanë, e qish duhetë me lanë, e mbë ç'arësye me thanë ofiçiatë e meshëtë këte ditë, këte javë e këte muej etj., e janë posi kallauzi qi dëfton udhënë luftëtarëvet o shtekëtarëvet.

E me goditunë gjukata e keqe e tyne qi t'u diste o t'u vurit¹¹ kush kallauzinë, pā ranë t'errëtitë s'dīnë ç'udhë me marrë e direksinë¹²; mbë këte shëmëlltyrë janë gjithë ata qi këndonjënë ofiçiatë, e meshetë, e minestro-njënë e shërbenjënë shintetë sakramente, e s'ndëgionjënë ndëmos rubrikënë; përse tue mos dītunë me marrë udhënë e dërejtë, e si duhetë me u thanë sod, e si nesërë, thonë një kafshë e një fjalë për nja tjetërë, e ngarkonjënë feje e nkate, e bdarenë ndër kafshët të tinëzot e të shpīrtit tyne posi udhëtarëtë pā kallauz.

Ndieri m'tash jini skuzuem ndër këto kafshë me të pādītunë të trashë se s'patmë ndimë, e s'patmë librë ku e xinjimë; ma tash e kini përpara sÿvet, ndëse mundeni me xanë, e me marrë vesh n giuhet cë lëtime qīsh u ashtë nevojë. Prashtu ndë mos dashi me u nquem e me u lodhunë pakëzë, u thom të dini se këndÿ tutje as n ditet së gjyqit përpara faqesë tinëzot s'kanë me u

¹¹ *T'u vurit*: t'u vrit(te), t'u vriste (edhe brenda Fjalorit "occidere = me *vuraam*"; fuqizim në -u- i një ë-je të kallur në mes (krahasoni me: *fullioni* për fëlliqni në fj.e Inst.);

¹² *Direksinë*: drejtim (në grafinë e Bardhit: "*direcsine*" një gabim gjuhësor për të pashquarën "*direcsi*", "*direcsine*", e në kallëzoren e shquar "*direcsine*" një gabim gjuhësor për të pashquarën "*direcsi*", me prejardhje nga latinishtja: *directio* e me ndikim të pjesshëm nga shqiptimi sllav: *direkcia*. Ndoshta në këtë mes nuk është për t'u përjashtuar as mundësia e një riformimi: *direksinë*, *direksina*;

vëjyem mbofîtë¹³ e skuzëtë, posi thotë vetë çpërblësi ynë Krishti i mëshërshim ndë ungjill (*fillon faqja 5*) të shën Gjjonit 15: *Nunc autem excusationem non habent de peccato suc.*

S'desha me lanë pā u bām me dītunë, sikundrëse mbasi e sosa e p'r udhë e vuna këtë discionārth, e shpuna këshilltarit Kuvendit shint e iu lutshë qi të flitte zotënvit⁷ Kuvendit shint (të citë janë gardhinaj) me ma stampuem, - i cilli, si e pā, i ndy fort mirë se e keshë nkëthyem n giuhet cë lëtime mbë t'arbëneshët, e më përmetoi me folë e me ma rekomanduem qi të shtampohetë.

Ashtu ndër pak dit foli zotënvit gardhinajet⁷, të citë, mbasi e ndëgiuenë të bāmenë, e dërguenë mjeshtrit Pëllasit me e pām e me e provuem, e urdhënuenë me e shtampuem. Prashtu unë u bana e u shkrova këtë letërë qi ashtë përpara kësaj mbë giuhët latine, mbë të cijët u dedikova, e u fala këtë librëzë posi ashtë zakoni i Latinjet, e me të përvutë u porësita të nevojshiminë¹⁴ dhënë e Arbënit, posi mundën me pām kush ndëgon latine.

Ma tjetrë ç'u thom s'kam, veçëse u lus gjithëve me të prunjëtë të më ndëjeni e të më skuzoni, përse s'mujta mā mirë me e nkëthyem, me e mbushunë e me e ndërequnë: disa tue kjenë¹⁵ gjithëherë nxanë ndë letërë e ndë studie, e disa tue mos pasunë shumë mot me ka me razënuem, e me folë mbë giuhët tanë, posikur harruem s'm'erdhnë ndë mend shumë emëna e shumë fjalë me i vūm arbënisht. E zinima¹⁶ besë se hine me e lanë, e me mos votë (*fillon faqja 5/b*) parëtë me ta; mā mbë tjetërët anë kujtova e më dy mā mirë me nkëthyem gjākafshë se asgjā; përse, ndë mos ngënjem, më ndietë si ndër t'errëtit e pakë dritë¹⁷ vëjen e kushton shumë.

Vullëndetnë e kujdesnë veçë krijuesi i qiellit ma di, vëllazënitë e dashunë, si e kam pasunë e si e kam, ndë më rantë fuqia¹⁸ me dhanë dorënë e me ndimuem së pafatesë dorësë arbëneshë. Prashtu përzinima me këtë

¹³ *Mbofîtë*: varianti *m(b)of* të fjalës: *m(b)oh* Bardhi i ka mbathur prapashtesën *-ī* (si *lavd-i*, kundrejt *lavdī-a*);

¹⁴ *I nevojšëm*: (jo që kanë të tjerët nevojë për të, por që ka ai nevojë për të tjerët);

¹⁵ *Disa tue kenë... disa tue mos pasunë*: jo si përemër i pakufishëm i numrit shumë, por si ndajfolje sasie (tosk.ca, geg. E sotme *diçka*);

¹⁶ *Zmima*: sot *zimani* (me ndërhyrje anormale të grupit përemëror: *-ma* midis urdhërores njëjës; *zi-*, *ze-* dhe mbaresës: *-ni*);

¹⁷ *E pakë dritë vëjen*: pa përjashtuar krejt mundësinë e interpretimit: *dritë e pakë...*, na anojmë drejt interpretimit: *edhe pak...*;

¹⁸ *Ndë më rantë fuqia*: (jo në më rëntë fuqia *poshtë*, por) në më rëntë fuqia në *dorë*;

fëdigëzë sã ashtë e sido ashtë, posikûr t'ish kafshë e madhe e e vëjyjetë-shime¹⁹; e mos u vinjë fështir me uruem për mue. Itëni shëndosh.

Prej Rome, dit ndë māj 30 ndë vjetët të Krishtit 1635.

Shërbëtori i zotënīsë sāj

Unë D. Frangu i Bardhë, shkollār ndë Kolegjë të shintesë fë.

II

Emënatë e qytetevet, e të kështjellët Arbënit (faqë 197 radha 13):

Bardhi nuk është kënaqur vetëm me kaq që të japë emrat latinisht e shqip të të gjithë atyre qyteteve e kështjellave të Shqipërisë që atij i janë dukur më me rëndësi; por me këtë rast ka shtuar edhe disa shënimthe të një karakteri herë vetëm gjeografikë, herë edhe historikë; - shënimthe këta, të cilët ai i ka bërë vetëm latinisht me përjashtim të shënimthit mbi Krujën e Skënderbeut, të cilin e ka dhënë edhe shqip.

Brenda tekstit latinisht autori Skënderbeun e ka quajtur “ac etiam apirotice a nostratibus *Kulshedra e Arbënit*, id est Epiri Drace”; kurse brenda tekstit shqip ai këtë quajtje e ka fryrë kështu: “ajo Kulshedra e botësë Arbënit”.

Të një karakteri gjithashtu emfatik janë edhe katër shprehjet e dyfishuara: “ka lëm e dalë, thanë e thirrë, drithi e shugulloi, lebdi e ndërja”. Do shtuar se dy shprehjet: “shumica e pushtetja e shumë regjinje”, “n krismet o në rrëfëjet” stilistikisht janë tepër të pashkathta.

Në pjesën e periudhës: “... e shumë regjinje e perandorëve tue ikunë n si...”, e varura gjerundive: “tue ikunë n si...” qëndron gabimisht për të varurën lidhore: “që ikënjinë n si...”.

... Kroja, Krūja: vendi ku kã lëm e dalë ajo Kulshedra e botësë Arbënit Gjeq ò Gjergj Kastrioti, thanë e thirrë Skandërbeg, n së kuji zani²⁰ veçë dridhti²¹ e

¹⁹ I vëjyjetëshim nga: me vëjyjetunë, gjetiu: i vëjyeshëim nga: me vëjyem;

²⁰ Ndërtimi: n së kuji zani përbën një kompleks problemor të tërë.

Në gramatikën e shqipes, trajta gjinore: i, e, të kuj e përmrit pyetës: kush mund të adjektivizohet pa ndërhyrjen e ndonjë prapashtese (kurse p.sh. në latinishten trajta përkatëse; cui adjektivizohet me ndërhyrjen e ndonjë prapashtesë-mbarese cuius, cuiam cuium).

Pastaj, në gramatikën e shqipes, kjo gjinore kështu e adjektivuar e këtij përmri pyetës mund të qëndrojë përpara emrit përkatës, duke u prapanyjzuar, si të thuash për llogari të këtij të fundit, p.sh. “I kuji za po ndihet” për “Zani i kuji po ndihet?”

shu(n)gulloi shumica²² e pushtetja e shumë regjinje e perandorëve, tue ikunë n si posikūr n krismet o n rrëfëjet prej qiellshit, - labdi²³ e ndërja e gjithë dorësë arbëneshë.

III

Kjo shtojcë e Fjalorit shtron problemin paraparak të një dallimi të dyfishtë, e pikërisht në një anë:

Problemin e dallimit të sentencave (të cilat, siç dihet, janë thënie gjykimplota të këtij apo ati autori të njohur) nga proverbat (të cilët përkundrazi përbëjnë më së forti një shfaqje të krijimtarisë thjesht popullore e për pasojë anonime e, në anë tjetër:

Problemin e dallimit të proverbatve të latinëve përkatësisht italianëve nga proverbat e shqiptarëve.

Nëndë sentencave: 13, 27, 34, 35, 37, 44, 64, 81 Bardhi u ka shënuar edhe autorët; kurse sentencat e tjera që mund të arrijnë deri në 40, ai nuk i ka dalluar fare nga proverbat.

Në anë tjetër, rreth burimit të proverbatve Bardhi ka bërë një parthënie këtë pohim: “ashtu ende do proverbial o të thana, n cë sijeshit disa kanë zakon e i thonë Latinjtë, e disa Taljantë”. Ndërkaq në kundërthënie të krejtshme me vetveten Bardhi shtojcën përkatëse e ka mbishkruar kështu: “Proverbia et sententise Epirotarum” që shqip d.m.th. “Proverba e sentenca të shqiptarëve”. Prandaj ai çdo numër dy-tri gjuhësh të kësaj shtojcë e ka zënë fill pikërisht me tekstin shqip.

Më në fund radhitjen e sentencave (më së forti të padalluara nga proverbat) dhe të proverbatve (gjithashtu të padalluar midis tyre për nga prejardhja latine, italiane apo shqiptare) Bardhi e ka bërë pa ndonjë kriter, qoftë të jashtëm ose leksikologjik, d.m.th. simbas shkronjave nistore të fjalëve më

Përkundrazi përdorja e gjinore njëherë të adjektivuar pastaj të prapanyjzuar: “i kuji...” të përemrit pyetës: *kush* në funksionin e gjinore “... i të cilit” së përemrit lidhor: *i cili* - as i ka takuar as i takon gramatikës së shqipes; por përbën një kalk nga gramatika latine prkt.italiane, p.sh. “*is cuium nomen axiit*”, “quello, il cui nome uscì” = “ai, emri i të cilit doli” apo fjalë për fjalë: “ai, i kuji emën doli”.

Ndërkaq kuptohet vetiu se, megjithë kalimin nga kategoria e përemrit *pyetës* në atë të përemrit *lidhor*, gjinorja në shqyrtim ruan të njëjtat trajta.]

Në anë tjetër është e qartë se, në kategorinë e përemrit *pyetës*, Bardhi gjinoren në shqyrtim si dhe emrin përkatës - rregullisht do t'i kishte ndërtuar kështu: “N së kujit zā shungulloi shumica?”.

Pra, pavarësisht nga karakteri i huaj në shqipen i përdorjes së një gjinoreje *pyetëse* në funksion të një gjinoreje *lidhore*, ndërtimi i Bardhit: “n së kuji zani” qëndron për ndërtimin: “n së kujit zā”; e për pasojë përbën një lajthitje gjuhësore jo të lehtë.

²¹ Dridhti: u drodh;

²² Shumica: (jo pjesa më e madhe, por) moria, mizëria;

²³ Labdi: lavdi.

të rëndësishme, qoftë të brendshëm ose sematnik, d.m.th simbas sferave të ndryshme të realitetit përkatës.

Vërte proverbat, të cilët idenë qendrore e kanë të përbashkët, përkatësisht të cilët përbëjnë variante të njëri-tjetrit, Bardhi zakonisht i ka shënuar njëmbasnjëshëm e për pasojë mund të thuhet se i ka paraqitur në mënyrë të grupuar; por njëmbasnjësimi i vetë këtyre grupimeve në përgjithësi ka mbetur arbitrar.

Nga këto kushte të meta kryesisht (por jo edhe ekskluzivisht) teknike në paraqitjen dispozitive të proverbave dhe sentencave mund të nxirret përfundimi qoftë i papërvojës së Bardhit, qoftë i nxitimit të tij në këtë punë prej pionieri.

Dallimi paraprak njëherë i sintencave nga proverbat, pastaj i proverbeve të latinëve dhe italianëve nga të shqiptarëve është me rëndësi të madhe prej më se një pikëpamjeje.

Prej pikëpamjes letrare-gjuhësore ky dallim është me rëndësi të madhe, sepse tjetër ka qenë puna e Bardhit si mbledhës i thjeshtë i proverbave të shqiptarëve (e makar rastësisht edhe si redaktues i tyre) e tjetër puna e tij si përkthyes ose përshtatës në gjuhën shqipe, i sentencave e proverbave të latinëve e italianëve.

Ndërkaq një dallim i këtillë do të mund të kryhet kënaqshëm vetëm atëherë, kur kjo shtojcë e Fjalorit të jetë bërë objekt i një trajtimi monografik, d.m.th. i një studimi shterues prej çdo pikëpamjeje.

Prandaj ne dallimin që pason, po e japim vetëm si një orvajtje të parë për t'u rishikuar e saktësuar më vonë nga ndonjë studiues tjetër.

Simbas nesh, vetëm nga 30 numra, e pikërisht numrat 19, 20, 38, 40, 41, 53, 58, 62, 66, 67, 73, 74, 76, 77, 79, 87, 89, 90, 91, 93, 94, 95, 97, 98, 99, 100, 101, 103, 104, 109, 111 përbëjnë fjalë të urta me prejardhje shqiptare; numrat e tjerë do të jenë sentenca e proverba me prejardhje latine ose italiane, me përjashtim të numrave: 39, 43, 51, 83, 84, 86, 100, 106 që mund të mbahen me prejardhje turke.

Kuptohet vetiu se ndonjë numër mund të jetë në të njëjtën kohë me më se një prejardhje, siç duket se ndodh p.sh. me numrin 98, i cili italisht kumbon kështu: "Il matto fa sempre festa" = "I marri bën gjithnjë festë"; kurse turqisht: "Dellie her giun Bairam" = "Të marrit çdo ditë 'i është) festë".

Zaten për të bërë punën e një folkloristi krahasor të mirëfilltë, Bardhi duhej që këtë apo atë proverb të njërit popull të mos e riprodhonte të përkthyer përkatësisht të përshtatur në gjuhën e popullit tjetër, por këtij apo atij proverbi të njërit popull t'i gjente proverbin kuptimisht bashkëgjegjë të popullit tjetër; - proverb ky që gjuhësisht mund të ndryshojë mjaft nga proverbi i popullit të parë.

Ndërkaq, përveç tërësisë së sentencave, Bardhi në fakt edhe shumicën e proverbave të njërit popull i ka riprodhuar të përkthyer përkatësisht të përshtatur në gjuhën e popullit tjetër; - përkthim ky edhe përshtatje kjo, që

një studiuesi të veçantë të kësaj shtojcë të Fjalorit do t'i duhej t'i bënte objekt të një analize gjuhësore krahasore.

Ne këtu vërejtje të këtilla do të bëjmë vetëm rreth disave nga ata numra, për të cilët mendojmë se Bardhi i ka përkthyer përkatësisht përshtatur nga gjuhët e huaja në shqipe (e jo anasjelltas).

(Proverbe e sentenca të Shqiptarëvet) (f. 207-217)

1. Veçë tenëzonë adhëronj.
2. Kush njef vetëhenë, njef tenëzonë.
3. Nierī mbëledh e zotynë përderdh.
4. Veçë zotynë ashtë i pāmpkat.
5. Ata të mirë qi të bajsh fqinjësë, tinëzot ia ban.
6. Shoqi kã shumë arësye.
7. Qish e gjykuem s'kã me manguem.
8. Qish të bajsh, bane urtshim²⁴ e shuko si kã me të dalë.
9. Gjithë kafshënë me të përkuerm.
10. Nieriu i urtë gjithëkafshënë tndon.
11. Gjindenë shumë duer nierëzish.
12. Shikomë shtanë, ani të bāmetë²⁵.
13. N frujtit lisi i mirë njifetë (i shën Matheu 12).
14. E dogj langu bushtërrë.
15. Të këqi[h]atë mbsonjënë²⁶.
16. Kush nukë ashtë mbsuem, s di me urdhënuem²⁷.
17. Mbasi të kesh xanë, ani mbso⁴.
18. Majmuni nukë ziehetë mb lak.

²⁴ Latinizmin: *prudenter* që d.m.th *urt(ës)isht*, Bardhi e ka përkthyer me ndajfoljen e krijimit vetjak: *urtshim*.

²⁵ Proverbin latin: “Qualis vir, talis oratio” që d.m.th. “çfarë të jetë vetë njeriu aso fare është edhe mënyra e të shprehurit të tij” Bardhi shqip e ka dhënë krejt tjetër për tjetër: “Shukomë shtanë, ani të bāmetë”.

²⁶ Proverbin latin: “Quae nocent docent”, të cilit i gjegjet proverbi shqip: “Kush pëson, mëson” Bardhi e ka përkthyer kështu: “Të këqiat mbsonjënë”.

²⁷ Sentencën latine: “Tunc rege, cum primum didiceris regi” që d.m.th. “Atëherë *urdhëro*, kur më parë të kesh nxënë *të urdhërohesh*”, Bardhi, duke shpërfillur *idenë qendrore* të sentencës latine se *për të fituar aftësinë* e urdhërimit duhet *më parë të kesh kaluar në shkollën e bindjes*, e ka përkthyer shqip: “Mbasi të kesh xanë, ani mbso” që latinisht do të ishte për t'u ripërkthyer: “Tunc doce, cum primum didiceris”.

Prandaj kuptimin e kësaj sentence latine më së miri do ta jepte teksti shqip i numrit 16, me kusht që të shtohet fjala e nënvizuar: “Kush nuk ashtë mbsuem *me ndëguem*, s' di me urdhënuem”.

19. Anëmiknë mos e qell dhunë.
20. Me mijtë ha e pi, e treg mos ban.
21. Njana dorë lãn tjetërënë, e të dÿja lãnjënë faqenë²⁸.
22. Anëmiku plak²⁹ s'të bahetë kurrë mik, e ndë t'u [m]baftë, s'bahetë i dërejtë.
23. Skifteri s'gitet mbas mizashit³⁰.
24. Mā mirë me heshtunë se shumë me folë.
25. Të pādītunit të pāfolëtë ashtë të folë.
26. Tue folë, fjalëtë e fēdiga rritenë.
27. Mos jep arësÿe të pādītunit³¹, thotë Salamoni, Prov. 26.
28. Fjalëtë janë grā, mā të bametë burra.³²
29. Gjithëkush duhetë të mbas pajë mjeshtërīsë vet³³.
30. Nja nierī qi kā shumë fjalë, nja i shurdhënë e mund.
31. Ato kafshë qi s'të kanë hie e s'të përkasënë, s'duhetë me i dëshëruem.
32. Ato kafshë qi bienë të dhimtunë, s'duhetë me i kujtue.
33. Ma mirë me dekunë nja herë se me u rrezikuem gjithëherë³⁴.
34. Qish do zogëla ō bilbili, ia bie prendëvëra.
35. Kūr dro se të del mā keq, mos e ban.
36. Kush ve ndë mullī, doemosdo përmielletë³⁵.

²⁸ Jo "faqenë" por "faqetë" ose "fëtyrënë".

²⁹ Me ç'na duket neve, tek autorët e gegërishtes së vjetër, emri: *plak* për mbiemrin: i *moçëm* përbën një ndikim kuptimor sllav.

³⁰ Shqipja "...s'gitet mbas mizashit" për latinishten "...non captet muscas" (= nuk zë miza) neve po na vjen e papritur si ndërtim. Ndoshta g-ja duhet lexuar si q: "...s'qitet mbas mizashit" në vështrimin: "s'jipet mbas...".

³¹ Këtë "mos jep arësÿe" nuk do të thotë: "Mos e quaj të drejtë", por ka kuptimin: "Mos jep llogari, mos u përgjigj" (lat. *Nē respondeas*); - kuptim ky karakteristik edhe për Buzukun e Budin. Ndërkaq Bardhi latinishten: "stulto" që do të thotë: "të marrit", e ka përkthyer gabimisht "të pādītunit"; kurse latinishten "secundum stultitiam mam" (simbas marrëzisë së tij) e ka lënë pa përkthyer fare.

³² Në proverbin italian "Le parole sono femmine, i fatti sono maschi" (Fjalët janë femra, faktet janë meshkuj), krahasimin do ta ketë sugjeruar përshtatja e gjinisë gramatikore të emrave: *parole, fatti*, me gjininë *natyrore* të emrave: *femmine, maschi*; - përshtatje, të cilën Bardhi e ka cenuar në shqipërimin e sipër "... të bametë janë burra".

³³ Teksti latinisht "Quilibet de sua et non de aliorum professione loqui debet" (Gjithëkush duhet të flasë për mjeshtërinë e vet e jo për të tjerët) nuk përputhet me tekstin shqip; sepse tjetër është *të flaišh*, e tjetër *të mbash pajë*.

³⁴ Teksti latinisht: "Status est semel subre quam cavere semper" do të thotë: "Më mirë të pësosh një herë se të kesh për t'u ruajtur përherë" (krahasoni me thënien: "Ma fort të damton ai qi të matet se ai qi të bie"); kurse teksti shqip: "Ma mirë me dukenë një herë se me u rrezikuem gjithëherë", po të ripërkthej latinisht, do të jpte: *Satius est semel mori quam semper periclitari*". Pra, Bardhi fjalët: *subire, cavere* i ka stërpërfocuar në: *mori, periclitari*.

³⁵ Sidoqoftë figuron në Fjalorin e Bashkimit, fjala "me u përmiellunë" do të jetë krijesë e Bardhit, i cili do ta ketë kalkuar kuptimisht nga italishtja: "Chi va al mulino e forza che *si infarini*".

37. Dëshërojmë gjithëherë ato kafshë qi s'kemi.
38. Gjithëkush shukon të mirënë e vet.
39. Peshku mā parë qelbetë ndë kryet.
40. Ani i keq nukë thehetë.
41. Dita e mirë njifetë ndënatënet.
42. Molla nukë rrëxohetë larg m mollet.
43. Gjithëkafshënë me mot.
44. Duhetë me pritunë rend.
45. Bushtra qi ngutetë me pjellë, ban këlyshhtë e verbënë.
46. Kush ve kādalë, ve shëndosh.
47. Kÿ shekullë do ngëthye(m) nd'asgjā.
48. S'mbet besë ndë këta shekullë.
49. Kush lën këmbyem, këmbyem des.
50. Mā mirë me pasunë anëmiknë e shtruem se miknë e mbuluem³⁶.
51. Të sosunitë prit.
52. Kush dhiet ndë dēt, e gjān ndë krypët.
53. Duhetë me shtrīm kembëtë sā kē të mbuluemitë.
54. Gjithë jemi të bijtë e mortisë.
55. Mortnë s'duhetë me e harruem, përse sod mue nesërë tÿ.
56. Si të ndërnjësh, ashtu kā me qenë ndërunë³⁷.
57. I belbëti merr vesht mā mirë të belbëtit.
58. Dëti, zijarmi, grueja - trī të këqia të mëdhā.
59. Kush ka shumë liber, shtie ende ndër lakënat.
60. Njëqind të kujtuem s'paguenjënë një të paqueme³⁸.
61. Grueja e bukurë e vena e amblë janë helm.
62. Të vobegunë ku ta zenë nata³⁹, aty ashtë pëllasi i ti.
63. Ku gjā s'ashtë, gjā s'gjindetë⁴⁰.
64. Posi leu, ashtu des nieri⁴¹.
65. Kāli ashtë i atī qi e galkon.

³⁶ Këtu "shtruem" nuk do të thotë: "shtruar" por "zbuluar". Kësaj fjale këtë vështrim të veçantë ia ka shënuar vetëm Fjalori i Bashkimit: "scoprire"; ai rron edhe në kosovarizmin "kryeshtrues" (Fjalori i Institutit ka "kryeshtrohem = heq kësulën, zbuloj kokën).

³⁷ Nën ndikimin e italishtes: "me *kenë* ndërunë" për "me *u* ndërunë".

³⁸ "Njëqind të kujtuem" mund të jetë gabim shtypi për "njëqind të kujtueme".

³⁹ "Ku ta *zanë* nata" dialektalizëm për letrarizmin "Ku ta *zanjë* nata".

⁴⁰ Thënies italiane: "Dove non c'è, non se ne puo torre" në gojën e popullit tonë i përgjigjet thënia: "Kur s'ka, s'ka"; - thënie jo vetëm më e thjeshtë, por edhe më e efektshme se përkthimi i Bardhit.

⁴¹ "Posi leu ashtu des nieri" përbën një përshtatje tepër të lirë të tekstit latin: "Nudus egressus sum, et nudus revertar illuc" të cilin Buzuku bis 90/1b e kishte dhënë kështu "Garuc u dola n barku së mamësë sime, e garuc përhapë u të këthenem tek ajo".

66. Nja gūr s'ban mūr.
67. Dheu i zī ban bukënë e bardhë.
68. S'duhetë me shërbyem atī qi s'ta njef.
69. Mjaltëtë shumë herë ban me lëpym qishtatë.
70. Kush ban fosënë shoqit, vetë bie ndënë ta⁴².
71. Kush ve (ndë) mullī mā parë, aj mā parë blo.
72. Kush dro zjarrë, n timit ikën.
73. Merr pënë, ndë do me gjetunë lamshinë.
74. Rri shtremënë, e flet dërejt.
75. Kūr të shofshë veshtë vetī, atëherë kē me e pām.
76. Kush ngau, kjau.
77. Si më she, ashtu më shkruej.
78. Qet shëgjetënë e mbshefën arknë.
79. Ndë njanët vesh më hin, e për tjetërit më del.
80. Ndër të verbënit ti ende mbërshill sýtë.
81. I verbëni hjek⁴³ të verbëninë, e të dy ndë fosët rrëxohenë (i shën Mathei, 15).
82. Ajo kafshë qi ashtë mā e bukurë, ajo⁴⁴ ashtë mā fështīr me e pasunë.
83. Lufta pā të dekunë s'ashtë.
84. Të dashunitë prej së pāmit vjen.
85. Kush kā (h)ū, s'këcen⁴⁵.
86. Kush nja ças ep, dý herë ep.
87. Kush kā denarë, amë e atë ble.
88. Gjithëkafsha për denarë.
89. Kālit mirë s'duhanë shparë.
90. Mos më merr ç'mos më ke dhanë.
91. Lufta e madhe ban pajnë e amblë.
92. E vërteta s'pëlqen gjithëkuj.
93. Uku qimenë ndërron, ma vesnë s'e harron.
94. Ende deleshit së nje funash ha uku.
95. Digjetë bari i njomë ndëpër të thatët.
96. S'duhet me zanë besë as ujit as Turkut.
97. Ku Turku ve kambënë, aty s'del bār.
98. I këmbiyemi gjithëherë ban darsmë.
99. Gjithë dhë kā zakonetë e vet.

⁴² "... ndënë ta" do të jetë gabim shtypi ose lapsus calemi për "... ndë ta".

⁴³ "Kushtoren e latinishtes" Caecus si caeco ductum *det...* Bardhi e ka përkthyer me dëftoren e shqipes: "I verbëni hjek të verbësinë...".

⁴⁴ "..., ajo ashtë ma vështirë me e pasunë" përbën gabim gjuhësor për "..., ate ashtë ma vështirë me e pasunë".

⁴⁵ Krahasoni: "Barku pa ngirë s'këcen mirë (barku plot s'këcen dot)".

100. U zot e ti zot, e bār kālīt kush i jep?
101. U fisnik e ti fisnik, e kashtë kālīt kush i shtie?
102. Shëgjeta e shtime s'këthen.
103. Mos të mundoftë i munduemi.
104. Si të bajsh, ashtu ke me gjetunë.
105. S'ashtë mbarrë me mos ditunë, ma me mos dashunë me xanë.
106. Vāj aso shtëpie ku këndon pula e gjeli heshtën.
107. Me atë masë qi të matënë me atë kini me kenë matunë (Mark 4).
108. S'ashtë i urtë aj qi mbërshel derënë e oborrit, mbasi i vodhnë kënë o dhītë.
109. Mā mirë me thyem kryetë se me vum zakon të rī ō ligj të rē.
110. Ndë të pāsha nja tjetër herë, kā me kenë e dyta herë.
111. S'duhetë me luejtunë me gurë përpjetë.
112. Mā vëjen nja dhëlpënë e gjallë se nja luā i cofëtë
113. Tuk i djeg plakësë, aty përket.

IV

1. Kundër-urimi *fetar* “Ende tÿ të dhashtë paq i lumi Zot” i përgjigjet urimit *jofetar*: “Mirë se të gjanj”; prandaj për këtë kundër-urim fetar nuk kishte vend këtu.

2-3. Brenda tekstit të Fjalorit, Bardhi dy fjalët: *colloquium* dhe *colloqui* të latinishtes që duan të thonë: (*bashkë*)*bisedë* dhe (*bashkë*)*biseduar*, i ka shqipëruar kështu: *ragionare* = *arësytuar*, *biseduar* (*arësyeshtëm*). Zaten Bardhi edhe latin. *Logos*, ital. *Ragionamento* i ka përkthyer me: *razënim*.

Për nga një anë e brendisë, e pikërisht për nga qëndrimi i udhëtarit (shënuar në transponimin ortografik me një *U*) kundrejt vendasit (*V*), këta dy *razënime* ndryshojnë mjaft midis tyre.

Në *razënimin* e parë, vendasi, duke marrë iniciativën e *bisedës*, duke bërë ndonjë pyetje të tepërt, duke ftuar në konak udhëtarin, ngjall dyshimin e këtij të fundit...

Në të dytin, përkundrazi krijohet menjëherë një ndjenjë mirëbesimi e afërie midis udhëtarit dhe vendasit që ndahen plotësisht të kënaqur njëri nga tjetri.

Përndryshe që të dy “*razënimet*” janë të një thjeshtësie barabar të pëlqyeshme e madje të një gjallërie barabar të ngrohtë. Prandaj edhe gegërishtja e tyre veriore kumbon posikur të ishte e ditëvet tona.

Një tjetër karakteristikë e përbashkët e të “*razënimëve*” qëndron këtu që Bardhi sa e ka paraqitur vendasin të etshëm për të mësuar nga udhëtari ndonjë të re mbi krahinën fqinjë, aq sa e ka paraqitur edhe udhëtarin të pagatshëm për t’i shuar vendasit këtë etje...

V

I pezmatuar nga përpjekjet e pafrutshme për të ndrequr gabimet e shtypit, Bardhi këtu kritikëve eventuale u është drejtuar me një mënyrë mjaft të vrazhdë: “... t’i emendonjë *pā nytërime e pā zā*”; mënyrë që përbën kontrast me tonin shumë modest e madje ceremonial të parthënies: “... veçese u lus të gjithëve me të prunjtë të më ndëjeni e të më skuzoni përse s’mujta mā mirë me e nkëthyem, me e mbushunë e me e ndrequnë”.

Edhe vetëm në këtë shënimth figurojnë nga pesë shprehje të dyfishuara: “i emendonjë e i ndreqnje, *pā nytërime e pā zā*, me shtremënuem buzët e me shkundunë kryetë, me shtrënguem krahët e me thanë se s’mundinj, e s’jam i zoti”.

Në shprehjen e fundit: “*me thanë se s’mundinj*”, ligjërata e drejtë “s’mundinj” është prirë nga lidhëza *se* e së zhdrejtës.

Brenda tekstit të Fjalorit, Bardhi latinizmin *susurrare* e ka shqipëruar kështu: *me uu nëkuem, me sytëruem*.

Në shprehjen “me vum dorënë mbë pendët e *me fjetunë pak*” shkalla pohore e ndajfoljes *pak* qëndron për sipëroren absolute: tepër pak.

1. (Do të falunazë) (faqe 217)

U “Mirë se të gjānj, zot”. “Mirë se u gjānj, bujarë” o “fisnikë”.

“Mirë se u gjānj, trimatë e mirë”.

V “Mirë se të sjellëkā o djathëta e tinëzot” ndo “Ende tÿ të dhashtë paq i lumi Zot”.

2. (Razënim i parë) (faqe 218-220)

V “Ku ve, vëllā hoi?” o “Ku ve, o i Arbëneshë?” U “Prej Stambolli, ndë pëlqeftë tinëzot qi ashtë mbë qiell”.

V “Qish do me bām nd’atë pjesë dheu?”

U “Kam me shitunë e me blēm disa robe”.

V “Qish të rī ashtë nd’ato anë tuej andej?”

U “S’dī, qish të rī dëshëron me ditunë, qi të të thom”.

V “A ke ti shok?”.

U “Jo veçë vetëmë arshë”.

V “A do me ardhunë me mue?”.

U “A ashtë larg konaku yt?”

V “Ngiat ashtë, këtu tash ta dëftonj”.

U “Eja ma dëfto, kē tenëzonë”.

V “Çou nalt, e it këtu”.

U “S’ dī mbë qish anë ashtë?”

V “Shuko mb’anët të djabathtë, prej së dalët së diellit. Ashtë nja shtëpī e naltë posi kështjell”.

U “Po duketë, a ashtë ajo? Vërtet thue, ajo ashtë? Ngiat ashtë o jo?

- Ecë me tenëzonë: u atje s’vinj”.

V “Qish dro, hoj? Përse s’vjen? - Nata e mirë të kjoftë”.

U “Ende tÿ mā e mirë. - Kjoftë lëvduem zotynë qi më dau n’si”.

3. (Razënim i dytë) (faqe 221-222).

U “Falemi, gjeniō”.

V “Mirë se erdhe, mikō”.

U “A ashtë këjo udha qi ve n Krū?”

V “Jo vëllā, e harruekē larg. Pa më thue, ç’dheu je?” o “kaha jē?”.

U “Jam dheut cē Macedoniesë, i shkodërnjanë. Kallëzomë udhënë e dërejtë, pāsh bukënë”.

V “Eja me mue, e mos drue gjā hiç”.

U “A janë tash këtyne udhëve kusarë” o “hain?”

V “Jo, i mūerr sanxhaku. Ndë kē kund ndōnja të rī asi dhet, as ma thue?

U “Besa me dītunë gjākafshë, keshë me ta dëftuem”.

V “It me tenëzonë, vëllai i dashunë; ajo ashtë qytetja ke ve ti”, o “shtëpia”.
“Ecë me tēnëzonë, e zotynë të shpuftë shëndosh”.

U “Të jam falë ndërsë, e të bajsh natënë e mirë”.

V

(Rreth gabimevet të shtypit)

Tue mos dītunë stampatorëtë giuhenë e arbëneshë, ndonëse unë i mendonje e i ndëreqnje fjalëtë, për së riu nkëthejnë e fëjejnë mbë disa vise.

Prashtu disa error qi mujta, i ndëreqa e i vuna gjithë bashkë; e mundeni me i gjetunë këtu përfundi me të njefunat; e të tjerëtë i lae urtīsë sāj qi t’i emendonjë pā pytërime e pā zā.

Flas kështu, përse udob kishte kush me shtremënuem buzëtë e me shkundunë kryetë mbë vepëra të tjerëve; mā me vum dorënë mbë pendët e fjetunë pak, *hoc opus hic labor*, sikur me thanë: këto fështër janë; e shumë vetë kishnë me shtërnguem krahëtë e me thanë se s'mundin, e s'jam i zoti: *itaque mite corrige*.

PJETËR BOGDANI

TË PRIMITË PËRPARA¹ LETËRARIT²

Riparaqitje e përmbledhur

Shqipëria lëngon në errësirën e robërisë, sepse në Shqipëri u zhduk dituria e dikurshme.

Nuk ka vepra të mira pa fe, por as fe nuk mund të ketë pa dituri. Prandaj dituria duhet përhapur në popull: ku lulëzon dituria, aty lulëzon edhe feja me veprat e mira.

Diturinë nuk e dhuron perëndia: ajo fitohet duke dëgjuar fjalën e gjallë të të diturve ose duke lexuar veprat e tyre.

Profecia e Amosit se do të vijë koha që popujt, të uritur e të etur për diturinë (që është fjala e perëndisë), ta kërkojnë atë gjithandej e të mos e gjejnë gjëkund; kjo profeci po vërtetohet te katolikët e Shqipërisë veriore e të Kosovës, të cilët venë në dhe të huaj (lexoni: në Itali) për të nxënë, e për mungesë zelli kthehen s'andëjmi të zvetënuar.

Siç bëjnë të gjithë popujt e tjerë, ashtu vazhdon autori, edhe ne shqiptarët duhet të luftojmë për ruajtjen e kulturës e të gjuhës sonë e për zhvillimin e tyre të mëtejshëm.

Pro, për shkak të leksikut të mangët të shqipes, Bogdani dëshirën për të hartuar ndonjë vepër ditunore në gjuhën amtare e paskësh mbajtur deri mjaft vonë për një mashtrim të mendjes e jo për një frymëzim të arësyeshem.

Këtu autorit (pa ndonjë tranzicion të shprehur, por jo pa një lidhje të brendshme) na njofton se ai shërbeu si ipeshkëv i Shkodrës qysh nga viti 1656 deri më 1677, kur mori përsipër drejtimin e arqipeshkëvisë së Shkupit në zëvendësim të t'ungjit, Andre Bogdanit. Ky e nixti në vazhdimin e veprës (zënë fill prej kohësh), duke e ndihmuar pa kursim në punë të gjuhës, meqë edhe vetë qe autor i një

¹ *Të primitë përpara*: simbas nesh, këtu fjala *të primitë* përbën kalk nga italishtja *prevenire*, e cila nga kuptimi etimologjik: *ardhur më parë* ka marrë kuptimin: *lajmëruar qysh përpara*: kështuqë këtu *të primitë përpara* do të thotë (jo të *ecurit përpara si udhërrëfyes* por) të *lajmëruarit paraprak, të parlajmëruarit*;

² *Letërarit*: e lexuesit të *rëndomtë* (të cilin Bogdani e quan: *xgedhës*); por përkundrazi lexuesit *autor eventual*, e për pasojë lexuesit *kritik letrar*;

gramatike shqip të latinishtes (dorëshkrimi i së cilës u zhduk nëpër trazimet e luftës austro-turke).

Dy arësyeve të përgjithshme (se *nuk ka fe pa dituri*, e se *edhe na shqiptarët si çdo popull tjetër duhet të luftojmë për ruajtjen e kulturës e të gjuhës s'onë*), me të cilat ai më lart rrahu të përligjë iniciativën e vet, Bogdani këtu u shton këte arësye të tretë të veçantë:

Atë përvoja e një shërbimi afro tridhjetëvjeçar e bindi se “dheu i Arbënit ndë mjedist të t’pafëvet” kishte “nevojë të mëdhë” për një vepër ditunore, siç është pikërisht kjo e tija.

Për modesti, autori ynë veprës së vet ia mohon origjinalitetin e brendisë me motivacionin se inovacionet teorike janë të kundërkëshillueshëm në çështje fetare, jo pa shtuar në anë tjetër se edhe vetë mendimtarët e mëdhenj janë nisur nga të arriturat e njëri-tjetrit.

Duke kaluar nga brendia te forma, Bogdani rrëfen se shqipja nuk i ka dalë gjithaq e hieshme, për shkak se ai vetë nuk është shkodran por kosovar, e në anë tjetër për shkak se vepra e tij është nga më abstraktet. Për më tepër ai nuk ka synuar që të zbavitë në saje të artit, por ka dashur që të dalë i dobishëm me anë të mësimit.

Mbas këtij vlerësimi vetjak të veprës vetjake, Bogdani bën historikun e hartimit të saj; - historik i çuditshëm, e gati i pabesueshëm.

Edhe me të vërtetë, Kongregacioni i Propagandës kërkoi nga autori që ai këtë vepër, atëherëmë të hartuar shqip, ta përkthente edhe italisht; - kërkesë kjo, që shkaktoi vështirësi të reja e madje ndërlikime të rinj.

E madje ndërlikime të rinj, sepse gjatë përkthimit italisht të tekstit shqip Bogdani u detyrua që të ripërkiste origjinalin shqip për ta barazuar me “përkthimi” italisht, duke shfrytëzuar me këtë rast ende më gjerësisht fjalët “plaka” të gjuhës shqipe.

Duke mos u mjaftuar me kaq, autori i shkaktoi vetes një mbishtesë mundimesh me orvajtjen e paarsyeshme për të paralizuar rresht për rresht brendinë e njërit tekst me atë të tjetrit; e për t’i paralelizuar kështu me qëllim që vepra të shërbente edhe si fjalor qoftë italisht-shqip për studiuesit italianë të gjuhës shqipe.

Më në fund autori bën historikun e shtypit të veprës: ikje prej Shkupit për të shpëtuar nga përndjekjet e turqve, kalim në Venedik, mirëpritje e patregueshme në Padovë nga kardinali Barbedigu, të cilin Bogdani dikur i pat shërbyer si sekretar në Romë e prej të cilit ai si favor të vetëm kërkoi shtypin e denjë të veprës së jetës; kështuqë pastaj në Shqipërinë veriore e në Kosovë të mund të kthehej me veprën e shtypur si me një qiri të ndezur.

Mbasi përmend pengesat e hasura e të kapërxyera në përfaqësimin grafik të tingujve të shqipes, autori rikthehet fluturimthi në temën e mangtësive formale e më veçanërisht gjuhësore të veprës së vet; mangësi të cilat ai (duke barazuar, buzëplasar, Shqipërinë otomane me një dhe të huaj e barbar) i shpjegon në distikun e famshëm të ovidit të mërguar; - distik ky, të cilin na jemi orvatur me këtë rast ta shqipërojmë kështu:

Ngandonjë fjalëz për short n’mos qoftë thënë latine,

Ajo ku shkruanja unë, një tokë barbare qe.

Vërejtje letrare

Proza e Budit gati vazhdimisht është *spontane* (fjalë e huaj këjo, që do të thotë se proza e Budit gati *qysh në shpërthimin e saj të parë mirrte formën e saj të fundit*), dhe *prolikse* (tjetër fjalë e huaj kjo, që do të thotë se proza e Budit ka dalë *fjalë-shumtë*, e për pasojë *efekt-paktë*).

Përkundrazi prozën e Bogdanit e karakterizojnë *koncizioni* dhe *efikasiteti*, të arritur pikërisht në saje të një gatishmërie dhe palodhshmërie të autorit tonë për të *fisnikëruar më tej e gjithënjë më tej formën fillestare të konceptit fillesëtar*; - fisnikërim i mëtejshëm i formës fillesëtare ky, që nuk mund të mos bashkëbartte edhe një fuqizim e kullim të konceptit fillesëtar.

Në anë tjetër kundrejt oratorisë monotone e monotipe të Budit qëndron larëmia stilistike e Bogdanit, tek i cili saktësia e esullt e prozatorit shkencor alternon me stolisjen diskrete të prozatorit klasik.

Të prozatorit klasik, sepse ndërsa Budi mjeshtërinë e shkrimtarit më së fortë e pat nxënë vetëm nga librat e profetëve e të etërve të kishës përkundrazi Bogdani artin e kompozicionit letrar ia detyroi njëherazi edhe familiarizimit me kryeveprat e humanizmit grako-latin e të lëtërsisë laike moderne.

Këto karakteristika të përgjithshme të Bogdanit si prozator shkencor e si prozator letrar - pak a shumë shfaqen pikërisht edhe në tekstin e parthënies.

Në *riparaqitjen e përmbledhur* të parthënies u vu në dukje mbarësia e vijës kompozicionale të këtij teksti: 1) *përligja e iniciativës për të hartuar një veprë ditunore në gjuhën amtare shqipe*; 2) *vlerësim vetjak i veprës vetjake* (njëherë në brendinë e saj jo gjithaq origjinale, pastaj në formën e saj jo gjithaq të përsosur; 3) *historik i hartimit të veprës*; 4) *historik i shtypit të veprës*; 5) *rikthim përmbyllës te papërsosurit e veprës, e përligjje e tyre me robërimin e atdheut*.

Vërte gjatë vlerësimit të veprës si *formë* Bogdani në *mënyrë anticipuese* ka prekur një çështje *thjesht tipografike*; por në parthënie ky anticipim përbën një shfaqje të veçuar e jo të papërligjshme.

Në anë tjetër nga leximi i vëmendshëm i vetë parthënies del në dritë ruajtja e përpjestimit të duhur në trajtimin e pikave të ndryshme të temës, më shkurt *ekonomia e trajtimit tematik*.

Mbarësi e vijës kompozicionale dhe ekonomi e trajtimit tematik: ja dy nga vetitë dalluese të Bogdanit si prozator shkencor.

Një veti e tretë e Bogdanit si prozator shkencor qëndron në aftësinë e tij *për shprehjet e përpikta e formulimet e thuktë*; - aftësi, që mund të ilustrohet edhe vetëm me shembujt e mëposhtëm nga teksti i parthënies:

... tum vum roe të gjymtët e giuhësë arbëneshë, e cila për të
pakët të vet të madhe pjesë huan giuhësit konfinjëtores;
 ... ende po drue se jo gjithkuj e pëlqeshime;

... po venë roe se *kush na ka pushtuem, e ndë të kujët dhë jemi*, etj.
Ma as mbarre nukë më ndjatë se ndjek të ditëshimitë,
tue pasunë ende ata shoqi shojnë ndjekunë; ... giuha
jonë qi me dijet dvuar ende fjalëtë; ... tue u njimendunë
herë giuha jonë me të italianësë, herë këjo me tanët, etj.

Në anë tjetër dihet mirëfilli se Bogdani si shkrimtar nuk ka pasur vetëm preokupime thjesht redaksionale, por ka synuar njëherazi edhe drejt artit letrar.

Ja këtu poshtë nga e njëjta parthënie disa shfaqje të qarta proza letrare, më shkoqur, shkrimtarie artistike, siç janë pikërisht *theximi afektiv* (*jo pa ruajtje të masës*), *përforëcimi i shkallëzuar*, *përdorja figurative e fjalëve të rëndomta* (me shtjellim të vijuar), *balancimi sasior i gjymtyrëve fjaliore*, *liritë sintaktike me qëllime të caktuar*, *pyetjet oratorike*, *variacioni stilistik*; *ky fort i dashunë, me fort të liga tregëti*, për fat tem të *fortinë*; me djesë të *mëdhë*, me gjakt të vet të *paçmuemit*, *ate të vobëk dhe t'Arbënit*, *e madhe pjesë, malln' e shtampësë etj.*

Errëtë e verbuem; shumë fjalë *plaka e të harrueme*; me rend e me godi; lëngon, ligetë e shqimbetë; shtëpi, trimëni, kual e koçi etj.

E ku të mos mundemi *me petëkut të shqierrë* të giuhësë sanë *me mbëluem* jetën e Jezu Krishtit: ende *arëbënisht me u veshunë*; tue (pasunë) *mbiellë shtintënë fë*; veçë iu lutshë të më *shtampohej libri*, ashtu qi... të *keshe një qiri ndezunë n dorë për të ndritunë* ate të vobek dhe t'Arbënit; tue jau *porositunë kjoëvet*, etj.

E nd'ate dhë, ku nuk janë dottorëtë, letëaretë e të dijtëshimitë,/ fëja sa e kã për ditë lëngon, ligetë e shqimbetë:/ *vepërat' e mira uratëtë, lëmoshat, e ninesetë/ venë tue u dvarunë*. - qi len ndë grasht/ e dviq mbë kryqt etj.

Kjeshë prej shintit atë papë Inocenti XI vjetit 1677 *bam*; mbasi *kje* për hirt të tinëzot... *mbaruem* vepëra; *kishte* për pleqëni *kapërxyem*; *kanë* të tjerë *mpsuem*; si mundetë kurraj nieri me ndëgiuem e me gjejunë?

Kush nuk' e shef se sillemi rreth shekullit...?

Analiza e parthënies na shpie gjithashtu te përfundimi se stili i Bogdanit ndryshon për së tepërmi nga ai i Budit.

Sigurisht, njëri dhe tjetri stil janë periodikë; sepse njëri dhe tjetri autor shprehen me periudha të gjata. Por periudhat e gjata të Bogdanit janë pa krahasim më pak të gjata se periudhat e gjata të Budit. Pastaj stili i Budit është pandryshueshmërisht periodik, kurse ai i Bogdanit është vetëm mbizotërisht i këtillë. Edhe me të vërtetë, te Bogdani periudhat e gjata vende-vende altemojnë pikërisht me fjalitë e pazgjëruara. Më në fund ndërsa proza e Budit si rregull është fryt i një frymëzimi të atypëratyshëm, përkundrazi proza e Bogdanit është rezultat ripunimesh të njëmbasnjëshëm.

Propterea captivus ductus est populus meus, quia non habuit scientiam. Isa. Cap.5. Prashtu dergjetë dheu ndë robī errëtë e verbeum, me dÿ palë niegulla të zeza mbë faqe, qi janë mpkati e të pādijtunitë; përse u dvuer dijeja e urtija, e tue kjanë³ dheu i Arbënit ndë mjedist të t'pāfēvet. Mirëfilli nierī, si të marrë mend e shqisë, nukë mundetë me qëndruem ndë hīrt të tinëzot, as nukë munë shelbonjë pā mos kjanë kush e ndritën ndë līj e ndë fēt, e silla ashtë themeli i gjithë vepëravet mirave. E përse fēja zīhetë o dobitetë⁴ me të ndëgiuemit⁵, pā mos pasë kush na mpson e kallëzon, si mundetë kurraj nierī më ndëgiuem e me gjegjunë? *I sh. Pālī, Rom. 10* thotë: *Quomodo credent ei, quem non audierunt? Et quomodo audient sine praedicante?*

E shofēmë përditë se nd'atë dhē, ku lulëzojnë dottorëtë, letërarëtë e dijeja, lulëzon ende shenjteja fē me gjithë vepërat të mira. E nd'atë dhē, ku nukë janë dottorëtë, letërarëtë e të dijtëshimitë, fēja sā e ka për ditë lëngon, ligatë e shqimbetë: vepërat'e mira, uratëtë, lëmoshënatë, e njinesëtë venë tue u dvarunë.

Ashtu urdhënon hyji (i) naltë i qiellit, disa rreze e hire të vet me mos ja dhanë nierit pā fjalë të gjalla, ndo pā mos lëftuem vetë me xanë libërash o letërarësh, tue xgedunë o tue ndëgiuem. Për gojët të Amos profetëcë thotë zotynë: *Ecce dies veniunt, dicit Dominus, et mittam famem in terrem: famem non panis, neque sitim asuse, sed audiendi verbum domini: et commovebuntur a Mari usque ad Mare, et ab Aquilone usque ad Orientem. Circuibunt, quaerentes verbum Domini et non invenient.* Një po vinjënë ditt'e vjettë (thotë zotynë) e po dërgonj një të madhe hū përmbi dhēt, jo hun' e bukësë as hetn'e ujit, po të fjalësë tinëzot; e kanë me u lëkundunë prej njij dēti mbë tjetërit, e prej së dalit⁶ e mbë Aquilont kanë me u siellë rreth, tue lypunë fjalën'e tinëzot, e nukë kanë me (e) gjetunë.

Munë thoemi se ndë dhēt të Arbënit e Shërbīsë gjithë këto fjalë të tinëzot po venë tue u vërtetunë⁷. Kush nuk'e shef si sillemi rreth shekullit tue votë mbë dyert të huej(a). *Querentes Verbum*, te dētinë tue lypunë dije, ende tue kthym me fort të liga tregëti⁸ andje, për të pāzell⁹ tanë? *Quoniam*

³ Përse u dvuer (u vduar, humbi) dijeje e urtija, e tue kjanë dheu...: bashkërenditja e së varurës së shtjellë: përse etj., me të pashtjellën: tue kjanë etj., përbën çrregullësi sintaktike;

⁴ Dobitetë (sllav): mirret, fitohet;

⁵ Me të ndëgiuemit: me anë të të kuptuarit;

⁶ Prej së dalit: prej anës, nga del dielli;

⁷ Tue u vërtetunë: duke u vërtetuar;

⁸ Tregëti: kalk kuptimor nga italishtja: *comercio* = a) tregëti, b) marrëdhënie, praktikë, shprehi;

⁹ Për të pazellt: për mungesë zelli;

induraverunt cervicem suam, ut non audirent sermones meos. Jerem. Cap.19. Andaj zotynë fort lëvdohetë¹⁰, qërton e thotë: *inducam super Civitatem et super omnes Urbes e jus universa mala*, rrëzonj e shkretëtonj gjithë gjytetetë e dhën'e tyne, tue u lëshuem gjithë të këqiatë përmbi krye *Oses cap.4. Populus non intelligens vapulabit.*

E madhe dobë e frujt ashtë prā me ndërequnë¹¹ këte shkallë t'urtisë, e me të shkruem bukurë me sqyrëtuem e me dijtunë¹² se si duhetë nierit temelitinë¹³ me u përçuellë, sã ashtë mbë këte jetë, me frujtit të shpirtit vet ende të popullit, të mos lanë dijenë e giuhën'e dheut me u dvarunë, posi lëfton gjithë dheu e shekulli për të vett; po tue u nalcuem prej urtishit andej ta ketë udob të fluturuemitë mbë qiellt e ndë parrīsīt.

Mbë tjetërēt anë unë tue vum roe të gjymtët'e giuhësë arbëneshë, e silla për të pakët të ve të madhe pjesë huan giuhëshit konfinjëtare¹⁴, sã (do) herë më kã rãm dëshir gjakafshë me të shkruemit tem me siellë mbë dritë, e kam pasunë mbajtinë ma fort për një tëndim se për një rreze të shpirtit shejnt. Përse posi thotë i S. Hieronimi: *Qui animum ad scribendum aoplicat val ad dicendum, tot sibi iudices contre se assumit, quot lectores*; e ndonë¹⁵ janë shumë të padijtinë, asgjamangu lypinë qimenë mbë voet. *Et pueri pasum rhinocertis babent.*

Për njëzeteni vjet mbasi bajta barrën'e upeshkëpīs' Shkodërsë e kujdesn'e Tivarit dhanunë nd'administracione, kjeshë prej shejntit atë papë Inocenti XI vjetit 1677 bam argjupeshkepi i Shkupsë e administratori i gjithë regjënīsë Sherbīsë për të lutunat të fort ndriçimit e fort ndershimit t'imzot pomendunë¹⁶ për nder Andre Bogdanit, tim ungji (i silli ma para kje argjupeshkepi i Ohërit, ani bam argjupeshkepi i Shkupsë e i dheut Sherbīsë); ashtu qi t'i gjindeshe afërë ndë mort ndihmëtar, tue mos kjanë ma i zoti me i pruem atë kërshitenimi¹⁷, përse kishte për pleqën kapëxyem 80 vjet ndë lëngime të forta. Ky zot fort i urtë më dha zemërë me votë paret ndë këte vepërë, ende tue më ndimuem pakuer fort ndë shumë fjalë

¹⁰ Lëvdohetë: kërcënohet, kanoset;

¹¹ Ndërequnë: drejtuar, ngritur;

¹² E me të shkruem bukurë me sqyrëtuem e me dijtunë: e në vepra të shkruara të shqyrtojme e të dimë bukur;

¹³ Temelitinë: në Kosovë një njeriu të një maturie shëmbulllore i thotë: "burrë themeli" (nga serb, *temelito* = themelisht);

¹⁴ Konfinjëtare (pjesa konfi- e temës konfinjë- është rindërtim etimologjizues nga italishtja): kufitare;

¹⁵ Ndonë: ndonëse;

¹⁶ Pomendunë; përmendur;

¹⁷ Me iu pruem atë kërshitenimi: me e mbrojtë ate kërshitenim;

t'arbënesha, të siatë i kish udob e për duer, tue pasunë bam ende aj një gramatikë fort të godiçime latin e shqip. Ma mbasi vdiq 13 dit ndë decembrë¹⁸ 1683, m'u desh mue ndëpër punët të ushtërisë¹⁹ ndënë Beçit²⁰ shumë herë me ngrehunë e me çkrehunë librarinë teme, tue jau porositunë kjerëvet²¹, gozhduem arkëvet e lidhunë thasëvet²², e vetë tue ikunë malevet, aqa sa gramatika ndë këto të përzieme ntreti si krypa nd'ujët.

Ndërkaqa pra se po bānj, pa të denjë të tem²³, mitër mbë krye m Shkodrë e Shkup, qī po rrjedhënë afërë tridhjetë vjet, vojta tue zbëluem nevojë aqa të mëdhā, sa po më detuerën²⁴ mendja gjakafshë ndë mos se për një shenj të dëshirecet mirave²⁵ me shkruom, posi tha *Propertii: in magniz voluisse sat esse*.

Mboh nuk'i bije se nukë permetonj²⁶ me nxirrë me këte fëdigë kafshë të rë, tue mos kianë mirë ndë kafshët të fësë me u larguem sei kanë të tjerë mpsuem²⁷ e kallëzuem. Me as mbarre nukë më ndjetë²⁸ se ndjek të ditëshimitë, tue pasunë ende ata shoqi shojnë ndjekunë. Andaj Sokrati ndoq Platonë²⁹, Platoni Aristotelinë, Aristoteli Averroenë, Çeçilij muer prej Supliciit, Lelij prej Varronit, Henij prej Oratijt, Seneka prej Geliit, Tesali prej Galenit, Hermagora prej Cicëronit, e Cicëroni vetë muerr prej Sallustijt. Prashtu tha i dijtëshimi: *Quis ille stylus? Quid in ec ingenii? Ille commentator mere rapsodia, de charta in papyrusum*.

Ashtu ende prej meje bukurin' e giuhësë nuk'e kë ndjerë nd'anët; përse, tue kjanë unë preej Guri ndë Hast, sanxhakijet së Dukagjinit dioçezit

¹⁸ Decembrë: dhjetor;

¹⁹ Ndëpër punët të ushtërisë: për shkak të luftës;

²⁰ Beç: emri sllav i qytetit Vjenë;

²¹ Tue jau porositunë kjerëvet: (si të thuash) duke ua mbesuar (lënë amanet) qilarëve;

²² Gozhduem arkëvet e lidhunë thasëvet: (për analogji sintaktike prkt. atracion sintaktik me togfjalëshin pris: tue jau porositunë kjerëvet): gozhduar në arka e lidhur në thasë;

²³ Pa të denjë të tem: pa e merituar unë;

²⁴ Detyrën: nga emër-mbiemri *detuer* (= detorës, borzhli) Bogdani njëherë ka ndërtuar foljen: *detuerunë* (ndërtim fonetikisht i pasaktë, sepse dyzanori *ue* në rrokje të haptë duhej shndërruar në *o*); e pastaj temës konsonantike *detuer-* të kësaj foljeje si në të tashmen e dëftores i ka shtuar zgjatimin tematik *-ën*; pra *detuerën* qëndron për të sotmen: *detyron*;

²⁵ Të dëshiravet mirave: shfaqje sporadike e artificiale e bashkëlakimit të mbiemrit me emrin;

²⁶ Përmetonj: premtoj, zotohem;

²⁷ Me u larguem sei kanë të tjerë mpsuem: të largohem nga ç'kanë mësuar të tjerë (pra, përemrin pyetës asnjansë se, i cili edhe atëherë ka qenë *reliktor*, e si i këtillë, i papërdorshëm ndryshe veçse në bashkëvajtje me një parafjalë, Bogdani këtu e ka përdorur përkundrazi në mënyrë të mvetësishme, e pikërisht në rasën rrjedhore të vetëmjaftueshme);

²⁸ Ndjetë: duket;

²⁹ Andaj Sokrati ndoq Platonë etj. Lapsus calemi për: Sokratnë ndoq Platonin etj.;

së Prezerendit m'âshtë dashunë me djersë të mëdha shumë fjalë me ndrequnë ndë dhët të Shkodërsë; e, tue kjanë vepëra fort e naltë(e) e hollë, giuha jonë qi me dijet dvuer ende fjalëtë, fështir mundëte gjithë punëtë ndjerë nde skanjt me i çtjellë. Prashtu lëftova me ecunë njij udhë së ndërmjetshime, tue me rām ndë mend kanka e poetës: *Ornari res ipsa negat, contenta doceri*. E ku të mos mundemi me petekut të shqierë të giuhësë sanë me mbëluem jetën'e Jesu Krishtit bekuem, asgjāmangu t'lumit, qi leu ndë grasht, e dviq³⁰ mbë kryjt, nukë ka me i ndym³¹ mbarre ende arbënisht me u veshunë ndë një dhë të vobek, çpërblem me gjakt të vet të pāmuemit.

Mbasi kje për hirt të tinëzot, *quiomnia suaviter disponit*, mbaruem vepëra e nkryem gjithë arbënisht, m'urdhënoi Shëjti Kuvend qi ende italianisht ta kthenja, ashtu qi të mundshinë jo veçë t'arbëneshëtë me xanë italianisht, po ende këta arbënish, tue u shërbyem posi t'ish një kalepī³² m'u desh pra me djersë të mëdhā me qitunë mbë dritë shumë fjalë plaka e të harueme për të marrë mbrapa urdhënin'e Biblisë, tue u njimendunë³³ herë giuha jonë me të italianësë³⁴, herë këjo me tanët. Andaj po drue, se ka me dalë vepëra pakëzë e mërziçime, ma fort e frujtueshime³⁵ për të marrë vesht dijenë nierī mbë giuhët të vet, e të mos dvärenë fjalëtë, të sillatë sa e kanë po ntretenë.

Andaj kanë me u dukunë zgedhësit disa fjalë të shkurtëna³⁶ e jo fort të çtjella, e sija punë vjen për dŷ arrësenjë³⁷. Njana përse nukë po mundej ndë shtampët me dalë shtylla kundruell e njimendë³⁸, e godiçime³⁹ me tjetrët ndë fjalët e ndë vjersh, tue tepëruem diku një fjalë njanet giuhë, diku një fjalë o ma shumë tjetëret; e kështu, tue kapërxyem shoqeja shoqenë, nukë po vejnë me rend e me godī, si po dëshëruekeshe⁴⁰. E dyjta përse për të

³⁰ Dviq: vdiq;

³¹ Nukë ka me i ndym: nuk do t'i duket;

³² Kalepī (ital. *Calepino*): fjalor dy e më shumë gjuhësh (nga emri i përveçëm Ambrogio da Calepio, autor në shekullin XVI i një fjalori latinisht-italisht, etj.);

³³ Tue u njimendunë: duke u barazuar;

³⁴ Me të italianësë: gabim gjuhësor për: me të italianëve;

³⁵ E frujtueshime: (nga folja: *frujtuem* = dhenë fryte): e frytshme;

³⁶ Të shkurtëna: me kuptim të paktë;

³⁷ Arrësenjë: shumë me ë fundore të tepërt) i njëjësit; *ar(r)ësye*, i cili duhet të ketë dalë nga *ar(r)ësen*, siç tregon trajta e shquar *ar(r)ëseu* për *ar(r)ëseni*; krahs.lat. *rationem*, serb. *Račun*);

³⁸ E njimendë: e barabartë;

³⁹ E godiçime: e kundruellshme, bashkëgjegjëse;

⁴⁰ Dëshëruekeshe: (e pakryer e *habitores* për të përkryerën e *dëftores*: veçori ende sot e kësaj dite e kosovarishtes, përse i takon vetës së tretë të numrit njëjës, p.sh. si po *dojke* ai po *donte*): dëshiroja;

shërbyem dheut⁴¹, dëshërova mirëfilli qish po flasmë italianisht, bukurë të kumbon e të kallëzon arbënisht; ashtu qi nierī pa mashtrī⁴² jo veçë të marrë vesht shqisën’e fjalëvet, po ende të jetë i zoti me xanë giuhënë i arbëneshi italianisht e italiantë arbënisht, tue u shërbyem posikur t’ish një kalepī. Andaj ende âsthtë dalë vepëra pakëzë e hollë, ma tepërë ndë punët të teologjisë, për ta marrë vesht, ende po drue se jo gjithëkuj e pëlqyeshime, tue votë unë mbas disa fjalësh plaka, të mos harrohej e të dvarej giuha.

E tue dashunë e lumi zot qi këjo vepërë ma të delte mbë dritë, zû nazëri⁴³ i Shkupsë fort me më përzanë ndëpër e atâ ushtëri të përzjarshime⁴⁴, qi këso koheje zû fill nd’Ugerit. Prashtu tue mos lanë mbrapa fëdigënë teme, mora libërrë me vetëhe, e vojtâ ndë Veneqī⁴⁵.

Kurraj nukê ka të kallëzuem me sa të dashunë më priti fort i ndriçimi e fort i nalti zot për ndër, zoti kardinal gergur Barnadigu, emzot qi për fat t’em të fortinë janë njëzet vjet se e shërbeva mb’Romë, posikur të më thoj engjëlli shtrazëtâr se ky shpirt i tinëzot njëhenë fort ka me të vëjyem: e për të njëmendë ndë mundetë kurraj ndë ditt tona për të gjall’ me u thirrurë shenj shoq nukê kâ për të mirë, e i lidhunë me tenezonë. M’aviti ky fort i dashunë, tue më lëshuem ndë Padovët shtëpi, trimëni⁴⁶, kual e koçi, si doe me u shërbyem. Ma unë, tue pasunë malln’e shtampësë, gjithë atyneve u ktheva faqënë⁴⁷, veçë ju lutshë të më shtampohej libri; ashtu qi kur të kthenje prej dheut sinë⁴⁸, të keshe një qirī ndezunë n dorë për të ndritunë ate të vobek dhë t’Arbënit e të Sherbīsë, i silli e madhe pjesë flet arbënisht, e mbjellë shëjtenë fë⁴⁹ ndë dhët të Despotit⁵⁰, prashtu Shqetë⁵¹ për antonomasī fësë katolike i thonë *arbanashka vera*⁵².

⁴¹ *Dheut*: atdheut;

⁴² *Pa mashtrī*: pa u mashtruar, pa u gabuar;

⁴³ *Nazëri* (turq.): kryeqeveritarri; *përzenë*: përndjekur (persekutuar);

⁴⁴ *Ushtëri e përzjarshime*: luftë që i vuri zjarmin vendit;

⁴⁵ *Veneqī* (ital. *Venecia*); Venedik;

⁴⁶ *Trimëni* (emër përmbledhës): djem mbas veti;

⁴⁷ *Gjithë atyne u ktheva faqënë*: lapnis calemi për: ... *shpinënë*;

⁴⁸ *Prej dheut sinë*: drejt dheut tonë, në vendin tonë;

⁴⁹ *Tue kjanë dalunë dheut së Arbënit, e mbjellë shintenë fë*: folja ndihmëse *kjanë*, në bashkëvajtje të shprehur me pjesoren *dalunë*, përbën një trajtë nëndialektore; kurse në bashkëvajtje të nënkuptuar me pjesoren *mbjellë*, e njëjta folje ndihmëse përbën një gabim gjuhësor;

⁵⁰ *Ndë dhët të Despotit*: tjetër quajtje (jo gjeografike-etnike, por historiko politike) e Kosovës dhe Maqedonisë perëndimore;

⁵¹ *Shqetë*: sllavët, Serbët;

⁵² *Arbanashka vera*: (serb) feja shqiptare;

Më duel puna fort mbarë, e për të çpejtë. E ndonë nukë gjeta karakterite⁵³ arbënisht posi paçë dëshëruem, u shërbyeshë asgjamangu me disa letëra të Gërqi⁵⁴, tua besuem se xgedhësi ynë i arbëneshë me urtët të vet gjithë fjalëtë ka me i venduem, posi banjënë françeztë e tudhesqitë, të sijtë ndryshej shkruiejnë se si zgedhinë.

Të lutemi pra, letërimi em i urti, të më ndëjeish ndë gjeç fjalëzë qi të trazon veshëtë; përse as diellī pa hie as hana pa njegullazë mbë faqe nukë është; po venë roe se kush na ka pushtuem e ndë të kujët dhë jemi, ani me zemërë anëko, posi tha *Ovid. Lib.3. Elegia I.*

*Si qua videbuntur casu non dicta latine. In qua scribebam
barbara terra fuit.*

Pjesë e parë

Si është hyji ndë vetëhe (f.1-6)

1. *Kafshët⁵⁵ e papāme të hyjit ndëpër ato qi dukenë, merrenë vesht e sqyrëtohenë⁵⁶, i sh. Pali. Rom.I.* Përse gjithë kafshësë⁵⁷ për arrësye duhetë me j gjetunë të zanë fill ndjerë mb'atë krye qi ma mbī vetëhe tjetër nukë ka: po bukurë mendja jonë të gjanjë pushim, e të marrë vesht se është një krue i gjallë e i amëshueshim, kahë gjithë kafshë rrjedh, qëndron⁵⁸, lëkundetë e mbahetë. E ky krue i gjallë e këta të kjanë të amëshueshim për të njimendë është hyji krijues i t'pamet e t'papamet⁵⁹, i naltë përmbī gjithë kupët të qiellët⁶⁰, i pushtueshim⁶¹, i mëshëriershim, i mirë, i dërejtë, i madh pa masë,

⁵³ *Karateritë*: trajtë italiane e emrit *karakteretë* (= tipet e shkronjave të shtypit);

⁵⁴ *Letëra të Gërqi*: shkronja të greqishtes.

⁵⁵ *Kafshëtë*: gjërat, sendet (kjo fjalë këtë kuptim e ka ruajtur te përngjitja: *gjëkafshë*);

⁵⁶ *Sqyrëtohenë*: te Budi gjejmë paskajoren fonetkisht të papritur (sepse me bashkëtin-gëlloren *k* dhe me *i* të shkurtër): *me skoretim* për t'u lexuar: *me skyrëtim*. Ne mendojmë se kjo fjalë *ditunore* është me prejardhje nga lat.ital. *Scrutare* (= gjurmuar thellë, hulumtuar imtë). Bashkëtingëllorja *k* e Budit paraqitet te Bogdani si *q*: *me sqyrëtuem*, ndoshta jo pa ndonjë ndikim kontaminues nga shqipja popullore *këqyrë*. Le të shtojmë se kundrejt shqiptimit me *sh-*: *shqyrtohen*, tashmë të përgjithësuar në letrarishten e për-bashkët, shkoderanishtja letrare njeh edhe shqiptimin me *s-*: *sqyrtohen* prkt. *Skjyrtohen*;

⁵⁷ *Gjithë kafshësë*: (jo: gjësë së tërë, por) çdo gjëje (ital. *Ad ogni causato* = çdo së shkatkuare, çdo gjëje të shkatkuar);

⁵⁸ *Qëndron*: mbështetet;

⁵⁹ *I t'pamet e t'papamet*: i gjërave të dukshme e të padukshme;

⁶⁰ *Të qiellët*: të qiejvet;

anë e skanj: *Jetet së jetësë, e për jetët të jetësë ti je hyj. Psal.89. Unë jam, ai qi jam: e aj qi është, dërgoi mue. Exodi*³.

2. Nukë gjindetë nierī mbë shekullt aqa shtâsë qi të thoetë: nuk'është hyj⁶², tu'e rrëfyem bishët'e dheut, zojt'e ajrit, peshqit e detit me gjithë kreatyrët së bashku. *Pëvet*⁶³ *shtâsët'e kanë me të mpsuem, shpent'e qiellet, e kanë me të kallëzue, fol dheut, e ka me të përgjegjunë, e kanë me dëftuem peshqit'e detit. Job. 12.*

3. I shënë Agostini mbi ato fjalë të Davidit: *tha i marri ndë zemërët të vet, nuk'asht'hyj Psal12* çtiell tue thanë se i marri, ndë thanëke me gojë qish kujtoi me zemërë, gjithë kreatyrëtë i kishinë kundërshtuem, tue thanë: *aj bani neve, e jo na vetëvetëhenë. Psal 99.* Aqa sa rruzullimi është një libër i çelë, ndë të sijët gjithë letërë, e gjithë vjersh⁶⁴, e pikë, e krena⁶⁵ thonë se është hyj. *Prej së madhit së shembëlltyrësë*⁶⁶ *e kreatyrësë, përse munë njëfenë, mundetë krijues'i tyne me u pam. Sap. 13.*

4. *Unë zotynë, e nukë ndërrohem*⁶⁷. Mal. 3 Dielli thotë, nukë jam hyj, përse më zihetë drita; hana thotë s'jam hyj, përse ndërrohem për herë; rruzullimi thot, s'jam hyj, përse pësonj njimijë të këqia. Ndjerë mushkaja kallëzon se është hyj. Nji shtâsë kaqa e vogëlë me pasunë shqise e hallate të mposa⁶⁸; të pam, të kërkuem⁶⁹, të marrë erë⁷⁰, të prekunë, krye, kambë, krahë thind qi depërton lëkurën'e nji kau. Mrīmaga kahë zu me tjerre (f.2) kaqa hollë për të bam rjetn'e vet me zânë mīza: *posi mrīmaga kanë me vum roe*⁷¹. *Psalmi 89.* Kush kurraj i mposj mjalcazitë⁷² me trajtue e sillado

⁶¹ *I pushtueshim*: i pushtetshëm fuqimadh;

⁶² *Nuk' është hyj*: nuk ka perëndi;

⁶³ *Pëvet*: pyet;

⁶⁴ *Gjithë letërë e gjithë vjersh*: çdo shkronjë e çdo rresht;

⁶⁵ *Krena*: kapituj;

⁶⁶ *Prej së madhit së shembëlltyrësë*: lat. E magnitudinë enim species = nga madhëria e bukurisë (pra, nga dy kuptimet: 1) *ngjashmëri, shëmbëllim*; 2. *Bukuri* të latinishtes species Bogdani ka dhënë këtu atë që nuk duhej);

⁶⁷ *Unë zotynë e nukë ndërrohem*: (lat. *Ego Dominus, et non mutor* =) Unë (jam) zotënia e nuk ndryshohem. - Trajta *ndërrohem* për *ndërrohem* përbën shkodranizëm;

⁶⁸ *Të mposa*: të posaçme;

⁶⁹ *Të kërkuom*: të shijuar;

⁷⁰ *Të marrë erë*: të nuhatuar;

⁷¹ *Posi mrimanga kanë me vum roe* (fjalë e plotë në tekstin përkatës kumbon kështu: i anni nostri sicut arenes medita buntur =) vitet tanë do të jenë për t'u menduar sikur të ishin pëlhurë merimange, d.m.th. jeta jonë do të zhbëhet sakaq (Pra, origjinalin latin Bogdani e ka interpretuar gabim);

⁷² *Mjalcazitetë*: (tek emri *mjaltë* elementi –të etimologjikisht përbën simbas Joklit një të prapme; pra *mjalce* është zvogëlim i trajtës së hershme: *mjal-*; kurse *malcëzë* është zvogëlim zvogëlimi. Shumësit: *mjacazitetë* i përgjigjet njëjësi: *mjalceza bletë(za)*;

qelëzën' e vet ndë zgjue? *E vogëlëzë është mjalçëza, ma frujt'i saj fort i amblë* Sap. 11. Kush i mposj thëniegëlatë me mbëledhë drithë për dimënë? *Ecë ke thëniegëla, o pritues, e venë roe udhët' e tua, e xen'urtinë. Proverb. 6. Mshikëza zorrëshit së vet si e ban veti vorrë*⁷³? Fili kaqa i madh, ani i urtë. *Nji fill.* Job. 40.

5. Kush soditën bukurin' e të madht' e qiellsë, shumicën' e yjet e të panjehunit⁷⁴ e kreatyrëvet, si mundetë me thanë se nuk' ashtë një zot i naltë qi i ka të gjitha krijuem e ruejtunë? Prashtu thotë Davidi: *Me urdhënit tand përcillet dita*⁷⁵. *Psal 93.* Me u gjetunë një pëllas o shtëpī ngrehunë ndë maltë regj⁷⁶ *Peshtrikut* aqa i shkretë e i vetëmë, punuem me mjeshtërī të madhe, me dyer të bukura, çardaqe fort të nalta, tjegullat' e rgjanta e t'arra, kopështinjë e kroena, i silli horjat⁷⁷ e i marrë menç kish me u gjetunë qi tue hīm ndë shtëpī kaqa të bukurë, e të gjante⁷⁸ tryesatë shtruem me gjithë duer gjellësh ani të mos thoj se këjo shtëpī nukë ashtë lem⁷⁹ mbë këte jetë⁸⁰ vetëhej, po ka diku nji zot fort të begatë e të lum?

6. Kështu ende aj qi të doj me vum roe të ngjitunitë⁸¹ qi kanë ndër vetëhe kreatyrëtë, me qish të bukurë urdhënë përcillenë ditë mbë ditë tue u ruejtunë⁸², për të vërtetë kish me thanë se kanë nji zot, i silli me të madhe urti i ka gjithë krijuem e ruejtunë kaqa mijë vjet: qielltë me mos u plakunë, Dielli, Hana e yjtë kurraj me mos qandruem⁸³, dheu me mos u ntretunë, lymënatë me mos mbetunë, kroenatë me mos u shqerrë⁸⁴, deti me mos u rritunë, moti⁸⁵ kurraj me mos menguem; po thuesë gjithëkafshë tash po del

⁷³ *Mshikëza zorrëshit së vet si e ban veti vorrë*: (S.R. pse, duke bërë me të dalat e zorrëve të veta vorrin vetes, mshikëza e mëndafshit treguaka – ndonjë mençuri?!);

⁷⁴ *Të panjehunit*: panumërsinë;

⁷⁵ *Me urdhënit tand përcillet dita*: (lat. Ordinatione tua perseverat dies =) me rregullimin t'ënd ditë vazhdon (të rishfaqet);

⁷⁶ *Ndë maltë regj*: në malin mbretëror;

⁷⁷ *Horiat*: (Fj.i Inst.jep kuptimin: dorërrudhë; kurse) Bogdani përkthen italishten me: *rustico* =katundar (në kuptimin pejorativ: *njeri i palavruar*);

⁷⁸ *Të gjante* = të gjente;

⁷⁹ *Nukë ashtë lem*: pritej: nukë ashtë ndërtuem, ngritunë etj.;

⁸⁰ *Mbë këte jetë*: (ital. *Ital questo mondo* =) në këtë botë;

⁸¹ *Të ngjitunitë*: (ital. *Collegazione* =) të bashkëlidhurit;

⁸² *Tue u ruejtunë*: (ital. *Governandosi* =) duke u qeverisur;

⁸³ *Qandruem*: (në mos qoftë gabim shtypi, është krijesë e Bogdanit nga emri: *qandëri* = shtyllë) qëndruar në kuptimin ndaluar;

⁸⁴ *U shqerrë*: u shterrë;

⁸⁵ *Moti*: koha;

së riu doret së një mjeshtrit hollë. *Si mundetë gjâ me qëndruem⁸⁶ pa mos dashunë ti? Ndo, të mos ish n teje thirrë, si kish me rrnuem? Sap.11.*

7. Qarta pra ndër të pëganët nukë kje se nuk'ashtë hyj, po thojnë se janë shumë hyja⁸⁷ e hyjnesha. E parë se mbytej shekulli me ujë⁸⁸, ndonëse ishin mpkate aqa të randa, sa kjenë mëjaft për të mbytunë një shekullë, asgjamangu nukë pat ende vend shumica e hyjavet, përse kjenë gjithë një giuhe, e mirrinë vesht gjithë sa u vinte thanë prej profetësh. Mbasandaj përse, kur nisë me bam gjytetn'e Babelit, u godit të përziemit'e giuhëvet, u rrëzuenë ndë fëlliqësht'i aqa të qelbëta, sa u mbush mirëfilli profetia e Devidit: *Nierī sa kje ndë nder, nuk'e muer vesht, ani u bâ posi shtâsat⁸⁹ e padijtuna, e atyne gjithë gau⁹⁰*. Psal. 40.

8. E përse anëmiku i dorësë nierit lëftonte (f.3) gjithëherë me sherrëgjī me shtëm rjettë e leqe⁹¹ për t'u adhëruem për hyj, tue pasun'ende aty atë dëshir të prrapështë: *Kam me kjanë posi fort i balti, e ndë Apocal. 13. Bisha qi po hipën prej detit, ka me grishunë gjithë gjindnë me (e) adhëruem*. Me njimijë të cpifuna⁹² e shtrigënī tue folë prej gurëshit e prej lisashit zū fill ky mpkat i përhiem⁹³ mbë shekullit.

9. I shënë Agostini *de Civit. Dei lib.24*: Nji nierī, thotë, fort i begatë, për emënë Serafano, kishte një bīr, të sillënë doj mirë⁹⁴ përmbī gjithë kafshët të kësaj jete. Kje i misires. Dviq i biri (posi goditetë shumë herë, kur pakuer tepërë⁹⁵ duhënë fëmijë së prindsh⁹⁶). Kje aqa të dhimptunit'e atit, sa për një ngushëllim të zemërësë vet bani me bam nji shembëlltyrë fort mbë gasët të t'bīrit, tue vum emënitë asaj figurë *idhullë*, qi doj me thanë *të pomendunit'e vajit*⁹⁷. Gjithë nierëzia e shtëpīsë tinai, për të përgëzue⁹⁸ të zontë, zunë fill

⁸⁶ Qëndruem: qnëdruar në kuptimin: vazhduar qenien;

⁸⁷ hyja (vetë trajta hyj, e cila në historinë e shqipes së shkruar takohet për herë të parë në veprën e Bogdanit, duhet të jetë shumësi i singularizuar i njëjësit hyll; pra historikisht nyja është një trajtë dy herë e pluralizuar): zota, perëndi;

⁸⁸ e parë se të mbytej shekulli me ujë: (pritej: ... nd'ujë): para se të ndodhte përmbijtja e botës (në kohën e Noeut);

⁸⁹ shtâsat: pritej shtâsët;

⁹⁰ gau: (kosov.) ngjau, shembëlleu;

⁹¹ rjettë e leqe: (ndikim nga italishtja, ku nyja shquese mund të mos përsëritet përpara të dytit emër të bashkërenditur: *la rete a lacci*) rjettë e leqet;

⁹² të cpifuna: të shpifura;

⁹³ i përhiem: (ital. *Detestabile* =) i urryeshëm;

⁹⁴ të sillënë doj mirë: (ndikim nga italishtja: *volere bene*) të cilin e donte (fort);

⁹⁵ pakuer tepërë: pa asnjë kursim, përtej çdo mase, jashtëzakonisht shumë;

⁹⁶ së prindsh: prej prindërve të tyre;

⁹⁷ idhulli, qi doj me thanë të pomendinut' e vajit: në të vërtetën eidolon do të thotë: figurë pa tjetër;

⁹⁸ për të përgëzue: (ital. *Per compiacier* =) për të pëlqyer, për të vullën;

me ju bindunë atī idhulli; kështu dalëzë e ka pak i bënë sakrificie aqa sa djalli zu me kthye prej veti nderr'e tinëzot, e desh u dënue gjithë rrethi i shekullit e sa e mërziçime punë kje këjo përpara tinëzot, e kallëzon ndë *Deut. Cap. 9* me këto fjalë: *Pra sod ke me dijtunë se zotynë hyji ut ka me të prīm përpara, posi zjarmi përpīs e ntretēs, qi ka me i fshīm e me j përdam etc. Pëse banë vetëhesë idhullë.*

10. Sa bani Serafani për të bīrt të vet, e ndoq Nini me atët të tīnai. Kje ky Nini i biri i Belit, (i) pari regji i Asirit, nipi i Nemrodit, qiunit⁹⁹ së Çamit: aqa u desh t'atënë sa, përnji si¹⁰⁰ e pa dekunë, bani me iu shkruem¹⁰¹ një shembëlltyrë fort mbë gasët të tīnaj; e, tu'e vum mbë një vend të naltë të pëllasit vet, i bante aqa nder posikur t'kjanëke gjall; sherbëtorët e rajeja¹⁰² ndojnë ndë këto punë gjurmët e t'zott.

11. Dielli u vollëndue¹⁰³ ndë çast tue folë e tue përgjegjunë për gjithë sa e përvësinë¹⁰⁴: kështu nieri i përmkatënuem e dvekunë, ndënë zāt të diallit, kje mbajtunë për hyj, e i patnë thanë hyji Bel. Dan. cap.14. ashtu ende Belfegor *Psal. 103*. Palestina e thërrisinë¹⁰⁵ Belzebub, ndoshta përse ndë të parët idhullë kje adhëruem i parë djall, kryet e ferit.

12. Nabukodonazari ndëpër të madhe madhështit tīnai, sa kje gjall bani me bam një statue mbë gasët të tīnaj, e urdhënoi gjithë rajesë vet qi ta adhërojinë për hyj; e kush të mos gjegjej, të digjej ndë një furrë aqa të madhe, sa flaka e sajnaj mbërrinte 49 kut nalt, ndë të sijët bani me shtīm *Isaknë, Misaknë e Abdenago*, të sijtë kjenë shpëtuom prej sinëzot tue kënduem: *Bekoni gjithë vepërat'e tinëzot tenëzonë*¹⁰⁶ Dan. 3.

13. Ndevonë zun'ende perëndorët'e Romësë me ndjekunë (Nabukodonazorrë); prashtu Enea, i silli iku prej (f.4) Trojet, e vote ndë Italiet tue lëftuem me toskanët popullë të fortë; e, ndonëse pushtoj ushtëria e tīnaj, vetë asgjāmangu mbet dekunë nd'ate luftë, e korpi i tīnaj kurraj nuk'u gjet, ndëpër të sijët punë lëtitë e mbajtinë për Hyj, tue thanë se vote mbë qiellt, e atī patnë thënë hyji Digiete; ndonëse e vërteta kjo këjo se aj, tue u rrëzuem nd'ujët e shkuem ndë det, kjo ngranë peshqish. *Sans. Lib.3*.

⁹⁹ *giunit*: kalk kuptimor nga serbishtja, ku fjala *koleno* (=gjuri) ka dhe kuptimin e *breznisë*;

¹⁰⁰ *përnji si*: sapo;

¹⁰¹ *bani me iu shkruem*: shturi t'i vizatonin;

¹⁰² *rajeja*: (turqizëm me vështrim të zgjëruar) robëria;

¹⁰³ *u vollëndue*: pranoi, qe d'akord;

¹⁰⁴ *pëvesinë*: pyesnin;

¹⁰⁵ *thërrisinë*: thërrisnin;

¹⁰⁶ *Bekoni gjithë vepërat' e tinëzot tenëzot*: (lat. *Benedicite omnia opera Domini Domino* =) o ju vepërat e perëndisë, ju të gjithë, benoni perëndinë;

14. Nga u rrit ky mpkat e u derdh ndë për dhët, sa për qishdo kafshë kishinë nevojë nierëzitë, i shekrojinë lterr'e vet e adhërojnë për hyj ndërë barënat'e kopështinjëvet. Ndë Misīrt mbajnë për hyj qepët'e purrīt(ë), përse vetëhej mugullojinë, e thojnë se kan'ate vërtyt vetëhej e jo s'jetër anaje. Giovenali poetë i qeshën tue thanë:

Lumja ti, o gjind e mirë,
Hyji tÿ si purrini;
Kopështinjëvet pa hīrë
Posi gramthi vetë bini.

15. Me të njehunë të pëganëtë mbë shekullit mbajtinë tridhjetëmijë hyja e hyjënsha. I shën Agostini thotë se Romanjtë mbajnë 12 hyj e hyjënsha ndëpër muejt të motëmotit. Indistanëtë mbajnë 30 hyj, e hyjënsha ndëpër but¹⁰⁷ të venësë. Disa adhërojnë bukëlënë për hyj, përse përzīn'e mbyhtëntë¹⁰⁸ mijtë, të sijtë çartëkëshinë drithënatë: aqa sa thuese nukë po i nxij shekulli, sa po cpifeshinë përditë së paditunit së nierëzet.

16. Shumë adhëruekeshinë për hyj diellinë, hanënë e yjtë; shumë adhëruekeshinë erëtë e lymënat'e forta, (përse) u dukej se kanë një pushtet përmbī natyrët të nierit. Prashtu urdhënoj zotynë ndë *Deut.cap. 4 Ndoshta tue cuem sytë prej qiellshit e të soditish Diellin'e hanënë e gjithë yjt'e qielllet, e prej fajit mashtruem t'i adhërojsh e t'i nderish qish krijoi zotynë hyji yt*¹⁰⁹.

17. Këso koheje ende qi kje Noe profeta e Abrami, kjenë cpifunë megjīt'e shtrigēnītë prej Soroastrit, i pari regj i Batrianet, i silli prej Ninit kje dveshunë regjēnijet. E disa thonë se ky kje Kami, i mallëkuem prej së atit vet Noe; përse e qeshi. Ende thonë se ky leu tue qeshunë, qish mos ashtë goditunë kurraj¹¹⁰ ndër nierëz, qi lenjënë tue kjam. *Sensovini lib.2*

18. Sa të mërzitunë e mēnī ka zotynë përmbī këtë mpkat të magjīvet, qi të pafëtë mbanë për shëjtēnī e nder të madhe, kallëzohetë ndë *lib. Sap. 12* me këto fialë: *O sa i mirë e i amblë është, zot, shpirti yt ndë gjithë punët etj.: përse ata plejt'e parë, qi patnë gjëllitunë mbë dhet, të sillëvet u pate marrë mēnī, përse vepëruekeshinë kafshë fort të këqia me mengji, gjakësīt'e*

¹⁰⁷ but: pritej trajta e shumësit: *bute*;

¹⁰⁸ përzīn' e mbyhtëntë: përzinte (dëbonte) e mbytte;

¹⁰⁹ *Ndoshta... hyji yt* (lat...=) duke ngritur sytë drejt qiejve e duke vështruar Diellin, Hanën e gjithë yjet e qiejve, ruaju se mos mashtrohesh e mos biesh në këtë gabim që të adhurosh e të nderosh ato që zotnia, perëndia yt krijoi;

¹¹⁰ *qish mos ashtë goditunë kurraj*: çka nuk ka ndodhur kurrë;

bijet vet të pamëshërier qi hanjinë përmbrendësat'e njerëzet, e përoīsit'e gjakut tyne (f. 5).

19. Tash pra jet për t'u shqyrëtuem si âshtë njimend hyji ndë vetëhe, i silli shqyrëtim, ndonëse pa dritët të shpirtit shenjt qi me t'ardhunit të zotit tinë Jezu Krisht ndriti shekullinë, (nuk mundetë mirëfilli me u vështuëm, asgjamangu u gjetnë ende përpara Krishtit nierëz aqa t'urtë, sa me të hollët të mendsë vet mbërrinë me njoftunë se âshtë veçë një hyj, e jo ma. Platoni tue vum roe këmbënjënin¹¹¹ e nierëzet ndë kohët të mortësë vet tha: arrësyeja e arrësyevet¹¹², mëshërier mue¹¹³. Vetë ani Platoni¹¹⁴ na mëson se shumica e krenjvet¹¹⁵ aspak e mirë s'âshtë përtë governuëm shekullinë, tue thanë me Homerrë poetë:

*Pak asgja*¹¹⁶ ushtëri;
Po regji e një qefali
Ndoron¹¹⁷ dhënë me godi

Ndë gjytet të Atemesë kje kjanë ngrehunë¹¹⁸ një lter shkruem përsipëri: *Panjoftunit hyj*,¹¹⁹ kallëzuem prej Izaijet *cap.45: njimend ti je hyji* (i) *nfshehunë, hyj Izraelit shëlbues*; aqa sa bukurë nierë me dritët të mendsë e forcët të natyrësë mundetë me pam se âshtë një hyj, e jo ma.

20. Thotë Ekleziast. Kap.3.25 *Të ma naltëtë*¹²⁰ *mbi ty mos e lypë, po ato kafshë qi të ka ardhënuem hyji, ato kujto gjithëherë: përse nuk'e ke për nevojë*¹²¹ *ato kafshë qi janë të nfshehuna me i pam ti me syt të tu.*

21. Nukë mundemi me i ram mboh se ndër mendt tona o qishdo tjetër pushtet e vertyt, e ndër ato punë¹²² qi sqyrëtohenë duhetë me kjanë një

¹¹¹ *këmbënjënin'*: marrëzinë;

¹¹² *e arrësyevet*: trajtë e re në vend të së vjetrës: *arrësenjëvet*;

¹¹³ *meshërier mue*: (lat. Miserere mei=) mëshiro(më) mua, ki mëshirë për mua;

¹¹⁴ *Vetë ani Platoni*: ani po ky Platon, pastaj i njëjti Platon (*vetë për: po ky, i njëjti* përbën kalk kuptimor qoftë nga italishtja: "*I'istesso Platone*" qoftë nga serbishtja: "*aj sam Platon*");

¹¹⁵ *krenjvet*: pritej: ose *krenjet* ose *krenëvet*;

¹¹⁶ *pak asgja*: pak e aspak ("*asgja ushtëri*") në kuptimin: *aspak ushtëri*" od të jetë kalk nga italishtja popullore: "*niente esercito*");

¹¹⁷ *ndoron*: (krijesë e Bogdanit) drejton, qeveris;

¹¹⁸ *kje kjanë ngrehunë*: trajtë e sajuar nga Bogdani nën ndikimin e italishtes (*era stato eretto*) për: u pat ose kje ngrehunë;

¹¹⁹ *Panjoftunit hyj*: në paralelizim përdhunues me strukturën e latinishtes (*Ignoto Deo*) Bogdani ka çparanyjëzuar mbiemrin: *të panjoftunit*;

¹²⁰ *të ma naltëtë*: sintaksë joshqipe për: *ma të naltëtë*;

¹²¹ *nuk' e ke për nevojë*: nuk ka nevojë;

¹²² *ndër mendt tona... e ndër ato punë*: midis mendvet t'ona... (në një anë, e n'atë tjetër) atyre punëvet;

të njimendunë¹²³, ndëmosë¹²⁴ nukë mundetë pushtetja me mbërrim¹²⁵ posi një tepëricë përmbi forcët të vet. Prashtu hyji i pa të zanë fill e të sosunë larg është kreatyrëshit qi kanë të zanë fill e të sosunë¹²⁶, nukë mundetë me kjanë ndonji të njimendë ndër hyjn'e nierinë¹²⁷. I shën Agostini mundohej me marrë vesht të shëndritatnë¹²⁸; pa ndërkaqa një fëmī ndë bregt të detit, i silli po mundohej gjithë ujënat'e detit me i shtëm ndë një fosë¹²⁹ të vogëlë, bām me duer ndë ranët. Doj hyji me bam me dijtunë se ma udob është me shtëm gjith'ato ujëna nd'ate fosë të vogëlë se të madht'e tinëzot ndë mendt të shën'Agostinit. I shën Agostini ani vetë tha: *Marrënë vesht sa mundemi: qish mos mundemi, besojmë.*

22. Aristoteli, 2 Metaf. Tha: *Mendja jonë ashtu bahetë përmbi kafshët të nfshefuna të naturësë, posi syu i kukuvajësë përpara rrezesë diellit.* Plini kallëzon se ata qi gjëllijnë nd'atë pjesë dheu të Misirit qi i thonë Katadupe, ku janë kataratet¹³⁰ e Nilit lym¹³¹, i silli tue u rrëzuem¹³² bjeshkëshit fort së naltash, janë gjithë shurdhëtë ndëpër ata zā të madhe e të egër qi ban. Pra kur ndër kafshët të kësaj (f.6) jete shqiset'e nierit therrenë, lëndohenë e përgjegjenë¹³³, e nukë mundenë me mberrin e me përzanë¹³⁴ kafshët'e natyrësë, qish kanë me bam përpara kafshëvet pasosuna e të hyjënueshime?

23. Thotë filozofi: *Gjithëqish hīn ndër mend tona, përcilletë ndëpër shqiset të korpit.* Kur pra shpirti, dveshunë mishit së vet, nukë mundetë me forcët të mendsë me pam hyjnë pa ndimët të dritësë lume. *Davidi.* Ndëpër dritët tande kemi me pam dritënë, *Psal.35* sa ma fështir ka me kjanë shqisetë kēti mish t'kalbēti m'e mbërrim me ditunë si është ndë vetëhe krijuesi ynë, hyji (i) nalt'i qiellet.

¹²³ *nji të njimendunë*: një barazim;

¹²⁴ *ndëmosë*: (ital. *Altrimenti* =) përndryshe;

¹²⁵ *me mbërrim*: mungojnë fjalët: *objektin e vet*, të cilat përkundrazi figurojnë në shtyllën e italishtes: *non puo capir il suo oggetto, come cosa superiore alla sua capacita* = (ajo) nuk mund të përfshijë objektin e vet, si diçka që kapërcen fuqinë e saj përfshirëse;

¹²⁶ *i pa të zanë fill e të sosunë*: i pafillim e i pambarim;

¹²⁷ *ndonjë të njimendë ndër hyjn' e nierinë*: ndonjë barazim midis perëndisë e njeriut;

¹²⁸ *të shëndritatnë*: tri(vehtë)sinë e shenjtë;

¹²⁹ *fosë*: (ital.) gropë;

¹³⁰ *kataratet'*: trajtë italisht për katarakte;

¹³¹ *Nilit lym*: lumit Nil;

¹³² *i silli tue u rrëzuem*: rregullësia sintaktike kërkonte: "i silli rrëzohetë";

¹³³ *përgjegjenë*: trajtë nëndialektore e Budit, përvetësuar pakritikshëm nga Bogdani: *i përgjakenë*;

¹³⁴ *përzenë*: pranuar, përfshirë;

24. I shë Pali thotë: *sodisëmë tash ndëpër pasëqyrë e ndë ndivënesë*¹³⁵, *ani atëherë n faqe n faqe. Nji pjesë njofënë, e nji pjesë ndivënejëmë* I. Kor.II. Ashtu qi për t'u larguem gjithë mashtrishit e rrenëshit qi mundenë me u goditunë prej pjesë soneje¹³⁶, duhetë me u avitunë shenjtëse fë e dëshminjënësë dottorëvet, të sijtë thonë: posi e zunë besë mbë dhet, ashtu e gjetm'për të dërejtë mbë qiellt¹³⁷.

25. E përmbi gjithë kafshët duhetë me besuem t'shkruemit shenjt, qi i thonë *biblia*, rrjedhunë gjithë rrezet së shpirtit shenjt, tue përvum krahët'e mendsë e shqisesë sanë fjalëvet tīnaj, të sijatë kurraj palavī e rrenë nukë kanë¹³⁸. Po ku të mos mundemi na me mbërrim, fjala e hyjit qiellit qi është shkruem ndë të shkruemit shenjt, të na forconjë.

26. David, profeta psal.136: *ndë mos paça përvum mendt' e mia, po çuem shpirtinë tem, posi fëmia e gjiut s'amësë*¹³⁹, *pagëtyra e shpirtit tim*. Posikur me thanë: o zot, ndë mos paça mbëledhë syt'e mī e krahët'e mendsë sime ndë të vumit roe të misteriavet të shenjtësë lijsë¹⁴⁰ sanë, e ndë mos paça rrëfyem e thanë se urtīa e nierit është fort e ligë¹⁴¹ për të vum roe lijnë¹⁴² tande, m'u godittë mue ndëshkimi posi nji kërthini qi tue pasunë nevojë gjiut së amësë, e të jepinë kuen'e bukësë. Ndërkaqa i shë Bernardi thotë: *të bubërruemitë është nji të padroe*¹⁴³, *të besuemitë të dhymptëshim*¹⁴⁴, *të njofunitë jeta e amëshueshime*.

27. Ezaia 6. Thotë se engjijtë me sÿ mbëshelë thojnë ato fjalë: *shëjt, shëjt, shëjt*. Dojnë me thanë qi ndë punët të hyjënueshime nukë duhetë me pasë tjerë sÿ jashtë asish së shëjtesë fë. Kështu ende do me thanë psalmi: *ty*

¹³⁵ *ndivënesë*: (*ndivënyem* nga ital. *Indovinare*) zbulim kryesisht me hamendje, gjetje mësëforti me fat;

¹³⁶ *prej pjesë soneje*: prej anës sonë (*pjesë për anë* përbën kalk nga italishtja: *da parte nostra*);

¹³⁷ *dëshminjënësë dottorëvet, të sijtë thotë: posi e zunë besë mbë dhet, ashtu e gjetta' për të dërejtë mbë qiellt'*: S.R. po ju, *signori dottori*, këtë si e gjetjt' kështu mbë qiellt, tue kjanë ende mbë dhët?!;

¹³⁸ *fjalëvet tīnaj, të sijatë kurraj palavī e rrenë nukë kanë*: fjalëve e të shkruarit të shenjtë, edhe në mos paçin ndyrësira e gënjeshtira, kanë gabime mendorë e sidomos – mituri mendorë;

¹³⁹ *posi fëmia e gjiut s'amësë*: (lat. *sicut ablactatus est super matre sua* =) si i zverdhuri nga e ëma;

¹⁴⁰ *lijsë, lijnë*: (ligjsë, ligjnë =) ligjit, ligjin;

¹⁴¹ *e ligë* e pafuqishme;

¹⁴² *lijsë, lijnë*: (ligjsë, ligjnë =) ligjit, ligjin;

¹⁴³ *të bubërruemitë është nji të padroe*: (lat. *scrutari temerites est* =) të shqyrtuarit depërtues është një guxim i tepruar;

¹⁴⁴ *të besuemitë të dhymptëshim*: (lat. *credere pietas (est)* = të besuarit (është) një pietet, d.m.th. një ndjenjë njëherazi *dashurie-e-nderimi* ndaj perëndisë (përkthimi i Bogdanit bashkëbart pra një pasaktësi, të cilën e shpjegon fakti se latinishtja *pietas* ka pikërisht edhe kuptimin *dhimbsuri*);

përket lavdi, hyj, mbë Sion; një tjetër test¹⁴⁵ thotë: ky të heshtunitë ashtë lavd.

Si e krijoi zotynë dhënë (f. 32-38)

1. *Hyji tha pra: Të mbëlidhenë ujënatë, qi janë ndënë qiellët etj., e le të duketë të thatitë. Gjenezë I.*

Të tretënë ditë, tue kjanë dheu gjithë mbëluem me ujë, nukë kishinë nierëzit ku të vendoseshinë¹⁴⁶, për të sijt gjithë kreatyra po bâhej. Prashtu urdhënoj krijuesi ujit qi të vej mbë një anë, e të lij dhënë zbëluem. Ndë një ças gjegji ujëtë, e (f.33) u mbëlodh mbë vendtë, ku i urdhënoj zotynë, tue qëndruem m paq, pa mos pasunë tjetër gardh o mūr jashtë ranët së çprishunë; e dheu mbet līr e gatī me bām gjithë sa kishte krijuesi për t’i urdhënuem.

2. Ndër gjithë elementat Dheu âshtë ma i ungjëti; qandra e tī âshtë mjedisi o zemëra e tī, e âshtë rrethuem për gjithë anësh me ajër e me ujë, pa mos u lëkundunë kurraj. *Dheu pra për jetë qëndron*, as mbë një anë as mbë tjetërët, as nukë mshon ma mbë një anë se mbë tjetërët, posikur me kjanë një gogëlë ndë mjedist të rradhëvet qiellët.

3. Dahetë Dheu ndë katër pjesë o rrathë, ashtu qi njani rrethon tjetërinë: i pari qi ashtë ndë zemërët të Dheut, âshtë ferri, i dyjti âshtë limbi, i treti purgatori, i katërti gjiu (i) Abramit. Ferri ashtë ajo shpellë e pafundë, e shemptueshme ndë thelb të dheut, bām për ndenjë të Luciferit, e gjithë ata qi e ndjekënë. Aty ende dirgjenë gjithë njerëzit, të sijtë tue marrë mbrapa tendimet’e tīnaj largohenë së vërtetat së jetëjetësë¹⁴⁷ e mundoheni pa mëshërier për jetët të amëshueshme ndë shoqënit të atyne t’shemptueme fëtyrave¹⁴⁸ djemënet, si kush bani ma keq, dām ndë 12 rrjeshta.

4. Të naltetë e të gjanët’e ferrit janë të njëmenda, tue kjanë rrotullarë, e ashtë përtoqark¹⁴⁹ 7875 milja, larg nesh 3758 milje.

¹⁴⁵ *test*: nga italishtja *testo* = tekst.

¹⁴⁶ *Të tretënë ditë, ... nukë kishinë nierëzitë ku të vendoheshinë*: po Adami e Eva a nuk u krijuan pikërisht të *gjashtën ditë*?! – Pra, autori ka dashur të thotë: “meqë përndryshe njerëzit nuk do të kishin pasur ku të vendoseshin”;

¹⁴⁷ *Së vërtetat së jetëjetësë*: nga e vërteta e përjetshme;

¹⁴⁸ *Atyne t’shemptueme fëtyrave*: gabim sintakse për: atyne t’shemptuemeve fëtyreve);

¹⁴⁹ *Përtoqark*: (ital. *La circoferenca* =) qarku, rrethi (ndoshta rrokja – to – qëndron për nyjën: të, më tutje autori do të shkruajë: *rreth përtoqark* = rreth e për qark);

5. Mbī ferrët thotë ati Maçedo ndë *Theol. Kap.II* se është limbi, ku jesënë fëmija e pāpagëzueme, dvekunë ndë mpkat origjinall e pështe(te) të urdhënit kuvendit Fiorencësë, i silli thotë se *shpirtënitë qi dahrenë ndë mpkat origjinali të fëmīsë*¹⁵⁰, (se) *dirgjenë*¹⁵¹ prej ferri, e (se) janë munduem, jo posi të dënuemitë të mbëdhenj. Përse të dënuemitë mbī pendeset së damit¹⁵² pësojnë ende mundin' shqisëse. Ma kërthinjtë veç kanë mundin'e damit, do me thanë se kanë dvierrë tenëzonë, e kurraj nukë kanë me (e) pam.

6. Ashtu ende flet për arrësye¹⁵³, përse fëmia qi janë ndë mpkat origjinall, janë ndë mënīt të tinëzot e ndënë pushtet të djallit, ende mbas ditat së gjyqit kanë me ndenjune nd'ato burgje. Andaj me arrësye duhetë me thanë se limbi është ma afërë dënuemet¹⁵⁴, posikur shtëpia e anëmiqet tinëzot, prashtu ndënë burgatuer, ku veçsë për disa mot qëndrojnë shpirtënitë që janë ndë hīrt të tinëzot e ndërequnë për parrīsīt¹⁵⁵. Ashtë pra përtaqark, limbi 5011 milje, larg nesh 507 milja.

7. Mbī limbit posi thotë përsipëri duhetë me kjanë burgator ku dëlīrenë shpīrtënitë. Përse nierëzitë qi bdesënë¹⁵⁶ e venë mbë tjetërët jetë, mundenë me kjanë mbë trī vise. Disa mundenë me kjanë aqa të mirë sa nukë kanë nevojë për burgatuer, përse janë gjithësej të dëlīrë e të kulluem; e ata janë martirit e (f. 34) kërthijtë, pagëzuem përpara se mbërrijnë me pasë mendtë. Disa janë aqa të këqī, sa nukë mundenë askurraj me u dëlīrunë as me u ndimuem; e janë ata qi desënë ndë mpkat murtār o origjinall, posi përsipëri. Së tretet dorë nierëzish mbë tjetërët jetë janë ata qi nukë janë as të mirë si të parët, as të këqī si të dyjtët. Prashtu kanë nevojë për t'u dëlīrunë e për ndimë, e mundenë me u ndimuem e me u kulluem; e këta janë ata qi desënë ndë hīr, ma me disa faje vanialle, e disa pendesa të mpkatevet mortare. Përse mpaktëvet mortare jo veçse u përket mudi (i) amëshueshim; me mbasi të jenë xgidhunë mpkatit me rrëfime jesënë ende ndënë pushtet të burgatorit për të bam pendesënë; përse tjetër është të ndëjyemit' e mpkatit, tjetër e pendesësë.¹⁵⁷ Innocenzo III. Ndë kap. Cum Marthe. Tertio loco de Celebrat. Missar. Të dekunitë fort të mirë nukë kanë nevojë për ndihmë:

¹⁵⁰ *Shpirtënitë qi dahetë ndë mpkat origjinal të fëmīsë*: përkthim dyfish i papërpiktë i origjinalit latin: *anisanas decedentium in peccato originali infantium* = shpirtërat e fëmijëve që vdesin në mëkat origjinal;

¹⁵¹ *Dirgjenë prej ferri*: zbresin drejt ferrit;

¹⁵² *Mbī pendeset së damit*: lajthitje gjuhësore për: mbī pendesët të damit;

¹⁵³ *Flet për arrësye, përse*: jep këte arësye se;

¹⁵⁴ *Dënuemet*: të dënuemvet;

¹⁵⁵ *Ndërequnë për parrīsīt*: drejtuar caktuar për në parriz;

¹⁵⁶ *Bdesënë*: vdesinë;

¹⁵⁷ *Tjetër e pendesësë*: pritej: “tjetër të pendesësë;

tepërë të këqitë nukë mundenë me u ndimuem: as fort të mirëtë as fort të këqitë mundenë me u ndimuem e kanë nevojë për ndihmë. Duhetë pra me thanë ndëpër urdhënit të atyne rrathëve (të) dheut se burgatori është përtoqark 23625 milja, larg nesh 1225 milja.

8. Gjiu i Abramit është faqeja e dheut, qi të parëtë i thojnë fushat' e Elisit. E aty patnë mbetunë print'e parë, patriarkët'e profetëtë, parë se kje çelë¹⁵⁸ parrisi me mundit të Jezu Krishtit zotit tinë. Aty ende mbas mortjet së vet zdripi Jezu Krishti. Andaj urdhëni i fesë është: *Zdripi mbī viset të ferrit*, do me thanë pëshqjerë ndënë dhët. Ashtë gjiu i Abramit rreth përtoqark⁴ aqa sa është dheu, i sillit (posi thonë kozmografitë¹⁵⁹) është përtoqark 31500 milje. Nierëzitë e gëzojnë, posi thotë Salmista: *Qielli e qiellsë tinëzot, e dhenë dha bijet nierëzet. Psal. 113.*

9. Të pafët' thonë se rrethi i shekullit qëndron mbë brīt të një mēzati; e atëherë, thonë; bāhetë tremeku¹⁶⁰, kur luen mēzati kryetë. Nji upeshkep¹⁶¹ pëveti sanxhkn'e Shkodërsë: mbë qish qëndron mēzati? Tha sanxhaku: mbë nji peshk. E peshku, tha upeshkepi, mbë se qëndron? Tha: nukë kam xge-dhunë ma tej. E me këte fjalë ende pruhej, kur e pëvetënte: qish kullotën aj mēzat e peshk? E me se jesënë gjall, tue mujtunë me cofunë? E kur cofinë, kush hīn ndënë ate barrë mbë vend të tyne?

10. Jo tepërë keq kish me kjanë kur të kishinë thanë se Atlanti regji i Mauritaniesë mba dhënë mbë krahë, posi e cpifinë poetëtë tanë se aj mbë krahët të vet mba qielltë: ndonë¹⁶² kish me kjanë dheu ndë ronjë të një nieri t'arrësyeshim, e jo ndënë pushtet të një shtāse, e silla kur do me luejtunë kryetë, të rrenohenë¹⁶³ gjytettë të panjefuna, ashtu ende mbas sodi sa kanë me u rrenuem (f.35).

11. Gjithë të pafëtë¹⁶⁴ aqa bukurë i qendisinë rrenët'e tyne, sa duhetë drita e shëjtësë fë me i njoftunë e me i zgëdhunë së dërejtejtë¹⁶⁵. E ky sherrëgjuer¹⁶⁶ i fort", me andërrat të vet të jerma¹⁶⁷, mballëfaqe rrena, diji

¹⁵⁸ *Parë se kje çelë*: parë se t'ishte çelë;

¹⁵⁹ *Kozmografitë*; nyja –të i është mbathur trajtës italisht të shumësit përkatës: cosmografi;

¹⁶⁰ *Tremeku*: termeti;

¹⁶¹ *Nji upeshkep*; sigurisht Bogdani këtu flet për veten e tij;

¹⁶² *Ndonë*: së pakti;

¹⁶³ *E silla, ..., të rrenohenë gjytettë*: e cila, ..., bëhet shkak që të rrenohen qytetet;

¹⁶⁴ Të gjithë të pafëtë: ital. *Tutti gli heresiarchi* = të gjithë heretikët, d.m. th. të gjithë ata teologë që shmangen nga ortodoksia fetare;

¹⁶⁵ *Zgëdhunë së dërejtejtë*: dalluar nga e vërteta;

¹⁶⁶ *Ky sherrëgjuer*: (ital. *Hipocritone* ⇒) hipokrit i madh; - quajtje kjo, me të cilën autori shënon profetin Muhamed;

me të madhe dhunë t'atyne qi e marrënë mbrapa, me përziem e me dënuem gjithë të dalët' e diellit¹⁶⁸ e me rrnuem ndë një të paligje aq të paudhë me përralla të tinaj të spifuna.

12. Të katërtënë ditë *tha hyji: u bafshinë dritëtë mbë qiellt;* e ndë çast duel Dielli, e Hana, e pianetëtë, e yjtë, të sijtë aq fort mbukurojnë këte shatorr të madh të qiellit, për të sillt është përsipëri prekunë, sa i madh, qish vertyt e forcë e pushtetë¹⁶⁹ kã; veçese na jet gjakafshë tepërë qish thonë matematiqitë¹⁷⁰ se vrap i rendi¹⁷¹ i Diellit ndo i qiellsë tinaj është fort ma i çpejtë se i rrëfësë. Përse shofëmë ndë natjet, kur hîn me u xbeluem mbë këte shekullë tanë, ndë me pak se një të katërtë horeje xbelohetë; qi është një vrap e të siellë aq shumë, sa mba gjithë rrethi i shekullit; tue shumuem gjithë ate vend¹⁷² 166 herë, pëse aq e jo mangu mba e është shtati¹⁷³ (i) diellit e (si thonë tematiqitë) nd'është dheu përtoqark gjashtëmijë e treqind legë trî miljash e sillado, le të shumojë këta të njefunë (aj qi di) gjithë aq herë, e ka me pam sa mijë legësh nget rend Dielli¹⁷⁴ ndë kaq pak mot atë qi i xbelohetë¹⁷⁵ kur lën Dielli. Një engjellë i vetëmë e luen me forcët të vet bashkë me të parët qiell qi luen së zanit së shekullit¹⁷⁶ e ndjerë tash kurraj pa mbetunë¹⁷⁷ as pa mos i fëtigunë as pa mos u ndërruem¹⁷⁸. E për këte shestë kaq me urdhënë¹⁷⁹ ndivënejnë astrolojtë shumë vjet përpara të zanët' e Diellit e të Hanësë, përse kurraj mangu nukë vjen këta të sjellë.

13. Të pëstënë ditë *tha Hyji: të lënjë ujënash gjithë qish hiqetë irëshanë e gjithë qish flutëron etj.* Krijoj hyji ujënash zojtë e peshqitë, të sillënëdo mbë fëtyrët të vet, me gjithë ata të panjeshunë¹⁸⁰ peshqish ndë det me gjithë aq mëndyrë, disa aq të mëdhej sã shtiemë trembë, disa aq të vogjëlë sa mxî se

¹⁶⁷ *Të jerma:* (ital. *Frenetici*) të një të sëmuri që flet përçart; (emrin turqisht: *jerm* Bogdani e ka adjektivuar me anë paranyjëzimi);

¹⁶⁸ *Gjithë të dalët' e diellit:* tërë orientin;

¹⁶⁹ *Vertyt e forcë e pushtetë:* (pritej: *pushtet*): që të tria këto fjalë poshtë lart kanë të njëjtin kuptim; kurse krejt ndryshe qëndron puna me fjalët "bashkëgjegjëse" të shtyllës italisht: *grandezza, virtu e conditione* = madhësi, fuqi e gjendje ose përbërje;

¹⁷⁰ *Matematikqitë:* (ital. *Matematici*=) matematikanët;

¹⁷¹ *Rend m* (jo *rradhë*, por) vrapim, rrotullim me vrap;

¹⁷² *Vend;* (ital. *Spazio* =) hapësirë;

¹⁷³ *Shtati:* (ital. *Il corpo*=) trupi.

¹⁷⁴ *Nget rend Dielli:* vrapon... (pra: "unë ngarend" rrjedh prej: "unë ngas rend);

¹⁷⁵ *Ndë kaq pak mot atë qi i xhelohetë:* pritej: *ndë kaq pak mot qi i xbelohetë atë;*

¹⁷⁶ *Së zanit së shekullit:* qysh prej fillimit të botës;

¹⁷⁷ *Pa mbetunë:* pa u ndalur;

¹⁷⁸ *Pa mos u fëdigunë as pa mos u ndërruem;* pa u lodhur e pa u ndryshuar;

¹⁷⁹ *Shestë kaq me urdhënë:* mjet matës kaq i rregulluar;

¹⁸⁰ *Me gjithë ata të panjeshunë:* me tërë ate pënumërsi;

dukenë mp sy; ma gjithë të ungjinë¹⁸¹, gjithë gjymtyrësh e punësh qi gëzon ma i madhi, tue dhanë gjithëve vertyt ndë farët gjithëherë me u përtërīm; - punë fort për ta kujtuem gjithë nierī i përshpirtshim sa udob e ka i lumi zot me ngjallunë nierëzitë jetet së gjyqit¹⁸², të sillënëdo ndë misht të vet: E ndë këte lëkurë kam me u përtërīm e kam me pam hyjnë shëlbuesinë tem. Job. 19.26.

14. Të gjashtë ditë *tha ende hyji le të lenjë prej dheut gjithë shpirt i gjallë*. Aso koheje kjenë krijuem shtasëtë e gjithë kafshë e gjallë përmbi dhët me gjithëqish ka me ndjekunë ndë ligjëratët përfundi (f.36).

15. Mbī dhët është elementi (i) ujit, i silli është i ftofëtë, e i njomë; e dahetë ndë deta, lymëna¹⁸³, kroena, bëraka e lëqenja¹⁸⁴, nukë ka të ngjyem qi duketë syvet¹⁸⁵, po është një boje o fëtyre qi i thonë *diafano*¹⁸⁶. E ndë duketë kund se ujët rrjedh të ngjyem, posi duketë mb'Janjevë, e Shkup, e Novobardë, ku mbë disa vise rrjedh verdhë¹⁸⁷, goditetë dejshit së dheut, qi janë të arit kahë ecën o rrjedh, tue kjanë dheu plot xeha ari, rëgjandi e shumë duer s'jetër gjāje¹⁸⁸.

16. Dëtit (ma të shumë të)¹⁸⁹ i thonë *oceano*¹⁹⁰, e kësi kanë të zanë fill shumë deta¹⁹¹ të tjerë, posikur t'ishinë shumë gëmba një kurmi o rranxe. E këta deta marrënë ani emënitë asi dheu kahë përpikenë¹⁹² e përse mbë një arrësye gjithë dajënë dhënë, prashtu u thonë detatë e Ndëpërdhët¹⁹³; ashtu ende dett të Kuq i thonë ashtu ndëpër ranët të kuqe qi ka m breg. Këta deta (posi ndë të njehunit bam ndër Gjulio Çezare¹⁹⁴, perëndin¹⁹⁵ e Romësë) janë

¹⁸¹ *Të ungjinë*; të plotë, tërësorë;

¹⁸² *Jetet së gjyqit*: në epokën e gjyqit të fundit;

¹⁸³ *Lymëne*: lumenj;

¹⁸⁴ *Lëqenja*: shumë i dyshimtë për: liqenj;

¹⁸⁵ *Të ngjyem qi duketë syvet: ngjyrë të pashme*;

¹⁸⁶ *Diafano*: (fjalë ital. Që do të thotë): i tejdukshëm;

¹⁸⁷ *Rrjedh verdhë*; shpjegim fantazist i ngjyrës së verdhë të *ujit të squfurt*;

¹⁸⁸ *Shumë duer s'jetër gjāje*: shumë lloje tjerash gjëra...; Po ç'do të themi vallë përkitazi me togfjalëshin: *s'jetër gjāje*? – Do të themi se ai përbën një çfaqje gjuhësore trianshmërisht të kritikueshme: a) në shqipe nuk lakohet emri i *prapandejtur*, por mbiemri i *parandejtur*; pra, në vend të: *s'jetër gjāje*, duhej: *s'jetërë gjā*; b) këtu në vend të njëjësit: *s'jetërë gjā* duhej shumësi: *s'jerash gjāna*; c) në vend të trajtës artificialisht të rindërtuar e për pasojë jo të padyshimtë; "*s'jerash gjāna*" (me një të parme të *veçar e të lakueshme*) duhej trajta realisht ekzistuese edhe në kohën e autorit tonë: "*tjerash gjāna*" (me një të parme të *përngjitur e të palakueshme*);

¹⁸⁹ (ma të shumë të): ital. *Communemente* =) zakonisht, rendom;

¹⁹⁰ *oceano*: trajtë italisht e emrit *oqean*;

¹⁹¹ *deta*; shumë i dyshimtë për: *detna*;

¹⁹² *kahë përpikenë*: (ital. *Per dove ondeggiano*) ku përplsin valët e veta;

¹⁹³ *Detatë e Ndëpërdhët*: (ital. *Mari mediterranei* =) detrat mesdhetarë;

¹⁹⁴ *Ndër Gulio Çezare*: parafjala *ndër* në kuptimin e parafjalës *ndënë* përbën kosovarizëm;

30, ndër të sijt katër janë ma të mëdhejtë: Oçeani, deti i Iberit, deti i Kuq e deti Hirkan. Batica e tyne vjen prej hanet ndëpër ate pushtet qi ka mbī ujënat posi përsipëri; andaj hinjënë dalënë e fryhenë.

17. Ujë të prej së nxeitit së diellit holluem bâhetë shī, e për luftët të t'fotët e të nxeitit bâhetë breshënë e borë. E prashtu ende ndëpër gropat e shpellët të dheut, së nxeitit së diellit lëcuem,¹⁹⁶ hipën ndë majët të malevet, të sijtë disa tue kjanë ma të tfofëtë e të ndandëtë¹⁹⁷ mbanë ujit të shiut¹⁹⁸, e rrjedhënë kroenatë për jetë; e disa male, tue kjanë fort zgjue¹⁹⁹ e fort të hollë ndë majët, udob e lëshojnë jashtë ujëtë, e rrjedh bâhenë të thatë²⁰⁰. Andaj qish thotë Salomoni se ujënatë dalënë n deti e ndë tā përsērī hīnjënë, mirretë vesht se del²⁰¹ për forcët të diellit e t'tīnaj, e jo se dalënë lymënatë të ungi-na posi Dunavi, Drini e Vardari. Kanë shumë vertyte ujënatë; prashtu të pagënëtë mbajtinë për të njimendë se ujëtë, posi lān baltënë të përjashtime të mishit, ashtu ende thojnë se ban nierinë të dëlirë fajesh e mpkatesh ndë shpirt.

18. Për të mos u larguem, udhët së prindet së vete²⁰², Muhameti kësi së pëganësh muer e për ligj e fë jau urdhënoj të vetet²⁰³; ashtu qi me të udobët të lāme të fajevet të hiqej gjithë qandra²⁰⁴, për t'i lanë me u rrëzuem ndë fëlliqëshit të mpkatevet; e kështu, me të lirt të mishit²⁰⁵, të zgjanohej perëndillëku²⁰⁶ i tīnaj, tuene ndjekunë shumica mbrapa, aso gjindje së patenzonë e së marrë, gjithë dhanë kurvënivet e tjerë fajeve ma t'mëdhave²⁰⁷.

19. Mbī ajrit krijtoj zotynë zjarrë, i silli është fort i nxeit e i thātë: nukë ka të dām ndër vetëhe, përse ashtë gjithkund njimend aqa ndë të nxeitit

¹⁹⁵ *Perëndīn'*: perandorin;

¹⁹⁶ *Lëcuem*: lehtësuar;

¹⁹⁷ *Të ndandëtë*: të dendur;

¹⁹⁸ *Ujit të shiut*; këjo rrjedhore mund të kuptohet vetëm po u nënkuptuan p.sh. fjalët: *një pjesë* (prej ujit të shiut);

¹⁹⁹ *Zgjue*: Fjalori i Institutit ka: *i zgjuem* = konkav, i lugët;

²⁰⁰ *E rrjedh bâhenë të thatë*: pritej: *qi rrjedh, e bahenë të thatë*;

²⁰¹ *Del*: pritej: *dalënë*;

²⁰² *Udhët së prindet së vete*: rregullisht nga ana e një autori të vjetër duhej të kishim ose: "udhet së prindet vete (me bashkëlakim të pronorit) ose: "udhet së prindet veti" (pa bashkëlakim të pronorit); pra, prania e nyjës së përpara pronorit vete përbën një shkarje gjuhësore, të cilën mund ta shpjegojë vetëm ngatërimi (nga ana e autorit) i gjinore së prindet me rrjedhoren së prindshit;

²⁰³ *Të vetet*: të vetvet, ndjekësve të vet;

²⁰⁴ *Qendra*: mbështetja;

²⁰⁵ *Me të lirt të mishit*: me lirinë e epsheve;

²⁰⁶ *Nperëndillëku i tīnaj*: (jo hyjnia, por) sundimtaria (jo e mishit, por) e Muhametit;

²⁰⁷ *Tjerë fajeve ma t'mëdhave*: çrregullësi sintaktike e dyfishtë, sepse duhej qoftë: "tjerëve fajeve ma t'mëdhejve", qoftë "tjerave, fajeve ma t'mëdhave";

sa ndë të hollët. Nukë ban flakë ndë t'amët të vet²⁰⁸ as djeg, ma jashtë qentrit o shtratit të vet djeg e vepëron ma fort se asndonji (f. 37) elementash, posi duketë mbë drūt etj. Nukë ban dritë ndë shtrat të vet, se kish me zanë dritën'e gjithë yjet e të pianetëvet, posi duketë mbë dý drita kundruell shoqëja shoqesë zanë njana sjetëresë dritënë²⁰⁹.

20. Aso së katër vertytesh së elementavet qi janë kundrë shoqëja shoqesë, e ato janë të nxetitë, të ftofëtitë, të thatitë, e të njomëtë, bâhenë ndë regjënît²¹⁰ të ajrit qi është për mijedis, shienatë, breshënatë, borëtë, bumbullimetë, rrëfëtë, vetëtimëtë, kometëtë, ërëtë e shumë të tjera të mrekullueshime, posi ndë historiat këndohetë se kanë râm me shī copa mish, famblë e gjak, bretëk, peshk etj. Ndonëse nukë përket me folë për këto kafshë mbë këtë vend asgjamangu për të çprishunë shumë faje e rrenë të turqet përmbi astrologjiet e meteoritë²¹¹, nukë më duketë keq bâm me prekunë disa kafshë të filozofisë.

21. *Aj nxjerr ërëtë prej visareshit së vet: tue ngrehunë rëtë anet së dheut, vetëtimatë tu'i nkthym nd'ujë. Psal.134.* Kometi qi duketë si yll me bisht, nukë është tjetër veçëse një avullë qi ngrehën dielli së nalti ndjerë mbë regjënît të ajrit afërë zjarmit; e aty mirretë m zjarm²¹² e lëshon mbas veti një bisht driteje; e thonë se është shenj se ndërrohetë kund ndo regjënî, ndo ushtëri²¹³ e murtaja.

22. Ajo dritë qi duketë natënë se rrëzohetë së nalti si yll, qi rrenjënë turitë se është njimend yll po se diku des nieri²¹⁴, kinëse ende kur lën nieri, lën me yll të rî, ashtu ende kur des, tue kujtuem se njimend posi përsipëri se ende gjithëkush lën me yll të vet të rî. Ajo dritë nukë është tjetër veçë një zjarm mbajtonë ndër rêt të nxeta, i silli del jashtë ndëpër rêt të ftofëta, me të siat përpiqetë. Ashtu ende është avull'i trashë e undyrë e dheut ngrehunë diellit ndjerë afërë zjarmit, ani mirrenë m zjarm e dukenë mb'atë mëndyrë.

23. Rëtë bâhenë, kur forcet së diellit ngrihenë nalt'avulli²¹⁵ ujënash, bërrakash e viseshit së njomash, e bahenë së nalti.

²⁰⁸ *Ndë t'amët të vet* (nyjë-pronori përbën gabim gjuhësor) në qendrën e vet;

²⁰⁹ *Nukë ban dritë ndë shtrat të vet... zanë nga sjetëresë dritënë*: ky shpjegim është jo vetëm fantazist por edhe i kundërvërteshëm;

²¹⁰ *Ndë regjënît*: (ital. *Nella regione* =) (jo në mbretërinë por) në krahinë, zonën;

²¹¹ *Meteoritë*: ital. *Le meteore*;

²¹² *Mirretë m zjarm*: pritej ose: merr zjarm ose mirret prej zjarmit;

²¹³ *Ndërrohetë kund ndo regjënî ndo ushtëri*: bëhet ndonjë ndryshim gjëkund ose në ndonjë mbretëri ose në ndonjë luftë;

²¹⁴ *Se është njimend yll po se diku des nieri*: (ital. *Esse stella cadente per la morte di quelcheduno*:) se është një yll që bie për vdekje të ndonjërit;

²¹⁵ *Avulli*: pritej: *avullatë* prkt. *avujtë*;

24. Njegulla është qish lânë rētë mbas veti mbasi të ketë rām shī. Prashtu thotë Aristoteli se është shen i kthielltë²¹⁶ e i motit mirë; e kur jet unjë të për dhē, si ma e mbrytëtë²¹⁷, i thonë ngjiq²¹⁸.

25. Shiu është ujë, qi derdhunë bje prej rēshit pikë pikë. Veçse është aj avullë i hollë ngrehunë prej diellit; ani mbas si të rrie²¹⁹ dielli ngrin së ftofëti e reshën përmbi bārt, bam ujë.

26. Bora e akulli bāhenë ndë një rē fort të njetë, e silla tue dashunë me u kthiem ndë ujë, përpiqinë²²⁰ me rēt të ftofëta, e për kundërshti ndendetë²²¹ siesillado me fëtyrët të vet.

27. Bumbullima e vetëtima është një dorë avulli dheut, e i ndandëtë bashkë me avullit të njomë, çuem nalt prej diellit ndë mjedist (f.38) të ajrit; aty avulli, tue kjanë mbëshellë mbë gjithë anët ndë kundërshtī, bashkon vertytn'e vet aqa fort, sa merr zjarm; e, tue bām udhë kabë gjan ma ndob ndëpër rēt qi ek anë marrë rreth, ban atë bumbullimë posi balla²²² kur del lumbardhet²²³, e së marrit m ziarm bāhetë vetëtima; e nukë është shenë Iliu qi shtie mbë kafshët të keqe²²⁴, posi thonë të paditunitë.

28. Era është një avullë i dheut, qi kapërxen regjēnīn'e e ajrit, e tue hipunë gjen avulla të ftofëta, të sijtë gjithëherë kapak rrëzohenë pjetë-poshtjesë prej dheut²²⁵; aty, tue u bām bashkë, s'mundinë as me hipunë ndëpër të randët të tyne, as me zdripunë ndëpër të lēt të vet; andaj shtyn aj avullë i thatë forcat e kundërshtiet së bashkë bahetë e shtyhet për tërthuar.

29. Erëtë janë katëra ma të mëdhātë, prej së katër ērësh, tha Krishti; e ato janë: tramontana, ostro²²⁶, prej së dalit, e frasqia²²⁷. Tetë janë ato ērë qi u ecinë për krahë. Ato qi janë për krahë tramontanësë është mjeshtri²²⁸, i silli ban borë e breshënë; e prejsë shtëmājtet²²⁹ vëri, i silli shtërgon rētë e nukë lē me rām shī.

²¹⁶ *I kthielltë*: pritej: i të kthiellët;

²¹⁷ *Ma e mbrytëtë*: ital. *Piu tenebrosa* = më e errët;

²¹⁸ *Ngjiq*; çagjē, blozē;

²¹⁹ *Si të rrie*: si të perëndojë;

²²⁰ *E silla... përpiqinë*: duhej: e silla... përpiqetë;

²²¹ *Ndendetë*: dendësohet;

²²² Balla: (nga ital. *Palla* =) predhë;

²²³ *Lumbardhet*: (ital. *Da una artiglieria* =) nga një artileri;

²²⁴ *Mbë kafshët të keqe*: (ital. *Su li demoni* =) mbi djajtë;

²²⁵ *Pjetëposhtjesë prej dheut*: së larti poshtë drejt dheut;

²²⁶ *Tramonatana, ostro*: (fjalë ital.) erë e veriut, erë e jugut;

²²⁷ *Frasqia*: erë e perëndimit;

²²⁸ *Mjeshtri*: (kalk kuptimor nga ital. *Maestro maestrale* =) erë që fryn midis perëndimit e veriut;

²²⁹ *Prej së shtëmājtet*; nga e majta;

Erëtë përkrahë ostrit prej së djathtet është²³⁰ shiroku o era e poshtërë, e silla ban rrëfe e shiena të mëdhā; mbë të shtëmājitet murlani, e është i lëngueshim²³¹. Erëtë për krahë levantit²³² janë prej së djathtet volturni²³³, prej së shtëmajtet euri⁸⁹, e ban rê. Erëtë përkrahë frasqisë: prej së djathtet është gerbini, prej së shtëmajtet është maestri; ban liule²³⁴, shiena e breshëna.

30. Fremeku²³⁵ është një avullë i trashë, i sillti tue dalë si gogësimë zemëret së dheut, e tue mos mujtunë me depërtuëm faqen'ë dheut, ndëpër të fortët të sajnaj, ashtu shtërguem ndë shpellat të poshtëra të dheut, ban me dridhtunë dheu²³⁶; e nukë është e vërtetë përralla e t'pafeut²³⁷ se mëzati luen kryetë.

31. Dredhja janë dy ërë bashkë qi lëftojnë ndër vetëhe; e çojnë dheut, ndëpër furë të tyne së madhet²³⁸, gurë, drū, ende nierëz. Ndjerë këtu mbaron këjo ligjëratë.

E disa shembëlltyrave përmbi t'ardhunit të Mesisë Krishtit shëlbuesit shekullit (f. 63)

2. Tue vum roe gjithë ato të këqia, e pësime, e martirixime, qi kërshtenimi i vobek²³⁹ i regjënīsë Arbënit e Sherbīsë pëson prej Turkut për ndert të zotit tinë Jezu Krishtit, me dītunë gjithë ne i ndërequnë²⁴⁰ si duhetë për shpirt, nukë kishinë²⁴¹ me pasunë gjā mangu për një të vërtetë shëjtënë, posi nukë mengon e paudhë Turqet²⁴² me j munduom, përse janë të kërshtenë.

²³⁰ *Erëtë...* është; duhej: ... janë: ... janë: ...;

²³¹ *I lëngueshim*: (ital. *Pestilenzioso* =) murtajëprurës;

²³² *Levantit*: fjalë italisht për erën, të cilën autori më lart e ka quajtur: *prej së dalit*;

²³³ *Volturni, euri, gerbini*: fjalë italisht për erërat përkatëse;

²³⁴ *Ban liule*: (ital. *Produce fiori* =) prodhon lule;

²³⁵ *Tremeku*: tërmeku, tërmeti;

²³⁶ *Ban me dridhtunë dheu*: (kalk strukturor nga italishtja: *fa tremar la Terra*) duhej: ... me u dridhtunë...;

²³⁷ *Përralla e t'pafeut*: (në shtyllën italisht lexojmë: *la favola di Maometo* =) përralla e Muhamedit;

²³⁸ *Së madhet*: duhej: të madhet, sepse është në vendore.

²³⁹ *i vobek*: i vobektë (në kuptimin, i mjerë, i gjorë);

²⁴⁰ *Ndërequnë*: (ital. *Applicare* =) përshtatur;

²⁴¹ *Kishinë*: kryefjalë e pashprehur është emri përmbledhës *kërshtenimi*;

²⁴² *Posi nukë mengon e paudhë Turqet*: sikundërqë turqve nuk u mungon paudhësi, prkt. sikundërqë turqit nuk lenë mangu paudhësitë.

Jeta e Davidit profetë (f. 97-103)

1. David profeta, i parë e kryet²⁴³ e gjithë profetëvet, kje i biri i Izait o Jeseut. Davidi leu mbasi u krijue shekulli 3000 vjet, e përpara se vinte Krishti 1000 vjet, mbas diluviit²⁴⁴ 1360 vjet. David do me thanë i xgedhunë, përse kje xgedhunë prej sinëzot e vum mbë vend të Saulit qi ju pat bām hain²⁴⁵ tinëzot. E prashtu, tue kjanë ende Davidi i vogëlë, vote profeta Samuel mbë shtëpīt t’atit Davidit ndë Betlemt për urdhënit të tinëzot me (e) lyem për regj; e të printë²⁴⁶, tue kjanë Davidi me i vogëli ndër të tjerët, e mbajinë për ma të pāvëjyeshiminë. Andaj kur i lypi Samueli, gjithë i duelë përpara njani mbas tjetërit, a të lyente²⁴⁷ profe për regj ndonji sish. Ma Samueli gjithë i dvoj²⁴⁸; e, tue pëvetunë a të ish ma tjetër, tha i ati se ashtë; po, si ma të vogëlinë e të pavëjyeshiminë, e kishte vum me dele; e për urdhënit të Samuelit e bani me ardhunë, e ndë ças prej profetet kje Davidi shekruem²⁴⁹ për regj.

2. Kje Davidi plot me të mirë, e fort i dhanë për të veshtëruem²⁵⁰ kafshëtë qi kishinë për të ardhunë. Kje pakuer i butë. *Pomendu, o zot, Davidit e gjithë së butit të tīnaj*²⁵¹. Kje i dashunë, i dërejtë, e plot me shpirtit shëjt e të mirat e të tīnaj, qi janë forca drita e profetisë. *Zotynë drita eme, e shëndetja eme*. Psalm.26. Tue kallëzuem vetë Saulit se me duert të vet kish çkyem āra²⁵² e lanj: kje kankëtār i fort’; e, tue rām arpësë o laudësë, dvonte jashtë djemënit Saulit, të sijtë e munduekëshinë, a të kthehej prej sinëzot; e tue i pëlqyem vjershatë, shkroj Davidi 150 Salma qi mbahenë në këta vjersha (f. 98).

Këndoj salma pësëdhjetë

Mbī qind, e vjersha mī

Dy, gjashtëqind e dhjetë

²⁴³ *i parë e kryet*: duhej ose *i pari e kryet*, ose *i parë e krye*;

²⁴⁴ *diluvii*: (ital.) përmbytjes;

²⁴⁵ *iu pat bām hain*: (ital. *Ribellato a Dio*) pat ngritur krye kundër;

²⁴⁶ *të printë*: *të prindtë* = prindërit e tij;

²⁴⁷ *a të lyente*: (për të parë) nëse do të lyente;

²⁴⁸ *dvoj*: dëboi;

²⁴⁹ *shekruem*: kurorëzuar fetarisht;

²⁵⁰ *veshtëruem*; (ital. *Intendere*) kuptuar;

²⁵¹ *pomedu... gjithë së butit të tīnaj*: (kur kemi të bëjmë me një plotës foljor, atëherë të gjithë autorët e vjetër gjinoren e latinishtes e japin me rrjedhoren e shqipes; prandaj këtu kemi kalk nga sintaksa latine: *memento... omnis mansuetudinis ejus*), kujto gjithë butësinë e tij, *apo le t’ të bjerë ndërmend gjithë butësia e tij*;

²⁵² *āra*: arinj;

*Pa katër*²⁵³: *ndë arpë u bī*

3. Ndë të sijt për frymët të shpirtit shëjt çelë kallëzoj për të lëmit'e amëshueshim të Jezu-Krishtit, të mishënuemit'e tīnaj, pësimetë e të ngjallunitë mbī aqa²⁵⁴ shkroj ende të dyjtënë librë të regjëninet²⁵⁵. Po kullotënte dhent' e atit Davidi atëherë, kur Sauli ish nxanë ndë luftët të Filistejet, t'sillt ende shërbyekeshinë tre të tjerë tij bij të Jeseut, vëllazënit'e Davidit. Prashtu Izai o Jeseu thirri Davidnë prej grigje së vetje, e dërgoj me gjellë me pām vëllazënitë. E tue kjanë ndë ushtërī pā Davidi një të idhunë gjigant për emënë Golia, armatisunë si kish hie shtatit vet gjashtë kūtish, e një pëllambe.

4. Duhetë me dijtunë se kūti është së paluemit së bërrylit²⁵⁶ e ndjerë ndë majët të gishtit ndërmjetshim së dorësë²⁵⁷, i silli është ma i giati; - qi është e katërta pjesë e shtatit nierit, mirë goditunë, tue pasunë siisillido ndë të giatët të vet katër kūt. Ende qyetë²⁵⁸ banjënë, kur nierī çtrīn duertë sa mundën kryq.

5. Kūti shëjt, me të sijt ligjëron të shkruemitë shëjt ka një pëllambë tepërë përmbī kutit të dheut. Kje pra Golia gjashtë kutish e një pëllambë nalt, qi vinjënë me kjanë gjashtë kūt e shtatë pëllambë kutit së dheut, kështu tue u dashunë me u vështëruem kutit'²⁵⁹ e t'shkruemit shëjt. Exek. Kap. 43, vers 13: *Këjo masë e lterit ndë kūt të dërejtë, qi ka një kut (qi është i dheut) e një pëllambë*.

6. Hinte Golia ndër të dy ushtërīt, e shtij beleg regjit me gjithë ushtërīt me lëftuem, me besë²⁶⁰ qi populli i atī qi të jetë mujtunë. Ndonëse Sauli regj përmetonte të bijënë me shumë të tjera dhunëtī atī qi të dobite²⁶¹, asgjamangu nukë guxonte kush me dalë; ndë mejdan me atë të përbīm²⁶².

²⁵³ *salma* pesëdhjetë/ Mbī qind: e vjersha mī/ Dy, *gjashtqqidne e dhjetë/ pa katër*; shembull akrobacie sintaktike për hir të rimës) njëqind e pesëdhjetë psalme, e dymijë e gjashtëqind e gjashtë vargje;

²⁵⁴ *mbī aqa*: (ital. *Oltra a cio* =) përveç kësaj;

²⁵⁵ *të regjëninet*: të mbretërvet;

²⁵⁶ *së paluemit së bërrylit*: ital. *Salla piega del gomito* =) në fakt vetë bërryli është pika ku krahu si të thuash palohet mbi vetveten;

²⁵⁷ *të gishtit ndërmjetshim së dorësë*: duhej... *të dorësë*;

²⁵⁸ *qyetë*: (veçori budjane e pëvetësuar pakritikshëm nga autori ynë) aq;

²⁵⁹ *kutit'*: pritej; *kutt'*;

²⁶⁰ *me besë*: me kusht;

²⁶¹ *dobitës*: (me prejardhje sllave) ngadhnyjes;

²⁶² *të përbīm*: përbindsh;

7. Davidi, tue pām madhështin's kētī, bani zemërë e përmetoj²⁶³ me lëftuem me gjigantinë. Regji, tue ndiem një zemërë kaqa të madhe nd'ate djalë, e bani me i sjellë përpara, e urdhënoj qi Davidi të jetë veshunë ndëarmët të regjit. Ma barīthi, tue mos kjanë mpsuem me j bartunë, i dveshi shtet²⁶⁴, e tue marrë gëzofthinë e vet të barīsë, me krahënoshet²⁶⁵ të vet, ndë të sijet pat shtīm pësë gurë, e me baet²⁶⁶ n dorë vote me u përpjekunë me gjigantit, anēmikn'e vet. I sillti tue pām Davidnë ndë petëka të barīsë të paarmë, veçë me baet n dorë, i ndy²⁶⁷ keq se për asgja (*nukë*) po (f.99) e mbajinë, tue dërguem një barī sikur të vej me rām qenit, tha me madhështī: Eja këhā se kam me dhanë mishtë tat zogjet ajrit e shtāsëvet dheut. Përgjegj Davidi: Unë po të shof se po vjen me madhështī, tue shpëryem²⁶⁸ mb'armë e fuqī tande. Ma unë po vijn tue shpëryem mbë emënit të tinëzot t'Izraelit²⁶⁹; e, me ndihmët (të) tī të hyjënueshimet, qish po kujton ti mue, ka me u goditunë mishit tit²⁷⁰, tue u bām gjella e zogjet ajrit e shtāsëvet dheut.

8. Gjikanti vinte prej²⁷¹ Davidit; ma ky tue marrë një asi gurësh qi kishte ndë krahënoshet me veti e tue (e) vum ndë baet, ja çkrepi gjigantit m ballë; e, tue (e) qitunë përdhë, ngau e me shpatët të tīnaj i preu kryetë. Tue pām Filistejtë dalë n krej²⁷² ma të fortën²⁷³ e ushtërīsë tyne, gjithë zunë fill me ikunë; e Sauli, tue i ndjekunë, shumë sish mbyti tue marrë të begata dobī²⁷⁴. Davidi, tue i marrë armëtë e Golīsë, i shtiu ndë tabernakullit, e kryetë shpū me veti ndë Jeruzalemt.

9. Ndërā po hīnte ndë Jerusalemt mbas dobie²⁷⁵, vashëzatë, kahë shkonte, ndë valle tue kcyem këndojnë, tue thanë: Sauli vrau njimijë, e Davidi dhjetëmijë: së sijet kafsheje u ndez ndë Sault një i madh cmir e të padashunë kundrë Davidit.

²⁶³ *përmetoj*: premtoi, u zotua;

²⁶⁴ *shtet*: prej shtati, nga trupi;

²⁶⁵ *krahënodhe*: krahosh, trajisë barinjsh;

²⁶⁶ *me baet*: me bahen, me hobenë;

²⁶⁷ *i ndy*: iu duk, i erdhi;

²⁶⁸ *shpëryem*: shpresuar;

²⁶⁹ *të tinëzot t'Izraelit*: sikundërqë i pari e ka vënë re M.La Piana për Matrëngën, kjo mënyrë të thëni është artificiale; sepse për ndjenjën gjuhësore të shqipfolësit të sotëm e aq më fort të atëherëshëm *tinëzot*, *ynëzot* analizohet në: tinë zot, *ynë zot*; kështuqë *zoti* del njëherazi edhe *ynë* edhe *i Izraelit*;

²⁷⁰ *qish po kujtou ti mue, ka me u goditunë mishit tit*: ç'pandeh për mua ti, i ka për të ndodhur mishit tënd;

²⁷¹ *prej*: drejt, në drejtim të;

²⁷² *dalë në krej*: (ital. *Decapitato* =) me krye të prerë;

²⁷³ *ma të fortën*; ma të fortin;

²⁷⁴ *dobī*: plaçkë lufte;

²⁷⁵ *mbas dobie*: mbas fitores;

Andaj u godit²⁷⁶ ditën' e nesërshme²⁷⁷ qi djemënitë munduenë Saulë pa mëshërier; ma Davidi, si kish zakon me arpët o laudët, i xbutënte ato mundime. Aty Sauli, tue u shtim ndë të sëmütë²⁷⁸, për të mbëluem sherrëgjinë e të padashunitë, shtiu patërshanënë qi pat n dorë mbë Davinë me (e) mbytnë²⁷⁹. Ma hyji zot, qi po ruente Davidnë për kafshë të mëdhë, e nxuer aso boteje²⁸⁰. E tue votë cmiri ma paret ndë Sault, thirri kyj bër'e vet Jonata, e gjithë fëmijnë e shtëpisë e ta vrisinë Davidnë. Ma Jonata, fort miku²⁸¹ i Davidit, aqë me gjithë zemërë foli me të atët Saul, sa e xbuti. Andaj Davidi, tue zanë besë përmetesësë²⁸² Saulit qi bani Jonatësë birit vet, tue bām bē me mos ngām ma Davidnë, kthej përsëri ndë sarait Davidi, tue i xbutunë Saulit ato mundime qi po i epinë²⁸³ djemënitë përherë.

10. Sauli, tue harruem përmetesënë qi bani Jonatësë birit vet, ende së dyjti shtiu patërshanënë për ta mbytnë Davidnë; ma zotynë e nxuer. Tue ndjekunë²⁸⁴ Sauli ndë cmir ma fort se askurraj, dërgoj trimat'e vet²⁸⁵ me zanë Davidnë ndë shtëpit të vet²⁸⁶. Aty me sandërgjit²⁸⁷ të Mikolit, së shoqesë Davidit, qi kje bija e vogëlë e Saulit, e jo e madheja qi i kje përmetuem kur mbyti Golinë, shpëtoj (Davidi) tue u djergunë ndëpër një balkue, tue thanë (Mikoli) trimënisë së (Davidi) po lëngonte sëmütë ndë shtrat, ndë të sillt goditi një shembëlltyrë²⁸⁸, ashtu qi mirëfilli të besojnë ata sherbëtorë.

11. Hini Davidi ndë Ramatat, e aty ndenj me Samuelnë profetë me lëvduem tenëzonë tue profetixuem. Sauli, si ndjeu se si e kish ngënnyem vetë e bija, mënishim (i) dërgoi gjind së riu mer zanë Davidnë ndë Ramatat. Ma gjindja, si e pānë, nukë e zunë, po ju avitnë e me tā e me të tjerë profetë zunë fill me lëvduem tenëzonë. Sauli, tue mos pām gjindnë me kthym, dërgoj së dyjti trimatë me (e) zānë e me ja shpūm. Ma ende këta, tūe mos

²⁷⁶ *u godit*: ndodhi;

²⁷⁷ *e nesërshme*: krijesë e autorit për: e nesërme;

²⁷⁸ *tue u shtim ndë të sëmütë*: duke u shtënë se gjoja po bënte këtë gjë nga sëmundja;

²⁷⁹ *mbytnë*; në kuptimin *shkaktuar vdekjen* jo me *të zënë frymën* por me *të dhënë goditje me anë të një shtize*, këjo folje mendojmë se përbën jo edhe *veriorizëm*, por vetëm *kosovarizëm*;

²⁸⁰ *aso boteje*: (italianizëm: *botta*) prej asaj goditjeje;

²⁸¹ *fort miku*: (ital. *Amicissimo* =) mik i ngushtë;

²⁸² *përmetesësë*: premtimit, zotimit;

²⁸³ *epinë*: jepnin;

²⁸⁴ *tue ndjekunë*; duke vazhduar;

²⁸⁵ *trimat' e vet*: përsjellësit e tij të armatosur, trimat që mbante mbas veti;

²⁸⁶ *ndë shtëpit të vet*: duhej; *ndë shtëpit të tija*;

²⁸⁷ *me sandërgjit*: (ital. *Per industria* = me një shkakthtësi dinake) me sendergjim, me anë të një trillimi;

²⁸⁸ *ndë të sillt goditi një shembëlltyrë*: në të cilin (shtrat ajo) kurdisi diçka që shëmbëllente (me një trup njeriu);

gjegjunë qish u kish urdhënuem Sauli, u bashkuenë me të parët, e gjithë së bashku lëvduekëshinë²⁸⁹ tenëzonë me profetët.

12. Nde (e) vonë kujton²⁹⁰ Sauli vetë me votë. Ma ende aj, tue pām Davidnë me Samuelnë e të tjerë profetë me gjind të vet ka lëvdojnë tenëzonë, aj ende, tue u dveshunë petëkash së regjënīsë, u bā bashkë me ta, tue lëvduem tenëzonë²⁹¹. Aqa forcë ka shembëlltyra e shoqënia e mirë!

13. Kthej Davidi e vote ke Gjonata, miku i vet i feshimi²⁹², tue u nëkuem kundrë atit tīnaj se pa faj po e përzij²⁹³. Gjonata, tue u lām, mbet e i tha se shumë herë pat kundërshtuem me²⁹⁴ Saulnë atën’e vet përmbi këto të këqia; ma Sauli ende Gjonatësë²⁹⁵, përse mbahej me Davidnë, kish qëlluem²⁹⁶ tue shtīm m patërshanë me (e) vrām, aqa ishte rritunë e keqeja ndë rejnë²⁹⁷ Saul.

14. Ma tue votë Davidi ndë gjytet të Nobe, ke pat ndenjunë²⁹⁸ Abimeleku prift, e tue i lypunë bukë ende sabljen²⁹⁹ e Golīsë, përse Abimeleku, tue ngushëlluem Davidnë, i dha buket³⁰⁰ sëmljatëvet³⁰¹, sabljenë me gjithë ndere, aqa keq i erdh Saulit, sā urdhënoj qi Abimeleku prift të jetë vrām me të tjerë 85 priftënë, të veshunë gjithë ndë petëka të shekrueme, tue rrenuem qytetn’e tyne të Nobe³⁰².

²⁸⁹ lëvduekëshinë: lëvdonjin;

²⁹⁰ kujton (Sauli vetë me votë): i thotë mendja (Saulit të vejë vetë);

²⁹¹ ma... tenëzonë; në këtë periudhë autori si dyfishimin e kryefjalës *ende aj... aj ende*, ashti vendosjen e tyre jashtë vendit përkatës, gjithashtu shpërdorimin e të mvarurave përcjellore: tue vendosjen e tyre jashtë vendit përkatës, gjithashtu shpërdorimin e të varurave përcjellore: tue pām..., tue u dveshunë..., tue lëvduem..., do të kish mundur t’i mënjanohte, p.sh. si pason: “Ma tue pām Davidnë me Samuelnë e të tjerë profetë me gjind të vet ke lëvdojnë tenëzonë, e tue u dveshunë petëkashsë regjënīsë, ende aj u bā bashkë me te për të lëvduem tenëzonë”;

²⁹² I feshimi: (kalk i Budit simbas latinishtes: *fidelis*) besniku;

²⁹³ Përzij: e pakryeme e foljes *përzënë* = përndjekur;

²⁹⁴ Pat kundërshtuem me...: (kalk strukturor nga ital. *Eveva contrastato con...*) i pat kundërshtuem..., pat hym në kundërshtim me...;

²⁹⁵ Gjonatësë kish qëlluem... m patërshan: (gabim gjuhësor si rezultat i “njimendjesë” së gjuhës sonë “me të italianesë”; sepse në shtyllën e tekstit italisht lexojmë: *a Gionata li aveva tirato la lancia*) Gjonatënë kish qëlluem;

²⁹⁶ Gjonatësë kish qëlluem, tue shtīm: (duke shpërfillur dallimin e tyre stilistik, i cili këtu nuk hyn), dy foljet: *qëlluem* dhe *shtīm* kanë të njëjtin kuptim; prandaj këtu duhej të kishim ose: *Gjonatësë kish qëlluem m patërshanë*, ose *Gjonatësë kish shtīm me patërshanë*;

²⁹⁷ Rrejne, regjin, mbretin;

²⁹⁸ Pat ndenunë: (ital. *Risiedeve* =) banonte;

²⁹⁹ Sabljen’: (gjem. *Sabel*, *saebel*, freng. *Sabre*) shpatën;

³⁰⁰ Buket: rrjedhore e shquar për kallëzoren e pashquar *bukë*, nën ndikimin e italishtes: *del pane*;

³⁰¹ Të mljatëvet: të mblatëve, d.m.th. të bukëve të dhuruara gjatë mësheve;

³⁰² Qytetn’e tyne të Nobe: kalk sintaktik nga italishtja; sepse italishtja “la loro citta di Nobe” mund të shqipërohej drejtë vetëm kështu: “qytetja e tyre Nobe”;

15. Andej Davidi vote ndë dhët të tribusë³⁰³ Gjudësë ndë vise të shkreta; e mbë këto vise mirëfilli³⁰⁴ erdhnë të vëllazënitë me gjithë fëmijtë³⁰⁵ të t'atit³⁰⁶ vet, me shumë vetë të tjerë, fort të përkujdesshim³⁰⁷ ndëpër detyrë e vobëz³⁰⁸ të mëdhā, pa mos pasunë si me j paguem³⁰⁹, të sijtë e mbërrijnë mbë 400 vetë, kjenë prej Davidit ngushëlluem, e u bā qefalia e zoti i tyne³¹⁰.

16. Andaj arkangjeli Gabriel, kūr ju fal virgjinësë shëjte, tue e vesh-tëruem³¹¹ se kish për të kjanë ama e Jezu Krishtit, t'sillt *ka me dhanë zotynë selin'e Davidit atit tīnaj, e ka me regjēnuem*³¹² për jetë: sikur të thoj se kish për ta ndjekunë për fis e të kësaj jete ndëpër gjakt e të shpirtit tue ngushëlluem të çkushëlluemitë³¹³, tue kjanë pa faj përzanë prej Jevrejshit: *Enika*³¹⁴ *tek unë ju qi po fëdigj, e kam me u dhanë pushim, ende më kanë përzanë pa ndonjë faj.*

17. Tue kjanë Davidi ndë shkretëtīt të Aret³¹⁵, gjegj se Filistejtë kishinë rrethuem gjytetnë e Ceilamit; për urdhënit të tinëzot e shpëresënë qi kish mbë ta, ndonë kishte pak ushtëri, vot e i hoq ata të zanë rreth³¹⁶, e dobiti³¹⁷ anëmiknë me lavd e nder. Si ndjeu Sauli se Davidi po gjindej ndënë ate gjytet, desh me votë m'e rrethuem. Ma Davidi, tue dijtunë se qish kish ndë mend për dritët të tinëzot, iku me gjindt të vet. E si e mbërrini (Davidi) ndë shkretëtīt të Engadit, aty Sauli me trimijë vetë vote m'e rrethuem. Aty Davidi tue u nfshefunë ndë një të madhe e fort të errëtë shpellë, Sauli, tue u larguem gjindjet së vetë, hini vetëmë nd'atë shpellë për nevojët

³⁰³ *Tribu*; fis;

³⁰⁴ *E mbë këto vise mirëfilli*; e pikërisht në këto vise;

³⁰⁵ *Me gjithë fëmijtë*: me tërë familjen;

³⁰⁶ *T'atit vet*: të babait të tij;

³⁰⁷ *Të përkujdesshim*: të brengosur, të gajlosur;

³⁰⁸ *Ndepër detyrë e vobëz*: për shkak detyrimesh (borxhesh) e vobeksish;

³⁰⁹ *Pa mos pasunë si me j paguem*: “vobezitë nuk paguhën dot; prandaj rradhitja e dy emrave duhej përmbytur: *ndëpër vobë zī e detyrë, pa mos pasunë si me j paguem*;

³¹⁰ *Qefalia e zoti i tyne*: (ital. *Loro capitano e prencipe* =) kapedani e princi i tyre;

³¹¹ *Tue e vesh-tëruem*: ital. *Annunciandolo* = duke e lajmëruar;

³¹² *Regjēnuem*: mbretëruar;

³¹³ *Se kish për ta ndjekunë për fis e të kësaj jete ndëpër gjakt e të shpirtit tue ngushëlluom të çkushëlluemitë*: ital. *Che faria successo ne; 'heredita e temporale secondo il sangue e spirituale in consolare li afflitti* = se do të ishte mbasardhës i tij përnga trashëgimia edhe kohore (materiale) me anë të gjakut, edhe shpirtërore (spirituale) me anë të ngushëllimit të të dëshpëruarve;

³¹⁴ *Enike*; (lat. *Venite* =) ejani;

³¹⁵ *Ndë shkretëtīt të tret*: nyja e parme përbën gabim gjuhësor;

³¹⁶ *Ata të zanë rreth*: ata rrethin;

³¹⁷ *Dobiti*: ngadhnjeu;

të vet të natyrës³¹⁸. Aty Davidi ju avit Saulit, ashtu qi të mos e ndien³¹⁹; e i preu një copë petëkut të tīnaj, tue mujtunë udob m'e vrām. Ma ende këta bani me të ndërzym³²⁰, tue u penduem ndë çast; përse nukë duhetë nierëzet qi janë vum prej sinëzot për të parët tanë, as petëkunë me (*mos*) u prekunë. Mū thonë se zotynë dha Davidit për pendesë ndë pleqënīt të vet qi të mos e ngrohinë petëkat'e tīnaj, tue i gjetunë për këte punë sunamitidenë Abisag, qi të mos dis së ftofëti; përse vërtetë është se nierī me ato punë qi fëjen, *me ato ende ka me kjanë munduem*.

18. Mbasi duel Sauli shpellet, duel ende Davidi, tu'e ndjekunë e tue i folë m'zā, i tha: o regj, e zoti em³²¹. Sauli kthëj fëtyrënë; Davidi, tue u prunjunë ndjerë mbë dhë, ndershim i tha: përse ndëgon³²² atyne qi të thonë se unë po due të keqenp tande? Nje mujta udob me të vram, e nuk'e bana. Sodit petëkunë tand prēm! Kështu mujta ende me ta bām krësë. Ma zotynë mos e dhashtë me shfīm unë duertë mbë rejnë tem, e zotnë tem. Si sosi Davidi fjalët'e vet, përgjegj sauli: A zani yt është, o David, biri em? E, tue çuem zānë, Sauli kjau tue thanë: Ma i dërejtë jē ti, o David, se jam unë tue më pasë ti bām shumë të mirë, e unë ty shumë te keq. Tue i rām ndë mend Saulit fjala e Samuelit, kur Sauli e muar për petëku tue ja shqerrë, tue i thanë Samueli se kështu zotynë kish për të dām regjēnīn'e tīnaj, tue dhanë tjerëve; prashtu përsērī tha Davidit: ta dijah për të vërtetë se ti kje me kjanë regji mbë Izraelit³²³; prashtu banë bē të mos më ngaç bijtë e mī. I përmetoj Davidi me bē, e u dānë.

19. Përsērī kthej Sauli ndë qudēt³²⁴ të vet e cmir kundrë Davidit. Përse tue ndiem Sauli se Davidi ishte ndë shkretëtīt të Xifit ndë majët të malit Akile, vote me trimijë vetë m'e zanë. Ma Davidi u dorgj, e natën hini ndë ushtërīt të Saulit ndënë shatort të (vetë regjit), kur po flij regji me gjithë ushtërīt të vet; e me shojt të vet³²⁵ Abizaj e nçoi Saulit patershanënë ndënë krye e burīllenē³²⁶ me ujë, e nukë u ndienë.

³¹⁸ *Aty Davidi tue u nřshefunë ndë një të madhe fort të errëtë shpellë, Sauli, tue u larguem gjindet së vet, hini vetëmë nd'atë shpellë për nevojët të vet të natyrës*: qoftë përngja stili qoftë përngja sintaksa, këjo periudhë do t'ishte në rregull, vetëm po të tejndërtohej, p.sh. kështu: *Aty Davidi u nřshef ndë një të madhe e fort të errëtë shpellë, ndë të sijët Sauli, tue u larguem gjindet së vet, hini vetëmë për nevojët të vet të natyrës*;

³¹⁹ *Të mos e ndien*: (e pakryera) të mos e ndiente;

³²⁰ *Ma të ndërzym*: me dy mendje, jo pa ngurruar;

³²¹ *Zoti em*: zotēnia i im;

³²² *Ndërgon*: (përbërja fonetike e përzier: *ndë*- letrare, *-gon* kosovare) ndëgjon;

³²³ *Mbë Izraelit*: pritej: mbë Izraelit;

³²⁴ *Qudë*: (sllavizëm) natyrë tekanjoze, rrabe;

³²⁵ *Me shojt të vet*: me shokun e vet;

³²⁶ *Burīllenë*: buliren bucelën;

20. Tue kjanë Davidi mbë malt, thirri m zā Abnernë qefalīn’e Saulit, tue pëvetunë a po flë. Përgjegj Abneri: Kush je ti po thërret, e nukë lë rejnë me fjetunë? Tha Davidi: A s’je ti ndoshta ma j pari i ushtërisë Izraelit qi kë barrën’e sogjesë regjit? Përse pra jë aqa i harruem. Ta dijshe se ndënë shatorr³²⁷ të tīnaj kje një nieri qi muji m’e vrām. Pa sodit se patershana ndënë krye e burilla e ujit qi kjenë ndënë shatorr, nukë janë aty, aqa sa muji ende m’e vrām. Meriton mortnë me gjithë sogje për këta (f. 102) të pakujdes kaqa të madh.

21. Sauli gjegj ligjëratënë, e njofti Davidinë për zāt; pā ndë sā perikullë ishte kjanë, tha: A zani yt është, o David biri em? Përgjegj Davidi e Emi, Emzot, e regjiem. Përse më përze, emzot, qish të kam bām? Mūjtunë Sauli fjalëshit së Davidit, tha: Po rrëfyej³²⁸ se fëjeva, nukë të përzā mā, përse po e njof se veçë për të dashunë më fale jetënë. Tha Davidi: Dërgo kand³²⁹ e të marrë patershanënë, se zotynë gjithëkuj si të ketë bām, ka me ja kthym; e kështu pushuenë³³⁰ e shkuenë.

22. Ndonëse Davidi fort mirë e dij se kishte ende për të gjëllitunë e aso koheje nukë kishte për të pasunë ndonjë të keqe, tue i pasunë zotynë permetuem se me mot kishte për t’u bām regji i Izraelit, atëherë kur Samueli e lyejti për urdhënit të tīnaj; asgjamangu lëfton sa mundetë për pjesët të vet³³¹ me shpëtuem, tue u dashunë gjithëherë me u marrë vesht se ndë punët të tinëzot për të mirët tanë duhetë ende prej nesh të dashunë e vepëruem³³², e po nasip³³³. Prashtu vote Davidi me gjashtëqind sejmen ke regji i Gethit ndë dhët të Filistejet, tue mos (u) uzdatunë³³⁴ mbë fjalët të Saulit, tue kjanë (ky) i luejtëshim³³⁵.

23. Sauli ndërkaqa rā ndë luftë me Filisteit, e kje mujtunë, tue mbetunë kaq plaguem mbë malt të Gelboe³³⁶, ke u bā lufta; ende, për të mos

³²⁷ *Ndënë shatorr*: pritej: “ndë shatorr”;

³²⁸ *Rrëfyej*: pritej: rrëfyej;

³²⁹ *Dërgo kand*: të pakufishmit: *ndokush*, *ndokuj*, *ndokë* (*ndokand*) elementi *ndo-* rregullisht mund të mungojë vetëm në një fjali pyetëse prkt. mohuese; prandaj mungesa e tij në një fjali urdhërore pohuese, siç ndodh pikërisht në rasën konkrete, përbën gabim gjuhësor;

³³⁰ *Pushuenë*: (fjala përkatëse mungon në tekstin italisht) pushon së biseduari;

³³¹ *Për pjesë të vet*: (kalk nga italishtja: për parte tua) nga ana e tij;

³³² *Të dashunë e vepëruem*: (në shqipen heqja e nyjës të përpara të dytit emër të bashkërenditur përbën në ditët tona dhe ka përbërë në kohën e autorit – gabim gjuhësor) dashje e veprim, dashje vepëruese, vullnet;

³³³ *Nasip*: (arabizëm) fati;

³³⁴ *Tue mos (u) uzdatunë*: (serbizëm) duke mos pasur uzdajë, më drejtë, duke mos zënë besë;

³³⁵ *Tue mos (u) uzdatunë mbë fjalët të Saulit, tue kjanë (ky) i luajtëshim*: një nga shembujt e shumtë të shpërdorjes së të varurave përcjellore;

³³⁶ *Ndë malt të Gelboe*: nyja e parme është e tepër;

rām n dorë Filistejet, therri vetëhenë m'shpatët; e, tue mbetunë pak gjall së sjellet së vet³³⁷, u lut një shatëri³³⁸ ta mbysë për të mos pësue. I silli shatërë shpū kumëtitë Davidit të mortës Saulit³³⁹, tue kujtuem se kish me j bam të falë³⁴⁰. Ma kje për urdhënit të Davidit vrām, përse kishte shtëm duertë mbë një regj të lyem o shekruem për pjesët të tinëzot.

24. Ndërkaqa u kshill Davidi me tenëzonë, i silli i urdhënoj qi të vej me gjint të vet ndë Embron, dheu i Judësë, ku erdhë plejt'e dheut e e lyenë mballëfaqe për regj, posi pat bām Samueli nfshefazë. E regjënoj ndë Embront shtatë vjet e gjymcë; e, mbassi bani shumë dobī kundrë Filistejet, Moabitëvet e të tjerë idhulatrë³⁴¹, kthej ndë Jeruzalemt. Aty, tue shëtunë një ditë ndëpër Sarajt të vet, pā kundruell Bersabënë, gruen'e Urisë Eteut, qi kish bām shumë të mirë Davidit, e silla po lante shtatnë ndë sarajt të vet: aqa i pëlqej sā ndë çast dërgoj për tā, me të sillët rā ndë mpkat.

25. Mbet Bersabea me bārrë, ende bani Davidnë me dijtunë, i silli lëftoj qi Uria të vej e të përzihej me Bersabet të shoqet të vet, të mbahej nfshefunë fëmia³⁴². Ma Uria kurraj nukë deshi me u përziem, tue gjetunë shumë mahane³⁴³. Prandaj Davidi dha një letërë Urisë ta shpij Joabit, vojvodësë ushtërīsë vet, tue i urdhënuem me tā, qi ndë të parët luftë qi të zihej fill, të vij Urīnë mbë ma të kajt vend³⁴⁴, a të lij kryetë³⁴⁵; të sillenë punë gjithë mbaroj (f. 103) Joabi, a bani Davidnë me dijtunë se Uria mbet ndë luftë.

26. Mbassi mbet Uria, urdhënoj zotynë Natanit ta pëvesë Davidnë se qish pendesë³⁴⁶ duhej atinaj, i silli³⁴⁷ tue pasunë shumë dhen (e) të grabitënte një të vetëmenë të një t'vobekun? Tha Davidi: Meriton mortnë aj qi të ketë bām ate punë, e deleja t'i kthenej katër fijesh tepërë³⁴⁸; Tha profeta: Ti regj, jē aj qi kē bām kaqa të keqe; përse tue pasunë një dhē ndë dorë, more Bersabenë burrit vet Urisë, tue i dhanë (kētī) mortnë. Prashtu ta dijshe për pjesët të tinëzot se për mort qi dhae Urīsë, ka me u çuem ndë fist tand

³³⁷ Së siellet së vet: nga goditja vetjake;

³³⁸ Shatërr: (ital. *Un paggio*) shërbyes djaloshtar i një princi;

³³⁹ Shpu kumëtitë (= kumtin, lajmin) Davidit të mortës Saulit: (autorit tonë, edhe jashtë vjershërimit, ia ka ënda të koketojë me sintaksën e parendomtë) shpu Davidit kumetite e mortës Saulit;

³⁴⁰ Të falë: ndonjë dhuratë;

³⁴¹ Të tjerë idhulatrë: rregullisht: të tjerëve idhulatrë;

³⁴² Të mbahej nfshefunë fëmia: (ital. *Accio restasse celato il parto* = që të fshihej lindja) që të mbetej e pazbuluar atësia;

³⁴³ Mahane: (ital. *Pretesti* =) pretekste;

³⁴⁴ Mbë ma të kejt vend: në vendin më të keq, d.m.th. më të rrezikshëm;

³⁴⁵ A të lij kryetë: kështuqë të vritej;

³⁴⁶ Pendesë: dënim;

³⁴⁷ Atinaj, i silli: atij njeriu, i cili;

³⁴⁸ Katër fijesh tepërë: katërfish;

nji e madhe luftë e mort³⁴⁹. Përse dhunove Bersabenë gruen'e tīnaj tinëzë, ende tÿ ka me kjanunë kush të dhunonjë³⁵⁰ të tuatë mballëfaqe shekullit.

27. Kthej ndë vetëhe Davidi; e, tue njoftunë fajinë e vet, tha: Unë rrëfyej³⁵¹ se fëjeva kundrë tinëzot. E tue thanë Davidi këto fjalë me gjithë shqisë e të dhimtnë të zemëresë vet, Natan profeta për frymët të tinëzot i tha: Zotynë të ndëjej fajinë, e pakunë gjākafshë pendesënë³⁵². Prashtu ndonë meritove mortnë, ta dijshe se nukë ke me dvekunë. Ma biri yt zanë mpkatit ka me dvekunë. Andaj kërthini dviq të shtatënë ditë mbassi kje lēm, tue bām Davidi të madhe pendesë. Këso Bersabeje ani leu Salomoni. Kjenë rrjedhunë³⁵³ 40 vjet të regjënīsë tīnaj; e shtatëdhjetë kish se ish lēm, kūr dviq Davidi ndë Jeruzalemt ndë 27 dit ndë këshendell; e kje vorruem ndë kështieillt të Sionit. Ndjekënë profetit' e tīnaj.

Si e krijoj zotynë qiellnë (f. 19-20)

... 4. Aqa sa hyji i pushtueshim, si thotë të shkruemitë shëjt, ndjerë së zani³⁵⁴ ndë gjashtë dit krijoj qiellnë e dhenë me një të vetëme fjalë *bâftu*³⁵⁵. Ma jo prashtu gjithë kafsha mbet mbaruem e mbukuruem³⁵⁶; përse dheu ishte i mbrazëtë³⁵⁷, e i përziem, posi thotë poeta³⁵⁸.

³⁴⁹ *Mort*: murtajë;

³⁵⁰ *Ka me kjanunë* (trajtë e re analogjike për: *kjanë*) *kush të dhunonjë*: (ital. *Non menchera chi... dishonorera* =) nuk ka për të munguar kush do të dhunonjë;

³⁵¹ *Unë rrëfyej*: pritej; *unë rrëfjenj*;

³⁵² *Zotynë të ndëjej fajinë, e pakunë gjākafshë pendesënë*: në bashkëvajtje me të kryemen: *ndëjej* (ndjeu, fali), pjesorja: *pakunë* (pakësuar) është kryekëput e pakuptimtë; e kuptimtë kjo pjesore do të bëhej vetëm në bashkëvajtje me të partashmen: *ka ndëjyem*; sepse atëherë folja ndihmesë (*ka*) do të nënkuptohej te pjesorja (*pakunë*): *zotynë të ka ndëjyem fajinë, e pakunë gjākafshë pendesënë*;

³⁵³ *Kjenë rrjedhunë*: patën rrjedhunë.

³⁵⁴ *ndjerë së zani*: (kalk strukturor nga italishtja (*sino a, fino a* = *ndjerë ndë*) *sino da, fino da* = *ndjerë së*) *qysh (prej) së zani (fill)*;

³⁵⁵ *Bâftu*: (e gjallë në Malësi të Shkodrës) u bâft, u bëft;

³⁵⁶ *Mbukuruem*; *zbukuruem*; *zbukuar*;

³⁵⁷ *I mbrazëtë*: (nga serbishtja: *prazan*): i zbrazët;

³⁵⁸ *Poeta*: autorit të kësaj vjershe mbi *kaosin* (d.m.th. mbi pështjellimin e pashembullt të elementeve të natyrës atëherë, kur *Gjithësia* paska qenë ende në mbarshtrim e sipër) Bogdani nuk ia ka shënuar emrin, por ai atë e ka quajtur *poet pa tjetër*, e për pasojë *poet për ekselencë*. Asgjamangu ne do të rrëfejme në një anë se neve ky poet na mbeti i paidentifikuar e, në anë tjetër, se strofa e parë e vjershës së tij (ku ai – me radhitjen, çradhitjen, riradhitjen e riçradhitjen e katër fjalëve: *dhe, qiell, det, zjarm* – është orvatur të na pikturojë kaosin e katër elementave përkatës) neve më së forti na ka bërë

Parë se qiellja, dheu, deti e zjarmi
 Ishte, kje zjarmi, dheu, qiellja e deti;
 Ma shempton qiellja dhenë e detinë zjarmi;
 Se ku ish dheu, qiellja, zjarmi e deti,
 Aty ish dheu, qiellja, deti e zjarmi:
 Dheu qiellnë mbëlon, e zjarminë deti;
 Qiellja, deti ende zjarmi ishte ndë dhet,
 Dheu, zjarmi, ende qiellja ishte ndë det.

Mbë qiellt nuk' ishte as yll, as diellī,
 Qi me dritët të vet zbardhën dritë të re;
 As hana delte me dy të rgjanta brī,
 As qiellshit vinte ndonji rreze për dhē,
 As dheu si shqype nalt qëndron e rrij;
 As niegullë me shī, as breshën'as rrëfë;
 As deti me valë epte të madhe gjamë,
 As lymënatë me breg ishinë zanë.

Jeta e dhjetë sibilavet e kankët'e tyne (f. 157-159)

1. Sibilatë kjenë vashëza fort të ndershme e të mira; as kjenë njëj dheu as njëj moti; gjëllijtinë ndë lijt³⁵⁹ të natyrësë, e njoftinë³⁶⁰ një hyj, e disa sosh të kthellët³⁶¹ e (të) mishënuemit, e të tjera kafshë qi përkasënë Jezu Krishtit. E tue lanë shkruem³⁶², duhetë mirë me besuem³⁶³ se hipnë bashkë ngushëlluem³⁶⁴ shpirtënit'e tyne me të birt të tinëzot mbë qiellt; përse qish folnë ato përpara apostuijtë çelë predikuenë; si thotë Davidi ndë salm. 67 tue profetixuem të ngushëlluemitë të hipunë³⁶⁵ mbë qiellt të t'birt hyjit, se

përshtypje vetëm të një marifetllëku verbalist ose zhonglimi me fjalë: = çka nuk mund të thuhet për strofën e dytë që është më e ndryshme si shprehje, e më serioze si brendi.

³⁵⁹ ndë lijt: simbas ligjit;

³⁶⁰ njoftinë; njohën;

³⁶¹ të kthellët'e (të mishënuemit: ital. *Il mistero della incarnazione* = (jo: thellësinë, por) fshehtësinë e mishërimit;

³⁶² E tue lanë shkruem: e meqë këto gjëra sibilat i kanë lënë me të shkruar;

³⁶³ E duhetë mirë me besuem: kalk nga italishtja: *e ben da credere*, ku *ben* ka (jo kuptimin: mirë, por) kuptimin: pa tjetër, *domosdo*, plotësisht etj.;

³⁶⁴ Ngushëlluem: (ital. *Trionfando* =) duke triumfuar;

³⁶⁵ Të ngushëlluemitë të hipunë: hipja e lavdishme;

qefalitë, kinse³⁶⁶ apostuijtë, kjenë prīm³⁶⁷ me ata qi kënduekëshin ndë mjedist të vashëzavet o rasa³⁶⁸ të laudëvet, *prinë qefalitë bashkuem me kankëtarëtë ndë mjedist të vashëzavet lodërtarave*. E silla punë munë thoemi se mirretë vesht për këto vashëza sibila; përse ata qi kallëzuenë, ndë kankë e lodërti gjithë kënduenë. Dott retë thonë se këto kjen shëjte, e se shelbuenë, tue pasunë kjanë plot me shpīrtit të tinëzot; e se ranë mboh idhujet polemit, tue rëfyem një të vetëminë hyj; e kjenë vashëza ndjerë mbë mort. (f. 158). Ky emënë është vum atyne prej shën atëne³⁶⁹, përse sibila do me thanë një se *kshilli (i) hyjit*³⁷⁰, posi i Jezu Krishtit, tue shkruem shelbuesit tinë të ardhunit tīnaj³⁷¹ mbë shekullit për të shelbuemit njimendi shekullë³⁷²³⁷³. Këte folnë aqa nçelë e me aqa të dërejtë, sa duketë se thuese shkruenjë qish është kjanë, e jo qish ka për të ardhunë. Disa vjersha të tyne janë këta qi ndjekënë, nxjerrë Gërqijet³⁷⁴:

Këndonj³⁷⁵ bīrr'e madh mbë qiellt të lumit atë,

³⁶⁶ Kinse: d.m.th.;

³⁶⁷ *Kje-në prīmi*: (kalk nga italishtja: *si prevennero*, e cila, përveç kuptimit: *ardhnë përpara*, ka edhe kuptimin:) u paralajmëruan, u parnjoftuan;

³⁶⁸ *Rasa*: krijesë (gramatikisht e pasaktë, sepse duhej: *rase*) e autorit për të shënuar ato vajza, të cilat pikërisht u binin veglave muzikore *laudë*;

³⁶⁹ *Prej shën atëne*: këtë togfjalësh do ta bëjmë objekt të këtyre katër vërejtjeve: a) në shqipen fjala parandjehet e pathëksueshme ose atone, më shkurt, proklitika *shën (shë, sh)* mund të përdoret vetëm me emra të përveçëm: me të përgjithshmit është e mundshme vetëm tonikja përkatëse: *shint, (i) shenjt(të), (i) shëjtë*; pra “*shën atëne*” (Budi, duke shndërruar togfjalëshin *atë shint* në fjalën e përbërë *atëshint*, ka pikërisht *atëshintënet*) përbën gabim gjuhësor; b) Në pluralizim e sipër edhe mosshndërimi i *a-së (atëne)* në *e (etëne)* përbën gjithashtu gabim gjuhësor; c) Për shkruenjin e këtyre radhëve, kjo është e para shfaqje te Bogdani e zëvendësimit të trajtës së rrjedhore: *atënish* me atë të dhanores: *atëne*; - zëvendësim ky, i cili me kohë do të përgjithësohet në mbarë shqipen; ç) Këtu rregullisht pritej trajta e shquar: *prej shën atënet* (= prej atënvet të shejtë, nga etërit e shenjtë);

³⁷⁰ *Do me thanë një se kshilli i hyjit*: do të thotë *po ate gjë si kshilli (i) hyjit* (këtu përdorja e fjalës *një* ndoshta duhet shpjeguar duke u nisur nga thënia e mundshme: “sibila e kshilli i hyjit janë *një*”; kurse lidhëza *se* në vend të lidhëzës *si* - pa pikëz dyshimthi përbën kalk strukturor nga italishtja: “*Io stesso che*”);

³⁷¹ *Kshilli (i) hyjit*: frymëzimi i perëndisë;

³⁷² *Tue shkruem shelbuesit tinë të ardhunit tīnaj*: (vënia e plotësit të argumentit në dhanore përbën gabim gjuhësor) duke shkruar mbi ardhjen e shelbuesit tonë;

³⁷³ *Për të shelbuemit njimend shekullë*: (duhej: “për të shelbuemit të t’njimendit shekullë”) për shelbimin e të njëjtut shekull;

³⁷⁴ *Gërqijet*: (për: *gërqishtejet*) nga greqishtja;

³⁷⁵ *Këndonj*: brenda 24 vargjeve të vetëm të vjershës së pranishme autori ynë ka arritur që gati të gjithë momentet madhorë të mistikës kristianë t’i evokojë në një mënyrë që nuk mund të bëhej më mjeshtërore. Prandaj edhe mund të thuhet se kjo vjershë e tij është njëra nga më të bukurat e të mbarë letërsisë shqipe në variantin verior;

Qi dërgoj gjiut së vet për të shëlbuem;
 Veshunë ndë mish, e gjak³⁷⁶ bām i begatë,
 Ndë dy natyrë ngjeshun’e fort shtërguem,
 Me pushtet të madhe sa për mot të giatë
 Rreth shekulli të shëlbun tu’i besuem,
 Se ky i vërteti Krisht hyj e nierī
 Ashtë. E si leu ndër ne virgjinet Mri,
 Cihariq me dhanë një pëllumb dërguem³⁷⁷
 Qiellshit, kur vo³⁷⁸ bashkë ndë Jordant të bardhë
 Me të shë Gjon’e lum me u pagëzue.
 Ashtu Sibila thotë se ka për t’ardhë
 Fajëtorët me grishm³⁷⁹ e me shëlbue,
 Posi vjollëza ndë dimënë pa mardhë
 Ndershen³⁸⁰: e si niegullatë palë palë
 Rreza³⁸¹ n dielli përze, tue dhanë malë³⁸².
 Të dërejtë jetë, e udhë të pamashtrī
 Shekullit, qi shpie mbë qiellt ka me mpsuem³⁸³,
 Gjyq t’amëshue pa ndonji palavī.
 Si³⁸⁴ leu vetë mbë qiellt ka me kallëzue
 Shëlbuesi yt, rëshit kur plot me mēnī
 Ka me dalë, ende kryqa ngrykë nalcuem.
 Lum, o drū, e bukura, e pa ndonjë leqë,
 Ku mpkati u çprish, e s’mbet asndonji e keqe.

Sibila libika (f. 162-163)

Sibila libika shkruen mrekullit’e Krishtit, si dha të pamitë t’verbënet,
 të ndëgjuemitë t’shurdhunet, të folëtë nemecavet, e t’ecunitë t’shkjepunet;
 ndë vjersh, si ndjek.

³⁷⁶ *gjak*: është për t’u nënkuptuar para fjala: *ndë*;

³⁷⁷ *nji pëllumb dërguem*: është për t’u nënkuptuar folja: *kje*;

³⁷⁸ *vo*; *vote*: vajti;

³⁷⁹ *me grishm*: këtë trajtë Bogdani e ka marrë nga Budi;

³⁸⁰ *ndërshen*: mungullon;

³⁸¹ *rreza*: kosovarizëm për *rrez(e)ja*; *rreza n dielli*: rrezja prej diellit = rrezja e diellit;

³⁸² *tue dhanë malë*: duke u dhënë mjegullave arratinë nëpër male;

³⁸³ *udhë të pamashtrī/Shekullit, qi shpie mbë qiellt ka me mpsuem*: për nevojët e vjershërimit, trupi i huaj *Shekullit* ka ndërhyre midis përemrit lidhor dhe paravajtësit përkatës: *udhë të pamashtrī, qi shpie mbë qiellt, ka me mpsuem shekullit*;

³⁸⁴ *si etj.*: *Shëlbuesi yt ka me kallëzue vetë si leu mbë qiellt, kur ka me dalë reshit plot me mēnī...*

Si³⁸⁵ nieri po vjen ndër nierëz dvekëtar³⁸⁶,
 Me dvekunë e me mort të vet me shelbuem
 Shekullin; e mengjī lengimevet pa bar,
 Dritë syvet, e veshëvet të ndëgjuem,
 T'shkjepunet t'ecunë dërejt, pa pag'as ar;
 Idhuijt'e mortnë nesh jasht me dvuem.
 Nji bir të vetëmë qi ama pat për mall,
 Së vdekuni ja kthej, e n'dorë ja dha gjall.
 Me dielli³⁸⁷ veshun', e mbathunë me hanë³⁸⁸,
 Me yj kryetë rreth ngjeshunë kunorë,
 Vajza Mri, e bukura ma fort se zanë,
 Djalinë Jezu kërthī mbaj³⁸⁹ ngrykë n'dorë.
 Për cmir ani Jevrejtë me të pëganë,
 Tu kujtuem kaq me kuvend³⁹⁰ për gjith'herë,
 Zunë fill djalinë Jezu, fort me përzanë,
 As vend ndër dhet, e pushim me mos i lanë.

Sibila dëlfika (f. 164)

Sibila dëlfika pat këte emënë, përse leu ndër Delfit: tha se ka me lëm
 një profetë një vajzeje pa vepër nieri³⁹¹. Kësaj Sibile banë Romajtë një
 statue³⁹², si thotë Plini, e kje parë se rrenohej³⁹³ Troja. Homeri vu ndër
 vepëret të vet shumë vjersh³⁹⁴ të kësaj Sibile delfikë. Të kësaj ende gjindenë
 disa ndivënesë³⁹⁵, ndër të sijët thotë se kishinë për ta rrafunë me shëplakë

³⁸⁵ Si në vjershëm e mëparshme (24 vargjeshe), ashtu edhe në të pranishme (16 vargjeshe)
 kemi të bëjmë me të njëjtin ritm (dymbëdhjetërrokësh me nga dy theksa mbi rrokjet 4, 5
 dhe 6, dhe 11 ose 12) e me të njëjtin mbarshim rimash (3 tima të kryqëzuara *ab*, 1 rimë
 të parëzuar *cc*; 3 rima të kryqëzuara *de*, 1 rimë të parëzuar *dd*). Të gjitha rimat janë të
 plota, me përjashtim të asonancës: *dorë/ here*;

³⁸⁶ *Dvekëtar*: vdekëtar, të vdekshëm;

³⁸⁷ *Me dielli*: kosov. Për: *me diell(ë)*;

³⁸⁸ *Me dielli veshunë'e mbathunë me hanë*: veshur me petka që shkëlqenin si diell, e
 mbathur me mbatha që ndritnin si hënë;

³⁸⁹ *Mbay*: mbante;

³⁹⁰ *Tu kujtuem keq me kuvend*: duke vrarë mendjen si e qysh të flisnin keq.

³⁹¹ *nieri nieri* (që këtu dō të thotë: burri);

³⁹² *statue*: (ital. Statua) statujë;

³⁹³ *parë se rrenohej*: më parë se të rrënohej;

³⁹⁴ *vjersh*; vargje;

³⁹⁵ *ndivënesë*: këtu: profeci;

Krishnë, e për ta pështym ndë fëtyrë, e për t'i dhanë me pīm helm e ufullë.
Kje ndë mottë Gedeonit, 1255 vjet përpara Krishtit.

Vajtonj un'e mjera nji të madhe gjamë,
Se Krishnë mbë kryjt rrafunë e keq shëmtuem,
Shëplaka, grushta, helm e ufullë dhanë,
Përgjegjunë³⁹⁶ shtatnë plagësh e irënuem;
Izraeli mbë dhet (f') keq nuk la pa i banë^{397 398}
Patërshanë ende mbë kryjt depërtuem,
Dvekunë s'amësë mbë prehenë ja dhanë,
Zemërënë tu'i shituem anë e pranë.

Sibila përsika (f. 165)

Sibila persika kje prej Persie, e emënit' e saj të vërtetë kje Sambeta,
leu ndaj Detit Kuq³⁹⁹. Atit sajnaj i patnë thanë Berosto, e s'amësë Erimenta.
Thonë se Sibilejet persike⁴⁰⁰ gjindenë këto ndivënesë.

Kumbon zani malsh⁴⁰¹ e këlthet ndë shkretëti,
Cihariq me dhan' e udh' të dërejtë
Shekullit me çelë, e fajevet për mengjī
Pagëzimnë predikon mbë këte jetë;
Kuj do me shelbuem pa rrenë e sherrëgjī,
Ndë parrīsīt vend të gjanjē⁴⁰², si do të vetë,
Tua trusun' kryetë asaj bishē⁴⁰³,
Mirë tu ban, e shpesh tu votë n kishē⁴⁰⁴.

³⁹⁶ *përgjegjunë*: (trajtë e Budit, përvetësuar pakritikshëm nga Bogdani) përgjakur;

³⁹⁷ *Izraeli*, etj.: *Izraeli mbë dhet nuk la (t') keq pa i bane*;

³⁹⁸ *Banë*: për nevojë rime, këjo trajtë është përdorur këtu në vend të trajtës: *bam*.

³⁹⁹ *ndaj Detit Kuq*: (ital. Appresso il Mar Rosso =) afër Detit të Kuq;

⁴⁰⁰ *Sibilejet persike*: (theksim i mbiemrit simbas italishtes) nga sibila persike-;

⁴⁰¹ *Malsh*: makar jo rregullisht, shumësi *mal* takohet edhe te Budi e Buzuku;

⁴⁰² *Të gjanjē*: kuj do të gjanjē, kuj do me gjetunë, sepse bashkërenditet me: *Kuj do me shelbuem*;

⁴⁰³ *Asaj bishē*: këtu autori për shkak rime ka përdorur këtë dhanore të shkoderanishtes në vend të dhanores së rregullt: *asaj bishe* (përkritazi me kuptimin e kësaj fjale vlen të vërehet se me atë autori fetar këtu do të ketë simbolizuar *djallin* ose *anën negative* në natyrën e njeriut);

⁴⁰⁴ *Mirë tue bam, e shpesh tu votë n kishē*; këjo porosi praktike (e madje banale) e këtij vargu të fundit stonon skajshëm me karakterin kinse profetik të vjershës.

Sibila Samia (f. 169)

Sibila Samia leu ndë ishullët Samos, ndë detit Egjeo, ndaj Fraçiet; kje rreth vjetit së krijuemit së shekullit trëmijëdyqindenandëdhjetëedy vjet, parë Krishtit 665 vjet. Gjindetë se këjo Sibilë ndëvenej kështu. Ti o popull i Xhudijet, rrëzuem n hirit, nukë njoftë hyjnë tanë, po ende e përquellë⁴⁰⁵, e me ferra i vunë kunorë, e i pëzieve ndë të pīm helminë uthullë.

Sion, se Pështriku mal Prizrend ma i nalti⁴⁰⁶,

Falemi, se n teje ligjja ka me dalë,

Kur apostuitë Krisht' ambl'⁴⁰⁷ i përmjalti

Me të dashunë kungim e shinte fjalë

Ende vajza, ngiat ty⁴⁰⁸ dërguem së nalti,

Leu djalinë kërthi, qi neve na mpsoj;

Jevrejt'e marrë hyjnë tand dërguem⁴⁰⁹,

Kryetë ja depërton⁴¹⁰ ferrash rrethuem⁴¹¹.

Pjesë e dytë

Të lemit' e Jezu Krishtit, Zotit tinë (f. 18-23).

1. *Tue mugulluem ka me mugulluem posi lilji, e ka me u ngushëlluem për t'u gëzuem e për t'u lëvduem*⁴¹². Izaia kap.35. Aj zot qi me një fjalë të vetëme pajton⁴¹³ valët'e detit: *Tha, e pushoi fryma e valëvet*. Psalmi 106. Aj zot qi me një të prekunë, ban me u djegunë bjeshkëtë: *I silli përket bjeshkëtë, i ban me timuem*. Psalmi 103. Ai zot qi me një të soditunë ban gjithë dhenë pështjerë⁴¹⁴ me u dridhtunë: *I silli soditën dhënë, e ban me*

⁴⁰⁵ *Përquellë*: qelle shunë, përqueshe;

⁴⁰⁶ *Sion, se pështriku mal Prizrend ma i nalti*: Sion, mal ma i naltë se Pështriku (n) Prizrend;

⁴⁰⁷ *Krisht' ambl'i*: Krishti i amblë";

⁴⁰⁸ *Ngiat ty*: afër teje (o Sion);

⁴⁰⁹ *Hyjnë tand dërguem*: mendohet për Krishtin, d.m.th. për hyjin bir, të cilin hyji atë e dërgoi nga qielli mbi dhe;

⁴¹⁰ *Depërton*: ose për: *depërtojnë* (depërtonin) ose për *depërtuenë*;

⁴¹¹ *Ferrash rrethuem*; rrethuar me ferra.

⁴¹² *ka me u ngushëlluem për t'u gëzuem e për t'u lëvduem*: lat. *Exultabit laetunda, et laudans* = ital. (la Chiesa delle Naziou esultera piena di contezza, e cantera laude = (Kisha e Kombeve) do të hidhet nga gazi e do të këndojë lavde;

⁴¹³ *pajton*: qetëson;

⁴¹⁴ *pështjerë*: poshtë;

u dridhtunë. Aj zoti qi me një të rrutullueme vetullë⁴¹⁵ ban me u çkrīm gjindja: Soditi etj. Aj zot qi me tre gishta mba e ruen këta të randë të shekullit: *Me tre gishta mba vjerrë të madht'e dheut. Izaia kap. 49.* Aj zot, e hyj, e jo tjetër prej shatorreshit së qiellit, selīt'e vet të regjēnueme⁴¹⁶, zdripi mb'dhë: *Prej regjēneshet*⁴¹⁷ *selish së tuash erdh e pushtueshimeja fjala jote.* Delni, o bijat'e Jeruzalemit, thotë shpirti shëjt, e kini me pām Salomon' e vërtetë, pajtuesinë e qiellsë e të dheut veshunë ndë nierzëzīt tanë (e ndë misht tanë) dvekētār; e jo ndë gjīt të atit, po ngrykë s'amēsë vet ndë një grasht të vogëlë xgedhunë për shtëpī të vet e pëllas të tīnaj⁴¹⁸.

2. Kështu urdhënon⁴¹⁹ zoti i pushtueshim i qiellit vepërat e tīnaj të mrekuellueshimetë, qi nierz mirëfilli të marrë vesht se ndë një kafshë kaqa të rë e madhe mrekuellī zīhetë filli⁴²⁰ me u bam: krijuesi (i) nierzëz e i engjijet me u lodhunë⁴²¹ për mëshërit të vet të madhet ndën pushtet të nierzëz ma t'vobeqe⁴²² qi ishinë mbë shekullit. Sh. Bernard. Sermo 3. Nativ. (Dom.) Pra (a nukë āshtë) me besuem se ky hyj āshtë, i silli vīhetë *ndë grasht, kjan ndë djept, i silli gjithë të këqiat'e fëmijënīsë duron.*

3. ... (f. 19) Mbasi rrodhnë mb'ate mēndyrë o hesāp bam ndë jetët të shekullit 3960, mbasi u krijue shekulli; e mbasi u zu fill Roma, aso koheje zonja e shekullit⁴²³ 7511; tue ecunë 42 vjett'e perëndorit⁴²⁴ Ottavianit Çesar Augustit, i silli kishte urdhēnuem qi gjithë rajeja e perëndisē⁴²⁵ tīnaj siisillido ndë gjytett të vet o dhē⁴²⁶ të shkruhej⁴²⁷ ndë giobë o haraç; prashtu tue kianë Jozefi e Maria fisit së Davidit votnë ndë Betlemt, gjytett të Davidit. E si e mbërrīnë fort fētigueshim e mbetunë udhet⁴²⁸, nukë gjetnë as ku zijnë vend; prashtu u desh me hīm ndë një vend, qi si një shpellë ishte

⁴¹⁵ *me një të rrotullueme vetullë*: me një të rrudhur ose vrenjtur vetullat;

⁴¹⁶ *selīt'e vet të regjēnueme*: konaqet e tij mbretërorë;

⁴¹⁷ *prej regjēneshet*: trajtë e njëjtësi për ate të shumësit: *regjēneshashit*;

⁴¹⁸ për shpētī të vet e pëllas të tīnaj: nëvendqë të shkruante qoftë: *për shtëpī e pëllas të vet* qoftë: *për shtëpī e pëllas të tīnaj*, autori pronorin *vetvetor* dhe pronorin *vetor* i ka përdorur alternativisht (me qëllimin *jo të padiskutueshëm* të një variacioni stilistik);

⁴¹⁹ *Urdhëron*: (kuptim etimologjik i italishtes *ordinare*) rregullon, mbarsh-ton;

⁴²⁰ *Zihetë filli me u bam*: duhej ose *zihetë fill* (pa tjetër) ose *zë fill me u bam*;

⁴²¹ *Me u lodhunë*: (kjo mrekuelli që krijuesi i nierzëve e i engjëjve) të lodhet, d.m.th. *të mundohet*;

⁴²² *Të nierzëz ma t'vobeqe*: të nierzëve më të vobektë (vet);

⁴²³ *Zonja e shekullit*: zotëruesja e botës;

⁴²⁴ *Tue ecunë 42 vjett' e perëndorit*: (ital. *Correndo il 42 anno dell' imperio* =) duke rrjedhur (d.m.th. duke qenë në rrjedhje ose vazhdim) i *dyzetydyti vit* i sundimit;

⁴²⁵ *Përnëdisë*; perandorisë;

⁴²⁶ *O dhë*: ose krahinë;

⁴²⁷ *Të shkruhej*: (për:) të shkruhej;

⁴²⁸ *Fētigueshim e mbetunë udhet*: lodhur e këputur nga udhëtimi;

gërryem ndë gūrt të murit gjytetsë Betlemit, e silla ndë nevojë shërbente për vathë të bagëtisë; e prashtu kish prej një aneje një grazhd ende aj gërryem ndë murt t'atī vendi.

4. Ndë një këso dore vendi⁴²⁹ t'vobek ditësë dielljē⁴³⁰ ndë 25 decembrē⁴³¹ ndë mjesënatē, e ndë kohët ma shurdhëtē. *Sapientia 18. Ndërsā po mbaj të heshtunitē gjithē kafshëtē*⁴³², e nata ndë vrapt të vet kishte bam gjymcën'e udhësē, e pushtueshimeja fjala jote prej qiellshit, regjëneshash selish sē tuash, ndë mjedist të t'këqiavet dhënë soditi. Shelbuesi ynë Jesu Krishti, parë yllit dritësē lēm, prej ati⁴³³ mbë qiell, pa atë mbë dhet, leu prej Mrī Virgijineje, zanë për vertytt të shpīrtit shējt, i vërteti hyj; hyji kje fjala, i vërteti nieriī, e fjala u ba mish. Lumeja ti, o Betlem, e silla kapërxeu qielltē me begatīt tande, e për parrisit qi gjindetē ndë tȳ. *Nukē je ma e vogla ndë qefalitē Judësē. Shën Bernardi. Sermo I, in Vig. Nat. E vogëlē, ma madhuem prej sinëzot. Madhoj vetēhenē aj qi āshtë bām ndë tȳ i vogëlē sē madhi. Gëzou Betlem, ende për gjithē lagjet të tua e gëzuemeja aleluja (tē) këndohetē (etj.) Gjithëkund kafshē të ngushëllueme po flitenē për tȳ, gjytetja (e) hyjit, gjithëkund po lodrohetē*⁴³⁴; përse nieriī āshtë lēm ndë tȳ, e vetē e temeliti⁴³⁵ fort i nalti⁴³⁶.

5. Leu shējteja virgjinē pa ndonji të dhimptunē bīrr' e vet, përse pa ndonji shijē të shqisēsē ishte zanē; ashtu ende pā të dhimptunē, tue mbajtunē vajzēnīn' e parē ungjī, *gjithē ngushëlluem e lēvduem*. Mb'atē mēnyrē mirēfilli, posi depërtoj rrasēnē e vorrit⁴³⁷; ndo posi një djersē qi del nga pasëqyreje tue i dhanē ma të madhe dritē e të shkëlqyem; ndo posi rrodh ujētē prej guri, kūr kje prekunē pruteket sē Mojzesit për të nginjunē polemnn'e vet; ndo posi mujtī me ecunē i shenē Pietri përmbī valēt të detit: kështu mūjtī mirēfilli (f.20) me lēm një vajzē bīrr' e vet pa mos i çprishur në

⁴²⁹ Ndë një këso dore vendi: (pritej: ndë një këso dore vend =) në një vend këso dore;

⁴³⁰ Ditësë dielljē: këtu mendohet për një të vetme të diel të caktuar, prandaj këtu pritej jo dhanorja por kallëzorja: ditën e diell (për më tepër edhe sikur të lexohej: dite sē diellje gjuhësisht gjithçka nuk do t'ishte e shquar: ditet sē diellje); Diellje: tingulli ll është i kosovarishtes, mbaresa –je është e bashkëlikimit të mbiemrit me emrin;

⁴³¹ Decembrē: italianizëm për dhjetor;

⁴³² Ndësa po mbaj të heshtunitē gjithē kafshëtē: ndërsa heshtja mbulonte gjithë gjërat;

⁴³³ Prej ati: përdorja “jashtëlokucionale” e emrit atē (= prind, babë) do të ketë përbërë letrarizëm edhe në kohën e autorit;

⁴³⁴ Gjithëkund po lodrohet: (lat. Ubique psallitur =) kudo po këndohen lavde;

⁴³⁵ Temeliti: themeli;

⁴³⁶ Fort i nalti: cilësor-quajtje e përëndisë;

⁴³⁷ Posi depërtoj rrasēnē e vorrit: posi u përshkua nëpër rrasēn e varrit;

virgjinin'e sajnaj. *Dera këjo*⁴³⁸ *ka me kjanë mbëshelë, nukë ka me u çelë. E nierë kje bam mbrenda sajnaj, e vetë i nalti e bani atâ. Psalmi 86.*

6. Mbet e lumeja virgjinë aqa gëzuem tue e pam bërthin'e vet kërthi ngrykë, ma të bukurinë se dielli, sa kurraj të kallëzuem nukë kâ. Ani tue pâm kërthithinë tue drithtunë prej së ftofëti së pamasë, tu'e pasunë vum ndër dÿ bagëtÿ, kthej tu'e marrë ngrykë, e shtërgon, e puthën, e adhëron: *E kâ leu, adhëroj*, tue mujtunë me u thanë me të shënë Bernardinë: *I vogëlë lavd, përse i t'vogëlit lavd. Përse mbë këte vend nukë predikohetë I madh zot e fort i lëvdueshim*, po i vogëlë zot e fort i dashunë. Ende për të madhet vobëzÿ të sajnaj e mbështuell ndë pashnik të kresë vet; ndo, posi thonë të tjerë dottorë, e mbështuell nd'ate petëkuth të paqepunë, bâm virgjinet me gjilpënerë⁴³⁹, përse kje ndë kishët të Jeruzalemit; i silli petëk ndjerë këso koheje⁴⁴⁰ gjindetë ruejtunë ndë fisnikeshët gjytett të Rrushësë⁴⁴¹, zonjë⁴⁴² jo veçë ndëpër shumicët të bujarëvet fort (t') dijshimet e t'urtëvet, sa tue kjanë prej sinëzot xgedhunë⁴⁴³ për ronjëse të petëkavet vete, tue mujtunë mirëfilli me u thanë: *E bani atâ zotynë zonjën 'e shtëpīsë vet, e kryet 'e pronëvet vete.*

7. Nukë pat kërthini asndonji nevojë ndihmeje, tue kjanë lem posi një lilj i bardhë, pa ndonji të përly(e)m: *I bukuri ndë faqe përmbÿ gjithë bijt të nierëzet.* Aqa sâ e lumeja virgjinë jo veçë kje virgjinë parë se lente, po ende mbë të lemit e mbasi leu; posi e rrëfyen qiellja me ato profetÿ përsipëri, ashtu ende dheu ndjerë mbë ditët të sodçime. E anëmiyt'e sajnaj ma të mbëdhejtë ende nukë mujtinë me j râm mboh kësaj së vërtete; posi kje djalli përgojët të Apolinit, e pareja çerdhë e Belxebubit, t'sillt⁴⁴⁴, kur leu zoti ynë, ju muer goja, e nuk mujtÿ ma me folë, ndonëse e pëvesinë⁴⁴⁵ ajo gjind e verbëtë, tue i bâm të mëdhâ kurbane dashash⁴⁴⁶ e sjepsh. Asgjamangu kur erdh Çezar Augusti perëndori (i) shekullit, i përgjegj:

Nje duel faret së Jevrejet një djalë,

⁴³⁸ *Dera këjo*: shembull kopjimi i sintaksës latine: *posta haec*;

⁴³⁹ *Gjilpënerë*: gjilpëra të mëdha;

⁴⁴⁰ *Ndjerë këso koheje*: deri në këtë kohë;

⁴⁴¹ *Ndë fisnikeshët gjytett të Rrushësë*: në qytetin fisnik të Raguzës;

⁴⁴² *Zonjë*: (ital. *Ruguardevole*=) e denjë për nderim e shquar;

⁴⁴³ *Jo veçë ndëpër shumicët të bujarëvet... sa tue kjanë prej tinëzot zgedhunë*: duhej: jo veçë ndëpër shumicët të bujarëve... por ende ndëpër të zgedhunit (të sajnaj) prej sinëzot (ital. *Non men per copis de nobili... che per essere da Dio scelta...*);

⁴⁴⁴ *T'sillt*: të cilit;

⁴⁴⁵ *Pëvesinë*: pyetnin;

⁴⁴⁶ *Dashash*: deshësh;

*Engjiyt'qi urdhënon mbë qiellt e ruen*⁴⁴⁷.
Po, nieri, këndyj shko, ntret, mos ban fjalë:
Përse na urdhënon ndë ferrë me shkuem,
Selishit son'e gjithë dheut me dalë,
Kishash, lteresh, së mirash tue na dnuem;
Ma neve këndyj tutje me mos na u falë;
*Po na thotë me marrë thepistë*⁴⁴⁸, *e malë.*
 Përgjegj ende Argonautësë, posi është thanë përsipëri:
*Virgjina*⁴⁴⁹ *qi leu djalinë pa burrë,*
Marī i thonë etj.

(f.21) 9. Shumë të tjera mrekullī u goditnë⁴⁵⁰ ndë të lëmit të zotit tinë Jezu Krisht me të plotët të gjithë ngushëllimevet qiellsë⁴⁵¹, tue zdirpunë gjithë engjiytë tufë për të iu përvum e për ta adhëruem e për ta njoftunë për zotn'e vet ma të parënë⁴⁵². E një engjëllë, tue u dām shokëshit, vote me dhanë cihariq të gëzuem barīvet qi po ruejtëkeshinë⁴⁵³ deletë mb'atë vend, ku i pat ruejtunë patriarka Jakob një milj larg prej Betlemi. I bani me dijtunë me një zâ fort t'amlë e të gëzuem se ishte ardhunë shëlbuesi i shekullit Jezu Krishti zoti ynë, tue u kallëzuem vendnë, ku kish lem, tue kënduem: *Lavd t'naltit hyj, e mbë dhët paq nierëzet me të mirë vollundet*, tue dhanë një shenj si kishinë për ta gjetunë e për ta njoftunë.

10. Votnë barītë me një të madh ngushëllim sa ma çpejtë mujtinë ndë Betlemt nd'ate grazhd jashtë gjytetsë, gjetnë kërthinë Jezu Krishtnë, ku me të madhe nder e dëshir e adhëruenë; ani kallëzuenë shokëvet gjithë sa kishinë gjetunë e pām: bukurī për mrekullī ndë të madhe vobëzi.

11. Le të dijë nieri sa pëlqen tinëzot vobëzia, e sa janë verbëtë ata qi ndjekënë begatīnë e madhështīn'e kësaj jete, tue [na] ngushëlluem mbë këte mëndyrë zoti ynë Jezu Krishti gjithë të vobeqitë⁴⁵⁴ e të përvutitë.

12. Andaj prej së lumejet virgjinë fort së vobekë leu ndë një grazhd me sanë e kashtë vobëzisht ndë petëka të vobeka, tue grishunë të vobeqitë barī m'e

⁴⁴⁷ *Nji djalë, Engjiyt'qi urdhënon mbë qiellt e ruen: nji djalë, qi urdhënon e ruen* (lat. Gubernans: që qeveria) *Engjiyt' mbë qiell;*

⁴⁴⁸ *Thepistë:* për nevojët e ritmit autori nga *thep* (mali) do të ketë ndërtuar *thepi*;

⁴⁴⁹ *Virgjina:* anakolut për: *virgjinësë.*

⁴⁵⁰ *U goditnë:* goditnë, ndodhnë;

⁴⁵¹ *Me të plotët të gjithë ngushëllimevet qiellsë:* me plotëninë e të gjitha lavdivet qiellore;

⁴⁵² *Për zotn' e vet ma të parënë:* për me të parin zotni të vet;

⁴⁵³ *Po ruejtëkeshinë:* po ruanin, ishin duke ruajtur;

⁴⁵⁴ *Të vobeqitë:* (tipin e pluralizmit -k, -q të emrave, p.sh. *mik/miq*, autori e ka tejshkrirë mbi një mbiemër: *të vobekëtë* të varfërit;

pām i vobek⁴⁵⁵ ndë gjellë⁴⁵⁶; andaj hypi ndëpër vështënat fiq me (n)granë; e, tue mos gjetunë pemë mbë list të fikut, e mallëkoj, e u tha druja. Shënë Çipriani Martirë *De Nativitate. Gjytetja e vogëlë, shtëpiza e vogëlëzë. Të pasunitë t'imëth, shtrati ndë grazhd, e ama mb sanët, i biri ndë grazhd*. Ma dielli i engijjet: drita e shekullit po rrij ndër kaqa terr të një së vobeke shtëpī, sa mundej me u thanë për tât: *dritësa ndënë mbëlonjëse*⁴⁵⁷, *ndo visari ndë arat*, posi aj vetë tha. Po këta të kjanë nfshefunë⁴⁵⁸ është një të kallëzue⁴⁵⁹, aqa sa është një të amëshue⁴⁶⁰ ndëpër të përvutit të tīnaj vorruem ndë durim.

13. Apostuijt'e tīnaj kjenë të vobeq, prashtu gjellijnë herëherë me kallëz, e posi vetë tha njëherë: *Mateu 8, dhëlpënatë biratë kanë, e zozit'e qiellët çerdhetë; e i biri i nierit nukë ka ku pushon kryetë*. Leu i vobek pa shtrat, pa strehë, ndë mos dashim me thanë se pat kryjnë për shtrat; pokrova o lenxoli⁴⁶¹, ndë të sijt⁴⁶² kje vorruem, kje huajtunë e marrë ngjetaj; vorri i huej, gjithësej i vobek. Andej fort desh të vobeqitë, tue u permentuem (f.22) regjënin'e qiellët: *Lum të vobeqitë, përse e atyne është regjënja e qiellët*. Ashtu ende këndo Davidi: *Trajtove*⁴⁶³ *ndë të amblët tat t'vobekut, o hyj*.

14. Natet, kur leu Jezu Krishti, u duk një rë aqa e ndriçime, sa mjesënata aqa u ndrit posi mjesëdita.

15. Aso nateje qi leu Jezu Krishti, kjenë gjetunë ndë do fusha ndë gjeth'të lulesë qi aso nateje lulëzoj, se ish shkruem⁴⁶⁴ një vajzëzë me një të vogëlith kërthi ngrykë.

16. Aso nateje ende qi leu Jezu Krishti, lulëzuenë venështënatë, e banë rrush, e u pojnë përtoqark⁴⁶⁵ ku leu me këte jetë zoti ynë Jezu Krishti.

⁴⁵⁵ *Fort së vobektë... vobëzisht... të vobeka... të vobeqitë... i vobek*: në mbarë letërsinë shqipe këjo periudhë ndoshta përbën shembullin më të skajshëm të theksimit oratorik të një ideje me anë të ripërdorjes së fjalës përkatëse në trajtat e saj të ndryshme;

⁴⁵⁶ *N Zonjë*: (ital. *Ruguardevole*=) e denjë për nderim e shquar; *dë gjellë*: në të ngrënë, përnga ushqimet;

⁴⁵⁷ *Dritësa ndënë mbëlonjëse*: (lat: *Lucerna sub modio* = kandili nën shinik) dritëza nën mbulesëz;

⁴⁵⁸ *Këta të kjanë nfshehunë*: (kalk nga italishtja: *guesto esser nascosto*) këta të nfshefunë, këjo fshehje;

⁴⁵⁹ *Nji të kallëzue*: një të shfaqur;

⁴⁶⁰ *Një të amëshue*: një amshim, një përjetësi (konteksti kërkonte: *një pambarimësi* = ital. *Un infinito*);

⁴⁶¹ *Pokrova (slav) o lenxoli (ital.)*: qefini;

⁴⁶² *Ndë të sijt*: pritej njëjësi: *ndë të sillt*;

⁴⁶³ *Trajtova*: (lat. *Parasti* =) përgatite;

⁴⁶⁴ *Shkruem*: (dipinta =) pikturuar;

⁴⁶⁵ *U pojnë përtoqark, ku*: u poqnë rreth e rrotull vendit, ku;

17. Aso diteje qi leu Jezu Krishti, u duknë mbë qiell tre diella; e nd'atâ qi ish ndërmjet, u duk një vajzëzë mbrenda me një kërthi ngrykë. E Sibila Tiburtinë, e silla aso koheje gjindej ndë Romët, kallëzoj ate mrekullë Çezar Augustit perëndorit shekullit; prashtu ngrehnë një letër tu' j shkruem përsipëri: *Lteri t'parëlesit hyjit*⁴⁶⁶. Me mot ani ku kje kamera⁴⁶⁷ e Çezar Augustit urdhënoj Konstantini i Madh ndë mott të vet qi të trajtohej një kishë, të sillënë shekroj së lumesë gjithëherë virgjinë Mrī, e sod i thonë *Lteri i qiellsë ndë Kampidolt*.

18. Aso diteje qi leu Jezu Krishti, zū fill me rrjedhunë voj mb'Romë aqa shumë për një javë ungjī, sa e mbërrini ndë lynt⁴⁶⁸, qi i thonë Tevere.

19. Aso diteje qi leu Jezu Krishti, bunoj një gurrë ndë gjytet të Betlemit, e për shumë qindra vjetsh rrodh pa menguem kurraj.

20. Aso diteje qi leu Jezu Krishti, leu një yll prej së dalit, e tue prīm përpara tre t'dijshime o tre regjëninje, i shpū ndë Betlemt të 13 diteje⁴⁶⁹ mbasi u duk.

21. Shkruen Bereshit Rabba dottuer Xhudhī se tue lëvruem një Xhudhī ndë fushë me një pendë qē, njani sish pālli sa ma kurraj muji⁴⁷⁰, i silli prej njëj Arapi kje ndiem, e tha Xhudhinit⁴⁷¹: Lësho këta qetë tū sa ma çpejt, e mos lëvro mā, përse e mbërrini Mesia, mbarimi i shekrimevet⁴⁷² tuejve. E përnja si tha këto fjalë, ende tjetëri kā bani si i pari. Prashtu përsëri tha Arapi: Lidh qetë me hallatet të tyne, e banu gatī se regjī Mesī āshtë lēm. Andaj tue u mrekulluem Xhudhini këso fjaleje tha: Mesia leu? Qish emënë kā? Përgjegj Arapi: Menaken, qi do me (f.25) thanë: ngushëllues. Qish emënë ka i ati? Tha Arapi: Exekia. Ku kā lēm? Tha: Ndë Betlem të Judësë. Aqa sa tue përgjegjunë ky kallëzim atyne⁴⁷³ qi kallëzuenë profetëtë, duketë se Mesia āshtë lēm ndë Betlemt parë se çprishej kisha, e se Mesia āshtë i vërteti biri i hyjit ndëpër atët, përse Exekia do me thanë: forca e hyjit, Oratio petrobali cap.10, art.145.

⁴⁶⁶ *Ilteri t'parëlesit hyjit* (lat. *Ara primogeniti Dei* = altari i perëndisë së parolindur, d.m.th. i perëndësisë që ka lindur i pari) pritej: ... i t'parëlemit hyj;

⁴⁶⁷ *Kamera*: (italianizëm) dhoma;

⁴⁶⁸ *Ndë lynt*; në lumin;

⁴⁶⁹ *Të 13 diteje*: pritej ose: së 13 (trembëdhjetet) ditë ose të 13 (trembëdhjetënë) ditë;

⁴⁷⁰ *Sa me kurraj muji*: (në tekstin italisht figuron shprehja: *diede un mugit estremo* = ia dha një të palluri të skajshëm; por në mendje Bogdani do të ketë pasur edhe shprehjen sinonime: *mugi quanto mai pote*, të cilën ai e kalkoi në shqipen) sa më shumë që mundi;

⁴⁷¹ *Xhudhinit*: pritej: Xhidhiut;

⁴⁷² *Shekrim*: konsakrim, shugurim, veprim shenjtërues;

⁴⁷³ *Tue përgjegjunë...atyne*: duke qenë në përputhje, duke përkuar... me ata;

22. Mirë pra mundetë me u thanë se ndjerë shtâsëtë njoftinë krijesin'e tyne: *njofti kau të zotnë, e gomari djepn'e t'zot*: ma jo Jevrejtë, as ata qi i ndjekënë.

23. Ishte mb'Romë një kishë shekruem hyjëneshësë pajsë⁴⁷⁴; e, kur kje bām, pëvetnë idhullinë sa mot kish për të rruem⁴⁷⁵ ajo kishë? Ndjerë kūr një virgjinë, tue mbetunë virgjinë, të lën një djalë; e silla punë tue kujtue ata se kurraj nukë mundej me u bam, mbajtinë se kurraj kishte⁴⁷⁶ për t'u çprishunë; prashtu shkruenë nd'atë kishë këto fjalë: *Kisha e Amë-shueshime*. Këjo kishë, posi ndë të shkruemit'e kishësë âshtë shkruem, u rrëzue aso nateje qi leu Jezu Krishti.

24. Njekëto me të tjera mrekullī të panjehuna qi u goditnë aso nateje, tue vum roe i kërshteni, i duheshinë me kjanë për shembëlltyrë qi fort t'ish i njoftuni⁴⁷⁷ i tinëzot, tue ju falë për të madht hīr e të mirë të bām, qi aso diteje bani jo veçë neve po gjithë due gjindje⁴⁷⁸, posi thotë shë Laoni papë *Sermo I përmbi të lemit të zotit tinë: Le të ngushëllohetë shëjti, përse po avitetë pagëtyrësë: le të gëzohetë i përmpkatënuemi, përse po gërshitetë mbë ndëjesë; le të marrë zemërë i pëgani, përse po thërritetë mbë jetë*.

Të pagëzuemit'e Jezu Krishtit, njineset e tëndimit⁴⁷⁹ se tīniaj ndë shkretëtīt (f. 38-42)

1. *Kam me derdhunë ujënatë përmbi të hetçimit, e të rrjedhunitë përmbi të thātīt. Izaia, kap.44*. Tue zanë Jezu të trīdhjetënë vjetë të jetësë tīnaj, zū ende fill me u dëftuem shekullit, tue predikuem shentinë ungjill'e ligj; e për ma së parë shkoj prej Galileje ndë Gjudēt, parë gjithë punëvet vete⁴⁸⁰ të pagëzohej prej sh.Gjonit me na bām me dītunë se qish na duhetë neve parë gjithë kafshëvet për t'u shelbuem. Rā mbë gjunjë Jezu Krishti përpara sh.gjonit ndë hymt të Gjordanit me u pagëzuem. Ma tue njofunë i shën Gjoni se kush ish, i tha: Si vjen, o zot, ke unë me u pagëzuem, tue pasunë unë nevojë n teje? I përgjegj Jezu Krishti: Tash lej, o Gjon, këto fjalë: përse kështu duhetë me bām.

⁴⁷⁴ *Pajsë*; paqës;

⁴⁷⁵ *Për të rruem*: për të qëndruar, për të mbajtur;

⁴⁷⁶ *Kurraj kishte*: (ndikim nga italishtja) kurrë nuk kishte;

⁴⁷⁷ *I njoftuni*: mirënjohësi;

⁴⁷⁸ *Gjithë duer gjindje*: (sa e sa) njerëzvet të çdo lloji;

⁴⁷⁹ *njineset e tendimit*: (rrjedhore si plotës argumenti) mbi agjërimin dhe tundimin;

⁴⁸⁰ *Parë gjithë punëvet vete*: përpara të gjitha punëvet të veta (ve);

2. Shën Gjoni prā tue pagëzuem Krishnë, u çelnë qielltë e u ndrit shekulli, e u dorgj n qiellshit një pëllumb i bardhë, posi një diell përmbi kryet'e Krishtit, tue kumbuem n qiellshit një zā i mrekullueshim, tue thanë: Ky është biri em i dashuni, më të sillt unë fort pëlqehemi. Me këto fjalë të hyjënueshime prej parrisi është temelitunë shenteja feja jonë. A asi moti ende mbetnë shëjtënuem ujënat'e Gjordanit, e me shëjtit të prekunit të tīnaj muerrë fuqī me shëndoshunë gjithë lëngimetë.

(F.39) 3. Prej Gjordani u cmil⁴⁸¹ Jezu Krishti prej shkretëtī⁴⁸², aty me bām luftë e me mūjtunë kryetë e gjithë djemēnet, qi gjithëkush të dije se nierī armatisunë me shëjtin pagëzim është i zoti me dobitunë⁴⁸³ gjithë ushtērīn' e fertit. Prashtu ende të pāfētē ndienë këte shējte ndihmë të pagëzimit, prashtu me të forta të lutuna hypinë prej priftēnish shëjtin pagëzim, për të mos i pērpīm ujtë për shtāsē⁴⁸⁴, e silla punë atyne nukë epetë, tue e lypunë për këte rangē⁴⁸⁵ e arrēsyē.

4. Këjo shkretētī, ku njinoj Jezu Krishti biri i tinēzot, ashtë ndër Jeruzalem z Jeriko, të sillenë vend të kērshtenētē sod këte ditē emēnojnē katērdhjetēseja⁴⁸⁶, posikur me thanë se aty njinoj Jezu Krishti katērdhjetē dit, tue pēsuem shumë të tjera të kēqia: erē, të ftofētē, shī, breshēnē, akullē, pa mos pām kurraj nierī me sŷ, pa zjarm, pa shtēpī, pa të mbēluem, e pa ndonji ngushēllim ndē mjedist të dimēnit, ndē gjashtë dit ndē kallēnduer ndjerē mbē 15 dit ndē fruer.

5. Tre anēmīq mizorē ka nierī mbē këte jetē, të sijtē janē: djālli, mishi o gjaku e shekulli. E thuese ma j mērziçimi është mishi, tue na pērlēftuem ditē e natē. Andaj thoj profeta David psalmi 55, *Gjithë ditēnē më shkeli nierī*⁴⁸⁷. *Për gjithë ditē banjinē luftē*⁴⁸⁸. *Për gjithë ditē tue me shtym më mundonte*. Pāli ndonē ishte një shējt aqa i madh, se kje rrēmbyem ndjerē mbē të tretēt qiell, *E ndjeva fjalē të kthella*; asgjamangu nëkohetē, *M'është dhanē mue tēndimi i mishit tim, engjēlli Satanas* etj. Korint.12.

⁴⁸¹ U cmil: (serb. Mileti= u tërheque zvarë) u largua pa poterë, u nis pa bujë;

⁴⁸² Prej Gjordani u cmil Jezu Krishti prej shkretëtīe: brenda sē njëjtēs (jo periudhë, por) fjali e njëjta paraafjalë prej është përdorur me dy kuptime (jo të ndryshëm, por) të kundërt: prej Gjordanit... drejt shkretëtirēs;

⁴⁸³ Dobitunē: mundur në luftē, mposhtur në ndeshje;

⁴⁸⁴ Për të mos i pērpīm ujtë për shtāsē: që ujqit të mos i pērpīnin (duke i marrë) për shtazē;

⁴⁸⁵ Për këte rangē: për këtë punë;

⁴⁸⁶ Katērdhjetēseja: (ital. quarantens =) periudhë 40 ditësh;

⁴⁸⁷ Më shkeli nierī: më shkelmoi njeriu (natyra njerëzore, epshtet njerëzorë);

⁴⁸⁸ Për gjithë ditē banjinē luftē: ndoshta si kryefjalë duhen kuptuar dy emrat: *shpirti dhe mishi*;

6. Kundrë këtë mpakti t'madh tue dashunë zoti ynë Jezu Krisht(i) me na mpsuem si të kishim për ta mûjtunë, hini ndë shkretëtî me njinuem, doj me thanë se për të përvum mishtë tanë duhetë njinimi, ashtu qi me të përkorëët të gjellësë të prunjej mishi, tue u përtham ato avulla të këqia⁴⁸⁹, të sillashit rrjedhënë gjithë mpkatetë.

7. Shën Gjob, kur të bijtë vejënë kund mbë gostë, bante sakrificia e shumë uratë, qi të ruheshinë mpkateshit, *Qi të mos fëjejnë bijt'e mî*. Shofëmë përditë ndë kafshët të kësaj jete (*për*) se kûr epetë ujë një pemë përkuer, mirëfilli shpëton së nxitit së vërësë. Me kur pa masë i epetë një natë e ditë, aso balteja lenjënë bretëk, hardheja, e pema thahetë. Kështu nierî qi do me shkuem motnë ndë hac e pije, i bînjënë shumë të këqia.

8. Posikundrëse pra grykësia âshtë rranxa e shumë fëlliqështive, e lëngimeve: ashtu ende prej njineseje rrjedhënë shumë (f.40) vepëra të mira; e jo veçë ban mirë shpirtit, po ende korpit, tue i përtham ato tepërica e këlbaza, e ban nierinë gjithësej, ma të djathtë⁴⁹⁰ e të lë.

9. Shofëmë ndër këta malësorët tanë gjithësej ma të shëndoshë e të fortë⁴⁹¹ se gjytetasitë. Këjo punë âshtë përse vollëndobenë⁴⁹² së paku: me një thembër bukë mellakuqe⁴⁹³ e një të pîme ujë kacenjënë posi i drëjtë.

10. *Herodiani lib.2 Caesarum* shkruen se perëndori Çesar August dëshëronte fort me pasunë ndë ushtërî të tînaj t'Arbëneshëtë; përse thoj se pësonjëne⁴⁹⁴ shumë e nukë druenë për hû e për het, e se janë ma zemërorë se të tjerët. Posi duketë se bani Leka i madh, Skanderbegu, e 300 Maqednas kundër t'panjefunët ushtërî⁴⁹⁵ të Ksersit. E nd'e vonë (si përsipëri) malësorë të tanë, të sijtë kurraj nukë përvihenë⁴⁹⁶ ndjerë nd'anët⁴⁹⁷ sanxhakëvet,

⁴⁸⁹ *Ato avulla të këqia*: ata avuj të këqij;

⁴⁹⁰ *Të djathtë*: (kalk kuptimor nga italishtja: *destro*) të shkathët; *Të djathtë*: (kalk kuptimor nga italishtja: *destro*) të shkathët;

⁴⁹¹ *Të lë*: të lehtë: *Shofënë ndër këta Malësorët tanë gjithësej ma të shëndoshë e të fortë*: pritej: ... me shumë shëndet e forcë;

⁴⁹² *Vollëndohenë së paku*: kënaqen me pak;

⁴⁹³ *Mellakuqe*: emri mashkullor: *mellakuq* (për: *melakuq*) ka dhënë mbiemrin fëmëror: *mellakuqe* (krahasoni: *kollomaq*, bukë *kollomoqe*);

⁴⁹⁴ *Pësonjëne*: durojnë;

⁴⁹⁵ *Kundër t'panjefunët ushtërî*: (emri është në numrin njëjës e në rasën vendore) kundër ushtrisë së panumërt;

⁴⁹⁶ *Përvihenë*: nënshtrohen;

⁴⁹⁷ *Ndjerë nd'anët*: plotësisht;

qefalī të një kaqi t'madhi mixuer, qi ban me djersunë gjithë shekullin. Ma kthejmë mbë ligjëratë tanë, qi të dashunitë të mos na largonjë⁴⁹⁸.

11. Tue kjanë pra mpkati i grykësisë fort i pushtueshim, andaj ju duk mirë djallit m'e përduerunë⁴⁹⁹ për armë, tue u shërbyem soje me tënduem Jezu Krishnë, aqa sa mbasi rrodhnë 40 dit ndë njinesë, nukë mundi ma me duruem, tue pām kafshë aqa të rë, si mundej një nierī gjithë ato të këqia me pësue, tue mos ditunë mirë kush ishte Jezu Krishti. Përse mirëfilli nukë përmetoj hyji i naltë i madhi⁵⁰⁰ qi djallī të dij vepërat'e vet⁵⁰¹ për të shëlbue nierenë; prashtu thotë sh. Injatī martir se zotynë qi Mria virgjinë e shën Jozefi të vinjinë kurorë, *qi të lemitë të shtëmangej djallit*. Prashtu ishte djalli ndërdomënë⁵⁰² tue pām vepëra qi nierī kurraj nukë mundej me bām, digjej dëshirit me dijtunë, a të mos ish aj thomse biri i tinëzot, qi kallëzojnë profetëtë qi ka për t'ardhunë.

12. Kur djalli nxiti Evënë, kje ndë fëtyrët të gjarpënit; ma këtu mirëfilli kje ndë fëtyrët të nierit, tue mos kallëzue evangjelistat ndë qish duer⁵⁰³ petëkash kje veshunë. Asgjamangu mundemi me thanë (ndëpër të madh të gām qi është ndër të dy) (*thom*) se kje veshunë nd'ate fëtyrë e petëk si aj sherrëgjuer⁵⁰⁴, i sillti vjetit 1674 mb'Shkodër doj me pushkuem⁵⁰⁵ murtajënë, tue bām me besue t'verbëtet⁵⁰⁶ se aj lëngim është i gjallë e se natënë dukej. Prashtu bashkuem me shumë qi e ndiqinë, gjithë natënë mb'urët të Buenësë e të Drinazit, me qira ndezunë, e pritka⁵⁰⁷ me shkuem një bregu mbë tjetërit. Mundemi pra me thanë se djalli kje veshunë posi hyj i shtim⁵⁰⁸ me një kësulë devesh dy kūt giatë, ndërë mbë veshë shtim⁵⁰⁹ (f.41) me një hunë një pëllambë giatë, hjekunë posikur të ju kish së fortejet pendësë

⁴⁹⁸ *Qi të dashunitë të mos na largojë*: që dashuria (për malësorët tanë) të mos na largojë (nga tema);

⁴⁹⁹ *Përduerunë*: përdorunë;

⁵⁰⁰ *Hyji i naltë i madhi*: në shqipen pasimi i një mbiemri të pashquar nga një i shquar do të përbënte një shfaqje sintatike të rregullt vetëm atëherë, kur i pari nga të dy mbiemrat të ishte jo *cilësor*, por *aktor*, p.sh. *hyji ynë i madhi*. Prandaj këtu Bogdani duhej të përkthente fjalë për fjalë shprehjen italisht: *la divina maesta* = madhështia hyjnore;

⁵⁰¹ *Vepërat' e vet*: duhej: *vepërat e tī* (d.m.th. *të hyjit*);

⁵⁰² *Ndërdomënë*: (ital. *In dubbio* =) në dyshim;

⁵⁰³ *Ndë qish duer*: ç'lloje, në ç'lloj;

⁵⁰⁴ *Sherrëngjuer*: (ital. *Hipocritone* =) hipokrit i madh;

⁵⁰⁵ *Pushkuem*: vrarë me pushkë;

⁵⁰⁶ *Të verbëtat*: të verbëvet;

⁵⁰⁷ *Pritka*: pritje, prisje;

⁵⁰⁸ *I shtim*: (ital. *Hipocritone*) hipokrit i madh;

⁵⁰⁹ *I shtim... shtim*: brenda së njëjtës fjali përsëritja e së njëjtës fjale njëherë në vështirimin *figurativ*, pastaj në vështirimin *të mirëfilltë* – përbën një përsëritje stilistike;

kështu bām; me një faqe fort të zbëtë, me një tereqe⁵¹⁰ të përundyrinë⁵¹¹ ndërë përdhë, e me një mjekërr të çprikme⁵¹² ndërë m brezt.

13. U shtī djalli se po vinte si një dervish së largu, *Kush ka ngjërue dhënë*⁵¹³, posi mbetunë udhet, tue fshīm djesetë e ballit e të faqesë, tue çuem sūt’ prej qiellshit, kahë kje rrëzue, ju avit Krishtit, e i tha: Përse duron bunī ndë këte shkretëtī, përse nukë mba vetëhenë gjall? [E] mos dis pa mot⁵¹⁴. E ndë jē biri i tinëzot, ban qi këta gurë të kthehenë ndë bukë, e mba vetëhenë. Jezu Krishti me një fjalë i heshti⁵¹⁵ gjithë rrenët e tīnaj tue përgjegjunë, *Jo veçë me bukë gjëllin, po me gjithë fjalë qi del gojet të hyjit*. E tue dijtunë mirëfilli Jezu Krishti se qish kish ende djalli për të bām, i dha pushtet qi t’i prīn. E goditi⁵¹⁶ ndë majët të kishësë Jeruzalemit e i tha, *Ndë jē biri i hyjit, rrëzou pjetënoshtë*⁵¹⁷, qi gjithë shekulli të njohë se kush jē ti, tue mos drashunë⁵¹⁸ aspak, përse *Engjijet vetë urdhënoj hyji për t’y etj., e mbë duer kanë me të bajtunë. Psalmi 90. Jezu Krishti i përgjegj, Ashtë ende shkruem, nukë ke me nxitunë*⁵¹⁹ tenëzonë hyjnë tand. Deut.kap. 6.

14. Përsērī anēmiku i ferrit⁵²⁰ tue i prīm e shpū ndë majët të një mali, e i kallëzoi gjithë regjënītë e shekullit, me begatīt të tyne, tue (i) thanë, *ti ap ty, ndë rafsh me më adhërue*⁵²¹. Jezu Krishti, tue mos e dashunë mos me duruem⁵²², me një zā të tmershim i tha, *Shko mbrapa, Satanas, përse ashtë shkruem, tenëzonë hyjnë tand ke me adhërue, e atī vetëmë ke me shërbyem. Deut.kap. 5. Atëherë iku djalli si koqeja e rrëfesë*⁵²³ prej ferrit⁵²⁴ tue mbetunë Jezu Krishti gjithë ndër engjijë, të sijtë zdripunë n qiellshit ishinë afërë me pām këta luftë të rë, e tue i bajtunë gjallë, me duert të tyne trajtuem⁵²⁵, i dhanë me ngranë, tue i shërbyem përtoqark, posi krijuesit tyne.

⁵¹⁰ Tereqe: ital. Manto = pallto e gjatë;

⁵¹¹ Të përundyrinë: (krijesë e Bogdanit) të fëlliqur me undyrë;

⁵¹² Të çprikme: ital. scompigliate: të pakrehur;

⁵¹³ Kush ka ngjërue dhenë: i cili i ka rënë dheut rreth e rrotull;

⁵¹⁴ Mos dis pa mot: mos vdis para kohe;

⁵¹⁵ Heshti: bëri që të heshtnin;

⁵¹⁶ Goditi: vendosi (mirë)

⁵¹⁷ Pjetëposhtë: nga lart poshtë;

⁵¹⁸ Drashunë: ndier drojë;

⁵¹⁹ Nxitunë: tunduar, vënë në provë;

⁵²⁰ A nëmiku i ferrit: ital. L’inimico infermale =) armiku i denjë për ferr;

⁵²¹ Ndë rafsh me më adhërue: në u gjuhëzofsh për të më adhëruar;

⁵²² Tue mos e dashunë ma me duruem: (kalk sintaktik nga italishtja: nun volendolo piu tolerar) tue mos dashunë ma me e duruem;

⁵²³ Si koqeja e rrëfesë: me një shpejtësi rrufeje;

⁵²⁴ Prej ferrit; drejt ferrit;

⁵²⁵ Trajtuem: gatuat;

15. Për ma të mbramet fjalë të kësaj ligjërate, më duketë se mirë kish me kjanë me dijtunë ate shembëlltyrë të një njeri kurtëtari të pari⁵²⁶, i silli tëndonte me dijtunë prej një njeri së ndershim, për t'u bām gjithë i shpërtit pa mos lanë me kjanë⁵²⁷ gjithë i mishit. E pëveti sej⁵²⁸ duhej me u shërbyem për udhë e urdhnë⁵²⁹ për të shëlbuem. I përgjegj: Krishti i vobek, e unë i bagatë; Krishti, njinueshim, e unë ginë: Krishti dveshunë, e unë bukurë veshunë; Krishti ndë pësime, e unë ndë gëzime e bukur; e pa ma kthem fialë⁵³⁰, heshti.

(F.42) 16. Shjën Gergur Niseni thotë: *E përse gjithëkush jetësë vet shkruet ashtë*⁵³¹, *për shembëlltyrë duhetë me ndjekunë Jezu Krishnë, pasi apostulli: e andy me marrë udhënë e vizatë*⁵³². Për detyrë pra të shëlbue mit tinë duhetë për gjithë ditë me kallëzue ndë jetët tanë kund një vīzë të rë, ndëpër të sillët të mundemi me u shembëlluem jetësë. Krishtit, shembëlltyra e gjithë shejtënisë, posi vetë tha, *Unë jam udha, e dëreja*⁵³³, e jeta. Prashtu mirë na forcon i shën Augustini tue ju falë ndersë zotit tinë, qi na dau gjithë së ndër dymesh e fëdigësh, të sillënë⁵³⁴ kishim me pasunë, me na u dashunë me lypunë⁵³⁵, për të sillët udhë na duhej me u vum mbi udhë⁵³⁶ ndëpër ma të shkurtët qi ashtë, ndër të ndër dyshimet e rrenëca⁵³⁷ për të na shpëm mbë të lumt tanë, si ashtë të lumtë të pām e gazëmendi⁵³⁸ i amëshueshim ndë tenëzonë. Sh. Agostini. 55 de Verto Domini kap., *Biri i hyjit, tue nalcuem ndaj vetëhe nierenë, u bâ udhë. Ecë ndëpër nierit, e ka me mbërrim ndaj*

⁵²⁶ *Të një njeri kurtëtari të pari*: të një njeriu oborrtar kryesor (pra: kurtëtari të pari përbën ndajshim dyfish të bashkëlakuar);

⁵²⁷ *Pa mos lanë me kjanë*: (kalk nga italishtja: *senza... lasciar di rimanersi*) pa pushuar së qeni, duke mbetur njëherazi;

⁵²⁸ *Sej*: nga se, me se;

⁵²⁹ *Urdhënë*: rregull;

⁵³⁰ *Pa me u kthym fjalë*: (kalk sintaktik nga italishtja: *e senza piu aggiungere*) pa kthym ma fjalë;

⁵³¹ *Gjithëkush jetësë vet shkruet ashtë*: (lat. *Unusquisque vitae pictor est* =) gjithëkush është piktor i jetës së vet;

⁵³² *Vizatë*: ital. Lineamenti = tiparet e fizionomisë;

⁵³³ *E dëreja*: (lat. Veritas =) vërtetësia, e vërteta;

⁵³⁴ *Të sillënë*: duhej: *të sillatë* (në tekstin shqip autori përemrin lidhor e ka bërë të përkojë me emrin paravajtës të tekstit italisht: da agni perplessita e fatica, qual...);

⁵³⁵ *Me na u dashunë me lypunë*; sikur të na duhej që të kërkonim;

⁵³⁶ *Për të sillët udhë na duhej me u vum mb'udhë*: (*udhë... udhë*: shfaqje pakujdesie stilistike) cilën udhë do të duhej të ndiqnim;

⁵³⁷ *Ndëpër ma të shkurtët qi ashtë, ndër të ndër dyshimet e rrenëca*: shqipërim bogdania i stërkeq i një italishteje gjithashtu bogdaniae, por pa krahasim më të saktë: *su la piu corta di quante ve ne sono, fra le ambigue e false* = nëpër atë më të shkurtët ndër sa janë të ndër dyshimet (të dyshimtat) e rrenëca e të gënjeshtërtat; *Rrenëca*: në mos qoftë gabim shtypi për: rrenëce, është gabim gjuhësor;

⁵³⁸ *Gazëmendi*: (ital. Fruitione =) të gëzuarit (e frytevet), të trashëguarit;

hyjnë ndëpër tâ shko, e ke aj ve mos lypë kahë ke me mbërrim ke aj, jashtë si⁵³⁹; përse me mos pasunë aj dashunë me kjanë⁵⁴⁰ udhë, gjithë herë kishim me u ngënjyem; u bâ pra udha kahë ve⁵⁴¹. Nukë thom ty, lypë udhënë, vetë udha po vjen ke ti. çou e ecë, ecë me vepëra, jo me kambë. Duhetë pra me ndjekunë Krishnë, udhënë tanë ndë shembëlltyrët, ma tepërë ndë njinesët. Përse porsì thotë i Shën Vasij hom, de ieonio, Njinesa ligjëtarëtë ban të dijtëshim; njinesa ronja⁵⁴² e shpirtit, shoqi i korpit i padroe⁵⁴³, forca e armet⁵⁴⁴ trimavet, fatosavet të nξανë e sherbëtyrë⁵⁴⁵, tëndimetë dvon, prej së dhimptuni të gāton⁵⁴⁶, me të përkorët gjëlli, trajtimi i përkorīsë ashtë njinimi⁵⁴⁷, prifnë shëjtënonpërse nukë ashtë të përmetuem shëjtenë meshë me thanë veçë njinueshim.

Si hipi Jezu Krishti mbë qiellt ditënë e (të) Shelbuemit (f. 138-139)

1. Mbasi kjenë rrjedhunë katërdhjetë ditë mbas së ngushëlluemit së ngjallunit së tīnaj⁵⁴⁸, u gjetnë shëjtënitë apostujt'e Krishtit e dishipujt'e tīnaj, bashkë me të lumenë virgjënë e me shumë gjind ndë çenakullit⁵⁴⁹. Aty u duk atyne zoti ynë Jezu Krishti; e mbasi pat ngranë me ta, mbajti një kuvend të giatë me ta, e u tha: *Tue votë ndëpër gjithë rruzullimt të shekullit, predikoni ungjillë gjithë kreatyrëvet, tue i pagëzuem për emënit t'atit e të birit e shint. Aj qi të besonjë e të pagëzohetë, ka me shelbyem; aj qi të mos besonjë, ka me kjanë dënuem; tue u thanë: unë kam me kjanë me ju ndjerë mbë të sosmit të jetësë, doj me thanë afërë ndë shëjtit sakrament të lterit. Mbasandaj [prej Jeruzalemi] i shpū me vetëhe prej Jeruzalemit ndë Betaniet, ku biri i tinëzot u ndal mbë një mal si (i) thojnë i Ullinjet, ku Jezu Krishti mbet ndër mjedist gjithë tyne ndaj të amblët amën'e vet⁵⁵⁰, e tue marrë të līr*

⁵³⁹ *Jashtë si*: jashtë atij, përveç atij, përveçse nëpër vetë ate);

⁵⁴⁰ *Me mos pasunë aj dashunë me kjanë*: (mos me pasunë dashunë aj me kjanë): sikur ai të mos kishte dashur që të ishte;

⁵⁴¹ *Udha kah ve*: (lat. *Via qua venias* =) udha, nëpër të cilën ti do të vish;

⁵⁴² *Ronja*: roja;

⁵⁴³ *I padroe*: i sigurt;

⁵⁴⁴ *Armet*: armëve;

⁵⁴⁵ *Fatosavet të nξανë e sherbëtyrë*: (lat. *Athletis exercitatio* =) atletëve ushtrim;

⁵⁴⁶ *Prej së dhimptuni të gaton*: (lat. *Ad pietatem armat* =) armatos për pietet;

⁵⁴⁷ *Trajtimi i përkorisë ashtë njinimi*: lat. *Temperantiae opifex* = (agjërimi është) farkëtues i përkuermërisë, zejtar i qokës.

⁵⁴⁸ *mbas së ngushëlluemit së ngjallunit së tīnaj*: mbas së lavdishmes ringjallje së tij;

⁵⁴⁹ *cenakull*: (italianizëm; cenacolo) dhoma ku hahej darka;

⁵⁵⁰ *ndaj të amblët armën' e vet*: (gjoja për variacion stilistik, autori *mbiemrin* e ka ndërtuar si *vendore*, kurse *emrin* si *kallëzore*) tek e ëmbla nënë e tij;

prej soje⁵⁵¹ me gjithë apostujt shintënë e me shën Mrī Madalenë; ranë mbë gjunjë gjithë apostujtë ende e shën Mrī Madalena me shumë shinte grā, e, tue iu porositunë⁵⁵², i lypnë të bekuemitë. Zoti ynë Jezu Krishti (f.139) me krahë çuem gjithë i bekoj; e, tue pasunë gjithë mbë tâ ngulë sytë, ka pak e panë se po çohet dheut, e u çue nalt nd'ajrit prej qiellshit⁵⁵³. Panë se po ndërruekeshinë petëkatë faqe⁵⁵⁴ në një të bardhë shkëlqim, e mishi i tijnaj posi një tjetër diell shkëlqente. Pënë se prej duershit e kambëshit po dlinë rreze të parrisit, e kështu e pā *Jeremia* kap.12 A thue zogu i lārm rrezmi em mue⁵⁵⁵? A thue zogu gjithë i ngjyem? Kinse⁵⁵⁶ ngjijm ndë gjak të vet. Ashtu ende e pā *Davidi Psalmi*⁶⁷: *Hipe nalt, shpune robīnē ndē robī*⁵⁵⁷. Këtu ende vërtetë⁵⁵⁸ fjala e Mikesë kap.II. *Tue hipunë bani derëzë përpara tyne. Kapërxyenë derënë, e duelë mbī tâ, e ka me u prīm përpara regji i tyne, e hyji për krye tyne*⁵⁵⁹.

2. Ata qi u godit⁵⁶⁰, kur Krishti hipi mbë qiellt, nukë mundetë kurraj me u kallëzuem. U çelë qielltë, e duelë kora⁵⁶¹ të panjofunë engjijsh me ju falë, gjithë gëzuem e ngushëluem, njani tjetërinë tue pëvetunë posi thotë. *Izaia* kap.63 *Kush është kyj qi po vjen prej Edomit, me petëka ngjyem prej Bosra? Përse është i kuq petëku yt posi i ndryshuni ndë vitell*⁵⁶²? E kështu përpara tijnaj gjithë bijnë mbë gjunjë, kahë shkonte. Ashtu banë gjithë patriarkëtë e profetëtë ai kishte Krishti me vetī. Ati i pushtueshim, mbasi e pat me të dashunë pritunë⁵⁶³, e vu me ndenjūnē mb'anët t'djathtë; e tue soditunë plagët e tijnaj të ngushëlluemetë⁵⁶⁴, e pëveti tue thanë: *Qish janë këto plagë nd mjediset të duervet tuave? Shëlbuesi përgjegj: M këto jam*

⁵⁵¹ *tue marrë të lir prej soje*: duke i marrë lejë për t'u larguar prej saj;

⁵⁵² *tue iu porositunë*: duke lutur atë që të ketë kujdes për ta;

⁵⁵³ *prej qiellshit*: drejt qiejve;

⁵⁵⁴ *faqe*: fytyrë, pamje;

⁵⁵⁵ *rrezmi em mue?*: (lat. *Haereditas mea mihi* =) trashëgimia ime (a është) për mua?

⁵⁵⁶ *Kinse*: domethënë;

⁵⁵⁷ *Shpunë robinë ndē robī*: shpure robërinë në robëri, skllavërore skllavërinë;

⁵⁵⁸ *Vërtetë*: vërtetohet;

⁵⁵⁹ *E hyji për krye tyne*: (lat. *Et Deus in caput ipsorum* =) e perëndia (do të jetë) në krye të tyre, do t'u prijë;

⁵⁶⁰ *U godit*: goditi, ndodhi;

⁵⁶¹ *Kora*: kore;

⁵⁶² *Posi i ndrydhuni ndē vitell*: (lat.) *tenouam calcantium in torculari* =) porsit (petku) i atyre që shkelin (rushtë) në tork: apo (që ta themi me fjalët e autorit) "posi (petku) i atyne që ndrydhinë (rushtë) në vitell" – Pra, këtu përkthyesi ka rënë në këtë gabim jo të lehtë që ai *petkun e skuqur të ndrudhësavet të rrushit të kuq* e ka ngatërruar me vetë të ndrydhtrin rrush të kuq;

⁵⁶³ *Mbasi e pat me të dashunë pritunë*: mbasi e pat pritur me dashuri;

⁵⁶⁴ *Të ngushëlluemetë*: të lavdishmet;

*plaguem ndë shtëpīt t'atyne qī mē patnē dashunē*⁵⁶⁵ kap.13. Biri i tinëzot atëherë dërgoj dy engjijë me folë shëjtet apostujë me gjithë të tjerët qī soditëkeshinē⁵⁶⁶ prej qiellshit, t'u thoetë: *Burrat' e Galilesë, qish itëni tue soditunē*⁵⁶⁷ mbë qiellt, ky Jeruz qī hipi mbë qiellt, nje ashtu ka me ardhunë posi e patë se hipi mbë qiellt? E kështu votnë ndë gjytet, ku e lumeja virgjinë me shëjtënit apostujë pritnë t'ardhunit' e shpīrtit shëjt ndë uratë të pamengueme⁵⁶⁸. Thonë dottorëtë qī Krishti la, kur hipi mbi qiellt, shtampuem gjurmët'e kambëvet vete ndë një gūrtë malit Ullinjet.

Si ka me ardhunë Jezu Krishti me gjukuem shekullinë ditet së gjyqit (f. 151-154)

1. *Ndenj gjyqi*⁵⁶⁹, *e letëratë*⁵⁷⁰ *u çelnë; e nje mbë rêt të qiellit posi biri i nierit. Dan.7.* Ynë zot Jezu Krishti, hyj e nierī bashkë, i sillti dviq mbë kryjt, mb'ate mëndyrë qī hipi mbë qiellt, ashtu andej ka me ardhunë me gjukuem të gjallëtë e të dvekunitë, të mirëtë e të këqitë; jo veçë të kërshenëtë për t'u dhanë të plotënë pagëtyrë shpirtit e korpit tyne për gjithë sa kanë hjekunë mbë këte jetë për të dashunit të tīnaj, po ende me gjukuem Turitë, Jevrejtë e gjithë të tjerë dorë⁵⁷¹ nierī, qī janë kjanë, janë, e kanë me kjanë, për t'u dhanë pendesënë qī u përket, përse nukë deshnë me besuem ungjillit Krishtit e shëjtësë lijsë tīnaj.

2. *Qish dorë davīsh*⁵⁷² *aty kanë me kjanë, na kallëzon Davidi salmi 49, More mēnī lijsë*⁵⁷³ *e shtive poshtë fjalët'e mia. Ndë pakëshnje kusarrë, ngisnje rend*⁵⁷⁴ *me tã; e me kurvarët' (e gruesë huej) vinje pjesënë tande. Goja jote (ishte) plot me sherrëgjī, e giuha jote trajtonte mashtrītë. (F.152) Tue ndenjunë, kundrë vëllaut tyt flisnje e shtinje shkandullë. Kështu banje, e unë heshta. Kujtove, o bās keq, se kam me kjanë posi ti? Fort kam me të qortuem e kundrë faqesë s'ate me qëndruem. Shint Tomasi Aquin 2.p.q; 59*

⁵⁶⁵ *M këto jam plaguem ndë shtëpit t'atyne qī me patnē dashunë:* në origjinalin e Izaisë flitet përkundrazi për pseudoprofetët, të cilët si të këtillë u patën dënuar nga vetë prindërit e tyre;

⁵⁶⁶ *Qī soditëkeshinē prej qiellshit:* që vështronin nga qiejt;

⁵⁶⁷ *Qih itëni tue soditunë:* ç'rrini duke vështruar;

⁵⁶⁸ *Ndë uratë të pamengueme:* në lutje të vazhdueshme;

⁵⁶⁹ *ndenj gjyqi:* u ulnë gjyqtarët;

⁵⁷⁰ *letëratë:* librat, regjistrat;

⁵⁷¹ *të tjerë dorë nierī:* të tjerë lloje njerëzish;

⁵⁷² *qish dorë davish:* ç'lloj ankesash;

⁵⁷³ *lijsë:* ligjsë, ligjit;

⁵⁷⁴ *ngisnjë rend me tã:* vrapoje për t'u bashkuar me të

thotë se dy ditë gjyqi⁵⁷⁵ kanë me kjanë. Njana është kūr shpīrti dahetë n korpit, e nierī des; atëherë gjithkush ka gjyqinë shkruem ndë ballë të vet, pa mos mujtunë me u fshehunë, , prashtu ndë çast për duert të engijet, o të djemënet ve e gjen vendë o ndë parrīsīt me gëzue m për jetë, o ndë ferrë për t’u munduem pā të sosunë kurraj, pa mos mujtunë me folë, as me u lāmë, as me u çpërblēm me gja. Ekleziastiku 11, *Ashtë fort udob tinëzot, kur të desë, me paguem gjithëkuj posi udhët’ e tyne*⁵⁷⁶. Sh. Augustini, De vanitate saeculi lib.5 thotë: *Kur shpīrti dahetë n’korpit vinjënë engijjtë m’e shpūm përpara gjukatësīt.*

3. Tjetëra ditë e gjyqit ka për të kjanë ndë të sosmit të shekullit, kur gjithë korpënatë kanë për t’u ngjallunë. Izaia, kap. 13, *Zotynë ka me ardhunë me gjukuem me plejt*⁵⁷⁷ *të popullit e me qefalīt të tyne*, do me thanë me profetët, patriarkët e apostuijt, të sijtë ka bām gjukatës. Isaia kap. 13, vers 9, *Nje dita e tinëzot ka me ardhunë për myxyrë*⁵⁷⁸, *e I mēnīshim*⁵⁷⁹, *plot me mēnī e me furī me shkretëtue*⁵⁸⁰ *dhenë, e me dërmuem fajëtorët’ e tīnaj n dheut; [ma] përse yjt’ e qiellit e drita e tyne*⁵⁸¹ *nukë kanë me ctrīm dritën’e vet; ku i sillido bukurë shef se ka për të ardhunë dita e gjyqit. Vetë Izaia*⁵⁸² kap. 66, *Përse një zotynë ndë zjarm ka me ardhunë etj. Ka me kthyem ndë mēnīt furīn’e vet, e qartënë ndë flakët të zjarmit, përse ndë zjarm zotynë ka me gjukuem.* Flet këtu profeta për ditët të gjyqit, e pëlqehetë me qish thotë shinteja kishë, *Ka me gjukuem shekullin ndëpër ajrm.*

4. Joelë kap. 2. *Ka me ardhunë dita e tinëzot, përse afërë është dita e territ, e ngjiqit*⁵⁸³. *Mbas shumë fjalësh tha, Përse e madhe dita e dinëzot, e fort i tmershim*⁵⁸⁴, *e kush ka m’e pritunë? E mbasandaj, E kam me dhanë mrekuill mbë qiellit e mbë dhët, gjaknë e zjarrë, e avullin’ e timit. Diellī ka me u kthyem ndë terr, e hana ndë gjak, përpara se të vinjë dita e tinëzot, e madhe, e tmerueshime.*

⁵⁷⁵ dy ditë (pritej: dit) gjyqi: dy gjyqe;

⁵⁷⁶ *Ashtë fort udob tinëzot, kur të desë, me paguem gjithëkuj posi udhët’ e tyne*: është fort e lehtë për perandinë që secilit, kur të vdesëm ta paguajë simbas veprave të tij;

⁵⁷⁷ *Me plejt*: me pleqtë;

⁵⁷⁸ *Për mixyrë*: për mēnīshim;

⁵⁷⁹ *I mēnīshēm*: duhej: e mēnīshme, sepse mendohet jo për vetë tenëzonë por për ditën e tī;

⁵⁸⁰ *Shkretëtue*: (krijesë e Bogdanit) shkretuem, shkretuar;

⁵⁸¹ *(ma) përse yjt’ e qiellit e drita e tyne*: (lat. Quoniam stellae Coeli et splendor earum=) sepse yjet e qiellit, e shkëlqimi i tyre;

⁵⁸² *Vetë Izaia*: i njëjti Izai, po ky Izai;

⁵⁸³ *Ngjiq*: blozë, thirr; çagjë;

⁵⁸⁴ *I tmershim*: duhej: e tmerueshime (gabimin e ka shkaktuar përkthimi fjalë për fjalë i tekstit latinisht, ku emri *dies* ka gjininë mashkullore “*magnus enim dies...*”;

5. Vetë profeta⁵⁸⁵ thotë ndë kap. 3, *Kam ma mbëledhë gjithë gjindnë⁵⁸⁶, e kam me j sjellë ndë fushët të Jozafatit, e kam me u marrë me ta përmbi popullit tem⁵⁸⁷*. E mbas disa sjerë fjalësh⁵⁸⁸ thotë, *Le të çohenë e të venë gjindja ndë fushët të Jozafatit, përse aty kam me ndenjunë me gjukuem gjithë gjindnë përtoqark*.

6. Xakaria¹⁴, *E ka me ardhunë zotynë hyji em e gjithë shintënitë me tâ. E [ka me kjanë] aso diteje s'ka me kajnë dritë, po të ftofëtë e akullë: e ka me kjanë një ditë qi ka me njoftunë zotynë etj.* (f. 153).

7. Malakia kap. 4, *Nje unë kam me dërguem juve Illinë profetë përpara se të vinjtë dita e tinëzot e madheja, e tmershime⁵⁸⁹*. Këto e shumë profetë këso doreje kanë thanë profetët përpara Krishtit për ditët të gjyqit ma të mbramënë mbë shekullit. Tash jet për t'u pām të pëlqyemitë me ungjillt e të shkruemit shint⁵⁹⁰.

8. Mat 25. *Kur të vinjë biri i nierit ndë ta madht të vet⁵⁹¹, e gjithë engjijs' e tīnaj me tâ, atëherë ka me ndenjunë mbë selit të t'madhit vet, e kanë me u mbëldhë përpara tī gjithë gjindja, e ka me i dām ndër vetëhe⁵⁹² posi barī dan dhentë dhīshit. E ka me vum deletë mbë të djathtë, e dhītë mbë të shtëmâjtët; atëherë ka me thanë atyne qi janë mbë të djathtë: Enike të bekuemit' e atit tim, gëzoni regjëninë e qiellit që u âshtë bām gati se zanit së shekullit përse paçë û, e më dhatë me ngranë. Atëherë ka me thanë atyne qi janë më të shtëmâjtët: Daniu meje të mallkuem, ecëni ndë zjarrmt të amëshueshim, qi ashtë gatuam djellit e engjijs tīnaj.*

8. Ende thotë evangjelist Shën Gjoni⁵ *Ati nukë gjukon askand, po gjithë gjyqinë ja dha birit me bām*. Të siatë vise bukurë flasënë për ditët të gjyqit, qi âshtë profetixuem prej profetësh plejsh⁵⁹³, posi përsipëri. E për të mos shumëuem gjithë fjalët 'e evangjelistëvet, dottorëvet, kuvendëvet,

⁵⁸⁵ Vetë profeta: po ky profet;

⁵⁸⁶ Gjindnë: (ital. Le genti =) kombet, popujt;

⁵⁸⁷ Kam me u marrë me të përmbi popullin tem: (ital. Disputero con esse riguardo al mio popolo =) do të bënj disputë me ta rreth popullin tim;

⁵⁸⁸ Mbas disa mjerë fjalësh: (trajta gjerë, kinse etimologjike, në fakt është këtu e gabuar prej më se një pikëpamjeje) mbas disa fjalësh tjera;

⁵⁸⁹ E madheja, e tmershime: duhej ose e madhe, e tmershime; ose e madheja, e tmershimeja;

⁵⁹⁰ Të pëlqyemitë me ungjillt, e të shkruomit shint: (gabim gjuhësor, sepse ndërhyrja e një trupi të huaj midis emrit dhe nyjës e këtë të fundit e shndërron në të; dhe gabim brendinor sepse edhe ungjilli bën pjesë në të shkruemit shint) pajtimi i dhjatës së vjetër me të renë;

⁵⁹¹ Të t'madhit vet: të madhërisë së vet;

⁵⁹² Ndër vetëhe: njërin nga tjetri;

⁵⁹³ Prej profetësh plejsh: nga profetët e lashtë;

veçëse vemë roe të nkruemit⁵⁹⁴ e Shën Pietrit 2. Kështu flet simbolli i aspostujet: *Andej ka me ardhunë me gjukuem të gjallëtë e të dekunitë*. Prë se ka për të kjanë dita e gjyqit, nukë ka përse bâhetë fjalë; veçë jët për t'u dijtunë moti⁵⁹⁵ kur ka me kjanë.

9. Mbë ditët të gjyqit ma të mbramet kanë për të dalë jo veçë të kërshenët'e këqī, po ende të mirëtë, posi thotë Davidi psalmi 10, *Zotynë gjykon të dërejtënë*⁵⁹⁶ e të shtremëninë; a psalmi 74, *Kur të vinjë moti, gjyqetë kam me gjukuem*. Ende ma të lijte ndë të mirë⁵⁹⁷ kanë me kjanë prej Krishtit e prej ma së mirësh gjukuem, posi shën Pāli Korintianëvet 6, *Nukë dini se kemi me gjukuem engjijtë*, tue begenisunë (ata) gjyqin' e gjukatësit? Shën Pjetri, epistula⁵⁹⁸ I, kap. 4, *Kur i dërejtī mxī ka me u shëlbuem i keqī e fajëtori ku kanë me votë?* Aqa sa qish ka për kjanë fajëtorësh⁵⁹⁹, sodit Jobnë kap. 20, *Kanë me kallëzue qiehtë të këqiatë e tīnaj, e dheu ka me u çuem kundrë tīnaj etj. Nje këjo âhtë pjesa e nierit keq*. Të pafëtë nukë kanë nevojë tjetër shqyrëtimi, kur fajet' e tyne kanë me kjanë kallëzue gjithë kreatyrësh. Prashtu nukë kanë me pasunë as këte ngushëllim me shpëryem asnjë shkëndi të mirë; e njekëjo âhtë qi thotë Davidi salmi 1, *Nukë kanë me dalë të përkatënuemitë ndë gjyq*, do me thanë të shqyrëtimmit. Po kanë me kjanë mirëfilli me gjyqit të dënuem⁶⁰⁰.

10. Kur ani ka me kjanë këjo ditë e gjyqit, thotë Krishti, *nukë ashtë dhanë juve me* (f. 154) ditunë kohëtë e çasnë qi ati ka me lanë ndënë pushtet të vet. Ashtë nye i fësë këjo fjalë, e nukë jet qish me u folë; veçë disa për të kallëzue me arrësenjë venë tue folë.

11. Disa thonë se këjo jetë ka për të rrnuem⁶⁰¹ gjashtëmijë vjet. Po-sikur më thanë se shekulli kje krijuem ndë gjashtë dit, e të shtatënë hyji pusshoj. E përse ndaj tenëzonë njimijë vjet janë po si një ditë, posi tha Davidi, *njimijë vjet përpara syvet tuve, posi dita e djeshme qi shkoj*; prashtu me këte hesap, tue kjanë shkuem ndjerë m tash 5685 vjet së krijimit⁶⁰² së shekullit, duhej mbas 317 vjetsh me u sosunë këjo jetë, e me u bām dita e gjyqit.

⁵⁹⁴ *Të nkryemit'*: kapitullin;

⁵⁹⁵ *Moti*: koha;

⁵⁹⁶ *Të dërejtënë*: të drejtin;

⁵⁹⁷ *Ma të lijte (ma të ligjtë, ma të dobtët) ndër të mairë (në mirësi)*: (ital. gli meno perfetti =>) ata më pak të përsosurit;

⁵⁹⁸ *Epistula*: (lat.) letra, kumtesa e shkruar;

⁵⁹⁹ *Qish ka për të kjanë fajëtorësh*: (kalk sintaktik nga italishtja: *cosa ha da essere de cattivi*) ç'do të jetë për fajtorët, ç'do t'u ndodhë fajtorëve;

⁶⁰⁰ *Me gjyqit të dënuem*: (lat. Fundicio damnationis) me gjyqin e dënimit;

⁶⁰¹ *Këjo jetë ka për të rrnuem*: jeta e kësaj bote do të vazhdojë;

⁶⁰² *Së krijimit*: qysh prek krijimit;

12. Disa thonë se këjo jetë ka për të rrnuem aq mbas mortjet së Krishtit, sa vjet pat përpara se vinte, posi thotë Davidi, *ndërmjet vjetet*⁶⁰³ *ngjall atë*.

13. Disa thonë se çpejt ka për t'ardhunë posi shën Gerguri ndëpër shenjet qi përditë po dukenë, jo veçë përse nukë giet ma nierë nierit, po as biri atit, luftë, tremeqe, yj me bisht, rrëfë, e këso doreje ndë mot tanë.

14. Të jetë si do, duhetë me thanë me Krishnë se zotynë nukë desh ta die nierë, veçë dijmë për fë⁶⁰⁴ se për të njimendë ka për të ardhunë, *atëherë ndjerë të mbronetëtë njehunit'e vëllazënet tyjve*⁶⁰⁵. Shenjet' ani të vërteta e të pashime, kur të vinjë Krishti me gjukuem shekullinë, janë shumë; ma i vërteti është ky se ka për të ardhunë antikrishti. Përse posi Jezu Krishti pat prësit'e vet, e shëjtënitë profetë, të sijtë gjëllikeshinë⁶⁰⁶ mb' ate mëndyrë posi Krishti kohësë vet⁶⁰⁷ kish për të gjëllitunë e me mpsuem⁶⁰⁸ si duhej shekullit me besuem e me vepëruem, tue pomendunë ata me emënit të vet⁶⁰⁹ për gojë e Davidit salmi 104, *Mos prekëni Krishtatë e mī*.

15. Ashtu ende Antikrishti ka përpara vetë shatërrit'e vet, të sijtë kanë me bam me dijtunë t'ardhurit'e tyne zotë⁶¹⁰. Shën Gjoni ndë epist. Kap. 4, *Antikrishtatë shumë janë*, qi janë ata qi banjënë kundër⁶¹¹ Krishtit, e lëftojnë me ntretunë shintenë līn' e tīnaj; *Gjithë shpirt [i] qi rrenon Krishnë, nukë është prej sinëzot, e ky është Antikrishti*; e ndër ta njihetë Neroni, Domitiani, Decio, Valeriano, Muhameti, Surulahi, e të tjerë qi kanë vrām të shën Pjetërrë, të shën Palinë, e sod këte ditë sa shintë martirë ndëpër shekullit *për dhunët të fësë*⁶¹².

16. Ma këtu duhetë me pām kush është aj Antikrisht, i silli është krejt' e gjithëve këtyne, e qi ka për të ardhunë ditet së gjyqit, posi e kallëzojnë shintënitë dottorë, posi Damasheni lib.4, *Ndryshoi Antikrishti mirretë vesht qi ka për të ardhunë ndë të sosmit të jetësë*⁶¹³.

⁶⁰³ *Ndërmjet vjetet*: në mes të vjetve;

⁶⁰⁴ *Për fë*: me anë besimi;

⁶⁰⁵ *Të njehunit'e vëllazënet tyjve*: (lat. Numerus fratrum vestrorum) numrin e vëllazërve tuaj;

⁶⁰⁶ *Gjëllikeshinë*: jetonin;

⁶⁰⁷ *Kohësë vet*: (kalk nga italishtja: al suo tempo) në kohën e vet;

⁶⁰⁸ *Kish për të gjëllitunë e me mpsuem*: (shembull vbariacioni kinse stilistik) duhej ose: *kish për të gjëllitunë e për të mpsuem*, ose: kish me gjëllitunë e me mpsuem;

⁶⁰⁹ *Tue pomendunë ata me emënit të vet*: duke quajtur ata me emrin e tij (d.m.th. të Krishtit);

⁶¹⁰ *T'ardhunit'e yne zote*: (kalk sintaktik nga italishtja: la venuta del loro principe) ardhjen e zotnisë së tyre;

⁶¹¹ *Qi banjënë kundër*: që veprojnë kundër;

⁶¹² *Për dhunët të fësë* (lat. In odium fidei =) nga mëria ndaj fesë;

⁶¹³ *Ndryshej Antikrishti mirretë vesht qi ka për të ardhunë ndë të sosmit të jetësë*: (lat. Peculiari modo Antichristus dicitur, qui in consumatione saeculi venturus est =) Në mënyrë të posaçme Antikrisht thuhet (ai), i cili ka për të ardhur në mbarim të botës.

Tregues emrash

- Adae, Gullielmus 241
 Ajeti, Idriz..... 6, 206, 223, 224
 Andreas, D.....327
 Androkli, Kostallari, shih Kostallari...22,
 23, 26
 Angoni, Engjëll..... 6, 177, 229, 237
 Aristoteli 178, 183, 599, 609, 618
 Ashta, Kolë 374
 Augusti 219, 636, 641
 Bakotić.....211
 Bally, Charles 16, 17
 Bardhi, Frang shih dhe *i Bardhë* ...58,
 64, 121, 122, 153, 156, 235, 252, 325,
 350, 354, 356, 359, 360, 361, 362,
 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369,
 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376,
 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383,
 384, 385, 399, 400, 484, 497, 574,
 575, 577, 578, 579, 580, 581, 582,
 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589,
 590
 Bardhi, Gjergj (Gjec) ... 360, 363, 364, 383
 Bardhi, Mehdi 153
 Bardhi Nikollë 360
 Barić (Bariq), Henrik 193, 194, 196, 197,
 198, 199, 201, 202, 203, 204, 206,
 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213,
 215, 216, 217, 220, 221, 222
 Barleti, Marin ... 237, 243, 247, 248, 255,
 256
 Beçikemi, Marin.....255
 Belić, Aleksandar (Beliq) 17, 153, 163
 Bellarmino, R. 340
 Bloch, O.....96
 Bogdani, Pjetër 58, 64, 107, 123, 132,
 137, 138, 156, 252, 253, 325, 328,
 336, 350, 354, 356, 357, 268, 381,
 382, 387, 388, 389, 390, 391, 392,
 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400,
 523, 593, 594, 595, 596, 598, 599,
 602, 603, 604, 605, 608, 609, 610,
 613, 614, 629, 631, 632, 634, 641,
 645, 646, 651
 Boissin, Henri..... 216
 Bokshi, Besim 6
 Bopp (Bop), Franz 104, 110, 114, 189
 Borgjia.....259
 Brankati, N. 313
 Brokard..... 238, 239, 240, 241, 242, 243,
 255
 Brugmann, K. 189
 Budi, Pjetër 58, 64, 107, 110, 120, 137,
 138, 156, 235, 252, 253, 254, 256,
 286, 288, 291, 292, 308, 309, 312,
 317, 321, 325, 326, 327, 328, 329,
 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336,
 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343,
 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350,
 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357,
 358, 380, 381, 382, 383, 384, 389,
 398, 399, 400, 407, 414, 419, 422,
 424, 439, 477, 483, 484, 487, 491,
 492, 495, 496, 501, 505, 506, 507,
 508, 509, 511, 512, 513, 517, 518,
 519, 523, 534, 535, 536, 550, 551,
 553, 557, 563, 564, 565, 567, 573,
 574, 577, 578, 586, 595, 596, 602,
 609, 624, 631, 632, 634
 Buzuku, Gjon..... 29, 100, 103, 107, 109,
 110, 113, 120, 121, 137, 138, 150,
 156, 235, 240, 241, 243, 244, 245,
 246, 247, 249, 252, 253, 254, 255,
 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263,
 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270,
 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277,
 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284,
 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291,
 292, 299, 308, 309, 314, 316, 317,
 321, 323, 325, 328, 333, 334, 345,
 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353,
 354, 355, 356, 357, 358, 380, 381,
 382, 400, 404, 405, 406, 407, 408,

- 409, 410, 411, 412, 413, 414, 416,
418, 419, 420, 421, 422, 423, 424,
425, 426, 427, 428, 429, 430, 431,
432, 433, 434, 435, 436, 437, 438,
439, 440, 441, 442, 443, 444, 445,
446, 447, 448, 449, 450, 451, 452,
454, 455, 456, 457, 458, 459, 460,
461, 462, 463, 464, 465, 466, 467,
468, 469, 470, 471, 472, 473, 474,
475, 476, 477, 478, 484, 492, 493,
494, 502, 514, 519, 523, 543, 586,
588, 634
- Çabej, Eqrem.... 92, 93, 95, 104, 105, 106,
107, 108, 207, 221, 222, 265, 267,
284
- Calepino.....600
- Camadra (Kamarda), Demetrio (Dhimitër)
..... 91, 92, 94, 112, 114, 123
- Catoni 97
- Ceccaroni 248
- Çetta, Anton 153
- Cipo, Kostaq ... 31, 32, 33, 34, 38, 86, 95,
101, 140, 141, 142, 143, 173, 187,
207, 221, 222, 227, 229, 230, 231
- Cordignano (Kordinjano), Fulvio..218, 385
- Dançetoviq (Dançetović), Vojislav 216
- Dauzat (Daza), A. 96, 144, 178, 179
- de Bonis, Emerio. 343
- De Rada, Jeronim 227
- Demetrakov, D. 96
- Dhrimo, Ali.....233
- Domi, Mahir 22, 237, 238, 239, 240,
242, 244, 245, 248, 249, 255, 256,
300
- Dozon, A. ... 61, 62, 64, 66, 78, 104, 129,
130
- Dujçev 391
- Dushan, S.....390
- Ehrle, E. 259
- Engjëlli, Pal 249
- Fallmerayer.....46
- Filja, N.....483, 485
- Fishta, Gjergj 131
- Floqi, Spiro 174
- fon Harfi, Arnold 249, 252
- Frashëri, Sami, shih dhe Sami 19, 31, 64,
103, 104, 125, 138, 137, 139, 151,
175, 225, 226, 227, 230
- Frengu, D. 255
- Gabrielli, Aldo 96
- Gallkina-Fjodoruk, E. M. . 182, 187, 186
- Gaster 46
- Gazulli, Nikollë 156
- Georgin, R. 96
- Giecius, S. shih dhe Ngjeqi..... 340
- Gjorgjeviq, Danillo.....209
- Gocadini 325, 326, 327, 332
- Goelzer 102
- Goethe, J. W. 17
- Gorshkova, K. V. 186
- Grigori XV 343
- Guxeta, A.....259
- Herodot..... 49, 393
- Hjlemslev, Louis 17
- Homeri..... 633
- Huniadi, Gj. 390
- Ismajli, R. 6, 153
- Jakobson, Roman 17, 30
- Jakova-Mërturi, Gaspër 70
- Jensen-Sandfeld, Christian , shih dhe
Sandfeld 45
- Jokl, Norbert 104, 118, 207, 209, 211,
212, 213, 603
- Jung, W..... 62, 96, 99, 179, 180
- Kaleshi, Hasan... 203, 204, 206, 207, 208,
209, 210, 216, 217, 221, 218, 221,
224
- Kamsi, K. 486, 490, 497
- Kangrga, J..... 208, 211
- Karadžić, V..... 211
- Kastrioti, Gjergj..... 257, 292, 367, 583
- Katoni..... 97
- Kazazi, Gjon N. 259, 260
- Keta, N. 313
- Kodra, Ziaudin 52
- Kostallari, Androkli, shih dhe Androkli
.....22
- Kretschmer, Paul 219
- Krispi, F..... 259
- Kristoforidhi, Konstandin, shih dhe
Hristophoridhou. 63, 64, 67, 74, 74, 75,
88, 125, 127, 128, 129, 130, 131, 132,
133, 134, 135, 136, 137, 138, 139,
140, 143, 144, 145, 147, 152, 173,
174, 175, 225, 226, 227, 230, 350,
256, 382, 400, 404, 405, 432
- Krjuçkov..... 181

Kujunxhiq, L.....	204	Pisani, Vittore.....	216
La Piana, Marco....	93, 94, 105, 294, 296, 300, 301, 302, 303, 306, 320, 486, 492, 494, 496, 498, 499, 501, 502, 622	Platon	599, 608
Ladesmae, shih dhe Ledesma ...	293, 300, 498	Popoviq (Popović), Ivan ...	207, 209, 211, 212, 213, 214, 215, 222
Laka, Shup	218	Popoviq, R.	210
Lecce, Francesco maria Da, shih dhe Leçe ..	57, 58, 59, 61, 70, 71, 117, 119, 120	prej Hasi, Pali	335, 336, 349, 505
Leka, Nikollë.....	362, 364, 644	Prifti, Stefan.....	372
Librandi	484	Qilerxhiu, Sali	206
Liku (Leake), M.....	59	Qirili	289
Lumezi, Mark.....	362, 364	Qoroviq	222
Luteri, M.....	289	Quintilian.....	219
Margnaviç.....	360	Reformatski, A. A.....	96
Maruzo (Marouzeau), J.....	189	Reimann	102
Matrënga (<i>Matraengnae</i>)....	67, 107, 235, 241, 249, 253, 255, 286, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 325, 293, 300, 409, 479, 481, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 490, 491, 492, 493, 494, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 523, 622,	Rexha, Zekeria	210
Mazreku, P.....	360, 382	Ristić, S.	208, 211
Meillet (Mejè), Antoine	14, 16, 184 14	Riza, Selman	6, 45, 91, 100, 103, 105, 107, 108, 153, 177, 206, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 222, 223, 224, 229, 233, 284
Meyer (Majer), Gustav..	47, 51, 54, 67, 68, 69, 70, 74, 212, 497	Riza, Emin.....	6
Miliçeviq.....	222	Roques (Rok), Mario	261, 263, 284, 294, 299, 300, 303, 316, 329, 336, 342, 343, 344, 345, 359, 360, 362, 372, 374, 375, 382
Mjeda, Ndre	78, 81, 100	Rossi, E.	61
Musli, Sh.	210	Rozental, D. E.	96
Muzaka, Gjon	255	Rrota, Justin.....	223, 252, 259, 300, 497, 483, 498
Myderrizi, Osman.....	81, 87	Sami, shih dhe Frashëri Sami .	19, 31, 34, 35, 36, 37, 38, 40, 62, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 72, 73, 74, 88, 106, 117, 134, 136, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 165, 166, 167, 168, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 225, 226, 227
Naço, N.....	137	Sandfeld, Christian, shih dhe Sandfeld- Jensen ...	45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54
Nahtigal, Rajko.....	72	Sandfeld-Jensen.....	50
Ngjeqi, Simon	334, 340, 342, 343, 535, 540	Santori, Anton	483
Noli, Fan S.....	117	Saussure (Sosyrè), Ferdinand de ..	16, 27, 40
Ozhegov.....	187	Schuchardt, Hugo	17
Pedersen, Holger...	29, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 103, 105, 112, 114, 116, 123, 207, 212, 213, 217, 483	Schwyzzer, E.	106
Pekmezi, Gjergj	70, 71, 72	Secheyhay, A.....	16
Petraris, K.	95, 102	Shanskij, N. M.....	182, 186
		Shçerba, L.....	179, 181, 182

Sheperi, Ilia Dilo...	75, 95, 104, 140, 141, 142, 168, 169, 170, 227
Shuteriqi, Dhimitër ..	237, 252, 255, 256, 335
Skënderbeu	237, 249, 256, 359, 366, 367, 368, 371, 372, 582
Skiroi, Z.	259
Skok, Petar	222
<i>Sokrati</i>	599
Šufflay (Shuflaj), Milan.....	222, 263
Svetlaev	181
Tagliavini, Carlo	102, 213
Tasi, K.	218
Thaçi, Hilmi	203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 216, 217, 218, 220, 221, 224
Thomsen, W.	103
Thumb, A.	113
Tivaras, Anonimi	255
Trnka, B.	17
Variboba, Jul	322, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 502
Vinogradov, V. V.	179, 181, 182
Vogt, H.	17
von Hahn (Han), Georg	60, 129, 130
<i>von Harff, Arnold</i>	258
Vulfila.....	289
Weigand (Vajgand), Gustav ...	73, 74, 78, 390
Xanoni, A. 30, 62, 72, 73, 131, 140, 141, 143, 165, 167, 170, 171, 227	
Xhuvani, Aleksandër	74, 75, 95, 104, 140, 141, 142, 151, 152, 165, 167, 168, 169, 171, 172, 173, 186, 207, 218, 221, 222, 227,
Zamputi, Injac ..	326, 327, 329, 331, 362, 387, 390, 391
Zemskij.....	181
Zenelaj, J.	193, 194, 199, 216

PËRMBAJTJA

SHËNIM	6
DILLETANTISMI DHE ZANATI	7
LINGUISTIKA, FILOLOGJIA DHE GRAMATIKA DESKRIPTIVE	11
NJË CIKL SEMINARESH MBI PROBLEMATIKËN METODIKE NË GRAMATIKËN DESKRIPTIVE	19
DISA TEZA MBI TEORINË DHE PRAKTIKËN TË ANALIZËS MORFOLOGJIKE PËRSHKRUESE SHQIPE	43
ÇËSHTJA E PASKAJORES NË SHQIPE	45
HISTORIKU E KRITIKA E TRAJTIMEVE TË DERITANISHME TË NYJAVE TË SHQIPES NGA GRAMATIKANËT PËRSHKRUES	57
MBI NJË BASHKËPËRKIM GRAMATIKOR TË POSAÇËM TË GJUHËS SHQIPE ME GREQISHTEN	91
DISA NGA TË DHËNAT KRYESORE TË STRUKTURËS SË KALUAR SI TË MBETURA TË PJESËSHME OSE TË VEÇUARA NË PËRDORJEN E TASHME TË GJUHËS SHQIPE DHE TË DIALEKTEVE TË SAJ	115
PËRSHKRIMI I SISTEMIT FOLJOR SHQIP NGA KONSTANTIN KRISTOFORIDHI E SAMI FRASHËRI	125
PËR PLOTËSIMIN DHE QËNDRUESHËMIMIN TË TERMINOLOGJISË SHQIPE	153
SI DUHEN EMËRTUAR SHQIP ELEMENTET E PARË TË ANËS SHQIPTIMORE TË TË FOLURIT SIDHE DY GRUPET E TYRE MË KRYESORE	165
SHQYRTIM KRITIK I DISA TERMINEVE TË SAMIUT NË VETËVEHTE DHE NË KRAHASIM ME TË XHUVANIT	171
SHQYRTIM KRITIK I KLASIFIKIMIT TË FJALËVET NË PJESË TË LIGJËRATËS (SI PRAKTIKË GRAMATOFRAFIKE) DHE PARASHTRIM I PËRMBLEDHUR I NJË TOGU TEZASH PËR ZGJIDHJEN E BASHKËRENDUAR TË PROBLEMEVE TË PEZULL	177
NJË SHQYRTIM KRITIK MBI FJALORIN E BARIQIT	193
NË MARZH TË “SHQYRTIMIT KRITIK MBI FJALORIN E BARIQIT”	209
SAMI FRASHËRI (1850 – 1905)	225
KOSTAQ CIPOJA – GRAMATIKAN E STILIST	229
PESË AUTORËT MË TË VJETËR NË GJUHËN SHQIPE	233

PARATHËNIE	235
KRIKË E HIPOTEZAVE MBI BOTIMET SHQIP PARBUZUKJANË	237
GJON BUZUKU (1555)	258
Problemët paraprakë që shtrën libri i Buzukut, dhe tezat tona për zgjidhjen e tyre	258
1. Historiku i një vetmit ekzemplar deri sot të njohur të librit të Buzukut	259
2. Brendia tërësore e librit të Buzukut.	260
3. Në cilat rrethana u shqipërua e u botua breviar – meshari?	261
4. Qëndrimi subjektivisht jokryengritës i Gjon Buzukut kundrejt Kuries së Romës nuk zhvishte iniciativën e tij nga karakteri i saj objektivisht revolucionar.	264
5. Refutacion i tezës se libri i Buzukut vetëvetiu paska mbetur jashtë përdorimit.	265
Buzuku si përkthyes	267
1. Shmangiet e vetëdijshme dhe shkaqet e tyre	267
2. Shmangiet e pavetëdijshme dhe shkaqet e tyre.	272
3. Dëshmi plotësues në të mirë të tezës se Buzukut i ka munguar minimumi i domosdoshëm i njohjes së latinishtes për shqipërimin e breviar-mesharit	273
a) Lëkundjet në përkthimin e “latinizmave” ditunorë.	273
Ungjill simbas Mateut. Kap. VIII. 5-13.	276
Ungjill simbas Llukës kap. I, 39-47.	277
Oratio: deus cui de beatae Mariae	278
Përmbyllje	279
Buzuku si shkrimtar	281
Buzuku si përcaktues shkrimor i gegërishtes së folur	283
LEKË MATRËNGA (LINDI RRETH VITIT 1560, VDIQ NË VITIN 1619)	293
Jetëshkrimi	293
Vepra	296
II. Kënga e përshpirtshme (“Canzone spirituale”).	298
III. Shqipërimi i katekizmit	299
III/1. Pyetja paraprake rreth tre dorëshkrimeve.	299
Ndryshimet gjuhësore	304
1) <i>Ndryshimet fonetike</i> : kundrejt të dhënave:	304
2) <i>Ndryshimet morfologjike</i> : kundrejt të dhënave:	304
3) <i>Ndryshimet sintaktike</i> : kundrejt të dhënave:	305
4) <i>Ndryshimet e leksikut</i> : kundrejt të dhënave:	305
III/2 Vlerësimi i shqipërimit si dëshmi gjuhësore.	307
Në fonetikë	309
Në sistemin emëror	310
Në sistemin foljor	312
Në sintaksë	314
Sistemi grafiko-ortografik	316
PJETËR BUDI (1566-1622)	325
Fragmenti i parë	325
I. Jeta	325
II. Veprat	332
A. Veprat e dorëshkuara	332

B. Veprat e shtypura	334
a) Krijimtaria poetike	334
b) Përkthim-përshtatjet	339
A. Budi si zhvillues i mëtejshëm i traditës buzukjane	348
Veçoritë e përjashtuara	352
Veçoritë e përvetësuar:	352
B. Budi si lavrues letrar i gegërishtes jugore	353
1) Shtresa e riprodhuar	353
Shtresa e lavruar	354
II. Dy paralele të Budit me Buzukun dhe Bogdanin	356
FRANG BARDHI (1606-1643)	359
Jetëshkrimi	359
Veprat	367
PJETËR BOGDANI (1625 (?) – 1689)	387
1. Jeta	387
II. Vepra	392
Dy versionet e veprës	392
Brendia dhe karakteri i veprës	392
Ribotimi i veprës	396
III. Prozatori shkencor e mjeshtri i vjershërimit	397
Prozatori shkencor	397
Mjeshtri i vjershërimit.	397
Një paralel midis Budit e Bogdanit.	399
KRESTOMACI	401
GJON BUZUKU	403
Sqarime paraprakë	403
Breviari	408
Ofici i virgjërës Mëri (Buzuku 8a27-8b1);	408
Ofici i virgjërësë Mëri (Buzuku 10b9-10b20);	408
Ofiqi i virgjërës Mëri (Buzuku 14b42-15a2).	409
Lutje të vendosura te psalmet e pendesës (Buzuku 21b43-22b14):	409
Ofiqi i të vdekurvet (Buzuku 24b41-25a5)	411
<i>Litanitë e shenjtorëve</i> (Buzuku 20b21-20b42, 21a28-21a37)	412
ELEMENTE TË KATEKIZMIT	413
<i>Decem Praecepta dei</i> (Buzuku 25a16-27a5P):	413
Shtatë mkatet mortarë (Buzuku 27a13-28a30):	416
<i>Duodecim articuli fidei</i> (=12 nenet e besimit, Buzuku 29a17 – 29a27)	418
Shtatë vepërat e mëshirësë (Buzuku 29a28 – 29a45)	419
ELEMENTE TË RITUALIT	419
Exorcista cathecuminum (Buz.29b3 – 29b29)	419
<i>Benedictio salis</i> (Buzuku 30a25 – 30b21)	420
... (Buzuku33b19 – 33b45)	421

...(Buzuku 34a9 – 34b9).	422
<i>Ordo desponsandi</i> (Buzuku 35a4 – 35a22; 35a34 – 35b2; 36a17 – 36a19; 36a45 – 36b7);	423
MESHARI: fragmente nga DHIATA E RE	425
Ungjilli simbas Mateut II. 1-12. (Buzuku 43a28-43b18)	425
Ungjilli simbas Mateut IX. 1-8. (Buzuku 14a20 – 14a41):	425
Ungjilli simbas Mateut XX. 1-16.(Buzuku 48a29 – 48a27):	426
Ungjilli simbas Mateut XXIV. 15 – 35 (Buzuku 151b39 – 15b8):	427
Ungjilli simbas Markut VII, 31-37 (Buzuku 140a25 – 140a44).	429
Ungjilli simbas Markut VIII, 1-4. (Buzuku 137a8 – 137a50):	429
<i>Ungjilli simbas Markut XIII</i> , 33-37 (Buzuku 182b38 – 183a4):	430
Ungjilli sambas Llukës IV, 38-44 (Buzuku 132a15-132a37):	430
Ungjilli simbas Llukës X, 38-42. (Buzuku 164b27 – 164b44):	431
Ungjilli simbas Llukës XVIII, 9-14 (Buzuku 139b8 – 139b30)	431
Ungjilli simbas Gjonit II, 13-25 (Buzuku 80b30 – 81a18):	432
Ungjilli simbas Gjonit X, 11-16. (Buzuku 121b23 – 121b37):	433
Ungjilli simbas Gjonit XI, 47-54 (Buzuku 93b24 – 93b45):	433
Ungjilli simbas Gjonit XXI, 15-19 (Buzuku 160a3 – 160a22):	434
Punët e apostujvet II, 1-11 (Buzuku 127a8 – 127a39):	435
Punët e apostujvet V, 12-16 (Buzuku 169b3 – 169b20):	435
Punët e apostujvet XIX, 1-8 (Buzuku 126a38 – 126b14).	436
Pali romanëvet XIII, 8-10 (Buzuku 46b32 – 46b45):	437
Pali romanëvet VIII, 11-14. (Buzuku 37a15 – 37a26).	437
E para letër e Palit korintianëvet VII, 25-34 (Buzuku 183a35 – 183b26):	437
Pali galatianëvet VI, 14-18 (Buzuku 167b3 – 167b16):	438
<i>Letra e Jakobit I</i> , 22-27 (Buzuku 123b12 – 123b35):	438
E para letër e Pjetrit V, 6-11 (Buzuku 134b13 – 134b32):	439
<i>E dyta letër e Pjetrit</i> 16-21 (Buzuku 163b7 – 163b32):	440
E para letër e Gjonit V, 4-10 (Buzuku 120b12-120b33):	441
Apokalipsi i Gjonit V, 6-12 (Buzuku 167b22-168a5):	441
MESHARI: fragmente nga DHIATA E VJETËR	442
Gjeneza I, 1-31; II, 1-3 (Buzuku 108a20-109a20)	442
<i>Egzoda XXIV</i> , 12-18 (Buzuku 58a20-58a41)	445
Levisiku XXIII, 39-43 (Buzuku 146a30-146b5)	445
Numërat XX, 2-3, 6-13 (Buzuku 75a11-75b5)	446
Deuteronomi XXXI, 22-30 (Buzuku 114b23-114b45)	447
I dyti libër i mbretërvet XXIV, 15-19,25. (Buzuku 186b42-187a22).	447
I treti libër i mbretërvet XIX, 3-8 (Buzuku 58a44-58b18)	448
I katërti libër i mbretërvet V, 1-15 (Buzuku 71a24-72a4)	448
I dyti libër i Ezdrës VIII, 1-10 (Buzuku 144b5-145a2)	450
Libri i Esterit XIII, 9-11, 15-17 (Buzuku 64b25-65a2)	451
<i>Libri i Jobit I</i> , 6-11 29 (Buzuku 187a25-188b16)	452
Libri i psalmevet VI, 1-10 (Buzuku 15b33-16a14)	454
<i>Libri i psalmevet L</i> , 1-20 (Buzuku 17a23 – 17b29)	455
Libri i proverbevet XXXI, 10-31 (Buzuku 162a32-162b25)	456
Kënga e këngëvet e Salomonit II, 8-14 (Buzuku 161a33-161b8)	458
Libri i urtësisë V, 16-20, 22 (Buzuku 176b10-176b26)	458
Libri i Urtësisë VII, 7-15 (Buzuku 180a36-180b19)	459

Libri i Ekleziastikut XXXI, 8-11 (Buzuku 173a24-173a37)	460
Libri i Ekleziastikut XXXIX, 1-5 (Buzuku 177b36-178a8)	461
Libri i Izaisë XI, 1-5 (Buzuku 40a16-40a34)	461
Libri i Izraisë XXXVIII, 1-6 (Buzuku 32a33-32b8)	462
Libri i Izaisë LV, 6-11 (Buzuku 57a58-57b18)	462
<i>Libri i Jeremisë I</i> , 4-10 (Buzuku 158a35-158b11)	463
Libri i Jeremisë XI, 18-20 (Buzuku 101b38-1027)	464
Profecia e Barukut III, 9-38 (Buzuku 112a43-113b22)	464
Profecia e Ezekielit XXXIV, 11-16 (Buzuku 56a27-56b7)	466
Profecia e Danielit III, 49,50/1,47,48,50/2,51,52 (Buzuku 42a6-42a19):	467
Profecia e Danielit IX, 15-19 (Buzuku 63a5-63a32)	468
Profecia e Ozesë, VI, 1-6 (Buzuku 104b20-104b43)	469
Profecia e Joelit II, 23-27 (Buzuku 130a2-130a20)	470
<i>Profecia e Joelit II</i> , 28-32 (Buzuku 130b16-130b29)	471
Profecia e Amosit IX, 13-15 (Buzuku 144a35-144b2)	471
Profecia e Jonësë III, 1-10 (Buzuku 89a15-89b3):	472
Profecia e Bikesë VII, 14-16, 18-20 (Buzuku 146b7-146b24):	473
Profecia e Zakarisë VIII, 14-19 (Buzuku 146b26-147a5):	474
Profecia e Malakisë III, 1-4 (Buzuku 155b18-155b37):	474
Vërejtje letrare	475
Zgjedhja e mjeteve të shprehjes	477
LEKË MATRËNGA	479
Komente	479
“Canzona Spirituale”	481
E MBESUAME E KRËSHTERË ÇË PREPSN TE DIE GJITHË I PISTEPSM I KRËSHTË	482
PJETËR BUDI	505
DOKTRINA E KËRSHTERË	505
I. Të rekomenduum nd’uratë gjith’atyne qi ta marrënë me e xgiedhunë	505
Vërejtje letrare.	505
II. Doktrinë tashti mbë këte arrësye vëm e ndërequnë për ndimët e të mpsuomit të t’kërshtenëvet.	508
Cikli poetik mbi ngjarjet kryesore të historisë së shenjtë.	515
Sã të mëdhã janë të miratë e tinëzot, qi në fajëtoret na kã bãm, e sã e madhe ashtë madhështia, e të pãdijtunitë tanë (fletë 200-207, prkt. f. 225-239).	515
Riparaqitje e përmbledhur e brendisë.	515
Pasqyra e t’rrëfyerit	534
I. Të rekomenduum e të porësitunë upeshkepinjet e vikarinjet e gjithë sã tjerë prelat gjindenë ndë gjuhut tanë t’arbëneshë.	534
III. Të ciatë kafshë prifti duhetë me vëm roe mb’atëher kËr ndõnjë vien me ju rrëfyem, ò burrë ò gruo të jëtë. (F. 18-28)	543
III. Letëre e dërguome me të madh dëshir e të dashunë gjith’atyne ndë gjuhut tanë qi të marrënë me e zgiedhunë (f. 333-342)	550
Vërejtje letrare	551

RITUALI ROMAN	557
1. Sã moti e ndë qish koho duhetë foshnja me u pagëzuom.	557
2. Shintit sakramenti cë t'kunguomit.	558
3. Qish duhetë me bãm mb'atëherë kûr duketë se njëmend po i del shpirti.	560
II. Priftënet e sherbëtorëvet kishësë tinëzot qi të gjindenë ndë gjuhut të arbëneshë (f.327-333)	562
FRANG BARDHI	573
Gjithë atyne t'Arbëneshëve qi ta marrënë me e xgiedhunë e me e xanë.	577
Emënatë e qytetevet, e të kështjellët Arbënit (faqe 197 radha 13):	581
(Proverbe e sentenca të Shqiptarëvet) (f. 207-217)	584
1. (Do të falunazë) (faqe 217)	589
2. (Razënim i parë) (faqe 218-220)	589
3. (Razënim i dytë) (faqe 221-222).	590
(Rreth gabimevet të shtypit)	590
PJETËR BOGDANI	593
Të primitë përpara letërarit	593
Riparaqitje e përmbledhur	593
Vërejtje letrare	595
Si është hyji ndë vetëhe (f.1-6)	602
Si e krijoi zotynë dhënë (f. 32-38)	611
E disa shembëlltyrave përmbi t'ardhunit të Mesisë Krishtit shëlbuesit shëkullit (f. 63)	619
Jeta e Davidit profetë (f. 97-103)	620
Si e krijoj zotynë qiellnë (f. 19-20)	629
Jeta e dhjetë sibilavet e kankët'e tyne (f. 157-159)	630
Sibila libika (f. 162-163)	632
Sibila dëlfika (f. 164)	633
Sibila përsika (f. 165)	634
Sibila Samia (f. 169)	635
Të lemit' e Jezu Krishtit, Zotit tinë (f. 18-23).	635
Të pagëzuemit'e Jezu Krishtit, njineset e tëndimit se fëniaj ndë shkretëtët (f. 38-42)	642
Si hipi Jezu Krishti mbë qiellt ditënë e (të) Shëlbuemit (f. 138-139)	648
Si ka me ardhunë Jezu Krishti me gjokuem shëkullinë ditet së gjyqit (f. 151-154)	650
TREGUES EMRASH	655
PËRMBAJTJA	659

Selman Riza
VEPRA 4

Botues

AKADEMIA E SHKENCAVE DHE E ARTEVE E KOSOVËS

Radhitëse:
Shpresa Shala

Redaktor teknik:
Valon Fetahu

Realizimi kompjuterik:
ASHAK

Madhësia: 41³/₄ tabakë shtypi
Tirazhi: 500 copë
Formati 17x24 cm

Shtypi:

Prishtinë

Katalogimi në publikim - (CIP)
Biblioteka Kombëtare dhe Universitare e Kosovës

061.12 (496.51) : 811.18'36
811.18'36 : 061.12 (496.51)
801.8

RIZA, Selman

Vepra 4 = Oeuvres 4 / Selman Riza .- Prishtinë : Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës , 2004 (Prishtinë : “ ”)
. - libra ; 24 cm .- (Botime të veçanta ; LIII) (Seksioni i Gjuhësisë dhe i Letërsisë ; Libri 24)

[Libri] 4 : 665 fq., fotografia e autorit

Tregues emrash : fq. 655-658

ISBN 9951-413-14-5